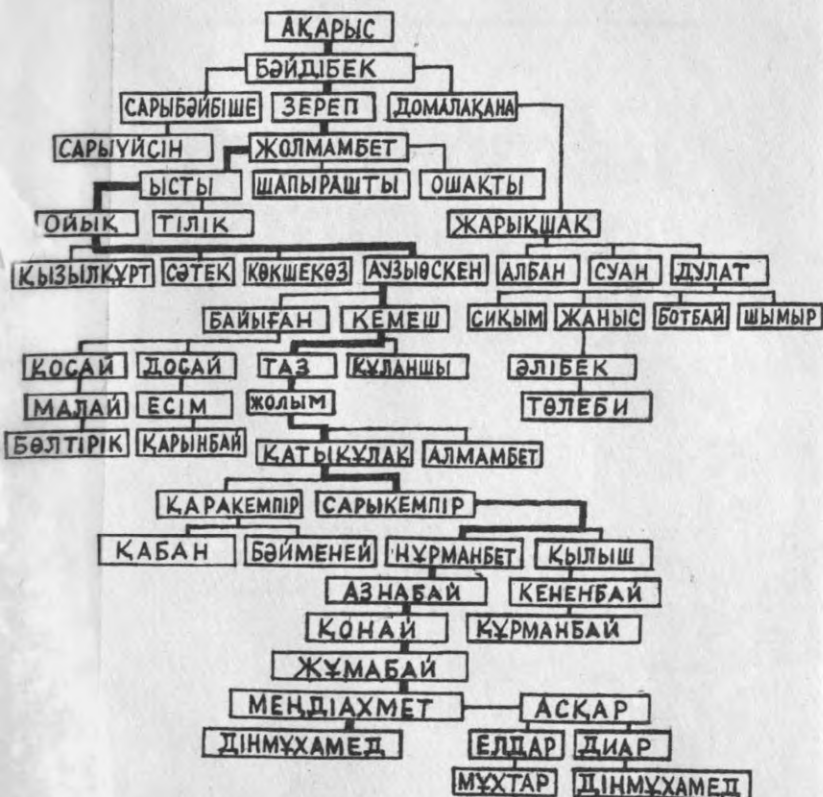

Дінмұхамед
ҚОНАЕВ

**ақиқаттан амтауға
болмайғбi**

Д.А.ҚОНАЕВТЫҢ АТАТЕГІ

Дінмұхамед **ҚОНАЕВ**

ақиқаттан аттауға болмайды

(естелік-эссе)

Орысшадан еркін аударма жасап, қа-
зақша нұсқасын жазған Серік ӘБДІ-
РАЙЫМУЛЫ

Алматы, "Санат", 1994

ББК 63.3(2Каз.)

К 64

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

ЖАМБЫЛ ЖЕҢІЛ ЖӘНЕ ТАМАҚ
ӨНЕРКӘСІБІ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
ИНСТИТУТЫ
К И Т А П Х А Н А

355256

Қонаев Д.

К 64 Ақиқаттан аттауға болмайды (Естелік-эссе) (Ауд.
С. Әбдірайымұлы). — Алматы, "Санат", 1994. — 512 бет.

ISBN 5-7090-0034-5

Халқымыздың аяулы перзенті, аса ірі мемлекет қайраткері, үш мәрте Социалистік Еңбек Ері Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев 1992 жылы шыққан "Өтті дәурен осылай" деп аталатын естелік-эссесін көзі тірісінде түгелдей қайта қарап, оқырман талап-тілегіне сай толықтырулар жасай келіп, кітаптың атын "Ақиқаттан аттауға болмайды" деп өзгертіп еді. Мұнда өз өмірінің беймәлім беттерін ғана емес, өз заманының ірі тұлғалары Сталиннің, Маленковтың, Булганиннің, Хрущевтің, Косыгиннің, Брежневтің, Андроповтың, тіпті Горбачевтің көпшілікке жұмбақ сырларын ашып, Қазақстанның елу жылдық экономикалық, мәдени және әлеуметтік тыныс-тіршілігін жан-жақты әңгімелеп береді. Оның игі жақсылары туралы да шет қалмайды. Кезінде жылы жауып қойылған Теміртау оқиғасын, Семей полигонын, Арал мәселесін, Желтоқсан зардаптарын, сондай-ақ тілге, дінге, ділге қатысты көкейтесті сұрақтардың жауабын алға тартады. Ұлттық сана, әдет-ғұрып, салт-дәстүр туралы ой-толғамдарын ортаға салады. Кешегі Кеңес өкіметінің күйреу себептерін талдап, қазіргі экономикалық дағдарыстан шығу жолдарына барлау жасайды.

Кітап қалың оқырманға арналып отыр.

К 4603010000 - 021
416 (05) - 94 без объявл. - 94

ББК 63.3(2Каз.)

ISBN 5-7090-0034-5

© Қонаев Дінмұхамед, 1994
© Әбдірайымұлы Серік, аударма, 1994

АВТОРДАН

Көпті көрген кісі тіршіліктің түзу жолы болмайтынын жақсы біледі. Сондай ойлы-қырлы, бұралаң-бұлттарысы мол өмір өткелдерінен осы жолдардың авторы да өтіп еді. Оны әл-қадіріміше “Өтті дәурен осылай” деп аталатын алғашқы басылымда баяндап беруге тырыстым.

Шыны керек, асарын асып, жасарын жасаған, тұрасын айтқанда, базардан қайтып келе жатқан кісінің кітабы көзі ашық, көкірегі ояу елдің ынта-ықыласын тудыра қояр деп ойлаған жоқ едім. Таралымы да тақияға тар келмейтін, қолдан-қолға тимей кеткені де шүкіршілік дегізгендей. Исі қазақты былай қойғанда, іргелес қырғыз туғандар, өзбек ағайындар, қарақалпақ бауырлар үстін-үстін хат жазып жатса, Ресей, Татарстан, Башқұрт жерінен, тіпті үш ұйықтасам түсіме кірмеген сонау Түркия, Алмания, Иран, Қытай, Монголия, жеріндегі қандастар үн қатып, тілек қосады. Құдайға жазсаң жаз, көпке жазба деген осы шығар, сірә.

Ел ішінде: “Көшкен елдің көмеші болса, еру елдің ерулігі бар” дегенді еститін едік. Менің “көмешімді” оқыған баспагерлер ал кеп қолқа салсын. Аударып басайық дейді. Ондай тілекті кешегі Кеңес Одағының құрамында болған елдер ғана айтып қойған жоқ, аузы ай білеген Америка Құрама Штаттары, ақырын жүріп, ашық басатын Корея, жаңалыққа құлағын түрік ұстайтын Италия, айтпайтын, айтса екі сөйлеу қанында жоқ Алмания өз тілдерінде шығарып та үлгерді.

Мұны жоқ жерден желініп алайын деп айтып отырғаным жоқ. Халқым хабардар бола жүрсін дегенім. Оның бер жағында көрпеңе қарап көсілетін тұсың аз болмайды. Тіліңнің ұшында тұрғанды түгел айта бермейсің. Сақтықтан гөрі салмағын ойлайсың. “Өтті дәурен осылай” деп аталған кітабымда, жасыратыны жоқ, көбірек електен өтіп, “апыр-ай, ашып айтпапты-ау, сонша неге тартынды екен” деп, оқырманды екі ұшты ойға қалдыратын тұс аз кездеспейді. Бұ жолғы басылымда соны ескердім. Қолдау көрсеткен ағайынның қозғау сала білетініне көз жетті. Саясат деген алды тұман, арты жар өлемнің азу тісі алты қарыс алпауыттарының та-

лайын көзіммен көрген, аралас-құралас болған адаммын. Қағыс естідім бе деп тайсақтамай бар білгенімді, бар көргенімді әсіре қызылсыз алдарыңызға жайып салып отырмын. Ондай “шытырман” оқиға, “қым-қуыт” мәселе аз емес. Ақиқатын, әділдігін арға аманат деп, тәуекелге бел байладым. Төрелігі өзінде, халайық!

Әлбетте, көптің білгенін бір кісі түгел есте тұта бермейді. Осыны айтсаңыз қайтеді деп тілек қосып, пікір ұсынған талғампаз оқырман, өздеріңізге алығы сезімді жеткізгім келеді. Ең алдымен, соны шын көңілден қабыл алғайсыздар. Осы бір қарапайым еңбегімнің дүниеге келуіне, сөйтіп қалың елдің кәдесіне жарарлықтай деңгейге жеткізуіне көп үлес қосқан белгілі аудармашы, қаламының желі бар журналист Серік Әбдірайымұлына, сондай-ақ менімен ой бөлісіп, пікір алмастырған ниеттес жазушыларға, ғалымдарға, өнер қайраткерлеріне, партия және еңбек ардагерлеріне, үлкен-кішіге түгел ризашылығымды білдіремін. Олар мені қайрап қана қойған жоқ, қанаттандырып, қайрат бітірді. Адам жүрген жермен адам жүреді, біреу білмегенді біреу біледі. Табы бірдің, тағдыры ортақтың тәңірісі де ортақ.

Сол ниет, сол ықылас мені тың ойларға жетелеп, өткен күндерді еріксіз еске түсіріп еді.

Ақсұңқар

I

Бір күн дәм татқанға қырық күн сәлем деген осы. Республика Жоғарғы Кеңесінің 1987 жылғы қараша айының аяғын ала өткен сессиясында — үзіліс кезінде бір топ депутат қоғадай жапырылып келіп, сәлем берді. Ішінде жұмысшы, шопан, механизатор, партия және кеңес қызметкерлері, ғылым мен мәдениет қайраткерлері бар. Мен олардың бәрін білетін едім, біразымен тонның ішкі бауындай араласып, өндіріс орындарында, Ғылым академиясында, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінде, сондай-ақ Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде ұзақ жылдар бойы бірге қызмет істегенбіз. Әлбетте, жұмыстың аты — жұмыс, барлық уақытта майдан қыл суырғандай, мінсіз тірлік кештік дей алмаймын. Бәрі өзін ойлағандай бола берсе, онда өмір өмір ме?! Әйтсе де біз алға қойған мақсатымыздың айқындығына, позициямыздың беріктігіне еш күмәніміз жоқ еді, партия аманатын адал атқардық. Былайша айтқанда, бар күш-жігерімізбен еңбек еттік, жауапкершіліктен қашпадық.

Әңгіме аяғында әлгі кісілер менің немен айналысып жүргенімді сұрады. Тосыннан қойылған сұраққа:

— Зейнеткер адамның жан баққаннан басқа не шаруасы болуы мүмкін?— дедім күліп.— Кітапты айнымас серікке айналдырдым, ара-тұра өткенді ой елегінен өткеріп, бүгінгі өмірді таразылап қоям, көз көріп, көңіл жеткендерді еске аламын, өкінішке орай, олардың да қатары сиреп қалды ғой.

Депутаттар бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай шетінен суырыла сөйлеп, қолқа сала бастады. Оларды тұжырымдап айтқанда: “Партия және мемлекеттік қызметіңізде жинақтаған мол тәжірибеңіз бар, өз өмір жолыңыз жайында неге кітап жазбасқа. Тегінде, сіздің

өміріңіз республикамыздың тұтас бір кезеңіндегі экономикалық және мәдени өрлеу тарихымен тікелей байланысты дегенге саятын еді. Ал бір депутат тіпті бар кенші, металлург, байытушылар мен Балқаш еңбеккерлерінің атынан: "Сіздің жасаған күллі баяндамаларыңыз, сөйлеген сөздеріңіз, жазған мақалаларыңыз республиканың, бүкіл еліміздің, сондай-ақ кейбір шет елдердің басылымдарында жарияланып тұрды. Соның бәрінде де өзіңіздің өмірбаяныңыз айтылған емес. Естелік жазсаңыз, соны ескерсеңіз және еңбектес болған кісілер назардан тыс қалмас",— деді. Бұл пікірді қазақтың белгілі ақыны, қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов кездескен сайын айтатын. Сонымен бірге олардың мына сөзі де көкейге қонатын. Солардың бірі:

— Бұл дәл қазір республика тарихына, басқаша көзбен қарап жатқан сындарлы шақта ауадай қажет. Аяғын апыл-тапыл басып, өз бетінше жүруге ұмтылған баладаймыз. Сәтті қадам да, қателік те жоқ емес. Сондықтан оның өсіп, өркендеуіне тиянақты да терең талдау жасау — аса маңызды,— деп пікірін шегелеп жеткізді.

Сайып келгенде, мен ұзақ жылдар басқарған Қазақстан коммунистік партиясының Орталық Комитеті Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуын саралап қана қоймай, оны сан салалы қызметінің ең өзекті мәселесі ретінде қарап, жүзеге асырып келгені кімге де болса құпия емес.

Біздер ұлан-ғайыр республикамызда бұған дейін жасалған және бүгінгі таңда жасалып жатқан ерлікке толы көптеген елеулі-елеулі істердің куәсі ғана емес, алақандарымыздың ыстық табы қалған көне көз адамдармыз. Өкініштісі сол — кезінде мерзімді баспасөз беттерінде Қазақстанның өткені туралы тек теріс жағын қазбалап, сүмірейтіп көрсетуге ұмтылған мақалалар жауыннан кейінгі саңырауқұлақтай қаптап кетті. Және сол мақаласымақтардың авторлары кешегі "тоқырау" деп, айдар тағып жүрген жылдарда жоқты бардай, ақсақты дындай ғып, жарыса жазғандарын қалай ұмыта қоярсың. Оларға, сірә да, аққа күйе жағу да, қараны ақ дей салу да түкке тұрмағаны заманың түлкі болса, тазы боп шалудан тайынбайтыны ғой.

Бұл арада көсемсіп сөйлеген шешендердің сөздері мен аттанға ұран қосқан мақалалардың жұртты көпе-көрінеу шатастырып, ойын ойран еткенін айтпай кету — ақиқатты айналып өтумен бірдей. Үлкен-кіші де, жақсы-

жаман да әділеттің құлы. Сондықтан біздің тарихымыздың тағылымдарынан азды-көпті тұжырымдар жасауды, қайта құру деп аталған кезеңнің стратегиясы мен тактикасын әл-қадірінше таразылап, саралауды жөн көрдім. Ұсынылып отырған еңбекте республика тарихындағы аса маңызды оқиғаларды мейлінше әділ, бұра сөйлемей, тура сөйлеуге, басқаша айтқанда, барын бардай, жоғын жоқтай әңгімелеуге ұмтылдым. Шүү дегеннен басын ашып алайын: республика халық шаруашылығын жаңа жолға салуда ауқымды жұмыстар жүргізіп жатқандарына қарамастан, әлі де уақыт үдесінен шықпай отыр. Қайта құру, қайталап айтайын, ол — аянбай жұмыс істеу, ал ондай жауапты міндеттерді тәжірибеге сүйенбей, бұрыннан жинақталған және қазір қол жеткізіп отырған игілігімізді түгел пайдаланбай шешу мүмкін емес. Бүгінгі күн кешегі күннің шәкірті екенін естен шығармасақ еді.

Өздеріңізге белгілі, 1986 жылы 16-желтоқсанда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Пленумы болып өтті. Пленумда зейнет демалысына шығуыма байланысты мен Орталық Комитеттің бірінші хатшылығынан босадым. Осылай беймаза жылдар артта қалды, осылай жарты ғасырдан астам уақыт беделіндегі қызметке соңғы нүкте қойылды. Жыл дегенің жылғадан аққан су деген осы. Демек, қиындығы мен қызығы, қуанышы мен реніші қат-қабат жылдардың қорытындысын шығаратын күн жеткен-ді.

Өмір де ай сияқты ғой. Бірде толып, бірде тұтқадай ғана болатын. Қартайғанда кешегі істеген қызметімді міндетсінейін деп те отырғаным жоқ. Қолда билік барда асып-тасымағаным өздеріңізге қалай аян болса, көрі қойдың жасындай жас қалған тұста мақтанып жатқаным келіспес. Егер қырық жыл қатарынан ел ағалығына жарасам, ол өзім елу жылдан астам уақыттан бері мүшесі болған Коммунистік партияның, оның Орталық Комитетінің зор сенімі, қазақ деген халықтың өз перзентіне деген сенімі еді. Бұл сенім өмір жолын қарапайым жұмысшылықтан бастап, қыстың қақаған аязына маңдай сүйгізіп, жаздың аптап ыстығына жүзін күйдірген маған ең әуелі еліміздің ең ірі мыс өндіріс ошағын ұйымдастырып, түсті металлургияның аса ірі кәсіпорнын басқарудан басталған-ды. Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі және оның президенті болып сайлану аз абырой ма? Мен 1927 жылы комсомол қатарына өттім, комсомол ұйымы жоғары оқу орнына ғана емес,

1939 жылы партия қатарына қабылдануыма да кепілдік берді, мен өзіме асыл азаматтардың, қарапайым адамдардың кәміл сеніміне ие болғанымды, соны абыроймен ардақтай білгенімді мақтаныш етем, олар — КОКП мүшелігіне өтерде сенім көрсеткен Қоңырат кенішінің партком хатшысы Ильин мен озат жұмысшы Әбжанов. Міне, менің өмірімдегі ең ұмытылмас осы бір жылдан бастап партияның ең жоғары органдарына сайланып келдім. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен республика Министрлер Кеңесіндегі жылдар, анығырақ айтқанда, қырық екі жылғы қызмет сол сенімнің дәлелі емес пе! Сол қырық екі жылдың ширек ғасыры (рас, арасында аз ғана үзіліс болды, оның анық-қанығын алдағы тарауларда ашып айтамын) Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметіне бағышталыпты. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағалығына екі мәрте тағайындалыппын. Мұның өзі біреу-міреуге бақ қана болып көрінуі мүмкін. Шынымды айтсам, еншім — еңбек болды, оны көре де білген, әділ бағасын бере де білген демеушім — партия болды. Ол жабыққанда сағымды сындырмай сүйеп те, қолдап та отырды. Қазақстан коммунистерінің IV съезінен XVI съезге (қоса есептегенде) дейін, КОКП-ның XIX съезінен XXVII съезге (қоса есептегенде) дейін делегат болып сайлануым, XX съезден бастап КОКП Орталық Комитетінің мүшесі болуым соның айқын айғағы деп білемін. Алдыңғы толқынға партияның қадір-қасиеті аян, ал кейінгі жастарға оның өңін айналдырып көрсетуге ұмтылушылар жоқ емес. Күйе күйдірмесе де күйелейді, жалпы, жалада шындық болмасын біле тұрсаң да, арқана аяздай батады. Беттері бүлк етпестен қорлауға дейін барып жүргендерге байсалды түрде тойтарыс беруден гөрі балапан басымен, тұрымтай тұсымен деп, әркім өз басын қорғауға көшкені секем алдырады. Оның өкініші — біздің бірлігімізге, қара халықпен біртұтастығымызға сын болды. Партияның XXIII съезінен КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшелігіне кандидат, ал XXIV, XXV, XXVI, XXVII съездерінде мүшесі болып сайланған байырғы коммунист ретінде айтарым: көз өзіне сенеді, құлақ өзгенің сөзіне сенеді дегенді естен екі елі шығармалық. Мен қатарынан 25 жыл КСРО, 27 жыл республика Жоғарғы Кеңесі Президиумының мүшесі боп, үшіншіден, он бірінші шақырылған (қоса есептегенде) Жоғарғы Кеңестің депутаты боп сайланған адаммын.

Шүкір, көргенім де, көкейге түйгенім де бір кісіге азық болғандай, сондықтан халықтың осыншама ықыласына бөленіп, ілтипатына іліккен мен сенім деген күдіретті күш, ол сеңгір тауды да қозғайды. Партия біздің әрқайсымызға қалай сенсе, біз де оған солай сенуге тиіспіз. Өйткені, ол сені мен бізден тұрады, еңбегін емен қарапайым жұмысшылар мен шаруалардан, зиялы елден тұрады.

Назарларыңызға ұсынылып отырған бұл жазба коммунистік партияның тәлімін алып, тәрбиесінде өскен жауынгерінің өмір жолы ғана емес, ол осы жолдардың авторы тікелей аралас-құралас болған еңбектес достар туралы, Қазақстандағы социалистік құрылыстың ұмытылмас күндері жайында. Ақиқатты әрлеудің қажеті жоқ, ол адам барда, сол кезеңнің куәсі тірі тұрғанда өлмек емес. Қазақстан тарихындағы бетбұрыс кезеңдер жақсы жырдай жадымызда, республикамыздың одан әрі өркендей түсуінің шешуші буыны болған және бола беретін ол күндерді ұмыту қиянат.

II

Бұрынғылардан қалған: замана сенімен санаспайды, санассаң сен санас деген сөз бар. Сол айтқандай, ерте ме, кеш пе, әйтеуір әрбір саяси қайраткердің өмірінде тәуекелге бел байлар шешуші бір сәті болады. Жасыратыны жоқ, арқырап жатқан асау өзенге салынған жалғыз аяқ аспалы көпірдей қиын өткел, ол — жұмыстан біржола қол үзу.

Байлам жасалды. Зейнетті демалысқа шығатыным туралы жазылған арызыма қарсылықтың болмасына еш күмәнім жоқ еді, оған көпшілікке жұмбақ әрқилы әрі бұлтартқысыз себептер кепіл. Сырт көз байқай бермейтін қылдай нәзік сырлар туралы, сірә да, кейінгі тарауларда тарата жатармын. Сол кезде — желтоқсан айының алғашқы күндерінің бірінде саяси өмір тәжірибесі қалайда Мәскеуге барып, М. С. Горбачевпен жүздесуіме түрткі болды.

Солай Мәскеуге келдім. Чистый прудтағы (Тұнық тоғандағы) Қазақ уәкілдігімен іргелес, Грибоедовке ескерткіш пен “Киров” метросына қарама-қарсы Қазақстанның өз күшімен салынған “Қазақстан” қонақ

үйіне тоқтағам. Келесі күні ертеңгілік Кунцев аурухана-сында жатқан зайыбым Зухра Шәріпқызының барып көңілін сұрадым. Содан шығып отырып, Ескі алаңдағы Орталық Комитетке тарттым. КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы отыратын бесінші қабатқа көтерілдім. Бұл бірінші рет емес, талай жүріп-тұрған үйреншікті коридормен Бас хатшының кабинетіне маңдай түзедім. Онда дәм-тұздас болған Хрущев те, Брежнев те, Андропов та, Черненко да кезінде жұмыс істеген. Хан келеді, кетеді, халық қалады, халық қаласа, тақ қалады. Ой, жалған дүние-ай десейші. Бәрі күні кешегідей, заманында осы жерде отырып Хрущев, онан кейін Брежнев менің тікелей қатысуыммен, Қазақстанға, оның экономикасының, мәдениеті мен ғылымының дамуына қатысты талай-талай шешім қабылдаған еді. Дәп осы кабинетте отырып 1955 жылы Никита Сергеевич менің Қазақ КСР Министрлер Кеңесі төрағалығы қызметіне тағайындалуыма байланысты ақжолтай айтқаны еріксіз еске оралды.

Бірақ бұл жолы мен Бас хатшыға жеке шаруаммен келе жаттым. Горбачев әдеттегіше орнынан тұрып, жылы шыраймен амандасты. Сосын осында өтетін мәслихаттарға қатысушылар отыратын ұзын столға келіп қарама-қарсы жайғастық. Сыйлас кісілердің сыпайы есендесуінен кейін әңгімені ұзартпай, бірден іске көштік. Мен асықпай алдына арызымды қойдым. Онда КОКП Орталық Комитетінің әлденеше ондаған жылдар бойы маған зор сенім көрсетіп келгенін және сенім көрсете отырып, аса жауапты әрі құрметті жұмысты тапсырғанын айта келіп, маған артылған шексіз сенімі үшін Орталық Комитетке, оның Саяси Бюросына, тікелей Бас хатшыға шын жүректен шыққан алғыс сезімді жеткізген едім. Сондай-ақ, арызда дәл қазіргі уақытта денсаулығым мен жасымның ұлғайғаны мына қызметте жемісті еңбек етуге мүрсат бермей жүргенін айтып, соған орай менің зейнетті демалысқа шығу мәселемді қарауын өтініш еткенмін.

Горбачев, менің байқауымда, бұл әңгімеге тас-түйін боп дайын отырса керек;

— Ұсынысыңызды құптаймын, өтінішіңіз Саяси Бюрода қаралады, — деп аз-кем үнсіз отырды да, өз байламын айтты. — Жұмыс мойын бұрғызатын емес, соған орай Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумына қатыса алмаймын, Орталық Комитеттің кадр жөніндегі хатшысы Разумовский барады.

Бас хатшы менен өз орныңызға кімді лайық деп отырсыз деп, бір ауыз сыр тартар деген ой қылаң берген, шынымды айтсам, іштей үміттеніп едім. Зады, жолы да, жөні де солай ғой. Бірақ ол жұмған аузын ашпады. Оның есесіне мен сұрадым. Горбачев:

— Ол мәселені шешуді бізге қалдырыңыз, Қазақстанға маңдайынан шертіп отырып жақсы коммунисті жібереміз,— деп қысқа қайырды.

Әңгіме осымен тәмәм болар ма еді, әлде қайтер еді. Бас хатшы, обалы не керек, мен күтпеген тосын ұсыныс жасады. Ол кісінің мұндай мәселені қалай-қалай орағытып кеп айтатынын өздеріңіз де іштеріңіз сезіп отырған шығар. Мен тоқ етерін айтайын.

— Москваға көшіп келіңіз, үй-жаймен қамтамасыз етемін,— деді.

— Ниетіңізге рахмет, туған жерден ыстық не бар, кіндік қан тамған Алматыда тұра беремін,— деп, ықыласына ризашылық білдірдім.

Ол орнынан тұрып, менімен қимай қоштасқандай рай танытты. Қол қысып тұрып:

— Москваға жолыңыз түскендей бола қалса, міндетті түрде келіп тұрыңыз,— деді.

Бар әңгіме осы. Кешкілік Алматыға ұштым.

Орталық Комитетте өзім отыратын кабинеттегі біраздан бері жинақталып қалған жазушылардың, ғылым мен өнер қайраткерлерінің қолтаңбасымен сыйға тартқан кітаптарын ретке келтіріп, үйге жөнелттім. Бұрынғыдай емес, құлаққа ұрған танадай жым-жырт, телефоннан дамыл бермейтін Мәскеу де, табалдырық құрғатпайтын Алматы да сап тыйылған. Жел сөзден жүйрік не бар, жер шарлап, ел аралап үлгергенге ұқсайды. Алып-қашпа әңгіме бұған дейін де дүркін-дүркін шаң беріп қалатын, енді біржола кеулеп, лап еткелі тұрған. Менің кететініме көзі жеткен кісілер атқа кімді отырғызарын білмей дал боп, сырттан тон пішіп, осы лайық-ау дегендердің аяғын үзеңгіге іліктіріп жатты.

Бұған уақыт өз төрелігін айтты. Мені Саяси Бюроның мәжілісіне шақырмай-ақ өтінішімді қанағаттандырды. Шешім қолыма тиісімен Орталық Комитеттің бюро мүшелерін жинап, зейнетті демалысқа кетіп бара жатқанымды хабарладым. Бюро мүшелері атынан сол кездегі Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы С. Мұқашев сөйлеп, азды-көпті сіңірген еңбегіме алғыс айтты. Артынша, 16-желтоқсанда Орта-

лық Комитеттің атышулы Пленумы өтті. Ол жайлы әл-
әзір іркіле тұрайын, кейінгі тарауларда ішектің
қырылдысына дейін ақтарыла айтатын түс келеді.

III

Менің кіндік қаным тамған жер бұрынғы Верный,
осы күнгі Алматы. Балдәурен балалық шағым, қайран
жастық дәуренім өткен осынау әсем қала мен үшін от-
тай ыстық. Әрине, балалықтың да, жастықтың да өз
белгілері бар, қызығынан қиындығы басым сол бір ке-
зеңнің біреу біліп, біреу білмес, бірақ өзіме аян өмір
жолы қандай болса, өзіммен бірге жасасқандай сезінетін
бұл шаһардың да аса бай тарихы бар.

Академик В. В. Бартольд сонау XIX ғасырдың
өзінде-ақ көріпкелдік танытып, Іле Алатауының
солтүстік етегінен қазақтың көне қаласының ескі
жұртын жазбай таныпты. Ол қала осы күнгі Алматы.
1854 жылы сол жерге Іле қорғаны тұрғызылған,
кейінірек оны Верный деп атаған.

Патшаның дегені екі етілмейтін және оның көзі
түскен жерге “ен салынып, қада қағылмай” қалмайтын
заман. Майор М. Д. Перемышльский жұмақтан бетер
жерге қызыққаны сонша, қорған іргесін қалыңдатып,
ауқымын ат шаптырым етіпті. Содан араға он үш жыл
салып, 1867 жылы қала мәртебесін беріпті. Сол жылдан
бастап Верный қаласы Жетісу губерниясының орта-
лығына айналады.

Қала сол кездегі зиялы қауымның назарына тез
іліккен. Ғылыми сапарлар бірінің соңынан бірі
жалғасқан. Шоқан Уәлиханов бастаған ұлы көшті түген-
деп шығу қиын. Солардың ішінен ел мойындаған
ғалымдар П. П. Семенов-Тянь-Шанский мен Н. М.
Пржевальскийді, этнограф Г. Н. Потанинді, астроном К.
В. Струвені, палеонтолог И. В. Мушкетовті, суретші В.
В. Верещагинді беле-жарып айтуға болады.

Әсемдік әлемі баршаға ортақ игілік. Верныйдың жа-
сыл желек жамылуына, сәнді үйлер салынуына, сәулет
сарайларының тұрғызылуына әскери инженер А. П. Зен-
ковтың, ғалым-бағбан Э. О. Баумның есімдері қала та-
рихы сөз болған жерде назардан тыс қалмаса керек. Бұл
орайда Ораз Жандосовты ерекше еске алар едік. Қазан

төңкерісінен кейін 1921 жылы көрнекті партия және мемлекет қайраткерінің ұсынысы бойынша өзінің байырғы аты — Алматыға ие болды, 1924 жылы Жетісудың орталығы деп саналды. Атақты Түркісбіті салған тұста Қазақстанның астанасы бұрынғы Ақмешіт — қазіргі Қызылордадан Алматыға көшірілді. Алатаудың баурайы, оның қайталанбас ғажайып табиғаты, осы жерде туып, осы жерде өсіп-өнген әрбір адамды ғана мақтаныш сезімге бөлеп қоймайды, тіпті бір келіп кеткен қонақтың өзін еріксіз елітеді. Қазақстан астанасын елімізде ең сұлу қала деп бағалайды. Баққа оранған қалада 1981 жылы 8-желтоқсанда өзінің миллионыншы тұрғыны — Бауыржан есімді перзент дүниеге келді.

Қазақта: "Түбін білмеген — түгін білмейді" деген сөз бар. Жеті атасына дейін жазбай білетін халқымыздың айрықша қасиеті де осында. Қаны таза кісінің дені де, ділі де, тілі де сау. Өңін бермесе, ізгілік жолын сақтаса, сөзі ортақ болса, одан озар байлық бар ма! Міне, сондықтан да қазақ шыққан тегін зерделеп, өсер ұрпағының ертеңіне ерекше мән берген. Халық үшін қашанда әкесінен ұлының тәуір болғаны жақсы. Жеті ата толмай қыз алып, қыз беріспей шыбық қиып, ант етiскен ата-баба заңы осыдан.

Егер мен де тегіме барлау жасасам, есіме ел мойындаған ақын Мұқағали Мақатаевтың мына жолдары оралады:

Мен — үйсінмін! Ұлы жүзбін — ұлымын!

“Ұлымын!” деп ұлылыққа бармағам.

Ортадан да, кішіден де кішімін,

“Ұлымын!” деп көрсетпеген қысымын.

Ел басына екіталай күн туса

Екі інімнің найзасының ұшымын...

...

Кісіліктің, кішіліктің құлымын.

Н. Аристовтың деректеріне сүйенсек, Үйсіннен Ақсақал (Абак), одан Қараша би, одан Бәйдібек туады. Біздің ата-бабамыз сол Бәйдібектің екінші әйелі Зеріптен туған Жалмамбеттің Ысты деген бел баласынан тарайды. Ал, енді өзіме дейінгі жеті атамды қуалап айтсам былай:

Жолын

Нұрмамбет

Азынабай

Қонай

Жетібай — Жұмабай

Меңліахмед

Дінмұхамед

Ата-бабам тегіне тартып, мал бағып, қауға ұстаған кісілер екен. Шаруа баққанмен қара басының қасиетін қадірлей білген. Кісі есігін сағаламай, еңбегін емген. Олар осы күнгі Қапшағай өңірінен Күрті өзенінің оң жақ жағалауын, негізінен Іленің сол қанатынан мына Күйғанға дейінгі жерді қоныс етіпті. Ертеректе бұл жерлер Төменгі Іле болысы, Верный оязы Жетісу губерниясы атанған. Қазір осы бір түгін тартса майы шығатын өңірді Алматы облысына қарасты Балқаш, Күрті аудандары жайлап жатыр.

Ата қонысты бұл өңірмен шектеуден аулақпын. Тылсым тарих қойнауына үңілген сайын не бір жұмбақ шежірелер алдыңнан шығып жатқан заман ғой. Жан қадірін мал аяғынан іздеген халықпыз, бабаларымның ата жұртының аясы Шу бойымен өрлеп, Талас өзенінің төменгі тұсына дейінгі жерді алып жатыр. Жамбыл облысының Талас және Мойынқұм аудандарын қамтып жатқан ұлан-ғайыр жер маған осындай ыстық көрінеді.

Менің бабам Азынабайдан төрт ұл туады. Әулетіміз, неге екенін кім білсін, аңыз әңгімеге зер сала қоймаса керек, Азынабай жарықтықтың ағайынмен не үшін араздасқанынан бейхабар. Және, ол қара қазақ үшін жат мінез емес. Әйтеуір, бір түнде бүтін бір ауылды өре тұрғызыпты да, үдере көше жөнеліпті. Асау Іледен өтіп, Балқаштың оңтүстік күнгей бетін жағалай жүріп Аягөзге жетсе керек. Одан әрі Тобықты жеріне қоныс аударыпты. Кісі еліне сіңісе қою киын болды ма екен, жоқ бауыр басудың жолы солай ма, тегінде қыз айттыруға шамасы келмес, жөні құда түскен болар, екінші ұлы Қонайды Тобықтының қызына үйлендіреді. Бұған дейін ол кісі екі рет төсек жаңғыртыпты, соның біріншісінен Жетібай деген ұл қалады. Ал кейінгі шешемізден бір ұл, бір қыз — Жұмабай мен Бұлантай туады.

Қазақта кірме мен күндестің күні бір деген сөз бар. Сол айтқандай, Азынабай дүние салған соң артында қалған ұрпаққа тықыр таяна бастайды. Қонай қайын жұртының иықтағанын көтере алмайды. Көне көз кісілердің айтуына қарағанда кесек жаратылған, өрмінез, батыр шалыс кісі екен. Ағайын-жұртына ақыл салып, ата қонысы — Жетісуға қайта көшуге бел байлайды. Оған тобықтылар: бақ деген көшпелі, қыз алған

күйеуге де кетеді, қыздан туған жиенге де кетеді деп, қыздарын жібермеудің әрекетін жасайды. Ондағысы анасына кісен салынса, құлындары ұзай қоймас деген ойлары болса керек. Қонай шарт кетеді: “Жанымды алсаңдар аларсыңдар, бірақ қанымды қалдыра алмаймын” деп әйелі мен қызын тастайды да, бес жасар Жұмабайын алып кетеді. Содан Қонайды арқа тұтқан ағайындары түгел Жетісуға көшіп, елдің шетіне іліккен жерге қоныс теуіп қалады. Ал, Қонай ата жұртына жетіп, осы Алматы өзенінің оң жақ жағалауын жайлапты. Осы бір аласапыран тұста оттай жанып, алмас қылыштай жарқылдап тұрған үлкен ұлы Жетібай жиырма бес жасында қыршын кетеді. Жас өлім атамызды едәуір қажытып, еңсесін түсіріп кетеді. Артынша, Күртіндегі туған-туыстарын аңсап, тірісіне аманат, өлісіне салауат айтпаққа жолға шығады. Ол жау жоқ деме — жар астында, бөрі жоқ деме — бөрік астында деген ауыр заман ғой. Аңдысқан жау алмай тынбайды. Қаскелеңнің тұсында жол бойындағы зиратқа тоқтап, әруақтарға тәуеп етіп, бата оқып отырған үстінде қастасқан жау опасыздықпен өлтіріп кетеді.

Сөйтіп, онсыз да қара жамылып, қасірет шеккен Қырықжылқы деген келіні жиырма екі жасында жесір, мұсылман мектебіне барып жүрген жалғыз ұлы Жұмабай жеті жасында осылай жетім қалыпты. Әрине, өлгеннің артынан өлмек жоқ. Тірі тіршілігін жасайды. Ағайын арқа сүйер азаматының отын өшірмейміз деп, інісінің әйелі Қырықжылқыны Азынабайдың ортаншы ұлы Шолаққа қосады. Жұмабай солардың қолында өседі. Обалы нешік, қолдарының қысқалығына карамастан оны қатарынан кем қылмай өсіреді. Қырықжылқы он саусағынан өнер тамған ісмер екен, тігіншілікке жалданып, Шолақ ертелі-кеш қара жұмыста істейді. Тапқан-таянғанын Жұмабайдың жолына жұмсайды.

Жұмабай алғыр кісі болса керек, діни мектепте шәкірттердің маңдай алдысы екен, оны бітірген соң, елге барып дәріс береді. Араға екі жыл салып Алматыға қайтып келеді де, 1904 жылы Түркия арқылы Сауд Аравиясына сапар шегеді, осы жолы Мекке мен Мединеге қажылыққа барады. Содан 1905 жылы Үндістан мен Ауғанстан арқылы елге оралады, сөйтіп қажылық жол Жұмабай атамның сегіз ай уақытын алыпты.

Оның 1886 жылы туған ұлы Меңліахмет — менің әкем. Оң жақ бетінде алақандай меңі болса керек, атын

соған қарап қойыпты. Атам оны он төрт жасында сол кезде аты жер жарып тұрған Алматы көпесі Ысқақ Ғабдүлуәлиевтің қол астына жұмысқа орналастырыпты. Қазан революциясына дейін әкем сонда жалданып жүрді. Ата-анам мектеп есігін ашып, оқыған кісілер емес. Тек ет ширақтығы, көргенін көкейге түйе білгендігімен ел қатарлы өмір кешкен. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, мына бері де зейнетті демалысқа шыққанға дейін Алматы облысының ауылшаруашылық және сауда саласында қызмет істеді. Өз бетімен білімін жетілдіріп жүретіні сонша, екі тілде бірдей — қазақша, орысша сауатты жаза да, оқи да білетін. Абай өлеңдерін, Сүйінбай жырларын жатқа айтып, өзі де түртінектеп жүретін. Оны біздің үйдегі Зухра келініне (төте жазуға да, бүгінгі һәріпке де жорға кісі еді) көшіртіп отыратын әдеті бар еді. Қаншалықты құны барын білмеймін, өзіме әкемнен қалған өлмес мұрадай көрінеді. Сондықтан екі-үш шу-мағын назарларыңызға ұсына кетейін:

Жас өмір бағасы жоқ гауһар тас бір,
Буына асыл тастың — мас болмас кім?
Өтерін бұл жалғанның білсе, шіркін,
Қайрат қып, іс тындырмақ әркімге арман.
Жас өмір өте шықты аққан судай,
Сұлудай есік ашып, қайта жапқан.
Өкінсем де келер ме, қайран өмір,
Асаудай кетті арқанын үзіп қашқан.
Қу кәрілік енді келіп басып алды,
Қонсы қылып, қондырып қасына алды.
Жатып ішер жалқаулық, ұйқы мырза
Кежегеннен кер тартқан жолдас болды.

Шешем Зәуре Байырқызы осы күнгі Шелек ауданының орталығында (Қоянды дейтін бұрын) сіңірі шыққан кедейдің қызы. Әкем мен шешем жетпіс жылдан астам уақыт бірге ғұмыр кешті. Анам байғұс сексен алты жасында 1973 жылы дүние салды.

Жігіттің үш жұрты бар дейді ғой. Соның бірі — нағашысы. Мен нағашы ағайым Ахметжан Байырұлы Шымболатовтың есімін әрдайым құрметпен еске аламын. Ол кісі комсомолдың алғаш ұйымдастырушыларының бірі, сондай-ақ Жетісу өңірінде, Верныйда Кеңес өкіметін орнату күресіне қатысқан азамат еді. Кейін Түркістан Компартиясы Алматы ояздық комитетінің хатшысы, Алматы қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы, БК(б)П Жаркент ояздық комитетінің бірінші

хатшысы болды. “Қаззолото” саяси бөлімінің Омбы темір жолының бастығы еді. Орны толмас екінші сол, нәубет тұсында — 1938 жылы заңсыз қуғынға ұшырап, қаза тапты. Қайтыс болғаннан кейін 1954 жылы толық ақталды. Қоярда-қоймай менің комсомол қатарына өтуіме кеңес берген осы бір аяулы азамат еді.

Әкем 1976 жылы тоқсан жасына үш ай қалғанда дүниеден озды. Біз Верный қаласының Сарқант көшесінде Иванов дегеннің (Үлкен станицада) үйінде тұратын едік. Мен сол үйде 1912 жылы қаңтардың он екінші жұлдызында туыппын. Екі жылдан кейін әкем жанын жалдап жүріп еңсесі төмендеу шағын жай салды. Ұмытпасам, адресі былай еді: Старокладбищенск (қазір бұл жерде II Алматы вокзалы тұр. Оның бұлай аталуы — ол кезде көшенің солтүстік жағында ескі қорым бар еді) көшесі 39, кейін оны Вокзал, сосын Сталин атындағы, кейін Коммунистік даңғыл деп атады. Қазір ол Абылай хан даңғылы. Әрине, уақыт озған сайын дүние өзгермей тұрмайды, менің бар балалық шағым өткен сол үй әлдеқашан бұзылды, оның орнында осы күні астында электр бұйымдарын сататын дүкені бар көп қабатты зәулім үй салынған.

Біздің үйден сәл ғана жерде өзбек мешіті бар еді. Көш жерден көзге ұрып тұратын. Қыздың жиған жүгіндей әрі шағын, әрі әдемі еді. Ораза айтында, құрбан айтта әкем өзімен бірге мешітке ерте баратын. Жұма намазын да қаза жібермейтін. Сол кезде жеті-сегіздер шамасындағы біздер мешітті айнала жүгіріп, мұнараларына шығып, биіктен қалаға көз салар едік. Бәрі алақанға салғандай анық көрінетін. Әкей онымызды сезіп қалса, қатты кейіс білдіретін. Ал, айт күндері көңілді оралатын. Біз де маз-майрам боп, жылы-жұмсаққа, бал-шекерге бір тойып қалатынбыз. Әкем құрбан шалар еді. Семіз қойдың төстігін отқа қақтап, үй ішіндегілерге түгел ауыз тигізетін. Соның дәмі әлі ауыздан кетпейді. Сосын жұмсақ бауырсақ, неше түрлі тәтті нанға толы дастарқан шетіне келіп отырып, күрен шайға бас қоятынбыз.

Ескі Верный, оның көрікті жерлері, әлі көз алдымда, Губернатор үйі, Әскери мәслихат ғимараты, Дворяндар мәслихат үйі, Кафедральды собор, Покров шіркеуі, сәулеті жағынан бірінен-бірі өтетін мешіттер, көпестердің интiрескен үлкенді-кішілі дүкендері, бір қабат ағаш үйлер, ол кезде екі-үш қабатты үйлер ілуде біреу, ас-

ИНСТИТУТ

К И Т А П Х А Н А

фальт көше атымен жоқ, шаңы шығып жататын қара жол, есек мініп, түйе жетелеген жүргіншілерде тыным болмас еді, бір ғажабы, аттап бассаң, алдыңнан арық шығатын, арық толы су күндіз-түні ағатын, қанатын кең жайған қалың қарағаш, көкпен таласқан терек жанға сая еді — міне Верный қаласына тән кейіп осы. Ол кезде ағаш үйді бекер салмайтын, аузы күйген үрлеп ішеді дегендей, 1887 жылғы 10 маусымдағы адам айтқысыз жер сілкінісінде жер үйлерді былай қойғанда, сырт көз сүйсінбей өтпейтін 1799 ғимараттан бір-ақ үй шыдас берді, қалғаны жермен-жексен болды, содан бері ел үйді ағаштан салатын еді. Бұл арада қаланың негізін қалаған жандарға лайықты бағасын берген мақұл, байқасаңыз, көшелері оқтай түзу, алаңы көкорай шалғын, жасыл желекке оранған. Жетісудың тұңғыш губернаторы генерал Герасим Алексеевич Колпаковский есімімен байланысты тірлік аз емес, басқасын айтпағанның өзінде, оның осы қаланың баққа орануына сіңірген еңбегі мол. Ол қала тұрғындарына әрбір отырғызған талы үшін он сөлкебайдан (тиын) төлеген, ал белгіленген жерге ағаш отырғызбай, кежегесінен кері кеткен жанды шиландай жұрттың көзінше дырау қамшымен жон арқасынан таспа тілген. Оны генерал-губернатордың, вице-губернатор Евсей Андреевич Россицкийдің шашбауын көтеріп, күрдай жорғалап жүрген ұрда-жық казактар сол жерде-ақ орындап отырған. Сөйтіп, қала қас пен көздің арасында жасыл желекке оранып, құлпырып шыға келіпті.

Қала қуыршақтай еді. Тау жағынан — Арық көшесі (қазіргі Абай даңғылы), солтүстігі — II Алматы темір жол станциясы, теріскейі — Көктем, күнгеі — Пугасов көпірі және өзеннің төменгі жағы — Шағын станицаға дейін аралықты алып жататын. Одан былайғы жер — қалың бақ, егіс алқабы, мал өрісі.

Етек-жеңі жинақы шағын қала десек те оның дақпырты мен дабыры бір өзіне жететін. Бұрыш сайын бөксе түйістірген шағын дүкеннен аяқ алып жүре алмайтынсыз. Жайма базар дейсіз бе, қан базар, көк базар дейсіз бе, аттап бассаң алдыңнан араның ұясындай гүж-гүж етіп, сапырылысып жатқан қалың нөпір шығатын. Шайхана ұстаған, асхана есігін айқара ашқан, тіпті тізе бүкпей, тамақ жібітіп, шөл басатын неше түрлі “сусынханалар” төрін ұсынған пысықтар жетіп артылатын. Самса пісіріп, сексеуіл шоғының ыстық табына кәуеп

кақтаған, шашпа палау басып, созба көже, мәңті бу-
лаған, әсіресе, дәмі ауыздан кетпес ып-ыстық күлшені
алдына жайып салатын не бір аспаздарды көргенде
ішпей-жемей тоятынсың. Елең-алаңнан түн жарымына
дейін “апыр-ай” аш қаламын демейтінсің.

Осы күнгі Жібек жолы сол кезде Сауда көшесі деп
аталатын. Кісі аяғы құрғамайтын осы көше бойында
түкірігі жерге түспей тұрған көпес Ғабдүлуәлиевтің
дүкені бар еді. Ең үлкені де, ең сәндісі де осы тұғын.
Үйдің жобасын жасап, тұрғызған атақты сәулетші А. П.
Зенков. Қазіргі “Қызыл таң” дүкенінің маңдайшасында
жеті шақырым жерден көрінетін “Ғабдүлуәлиев және
оның бала-шағасының сауда үйі” деген сала құлаш жа-
зуы бар еді. Дүкеннің аула жағынан шығатын есік
іргелес Нарын көшесінде тұратын Ысқақ байдың үйіне
маңдай тірететін.

Абыройдан ақ отау тіктім деген кісінің де пенделігі
аз болмайды. Осы Нарын көшесінің атын өзгертер тұста
мүйізі қарағайдай екі қошқардың қалай “сүзіскенін”
көрдік. Шалқып сөйлеп, шайқап ішетін Ысқақ бай өз
атын қоямын деп өңмендесе, қаланың бас сәулетшісі
Гурдэ мен кімнен кем едім деп шалқайды. Содан,
ерегіскен ел болған ба, теке тіресе келе, таласа, тарты-
са келе “қырсық шалған” іс ақыры ит арқасы қиянда
жатқан Петербордан бір-ақ шықты. Онымен анау-мынау
емес, сол тұста аты жер жарып тұрған Ресейдің атақты
адвокаты Плевакоға дейін шұғылданыпты. “Аты-тоны
бар кісіде Әзіретәлінің күші бар” деген. Ысқақ бай ✓
мыс-мыс ақшаға жығып алғысы келсе керек. Оған әлгі
адвокат: “Иегі қышымасын” деп, сол заманның заң-
закөнін Гурдэ жағына шығарып, Ысқақты жығып берді.
Сөйтіп, дүниені дүрліктірген дау-дамай осылай
аяқталған-ды. Қазан революциясынан кейін Нарын
көшесі жас Кеңес республикасының алғашқы дипломат-
тарының бірі, төңкерістің білек сыбанған қайраткері Ле-
онид Борисович Красиннің есімімен аталды.

Думансыз ел болмайды. Базар қызығы бар да, сол
базар төңірегінен тарап жататын той-томалаққа ел ынта
қояр еді. Осы күнгі Орталық базардың орнында дүние-
дегі жоқ қызықтың басы тоқайласып жатар еді. Әсіресе,
қара нар көтерместі көтеретін, жүргенде жер қайысып,
күрескенде жауырыны жер иіскемейтін палуандар кел-
генде ел жырттылып айырылатын. Бір нәрпі бір кісідей
жарнама жер-көкке сыймай кететін. Жәй құлақтандырып

қойса бірсәрі, тау қозғалса да көтеріле қоймайтын адамның делебесін қоздырғандай сөз тауып жазады. Ол кезде баламыз. Ертең өзіміз боз кілемге шығатындай шиыршық атып, жанкешті айкастарды асыға күтеміз. Таудай-таудай түйе палуандар ырғатыла басып, қалың жұрт алдынан қаздай тізіліп өткен тұста, жеңімпаздарға қандай бәйгі берілетінін құлақ тұндыра хабарлап жатқан шақта тұла бойымыз шымырлап, тәтті сезім баурап алатын.

Губернатор бағындағы боз кілемге Қажымұқан Мұңайтпасов шыққанда тіпті арқаланып кететін едік. Орыстың ұлы палуаны Поддубныйдың өзімен итжығысқа түскен Қажымұқанды пір тұтып, соның тілеуін тілеп барамыз. Арыстандай айбат шеккенде құрысқан жауырын жазылып: “Иә, әруақ, қолдай гөр!” деп ду ете қаламыз. Ал, мүлт кеткен тұста жігеріміз құм боп, көдуілгідей-ақ сағымыз сынып, жасып отырғанымыз. Бірақ Қажымұқан қазақтың намысын берген емес. Сол үшін де көңіліміз көтеріңкі, кеудеміз шалқақ жүретін. Белдескен баһадүрді өзіміз жыққандай төбеміз көкке жетіп оралатынбыз. Республиканың 30 жыдығы құрметіне өткізілген салтанатта оны ел алақанына салып, айрықша құрметтегені әлі көз алдымда. Ел үмітін ақтаған ердің атағын ел осылай ардақтап еді.

Қажекең алып тұлғасына сай аса салмақты әрі карапайым тұғын. Аяғы үзенгіге іліксе атты өзі көтеріп келе жатқандай терісіне сыймай сыздайтын пендешіліктен аулақ, атақ-даңқтың желігін азаматтығына, адалдығына жеңдірген кісі еді. Оны Ұлы Отан соғысы жылдарында анық аңғардық. Жиған-тергенін елдің азаттығы үшін жұмсады, өз атынан сатып алынған ұшақты Ленинград майданының сайыпқыраны Қажытай Шалабаевқа тарту етті. Халқымыздың аяулы перзенті — революционер Аманкелді Имановтың есімімен аталған осы ұшақ та, оның ұшқышы да кешегі қан кешуден дін аман оралды.

Соғысқа дейінгі бейбіт өмірдің мына бір суреті естен шықпайды. Қанша бай болсам да сиыршы атым қалмайды дегендей, Алматы патшалық өкіметтің зілдей қамытын сыпырып тастаса да, елдің аузы қалып алып кеткені сонша “Губернатор үйі”, “Губернатор бағы” деуден танбайтын. Шынында да, бақ десе бақ еді. Ішіне кірсе шыққысыз. Гүлге оранып жататын. Етек-жеңі де кең тұғын. Көз мөлшермен айтсам, осы күнгі Кино үйі, Орталық концерт залы, госпиталь тұрған Ленин даңғылы, бұрынғы Комсомол — қазіргі Төле би, Пролет-

тар және бұрынғы Совет — қазіргі Қазыбек би көшелерінің аралығын алып жататын. Бақтың оңтүстік теріскей жағында шағын эстрадалық алаң болатын. Сол жерде неше түрлі сиқырлы саздың сүйемелдеуімен Қажымұқан өнер көрсететін. Және Қажекең келеді екен дегеннен бастап еңбектеген баладан еңкейген қарияға дейін елендеп отыратын, содан тайлы-тұяғы қалмай жиналады.

Қажекеңнің не сиқыры барын кім біледі. Ол әуелі шалқасынан жатып, жеті қарыс келетін маңдайына күйген кірпішті қалатар еді, сосын екі иығына екі кісі мінгендей насат жігіт қолындағы зіл балғаны қайқая көтеріп, құлаштап кеп ұрады дейсіз. Шақшадай бас түгілі құлаш жетпес қой тастың быт-шыты шыққандай. Саудасы біткен шығар деп, демінді ішіңе тартып отырғанда Қажекең алпамсадай боп тұрып келе жатады. Енді бірде шалқасынан жатып, екі қолымен үстіне төсеген жалпақ тақтайды мама қазықтай тірейді. Со кезде жарау ат мінген жігіттер әлденеше рет желдіртіп өтеді. Сонда мыңқ етпейді-ау сабазың. Ол ол ма, өз көзімен көрген кісілердің айтуына қарағанда, жарты тонналық машина үстінен жүріп өткенде де оны шыбын құрлы көрмеді деседі.

Мен Чернышевский атындағы № 19 мектептің бірінші сатысында оқыдым. Мектеп Алматы көшесінің (қазіргі Емелев) бойында ескі үйде болатын, кейінірек ол мектеп таратылып, мекен-жайы бұзылды. Төртінші класты бітірген соң № 14 мектепке ауыстым (екінші сатысы), ол осы күнгі тәтті тағамдар фабрикасы (Жібек жолы мен 8-наурыз көшелерінің қиылысы) тұрған жерде болатын.

Мектеп адам өміріндегі естен кетпес бір белес қой. Мен үшін хат танытып, әліппені оқытқан, орыс тілін үйреткен алғашқы мұғалімім Анна Павловна Шурованың орны ерекше. Жаны жайсаң адам еді. Ол кісімен араға, құдайым-ау, қанша жыл салып барып кездестік десеңізші. Ұмытпасам, 1955 жыл болатын. Ол кезде мен Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы едім. Ойда жоқ жерде телефон шалыпты. Қабылдауымды өтінді. Оған сөз бар ма, дереу көлік жіберіп алдырттым. Ұзақ отырып әңгімелестік. Менің балалық шағымды, мектеп қабырғасындағы қайталанбас күндерімді еске түсіріп, ол кісі бір жасап қалды. Мен кетерде:

— Анна Павловна, қазақта “айран сұрай келіп, шелегінді жасырма” деген сөз бар. Бұйымтай айтыңыз,— дедім.

Ол кісі өтінішін айтты. Не жылуы, не ыстық суы жоқ ескі үйде тұрады екен, соны жаңа үйге ауыстырып беруін өтінді. Сөзге келмей, тілегін орындаттырып бердім. Әрине, істің орайы келе бермейді, әйтпесе алдыңа келген адам өтінішін аяқ асты етпегенге не жетсін. Жалпы, адам жанына ізгілік нәрін сепкен ұстаздан үлкен кім бар! № 14 мектепте дәріс берген елгезек те ерекше сезімтал мұғалімдерім: математик С. И. Соколовты, физиктер А. А. Астраханцевті, И. П. Масленниковты, географ Тугаринді, жаратылыстанушы Б. Н. Дублицкийді, қоғамтанушы Е. С. Войцеховскийді ылғи да еске аламын. Олардың балаларға деген жомарт жүректерін, кіршіксіз таза көңілдерін, жан бауар аылккенестерін, сарқылмас білім қайнарын қалай ұмытарсың. ✓ Әке қаны, ана сүтімен дарымаған өнерді игеру оңай емес. Менің орыс тілін ойдағыдай меңгеруіме Федулова Любовь Александровнаның сіңірген еңбегінің аз болмағанын ризашылықпен айту лазым.

Владимир Ильич Лениннің өмірбаянын білмейтін адам некен-саяк. Бала бақшадан құлаққа құяды, көз жұмғанша оның революциялық жолын, мұраларын оқытудан жаңылған да, жалыққан да емес. Біздің бала кезімізде Л. Д. Троцкий егіздің сыңарындай еді. Үйде де, түзде де портреті төрден түспейтін. Пионер болдық, оларға арналған жырды жаттадық, таңдайымыз тақылдап тақпақ айттық. Әсіресе Ленин дүниеден қайтқаннан кейін оның бағы жанып, аты ауыздан түспеуге айналды. Бірақ күндердің күнінде тірнектеп жиған абыройын айрандай төгіп, жүнін жұлған тауықтан бетер қызметтен қуыпты, несін айтасың, Мәскеуден аласталып, осы Алматыға жер аударылыпты дегенді естідік. Бала шіркіннің құмартпайтыны бар ма. Оны бір көрсек деп армандап, тұрған жерін іздестіре бастадық. Тіпті, Гурдэ көшесіндегі 75-ші үйге жайғастырыпты деген хабарды да алдық. Мектептен қайтқанда құдайдың құтты күні осы үйдің іргесінен өтеміз. Сонда да сәті түспеді.

Қайсыбір күні күтпеген жерден бетпе-бет келіп қалдық. Бір топ бала Медеу шатқалындағы Майтөбе қайқаңына шығып, аяғымызды әрең сүйретіп келе жатқанбыз. Өзі де ит өлген жер — жиырма шақырымнан кем соқпайды. Бұрылыстағы екі кісі әрең

айналып өткендей тар жолмен өрлей тартып бір ат арба келеді. Бос. Алдында — арбакеш. Артында — қомыт-қомыты шыққан бес-алты әйел. Біз еркекті бірден тани кеттік. Жүрісі ширақ. Бойын тіп-тік ұстайды. Маңғаз. Көзіндегі пенсне. Орта бойлы. Шоқша сақалды. Бәріміз қаздай тізіліп, демімізді ішімізге тартып тұра-тұра қалыстық. Қоғадай жапырылып сәлем бердік. Ол ізетпен амандасты да, қарсы алдымыздан қасқайып өте барды.

Сол жылдардағы мектеп несімен есте қалды? Мұғалімдердің өз ісіне шексіз берілгендігі, уақытпен санаспай, жан-тәнімен жұмыс істеуі біздерді еріксіз елітетін, соған орай, желкілдеп өсіп келе жатқан жастар олардың алдында борышта қалмауға тырысып, асқан құштарлықпен білімге ұмтылатын. Рас, мен топты жарып, үздік оқыдым дей алмаймын, бірақ әр істің өз ұстасы бар дегендей, менің ең қиын пәндерге деген ынта-ықыласымның жөні бөлек еді.

Өзі заманы бірдің — талабы бір ғой, біздермен қыздар аралас оқыды, мектептегі әдет-ғұрып, әрине, бүгінгідей емес, тәртіп қатаң еді, оны сақтай да білетінбіз, бір-бірімізге құрметпен қарап, сыйласа да білетінбіз, қандай жағдайда болмасын қол ұшын беруден тартынбайтынбыз. Ол кезде оқытудың бригадалық әдісі кеңірек қолға алынғаны бар. Ол үлгерімі жақсы оқушы нашар оқытындарды “жетекке” алу деген сөз, ал мұның өзі өз жемісін бермей қоймайтын еді. Бір ғажабы, мектеп қабырғасында жүріп-ақ тау-кен инженері болуға бел байлаған едім. Қазақтар үшін, әрине, ол таңсық кәсіп.

Бала жақсыны жағалайды. Өнеге алады. Мені қанаттандырған, еріксіз еліктірген қазақтың аса ірі тұлғаларының бірі, инженер Мұхамеджан Тынышбаев болды. Мұхаң 1906 жылы Петербордағы жол қатынасы инженерлік институтын тауысқан, Түркісіб құрылысын салуды қолға алған және соған білек сыбана араласқан азамат. Оның Ескендір деген ұлы бар, республикалық киностудияда оператор-суретші болып істеді. Біз бала жастан бауыр басқан доспыз, әлі іргеміз ажыраған емес.

Мен мектеп бітірген соң, республика жоспарлау органында (республиканы аудан-ауданға “бөлуген” айналысатынбыз) статист болып жұмыс істедім, ал кешкілік институттың дайындық курсына оқыдым.

1931 жылы Қазақстан өлкелік комсомол комитетінің жолдамасымен Мәскеудің түсті металдар институтына түсуге Мәскеуге келдім. Ол кезде поезд Мәскеу мен

Алматы арасына алты-жеті тәулік жүреді. Алыс жолға шыққан кісінің ермегі терезеден телміріп, дүниені қызықтау. Оған қуанбасам, өкінбеймін. Жерімнің шетсіз, шексіз екенін көрдім. Оның құлазып жатқан сар дала-сын көрдім. Көзім көкжиектерге дейін сүрінбей жетіп, жоқ іздегендей тіміскілеген сайын көңілім алып ұшатын. Сонда-ақ біз тусырап жатқан жер төсін түлететінімізге шүбәсіз сенгенмін. Өйткені баға жетпес қазыналы жерім туралы, қойдан жуас халқым жайлы аңыз әңгімені әбден құлаққа сіңіріп өскенмін...

Мәскеуге күпті көңілмен келіп түстім. Әмина әпкем сонда тұратын, ат басын сол үйге барып тіредім. Жездеміз Айтжан Түркебаев 1920 жылдан партия мүшесі болатын. Свердлов атындағы Коммунистік университеттің тыңдаушысы еді. Ерте есейіп, от пен судан өткен азамат, 1918 жылы азамат соғысына қатысып, партизандар жасағының командирі болған, бет қаратпай тұрған ақ казактармен қанды шайқасқа түсіп, анненковшыл қарақшыларды талқандауға қатысқан. 1924—1930 жылдары Талдықорған, Алматы ояздық партия комитеттерінде жауапты хатшы, онан соң БК(б)П Қазақ Өлкелік комитетінің нұсқаушысы қызметін атқарған кісі. Кейін Қазақ КСР Егіншілік халық комиссариатының кадр басқармасының бастығы және мектеп ісі жөніндегі уәкілі боп жүргенде Сарыөзек станциясында қаскөй қарақшылардың қолынан қаза тапты. Анық-қанығын білмеймін, азаматтың қанын мойнына жүктегендер ізін суытып, қолға түспеген, содан әлі күнге дейін Түркебаевтың өлімі (себеп-салдары) жұмбақ күйінде қалып қойды.

Сол жездеміз бен әпкеміз Мәскеудің Воздвиженка көшесінің 5-ші үйінде тұратын, қазір онда Шусев атындағы сәулет мұражайы орналасқан. Мен осы үйде тұрып, емтихан тапсырдым. Институтқа қабылданысымен Панкратьев жалғыз аяқ көшесіндегі Сретенко жатақханасына ауыстым. Өзіме ол жер ұнайтын. Көздің жауын алатын дүниелердің үлгілерін қоятын сөре әйнегі Садовое айналмасы жағына қараған дүкен үстіне орналасқан жатақханадағы менің бөлmemнен Сухарев мұнарасы алақанға салғандай көрінетін. Қазір ол мұнарадан жұрнақ та жоқ. Арада екі ай өткенде бізді Донской монастырына таяу жердегі “Коммуналар үйі” деп аталатын № 4 студенттер қалашығына көшірді. Студенттік

өмірімнің соңғы жылдарында Солтүстік канаттағы төртінші қабатта 418-бөлмеде тұрдым.

Мен Мәскеуде оқып жүрген тұста мәдениет университеттері деп аталатын шаралар өткізіліп тұратын. Әрбір демалыс сайын студенттер алдында еліміздің аса көрнекті тұлғалары: жазушылар, артистер, оқымыстылар сөз сөйлейтін. Біздерге, болашақ тау-кен инженерлері үшін іздесең таппайтын мұндай кездесулерден асқан мереке жоқ еді. Әлі есімде, атағы жер жарған режиссер, сахна реформаторы А. Я. Таиров пен КСРО халық артисі, У. Шекспирдің “Гамлетінде” Гамлетті, А. С. Грибоедовтың “Ақылдан адасуындағы” Чацкийді ойнап, қайталанбас образ жасаған В. М. Качаловты, орыс халық әндерін шебер орындаушы Л. А. Русланова мен пapiroлогияның негізін қалаушы филологтардың бірі Г. Ф. Церетелиді, В. И. Ленин туралы атақты “Бес түн, бес күн” жырының авторы, лирик ақын В. М. Инберді және басқаларды тырп етпей отырып тындайтынбыз. Осы мәдениет университетінің арқасында курстас жолдасым Масғұт Бақаев екеуіміздің құмарымыздың артқаны сонша, бар спектакльдерде ең жоғары яруста отырып көрсек те театрдан шықпайтын болдық. Бір жақсы жері Мәскеуде не көп, театр көп еді. Және ешқайсысын күр жіберген емеспіз. Әсіресе, Мәскеу көркем академиялық театрын айрықша жақсы көретінбіз, Качаловтың қатысуындағы “Тұңғыықта”, Тарасованың қатысуындағы “Анна Каренина”, Хмелевтің қатысуындағы “Федор Иоанович патша” спектакльдерін көргенде арманда, көрмегенде арманда. Біз театр абыройын өнерімен көтеріскен Москвин, Тарханов, Яншин, Андровская, Степанова сынды тамаша актерлер ойнаған спектакльдерден қаншама рухани нәр, қаншама эстетикалық ләззат алғанымызды тілмен жеткізу мүмкін емес.

Біз — студенттер ішкені алдында, ішпегені артында дейтіндей, өмір сүргеніміз жоқ. Стипендиядан қарқ болдық деген тірі пендені көрген емен. Ұмыта қоймасам, 45 сом алып тұрдық, оған ең алдымен үш мезгіл ішетін тамағымыздың талонын сатып алатынбыз. Ырду-дырдудан, ішкілік атаулыдан аулақ едік. Қайта барымызды базарлау жағын көбірек күйттейтінбіз. Тамақтан қалғанын сараң бөлген астай ғып театрға үнемдейміз, онымен қоймай бірлі-жарым жеңіл-желпі киім-кешек алатын тиын-тебенді ышқырлыққа тығып тастаймыз. Ілгері үміт дүниесі ғой деп, заимға жазылуды да ұмыт-

пайтынбыз. Құдайым-ау, ауыз жарымайтын аз ғана дүниені бір басыңа жетерліктей ғып қалай ұстай білгенімізге әлі күнге дейін қайранмын. Артымыздан келетін көк тиын жоқ. Иегіміздің қышымайтыны — елдің жайы белгілі.

✓ Менің Мәскеуде оқуым республиканың, елдің өміріндегі аса ауыр кезенге — зорлап коллективтендіру науқанымен тұспа-тұс келді. Ел құлағы — елу. Ауылдан адам төзгісіз ауыр жағдай естіген сайын аза бойымыз қаза тұратын. Шалғайда жүрсек те арқамызға аяздай бататын. Бірде үйден хат алдым. Қабырғалары қайысып жазыпты: ел ішін аштық меңдеп, жығылғанға жұдырық — індет жайлапты. Оны өз көзіммен көрдім. Алматы облысының Еңбекшіқазақ ауданындағы Түрген селосында тұратын әке-шешеме келсем, тігерге тұяқ жоқ, ел әбден азып-тозыпты. Аттап бассаң кісі өлімі, зарлаған ана, жылаған бала. 1932—1933 жылдары осы ауданның Балтабай, Маловодное ("Құрғақсаз" дейтін сияқты еді) ауылдарында түндігі ашылмай қалған шаңырақта есеп жоқ. Бұл бірер ауылдың тартқан тақсыреті емес, ісі қазақтың басына түскен нәубет болды ғой.

Аза бойың қаза тұратын ауыр жылдарды еске алудың өзі азап. "Қорықпас келін қой басынан қорқады" дегендей, секем алған адамын ақ-қарасын айырмастан, әділ үкімін шығармастан ит жеккенге жер аударды, қапас түнекке жапты, шыбын құрлы көрмей оққа байлап отырды. Осылай әкімшіл-тоғышарлар қыспағы қазақ жерін зобалаң ордасына айналдырды. Сталиннің өзі болмаса да көзі болған республиканың бірінші басшысы Ф. И. Голощекин шын мәнінде азамат соғысын жүргізіп, халықтың бетке шығар қаймақтарын "қалқып алып", түп-түқияның қуғынға салды. Араға әлденеше жыл салып көз жеткізіп отырғанымыздай, бес жыл ішінде — 1929 жыл мен 1933 жыл аралығында Қазақстанда тек ОГПУ "саласы" бойынша 3386 адам ату жазасына кесіліпті. Осы зобалаңда қазақ халқы жарым-жартысынан айырылды. Сойылдың жуан басы бізге тисе де, бұл нәубеттен украиндар, орыстар, татарлар, немістер, белорустар, дүңғандар шет қалған жоқ.

Елің қырылып жатқанда арқа басты кеңге салатын күн қайда. Мәскеуде оқып жүрген жастарда не ұйқы, не күлкі жоқ. Шарк ұрып, мына тығырықтан шығар шара іздейміз. Сол кезде қазақ жастары арасында ауылдастар

ұйымы бар еді, соның мұрындық болуымен Чистый прудтағы “Колизей” театрына (қазіргі “Современник”) жиналып, жоғары үкімет орындарынан республикадағы жағдайдың анық-қанығын айтуды және оған нендей көмек көрсетіліп жатқанынан хабардар етуді талап еттік. Мәскеуге қазақ студенттерінің толқуын басып, сабырға шақыруға Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Кохиани арнайы шақырылыпты. Ол аңқау елге арамза молда боп үйреніп алса керек. Жоқты бардай, ақсақты дындай ғып, тап түк болмағандай, әй кеп сайрасын. Елге барып қайтқан біздер оның беті шімірікпестен өтірікті соғып тұрғанына көнеміз бе. Бетің бар, жүзің бар дегеніміз жоқ. Ақиқатты ақтарып салдық. Әсіресе, Свердлов атындағы коммунистік университеттің тыңдаушылары ақты — ақ, қараны — қара деп, Кохианидің жауырды жаба тоқып, ақиқаттан айналып өтіп, жалған хабарлама жасағанын бетіне басты. Ораздың ағасы Оразәлі Жандосовтың өткір тілі, ойлы сөзі, өжет мінезі ерекше есте қалды.

— Республикада практикада болып, көптеген геологиялық барлау партияларын араладым,— деді ол өршелене,— адамдардың, әсіресе, дәрменсіз қарттар мен бейкүнә балалардың өлігінен аяқ алып жүре алмайсың. Бұдан асқан жауыздық, бұдан өткен сорақылық болмайды.

Ит терісін басына қаптағаны сонша сол жердің жарығы болса Кохиани кіріп кетердей халде еді.

Елдегі ауыр жағдай білім іздеп, өнер қуып келген қазақ жастарының еңсесін түсіріп-ақ тастаған. Олардың көбісі оқуларын тастап, ауылдарына қайтып жатты. Театрдағы жиналыстан соң да үкімет орындарының иманды ауыздары сылп етсейші. Жабулы қазан жабулы күйінде қалды. Салдарлы шешім қабылдамақ түгілі селт етіп, аштыққа тосқауыл қояйық, қазақ жұртына азық-түліктен қол ұшын берейік деп, емеурін танытқан тірі пендені көрмедік. Жаны ашымастың қасында басың ауырмасынның кебі келді де қойды.

Жақсы адам — ел ырысы. Халқының жоғын жоқтап, мұңын шаққан арыстардан кенде емеспіз. Тарихтың ақтаңдақтары енді ашылып, енді соның жұмбақ сырларына тереңірек үңіле бастаған тұста екі жайды баса айтар едім. Оның бірі — осы күндері “бесеудің хаты” деген атпен мәлім болған Ғабит Мүсрепов бастаған Дәулетқалиевтің, Алтынбековтың, Ғатаулиннің,

Қуанышевтің тәуекелі жетіп Сталинге жолдаған хаты. Екіншісі — адал азамат, ер жүрек коммунист, Тұрар Рысқұловтың басын тігіп Сталинге, Молотов пен Кагановичке жазған бір емес, төрт хаты. Ол кезде Тұрар ағамыз РКФСР Халық Комиссариаты төрағасының орынбасары. Халқының тағдыры қабырғасына қатты батқан ол Қазақстандағы жағдайды егжей-тегжейлі баяндай келіп, аштыққа, ауруға ұшыраған қазақтардың ауа көшіп, сонау Қытай, Иран, Ауған асып жатқанын айтады. Ұжымдастыру барысында асыра сілтеу аз болмағаны, әсіресе бұл істің күштеп жүргізіліп жатқанын ашына жазады. Рысқұлов Сталиннен және оның ең жақын серіктерінен: “шұғыл араласып, ашаршылыққа ұрынған көптеген адамдарды ажалдан арашалап қалуды” сұрайды.

Уақыт — ұлы төреші. Тарихшылар ақиқатын айтқандай, Кремльге мұндай хаттар аз түспеген. Соның ішінде Рысқұловтың хаттарының елеулі ықпалы болған. Әпербақан Голощекиннің орнына Қазақ өлкелік комитеті басшылығына келген Л. И. Мирзоян орталықтың ығында кетпей, жергілікті қоғамдық саяси ахуалдың ауанымен жұмыс істеуге көшті. Қазақстандағы ұжымдастыру мәселелерін кешенді түрде шешу үшін БК(б)П Орталық Комитетінің комиссиясы құрылды. Оның құрамына Каганович, Микоян, Пятаков, Мирзоян және басқалар енді. Тіршіліктің беті бері қарай бастады. Бірақ ұлы көсем Рысқұловтың да, Мирзоянның да, тіпті Турухан айдауынан бері дәм-түздас болған Голощекиннің де ішкі ойын ұмыта қоймаған-ды. Ақыры олардың көзін жойып тынды.

Нәубет бүкіл елді жайлап алған-ды. Оған 1933 жылы Оралдың Дегтярск кенішіне практикаға барған кезде көз жеткіздік. Құдай басқа салмасын, тап жауы ретінде мал-жаннан айырылып, жердің түкпіріне айдалып келгендер сендей соғылысады. Не ішері, не жері жоқ, не киері, не тұрары жоқ. Арып-ашқан, шетінен тірі әруақ. Одан тіленшінің тірлігі көш ілгері. Оның үстіне ертеңнен кара кешке дейін салпақтап жұмыс істейді. Практикадан Мәскеуге қайтарда теміржолда билет таппай үш күн Свердловскіде (Екатеринбургте) табанымыздан таусылып жүргенімізде де, осы бір аянышты сурет алдымыздан кес-кестеп шықты да отырды. Көрмегеніміз жоқ. Қай заманда да мына кең дүние құдайына қараған адамдарсыз емес қой, Дегтяркада етене танысқан шахтердің ту-

ысын тауып алып, үш студент сол үйде жаттық. Жыртығын қалай жамарын білмей, бір түйір дөнге шеттей жан телміріп, көзін сатып отырған тұста зіңгіттей-зіңгіттей үш жігітті, бір емес, үш күн паналатуға ешкім тәуекел етпесі анық. Одан бері неше жыл, аты-жөні жадымда қалмапты, бірақ мекен-жайы есімде: Москва көшесі, 24-үй.

Бұрын көрмеген жердің ой-шұқыры да таңсық. Қайыра келгенше қай заман деп, Свердловскінің осыны көру керек-ау дейтін тарихи орындарын күр жібергеніміз жоқ. Бүгінгі заман көзімен қарасак, ауыз бармайтын әңгіме. Бірақ ол кезде жұрт саяхатын осы бір қанды жерден бастайтын. Әңгіме Ипатьев үйі туралы болып отыр. Мұнда кешегі ақ патша және оның әулеті атылған. Қабырғалары шұрқ-шұрқ тесік. Шашыраған қанның ізі жатыр. Бізде орынсыз төгілген қан аз ба?

IV

1936 жылы шілдеде Мәскеу түсті металдар мен атын институтын қызыл дипломмен бітіріп, Қоңырат-Балқаш құрылысына жолдама алдым. Осы жерден менің өмірбаяным, нағыз еңбек жолым басталды. Маған бұл өңір бұрыннан таныс еді. Өткен жылы жаз салым келіп, бес айдай практикамды өткергенмін. Қоңыраттың ыстық-суығына азды-көпті төзіп, оның жайсаң жандарымен жақынырақ танысып қайтқанмын. Жаңа ғана көтерілген шығыс үйіндісінде десятник боп жұмыс істегем. Дипломға “Жылына 90 мың тонна кара мыс өндіру үшін Қоңырат карьерінің қуатын айқындау” деген тақырыпты алғанмын. Жұмыс істей жүріп, содан материалдар жинақтадым. Еңбегім еш кетпеді. Үздік бағаға қорғап шықтым. Осылай алғашқы қадамым менің өмірімді Қазақстан түсті металлургиясының дамуымен ажырамастай етіп байланыстырып еді. Мен Орталық Қазақстанда еліміздің аса қуатты мыс өнеркәсібінің, кейін кенді Алтайда қорғасын-мырыш өндіріс ошағының бой көтеріп, қанат жаюына үлес қосқан алғашқылардың бірі болғанымды мақтан етемін.

Уақыт өзған сайын дүние өзгеріп, алып құрылыстар бірінен соң бірі бой көтере бастаған. Күллі Орта Азия республикаларын Сібір аудандарымен жалғастырып

жатқан күре тамыр — Түркісіб темір жолы жалпыхалықтық игілікке айналған. Қуаты жағынан кешегі Кеңес Одағында үшінші отын көзі — Қарағанды, Шымкент қорғасын зауыты, Ащысай кеніші қанат жайып, республика индустриясының ірі ошақтарының бірінен саналды.

Біздер, аға ұрпақ өкілдері, Қазақстанда өнеркәсіп орталықтарының қандай жағдайда басталып, қалай салынғанын жақсы білеміз. Бұл күндері көкпен бой таластырып, бір шетінен бір шетіне дейін аттылы кісі әрең жеткендей алып құрылыстар республиканың меңіреу жатқан шөлді және жартылай шөлді аудандарында, таусылып айтсақ, жоқтан басталды. Өткенді емексіп отырғаным жоқ, бірақ бүгінгідей көңіл шалқып, көз тойтарлықтай өмір арнасы сол күндермен өзектесіп жатқаны жасырын емес. Сондықтан да жүріп өткен жолдарымыз біздер үшін баға жетпес өмір мектебі, ең басты университет.

Студент кезімде-ақ Ауыр өнеркәсіп халық комиссариаты Балқаш мыс балқыту комбинатын салу жөнінде шешім қабылдағанын білетінмін. Ол мөп-мөлдір Балқаш көлінің солтүстік жағалауынан бой көтере бастады: мыс шығару жөнінен еліміздің аса ірі комбинатына айналатындай етіп жоспарланған-ды. КСРО-ның Еңбек және қорғаныс кеңесі комбинаттың құрылысы өзінің маңызы жағынан Магнитогорскіге пара-пар келетінін атап көрсеткен. Осыған орай, комбинатты салу бүткіл партия мен халық ісі деп саналды.

Құрылыс Халық Комиссариатының тікелей бақылауына алынды. КСРО Ғылым академиясы еліміздің барша ғылыми-техникалық қызметкерлеріне үндеу тастап, құрылысқа әркімнің өз үлесін қосуға шақырды. “За индустриализацию” газетінде “Барлық күш — Балқаш үшін!” деген ұран да көтерілді.

Біздің республикамызда ірі-ірі объектілер аз бой көтерген жоқ, қазақстандық студенттер Риддерде, Зырянда, Шымкентте, Текеліде, Жезқазғанда, республикамыздың алтын өндіретін кәсіпорындарында, түсті металдар көзін іздестіруде геологиялық барлау жұмыстарында қандай бетбұрыстың жасалып жатқанынан толық хабардар еді.

Біз кең-байтақ Қазақстанның байлығының қаншалықты ұшан-теңіз екенін жақсы білетінбіз. Оның ұшқан құстың қанаты талып, жүгірген аңның тұяғы күйген шалқар даласын тұтас көз алдына елестету қиын.

Сонау айдын шалқар Каспийден төскейі тұнған байлық Алтайға дейін, көрген кісінің көзі тоймас Алатаудың ерке самалмен егінжайы толқыған Батыс Сібірге дейін жүріп өтуді былай қойғанда, ойша елестетудің өзі де оңай емес. Аузымызды қу шөппен сүрте бергенше, барды — бар деп, жоқты — жоқ деп, анық та ашық айтуды үйрене алмай-ақ келеміз. Мен ел ағасы болған күндеріме шаң жуытпай, қимастықпен еске алып отырғаным жоқ, осы бір күт дарып, береке қонған ұлан-асыр жердің перзенттерінің бірі ретінде мені де мақтаныш сезімі билейтін түс болады. Бұл сезім бізді — қазақ студенттерін оқып жүрген тұста-ақ әбден баурап алған, біз осынша байлықты осында өзін осы елдің азаматымыз деп есептейтін несібесі бөлінбеген, ниеті ортақ барша халықтың кәдесіне төкпей-шашпай, қандай жолмен жаратуға болады дегенді ойлап, ұзақ толғанатынбыз. Оқу бітірген кезде маған жұмысқа Балқаш өңіріне барасың дегенде, жерден жеті қоян тапқандай, жолдаманы қуана қолға алдым, сол күштарлық мені жеткенше асықтырғаны бар. Балқаш мыс балқыту алыбын “тойдыру” оңайға түспейтін, оны жеті қат жері түгел порфирлі-мыс екенін бауырына бөктеріп жатқан Қоңырат сияқты байлық көзі ғана төтеп беретін-ді.

Тарих қойнауына үңілсек, сонау ерте заманда-ақ адамдар Арқа төсінен мыс өндіргенін, сөйтіп, игілігіне ұстай білген екен. Әрине, сүймен жеткен жер бетіндегі мысты түзіп алғаннан артыққа барды деуге болмас. А. Дерев деген көпес 1901 жылы Қоңырат кен орны жайында ресми түрде тұңғыш тілегін білдіріпті. Артынша “жолдан тайған періштелердің” — кәсіп иелері мен өндірісшілердің саны әлденешеге жетіпті. Аңқау елге арамза молда әр кезде-ақ болған. Жергілікті байлар анызақ желі ойнаған сар далаға бар-жоғы ата-қонысым деп қана қараған, сөйтіп ауыз жарымайтын ақшаға сатып жіберіп отырған. Ал көктен іздегені жерден табылып жатқан ісмерлер сол кен орындарын пайдаланып, белшеден байлыққа батқан.

Революциядан кейін Балқаш өңіріне аш көздене қараған, мойындау керек, алты қырдың астындағыны алдын ала болжап білетін ағылшын кәсіпкері Лесли Урквартты ғана еске түсірелікші. Ол 1928 жылы Мәскеуге жазған хатында: “Сіздер маған қырғыз (қазақ — Д. Қ.) даласын, Балқаш маңын және одан арғы жерді барлау жасауға мүмкіндік бермес пе екенсіздер? Бәрібір бұл

жерлермен сіздер ең кемі 50, тіпті 100 жылдан кейін ғана айналысасыздар. Ал мен іздестіреп едім. Бәлкім, бірдеме тауып қалармын”.

Алайда ағылшын іскерінің сәуегейлігі сандырақ боп шықты. 1929 жылы 2-тамызда КСРО Еңбек және қорғаныс кеңесі “Түсті металл өнеркәсібін дамытудың перспективалары туралы” қаулы қабылдады. Сол жылы-ақ Балқаш өңірінде қаз мойын бұрғылау мұнаралары барлау жұмыстарын бастап кетті. Мәселен, Қоңыратта алғашқы үш жыл ішінде барлау ісіне екі жарым миллионға жуық қаржы жұмсалды. Көрпеге қарап көсілетін тұста мұның өзі өңің түгілі түсіңе кірмейтін шығын, бірақ бұл саланың басшылары шығынды өтеп қана қоймай, көл-көсір табыспен өтейді деген сенімде еді. Және іс нәтижесі ойлағандай болды.

Қоңыраттың геологиялық-экономикалық дәлелдемесін тұңғыш жасаған кісі — инженер-геолог М. П. Русаков, ол осы ауданда 1928 жылдың өзінде-ақ барлау жұмыстарын жүргізген, сөйтіп Қоңырат өзінің қоры жағынан сол кездегі белгілі мыс кен көздерінің бәрінен де асып түсетінін дәлелдеп берген еді. Русаков шын мәнісінде аса көрнекті геолог болатын, ол Кеңес Одағында бірінші боп порфирлі-мыс кенін зерттеуді қолға ала бастаған-ды. Бірінен соң бірі ашылған Қоңырат, Семізбұғы, Қарағайлы, Қайрақты және басқа да түрлі-түсті және сирек кездесетін металдар мен темір кен көздері сол кісінің есімімен тікелей байланысты.

Профессор, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, республиканың ғылымы мен техникаға еңбек сіңірген қайраткері Русаков атына заты сай, ерекше бір тұлға еді, өз саласынан өте білімдәр, терең кісі тұғын. Мен Қазақ КСР Ғылым академиясында қызмет істеп тұрған шақта және Қазақстан геологиялық Кеңестің төрағасы ретінде ол кісімен жиі жүздесетінмін, кездескен сайын мүлдем жаңа қырынан танылатын, білім дариясының тұнығынан шөл қандырғандай әсер қалдыратын. Геология ғылымының жұрт мойындаған қарлығашы Қазақстанның күллі геологиясының атасындай көрінетін. Русковид деп аталатын ванадия минералы сол кісінің атымен аталады.

...1936 жылы 2-шілдеде институттың ғылыми кеңесінде диплом жұмысының жобасын қорғасымен еш нәрсеге алаңдамастан Алматыға тарттым. Әке-шешеме соғып, амандығын білген соң, жұмыс орныма жетуге

асықтым. Алматы мен Балқаш бес жүз шақырымнан сәл-пәл ғана асатын жерге поезбен талай жерді орағытып барып әрең жетесің: Алматы — Семей — Новосібір — Петропавл — Қарағанды — осының өзі көп жайдан хабар бергендей ғой.

Ескі Қарағандыда самолет күтіп, бір тәулік жіпсіз байландым, қонақ үй іздеп, жайлы төсекте шалқаннан түсіп жататын заман емес, базадан бас сұғатын жер тауып, бір түнеп шықтым да, жетінші тамызда Балқашқа ұшып келдім. Таңқаларлығы сол, бұ жерден де ол бес жүз шақырым. Аэродромнан кеніштің директорына телефон шалдым. Кісілік көрсеткелі емес, көлік жағы қат. Телефон тұтқасын көтерген кісі:

— Күте тұруыңызға тура келеді. Фабрикаға кен апарып түсірген машиналардың бірі қайтарда аэродромға соғып, баратын жеріңізге апарып салады,— деді.

Көлікті көп күтіп қалдым. Әуежайда қалалық партия комитетінің нұсқаушысы А. Г. Нейманмен таныстық. Кейін бірге қызмет істедік. Ол кеніш партия комитетінің хатшысы, ал мен аз уақыт басқарушы болғанмын. Нейман жігерлі жігіт еді, өзіне де, өзгеге де талап қоя білетін басшы, қабілетті маман ретінде сыйлайтынбыз. Соғыс кезінде әлденеше рет жүздесудің сәті түсті. Орталық Комитеттің Ленгердегі (ол Оңтүстік Қазақстан облысындағы Ленгер аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы тұғын) өкілі ретінде мен оның кез келген жауапты жұмысты сеніп тапсыруға болатын іскер жан екеніне және көзім жетті.

Шаршап-шалдығып Қоңыратқа келген күні студенттік өмірдің ащы-тұщысын бірге көрген жолдасым Зауытбек Болатовтың “үйіне” тоқтадым. Үйіне деген сөзді тырнақшаға алуымның мәнісі мынада: бізден сәл ғана бұрын келіп жұмысқа орналасқан оған жертөледен бір бөлме тиіпті. О заманда бұл хан сарайынан кем тірлік емес. Барын алдыма жайып, ықылас көрсетті. Біз студенттік күндерді еске алып, түннің бір уағына дейін әңгімелесіп, шер тарқатыстық.

Мыс алыбының құрылысын салу, шикізат базасын жасау ісі ілгері басқан аяқты кері кетіргендей қиындықпен жүріп жатыр екен. Біз Түркісібтің 32-разъезіне дейін поезбен бардық, ал одан әрі — Балқаш көлінің, оңтүстік-шығыс жағалауына — Бөрілітөбеге дейін он екі шақырымдық қосымша темір жол төселіпті:

Жол азабын жүрген біледі...

Біз Бөрілітөбеден Қоңыратқа жету үшін Балқашта пароходқа отырғанбыз. Қырсыққанда қымыран іридінің кебі келді. Күтпеген жерден жел көтерілмесі бар ма, ақ көбік асау толқын аспанға шапшып, ал кеп пароходты билетсін. Жалма-жан зіл батпан зәкірді тұңғыыққа тас-таттырып, жарық атаулы түгел сөндіріліп, пеш жағылды. Жығылған үстіне жұдырық дегендей, дауыл арты нөсерге ұласты, шелектеп құйғаны сонша, су болмаған сау жер қалмады. Жүргіншілерді үрей билеп, әбден әбігерге түсті... Тек таңертең ғана адуын жел басылып, сабалап ұрған мұздай жаңбыр сап тыйылып барып жан қалды. Кешікпей көмекке катер келіп, пароходты тіркеуге алды да, Бөрілітөбеге қайта тартты. Біз мінген пароход қаусамаса да, қатты бұзылса керек, екі күн бойына жөндеуден өтті. Оның есесіне бұл сапарда көгілдір көл төсінде аққудай қалқып, құрылысқа бара жатқан бір топ жұмысшыларды ың-шыңсыз Бертыс айлағына апарып салды. Үлгі үшін салынған байыту фабрикасының маңындағы ескі алаңнан түсіп, институтта оқып жүрген кезден білетін инженер Камал Қадыржановты іздедік. Ол бізден ертерек, 1933 жылы бітіріп, құрылыс қадасы қадалғаннан осында жұмыс істейді. Кейін республика жергілікті өнеркәсіп министрі қызметінде жүріп, қан майданға аттанған жігіт. Соғыстан жеңіспен оралған ол “Ленгеруголь” тресінде басқарушы, Қарағанды және Талдықорған атқару комитеттері төрағаларының орынбасары дәрежесіне дейін көтеріліп, зейнеткерлікке кетер алдында Қазақ КСР түсті металлургия министрлігінде коллегия мүшесі болды.

Сонымен, араға жыл салып Қоңырат дәмі қайта бұйырды. Алып-ұшқан көңіл алда тұрған асу бермес қиындықтардың барын көрмей, білмей, тәуекелге бел байламағаны аян. Құрылыс кісі төзгісіз жағдайда салынды. Адамдар сыз басқан жертөлелерде, қырық жамау киіз үйлерде, ығы-жығы лашықтарда “тар жерді тамаша ғып” тұрып жатты. Бала кезде үйге кісі келіп, орын болмай қалса, тар төсекке аяқтасып-аяқтасып жата кететінбіз. Бұл жерде ондай жағдайды жұмақтай көретін. Бірі жұмысқа кеткенде оның орнын екіншісі басады. Алты қанат үй сирек, бірақ төрт қанат қараша үйде үш үйлі жан бірге тұратын. Ара-тұра жұмысшылардың не инженерлердің біріне лашықтан иә жертөледен аядай бөлме берілсе, әлгі адамнан асқан бақытты жан жоқ еді. Бірақ жұрттың асығы алшысынан түсе беретіндей жағдай

қайдан бола берсін. Ілуде біреу ғой. Оның үстіне бір күн тоқ, бір күн аш тірлік ішіп-жемді де үнемдеуге мәжбүр етеді. Жанар-жағармай жағы ұшпайды. Ел іші болған соң, бас ауырып, балтыр сыздамай тұрмайды. Оған медициналық қызмет көрсету жағы кемшін.

Ауа райы, әрине, баршаңызға белгілі, жазы — жер апшысын қуырған ыстық, шілде кезінде 40-45 градусқа жетеді. Қысы — кара суық, қар түссе қызыл шұнақ аяз, қала берді қырық құбылып, түске дейін киіз, түстен кейін мүйізге айналады. Жыл он екі ай жерге түсетін ылғал мөлшері 100 миллиметрден аспайды. Ауыз суды түйемен тасып, қасықтап ішіп отырғаны. Міне, ауызды қу шөппен сүрткізгендей, жоқ-жітіктің бәрі құрылыстың қалалар мен тұрғын елден тым шалғайда жатқандығынан да еді. Соған қарамастан күштеп коллективтендірудің ащы зардабын көріп, ыңыршағы айналған, аштықтан, індеттен аман қалған қазақтар жан-жақтан ағылып келіп, бұрын-соңды араласпаған шаруаға тәуекел жасап, жаңа өмірге құлшына бастады. Олар бұл жерде тұрақты болмаса да талғажуға жарайтындай нан беретінін, реті келсе баспанасыз қалдырмайтынын білетін. Әрине, мыс алыбын салу барысында әуелгі кезде кесе-көлденең тұрған қиындықтарды жіпке тізгендей ғып айта берсе, ол аз да емес еді, оны ұмыту да мүмкін емес еді.

Кенішке келісімен, қалыптасқан әдептен аттап кетпей, басшыларға бардым. Кен басқармасының бастығы инженер А. М. Богатиков қайсыбіреулердей есік алдында сарғая күттіріп қоймай, тез-ақ қабылдады. Қабағы ашық, көптен күткен қадірлі қонағындай, жылы шыраймен қарсы алып, мән-жайды ұзақ сұрастырды. Тау қопаратындай ілгері үмітпен келген жас маманға бұдан артық не керек. Сосын көңілің көкке екі елі жетпей жүрмей ме. Оның үстіне:

— Таяуда жаңа үй салынып бітеді, Болатов екеуіне бір бөлме береміз,— деп және қуантып қойды.

Осы кезде ішке бас инженер Воробьев кірді. Ол да ақжарқын мінез танытып, іш тарта сөйледі. Екеуінен кеніш құрылысының қазіргі ахуалынан ғана емес, ертеңгі болашағынан да толық хабар алдым. Богатиков маған қатысты алдында жатқан құжаттарды аударыстырып отырып:

— Осы кенішке тікелей қатысы бар диплом жұмысын үздік бағаға қорғап, қызыл дипломмен бітіріпті. Де-

мек, біздің өмірімізден бейхабар емес. Сондықтан жобалау бөліміне аға инженер етіп тағайындасак кайтеді,— деп ұсыныс жасады.

— Несі бар, жас келсе — іске деген, әбден сенуге болады,— деп бас инженер де қолдау көрсетті.

Ауыр іс қорқыныш емес еді, одан мына көрсетіліп отырған сенімді әлдеқайда ауырлау сезіндім. Тәжірибемнің жоқтығы да ойда жоқ емес, оны бетке ұстап:

— Мен — жас маманмын. Сатыға аяқ салмай жатып баспалдақтан аттап кеткім келмей отыр. Шын сенім көрсеткілеріңіз келген екен, онда кез-келген инженерлік жұмысқа жібергендеріңізді қалар едім,— деп бүкпесіз шынымды айттым.

Олар істің беті басқа ауан алады деп ойламаса керек:

— М-да, күтпеген шешім болды,— деді Богатиков. Сосын екеуі ақылдаса келіп, ақыры менің тілегімді қанағаттандырды. Бұрғылау цехының бастығы А. А. Бутаевтың қарамағына жіберді.

Үстімнен ауыр жүк түскендей, кабинеттен сергек көңілмен шықтым. Сол бойда маркшейдерлер бюросына — А. Я. Лукьяновқа соқтым. Мен оны практикада жүрген кезімнен — былтырдан бері білетінмін. Алғаш танысқан күннен Александр Яковлевич тонның ішкі бауындай боп кеткен. Мен кеніш басшыларымен арада болған бар әңгімені жайып салдым. Оның не мақұлдағаны, не мақұлдамағанын біле алмадым, әйтеуір үнсіз басын шайқады, сосын орнынан тұрып, бұрғылау цехына қарай бастады. Әңгіме цех бастығы А. А. Бутаевқа келген жерде қызбасы бар ма, ол біздің сөзімізді зейін қоя тындап болып:

— Өмір мектебінен үлкен ұстаз жоқ. Сондықтан іс байыбын зерделей жүріп, карьер шаруашылығын жете меңгергейсің,— деп кеңес берді.

Карьердегі кен қабаттарын аршу жұмыстарына Воткин заводында жасалған бумен жүретін екі экскаватор, “Армстрон” фирмасының бұрғылау станоктары, “ОВ” паравозы мен бірнеше жайдақ вагондар пайдаланылады екен. Бұлар іле-шала келіп түсіп жатқан Уралдың “Металлист” пен Очерск заводтары шығарған екпінді-айналмалы бұрғылау станоктарымен толықтырылды, ұласпалы жүйелер төселіп, Италияның “Савильяно” фирмасы ұсынған электровоздар жұмыс істей бастаған, “Динамо”,

“С. О” заводтарының электровоздарын әні-міні келіп қалар деп тағатсыздана күтіп жүрдік. Кенішке қажетсіз тау жыныстарын тысқа шығаратын “думкарлар”, кенді ұнтақтайтын жүз тонналық батпандар, темір жолда ауыстырып салатын “Нордберг” машиналары бірінен соң бірі әкелініп, шаруа бастан аса бастаған.

Рас, 1934 жылдың аяқ кезінде тау-кен жұмыстары әлі де құлашын кең жая қойған жоқ еді. Карьердің ауқымы ат шаптырым болмаса да істің көзін тауып, техникаларды диттеген жерге орналастыру ұлан-ғайыр кенді дер кезінде мольнан тасудың кепілі тұғын. Жобада бірқатар жоғарғы горизонттарды он метрлік, ал қалғандарын он бес метрлік кертпешпен пайдалану, тау жыныстарын айналма темір жол арқылы тасымалдау көзделген-ді. Байыту фабрикасын “тойдыру” үшін тау-тау ғып кен шығару керек. Ал кен қазу — инемен құдық қазғаннан қиын шаруа. Әуелі оның үстіңгі қабаттарын ғасырлар бойы міз бақпай, зіл боп басып жатқан қара жерден аршу қажет және ырғалып-жырғалуға уақыт көтермейді, неғұрлым қысқа мерзім ішінде аяқтауымыз керек. Ол ол ма, осындай қарбалас шақта қышқылданған кенді барынша мол қазу ісі қатар жүргізілуге тиіс еді. Ал осы проблемаларды әрі жедел, әрі мінсіз шешу инженерлер мен техниктердің жауапкершілігінде, бұдан озат жұмысшылар да тысқары қалмай, кәсіпқой кеншілердің мақтаныш сезімін оятқан құнды-құнды ұсыныстар жасады. “Бірегей объектіде еңбек жолымды бастап, инженерлік өнердің әліппесін ашқанымға тәубе!” деп, көңілімді тоқ санап жүрдім.

Ұлы іс бірегей шешімдерді ғана күтеді. Ол әрине, уақытпен санаспай жұмыс істеуді, талмай ізденуді талап етеді. Мен ондаған өзіндік ерекшелігі бар талдаулар жасалғанын атап айтар едім, олар кеніштегі қым-қуыт жұмыстарды мінсіз әрі сапалы жүргізуге мүмкіндік әперді. Мұны қазбалап айтып, оқырмандарды жалықтырып алмайын, реті келген тұстарда ғана тілге тиек етермін...

Жұмысқа қосылған күннің дәл ертеңінде цех механигі М. В. Поповпен таныстым. “Металлист” зауытында істеген кәнігі маман, бұрғылау техникасының қыр-сырына әбден қанық, қиын сәттерде қасыннан табылатын, жасаған жақсылығын бұлдамайтын, біртоға жан. Мен машинист Жазбаев жайында да осыны айтар едім, 106 станокта оның көмекшісі болып жүрген уақытта көп

нәрсені көңіліме тоқуыма, еңбекте есею дегеннің не екенін сезінуіме тура келді. Сол станок тас тұғырда тұр. Қоңырат алып кенішінің қарышты қадамы қалай бас-талғанын еске салатын көненің көзі. Онда осы станокта жұмыс істеген еңбеккерлердің аты-жөні қашалып жазылған. Солардың қатарында менің де есімім бар. Рас, жаңа кәсіпті мен тез меңгердім, ынта-ықыласымды басшылар байқап қалса керек, учаске бастығына тағайындады.

Ұшқыр уақыт ұрланып өтіп жатты. Жүректі тілім-тілім етіп, тіршілік атаулыға үміттен гөрі күдікпен қарайтын қысылшаң шақ тұғын. (Ол жайында кейінірек тоқталамын). Қырғидай тигені сонша, басшы кадрлардың көбісі орындарынан босаған, бірқатары басқа жерге ауыстырылды, ал бір түнде ұшты-күйлі жоқ боп кеткендері де бар. Бәрі түс көргендегідей... Кеніш басшылығына жаңа кісілер — Вайсман, Нейман сияқты азаматтар келді. Бас инженер боп В. А. Школа тағайындалды. Өзім күтпеген өмір “түзетулері” маған да жасалды. Бұрғылау-қопарылыс цехының бастықтығына апарып отырғызды. Дәл сол кезде осы цех жетекшілерінің құлағынан қиқу кетпейтін. Тұралап жатқаны соншалық бүкіл кеніштің еңбек өнімділігіне кері әсерін тигізіп, етектен тартып жүретін-ді. Енді соның бар ауыртпалығын мойынмен көтермеске іләж жоқ. Уақытпен есептеспей, таңымыз осында атып, күніміз осында бататын. Сүлде құрып, көзге ұйқы тірелгенде ғана қайтатынбыз. Күніне жүздеген нұсқаны талдап, толып жатқан есеп-қисап жасалады, соның бәрі цехтың бірқалыпты жұмыс істеуіне кедергі тигізіп жүрген осал буынды жоюдың, оны жолға қоюдың әрекеттері еді. Ең тиімді жолы — бұрғышыларды қарапайым операцияларды игеруге үйрету. Жұмысшылар негізінен кешегі ауыл адамдары. Қабырғаға бататыны: осындай ірі құрылысқа білек сыбанып араласа алмай, тек тиіп-қашып, жер қазу жұмысынан аспай жүргендігі. Олардың көтере алмас шоқпарды беліне қыстыра бермейтінін былай қойғанда, сенім көрсетіп, шаруаға баулу жағы да бар еді. Сондықтан қазақ жігіттерін техника тілін меңгеруге баулып, олардан бесаспап жұмыскер тәрбиелеу міндетін айғай-ұрансыз мойынға алғанбыз. Және оны қысқа мерзім ішінде жүзеге асырдық.

Мына бір жайға назар аударсам ба деп едім. Жасырып-жабары жоқ, соңғы жылдары жас мамандар инсти-

туттан соң қырық сылтау, бір желеумен өндіріске бармай, орталықтағы әртүрлі ғылыми-зерттеу, жобалау ұйымдарын, тіпті қыбын тауып, министрліктерді сағалап, ауырдың үсті, жеңілдің астымен жүруді мансұқ етіп алады. Сайып келгенде, жұмысшы ұжымында өмірдің ыстық-суығынан өтпей, ел бастар ер бола алмасы анық, ол дау тудырмайтын ақиқат.

Тау-кен инженері ретінде мені зәру тірлік — мәселенің байыбына тереңдеп баруға, әуелі нобайлап, кейін біліктілікпен тиянақты шешім жасауға мәжбүр етті. Жылы бөлме, жұмсақ орындықта отырып, өмірдің өзі тудырған қыры да, сыры да мол мұндай істің орайын келтіру мүмкін емес. Ең басты ұстаз — тәжірибе, жұмысшылармен, инженер-әріптестеріңмен қоян-қолтық араласып, ақылдасып отыру.

Қазақта “отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге тарайды” деген бар. Адамның жақсы атынан гөрі жаманатына қаңқу сөз үйір келеді. Жаңа қарқын ала бастаған құрылыс пен кеніш жайында: “Ой, несін айтасың, ондағы елдің қағанағы қарқ, сағанағы сарқ боп жатқаны шамалы” деп, осында келуді ниет еткендерді айнытып баққандар аз емес еді. Бірақ өсектің өрісі тар, бейнетсіз зейнеттің болмасын білетін ~~қара халық құрылысқа қаптап келіп жатты.~~ Біздің инженерлердің саны артып, сапасы нығая түсті. Олардың қатарында: менімен қатыксыз қара көжеге ортақтасып, бір үзім нанды да қақ бөліп жесіскен студенттік достарым — Ильин, Чекалин, Туфлина, Игнатъев, Байғанин, Курочкиндер бар еді. ~~Рас, өмір — теңіз.~~ Ол үнемі құлаққа ұрған танадай тып-тыныш қалыпта тұрмайды. Дауыл тұрған кезіне тап болсаң, асау толқындар түпсіз тұңғиыққа да батырады, жағалауға да лақтырып тастайды. Онда соған шыдас бергендер ғана ғұмыр кешеді. Міне, сол өмір ағысы оларды Қоныратта ұзақ тұрақтата алмады. Сан тарау бұралаң жолдар әрқайсысын өз қалауымен бет-бетімен алып кетті.

Цех коллективі іс орайы оңалып, дұрыс жолға қойыла бастағаннан бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, айрықша бір тату күндердің куәсі болды. Көптеген машинистер шеберлігін шыңдап, еңбек екпіндісі атанды. Мен олардың есімін ерекше ықыласпен еске алғым келеді: олар — Т. Тоғайбаев, Б. Құсайынов, И. Сокуров, С. Горбунов, А. Тоқжанов, А. Мәмбетов. Шаруашылық цехының меңгерушісі Н. Воронов жұмысты

бар ынта-ықыласымен істейтін еңбек сүйгіш кісі тұғын, ал оның сарамжал әйелі Катя табельші болатын. Бірін-бірі тауып қосылған ерлі-зайыптыларға көпшілік сүйіспеншілікпен қарайтын.

Ажал неден деуге бола ма, кеніштің тұңғыш стахановшысы, тамаша машинист, менің сырлас та мұңдас жолдасым Дақбай Шайхиевтен тым ерте айрылып қалды. Ол жарылыс жұмыстарын ұйымдастыру үстінде қайғылы қазаға ұшырады. Мақсат-мүддесі ортақ жандар қайғыда да, қуанышта да бірге. Оған сол бір аяқ басқан сайын кездескен ауыртпалық кезінде де, цех кеніш бойынша озаттар сапынан көрінген түстарда да көз жетті.

Іс ілгері жылжыған сайын біздің атымызға жылы сөз жиі айтылатын болды. Еңбек озаттарының суреттері газет беттерінен түспейтін. Көлдей-көлдей мақалада, очерктерде озық тәжірибеміз ортаға салынатын. Ара-тұра жергілікті газеттерді айтпағанның өзінде “Советская степь”, “Еңбекші қазақ” беттерінен мен жайында да материалдар шаң беріп қалатын. Онда цех жұмысы кеңінен қамтылып жазылады. Дәл сол кезде жұмысшылардың кәсіптік шеберлігін көтере отырып, жұмысқа жастарды қабылдау және болашақ машинистер даярлау ісін қатар жүргізуді дәстүрге енгізгенбіз. Көп әңгімеге істің осы жағы да өзек болғандай еді.

Оқырман дұрыс түсінер деп ойлаймын, “Балхашский рабочий” газетінің 1937 жылғы 5-ші ақпандағы нөмірінде жазылған мақаладан үзінді келтіруді жөн көріп отырмын: “Тау-кен цехындағы қазақтар арасындағы техникалық оқуды инженер Қонаев жүргізеді. Қонаев жолдас сабаққа тыңғылықты әзірлікпен келеді, қарапайым тілмен түсіндіреді... Мысалы, жұмыс орнындағы машиналардың әртүрлі тетіктерін көзбе-көз көрсетеді. Техникамен қалай жұмыс істеу керектің, механизмді іске қосу, тоқтату, тежеу сияқты сырларын оның өзі үйретеді. Жаңа техниканы игеруге байланысты басқа күрделі түсын танып-білуге көмектеседі. Инженер Қонаевтың жұмыс тәжірибесінен өнеге алу керек”.

Мен мұны мақтан үшін емес, сол кездегі комбинаттағы жалпы жағдайды толығырақ ашып көрсетуге септігі тиер деген ниетпен әдейі келтіріп отырмын. Ал, осыдан кейін іле-шала, 1937 жылы 27-ақпанда “Балқаш жұмысшысы” мынадай қуанышты хабар жариялады: “Қазақ өлкелік комитеті мен Ауыр өнеркәсіп халық комиссариатының ауыспалы Қызыл туы үшін күресте Д. Қонаев

басқарған бұрғылау цехы жеңімпаз атанды. Қонаевтың учаскесі он күн ішінде нормасын 122 процентке орындады және Қызыл туды өздерінде қалдыру үшін күресуде”.

Газет бесаспап кадрлар даярлаудағы, техникалық оқуды ұйымдастырудағы қол жеткізген табыстарымызды да назардан тыс қалдырған жоқ.

Бұрғылаушылар технологиялық жағынан қат-қабат жүйе бойынша аса жауапты істерді атқарды, бұларға іле-шала кенді аршып, өндіру үшін басқа да операцияларды қопарылыстар жасау, тиеу, тасымалдау ісімен шұғылданды. Қосалқы қызметтің: жол бойының, кеннің жоғарғы қабатын аршушылардың, электромеханиктердің орны бөлек еді.

Жұмыстың бірқалыпты және жоғары еңбек өнімділігі үшін қызметтің барлық саласының өзара тығыз байланыстылығы аса қажет. Айталық, қопарылыс жасаушылар бұрғылау ісінің сапалы болуын айрықша талап етеді. Скважина қай жерге қойылып, қандай тереңдікке бұрғы салды, қай көлемде бұрғыланды — міне, барлық шарт мінсіз сақталып, яғни жеті рет өлшеніп, бір-ақ рет кесілуге тиіс. Олай етпейінші, қопару жұмыстарынан соң, шөмішті экскаваторлар айналып жүре алмас “тар қолтықтар” пайда болып, олардың еңбек өнімділігін күрт төмендетіп жіберді. Бұрғылау және қопару жұмыстарының сапасына бақылауды күшейту үшін біздің ұсынымыз бойынша цех бұрғылайтын және қопаратын дербес екі салаға бөлінді. Мен қопару цехының бастықтығына тағайындалдым.

Қоңыраттағы кеншілік өмір мектебі мен үшін бір төбе. Қопару жұмыстарының сан қилы тірлігі бастан өтті. Мен өмір мен өлім теке-тірескен жұмыстың басықасында жүріп, оған тікелей басшылық жасап қана қоймай, қолма-қол араласып, атқарушысы да болдым. Оны сатылап айтсам былай: кенді тысқа шығара қопару, камералық зарядтар жасау арқылы қопсыта қопару, текшелеп қопару, скважиналардың қос-көпқатарлы орналасуы жағдайында зарядтар жасау, скважиналардың бірыңғайда орналасуы жағдайында бағаналы зарядтар жасау. Қопару жұмыстарын дұрыс жүргізуде тау жұмыстарының берік болуының аса маңызды мәні бар. Олардың беріктік қасиетін анықтап, мөлшерін шамаладық. Сөйтіп шамалы ғана өзгеріспен, жеңілдетумен техникалық есеп-қисапқа, еңбекті нормаға салуға негіз етіп алдық.

Қопарылыс — айтарға оңай болғанмен, іс жүзінде жан түршіктіргендей орасан күш, оны адам баласының күнделікті тіршілігіне қажетті игілік жолында ісмерлікпен пайдалана білу де үлкен өнер. Кез келген техникалық құбылыс сияқты қопарылыстың да теориялық негізі бар. Инженерлік қызметімнің барысында ашық және жер асты кен жұмыстарында нақтылы жағдайда қолданған алуан түрлі қопару ісімен тікелей шұғылдануыма тура келді. Қоңырат жағдайында жалпы салмағы бір тоннадан әлденеше жүздеген мың тоннаға дейінгі жарылғыш заттарымен дәріленген қаншама бұрғыланған жерлерді қопармадық. Жарылыстар жасау өндірісін жақсарту мәселелері өзінің маңыздылығын бүгінгі таңда да жойған жоқ. Белгілі мөлшерде осынау тәжірибе Алматы маңындағы Медеу шатқалынан бой көтерген ғажайып плотинаны жасау барысында кәдеге асты.

Бірде мынадай да тосын жағдай кесе-көлденең түрды: байыту фабрикасын шұғыл келістіріп жентектелген кенмен қамтамасыз ету ісін шешу қажет болды. Мұның өзі әлі де қуатты жентектеу цехының дайын еместігінен туған іләжсыз шара еді, ал фабрика болса концентрат шығара бастауға тиіс. Соған орай кенді орта мөлшерде жентектейтін корпусқа жөнелте беруге шешім қабылданған. Ол үшін жақсылап ұнтақталған кен қажет еді. Кеніштің бас инженері Василий Андреевич Школа шақырып алып: “Міне, Димаш, сізге жауынгерлік тапсырма. Ол жедел, егер қажет десеңіз, мейлінше жедел шешімін табатын іс” деп, асығыс тапсырма берді.

Табан астынан шешімін таба қоярлық жеңіл шаруа емес, бірақ бұл проблемамен шұғылдану барысында біз мынадай байламға келдік: қопарылысты скважиналар мен басқа да бұрыннан белгілі жарылыс тәсілдерін көпқатарлы ғып орналастыру жағдайында ғана жүзеге асыру. Көздеген мақсатқа қол жеткіздік: кенді жентектеу жақсарды, яки күдікпен қарағандарға қолдан не келетінін дәлелдеп бердік, май ішкендей боп жүрген күпті көңіл орнына түсті. Осы жұмыс үшін қопару цехының көптеген жұмыскерлер материалдық жағынан ынталандырылды, ол кезде ақшалай да сыйлық берілетін, киім-кешек, аяқ киім алуға талон да берілетін, ал ең үздік еңбеккерлер екінің бірі қол жеткізе бермейтін Қызыл Құрмет тақтаға ілінді.

Көре-көре көсем боласың деген осы, уақытпен санаспай, сарсыла іздену, зерттеу мынадай байлам жасатты. Қоңырат кенішінің жағдайында бұрғылау-қопарылыс жұмыстарын жүргізудің ең тиімді жолы — скважиналарды екі, ара-тұра үш (кей тұстарда забойларды түзетуді қажет етеді) қатарлы етіп жайғастыру. Бұл жағдайда қопарылыс жасалатын блоктың көлемі 250 метрге дейін ұлғаяды. Кен жынысының беріктігіне қарай скважиналардың ара қашықтығын, кертпеш бүйірдің ернеуінен әр қатар мен скважиналардың аралығын, бұрғы түсетін жердің көлемін, дәрі қойылатын жердің мөлшерін — бәрі-бәрін сынық сүйеміне дейін дәлдікпен есептеу қажет.

Біздің цехтың шаруасы осылай оңға басып, тасымыздың өрге домалауы, әрине, менің арқамда десем, құдай алдында да, адам алдында да күпірлік болар. Ең әуелі кеніштің бас инженері В. А. Школа сияқты білікті, өндіріс ісін соншалықты қалтарыс-бұлтарысына дейін жете зерделеген мамандардың жұмыла көтерген ортақ игілігі қысқа мерзім ішінде жолға қойылды. Біз бас инженерге бастық ретінде ғана емес, ең әуелі азамат ретінде құрметпен қарайтынбыз. Тәлімі де, тәрбиесі де мол кісі еді, қашанда берген тапсырмасы әрі анық, әрі нақтылы болатын, қызыл сөзі жоқ, өткізген өндірістік мәслихаттарды шаруа бабын жан-жақты ойластырып барып, істің тоқ етерін түйіп айтатын, берген кеңестері көкейге қона кететін. Және оны сондай құлшыныспен атқаруға ұмтылатынбыз. Мен ол кісіні соңғы рет 1957 жылы Ленинградта кездестірдім. Біз сол жолы сағынысып табысып, қимастықпен қоштасып едік...

Ұмытылмас әсер қалдырған осындай абзал жандардың бірі — сол кезде Балқаш өңірі құрылысының бас инженері болған В. Степанов еді. Кенішке келген сайын бізге соқпай кетпейтін. Бұрғылау-қопарылыс жұмыстарының ұсақ-түйегіне дейін білуге бар инженерге мен де істің жайын егжей-тегжей баяндауға тырысатынмын. Әрине, жұмыстың аты жұмыс, ол барлық уақытта майдан қыл суырғандай мінсіз бола бермейді. Степанов жақсылығын да көре білетін, соған сай орнымен жылы сөзін айтып, қанаттандыра да алатын. Ал, кемшілікке де кешірімсіз еді, “әттеген-айыңды” аңғарса, “қуырып” апшыңды кетіретін. Зілсіз, кексіз ашуға біз де сергек қарайтынбыз. Табиғатында бауырмал, ешкімді жатсынбайтын, жатырқамайтын әрі көпшіл, әрі қара қылды қақ жаратын әділ басшы еді, оның маған деген ақ тілегі,

ағалық қамқор көңілі әлі күнге дейін жадымда және ізгілік қасиеті осындай ыстық ықыласқа лайық тұғын...

Халқымызда ғажап бір мақал бар: “Жаксының жақсылығын айт, нұры тассын” дейді. Міне, есімін ерекше ілтiпатпен еске алатын азаматтарымыздың қатарында партком хатшысын, партияға өтуге кепiлдiк берген А. И. Ильиндi, бiр ұйымның ыстық-суығын тең көтерген Копыловты, Нейманды, Юровскийдi атар едiм. Әсiресе, мен үшiн жөнi бөлек адам, сол кезде-ақ аты аңызға айналған құрылыс бастығы В. И. Иванов. Қарт коммунист, елiмiздiң аса маңызды құрылыс объектiлерiн салысуға қатысқан майталман құрылысшының саңқылдаған ашық үнi құлақтан кетпейдi. Ол жан жүйендi шымырлатып, асқақтар болсаң сабаңа түсiрер, торыққанда тоқтау айтып, жiгерiңдi қайрап, қайраттандыра бiлетiн тiлдi кiсi едi. Түсiне бiлген кiсiнi тәнтi еткендей тәжiрибесi де, бiлiмi де жетерлiк, өндiрiске келгенде алпыс екi тамырыңның бүлкiлiнен бүкiл тұла бойыңның тыныс-тiршiлiгiн тап басатын тамыршыдай едi. Жаның қысылып, ақылдасар адам iздеп тұрған ең бiр киын шақта ол кiсi қасыңнан табылатын. Қолма-қол көмегiн берiп, зәру iсiңнiң сәттi аяқталуына барын салатын.

Ол кiсiнiң өмiр жолы да өз алдына бiр шежiре. 1917 жылдан партия мүшесi, Қысқы Сарайға шабуылға қатысқан, 1918-1920 жылдары жендеттер тобырын жою жөнiндегi Кеңес үкiметiнiң уәкiлi болған. Азамат соғысынан кейiн Украинада металлургиялық өнеркәсiптi қалпына келтiруге белсене қатысқан. Сталинград трактор заводы құрылысының бастығы боп iстеп, үлкен iстiң үйтқысы ретiнде танылған. Үкiметтiң тапсырмасы бойынша 1930 жылы Америка Құрама Штаттарына барып, құрылыстың бұрын-соңды құлақ етiп, көз көрмеген ғажайып қыр-сырында қанығып қайтады. Дүмпүi жер жарған атышулы Форд заводтарын аралап, көп сырды көкейге тоқиды. Кезiнде ол жайында аз жазылған жоқ. Қаламы үшқыр журналистердi былай қойғанда, танымал жазушылардың өздерi де онымен жүздесiп, сұхбат құруға күштар едi. Міне, адам жанының инженерлерi берген мiнезде былай, әрине, қаттылау айтылуы да мүмкiн, бiрақ, менiң ойымша, олардан артық оның бар табиғатын тап басып айта алмаған болар едi: “Ол өте намысқой, өр мiнездi, нар көтермес жүктi жалғыз сүйруге бар iскер адам. Оған дербес iс-әрекет жасауға

мүмкіндік беру керек, бірақ біржола "ноқтасын" сыпырып жіберуге болмайды".

Осындай алғыр да әділ азамат, өкінішке орай, 1937 жылғы қуғын-сүргіннің құрбаны боп кете барды. Араша түсіп, ақ-қарасын ажыратайық деген ешкім болмады, ондай ақжүрек жанды таба қою да қиын уақыт, "балапан басымен, тұрымтай тұсымен" кеткен зар заман еді ғой.

Кінәсізден-кінәсіз тұтқындалып, тағдыры тәлкекке айналғандар... Тойған қозыдай боп жүріп, іштен шалған жымысқылар... Халық жаулары... Біз бүгін жаппай қуғынға түсіп, айдауға кеткен, түрмеге отырғандардың санына жете алмай, тіпті "Не үшін?" деген сұраққа нақтылы жауап таба алмай, ойымыз он саққа кетсе, ең бастысы, өз қолымызды өзіміз кесіп, ең таңдаулы ұлдарымыз бен қыздарымызды қиянатқа қиғандарды ақтап алуға ар жібермейді. Ол ешқашан кешірілмес күнә. Тарихтағы қара дақ.

Бірақ өз басым мынаған келісе қоймаймын. Кейбір бұқаралық ақпарат құралдары өткенді қаралаудың жөні осы екен деп, кешегі Қазан революциясынан бастап бүгінгі күнге дейінгі ісімізді түкке алғысыз ғып, жуан белден сызып тастауын еш түсіне алмаймын. Бір айтып қойса, оған да мақұл ғой. Жоқ, қанынды қайнатып, жүйкенді жұқартпай тынбаймын дегендей, жерден алып, жерге салып келеді. Демек, біздің ДнепроГЭС-терімізді, Түркісібтерімізді, Магнитогорскімізді, Теміртауымызды, Балқашымыз бен Риддерімізді — барлығын тарихтың адам білмес қай қоқысына сыпырып-сиырып тастамақ? Демек, еңбегіміз, менің замандастарымның маңдай тері жалған болғаны ма? Жоқ, мырзалар, бір ұртынмен май шайнап, бір ұртынмен қан жұтуға болмайды. Ақиқатын айтам деп, адалдықтан аттау келіспейді. Атқа мінген әкімнің үзеңгісін тең баспағанын бетіңе бассаң бас, бірақ тарихқа, тарихпен тағдырлас халыққа қиянат жа-сама. Оныңа бас изеп отыра бермейміз.

Мен білетін Қоңырат құрылысы оңайға түскен жоқ. Мындаған жұмысшы, техник, инженер бел шешпей, тізе бүкпей жұмыс істеді. Маңдайым күнге күйді, жүзімді аяз қарыды демеді. Күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмесе де бұлданбады. Қиындық бастан асатын. Соған қарамастан Балқаш сынды алып бой көтерді. Газет, радио, үгітші: "Еліміз күн өткен сайын нығайып келеді!" деп шабыттандырды. Жарғақ құлағы жастыққа тимей рухымызды көтерді. Соған сендіңіздер ме дейсіз ғой? Имандай

сендік! Аңғалдық емес, ақиқаты осы! Аңызға малдандық дейін десек, ірі-ірі заводтар, фабрикалар, ғажайып қалалар көз алдымызда өсіп, көз алдымызда өркендеп жатты. Соның қақ ортасында өзіміз жүрдік. Қайсыбір ән жолдарындағыдай: біздің ұшақтарымыз: “бәрінен де биік, бәрінен де ұшқар, бәрінен де алысқа” самғайтын... Біз Маяковскийдің қанатты жырларынан нәр алып, оны жанымызбен ұғындық.—“Советтік байтақ елімде жасампаз адам бар кезде, білемін, қанат жаятынын ғажап қалалардың, білемін, мәуе жаятынын әсем гүлбақтардың” деген жолдарды әрбір адам еңбеккер өзіне тән деп қабылдайтын, өз жұмысының жемісіндей сезінетін.

Жалпыға бірдей білім беру, мәдени революция, сәулетті сарайлар мен іші кірсе шыққысыз санаторийлер, жасыл алаңдар — бәрі еңбек адамы үшін, оның игілігі үшін еді. Осылардың бәрі сөзбен емес, нақтылы іспен баянды етілді. Қане, жалған деп айтыңызшы? Айта алмайсыз, ә! Біз салып жатқан құрылыстарға ауылдық жерден шопанның баласы білек сыбанып келетін. Олардың жұмысқа деген ықыласы қиындық атаулыны жеңіп қана қоймайтын, сонымен бірге қысқа мерзім ішінде белгілі бір мамандықты игеріп, сосын сол сала бойынша не техникумға, не жоғары оқу орнына түсіп, білім алып жататын, ал өнер жұлдыздарымыз Мәскеуде өткен онкүндіктерде республика атын аспандатқанын, тіпті оларға Сталиннің өзі қол соққанын кім ұмыта қойғандай. Міне, осылай ел жаппай еңбек етіп, өнер оздырып, білімге ұмтылып жатқан тұста біз “қаскөй империя” орнатып жатырмыз деген ой үш ұйықтасак түсімізге кіріп пе?

— Әрбір құрылыстың, кез келген саяси қоғамның өз дұшпаны, өз сатқыны бар. Ондай жатып атар жау, әрине, бізде де болған. Іргелі құрылыстың ел таныған басшыларын ұстап әкетті деген суық хабарды естігенде, шынымды айтсам, біздің көбіміз не істерге шара таппай естен танғанбыз. Әуелі Ивановты алып кетті. Өз құлағымызға өзіміз сенбедік. “Василий Ивановичті ме? Қысқы Сарайды алған, революция жолында қан кешкен азаматты ма? Мүмкін емес” деп, жағамызды ұстағанбыз. Артынша Степанов, Богатиков және басқалар “қармаққа ілікті”. Күндер өтті. Басқа ойлар билей бастады: “Бәлки, алтынды көрсе, періште жолдан тайыпты деген. Сайтан түртіп...” Ол түгілі Лениннің өзімен дәмдес болып, бір табақтан ас ішкен Каменев те, Зиновьев те,

Бухарин де аузы-бастары қисаймастан сотта: “Иә, біз жауыз!” деген жоқ па?

Рас, Қоңыратта бірде-бір сот процесі болған жоқ. Саясаттан шалғай жаттық дедік. Бірақ чекистер, әдеттегісінше, түн жамылып келіп, шетінен ұстап, үн-түнсіз әкетіп жатты. Олардың келгенін де, кеткенін де тірі жан білмейтін. Ал күні кеше сенің қасыңда алшаң басып жүрген адам, бүгін із-түзсіз, ұшты-күйлі жоқ. Қайда кетті? Жылы төсегінен тұрғызып бара жатқанда зар илеп қалған жары былай болды деп, тіс жарып айта алмайды. Бұл арада сұрауы жоқ адамдай болмасын деп, іздеу салу, кепілдік беру, қоғамдық араша түсу туралы әңгіме ету ақылға сыймайтын іс еді. Мен, мәселен, 1955 жылы Республика Министрлер кеңесі төрағасы болып тұрған кезде ғана Ивановтың 1938 жылы атылғанын білдім.

Мен Ивановпен кенішке практикаға келген жерімде таныстым. Бұдан бұрын айтқанымдай, диплом жұмысына қажетті материалдарды жинақтау барысында десятник боп жұмыс істеуге тура келгені бар. Практика осында басталып, Урал кенішінде жалғастырылуы тиіс. Төменгі Тагильге таяу жердегі бұл кен орнын кезінде атағы жер жарып, айдарынан жел ескен Демидов, Высокогорный ұйымдастырғаны тарихтан мәлім. Міне, соған баратын уақыт өтіп кетіп, не істерімізді білмей, асып-састық. Ол кезде темір жолдың жоқ уақыты, Қарағандыға тек автотранспортпен жетесің, онда да құрылыс басшыларының рұқсаты болмаса, аттап басуың мүң.

Құдай қайдан жеткізер екен деп, қол қусырып отыра беруге уақыт қысып барады. Жығылсаң нардан жығыл деп, тәуекелге бел байладым да түп-тура В. И. Ивановтың өзіне бардым. Ол үнсіз тындап отырды да:

— Тұрақты жұмыс істеуге ықыласың бар ма?— деп сұрады.

— Оған күмәніңіз болмасын,— дедім іркілместен.

— Онда сапарың оң болғай!— деп, қайтып келер мерзімді шамалап айтып, диплом жобасын ойдағыдай қорғауыма тілектестік білдірді. Сол жерде Мұсаев деген орынбасарына телефон соғып:

— Жігіттердің жолын байламайық. Тілектерін екі етпе,— деді.

Кейін бұрғылау-қопарылыс цехында істеп жүрген тұста В. И. Иванов кенішке жиі-жиі келіп тұрды, келген сайын жұмысшылармен сөйлесіп, хал-жағдайларымен,

тұрмыс-тіршіліктерімен жете танысар еді. Жас мамандарға да қамқор бола жүретін. Олардың тарапынан ұсыныс жасалса, жаңа бастама көтеріле қалса, іліп әкетуге, қолдап қана қоймай, соны аяғына жеткізуге барын салатын. Ашық та жарқын мінезі, адал да әділ қасиеті онымен қызметтес болған үлкен-кішіге түгел өнеге еді. Көбіміз сол кісіге ұқсауға ұмтылдық. Төрткүл дүниенің тілін білетін, көпті көрген, өмірлік тәжірибесі мол азаматпен әрбір кездесуің бір өмір еді.

Ол кісі қызыл тілдің емес, істің адамы тұғын. Шығыс халқының: “Мың тал егу жайындағы өсиеттен, бір шыбықты отырғызған артық” деген мәтелді жиі қайталайтын. Қазір кейбір әкімдердің ұраншылдығын естіген сайын ол кісінің осы бір мәтелі еріксіз есіме түседі. Міне, Иванов кеніш бойынша қазақ тілін оқып-үйрететін 14 (он төрт — астын сызған Д. Қ.) үйірменің ашылып қана қоймай, дұрыс жұмыс істеуін тікелей қадағалап отырды. Бұл үйірмеде негізінен құрылыстың басшы қызметкерлері, прорабтар, бригадирлер оқыды. Нәтижесі біз күткендегіден де жоғары болды. Бір жыл ішінде орыстар қазақ тілінде еркін сөйлейтін дәрежеге жетті. Ал, орысша оқытатын үйірмелерге қатысатын қазақтар, қай кездегідей, еріндері еріндеріне жұқпайтын.

Мен дәл осы тұста мына бір мәселеге ден қойғандарыңызды қалар едім. Қазір ойласам, сол бір тұс құрылыстағы аса бір бетбұрыс кезеңі екен. Бірі келіп-бірі шығып, сапырылысып жатқан тірлік сап тыйылды, жұмысшылар сапындағы қазақтардың саны күрт көтерілді. 1934 жылы олардың қатары 75 процентке жетті. Ең бастысы — саны жағынан ғана емес, сапалық тұрғыдан ілгерілеу үміт отын үрлей түсті. Құрылыстың алғашқы жылдарында қазақтардың басым көпшілігі қара жұмысшы болса, 1934-1935 жылдары олардың 50 проценттен астамы күрделі мамандықтарды меңгерді.

Ұлттық жұмысшы табы осылай қатарын көбейтіп, осылай құлашын жая бастады. Әсіресе, Балқашта аса шапшаң қалыптасты, ұмытпасам, дәл осы кезде орта есеппен республикадағы барлық қазақ жұмысшыларының 39 процентін құрайтын еді.

Кәрілік буынды алып, есік пен төр арасын аяқ жетпес жер еткен тұста қыран құстай қияға құлаш серметкен, қайран жастық дәуренің еске түспей тұра ма! Кеніште өткен күндер көз алдыңнан кетер ме! Мен 1927 жылдан комсомол мүшесімін. Қоғамдық өмірдің өз

қызығы, өз қиындығы бар. Комсомолдың таусылмас тіршілігімен біте қайнасып өскен адамдар оны жанымен сезінеді. Институтта сондай қайнаған қат-қабат шаруа ортасында жүріп, ысылып келген мен үшін кеніш комсомол ұйымынан тысқары жүру оңай тимеген де болар еді. Сондықтан білек сыбанып, кірісіп кеттім. Комсомол комитетінің мүшесі, ал 1937 жылдың наурыз айында аудандық IV конференцияда аудандық комитеттің мүшесі болып сайландым. Өндіріс — жастардың ең өзекті мәселесі, діндар адам бес уақыт намазын қалай қаза жібермейді, кім болмасын, мейлі ол жас болсын, жасамыс болсын, әйтеуір сыныққа сылтау іздеп жұмыстан кешігу не ерте кету, иә жоспарлы ісін тындырмай қалу — ақылға сыймайтын іс тұғын. Бізге бүгінгі таңда жетпей жүрген нәрсе осы. Экономикадағы дерт те осыдан. Сосын, басты шаруа — жұмыс аяқталған соң, екінші өмір — қоғамдық міндет ар-ожданға, азаматтығына сын. Оған жүрдім-бардым қарауға хақың жоқ. Дәмнен аттағанмен бірдей. Сөзінді ісінмен тиянақтайтын, соған кепілдік беретін түс осы. Жас жұмысшыларды даярлау ісінен, техникалық сауат ашудан тысқары маған парткомның шешімімен насихатшылардың білім деңгейін көтеру мақсатымен арнайы сабақтар өткізу жүктелген болатын. Оны ұйымдастыру, жүйелі түрде өткізу, не істеп, не қойғаны туралы уақтылы есеп беру қанша уақытты қажет етсе, оған үзбей дайындалып, қосымша әдебиеттерді оқып отыру, өзінді-өзің үнемі қамшылап жүру аз күшке түспесе керек. Идеялық шындалу дегеніміз өмірде ысылу, қабілет-мүмкіндігінді таныту ғана емес, ол саяси, экономикалық, мәдениет жағынан білімінді арттыру, болашаққа ұмтылу. Комсомол бізге неберді дегенде, ең алдымен, мәселенің мына қырына ден қойып, мән берер едім. Бәлкім, кейінгі жастар үшін, әсіресе, коммунистік қоғам туралы айтыла бастаса, аза бойы қаза тұратын “қайта құрушылар” үшін құлаққа түрпідей тиер. Бірақ ақиқаттан, тарих шындығынан атап кете алмайсың. Жас құрылысшылардың, комсомол ұйымының пәрменді жұмысы үлкен істерге ұйтқы бола жүріп, бос уақытты тиімді пайдалануға: уақтылы демалуға, дербес білімін, саяси сауатын жетілдіруге жағдай жасау. Осыған орай алып құрылыста 10 үйірме істеді. Кеншілер қалашығының сәулетін назардан тыс қалдырмай, оны көгалдандыруға көп күш жұмсалды, жастардың спортпен шұғылдануына, көркемөнерпаздар

үйірмесіне қатысуларына мұрындық болды. Құрылыстың ең бір шешуші учаскелерінде жаппай сенбіліктер не жексенбіліктер ұйымдастыру ісі дәстүрге енді. Бәлкім, әркімнің өз жастық шағы әлдеқайда қызықты, әлдеқайда мәнді өткендей көрінер, бірақ біз ол кезде сол күндері көрген қиындықтарымыз ертеңгі жақсы тұрмысымыздың, бақытты өміріміздің бастауындай сезіндік. Және оған өкінбеймін, отызыншы жылдардағы комсомолдар жалынды сөздің де, қаһарман істердің де адамы еді. Алдарына асқақ мақсат қоя білетін, мұратты істер жолында аянбай тер төге де білетін. Дайын асқа тік қасық деген ұғым үш ұйықтаса түсіне кірмейтін. Сондай жауынгер комсомол жетекшісі Александр Булатов, Иван Волков деген азаматтар, тындырған шаруа ұзақ таңға айтса таусылмас жырдай еді. Араға ұзақ жылдар салып И. Волков сол бір ұмытылмас күндерін: “Бірінші бесжылдықтағы Балқаш комбинатының құрылысшыларының еншісіне тиген аса ауыр жағдайды біздің еліміздегі бірде-бір алып құрылыс бастан кешпегенін бүгін толық сеніммен айтуға болады”, — деп еске алды. Ол кейін жентектеу-транспорт цехын басқарды, кешегі отты жылдары — Отан соғысы тұсында да осында істеп, артынан комбинат директорының техникалық жабдықтау және транспорт жөніндегі орынбасарлығы қызметін атқарды.

Кеніш жайлы еске алар әңгіме аз емес. Бірақ бәрін айтып тауысу да қиын. Біреудің ісі біреуге таңсық та емес. Сонда да болса мынаны айтпай кету өзіме-өзім жасаған қиянаттай көрінеді. Баз біреулер мансұқ етіп, келемежге айналдырғысы келген Қазақстан — достық лабораториясы деген тұжырымның қаншалықты ақиқатқа айналғаны көпшілігіңізге аян. Қайта құрудың бесінші, алтыншы жылдарында өзге жерлерде ел мен ел шабысып, қан төгіліп жатқанда, орталыққа наразылық білдіріп, ереуілге шығып, қызыл кеңірдектесіп митингілер өткізіп жатқанда, қазақ жері, онда мекен еткен жүзден астам ұлттар мен ұлыстар қойдан жуас, қоңыр мінез танытса, бұл интернационалистік тәрбиенің жемісі демеске кім дау айтқандай. Меніңше, осынау мызғымас бірлік сол бір қиын шақта шыңдалды. Бастау көзі қалай тұнық болса, оның етегіндегі су да сондай мөлдір. Бір кезде кеніштегі бұрғылаушылар мен копарылыс жасаушылар ұжымдарының ауызбірлігі дос сүйініп, дұшпан күйінгендей еді. Еңбектегі жетістіктер ауыз толтырып айтса, айтқандай-ақ болды. Олармен көршілес ұжымдар

да қатардан қалыспаудың, тіпті маңдайы жарылып көш бастауға ұмтылған ілгері қадамы естіген жұртты елең еткізгендей еді. Жарасымды еңбек бәсекесінің нәтижесінде 1937 жылғы наурызда “Қоңырат кенін тиенген алғашқы эшелон Балқаштың байыту фабрикасына мерзімінен бұрын жөнелтуге мүмкіндік әперді. Бір ғажабы, алгі эшелонды жеткізген “ЭМ 4880” паравозы қиындығы мен қуанышы, жақсылығы мен жамандығы қым-қуыт жылдардың, 30-40-жылдардағы ұрпақтың — бірінші және екінші бесжылдық құрылысшыларының еңбек даңқының белгісіндей мәңгілік тұғырға қойылған. Мен оны көрген сайын бүкіл ел боп, бүкіл халық боп жұмылған ұлы іске азды-көпті өз үлесімді қосқанымаштей тәубе деймін.

Әрине, үлкен іс ірілі-кішілі кемшіліксіз болмай тұрмайды. Қанша дайындық жұмысын жүргізбейік, бәрібір алдына қойған асты қойған-қойғанынша қақшып отыратын қомағайдай, байыту фабрикасын кенмен үздіксіз қамтамасыз ету оңайға соқпады. Айналасы ат шаптырым келетін кеніш қана емес, комбинаттың буынды-буынды жерлері іске қосылмай, сиырқұйымшақтана созылып келе жатқан. Мұның өзі партияның Орталық Комитеті мен үкіметті бейжай қалдыра алмады. Г. К. Орджоникидзенің тікелей тапсыруымен ит арқасы қияннан Ауыр өнеркәсіп халық комиссарының орынбасары А. П. Серебровский, ол кезде жол азабы оңай емес, ат арытып, тон тоздырып келді. Істің жай-жапсарын баяндау маған жүктелді. Сөзбұйдаға салмай және ағын — ақ, қарасын — қара деп, барын асырмай, жоғын жасырмай айтып бердім. Әлі есімде, халық комиссарының орынбасары мұқият тыңдап болып:

— Қоңырат кенішінің жағдайын тым ауырлатып жіберген жоқсыз ба?— деп барлай қарады. Мен ойымды айқынырақ жеткізуге ұмтылып:

— Көш жүре түзеледі деп, арқаны кеңге салатын уақыт емес. Кеніштің жыртығын неғұрлым тезірек жамасақ, соғұрлым Балқаш мысы ерте қолға тиеді,— дедім.

— Бүкпесіз айтылған пікіріңіз құлаққа қонады. Мыс балқытатын ірі комбинат үшін шикізат әзірлеудің аяқ алысы, сіз айтқандай, Балқаш мысын тездетудің кепілі. Бірақ кеніштің кенжелеп қалуын оның өндіргіш күші — жұмыскерлерге жасалып отырған тұрмыстық жағдайдың нашарлығынан деп ойлаймын. Соған орай тұрғын үй,

тұрмыс қажетін өтеу, мәдени ошақтарды салу қарқынын шұғыл арттыру керек. Сонда ғана өндіріс объектілері іске мерзімінде қосылады, елдің ынтасы оянған жерде ғана жұмыс қарқынды болмақ,— деп ойын түйді.

Ол кезде бетің бар, жүзің бар демейтін, қамау терінді алғандай, борша-боршаң шығып, жеңіл-желпі сөгісті аркалап қайтсаң, құдайға тәубе дейсің ғой. Ол қайда! Жон арқаннан таспа тілгендей хал кешіп тұрып, сүйектен өтер сынға ұшырайсың, сосын жиған-терген абыройыңды айрандай төгіп, жеп отырған наныңнан айырыласың. Шектен асқан осындай қатал үкімге Иванов та, Степанов та, Богатиков та, сондай-ақ басқа да басшылар тап келді. Балқаш партия ұйымының басшылары да солардың кебін киді. Олардың орнына басқа кісілер келді. Мыс үшін жанталас одан әрі жалғасты.

Әрине, арқа-басты кеңге салғандай уақыт емес, басқаға болса бірсәрі, тірі пенде қара басына қастандық ойламайды ғой. Бар пәле істің көзін таппай, босқа арам тер болуда. Меніңше, көп адамның басына пәле боп жабысқан “дерттің” сыры осында. Жалпы, жұмысты талап етуге келгенде жан алқымға алатын, шаруашылықты ақсатқаның үшін аяушылық болмайтын, жақсылап тұрып сазайыңды тартатынсың. Сонау Горькийден өнеркәсіптік құрылысты басқарып жүрген жерінен аттай қалап, құрылыс басшылығына арнайы шақырылған Радищев те көп ұзамай-ақ орнынан алынды. Оның ізін ала талай адам “таяқ” жеді.

Мұның өзі құрылыстың басқару құрылымын қайта қарап, құрылысты салу және пайдалануға беру мерзімін шектеу қажеттігі күн тәртібіне қойылған-ды. Ақыры істің жайы осы тұрғыдан шешілді. Ауыр өнеркәсіп халық комиссариаты 1931 жылы Қазақ мыс құрылысы боп өз алдына отау тігіп шыққан Балқаш құрылысын дербес екі ұйымға: Балқаш мыс балқыту комбинаты және Балқаш құрылыс тресі етіп қайта бөлу жөнінде шешім қабылдады. Іс ілгері жылжи бастады. Мыс алыбының бірінші кезегін пайдалануға беретін уақыт күн өткен сайын жақындай түсті. Әлбетте, жақсының жақсылығын айтқаннан адам аласармайды. Мыс балқыту комбинатының директорлығына тағайындалған И. И. Перцев шын мәнісінде өресі биік коммунист еді, қарамағындағылардан талап ете де білетін және олардың мұқтажын дер кезінде өтей де алатын. Комбинат жұмысының өрге басуына, жергілікті ұлт кадрларын тәрбиелеу ісінде

айрықша еңбек сіңірді. Басшының батыл да жігерлі болғаны, айта да, айтқанын орындата да білетіндігі көбіне істің нәтижелілігінің кепілі. Қазақ топырағындағы қорытылған тұңғыш мыс соның басшылығымен алынды. Ол кісімен қызмет бабындағы әрбір жүздесу біз үшін үлкен өмір мектебінің бір-бір әліппесі еді. Қазақтың жалпақ тіліне салып айтсам, әкеміздей ақылшы, ағамыздай сырлас боп кеткен көпшіл кісі тұғын. Перцевтан кейін Ленинградта тұрып, ұзақ жылғы бейнетінің зейнетін көрген тұсында да байланысымыз үзілмей, тоның ішкі бауындай араласып тұрдық.

Трест бастықтығына А. В. Курганов тағайындалды, кейінірек республика құрылыс министрі болып істеді. Қаланың партия комитетінің хатшылығына В. Бондаренко сайланды.

Осылай ауыс-күйіс тірлік үстінде істің күрмеуін шешуге бар күш-жігер жұмсалып жатты. Қас-қағым сәтті күр жібермеуге ұмтылдык. Не істесең де нәтижелі, жемісті болуын көздедік. Уақыт ілгері озған сайын міндет те көбейіп, жұмыс ауқымы арта түсті. Соның арқасында, кешегі құлан жортпас құла дүз танымастай өзгерді. Жер де жасарды, ел де жаңарды. Өмір өзгеше келбет ала бастады. Бұл жылдар мен үшін де ұмытылмастай мәңгі есте қалды. Партия қатарына қабылдандым, кеніштің бас инженерлігіне тағайындалып, 1939 жылға дейін директордың міндетін қоса атқардым.

Қоңырат кеншілерін ұлан-асыр іс күтіп тұр еді. Заман талабы да күрт арта түсті. Кенді бұрынғыдан да мол өндіру қажет болды. 50 мың тонна мыс шығару, әрине, айтуға жеңіл. Бірақ қаншама күш-қайратты, қаншалықты іскерлікті қажет ететінін есептеп көрсеңіз. Күллі ел алдындағы жауапкершілікті сезініп байқаңыз. Тіпті, үрей туғызғандай іс қой! Көз — қорқақ, қол — батыр екен. Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарса, алынбас камал, аспас асу бар ма! Еңбектің ең озық әдістерін меңгеру жолындағы жарыс қанат жайды, кеніште стахановшылардың қатары күн санап өсе түсті, екпінділер ел мақтанышына айнала бастады. Солардың бел ортасында маңдайын күн сүйген қазақтың қара домалақ жігіттері жүргеніне іштей сүйсініп, техникалық зиялы жұрт арасынан бірте-бірте жергілікті ұлт өкілдерінің төбе көрсете бастағанына тәубе дедік.

Осылай алып заводтың негізгі шикізат көзіне айналған Қоңырат Кеңес өкіметіндегі ең ірі кеніш сан-

алды. Сол кезде біздің елде қызмет істеп жүрген американдық инженері Жан-Дональд Говард былай деп жазды: “Қоңырат әлемдегі ең үлкен кеніштің бірі ретінде саналып келген Аляска сияқты кезкелген кеніштен он есе қуаттырақ болуға тиіс”. Ол шынында да теңдесі жоқ кеніш еді. Бүкіл халыққа сын боп тұрған аса жауапты шақта партия маған осындай еліміздің, мыс өнеркәсібіндегі аса зор кенішті басқаруды сеніп тапсырған-ды. Сол кезде ең соны техникалармен жаратқандырылған, ұшы-қиыры жоқ мол дүниені — аса жауапты шаруашылықты бір кісінің ұршықтай иіріп, дөңгелетіп әкете қоюы екіталай. Еңбеккер елге, оның жауынгер штабы — партия, кәсіподақ, комсомол ұйымдарына арқа сүйемей, олармен тонның ішкі бауындай араласып, жауапкершілікті бірге сезінбей, нәтижелі іске қол жеткізу қиын еді. Қалалық партия комитетінің хатшылары Назаренконың, Лаптевтің, Бондаренконың, сондай-ақ кеніш партия ұйымының хатшысы Юровскийдің, одан кейін сайланған Ильиннің практикалық көмектері аз болған жоқ. Ортақ істің ауыртпалығын тең көтеріп, абыройын тең бөлісіп отырды.

Комбинат директоры Перцев:

— Еңбек елеусіз қалмау керек, әсіресе, қарапайым жұмыскерлердің маңдай терін көре білсең, дер кезінде арқасынан қағып, әділ бағасын берсең, тау қопарып, тас жарудан тайынбайды. Көптің аты — көп, олар өрге де сүйрейді, көрге де түсіреді, — деп отыратын жарықтық.

Осы бір ағалық ақылға айрықша ден қоюшы едім. Кеніш жұмыскерлерінің көбісінің түр-түсін ғана емес, аты-жөніне дейін жақсы білетінмін. Олардың мұқтажын кідіртпей шешіп, талап-тілегін мезгілінде орындауға ұмтылатынмын. Сол арқа еті — арша, борбай еті — борша боп жұмыс істеген қарапайым азаматтардың араға жарты ғасырдан астам уақыт салып еске алсам, оқырман оған ренжи қоймас, бұл олардың адал еңбегіне деген дән ризашылықтың белгісі. Бұрғылау цехының инженері Мусин, қопарылыс жасаушы Мұстафин, экскаваторшы Коралев, машинист Никифоров — біріне-бірі ұқсамайтын, бірақ адамгершілік қасиетімен, адалдығымен, алғырлығымен бірін-бірі толықтырып, үлкен істерге ұйтқы болған азаматтар. Жақсының сөзі де — жақсы, ісі де — жақсы. Орнын тауып сөйлеу де — өнер, айтқанын аяқсыз қалдырмай, тірлігімен тиянақтап отыру да — тағылым. Бас механик болған Желябьев,

бас энергетик болған Әбісқалов осындай қасиетті бойына дарытқан жігіттер еді. Олар өз кәсіптерінің хас шебері ғана емес, қалың елді соңына ерте білетін, кез келген қиындықпен бетпе-бет келген тұста, қисынсыз жерден қыбын тауып шығатын.

Маған кейінгі жастар: сіздің замандастарыңыз несімен ерекшеленетін еді,— деген сұрақты жиі қояды. Біреу келісер, біреу келіспес, бірақ олардың болашаққа деген сенімі зор еді. Осы сенім ғана индустрияландыруды, Ұлы Отан соғысы, тың көтеру сияқты ұлы істерді жүзеге асыру барысындағы небір ауыр қиындықтардан алып шықты. Олар қоғам тірлігін қара басының қамынан жоғары қойды. Сондай жандардың түр-тұлғасы, болмыс-бітімі көз алдымда; мен еңбегімен бүкіл елдің рухын көтере білген озаттар жылдық тапсырмасын 315 процентке орындаған жұмысшы Губаревтің, 179 проценттен төмен нәтиже көрсетуді білмеген Вергуновтың, Буковтың, бір қалыптан таймай, не бәйгі басына шықпай, не көштен қалмай, сол 145 процентпен жуан ортада жүретін Кулиш пен Сүндетовтың есімдерін сол кезде конференцияда қалай сүйсіне атасам, бүгін тебіренбей еске алу мүмкін еместей көрінеді.

Бұл атүсті айтыла салған “өлі” цифрлар емес. Ол — өмір. Онда қарапайым еңбек адамдарының күс басқан алақандарының ыстық табы жатыр. Одан жұмысқа деген ықыласы, ынтасы көрінеді. Бәрінен де бұрын ол қоғам алдындағы жауапкершілігінің өлшемі іспетті. Қазір норма белгілеп, оны есептеуден іргемізді аулақ салып барамыз. Социалистік деген сөз құлаққа “түрпідей” тиетін жағдайға да жеттік. Жарыс — ұмыт қалған шаруаға айналды. Бірақ ерте ме, кеш пе, әйтеуір басқа қырынан болса да бұл игілікті іс ізсіз қалмайды. Ар-ожданмен төгілген адал терді таразылап, әділ бағасын беру — социалистік құрылыстың ұлы жеңісі. Ол күнделікті тіршіліктен біржола сызып тасталмақ емес.

Мұратты істер жолындағы құштарлық, құлшынысы — таптырмас қасиет. Мәскеу құрылыс техникумының түлегі В. И. Язевтің құрылыс объектілерін салу барысында көрсеткен белсенділігінің жөні бөлек еді. Кеніш қалай құлашын жазса, қалашық та солай іргесін кеңейте түсті. Қаздай тізілген ақшаңқан үйлер, қуыршақтай әдемі бала бақшалар мен бөбек жайлары, көп кісілік аурухана мен емхана, кең сарайдан кем түспес клуб, жылу жүйелері

мен дүкендер бірінен соң бірі бой көтерсе, осы жігіттің іскерлігінің нәтижесі еді.

Ол ешкімге ұқсамайтын. Жалпы, әлдекімге еліктеуден гөрі, өмірде өзі салған соқпақтың болғанына не жетсін. Кісімен сөйлесе білу де, өзгені тындата білу де үлкен өнер. Оның тал бойында осы қасиет бар еді. Бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаратын, іскер ұжымды ұйыстыра білген ол Балқаш құрылыс тресінің басқарушылығына жоғарылатылды. Осы қызметте жүріп Социалистік Еңбек Ері атағын алды. Кейін Қарағанды облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасарлығынан құрметті демалысқа шықты.

Сол Язевтің орнына Каченко деген жігіт келді. Ақ жарқын, ашық мінезді ол ойлана да білетін, ойлағанын жүзеге асыра да білетін. Жергілікті халықтың табиғатында, дәстүр-салтына зейін қоя жүретін. Оны бір жолы келген әңгімесінің ауанынан аңғардым.

— Қазақта: “Алғыспен ер көгерер, жауынмен жер көгерер” деген мақалды тірілтім келіп отыр,— деді ол шаруашылық қызметкерлеріне ұқсай бермейтін мінез танытып.— Шығыс халықтарының бірінде “Жер көгермей, ел көгермейді” деген және мақал бар. Сондықтан әрі сая, әрі ықтасын, әрі жердің көркі болар әртүрлі ағаш отырғызуды қолға алсақ. “Бұлақ көрсен, көзін аш” дейтін халықтың әрбір азаматы бір түп тал ексе, екі-үш жылда-ақ мына аңызак жел ескен маң даланың келбеті өзгеріп шыға келеді.

Ниет дұрыс. Қолдамасқа, қолдан келетін көмекті бермеске не шара!

Жігіт сөзінде тұрды. Қала түгел гүлге көмкерілмесе де, жасыл желекке орана бастаған. Шіркін-ай, деймін қазір, әркім өзі жүрген жерінде осылай өшпес із қалдырып отырса, көктен іздеген жұмақты қолмен жасаған болар едік-ау. Әттең, дегеніңе тіршілік бой бермей, асау аттай ала қаша берсе не шара...

* * *

Жоғарыда әңгімелегенімдей комбинат құрылысы, оның объектілерінің уақтылы пайдалануға берілуі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің тарапынан қалай қатаң қадағаланса, бұл міндет Қарағанды облыстық партия комитетіне де ортақ еді. Балқашқа келіп-кетушілерде қисап жоқ-ты. Орталық Комитеттің, обкомның жауапты қызметкерлері дейсіз бе, әлде орта-

лық, республикалық, облыстық газеттер мен журналдардың тілшілері дейсіз бе, әйтеуір құдайдың құтты күні қонақсыз болмайтынбыз. Біз оларды сыйлы қонақ ретінде ғана емес, аз отырып, көп сынайтын мінезіне пейіл едік. Мақтау да, даттау да екінің бірінің қолынан келеді, ал кемшілігінді тап басып және үлкен іс мінсіз болмайды, оны жолға қоюдың жөн-жосығын көрсетсе, аяғың жеткенмен сөзің өтпейтін жерлерден жәрдемі тигетіндей шешімін күткен проблемаларымызға, соған қозғау салардай жанашыр сындарды күтетінбіз. Журналист ағайындардың, обалы нешік, бұл орайда аз көмегі тиген жоқ.

Сондай қарбалас күндердің бірінде Қарағанды обкомының бірінші хатшысы Х. М. Пазиковпен жақынырақ танысудың орайы келді. “Көп сөз — көмір, аз сөз — алтын” деген ғой. Істің адамы боп шықты. Уәдеге сараң, не айтса да ойланып барып, жеті өлшеп, бір-ақ кесуге дағдыланған кісі екен. Партиялық жұмыстың үлкен мектебінен өткен: өзгені тыңдай да, тыңдата да біледі, мінезге бай, ойын ірікпей жеткізеді, тіл табысуға, түсінуге ұмтылады. Кеніш жұмысымен жете танысып шыққан соң, өзі байқаған олқылықтарға сындарлы көзбен қарап, орынды ұсыныстар жасады. Шешімін таппай жүрген зәру тірліктерімізге байыппен қарап, барынша қол ұшын беретіндігін айтқанды. Сөзінде тұрды. Көп ұзамай обком бюросында арнайы қарап, бар мұқтажымызды сиырқұйымшақтатпай, шешіп берді. Жасыратыны жоқ, бізде жақсы қаулы, қарарлар қабылданады. Бірақ оның орындалуына келгенде, жүзеге асыруға келгенде беттің әрін бес төккендейміз. Сен саларда мен салар, атқа жемді кім салардың әңгімесі өбден етек алғаны сонша, кінәлі адамды шырақ алып іздесең, таппайсың. Айран ішкен құтылып, шелек жа- лаған тұтылып жататыны содан. Бұл орайда Пазиковтың жұмыс стилі көкейге қонады. Қиын ба, әлде жеңіл ме, әйтеуір мойынға алған екенсің, аяғына дейін жеткіз. Оның жауапкершілікті сезінуі мен табандылығы қатар өрілген қасиет. Сондықтан да болар, ол Ұлы Отан соғысына дейін де, онан кейін де Оңтүстік Қазақстанның, сосын Шығыс Қазақстан облыстық партия ұйымына басшылық жасады. Ол республикамыздың экономикалық, мәдениет және әлеуметтік дамуына айтарлықтай үлес қосқан азамат. Кейінірек РКФСР Министрлер Кенесінде жұмыс істеді.

Өмір өзгеріссіз тұрмайды. Істің мүддесі соны талап еткен-ді. Комбинат дербес екі кәсіпорынға: Балқаш мыс балқыту заводы мен Қоңырат кен басқармасы болып бөлінді. Ондағы мақсат заводтың шикізат базасын тезірек көтеру еді. Екеуі де Мыс басқармасының қарауына енді. Заводтың директорлығына И. И. Перцев, ал кеністің бас инженерлігі мен директордың міндетін атқарушы боп осы жолдардың авторы тағайындалды.

Сондай бір қолынды екеу ете алмай, қат-қабат шаруадан қапылып жүрген күндердің бірінде КСРО Халық комиссарлар кеңесіне шақырылдым. Мыс балқыту заводтарының шикізат базасын дамыту мәселесі қаралмақ.

Менің бұл Кремльдің табалдырығынан тұңғыш рет аттауым еді. Кешкі сағат тоғызда он-он екі кеніш директоры бас қоспақ. Көңілді бір үміт, бір күдік күпті еткендей. Үмітсіз шайтан ғана, әйтпесе абыройлы болғанға не жетсін! Ал, айдарынан жел есіп тұрған Булганин, Маленков сияқты үкімет басшыларының алдында есеп беретін кісі жүрексізбедем десе, ешкім сене қоймас еді.

Осындай толқу үстінде жүрген кісіге Кремльге кіре қою да оңайға түспеді. Талай есіктен өтуге тура келді. Темірдей тәртіпке қалай тәнті болсаң, солай қайран қалдырады.

Мәслихат басталғанға дейін мәулет қағазын (пропуск) алуға тиіспіз. Спасск қақпасының сол жақ қанатына орналасқан жайға кірдім. Қанын ішіне тартқан сүп-сүр офицер өңменнен өтердей, тұздай көзімен аяқ-басыма сүзе қарап алып:

— Кімге, қандай шаруамен келдіңіз?— деп сұрады.

Мән-жайды түсіндірдім.

— Қару-жарағыңыз бар ма?

— Жок.

— Паспортыңыз қайда?

Сұраған құжатын қолына ұстаттым. Офицер әуелі маған, сосын, паспорттағы суретке тесіле қарап, біраз тұрды. Құжат күмән келтірместей екеніне әбден көз жеткізді білем, мәулет қағазын толтыруға кірісті.

Дәл осындай тексеріс мұнараның оң жақ қапталындағы қақпадан өтер тұста да қайта жалғасты. Сосын Кремль қабырғасын бойлай жүріп, Министрлер Кеңесінің үйіне мандай түзеген жерде және “електен” өттім. Одан кейін “сүзгі” Булганиннің қабылдау

бөлмесіне апаратын қабатқа көтерілген жерде жасалды. Осылай дйттеген жерге жеткенше бес рет тексеріліп, бес рет мәулет қағазы мен паспортымды ұсынумен болдым. Кеңес бітісімен қабылдау бөлмесіндегі кезекшіге мәулет қағазына белгі соқтырып, көрсетілген уақыт ішінде кешкілік келген ізіммен кері қайттым.

Кеңес айтылған уақытында басталды. Оған таяуда ғана ұйымдастырылған Түсті металлургия халық комиссары А. М. Самохвалов, оның бірінші орынбасары П. Я. Андропов қатысты Г. М. Маленковтың отыруы, Н. А. Булганиннің кеңесті жүргізуі қаралып отырған мәселенің маңыздылығын көрсетіп қана қоймай, оған аса зор жауапкершілікпен қарау міндеті көзделгендей еді.

Мінбеге бірінші боп мен шақырылдым. Салған жерден сұрақ қойылды.

— Бізге картадан завод пен кеніш орналасқан жерді көрсетпес пе екенсіз?..— Булганиннің істің жайына жете мән бергелі отырғаны қуантты. Екі шеті масатымен көмкерілген тұтас бір қабырғаны алып жатқан картаға шүкшидым. Инженер үшін бұл сұрақтың пәлендей қиындығы жоқ, Кеңес өкіметінің бір бүйірін тұтас алып жатқан ұлан-байтақ қазақ даласынан Сарыарқаны, ондағы Қоңырат кеніші мен Балқаш мыс балқыту заводын алақандай картадан көзді жұмып тауып беруге бейіл едім. Осыны пайдаланып жұмақ төрінде отырғандарға жазда аңызак желіне кеуде тосып, аптап ыстығына тұншыққан, қыста балағыңнан кірген қара суығы өңменіңнен өтіп, жаныңды шүберекке түйгізген маң даланың қиындықтары мен таңның атысы, күннің батысы бел жазбай еңбек еткен қарапайым елдің мұқтаждарына назар аудара кеткенді жөн көрдім. Оған қоса кеншілердің қолы жетпей жүрген техникалардың аса қажеттігін баса айтуға тура келді. Дәл осы тұста Николай Александрович сөзімді бөліп:

— Сіз сұрау жағына келгенде, бермесінді тартып алардай жеткізе айттыңыз. Техниканы соншама көп қажет етерліктей жерге қарап отырмаған шығарсыздар,— деді.

Әрине, бұл қазақтың “түйе сұрасаң бие береді” деген сөзі емес еді. Шынында, онсыз да қасқалдақтың қанындай, тапшы дүние соншама алып кеніште бірен-саран ғана еді. Оның үстіне бізде жыламаған балаға емшек бермейтін жаман әдет бар ғой. Құланның

қасынуына мылтықтың атылуы дөп кеп тұрған сәттен айрылып қалмау керек болды.

— Қазір мол кен қалай ауадай қажет болса, оны қазатын техника дәл солай керек. Технологиялық процесс үшін аса маңыздысы және ең қажеттісі осы,— дедім.

Булганин орынды уәжге дау айтуды артық көрді білем, мақұлдағандай бас изей берген тұста, бір бүйірден Маленков бір сауалдың шетін шығарды:

— Басталған құрылыс аяқсыз қалса да сіз айтып отырған процесс жалғаса берер ме еді?

Георгий Максимилиановичтің сөз саптауынан нені мегзеп отырғанын түсіне қойдым, сірә, “процесс” деген сөзді көбірек тілге тиек етіп жібердім білем, асып-саспай, алған беттен таймауға белді бекем будым.

— Қол еңбегін техника алмастыратын ауыр кезенді бүгіннен бастамай, алға қойған аса зор міндеттерді шешу қиын,— дедім.

Әңгіме осымен тәмәм болды. Сөз боратып, қағаздан бас алмай жататын заман емес. “Көп сөз — көмір” дейтін. Он ойланып, мың толғанып барып сөз жұптайтын және уәде берсең, өл-тіріл — орындайтын кез. Ұсынысым түгел ескерілді. Қоңыратқа қайтып оралғанша сұрағандарымыздың алды келіп үлгіріпті. Техникалар бірінен соң бірі жеткізіліп жатты.

Ол аса бір ауыр әрі соншама күрделі уақыт еді ғой. Кеңес өкіметі қаз-қаз басып, енді ғана еңсе көтере бастаған сындарлы шақ болатын. Әрбір қадамың есептеулі. Әр сөзің өлшеулі. Оны салмақтап барып сабырмен шешпесең, ақылға жеңдірмесең, арандап қалатын, күрмеуі мол қым-қуыт шақта, саликалы жиын үстінде кездескен Булганин мен Маленковты тек араға жиырма жыл салып, 1958 жылы ғана көрудің сәті түсті.

Сол жылы маусым айында КОКП Орталық Комитетінің пленумында антипартиялық топ туралы мәселе қаралды. Күні кеше кімсің — Булганин, кімсің — Маленков боп тұрған жандардың әп-сәтте-ақ мүсәпір хал кешкенін көрудің өзі ауыр еді. Өңдері күреңітіп, жүздері төменшіктеп, өздерін қояр жер таппайтын сияқты. Сталиннің “ізбасары” саналған Маленков аз уақыт біздің мемлекетіміздің бірінші басшысы болған адам. Оның бер жағында Н. С. Хрущевпен тонның ішкі бауындай аралас-құраластығы бар, елдің көз жасына қалған Берияны тұтқындауда бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған,

енді Никита Сергеевичтің өзіне “ауыз салып” жеткен жері мынау. Орталық Комитеттің Президиумынан шығарылып, КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасарлығы мен КСРО Энергетика министрі қызметінен босатылды.

Георгий Максимилианович биліктен кетіп, қызметтен құлдыраған тұста әр түрлі алып қашты сөз айтылып жүрді. Менің білетінім: ол кісі қызметтен кетсе де кісіліктен кетпеген, партия қатарынан шығарылса да оның мұратты істерінен шеттеп қалмаған қайраткер. Мен оның Энергетика министрі боп тұрған аз ғана уақыт ішінде үшінші рет жүздесудің орайы келді. Мұқалмас жігер танытты. Электростанциялардың жұмысын жақсарту барысында келелі ойлар айтып, Қазақстан энергетикасын арттыру барысында жаңа қуаттарды іске қосудың қажеттігін көрсетіп бергені бар. Істің мүддесі үшін осылай тың ойлар, құнды пікірлер білдіруге, тіпті ағынан жарылып әңгімелесуге, шыны керек, битке өкпелеп, тонын отқа жағатын баз біреулер бара бермес еді. Жігіт ағасы — елу бестерге келген ол сол жылы тамызда әйелі мен немересін алып Өскеменге, жаңа қызметке — гидроэлектр станциясының директоры боп келді. Бірақ бір жылға жетер-жетпес уақыт істеген Маленковты бұл қызметінен босатып, Павлодар облысындағы Екібастұз жылу электр станциясына ауыстырды. Мұның бәрі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің келісімінсіз болған жайлар еді.

Булганин басқарған мәслихатта мен алғаш рет Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Н. А. Скворцовты көрдім. Мен ол кісіні сыртынан, тек баспасөз арқылы білетін едім. Кеңестің келесі екінші күнінде қонақ үйге Қазақстанның тұрақты өкілі Сельй телефон шалып, Скворцовтың күтіп отырғанын хабарлады. Мен Трубников шағын көшесіндегі 10-үйге келдім.

Біз бір-бірімізді бұрыннан білетін адамдардай кездестік. Бірінші хатшы екенмін деп төкаппарсу жоқ. Қарапайым.

— Сені мұқият тындадым. Шешімін таппай жатқан мәселенді жеріне жеткізіп айта білдің. Қоңырат проблемасы сөйтіп қана шешілді десем, сені тым асыра мақтағаным болмас. Ісің осылай оң бола бергей!— деп қолымды қысты. Сосын, байыпты бір қалыппен сөзін сабақтады.— Бар мәселе халық комиссариатында қаралып,

түгел шешілді демейміз. Сендерге барынша батыл көмектесу үшін істің жайын әлі де терең, әлі де жан-жақты білуіміз керек. Сондықтан Орталық Комитет таяудағы бюрода Балқаш қалалық партия комитетін тыңдауды жөн көріп отыр.

Скворцов менімен терезесі тең адамдай сөйлесіп, көп жайға қанықтырды. Экономиканы жілікше шағып, республиканың күнгейі мен көлеңке жағын бірдей таразылап, болашағы туралы аса бір шабытпен толғана әңгімеледі. Әрине, одан бері талай жылдар өтті. Бірақ оның қазақ елі үшін, оның мәдени, әлеуметтік, экономикалық деңгейінің көтерілуіне көп еңбек сіңіргенін, сірә да ұмытсақ, әділ болмас еді. Ол халық шаруашылығының қай саладан алмаңыз, ұлттық кадрларды тәрбиелеп өсіруде үлкен үлес қосты. Ел басына күн туған отты жылдары оның ұйымдастырушылығы айрықша көрінді.

Біз араға бір жеті салып Орталық Комитеттің бюросына жиналдык. Бар хабарды менен келе салысымен естіген қалалық партия комитетінің хатшысы. В. И. Бондаренко бюроға тыңғылықты әзірлікпен келген екен. Есеп беріп қана қоймай Балқаш өңірінен, оның халқының тұрмыс-жайынан бастап, күллі шаруашылығын жіпке тізгендей орын-орнымен баяндап берді. Өндіріс басшылары — біздер де қарап қалғанымыз жоқ, неге зәруміз, қандай көмек керек, соның бәрін тәптіштеп айтуға ұмтылдык. Ал, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін жасап, әлденеше сағатқа созылған келелі әңгімені қорытындылаған Скворцов қала партия органдарының жұмысын өткір сынға ала отырып, мынадай байламға тоқтады:

— Балқаш — алтынға бергісіз мыс қаласы. Біздің маңдай терімізден төгілген тер кенді өндіру, мыс балқыту жоспары қалай орындалып жатыр, алып заводтардың қуаты қалай игерілуде, ең әуелі осымен өлшенеді. Сондықтан бар күшті осы мәселе төңірегіне жұмылдырған жөн, — деді.

Кеңейтілген қаулыны дайындау жөнінде бюро арнайы комиссия құрды. Өндірістің қыр-сырына қанық, мұқтажынан да хабардар жан араласқан шаруа, зады, көпшілік көңілінен шығады ғой, Балқаш еңбеккерлерін үлкен іске жұмылдырып қана қоймай, оның өзекті мәселелерінің дер кезінде шешілуіне қозғау болды.

Осы арада бір пікірді бүкпесіз айта кеткен жөн сияқты. Не көп — жиын, жиналыс көп деп зарлаймыз. Әңгіме — оның көптігінде емес, мәнінде. Іскер жағдайда өткен кеңестің, мәжілістің, бюроның берері аз болмайды. Ол кезде біз көргенімізден көреріміз алда, ілгері үміт үстінде жүрген жас басшылармыз. Мәслихаттан тоқып қайтарымыз көп. Біріншіден, маған сеніп тапсырылған жұмыс учаскесінде бар күш-жігерімді жұмсауға жұмылдыратын. Екіншіден, кеніштегі қисапсыз (не бар, не жоғын бес саусақтай біле тұрсам да) тірлікті таразылап, бары мен жоғына барлау жасауға итермелеп отыратын. Үшіншіден, біз өз саламыздағы жаңалықтарға аса күштарлықпен қарап, елде және шетте шығатын әдебиеттерді түртінектеп оқып жүреміз, қарайып қалмайық деген сақтықтан гөрі, іздене жүруді мақсат көретінбіз. Сосын, әлгіндегідей беделді кеңестерде бетіңмен жер басып жатқаннан асқан өлім жоқ. Өзіңді-өзің қамшылап жүргенге не жетсін. Төртіншіден, есеп беруге дайындалу барысында сен қара жаяу біреулермен емес, ақыл-парасаты мол, кәсіптік білігі жоғары азаматтармен кездескелі тұрғаныңды ойлайсың. Ортақ іске оның да мүдделі екенін білесің. Соның алдында сағың сынбауға тиіс. Бесіншіден, елдегі жағдай еркінсіте қоймайтындай еді, секемшіл көңіл ту сыртыңнан әлдекімдердің сезікпен қарап тұрмасына кепіл бола алмайтын, сондықтан қатаң тәртіптің құрығынан бұлқынып шықпаған, дәлірек айтқанда, әбден көндігіп алғанбыз. Қия баспаймыз. Заман мойындатқан заңнан аттап кетпейміз. Қоғам киген қамыт саған да ортақ. Босбелбелің үшін, салғырттық-салақтығың үшін сазайынды тарту түк емес, ол тасада тұрып тас лақтырғанмен бірдей, онда астыртын әрекеттің адамы ретінде айыпталдым дей бер, онда өз обалың өзіңе. Әрине, үрей — ине үстіндегі өмірден жаман, ашығын айту керек, қорыққаннан емес, ұяттан өлмес үшін еңбек еттік. Ар-ожданына ақау түсіргісі келмеген адам иманын жолдас етеді, ол үрейден іргесін аулақ ұстайды. Біздер, елдің дені, тіпті қамаудағы адамдар да “ұятқа” қалмастың жағында еді, сондықтан да жанын салатын. Бірақ қорқыныш сезімінен де құралақан емес еді. Ал, жұмысты ақсаттым дегенше — партия билетін столға қой, одан арғы тағдырыңды бір құдайға тапсыр...

Зады, бұл бір күннің тақырыбы емес. Біз бұған әлі талай оралармыз. Ал, әзірге айтарым: бюроға, төралқада

және басқа да жауапты сәттерде — ел алдында есеп беруден мен пайда көрмесем, залал шеккен емеспін. Оны ұзақ баяндап, бұлтартпас дәлелдермен айтып беруге де бармын. Бірақ жиналысты өткізу үшін өткізетін, істің мүддесінен қара басының “беделін” биік санайтын тоғышар жандар жүргізген жиындар босқа атылған оқпен бірдей екеніне де шек келтірмейін. Өкінішке орай, ондай да орын алған, әлі де бар, бірақ болмаса деп тілеймін.

V

Талай түндерді көз ілмей атырған, талай күндерді бел бүкпей батырған ауыр жылдар артта қалғандай еді. Кеніш шаруашылығы жолға қойылып, ел еңсесін көтере бастаған. Бұрын еңбек демалысын сұраудың өзін ұят көріп жүрсек, енді міндет еткендей сынай байқатқандаймыз. Өлгенде көрген ұлы той дегендей, мүрсат алар сәтті қолдан шығарып алмайық деп, ешқайда аландамастан Алматыға тартып кеттім. Ол кезде үлкен әпкем Әмина осы күнгі Карл Маркс көшесіндегі отыз төртінші үйде, әке-шешем қаланың теріскей тұсындағы Күрті көшесінде тұратын.

Қай ата-ана баласының жалғыз жүргенін қалайды дейсіз. Келе жан алқымға алды.

— Қарағым, бас екеу болмай, мал екеу болмас,— деп әкем шықты мына жақтан.

— Бір мезгіл ыстық тамағынды пісіріп, кір-қоңыңды жуып тұратын, өзіңе серік болатын біреудің кезікпегені ме?— деп шеше уайым шеге бастады екінші тұстан.

Мен “Бұйрық болмай жүрген шығар” деймін қалай ақталудың есебін таппай.

Сөйтіп жүргенде Шымкенттен хат келді. Алдында ғана менімен бірге оқып, қатар диплом қорғаған, кейінірек кандидаттық диссертацияны да бір күнде қорғаған, сонда қызмет істеп жүрген Масғұт Бақаевқа: “Күдай қос көрсе, демалысқа келіп, өз үйім, өлең төсегімде аунап-қунап жатырмын” деп хат жазып жібергенмін.

Екі-үш күн аралатпай жауап алғанымға әрі таңдана, әрі қуана хатты оқыдым. Басы артық сөз жоқ. Тек: “Егер уақыт тапсаң, мына қосымша хатты Фурманов көшесіндегі 135-үйде тұратын Зухра деген менің күдай

қосқан қосағымның жан құрбысына апарып беруіңді сұраймын” депті. Мен онша мән бере қойған жоқпын. Бірақ: “Масғұттың әйелінің есімі де Зухра, мына құрбысының да аты Зухра, қызық екен!” деп тандандым да, салып отырып әлгі адреске тарттым. Келсем, аққұба, талдырмаштау, орта бойлы бойжеткен майысып есік ашты. Мен жүзімді төмен салып тұрып:

— Зухра Әлімқызының жан құрбысы сіз боласыз ба?— деп сұрадым.

Ол әнтек қана жымыды. Жымыған кезде меңсіз апақ өңіне нұр ойнап, екі бетінің ұшына қызғалдақтың түсіндей бояу үйіріле қалды. Не қысылғанын білмедім, не менің келісімді ерсілеу сезінді ме және онысын ажырата алмадым. Жауап орнына:

— Жәй сұрадыңыз ба?— деді.

— Шымкенттен, Масғұттан хат алып едім. Аманат жіберіпті. Соны әкеп тұрмын.

— Сізге жазған хатқа біздің үйдің адресін көрсеткеніне қарағанда конверттің тапшы болғаны ғой...

Ол тағы жымыды. Мен Зухра Әлімқызы мен Масғұттың “алдап” түсіргенін енді түсіндім. Бұйрық шығар, түп-тура елу жыл, алты ай, екі күн отасқан аяулы жарыммен мен осылай табысып, осылай танысқан едім.

Қыз мені ыңғайсыз жағдайға қалдырмайын деді ме, хатты ала беріп:

— Сіз іздеген Зухра, иә, мына мен боламын!— деді. Ол мұны бір түрлі толқып тұрып айтты. Даусы ұяндау шыққанмен, діріл бар еді. Сол бір сыпайы қалпын сақтай тұрып, нәзік үнмен: “Сіз іздеген Зухра, иә, мына мен боламын!” деген сөзі әлі күнге дейін құлағымда. Өзі көз алдымнан кетпейді.

Зухра оқығаны да, тоқығаны да мол, ойы жүйрік, тәрбиелі жердің қызы боп шықты. Өмірден біздің де көрген, білгеніміз аз емес еді, қызмет те бар, жас болса да қайран жиырма бестің үстінде, бірақ кім болма, қаншаға келме, қыз алдында, оның үстіне өзің ұнатып қалған сүйкімді жан алдында бетіңнен моншағың үзіліп түспеуі мүмкін емес екен.

Қойшы, біз күн құрғатпай кездесіп, Алматыда ақшам жамыраған шақта жүздесіп жүрдік. Сол кезде Свердловскінің опереттасы астанаға гастрольге келіп, жазғы театрда өнер көрсетіп жатқан. Біз үшін Карл Маркс пен Совет көшелерінің қиылысындағы осы театр соншама

кымбат, соншама ыстық көрінетін. Опереттаның бар репертуарын бастан-аяқ көріп, пікір алмасар едік, ол өнерді сүйетін, оны жанымен түсінген кісіге аса құрметпен қарайтын. Бізге Масғұт пен Зухра Әлімқызы ғана емес, осы өнер дәнекер болғандай. Кейін Қоңыратқа қайтып, беймаза өмірге білек сыбана кіріскен тұста да арамыздан хат үзілмеп еді.

Уақыт шіркінде дауа бар ма! Зу етіп, өте шықты. Тіршілік қамытын мойынға іліп, күнделікті күйбің өмірді қайта күйттей бастадық. Өндірістің аты — өндіріс. Артыңа бұрылып қарауға шама жоқ. Аса жауапты әрі бәрімізге ортақ қуанышты күн жақындап келе жатты, 1938 жылдың сәуір айында Қоңырат кені тұңғыш рет байытылды, ал мамырда алғашқы қорытпа алынды. Арада алты ай өткенде, анығырақ айтсам, 1938 жылы қараша айының 24-де металлургтер Балқаш мысын өндіріп, бүкіл еліміздің ғана емес, қазақ даласына аш көздене қараған, күдік пен күншілдік сезімінде жүрген бөгде жердің алпауыттарын да қайран қалдырды. Қазір тұңғыш балқытылған Балқаш мысы Мәскеудегі революция музейінде сақтаулы тұр.

Өткенге сын көзбен қараймыз деп, алдыңғы толқынның адал еңбегін, жоққа шығаруға ұмтылған жымысқы ойдың жетегіндегілер жоқ емес. Оларды міншіл деуден гөрі тексіздік деу лайық. Қалай болғанда да ол ақылға сыймас әуре тірлік. Тарихқа айналған, талай жанның тағдыры іспетті ірі-ірі қайталанбас оқиғалардың тәлім алар тәрбиелік мәнін мойындағысы келмей, көктен түскендей байбалам салушылардың әрекетінің өзі сол оқиғалардың маңыздылығында. Ол үшін тер төккен аға буын қара басының қам-қарекетін күйттемесе керек, ертеңгі ұрпақтың бақытты өмірі, салтанатты тұрмысы үшін құмыр кеше білді. Олардың өмірден оздырғаны, жасырып-жабары жоқ және ол үшін ұялмай айтарым, өз үкіметінен, партиядан алғаны алғыс, кеудесіне таққаны орден, медаль болды. Мұндай ізет Балқаш мысын өндірушілер мен балқытушыларға, инженер-техниктерге де жасалды. Менің үлесіме “Үздік еңбегі үшін” медалі тиді. Бұл менің тұңғыш алды және мен үшін ең кымбат награда еді.

КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1939 жылға 26 наурыздағы жарлығымен наградталғандар сол жылы шілдеде Мәскеуге шақырылды. Үлкенді-кішіміз түгел жаңа Мәскеу қонақ үйіне тоқтадық. Зады, еңбегің еш кетпей,

ел кәдесіне жарағаны бір бақыт, ал соның орнымен бағаланып, сый-сияпатын көру және бақыт. Атақты Свердлов залына жиналып, Бүкілодақтық ақсақал М. И. Калининнің қолынан наградамызды алған тұста осындай ой жетегінде отырдық. Түсті металлургия министрлігі жасаған қосымша жол-жоралғының жөні бөлек. Кім екені есімде жоқ, бірақ түр-түсі көз алдымда, дембелше келген, орта бойлы, қара торы жігіт наградталғандардың атынан ортаға шығып, қазақтың жалпақ тіліне салып, сөз сөйледі. Шешен кісі екен. Асан қайғы: “Таза мінсіз асыл тас, су түбінде жатады” дегендей, ел іші — асыл қазына, жақсы да, жайсаң да сол ел арасынан шығады. Соның бірі ғой деп түйдім іштей.

Ел құлаққа ұрғандай тына қалды. Байсалды мінезіне байыппен айтқан сөзі сай шығып жатты. Михаил Иванович оның сөзін сөзбе-сөз аударуды сұрады. Мен бірінші қатарда отыр едім. Орнымнан тұрып, ақсақал столына таяу барып, Шымкент қорғасын зауытының металлургияның аузынан шыққанды әрлемей, өз бояуымен, өз сөлімен аударып беруге тырыстым. Бірақ: “Қазақ шеннен аулақ, шекпенге де құмартпайды. Сыйлағанның құлы. Қаз органына семірсе, қазақ ағасының асқанына емес, сасқанына риза” деген тұсына келгенде, мүдірмеске іләж калмап еді. Мен содан бастап халқымның мақал-мәтеліне, шешендік өнеріне, астарлап айтар ұтқыр ойына, терме-жырына ден қоя бастадым. Қанмен дарығанды қасиеттемесең, қадірің болмайды. Өнер де тәрбиені сүйеді. Оқи жүрмесен, тоқығаныңды ұмытып қаласың.

Содан Михаил Ивановичті ортаға алып суретке түстік. Сыпайылық сақтап, шеттеу жағына ыңғайлана беріп едім, ақсақал:

— Ердің сөзі әдемі айтылды ма, жоқ елдің сөзі ғой деп ердің мәртебесін асырған аудармашы әдемі жеткізді ме, мен сөйлеген кісіге де, сөйлеген кісінің сөзін орысшалап берген мына жігітке де ризамын, — деп қасына шақырды.

Әзілі үзілмеді. Суретке түсіп жатқанда:

— Байқасам, берген мыстарыңыздан гөрі өздеріңіз көп екенсіздер ғой, — деп тұрған жұртты бір шымшып алған. Ұялған тек тұрмайды. Ду етіп күлкіге жеңдірдік. Жалпы әзіл-қалжыңды айта білген кісі тыңдаушысын күлкіге көміп барып, болар-болмас езу тартады да қояды. Шал жымыып тұрып, объективке зер сала

қарады. Мәскеуден басталған дүбірлі той Балқашта жалғасты.

1939 жылдың қоңыр күзі. Қыркүйектің алғашқы күндерінің бірінде мен күтпеген жаңалықты бастан кештім. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне қызметке шақырылдым. Кеніш директорлығына ит арқасы қияннан — Уралдан қызмет ауыстырған Бутенко тағайындалды.

Әрине, алғашқы қадасынан бастап аяғынан тік тұрғанға дейін ыстығына күйіп, суығына тоңған шаруашылықты қиып тастап кету оңайға түскен жоқ. Бар істі тапсырып, қасыма Мусин деген инженер жігітті ертіп, Қоңыраттың ең биік шоқысына көтерілдім.

Сол күнгі ауа райы да ерекше еді. Әдетте, не теріскейден, не күнгеіден лекіп тұратын сарыала күздің қоңыр салқын желі жоқ, әнтек ескен леп бар. Арқаның көкжиекпен тұтасып жатар өркеш-өркеш қаз бауыр бұлттары көзге түспейді. Шуақты күн тас төбеден шаншылып, көк зеңгір аспан тым биіктеп, түпсіз тұңғиыққа айналған. Ақ жем болған селеу селдір тартып, буынсыз бишідей баяу тербеледі. Көз ұшынан қатпарланып кен қойнауы көрінеді, адымдағыш экскаваторлар сортаң жердің қалың шөбін жапыра тістеп болып басын маңғаз көтеріп алатын дала аруанасындай, шөміштерін ұзақ көсіп, ышқына көтереді. Бұрғылау станоктарының беймаза ызыңы алыстан талып естіледі. Домбыраның қос ішегіндей тартылған болат жолмен ерсілі-қарсылы электровоздар жүйткіді, бірі мықшита толтырған мол, бірі төгіндіге алып бара жатқан қалдық жыныс тиеген вагондарды сүйрейді. Осының бәрі мен үшін таңсық емес еді, күнделікті тіршілік тынысы болатын. Енді, міне, қоштасқалы тұрмын. Бұл жердің әрбір тасы ыстық, адал еңбектерін сауған адамдары қымбат. Қылшылдаған қысына, аптап ыстығына бой үйреніп, ең даласына әбден бауыр басқаным сонша, түлеп ұшқан бір перзентіндей сезіндім. Қазақ үшін байтақ жердің қай пұшпағы болса да ыстық қой.

Балқаштан ұшып келген бойда ешқайда бұрылмастан Әмина әпкемнің үйіне тарттым. Артынып-тартынып жүретін заман емес және де соқа басты кісіде не жүк бар дейсің. Сонда да болса бірлі-жарым басы артық қоржын-қосқаланды байқап қалса керек, әпкеміз:

— Біржола келген сыңай байқадым, жайшылық па?— деп сұрады. Мен мән-жайды айттым. Ол кісі

елпілдеген де жоқ, енжар да қарамады. Сабырлы қалпында: “Қайырлы болсын!” деді. Әпкемнің ақ тілегі қабыл болғай деп, тура Орталық Комитетке, кейін Қазақ университеті орналасқан, қазір Жүргенов атындағы театр институты тұрған үйге келдім. Мәулет қағазын беретін жерден Орталық Комитеттің ерекше бөлімінің меңгерушісі Халинге телефон соғып, бұйымтайымды айттым.

Халин пысық жігіт боп шықты, ұзын арқау, кең тұсауға салмай, мені Скворцовтың алдынан бір-ақ шығарды. Николай Александрович жылы қарсы алды. Көпті көрген кісі. Жастайынан қоғамдық өмірге белсене араласқан, Астрахань, Ростов облыстарында партия, кеңес қызметтерінде болып, 1933-38 жылдары БК(б)П Орталық Комитетінің аппаратында жауапты қызметтер атқарған. Әңгіме болып отырған жылдан бір жыл бұрын Қазақстан партия ұйымына басшылық жасай бастағанды. Жас шамасы ердің жасы — елулерде еді. Байсалдылықпен хал-жай сұрап, Қоңыратты, бүгінгі өткізген кеңесті еске алып отырды. Бір байқағаным: Скворцовтың республика өнеркәсібінің ұңғыл-шұңғылына дейін білетіндігі және оның шешілмей жатқан келелі мәселелеріне үнемі ден қойып отыратындығы, сондай-ақ оны жолға қоюдың ең тиімді жолдарын жан-жақты ойластырып, ауыр өнеркәсіп қызметкерлерін дұрыс бағыттап білетіндігі маған ерекше әсер қалдырды. Ақыл айту әркімнің-ақ қолынан келеді. Бірақ орнын тауып айту, көкейге қонарлықтай кеңес беру, анық та айқын жеткізу — бұл тек өз ісін жетік білетін, мәселені мемлекеттік тұрғыдан шешуге ұмтылатын, өзіне де, өзгеге де талап қоя алатын жанға ғана тән қасиет. Бұған оның кімге де болса бар ынта-ықыласымен, бүкпесіз ашық сөйлесетін көпшіл мінезін қоссақ, мен кейін де байқап, аңғарған осы бір таптырмас қарапайымдылық әрқайсысымызға сабақ болғандай еді.

Менің көңілім күпті еді. Неге шақыртты? Нендей қызмет ұсынбақ? Әңгіме дәреженің үлкен-кішілігінде емес, жаныңа, табиғатыңа жақындығыңда ғой. Сондықтан, өз мамандығым бойынша қызмет бермесе келген ізіммен кері қайтуға әзір едім. Ішкі байлам нық болса, өзгенің уәжі бүйім емес. Ол әрбір сөзін — екшей отырып, екшеген сөзіне ерекше мән бере отырып:

— Мыс балқыту заводы үшін шикізат базасын жауапқа белсене араластыңыз. Ол еңбегіңізге алғыстан

басқа айтарымыз жоқ. Бірақ істің жайы барлық жерде бірдей емес. Мәселен, Риддер полиметалл комбинатына шикізат дайындайтын кеніштердің жұмысы біржола ақсап бітті. Соның салдарынан қорғасын мен мырыш өндіру жоспары орындалмай, ұятты болып отырмыз. Мұның өзі Орталық Комитетті қатты мазасыздандырады. Өнеркәсіп кәсіпорындарын басқаруды жақсарту мақсатымен биыл “Алтайполиметалл” комбинаты құрылды. Кенді Алтайдың барлық түсті металлургия кәсіпорындары осы комбинаттың қарамағына шоғырландырылды. Соған орай Риддер комбинаты таратылған, оның орнына Риддер кен басқармасы мен завод басқармасы құрылмақ. Осы екі кәсіпорынның бірі — кен басқармасының директорлығына өзіңізді лайық көріп отырмыз. Бұған қалай қарайсыз?— деді.

Мен басы артық сөзге барғаным жоқ.

— Сенімдеріңізге рақмет! Қорғасын-мырыш өндірісіндегі аса ірі кәсіпорынның жұмысын жолға қою оңай болмасы, ол бір кісінің қолынан келмесі және анық.

— Оныңыз рас. Қолдан келгеннің бәрін жасаймыз. Кенді Алтайдың экономикасын жедел көтеру үшін Шығыс Қазақстан облысын ұйымдастырғалы отырмыз,— деп, бұған қалай қарайды екен дегендей барлай қарады. Менің мақұлдаған ыңғайымды байқасымен сөзін сабақтады.— Орталығы Өскемен қаласы болмақ. Семей облысынан енші бөліп береміз.

— Байқауымда, мәселе негізінен шешілгенге ұқсайды ғой?

— Дәл солай. Облыс ашу және Риддер комбинатын қайта құру қыркүйектің 20-сында ресми түрде жарияланады. Сіз оған дейін дем алып, жаңа жұмысқа іштей дайындық жасарсыз. Біз іс бір жақты болған кезде тағы да әңгімелесеміз. Келістік пе?

— Келістік!

Уәде байласқан күні — 17 қазанда Скворцов шақыртты. Әңгіме қысқа болды. Николай Александрович:

— Риддерді қайта құру ісі аз уақытқа кейінге қалдырылды. “Алтайполиметалл” комбинаты тұрған Өскеменге шұғыл жүріп кеткеніңіз жөн. Күллі Кенді Алтай өндірісімен егжей-тегжей танысыңыз,— деді.

Мен сол күн кешкілік Зуһраға жолықтым. Баяғы Фурманов көшесіндегі 125-үйде Ғаріп Шәріпұлы деген

ағасының пәтерінде тұратын. Оған бар мән-жайды айттым.

— Демек, Риддердің түз-дәмі бұйырғалы түр деңіз. Несі бар, жігіт аспас бел, жүрмес жол болмайды. Тәуекел етіңіз!— деді.

Ол өмірі үлкенге де, кішіге де “сен” деген кісі емес, шығыс әйелдеріне тән әдеп, инабат сақтап, “сіз” дейтін. Оның сыпайылығы өзгені де ізетті болуға, әдеп сақтауға итермелеуші еді. Маған осы бір қасқағым сәтте ең қимас, бірақ ең қиын өткелден өтуге тура келді.

— Сол нартәуекелге бірге барсақ қайтеді?— дедім.

Зуһра екі бетінің ұшы қызарып, жүзін төмен салды.

Бұл менің өмірімдегі ең бақытты күндер еді. Ертеңіне некеміз қиылып, Әмина әпкемнің үйінде шағын тойымыз өтті. Әрине, ол кезде жер қайысқан кісі шақырып, ұлан-асыр той жасау мақтан емес еді. Өз басым ондай даңғазалықты жаным қаламайды. Жұпынылау, бірақ ақ пейілмен жайылған дастарқан басында институтта кара нанды қақ бөліп жесіскен, мұны да, сыры да ортақ жолдас-жора; Балқаш өңірінде өмір университетінің ыстық-суығын тең көтерген Жақсыбаев, Кравченко сияқты маман инженерлер, ескі дос Арықов, сондай-ақ қайнағам Ғаріп Шәріпұлы мөлдіреген жас келіншегімен отырды. Біздің әулетімізде тұңғыш келін түсіріп отырғандықтан ба, жоқ, табиғатынан жайдары ма, әйтеуір әкем мен шешемнің қуаныштан жүрегі жарыла жаздағаны, ал қарындастарым мен інімнің аяқтарының ұшымен зыр жүгіріп, қызмет еткендері әлі көз алдымда.

Жалпы, жар таңдау, үй болу — есі дұрыс адамға бір-ақ рет берілетін бақыт. Ол бақытты баянды ету біздің өзімізге байланысты. Өмірге сергек қарау осы от басынан, оның түтін түтетері — сүйген жарынды сыйлаудан басталады.

VI

Ұмытпасам, қазан айының 23-і болатын. Ағайын-жұрттың әке-шешеміздің еншілеріне деп берген азынаулақ көрпе-төсегі, кесе-шәйнегін буып-түйгенде бір теңнен артылмады. Барын базар көріп, жолға шықтық.

Ол кезде жүрдек поезд некен-саяқ. Бағана сайын тоқтап “дем алғанына”, вагондағы орынға лайық кісімен шектелмей үстіңізге басып кіріп, сығылысып отырғанға; ерсілі-қарсылы жүріп сапырылысып жатқанға әбден етіміз үйренген. Уақыт солай, жағдай солай. Көрпеңе қарап, көсілетін кез. Кісілік көрсетіп, шамшыл мінез байқатқан жан табылса, әрине, ел іші онсыз болған ба, онда оның күні қараң. Жолаушылардың өзі-ақ жүнін жұлған тауықтан бетер қылады. Сондықтан, кім болса да халықтан үлкен емес, яғни бетегеден биік, жусаннан аласа. Әркім әлін, жолын біледі. Соның өзінен-ақ тәртіптің қаталдығы, тізгінің берік қолда екені сезілетін.

Өскемен ол кезде бүгінгідей емес, шағын ғана қалашық. Бізді поездан институтта бірге оқыған Сұлтанқұлов күтіп алды. “Алтайполиметалл” комбинатында директордың жалпы мәселелер жөніндегі орынбасары болып қызмет істеп жүрген курстас жолдасымның шекесі қыза қоярлықтай жағдайы шамалы екен. Бірақ көңіл сыйған жерге бәрі сыяды екен. Аядай бөлмеде, не ыстық, не суық суы жоқ, газ деген үш ұйықтасаң түске кірмейді, қысылып-қымтырылып тұрып жаттық. Барымызды бөліп жеп, жоғымызға тарылмай, кемедегінің жаны бір дегендей күй кештік.

Ол бір көңілдің көк дөнен боп тұрған, ашпыз-ау, жалаңашпыз-ау демейтін, ілгері үмітпен күн кешкен заман еді ғой. Жұмысқа барар уақыт, қайтар шақ заңда бар да, күнделікті күйбің тірлікте оны ұстанып жатқан жан баласы жоқ, ерте кетеміз, кеш ораламыз. Шаруа бітпей жұмыстан қайту арға сын. Зорлап жатқан, күштеп жатқан ешкім жоқ. Жазылмаған, бірақ тәртіпке енген, пәлен сағат артық істедім, еңбегімді ақшалай өте, не артық күн бер деп, алақан жайып келіп жүрген және жан баласын көрмейсің. Міндетті шаруаң бітпей, мойның бірдемеге жар бермеу қанға сіңген әдет. Қазір не жетпейді дегенде, бізге осы бір жан-тәнімен берілгендік, ынта-ықылас, ыждаһаттылық жетіспейді. Ең бастысы, қайталап жатсам, ғафу өтінем, ертеңге деген сенім жоқ. Адам осы бір асыл қасиеттен айырылған кезде, қара бастың қамынан аса алмас хал кешеді.

Қойшы, жұмыс істей білген кісіге жеңіл шаруа жоқ. Әйтсе де комбинаттың қат-қабат шаруасы маған жұмбақ сырдың бетін ашып берді. Мен содан бері “білемін” деген сөзді бел шешіп айтуға тәуекел ете бермеймін. Өмірдің екі тірегі: үйренуден жалықпау, сосын үйретуден

аянбау дегенді өзіме мақсат етіп қойдым. Әрине, қаншалықты жалықпағаным бір құдайға, сосын өзіме аян; ал екіншісіне менімен қызметтес болған үлкен-кіші әділ бағасын айтар.

Бала күнімізде Алатаудың биік шыңдарына шығуға сондай құштар едік. Тау жағалап, жауырыны күжірейген жоталарына ғана жетіп, әрі баруға сұлден құрып, төмен түсер едік. Сондай тұстарда қарағайлы белдерден, шыршалы төскейлерден қара тасты қақ жарып шыққан құшақ жетпес ағаштың білем-білем боп жатқан күре тамырларын көріп қайран қалатынбыз. Мына “Алтайполиметалл” комбинаты да тамырын тереңге жайған нән бәйтерек екен. Мен оның біріне-бірі ұқсамайтын, бірақ бірінен-бірін бөле жарып қарауға болмайтын көптеген кәсіпорындарының жұмысымен танысып шықтым. Зырянға неше дүркін жол шектім. Белоусов кен басқармасын қаншама шарламадым, менен Глубокое да, Риддер де қалмады. Ойын да, қырын да кезіп, бәрін өз көзіммен көруге, бәрін өз қолыммен ұстауға тура келді.

Неге екенін кім білсін, комбинатты қайта құру ісі кешеуілдей берді. Бұрын өндірісте жүріп, елмен қоян-қолтық араласып, шаруабасты боп қалған адамға кеңсешілдік, анығырақ айтқанда, төрешілдік жұмыс менің қолым емес екеніне көзім жетті. Жаның қаламаған тірлікке қолың бармайды екен. Облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Федор Зиновьевич Рванцевке ~~көмірдің~~дегі осы күдікті айтып едім:

— Сіздің тағдырыңызды тек Скворцов жолдас шешеді, — деп теріс айналды.

Ләжсіз Николай Александровичке ресми хат жазып, қолқа салдым. “Комбинат жайы біржақты болғанша, менің орным — өндіріс”, деген уәжді алға тарттым. Тілегім орындалып, Риддер кенішіне директор боп тағайындалдым. Қараша айының 9-ы күні аяғыма керзі етік, үстіме брезент, басыма “дулыға” киіп, маған таныс, бейтаныс кеншілердің қалың ортасына қойып кеттім.

Маған “таныс, бейтаныс кеншілер” деуімнің мынадай мәнісі бар. Мен Риддерді студент кезімнен білемін. 1934 жылы тамыз айының орта тұсынан қыркүйектің алғашқы он күндігіне дейін практикамызды өткеріп, кеншілермен дәм-түздас болғанбыз.

Риддерге жету деген бір қиямет-қайым еді. Семейге дейін итіндеп поезбен жетіп, одан әрі Ертіс бойымен,

әлі есімде, “Лобков” деген пароходпен Өскеменге дейін жүзіп бардық. “Жүзіп” деген сөз айтуға жеңіл, естуге әсерлі-ақ. Бірақ ішті көгертетін. Не көп — айлақ көп. Айлақ сайын аялдап, ертеңгі күнді кеш қылатын. Бір тәуір жері пароход тоқтаған жерде тұрғылықты әйелдердің сатпайтыны жоқ-ты. Кілегейі жүзген қою сүт дейсіз бе, қасық батпайтын балдай қаймақ ішесіз бе, жоқ, қаз, үйрек, тауықтың қол басындай жұмыртқасын аласыз ба, болмаса майы шылқыған етке төбетіңіз шаба ма, әйтеуір іздегенің табылады. Бір ішек боп қалған студенттер көп қомағайлана бермейтін. Оның үстіне қалталары да қалың емес. Әуес асқа аңсарымыз ауса, қоғамдасып жіберіп, сатып аламыз. Әйтпесе, аш көзге шаш жете ме!

Ертіс — ел мен елдің дәнекері, ұлан-байтақ жердің нәрі ғана емес, жолаушылар мен жүк тасымалдаудың күре тамыры. Сары ала күздегі оның екі жағасы көздің құртын жейтін. Сұлулығында шек жоқ еді. Жеміс-жидектен де құралақан емес еді. Көктемнің кербез шағын айтпағанның өзінде, мың бұралып, иірім жасай ағатын суы алты ай жаз арнасынан асып, асау мінез аңғартатын. Үлбі өзені, оның тылсым табиғаты бірін-бірі толықтырып, ғажайып әлемге жетелейді.

Өскемен қалашығы міне, осы екі өзеннің ортасына қоныс тепкен. Иінтірестіре салынған ығы-жығы барақтар, жатаған қотыр тамдар, бұрылысы мен бұлтарысы мол қысқа көшелер... Бірақ жасыл желекке оранған өңірдің әсем табиғаты қоңыр төбел — жұпыны тіршіліктің кемкетігін білдірмейтін.

Өскеменнен Риддерге дейін тар табан темір жол төселген, соған қарамастан комбинат үшін қажетті материалдар мен дайын өнімдер Ертіс арқылы тасымалданады. Тар табан жол Үлбіні жағалап отырып, көркем суреттерден ғана көріп, тамсанып жүретін ғажайып тау бөктеріне түмсық тірейді де, қарағай аралас қалың қылқан ағашты орманға сүңгіп кетер еді. Одан қайтып шығу тек қимастық сезіміңді оятып, көңіліңді жабырқатады. Сұлулыққа сұқтанбас, одан ләззат алуға ұмтылмас тірі пенде табылмас. Кешегі студенттік шақта басталған табиғатқа деген іңкәрлық есейіп, алды-артыңды ойлар шаққа келгенде де еріксіз ықылас аудартқан, оның тілмен айтып жеткізе алмас ғажайып көріністерін көкірек көзбен көруге ұмтылтқан.

Студентке бір ауыз жылы сөздің өзі ат мінгізіп, шапан жапқандай ғой. Жатын жеріміздің жайымен директордың жалпы мәселелер жөніндегі орынбасары Мадалеевқа жолыққанбыз. Жылы жүзбен қарсы алды. Бұрынғы партия қызметкері, алғашқы бесжылдық тұсында Қазақ мыс құрылысы аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып істепті. Ол аштықта жеген құйқаның дәмін тоқтықта еске алып отырып:

— Тағдыр мені Риддерге текке әкеп тастамаған шығар. Елдің ертеңі — мына сендерге қамқор болар бір жан керек деген де. Бірақ сендер бірер қонып аттанатын жолаушының тіршілігін істемей, бір күн болса да жұмысқа өз шаруаларындай қарандар, — деп ағалық ескертпе жасады.

Ол сөзінде тұрды. Бізді қаланың бір шеті — оңтүстік теріскей бетіндегі жатақханаға алып кеп жайғастырды. Әбден жол-соқты боп, арып-ашып келген жалаңаяқ студенттер үшін Мадалеев әкеміз жасамаған жақсылық жасағандай сезіндік. Мұның өзі қамқорлық қана емес, бір жағынан кеніш басшылығы білдірген сенім еді. Ол жауапкершілікті біз жақсы сезіндік. Қайда жұмсамасын, тапсырмаларын тап-тұйнақтай етіп орындап отырдық. Кезі келсе кетпен шауып, орайы келсе орақ ордық. Белді бекем буып, аз ғана уақыт забойшыны алмастырдық; кен тасушы боп та қайрат таныттық; тиянақ жасаушыларды да жоқтатпадық.

Осылай кенші өмірінің мектебінен өттік. Қалай дегенмен де ел еңсесін енді-енді көтеріп, техника тілін үйрене бастаған тұс. Механизмнен гөрі қол еңбегі — кара жұмыстың басым уақыты. Тау-кен өндірісінде техника атаулы өңің түгілі түсіне кірмейді. Соған карамастан елдің еңбекке деген ықыласы ерекше еді. Біз практикаға барған шақта комбинат директоры Духанов деген азамат еді. Аты жер жарып тұрған. Өндіріс ошақтарының басшылары арасында іскерлігімен ел аузына іліккен Духановтың ұйымдастырушылық қабілеті оған қарасты жұмыскерлер мен инженер-техниктердің бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаруына, сөйтіп бесжылдық тапсырмаларын мерзімінен бұрын орындауына ықпал еткен-ді.

Тегінде, қосшылардың көш басшысына карап сап түзейтін әдеті ғой, комбинаттың бас инженері Веберь, Риддер кенішін басқарған инженер Агеев, бас инженері Капустин, күрделі жұмыстарға жетекшілік еткен инже-

нер Мартынов — бұлардың қай-қайсысы да өндірістің тілін білетін, келешегіне болжаммен қарайтын мамандар тұғын. Жалпы, олар еліміздің түсті және бағалы металдар өндірісінде аса көрнекті орын алған өнеркәсіпті — Риддерді дамытуға елеулі үлес қосқан іскер жандар.

Бірде Мартынов бізге күтпеген тапсырма берді.

— Кеніште қанша шақырым жерге ауа жүретін құбыр төселгенін анықтап берсеңіздер. Өндіріс үшін ауадай қажет, — деп қысқа қайырды.

Құлшына кірістік. Біз бармаған, біз баспаған жер қалмады. Тау кені қазылып жатқан тұсты түгел шарлады. Берерін беріп, ескі “қонысқа” айналған горизонттар да назардан тыс қалмады. Ұзындық өлшеуішіміз қолымыздан түспейді. Қалт жібермей, дәлме-дәл есеп жасап, әрбір горизонт бойынша ауа жіберетін құбыр жүйесін қағазға түсіріп бердік.

Мартынов риза болғаны сонша:

— Біз болашағынан үлкен үміт күтерлік ізбасарларымыздың өсіп келе жатқанын мақтан етуімізге әбден болады, — деп, бұйрықпен алғыс жариялады. Қаражат жағынан да қарқ қылды. Осы екі-үш айда біз едәуір ысылып қалып едік. Қара жұмыстың дәмін таттық, елмен етене араластық, адамдардың тұрмыс-тіршілігін көрдік, жақсы мен жаманның не екеніне енді басқаша көзбен қарай бастадық. Таным артып, талғам өскен сайын дүниеге деген көзқарас ауан ала бастайтынын аңғардық. Ең оздырған шаруамыз: жаңа жолдас, жақсы дос таптық, ақылшы ағалармен жүздестік. Соның бірі — белгілі геолог, Риддердің ғана емес, сонымен бірге күллі кенді Алтайды бес саусағындай білетін П. П. Буров.

Ол:

— Риддердің тарихы бай әрі қызық, — деп отырар еді. — Оны Қазақстанның Алтай бөлігіндегі кен өндіретін кәсіпорындар мен түсті металдар өндірісінің бастауы деп қарау керек. Риддер тарихын І Петрдің, патшазада Елизавета Петр қызының, көрнекті тау-кен зерттеушісі А. Демидовтың заманынан іздеген жөн.

Шынында да, тарихқа үңілсең, көбімізге жұмбақ боп келген сырларға қанығасың. Екінші Екатерина 1786 жылы “асыл тастар мен пайдалы қазбаларға” барлау жасау туралы жарлық шығарады. Патшаданың өкімі екі етілмек емес, Барнаулдан бірнеше барлау экспедициясы қатар аттанады. Олар Катон, Үбі және Үлбі өзендерінің

жоғарғы жағына қарай ат басын бұрады. Тау-кен ісінің білгірі саналатын офицер Ф. Риддер бастаған барлау партиясы сол жылы — 1786 жылы келешегі кереметтей кен орнын ашып, қада қағады. Кен орны да, өзен де сол геологтың есімімен аталады. 1791 жылы Зырян, ал 1797 жылы Белоусов кен орны ашылып, Риддерде 1791 жылы тау-кен жұмыстары басталды. Тарихшылардың деректеріне қарағанда, Ф. Риддер кен өндіруді ұлғайту үшін жиіаралық бұрғылау тәсілін өндіріске енгізеді. Ал, кенді қопару дәрінің күшімен жүргізіледі. Жұмыс үш ауысыммен істеледі. Ауысымға зембіл орнына арбалар пайдаланылады. Кен табанына жиналған суды насоспен тартып алуды жүзеге асыра бастайды. Риддер кеніші осы аудандағы кен орындарын ашып, пайдалануға берудің үлгісіне айналады. Мәселен, 1812 жылы Крюков, араға бес жыл салып Филиппов, ал 1820 жылы Сокольный кеніштері іске қосылады. Алтайда бағалы металдардың көзін тауып, кен қазу және оны өңдеу ісінде А. Демидов деген ірі өндірісшінің сіңірген еңбегі аз болмапты. Бірақ Шығыс Қазақстанға келуге тағдыр жазбаса керек, 1745 жылы дүние салыпты. Артынша, 1747 жылы оның Алтай өңіріндегі заводтары мен кеніштері мұрагерлерінен тартып алынады да, патшазада Елизавета Петр қызының атына көшіріледі. Арада жеті жыл салып екінші Екатерина мүбәрәк қолымен әлгі кеніштер мен заводтар өзінің иелігіне көшкенін, яки Демидовтан қалған Алтайдағы бар игіліктің қожасы тек өзі екенін жазады. Дүние тұтқасы қолында тұрған патшазадаға тірі пенде бетіне келу қайда. Қазіргі Шығыс Қазақстан, Кемерово, Новосібір, Томск облысының бір бөлігі, Алтай өлкесі түгел ағзамның боданына айналады. Кешегі Қазан төңкерісіне дейін осынша ұлан-ғайыр жердің көл-көсір байлығын император әулеті теспей сорды. Бар қазына басқаға емес, тікелей ақ патшаның жеке өзінің үлесіне түсіп отырды.

XIX ғасырдың аяқ шені мен XX ғасырдың басында император әулетінің кабинетін басқаратын алпауыттар өздері кеңірдектеп біткен соң, шет ел капиталистерімен ауыз жаласып, кен орындарын бірінен кейін бірін концессияға өткізе бастайды. 1908 жылы отыз жыл мерзімге Австрия компаниясы шылқа майға батады. Бұл шарт тек 1911 жылы күшін жойды. Бірақ 1914 жылға дейін түйені түгімен жұтқан Федоровпен тонның ішкі бауындай аралас-құралас лейтенант Романов аталмыш

кеніштерді барынша өз пайдасына асырады. Сол жылы Риддер кен орны ағылшын миллионерінің компаниясындағы концессияға — өз пайдасы жолында сынық инеге дейін кәдесіне асыра білетін іскер жан, қазақ топырағында аса ірі корпорация ұйымдастырған Лесли Уркварттың еншісіне тиеді. Содан төрт жыл бойына түгін тартса майы шығатын жердегі қол жетпес қазынаны есепсіз пайдаланған Уркварт кен қазу жұмысын 1918 жылғы 11 мамырда В. И. Ленин қол қойған Халық комиссариатының қаулысынан кейін іләжсіз тоқтатады. Барлық кәсіпорын, сондай-ақ Риддер темір жолы Кеңес мемлекетінің қарамағына өтеді.

Риддердің біздің көбіміз біле бермейтін қысқаша тарихы, міне, осындай. Ол Қазақстанда түсті металлургияны өркендетудің алғашқы арнасы болған кәсіпорын. Мұнда тұңғыш рет қорғасын заводы мен Харпузов су электр станциясы салынды. Оның бірінші қызыл директоры Р. А. Дрейман деген кісі. Владимир Ильич оны өзі тағайындаған екен.

Қашанда бірінші болу құрметті, бірақ тыңнан соқпақ салу, оның үстіне аш-жалаңаш, мешеу елде ірі кәсіпорынды жолға қою оңайға түспегені анық. Сондай қиын-қыстау шақта бар ауыртпалықты директормен тең көтерген инженер И. В. Державин мен В. А. Врублевскийдің есімдерін кейінгі ұрпақ естімеген де шығар. Міне, содан бері Риддердің қоры жағынан да, металдың құрамы жағынан да біздің елімізде теңдесі жоқ кен байлығы халық игілігіне қызмет етіп келеді. Ал, Зырян мен Ертіс өңірі 1930 жылға дейін ағылшынның “Ленс Гольдфильдс” компаниясының концессиясында болғандықтан олардың қанат жаюы кешеуілдеп басталды. Орталық Комитет 1931 жылғы 15 тамыздағы шешімімен ғана аталмыш кәсіпорын мен Глубокое, Белоусов кеніштері жедел қолға алынды.

БК(б)П XVI съезінің шешімінде: “Уралда, Қазақстанда және Сібірде түсті металлургия заводтарын салу аса маңызды міндет болып табылады” деп айрықша мән берілген-ді. Кенді Алтайды өркендетуде КСРО Ғылым академиясы өткізген 1934 жылғы 10—15 қарашадағы конференциясының орасан зор ықпалы болды. Ол негізінен осы өңірдің табиғи қорын жан-жақты зерттеу мен игеруге арналған еді.

Мұның бәрі қағаз жүзіндегі харакеттер. Ал, оны жүзеге асыру үлкен күшке түсері анық. Оған қанша

жігер-қайрат, ақыл-ой, тынымсыз ізденіс керек! Жүйке жұқартар мазасыз күндер мен түндер күтіп тұрды. Солқылдақтық жасамай, босбелбеулікке урынбай ұятынды жолдас етіп жұмыс істемеске, білек сыбанбасқа не шара. Тәуекел түбі — жел қайық, өтесің де кетесің дегендей, жауапкершілік жүгін жеңілдетпеуге тырысып, шаруаға кірісіп те кетіп едім.

Қараша айында Шығыс жері ешкімді еркелете қоймайды. Қара суығы мен сүйрең қаққан қызыл желі етек-жеңді жинақы ұстауға қамшы болатын. Бірақ жаңа шаңырақ көтерген Зухра екеуімізге Риддерден пәтер тие қоймады, біз де берсең де бересің, бермесең де бересің деп, тақақтай қойғанымыз жоқ. Оның үстіне соқа басымыз, сыймай жатқан басы артық дүниеміз жоқ. “Алтай” қонақ үйінен екі бөлмелік номер беріліп, біраз сонда тұрдық. Көп кешікпей, ұмытпасам, желтоқсанның ішінде Береговой деген көшеден төрт бөлмелі үй ұсынды. Шаруашылық басқарушысы қарық қылдым деген болуы керек:

— Екі қабат үй, екі бөлмесі екінші қабатта, екі бөлмесі төменгі — бірінші қабатта. Терезелері күнге қараған, тұрған ауданы да кісі қызыққандай, — деп жеркөкке сыйғызбай мақтай жөнелді.

— Терезелерінің күнге қарағаны, тұрған жерінің жақсы болғаны дұрыс, ал екі қабат үйге түгел жайғасатындай атым бәйгеден келген жоқ, — дедім.

Күмілжіген ол:

— Үлкен бір кеніштің директоры... — деп өз аяғын сиырқұйымшақтатып жіберді.

— Маған қисаң, екінші қабатын бер, сенің жасаған жақсылығың сол болсын, ал бірінші қабаттағы екі бөлмеге осы кеніште үйсіз-күйсіз жүрген біреулер бар шығар. Соған бер, — деп пышақ кесті пікірімді айттым.

Келесі күні бізбен бірге учаске механигі Зубарев деген жігіт көшіп келіп, қоныс тойын жасап жатты. Кәсіпорынның шаруашылық басқармасынан уақытша пайдалануға ескілеу бір темір кереует, стол, бес-алты орындық сұрап алдық. Кейін, 1940 жылы көктем шыға Зухра ертелі-кеш есік алдындағы үй орнындай жерді айналдырып, қауын-қарбыз, қияр, жуа егіп, ала жаздай көкөніссіз болмадық. Көші-қондарыңа деп берген үкіметтің көтерме қаржысына сиыр сатып алдық, қалған азын-аулақ ақшаны ас үйге қажетті ыдыс-аяққа жұмсадық. Сөйтіп, үйлі-жайлы болып, ел қатарлы түгін түте-

те бастадық. Есігінің алдында сауын сиыры, қорақопсысы, бау-шарбағы бар адам кімнен кем? Әңгіме байлықта емес, барлықта. Оны біреу жасап бермейді. Қолы қимылдамағанның аузы қимылдамайды. Бар пәле қолымыз алдымызға сыймай жүрсе де қомағайлықпен ауыз ашып, дайын асқа тік қасық болғымыз келеді. Жалқаулық, масылдық дертіне ұшырадық. Барымызды базарлай алмайтын халге жеттік. Ауылда отырып, балашағамызды аузын ағарғаннан, алты ай жаз көкөністен қақтық. Бұрын елдегілер қағанақ жасап, уыз көжесін үзбейтін, күбі-күбі айран пісіп, қарын-қарын май алып, кісі қолына қарау дегенді білмейтін. Бал татыған қаймақ дейсіз бе, жесең — ас, шөлдесең — сусын болғандай ежегей, күрт дейсіз бе — бәрі ішкеннің алдында, ішпегеннің артында тұратын. Енді ауызды қу шөппен сүрткен келіндеріміз ат арытып, тон тоздырып қала базарына жүгіретінді шығарды. Көпке топырақ шашуға болмас, бірақ бұл қазақтың қанында жоқ, маңдай терін төгіп жүріп ішкен асын, жеген дәмін бойға күт санаған халықтың жалқаулық, жатып ішерлік жат мінезден арылар мезгіл әлдеқашан жетті.

Енді өзіңе ғана сенетін күн туды. Қайратың барда мал тауып қал. Жағаң жайлауға кетер заман емес. Есінді жи!

Өмір салты, халық дәстүрі, бар қасиет айтумен емес, күдайға шүкір, ол жағынан кенде емеспіз, іспен, тіршілікпен сабақтасады. Көргені жақсы ғана көңілдегідей іс тындырады. Әттен, сыншы көп те, мінін білдірмес шаруақор жан азайып барады. Өкініші кетпес бір ісіміз осы болып жүрмесе неғылсын. Алтын иненің иесі — аналар, бүгінгі келіндер, сол бір қиын-қыстау күндердегі жастық шақтың кейбір кезеңдері еске түскен соң, ойға келгенді өзіммен бірге ала кетпей, өздеріңізбен бөлісіп жатсам, қартайғанда қиқым теріп кетіптіге санамассыздар. Рас, бұл бір күннің “жемісі” емес. Бұл дерт ерте кезден, анығырақ айтқанда, елуінші жылдардың екінші жартысынан басталды. Сталин тұсында елді мекендердегі шаруалар құлақ кесті құлдан бетер бейнет шегіп, паспортсыз дүние кешсе, Хрущев оларға ерік бере отырып, алды-артына қарамай қоғамдық құрылысқа белсене араласады деп, қолдарындағы малды сыпырып алды. Ол елге: “Жемшөп іздеп әуре болмайсыңдар, малды бағып-қағып жатпайсыңдар, қолмен сауып, сарсаңға түспейсіңдер, оның есесіне фермадан тегін сүт ала-

сындар” дегенді жанталаса уағыздатты. Ол шаруаның жерге, малға және жемшөпке деген кепілдік меншік хұқы ғана — бар қиындықтан, жоқтықтан құтқаратынын түсінбеді. Мемлекет көл-көсір бюджеттік қаржы бөлгенде ғана ауыл өмірін, оның тыныс-тіршілігін, тұрмысын өзгерте алады деуден танбады. Ұлттық ерекшелікті, жергілікті жерлердің жағдайын ескермей, тізеге салды. Коллективтендіру тұсындағы “асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын” деген ұран енді басқа қырынан жүзеге асырылды. Соның зардабын әлі тартып келеміз. Одан құтылудың жолы — уақыт тынысын дұрыс сезіну, бейқамдықтан арылу, өзге халықтың бойында жақсы қасиетті көріп қана қоймай, танып-біліп қана қоймай, өз өміріңе өзек ету; бейнет болмай зейнет жоқ, соны жанымен ұғыну, жас ұрпақтың тал бойына егу.

Бас екеу болмай — мал екеу болмас деген рас екен. Бұрын жатақханаға шаршап-шалдығып келгенде, далаға келгендей құлазып, ұйқыны олжа көрсек, оған да шүкір, өз үйің — өлең төсегің дегендей, алдыңнан жадырап жарың шықса, тапшылыққа қарамастан жоқтан бар жасалып, дастарханың жаюлы тұрса, дос-жараның бергеніңе ғана емес, ықылас-пейіліңе тойып аттанса, ер жігіттің бір мұраты осы емес пе. Біз қазақтың жолын жасап, шашу шашып, табалдырығынан оң аяғымызбен аттаған үйіміздің және бір артықшылығы бар еді. Терезеден Григорьев шахтасының шойын тоқпағы жақсы көрінетін. Үйде отырып-ақ шойын тоқпақтың шығырларының қозғалып, айналғанынан кеннің қалай өндіріліп жатқанын бағдарлау қиын емес-ті.

Келесі күні қалалық партия комитетінің хатшысына барып, жұмысқа кіріскенімді хабарладым. Уақытша директор міндетін атқарған “Алтайполиметалл” комбинатының бас инженері Немешев мені кеніштің басшы құрамына таныстырды. Риддер кенішіндегі директорлық қызметім осылай басталды.

Өз абыройымды асыру үшін айтқалы отырғаным жоқ, шын мәнісіндегі, істің жайы көңіл көншітпейтін еді. Кеніш тұралап тұрған, кен шығару жоспары орындалмай, елдің еңсесі түскелі біраз болған екен. Жоғарғы ендіктен (горизонттан) аларын әбден алып бітіпті, өнім негізінен тоғызыншы, сегізінші, ішінара жетінші ендіктен өндірілетін халге жеткен. Таусыла сөйлеп, түңіле күңіренгеннен пайда шамалы. Арқаны кеңге салуға уақыт тар. 1940 жыл жақындап келе жатқан. Ба-

тыс отқа оранып, елдің шетіне неміс басқыншылары шоғырлана бастаған. Германиямен шабуыл жасаспау жөнінде уағда, тіпті достастық туралы келісім де жасалған. Бірақ соғыс болмай қалмайтынына күмән жоқ еді. Қашан? Соған ғана көз жетпейді. Әйтпесе, бар тіршілік әскери жағдайға түгел көшкен-ді. Сондықтан шұғыл шаралар қабылдап, елді соған жұмылдыру міндеті тұрды. Жаңа шахтаның құрылысына жедел кірістік. Ол Риддердің негізгі қоры оныншы және он бірінші ендіктердің көзін ашып, пайдалануға мүмкіндік ашатынды. Басқа да қосалқы шахтаны тиімді пайдалану жағы ойластырылды. Адамдарды төмен түсіріп, жоғары алып шығу үшін, сондай-ақ арлы-берлі жүк тасуға таптырмайтын “көлік” еді. Көрші Сокольный кенішінде жетінші және сегізінші ендіктерден кенді сыртқа шығаратын Андреев шахтасы еді. Онда Мұхтарұлы деген білікті инженер директор тұғын. Ісіне мығым, шаруасы тынбай, дамыл көрмейтін. Салынып жатқан № 3 байыту фабрикасын іске қосуға дайындау, оны қажетті кенмен қамтамасыз етудің бар салмағы осы екі кенішке түсетінді. Оның сол кездегі қуаты шамалы еді. Сондықтан алып фабриканың “көмейін бітеу” үшін көп күш жұмсауға, яки мол кен өндіру қажет болды. Риддер соның ауыр жүгін арқалауға тиісті де. Демек, күллі ел мұқтаж болып отырған мырыш пен қорғасын өндірісін арттыру мәселесі тікелей осы кенішке байланысты еді.

Ақыры не керек, екі ай ішінде етек-жеңіміз жинақталып қалды. Қаңтар айының алғашқы күндерінен-ақ кеніш жоспары орындала бастады. Күрделі тау-кен істері, кен өндіру, еңбек өнімділігін арттыру, жұмыстың жаңа әдістерін өндіріске енгізу сияқты негізгі буындар бойынша социалистік жарыс кең қанат жайды. Өнертапқыштық өріс алды. “Алтайполиметалл” комбинатында жүргенде өзім тікелей араласқан инженерлер Гришиннің, Ледневтің, Галченковтың, Черемушенцевтің ұсыныстары тәп-тәуір нәтиже берді. Ұсыныстың түйіні мынада еді: сегізінші ендіктен бастап төменгі барлық кен көздері бірнеше бөлікке бөлінді. Соның арқасында бір мезгілде жұмыс істейтін забойдың саны көбейіп, забойдан кен түсіретін орынға дейінгі тасымалдау арақашықтығы едәуір қысқарды. Сөйтіп, еңбек өнімділігі артты. Әлгі бөліктерден кен қабатын алу ісіне қатаң тәртіп орнатылды. Қазақша айтқанда, қайла батпас қатты кен қабаттары төменнен жоғары қарай, ал өзінен-өзі

“үгітіліп” тұрған жұмсақтары жоғарыдан төмен қарай алынады. Жұмыстың мұндай тәсілінің дұрыстығын оны өндіріске енгізу ісін басқарған инженер Сыразутдинов дүдәмал тудырмайтындай ғып дәлелдеп берді.

Адамға өзі сүйген ісінің сүйінішін сезінуден асқан бақыт бар ма! Әй, қайдам, жоқ шығар! Әлдебіреулерді жалықтырып алам-ау демейсің, көрген-білгенін айтқысы келіп, бірінен соң бірі сөзді алып кете беретін әңгімешіл аңшылардан бетерсің. Қалай болғанда да, мынаны айтпай кету қиянат болар еді.

1939—1940 жылдары бұрғылау үшін балқытылып күйылған шар болаттан да мықты победит бұрғылар кеңінен қолданыла бастады. Бұрғылардың мұндай түрін пайдалану экономикалық жағынан тиімді боп шықты. Ұзындығы әрқалай 28—30 қақталған бұрғыны жұмысқа қосу үшін кемі 6—8 шаршы метрлік забой қажет болса, победиттен жасалған жаңа бұрғының үш-үштен бір топтамасы ғана жұмсалады. Көбімізге жұмбақ боп, көңілді күпті еткен бұл жаңалықты өндіріске енгізуді Астраханцев деген инженер шұғылданды. Кеніште өз ісінің асқан білгірі деп есептелетін кәсіптік шеберлігі жоғары жұмысшылар аз емес еді. 1935—1936 жылдардан-ақ есімі ел-жұртқа танымал өндіріс озаттары — шахтерлер намысын қолдан бермей, абыройларын жоғары ұстап тұрған. Олардың қатарында, яғни алғашқы стахановшылардың бірінен саналған бұрғышы Біләл Ықласов, Асқар Насыров бар еді. Біз өзімізде жинақталған іс-тәжірибемен шектелмей Кривойрог бассейніндегі Ильич атындағы шахтаның атақты бұрғышысы А. Семиволос пен оның Уралдағы ізбасары Янкиннің үлгісін кеңінен тарата да білдік. Кеніштің учаске бастықтары мен стахановшылардың кеңесінде бұл мәселеге арнайы тоқталып, көпзабойлылықты, көпперфаторлылықты және шылап бұрғылау әдісін барынша қолдану мәселесін шештік. Шұғыл қолға алған шара жақсы нәтиже бере бастады. Семиволос пен Янкиннің әдісі бойынша алғаш білек сыбана кіріскен Георгий Хайдин, Василий Ноздрачев, Балпан Тайжанов, Ахметқали Ахметжанов, Василий Ларкин, ағайынды Петр мен Георгий Нефедовтар, Василий Скосырев, Василий Слабух және басқалардың көрсеткіштері көңіл көншітерліктей еді. Еңбек өнімділігі 3—4 есе артты. Георгий Хайдин дербес ауысымда нормасын 500 процентке орындап, Орталық Комитеттің бірінші хатшысы Скворцовтың тікелей өзінен құттықтау телеграмма алды. Ал,

адал еңбегімен абырой жинаған бұрғышы Тайжанов пен Сарманов жоспарын 200 проценттен кем орындап көрген емес. Ара-тұра 250—280 процентке орындап, естіген елді еріксіз елең еткізгені бар.

Әркімнің-ақ өз жұмысына деген ерекше ықыласы осындай тыныс тудырған. Мұның өзі кенді жинап, қаттау жұмыстарын механикаландыруға елеулі ықпалын тигізді. Кенді электротартқышпен тасымалдау ісін жүзеге асыратын күн де таяу еді. Қайсыбір игі бастаманың, ізгі тірліктің басы-қасында, мұны айтудан жалықпаймын, коммунистер жүретін. Жақсылықты көре білген кісі жамандық атаулыға төзімсіз болады. Мен қарт коммунистердің бойындағы осындай асыл қасиетті ардақ тұтуды былай қойғанда, қадіріне жетпей, олардың күс-күс қолымен жасалған игілік атаулыны тәрк етуге даяр тұратын “сыншыларды” түсінуден қалдым. Рас, өткеннің бәрі мінсіз дей алмаймын. Кемшілік болды. Үлкен істер үлкен “әттегенайсыз” бітпейді. Бірақ олқылықты айтамын деп, орынсыз қаралауға бару — тарихқа күйе жағу. Әйтпесе, кеніштің партком хатшысы Фадеев, сонау Қоңыратта қоян-қолтық жұмыс істеген, кәсіподақ ұйымының төрағасы Кожемяко есімдерін ерекше ықыласпен еске алар едім. Олар, еш жалғаны жоқ, ұжымдардың ағаларындай ақылшы, әкелеріндей қамқор, жан достарындай сырлас еді, ал қажет кезінде қара қылды қақ жаратын әділ де турашыл мінездері нағыз коммунистке тән қасиет тұғын. Ондай азаматтар аз емес, бірақ бір құмалақтың бір қарын майды шірітетініндей, базбіреулердің жолбикелігі кесел боп жабысып, жанға жара салып жүрген жоқ па?! Батпандап кірген дерттен мысқалдап арылғанша не заман, әттең...

Тау-кен жұмысының ерекшелігі — жұмыс орны — забой үнемі қозғалыс үстінде болады, үнемі жағдай өзгеріп отырады. Сондықтан өндірісті жедел де тиімді басқару үшін қозғалыс жайын, өзгеріс сырын білген абзал. Мәселен, бір забойда қысым көтеріліп, дүниені кернеп тұрса, екінші бірінде қопарылыс жұмысы мүлт кетіп, астан-кестені шығып жатады. Соның бәріне үшәске бастықтарының шұғыл араласуына тура келеді. Бір сөзбен айтқанда, шаруалары бастан асып, бір қолын екі ете алмай жүргені. Істің ілгері басуы жұмыс орындарының сакадай сай болуына, материалдармен толық қамтамасыз етілуіне тікелей байланысты. Мұны тап-тұйнақтай етіп, етек-жеңі жинақы жүретін кімдер деген-

де, бұл ең әуелі учаске бастықтарының, олардың қарамағындағы бұрын штейгер деп аталатын тау-кен мастерлерінің, учаске механиктерінің, сондай-ақ маркшейдерлер мен геологиялық қызмет тобының көтеретін жүгі. Сен саларда мен салар, атқа жемді кім салардың кебін киген жерде, жауапкершілікті арымен сезінбеген кісиде береке болмайды. Ұзақ жылдар бойы адам факторы дегенді жағымыз сембей айтып та, соған үндеп те келдік қой. Соның түйіні; адамды ісінде ғана таны. Сыныққа сылтау іздеп, жоқты желеу етті дегенше, іс құрдымға кетті дей бер. Басшының тізгінді тарта ұстайтын тұсы осы, өзгеге сене біл, бірақ бұл сенген адамыңнан талап етпе, істің орындалуын қадағалама деген сөз емес. Егер кеніш 1940 жылдың жоспарын барлық көрсеткіштер бойынша мерзімінен бұрын орындап шықса, халық комиссары П. Ф. Ломакодан құттықтау хат алып, ауыспалы Қызыл туға қоса ақшалай сыйлыққа қарқ болса, ол тек осындай іждағатты жұмыстың нәтижесі еді. Бұған қарап, әрине, ірі өндіріс орындарындағы жұрт басыбайлы күлдай ертеңнен қара кешке дейін бас алмай жұмыс істеп, мына дүниеден мақұрым қалған екен деген ұғым тумаса керек. Мүлдем олай емес. Қайта жаппай сауаттану уақыт озған сайын жемісін бере бастады. Ел білімге, өнерге ұмтылды. Көкірек көзі ояу, жаны жақсылыққа күштар жандардың өмірлік позициясы, өзіндік пікірі қалыптаса бастаған, тіпті талғамы өсіп, тіршілікке, әлеуметтік жағдайға, қоғамдық құбылысқа көзқарасы айқындалған тұс осы бір кезең еді. Қара жаяу қалымда қалмайын, ұлы көшке ілесейін деген еті тірі жан еңбекпен оқуды ұштастырды. Әнге, сазға әуестік, көркемөнерпаздар театрларына, қорғаныс үйірмелеріне қатыса жүріп, оқуға, күнделікті газет-журналдарды былай қойғанда, көркем шығармаларды, саяси әдебиеттерді үзбей оқып отыруға уақыт табатынбыз. Бізді тек “БК(б)П тарихының қысқаша курсы” жастанып жататын, Демьян Бедный мен Маяковскийді хормен оқитын деп келте ойлау келісе қоймас. Халық батырлар жырын, Абай өлендерін жатқа білетін, тіпті Фет, Тютчев, Некрасов, Есенинді іздеп жүріп сусындаса, жат елге кеткен ақын-жазушылардың, Батыс қаламгерлерінің аударма шығармаларын білетін, біліп қана қоймай, сүйіп оқитын. Құдайға шүкір, кітаптан кенде емес едік. Қанша керек, қандайы керек? Іздегенің алдыңнан шығатын. Ең болмағанда кітапханадан табылатын. Ал

кітапханалардағы кейбір кітаптардың қолдан-қолға тимейтіні сонша түте-түтесі шығып, ұстауға жарамай қалатын. Кітапқұмарлар пікір таластырғанда қызыл кеңірдек болатын. Әлбетте, уақыты өткен заманына қарай киген бөркін ұмытпайды екен деп, кінәлаушылар табылар, ал өз басым әсіре қызыл тез оңатынын жақсы білемін. Онсыз да ұрланып өтіп жатқан үшқыр уақытты босқа өлтіретін баянсыз алданыштардан гөрі, әрине, оған иә келісерсіз, иә келіспессіз, бірақ пікірімді күштеп таңудан аулақпын, жақсы кітап — бір ғұмыр, оны оқыған сайын беймәлім дүние кешесің. Адамзат баласы рухынды байытар басқа құрал тапқан жоқ. Таба қояр дей алман!

Үлкен кенішке зор үміт артушылар аз емес еді. Оның күнбе-күнгі тынысын қалт жібермей, қадағалап қана қоймай, келелі мәселелерді шешуге қоян-қолтық араласатын Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің, обкомның басшылары, түсті металлургия министрлігінің жауапты қызметкері жиі келіп тұратын. Обком хатшысы Рванцев жылына екі-үш рет ат ізін салуды дәстүрге айналдырған. Біз бір-бірімізді бұрыннан білетінбіз. Мамандығы — инженер-металлург. Мен оқыған институтты ертеректе бітірген, тәжірибесі мол, елдің қамын жеп, қамқор боп жүретін азамат-ты. Кенішке ат басын тіреген сайын партия активінде сөйлеп, міндетімізді айқындап беріп кететін. Ел оған ерекше құрметпен қарайтын.

Ұмытпасам, 1940 жылдың жайма-шуақ жазы болатын. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы Жұмабай Шаяхметов келді. Қасында — Рванцев. Жұмакенді газеттерде шыққан суретінен көрмесем, бетпепет келіп, жүздескен емес едім. Ол кезде алты қырдың астынан қарсы алу әдетте жоқ. Түп-тура кеніш басында кездестік. Асығыс байлам жасамайтын, бірақ алғырлығы шу дегеннен аңғарылып қалатын қасиеті бар екен. Рванцев таныстыра бергеннен сөзін бөліп:

— Шалғайдағылар болмаса, орталықтағылар кімнің кім екенін жақсы біледі. Одан да кеніштегі алдыңғы саптан танылып жүрген забойшының жұмыс әдісімен жақынырақ таныстырғаныңыз жөн болар,— деді.

Біз тоғызыншы ендіктегі саңылау жоқ, қап-қараңғы шахтамен төмен түстік. Әрине, бұрын жеті қат жер астына түспек түгілі түртсе көргісіз кара түнек үңгірге аттап басуға жүрегі дауалай бермейтін басымыз

ертелі-кеш шахтамен түсіп-шығуға бой үйренген. Қонақтар жүрексінгендерін жасыра алмай:

— Жанын шүберекке түйіп, лаваларда кен қазуды былай қойғанда мына тас қараңғы шахтамен жер қойнауына сүнгіп шығудың өзі мың ерлік қой,— деді. Біз құрметті қонақтың кеншілер өміріне ден қойып, олардың рақатынан гөрі азабы мол еңбегін бағалай білгеніне сүйсіндік.

Біз жаңашыл, адал еңбегін ғана абырой санаған озат бұрғышы Тайжанов жұмыс істеп жатқан забойдан бір-ақ шықтық. Ол бұрғылау техникасының бесаспап маманы тұғын. Тау жыныстарын бұрғылайтын көп перфораторлі әдісті жете меңгеріп, ылғал салып бұрғылаудың өзіндік сырын ашқан-ды. Біртоға, тау қозғалса да селт ете қоймайтын, мінезі ауыр кісі. Табиғаты жуас. Қазақтың кең пішілген азаматы. Бір ғажабы, қанша жыл орыс арасында жұмыс істеп жүрді, бір ауыз орысша сөйлемей кетті. Жек көргендіктен емесі анық. Олай деуге ауыз бармайды, өйткені әйелі орыс еді. Жігіттер:

— Тайжановқа бір ауыз орысша үйреткенше, біз қазақшаны судай ағызамыз,— деп әзілдейтін. Ол: “құдай бермеген баққа жармасқанмен болмайды” деп, уәж айтатын.

Екінші хатшы кенші жігітке дән риза екен:

— Көсеген көгерсін!— деп батасын берді.

Біз Қазақ КСР-інің 20 жылдығын лайықты қарсы алуға бір кісідей жұмыла кірісіп кеттік.

* * *

Сол жылы менің есімнен ешқашан шықпас және ерекше бір кездесудің куәсі болдым. Омар Наям айтқандай, жақсылармен әрбір жүздесуің жылға бергісіз өмір ғой. Ой, қайран Мұханның мүлде жөні бөлек еді ғой. Ондай ұлы адамның әр сөзі, әр қимылы, әр ісі жанға азық, жастарға ғибрат. Көшелі кісіні көргеннің өзін айта алмай отыратын қазакемді, онымен тонның ішкі бауындай сыйлас, сырлас болған менің Мұхаң жайындағы естелігім енжар қалдырмас деп білем.

Жұмыс бабы сіңбіруге шама келтірген бе? Кеңсеге бас сұқсаң болды, алдың босамайды. Оның үстіне жеке шаруасымен келген кісілерді қабылдайтын күнім, уақытқа шек қойып, пәлсініп жату жоқ. Кімнің де болса құдайдан бір үміті бар, шаруам тынса деп, ол күпті көңілмен табалдырығыңнан аттайды, алдына келген адамға қолыңнан келген жақсылығыңды жасап, риза

қылып аттандырсам деп, сен намысқа тырысып отырсың. Сондай бір қарбалас күн еді. Хатшы қыз асығыс кіріп:

— Жазушы Әуезовпін деп бір кісі қабылдауыңызға келіп отыр. Жазушы дейін десем, жұпыны киініпті. Қарапайым. Түсінсем бұйырмасын, жұмысшылармен пәленбай жылдан аралас-құралас жүрген адамдай емен-жарқын әңгімелесіп отыр,— деді.

Мен де өз құлағымға өзім сенбедім. “Апыр-ау, ұлы суреткер ат арытып, тон тоздырып бір шеттегі күнгей елге де ат ізін салады екен-ау”,— деді бір ой қуаныш отын үрлеп. Сонда да секемшіл көңіл:

— Рас айтасыз ба?— деп қайталап сұратты.

Мұхаңды естуім болмаса, шығармаларын оқығаным болмаса, өмірі көрген жан емеспін. Алматыдағы № 14 мектепте оқып жүрген кезімде, шамасы, тоғызыншы кластың оқушысы шығармын, ойдың да, бойдың да өсіп, айналаңа іңкәр көңілмен көз тастап, сұлулық әлемінен сыр сабақтай бастаған шағымыз. “Қаракөз” сахнадан түспей, үлкен-кіші түгел жапырылып кеп, театрға барып жатқан. Қызық көріп мен де бардым. Әлі көз алдымда. Қаракөздің ролін тамаша өнер иесі, бірақ сахнадан тым ерте қол үзіп кеткен Зухра Атабаева, ал Сырымды оның күйеуі Құрманбек Жандарбеков ойнады. Келістіріп ойнағандары сонша, Қаракөздің қасіретпен аяқталар тағдыры жан баласын жайбарақат қалдырмаған. Көзіне жас алмаған, әділетсіз өмірдің құрбаны болған пәк сезімге аянышпен қарамаған кісі кемде-кем еді. Онан кейін “Қаралы сұлуды”, “Қараш-қараш оқиғасын”, “Қорғансыздың күнін”, “Кінәмшіл бойжеткенді”, “Көксе-ректі” оқып, Мұхаңның жазғандарына бауыр басып кеткен едім. Міне, енді ол кісінің өзімен жүздескелі тұрмын.

Жасыратын несі бар, тірі жазушымен тұңғыш рет бетпе-бет келуім, қуанышым қойныма сыймаған да шығар, қызығу да жоқ емес еді, күштар көңіл мені қабылдау бөлмесіне қарай дедектете жөнелді. Директорлық лауазым жайына қалды.

Шынында да, ол кісі бір топ жұмыскердің ортасында әңгіменің қызығына түсіп, дүниені ұмыт қалдырғандай әдемі бір көңіл күйде отыр екен. Қайдан тапқанын білмеймін, үстінде жұмысшы киімі, аяғында керзі етік.

Біз ұзақ әңгімелестік. Кеудемді мақтаныш сезімі биледі ме, әлде жеті қат жер астында жүріп, кен қазған қазақ өмірден шет қалмай, оның да өнерді, әдебиетті

жанындай сүйетінін аңғартқым келді ме, әйтеуір, сөз орайы келген тұста ол кісінің жоғарыда аты аталған шығармаларын оқығанымды айттым.

— Пәлі, қазақтың көркем әдебиеті өндіріс ошақтарын аралап, тау қопарып, тас жарған құрыш білекті азаматтардың рухани әжетіне жарап жатқаны жақсы нышан,— деп саусақтарының ұшымен оң жақ танауын елеусіз көтеріп қойды.

— Өкінішке орай, қазақ жұмысшылары саусақпен санарлық. Солардың қатарын қайтсек арттырамыз деп, намысқа тырысып жатырмыз,— дедім.

Ол кісі бұған елең ете қалды. Кітаптарыңызды оқыдым дегеннен бетер қуанды.

— Бұл баршамызға ортақ міндет. Санын да, сапасын да арттыруға ұмтылсақ еді. Кәсіпке бейімделіп қана қоймай, көкірек көздері ашылар, сілкініп, дүниеге сергек қарай бастар еді. Соңынан ерген бала-шаға соған бауыр басып, жұмысшы әулетінің жаңа ұрпағы өсіп шығар еді. Тайжановтар шыңға дара шыққан шынар ғой. Әсте, шынар ұрығын етекке шашпайтын қасиеті бар. Сондай болып жүрмесе?.. Жә, өздеріндей ел тізгінін ұстаған жігіттер, ендігі бар аманат өздерінде...

— Мұха, қазақ: “Ауыр істен қорықпа, ауыр сөзден қорық” дейді екен, үлкен салмақ салып отырсыз. Қара бастың бабын емес, елдің жайын ойлай келген соң, маңдайы жарылған батырдай намысқа тырысармыз. Азды-көпті әрекетіміз өздеріңіздей ой тоқыған ағалардың қиялына қанат байлардай нәр болса, одан асқан оздырамыз бар деп айта алман.

— Тура айтпасаң да, түспалдай отырып маған да салмақ салып тұрғаныңды түсіндім. Уақыт жазса, дәм-тұзы тартып, құйысқан көтерткен Риддер қаламға да қайрат бергендей, желпініп қайтып барамын. Құдай қос көрсе...

Біз сол жерде төс қағыстырып, құшақ айқастырып, қимай қоштастық. Шынында да, ниетімізді құдай қос көріпті. Құда болдық. Менің Асқар деген інім ұлы суреткердің Ләйлә деген қызына үйленді. Бірақ ол кісі Риддер жайлы жазам дегенін қағазға түсіре алды ма, жоқ па, кезінде қанша рет сұраймын деп жүріп, тарс есімнен шығып кете беріпті. Әдебиетші ғалымдар назар аударып, зерделесе, осы бір жұмбақтың сырын аша жатар деймін. Қанша айтқанмен Мұхаң сияқты кесек тұлға көңіл төріндегісін өзімен бірге алып кетпесі анық.

Әр жылдың өз ерекшелігі, өз орны бар. Жадында жатталған жақсы жырдай бүкіл ел боп тойлаған ортақ қуаныштар әсте ұмытылар ма. Сондай дүбірлі той — Қазақстанның жиырма жылдығы. Салтанатты мәжіліске кеншілер өздерінің өкілі ретінде мені жіберді. Менің тұстастарым куә, ол кезде жоғарыдағы жасалған тізім бойынша емес, ел өз таңдауын жасап, қалауындағы жанға аманат жүктеп аттандыратын. Көпшіліктің көңілі маған түскеніне төбем көкке жеткендей қуандым. Осы күнгі 8-наурыз бен Комсомол көшелерінің қиылысқан жеріндегі Орталық концерт залының орнында Мәдениет сарайы бар еді. Салтанатты жиын сонда өтті. Тойдан оралысымен жылдық жемісті қорытындылау жолында үлкен іске жұмылдық. Алда КСРО Жоғарғы Кеңесінің сайлауы тұрды. Біз оған депутаттыққа кандидат етіп Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Скворцовты ұсынғанбыз. Ол кісі сайлаушылармен кездесуге сол кездегі Қауіпсіздік халық комиссары Бабкинді, “Казахстанская правда” газетінің редакторы Нефедовты, сосын облыс басшыларын ерте келіпті. Әңгіме қол жеткізген табысты емес, жоқ-жітігіміз қайсы, кемшілік сыры неде, оны түзетудің жолы қандай, міне, осы орайда әлеуметтік, мәдени және экономикалық мәселелер егжей-тегжейі талқыланып, нақты шаралары белгіленді. Сөз сөйлеген жұмысшылардың қай-қайсы болмасын ұсынылып отырған кандидатқа азды-көпті аманатпен шектелмей, келелі міндеттерді шешуді талап еткен-ді. Кеніштің үш жүз кісілік клубында өткен жүздесу осылай есте қалған-ды. Әсіресе, үзіліс кезінде партком хатшысы Фадеев, Скворцов үшеуміз оңаша қалған және ашық-жарқын әңгімелескен бір сәтті еске ала кетейін.

Скворцов назарын маған аударып түсіп:

— Балқаш жанып тұрған от еді. Ұзақ қашықтықты жүгіріп үйренген кісіге мың метрлік бүйім емес. Мына Алтай Сізге сондай көрініп тұрған жоқ па?— деп сұрады.

Мына сөз әуелі шаншудай қадалды. Жағаң жайлауға кетіп, арқа-басты кеңге салып жүрген жоқсың ба дегендей әсер қалдырған. Мен сыпайылық сақтап:

— Алтай өңірін Балқаштан бетер күйдіріп-жандыруға болады. Оны өзіңіз де байқаған боларсыз,— дедім.

Хатшы мырс етіп күлді де:

— Менің Риддерге сізді жіберуім, өзім ашқан үлкен жаңалыққа санаймын. Оған сіздің де өкпеңіз бола қоймас. Кеншілердің еңбегіне дән ризамын. Мандай терін төксе осылардай-ақ төксін! Рахмет, жігітім! Сеніп әкелген азаматыңның бар үмітті ақтағанынан асқан абырой бар ма,— деді бір түрлі толқып.

Мен орынсыз қызарақтағанымға қысылдым. Оны білдіртпеуге тырысып:

— Николай Александрович, казак: “бірлік бар жерде — тірлік бар” дейді. Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып жасап жатқан азды-көпті еңбегімізге берген төрелігіңіз бізді бір жасатып тастады,— дедім.

Ол қабыл алдым дегендей басын изеп, қолымды қысты.

* * *

1940 жылдың соңына таман Риддер полиметалл комбинатын қайта құру аяқталып бітті. Кен басқармасы ұйымдастырылды. Оған кеніштер, байыту фабрикалары мен қосымша өндіріс орындары қараса, осы іргелі кәсіпорынмен иық тірестіріп Риддер завод басқармасы мен Риддер энергобасқармасы қатар шаңырақ көтерді. Түсті металлургия халық комиссарының 1940 жылғы 29-желтоқсандағы бұйрығымен мен кен басқармасының директорлығына тағайындалдым. Ал, қалған іргелі екі кәсіпорынның тізгінін В. Л. Немешев пен И. Е. Клименко деген жігіт ағалары ұстады.

Қазақта: “Өзі жақсы кісіге бір кісілік орын бар” деген сөз бар. Айдынымды асырып, бағамды көтергелі отырған жоқпын. Бірақ елді ерте білген мықты емес, ерді пана тұтып, сенім арта білген ел мықты. Қазақ топырағындағы ежелгі кеніштің еңбеккерлеріне міне, дәл осындай қасиет тән. Иық тірестіріп, тізе қосып істейтін, ойы ортақ, ниеті бір жанның болғаны қандай медет. Бас инженер Денис Алексеевич Бабиц сондай азамат тұғын. Ол ұзақ жылдар бойы “Солтүстік Кавказполиметалында” қызмет істеп, әбден ысылған инженер. Кезінде мандай терін төгіп жұмыс істегені үшін Орджоникидзенің өзі оған жеңіл машина сыйға тартып, металлургиялық кәсіпорындардың жұмысымен жете танысып қайту үшін АҚШ-қа жіберіп те алыпты. Мен кеніште жүргенде-ақ одан әрдайым ақыл-кеңес алып тұратынмын. Қашан, қандай мәселемен барма, меселің қайтпайтын. Асырып, арқалатып жібермесе де алдынан жаның семіріп

шығатын. Ол 1941 жылы мамыр айында Мәскеуге, түсті металлургия халық комиссариатына қызметке ауысты.

Маған ортақ істің мүддесін көбірек күйттеп, қара басының қам-қарекеті бар дегенді қаперге ала бермейтін жайсаң жандар — Риддерде менің орныма келген Сыразутдиновтың, Сокольный кенішін басқарған Степенищевтің, бас механик Азбельдің, фабрика директоры Кутеповтың жөні бөлек. Бұлардың қай-қайсы болса да азаматтық тұлғасын төмендетпеген, қайта, тек мінсіз ісімен, қайталап айтамын, тек адал ісімен абыройға бөленген кісілер. Біздің тасымыз өрге домаласа, осылардың көшелі сөзінің, тиянақты істерінің арқасы.

1941 жылы 6-қаңтарда қаланың аты өзгерді. Бұрынғы Риддер енді Лениногор атанды. Біз әрбір сәтті қадамымызға қалай қуансақ, қайсыбір “эттегенайымызға” солай жанымыз күйіп, барымызды да, жоғымызды да салмақтап отыратынбыз. Мерзімді баспасөз басты мінберге айналатын. Бірде Бабицтің орнына бас инженер болып тағайындалған Д. Вербицкий (ол бұрын “Ащысайполиметалл” комбинатында бас инженер тұғын) екеуіміз стахановтық жаңа еңбек әдісіне көшудің кейбір мәселесін таразылай отырып, мақала жаздық. Ол 1941 жылы 19-маусымда “Риддерский рабочий” газетінде жарияланды. Онда екі ауысымдық жұмысқа көшудің, бұрғылау үшін жұмыс орнын дайындаудың тиімді тәсілдерін іздестіру, олардың материалдық-техникалық жағынан жабдықтау ісін жақсарту проблемалары көтерілген-ді. Мақала ешкімді жайбарақат қалдырмаса керек. “Алтайполиметалл” кеніштері түгел құлақтанып, жаппай талқылау ұйымдастырды. Қол жеткізген табыстан гөрі, қолбайлау болып отырған, шешімін күткен мәселелерге баса назар аударылып, көп жағдайда атақты Семиволос-Янкиннің әдісі бойынша жұмыс істеуге ықылас білдірген ұсыныстар кең канат жайды. Соған жағдай туғызу әңгіме арқауына айналды.

Біз еңбекші елдің көкейкесті мәселесіне мұрындық болғанымызға іштей тәубе жасап, өзіміз де еңсе көтеріп, ерекше шабытқа мінгендей сезінгенбіз. Бірақ...

Бірақ қуанышымыз ұзаққа бармады. Дүниені қара бұлт қаптап, қасірет шеңгелі бас көтерген күн, оны өмірі ұмыта қоярмысың, жексенбі еді ғой. Әдетте, демалыста шахталарда жеңіл-желпі жөндеу жұмыстары жүргізіліп, жаңа жұмыс аптасына тыңғылықты әзірлік жасалатын. Сокольный кенішінде болып, ондағы шаруа

жайын өз көзіммен көріп, каннен-қаперсіз үйге қайтып келе жатқанмын.

Есік шалқасынан түсіпті. Табалдырықтың аргы жағында не өң, не түс жоқ, Зуһра тұр. Өксігін баса алмай:

— Қазір ғана радиодан Молотов сөйледі. Соғыс басталыпты,— деді.

— Не-ме-не?! Не айтып тұрсың? Қайдағы соғыс?— Даусым қаттырақ шығып кетті білем, ызғарлы естілді. Онсызда жаны жүдеп, жабырқап тұрған келіншегім жүзін төмен салып:

— Германия опасыздық жасапты,— деді қарлығыңқы үнмен.

Мен келген ізіммен кері қайттым. Бір сағатқа жетер-жетпес уақытта қала кәсіпорындарының басшылары түгел қалалық партия комитетіне жиналды. Шұғыл шаралар белгіленіп, нақты нұсқаулар алдық. Ең әуелі ел үшін үрей билемеуге тиіс. Сабыр сақтап, келе жатқан адам төзгісіз ауыр нәубетті ақылға салып, оған мұқалмас рухпен тойтарыс берудің жолын ойласу.

Осылай 23-маусымда жер-жерде митингілер басталып кетті. Сырт қалып, сыр берген жан баласын көрмедім, қандарын ішке тартып, көздерінен көр шашқан үлкен-кіші кектеніп алған. Жүзін үрей билеп, иіні түсіп, бір уыс болғандар да жоқ емес. Қан майданға қатысып, кескілескен шайқастың қақ ортасында жүруден дүниені дүр сілкіндіріп келе жатқан қасірет тудырған үрей жаман. Батырдың сағын сындырып, тауын шағатын да осы. Әуелгі міндет жұртты осы дерттен аман алып қалу.

Қайрақсыз пышақ өткір болмайды. Ел іші болған соң жүрегіне түк байлаған ер де табылады, жауын жаумай сү-су боп жүретін ез де табылады. Ерге қарап өз намысын от шалса да, өзгеге қарап ердің жігері күм болмайды. Күдік пен үміт арпалысқан тұста елге сенбеске, ел ішінде серке-жігіттерге сенбеске болмайды. Олардың жасымас жігері, жалынды сөздері қандай қайраннан болса да алып шығып, берік байламдар жасатып жатты. Мына жолдарға зер салыңызшы: “Германияның қарақшылықпен жасаған шабуылына жауап ретінде біздер Лениногор металлургиясының кеншілері ең жоғары еңбек өнімділігімен жұмыс істеп, Отанымызды қорғау ісіне бар күш-жігерімізді жұмсаймыз” деген сөз құрғақ сөз емес еді, жауға оқ боп атылған қарапайым еңбек адамдарының маңдай тері еді. Қалалық партия комитетінің бірінші

хатшысы М. И. Кудрявцевтің басшылығымен өндіріс орындары қысқа мерзім ішінде соғыс жағдайына ыңғайланып үлгерді.

1941 жылы шілденің 3-і күні Бүкілодақтық радиодан Сталин сөйледі. Оның сөзін ел аса бір толқу үстінде тыңдады. Біз: “Бауырлар мен қарындастар! Достарым менің, сөзімді сіздерге арнаймын...” деп басталған жан тебірентер сөзді ол кісінің аузынан бұрын-соңды естіген емеспіз. Тұла бойымыз шымырлап, иегі кемсеңдемеген үлкен-кіші жоқ шығар...

Сталин анық айтатын, ақ сөйлейтін. Бос уәдеге бұ жолы да бармады. Ата жауды таяу уақытта күл-талқан етеміз деп емексітпеді. Жадағай, жалпылама ұран да тастамады. Халыққа, баршаға бірдей және әркімнің санасына жететіндей ғып нақты міндет жүктеп, алдына айқын мақсат қойды.

Маусым айының соңғы он күні ішіндегі жұмыс нәтижесі Лениногор еңбекшілерінің неге қабілетті екенін аңғартқан. Жарты жылдықтың қорытындысы бойынша қорғасын мен қара алтын шығару жоспары мерзімінен бұрын орындалды. Соғыстың алғашқы жылдарында (1941-42) 1940 жылмен салыстырғанда қорғасын өндіру 21 процентке, қоспалы қалайы 8 процентке, кадмий 9 процентке, алтын 26 процентке, күміс 12 процентке артты.

Соғыс салған жара әлі жазылып біткен жоқ. Оны еске алудың өзі ауыр. Әрбір он адамның бірі солдаттың сүр шинелін киіп, майданға аттанды. Бір ғана біздің басқармадан 3652 жұмыскер, оның ішінде 275 бұрғышы қайласын қаруға алмастырды. 1500 адам бір қиырдағы Уралға, Сібірге, Қарағандыға барып, эвакуацияланған заводтар мен фабрикалардың монтаждау жұмысына араласты. Сөйтіп, онсыз да қат жұмысшы күшіне зәрулік арта түсті. Адам жоқ, амалымыз қайсы деп, алақан жайып отыруға жағдай көтермейді. Барымен базар етуге тура келді. Бір кісі екі-үш адамның жұмысын атқарып, таңның атысы, күннің батысы демей еңбек етті. Осыған орай кен мастері Оспанов Рысбекпен арадағы болған әңгіме әлі есімде.

Ол ашылып сөйлесе бермейтін тұйықтау жігіт еді. Бар салмақтың өзіне түскелі тұрғанын терең сезінді ме, жоқ екі оттың ортасында жүрген біздің жайымызды таразылап, салмақтады ма, мені ұзақ, үнсіз тыңдап болып:

— Бара-бара әскери комиссариат табалдырығын тоздырдым,— деді. Шынымды айтсам, ақиық боп кеудемізді әрең сүйреткенше, қан майданға барып, ата жаумен алысып өлген әлдеқайда артық қой деп едім. Оған адамның дегені бола бере ме. Маңдайға жазғанға көнбеске не шара.

— Тылдағы тірліктің майдан даласындағы ауыртпалықтан кем түспей тұрғанын өзіңіз көріп-біліп жүрсіз. Ендігі міндет елді екі ауысымға көшіру. Өйтпеске іләж жоқ. Біз неғұрлым өнімді көп берсек, соғұрлым жеңісті жақындата түсеміз. Жақсы жұмыспен де жауға ойран салуға болады.

— Сонда менің міндетім: қарамағымдағы жігіттерге осыны дұрыстап, байыбына барып түсіндіру білем.

— Тап басып айттыңыз. Ел ерге қараған шақта еңсе түсірмес ерлік іске мұрындық болғалы отырсыздар.

— Қайбір жүректің түгі барлығынан дейсіз. Оққа кеуде тосып, қан кешкен сарбаздардан біздің жанымыз артық емес, тым құрыса тіршілікпен сүйеу болсақ жарар деген жан далбаса ғой. Нар тәуекел енді,— деп, ол орнынан тұруға ыңғайланды.

Мен оның белді бекем буынып, неде болса күдіксіз, тас түйін кіріскелі тұрғанын танып, көңілім көтеріліп қалды. Қуанған мен қорыққан бірдей. Әлгінде ғана жайдақ атқа мінгендей, байыз таппай отырған менің байсалды қалыпқа көшкенімді ол да байқаса керек.

— Жақсы ат шапқанда танылады. Асатпай жатып құлдық деленіз.

— Сыннан өткен кісілерсіздер, сыр бере қоймассыздар.

— Біз “Бәрекелдіге!” ризамыз!

Осылай екі жүздік, үш жүздік деп аталған бастама дүниеге келген-ді. Қанша айтқанмен, “соғыс” деген сөздің өзі де суық қой. Ел іші үрейсіз емес еді. Уайымға қайғы қосылса, мойытпай және қоймайды екен. Сол еңсесі түскен ел құлағын мына тірлігіміз еріксіз елең еткізіп, бір серпілтіп тастады.

Батыр жауда танылса, бейнетшіл кісі істе танылады ғой. Рысбегіміз жігіттің сөзі өлгенше, өзі өлсін дейтін намысқой азамат боп шықты. Тар жерде табысып, өмір өткелдерінен бірге өтіп, дүние шіркіннің ащысын да, тұщысын да бірге бөлісіп келе жатқан Хайдин, Тайжанов, Дементюк, Ноздрачевтер тізе қосты. Аяқ алыстарында қайырлы істі жеделдетпесең, сайтан араласады

дегендей асығу, асығудан гөрі ұрымтал сәтті жіберместей ұмтылу бар еді. Олардың қатары көбейді, қолдаушылардың өсе түскені сонша, екі ауысымдық жұмысқа көшіп, еңбек өнімділігі күрт артты дерсіз.

Халық арасында: “жар жақсысы — жан қысылғанда” деген көшелі сөз бар. Сол айтқандай, кешегі зар заманда әйелдерге салмақ аз түскен жоқ. Өз басым ең нәзік жаратылыс деп білетін әйел баласының төзімділігіне де қайран қалдым. Басқа түссе баспақшыл деуден аулақпын, бар шаруаға икемді, істің қыбын тауып, тап-тұйнақтай ету олардың табиғатына тән екендігіне сол жылдары анық көз жеткіздім. Ер-азамат кәсіптерін шапшаң игеріп қана қоймай, жете меңгеруі ерекше назар аудартып еді. Тегінде ынта болса, ықыласты болса адам алмас асу жоқ қой. Сол сұрапыл соғыс жылдарында кенішке 3700 әйел жұмысқа қабылданса, 1941 жылдың аяғына таман әйел түгілі жігіттің жігіті шыдас бермес ең ауыр жұмыс — бұрғылау ісімен 110 әйел шұғылданыпты. Ал, тасымал ісі, электровоз машинистері түгелдей қыз-келіншектердің мойнында болды. Токарлық, слесарлық жұмыстардың басы-қасында да солар жүрді.

Екі қол жұмыста болғанымен, екі құлақ түрік отыратын. Майдан даласынан естіген суық хабар аза бойымызды қаза тұрғызатын. Жау ілгері ұмтылған сайын, бізден ұйқы каша бастады. Қорқып-үрку емес, ішкі кек кеуде кернеп, ашу-ызаға бұған. Ел іші ғой, жау жағадан алғанда, бөрі боп етектен алатын, табанының бүрі жоқ, қуыс кеуделер де төбе көрсетіп қалатын. Бірақ көп қаһарланса, ондайлардың екі аяғын бір етікке тығу қиын емес екен.

Ең бастысы, жұрт жүні жығылып, тауы шағылар мінез байқатпады. Керісінше, оларды бір сиқырлы күш билеп алған еді. Ол мейлі жұмысшы болсын, мейлі инженер болсын, қай-қайсысы да тылдағы әрбір сәтті қадамы, жемісті ісі майданға өлшеусіз күш екенін жақсы сезінетін. Олар жанқиярлық жұмыс арқылы ғана жаудың бетін қайтаратынын түсінген еді.

Біздің басты мақсатымыз — құрамы жағынан аса бай кенді учаскелерден әрі тез, әрі мол өндіру, өндіріс техникалары мен технологиясын жетілдіру, соншалықты ауыр міндетті арқалай жүріп, жер асты байлығын қазу барысында берекесіздікке, рәсуә етуге жол бергеніміз жоқ. Кеннің әр мысқалын — бір түйір дәндей қадірледік.

Губернатор үйі. Жер сілкінісіне дейін.

Губернатор үйі. Жер сілкінісінен кейін.

Ескі Верный. Қазіргі Фурманов пен Жібек жолы көшелерінің түйіскен жері.

Ерлер гимназиясы.

Татар мешіті.

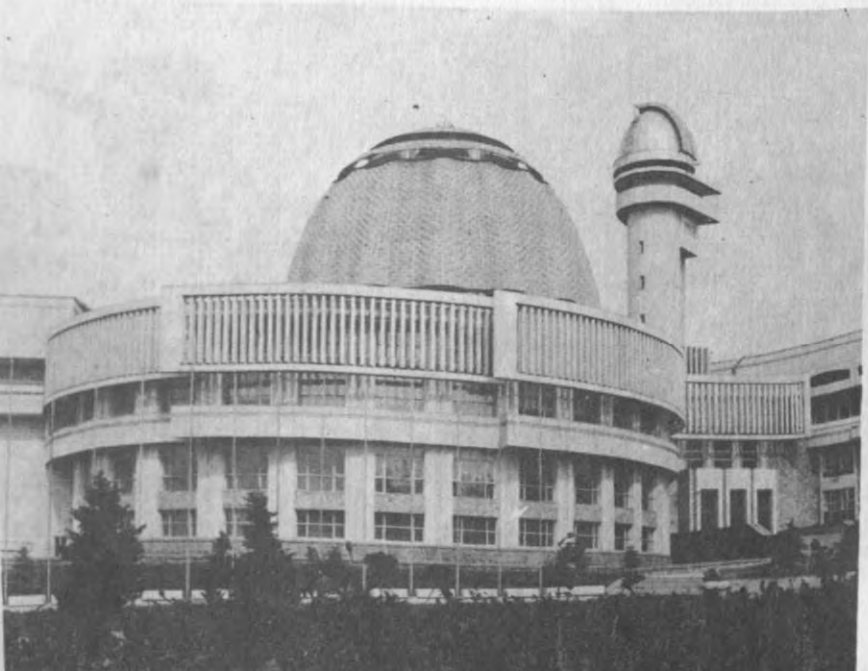

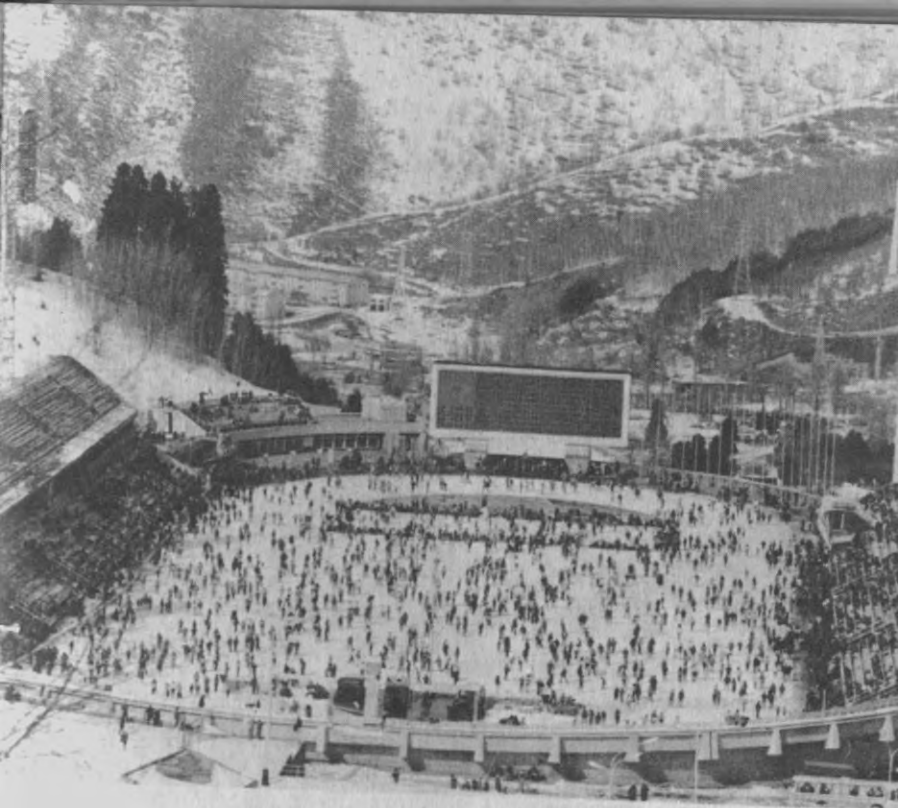
Архиерей үйі.

Алматы. Республика алаңы.

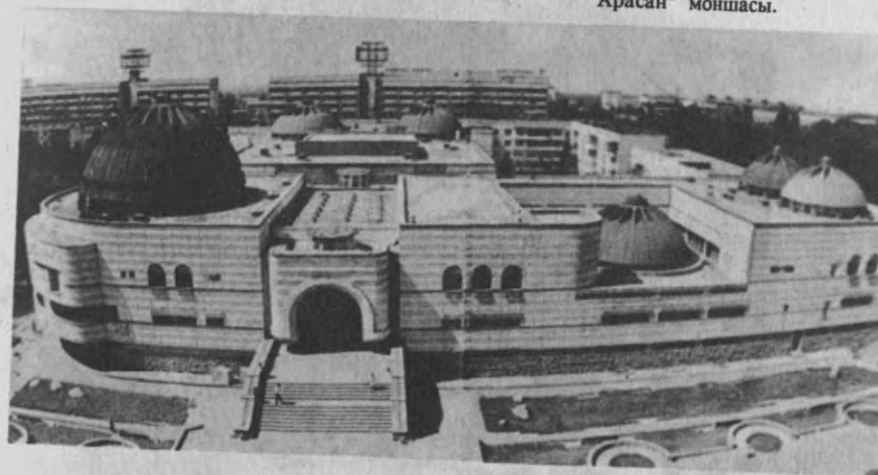
Республикалық Оқушылар сарайы.

«Медеу»мүз айдыны.

“Арасан” моншасы.

Қоңыраттың тұңғыш геологиялық барлаушылары. 1932 ж.

Алғашқы қазақ кеншілері. 1934 ж.

Жеті қат жер қойнауына бұрғы түсті. 1936 ж.

ОДИН ИЗ ПЕРВЫХ
 БУРОВЫХ СТАНЦОВ НА КОУНГРАДЕ
 В 1935-1936 г. ПЕРВЫЕ СВАЯЩИИ
 ПРОБУРЕЛИ МАШИННОСТИ:

гг. Яучаев Д.А.	Шубаров И.	Токмакбаев А.
Тоғайбаев Т.	Назыбаев А.	Таубаев М.
Тажабаев Б.	Сыздықов М.	Шайкын Д.
Курбанов Т.	Климов И.В.	Солтанбаев Д.
Горбунов С.И.	Мамбетов А.	Исатаев И.
Шубаров Т.	Борсанов И.С.	

Кайран жиырма бір! 1933 ж.

Риддер кенішінде. 1940 ж.

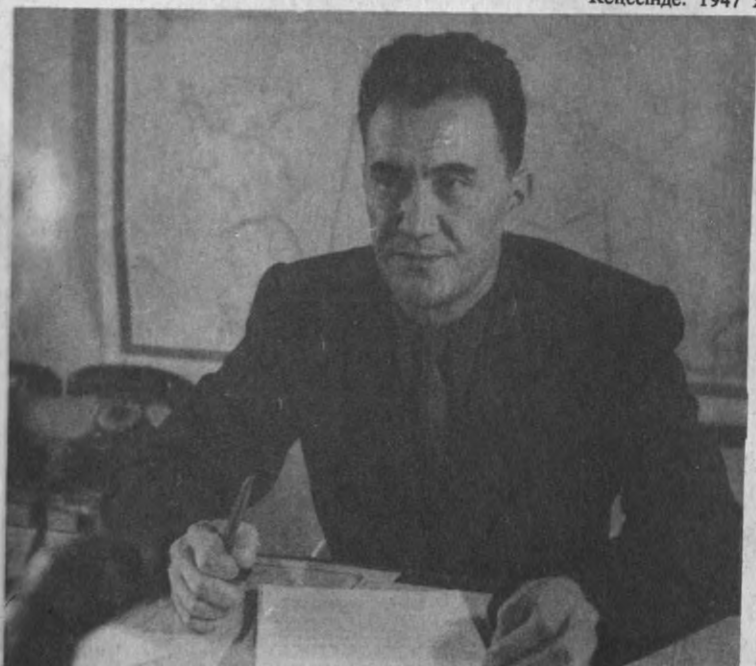
Түсті металдар министрлігінің тау-кен факультеті 2-тобының оқу екпінділері.

Анам Зәуре Байырқызы.

Қазақ КСР Министрлер
Кеңесінде. 1947 ж.

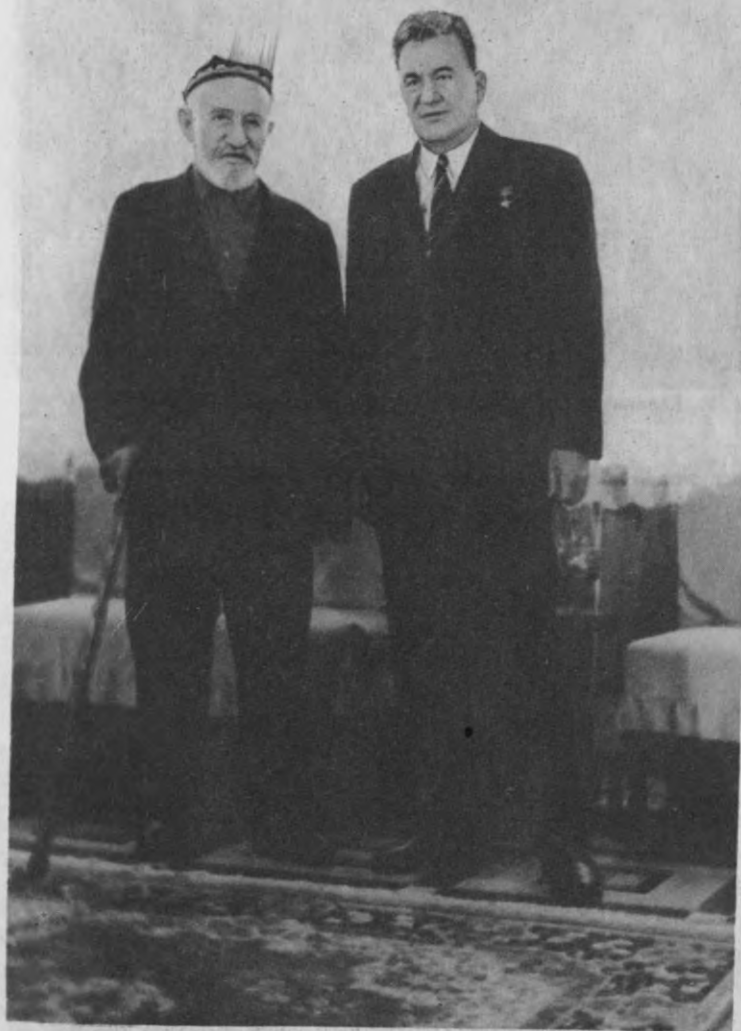

Әкем Меңліахметпен және інім Асқармен бірге. 1962 ж.

Зуһра Шәріпқызымен бірге.

Алпысқа толған жылы.
Әкем екеуміз. 1972 ж.

М. И. Калининнің қолынан медаль алған Балқаш құрылысшылары.

Мойынты — Шу темір жолының алғашқы бөлігі пайдалануға берілген күні. 1951 ж.

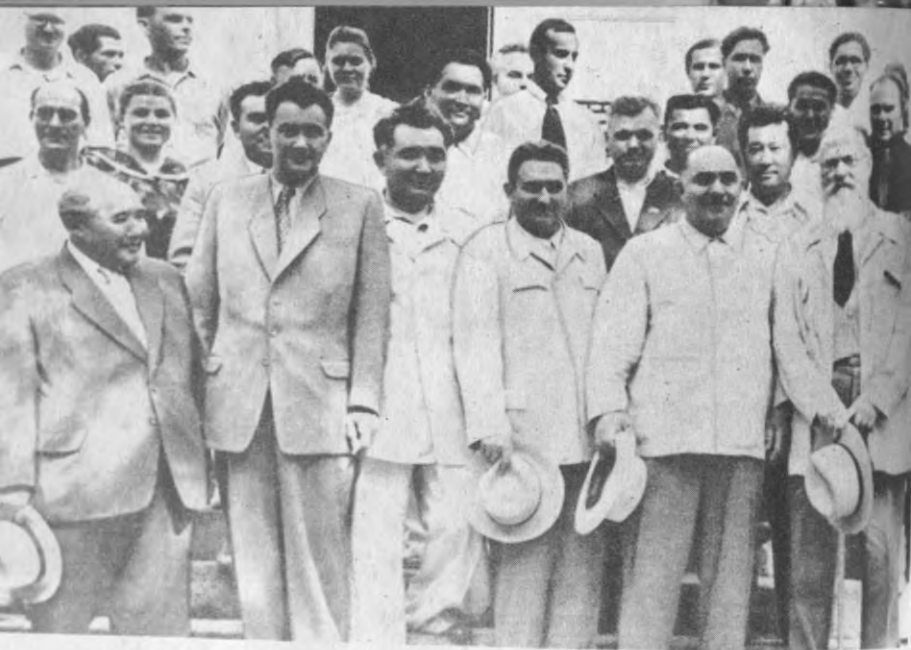

Тарас Шевченконың тастан қашаған столы. Қазіргі Атырау облысы.

КОКП XX съезі. Мәскеу. Кремль. 1956 ж.

Л. М. Кагановичпен бірге Қазақ КСР Ғылым академиясында болған кезіміз. Солдан оңға қарай: М. Әуезов, Д. А. Қонаев, К. Сәтбаев, И. Яковлев, Л. Каганович, М. Русаков. Алматы. 1956 ж.

Вьетнам социалистік республикасының президенті Хо-Ши-Миннің Алматыда болуы. 1959 ж.

Казақ әдебиеті мен өнерінің Мәскеудегі онкүндігі кезінде Н. Хрущевпен бірге. Үлкен театр. 1958 ж.

Н. Хрущевпен Есік көлінде. 1951 ж.

Лю-Шао-Ши және Чжоу-Энь-Ляймен кездесу сәті. Пекин. 1954 ж.

К. Е. Ворошиловтың Қазақстанға награда тапсыруға келген кезі.
Қаңтар. 1957 ж.

Жұмыстың стахановтық әдісі — біздің әрқайсымыз үшін бұлжымас заңға айналды, жоспарды орындаудың кепілі осы тұғын. Оның үстіне әрбір учаскеде, әрбір цехта тәртіпті нығайту, әрбір адамның жауапкершілігін арттыру ғана діндеген мақсатқа қол жеткізетін еді. Өндіріс озаттары кен өндіру нормасын күннен-күнге өсіреті. Белгілі стахановшы Г. Г. Хайдин 1942 жылы 9-қаңтарда Қызыл Армияның Москва түбіндегі табысы құрметіне бұрын-соңды болмаған рекорд жасады. Ол бір өзі 151 текше метр кен қопарып, ауысымдық нормасын 2389 процентке орындады. Бұл бұл ма! 24-қаңтарда тағы бір заңғар биікке ұмтылды, нормасын 3322 процентке жеткізіп, бір күнгі ауысымда бір айғы жұмыс жоспарын орындап шықты. Әрине, айтуға жеңіл. Мұндай ерлік күш-қайраты тасығандықтан және соны танытқысы келген қызба жігіттің қылығы емес, ол уақыт тамырын тап басып, баршаға ортақ мүдделі іске жаны ауырған адамның азаматтық үлгі-өнегесі еді. Г. Хайдин стахановтық еңбек әдісі жөніндегі нұсқаушылыққа тағайындалды. Лениногор кенішінің көптеген бұрғылаушылары егер өнері мен шеберлігі жағынан белгілі бір дәрежеге қол жеткізсе, ең әуелі осы Хайдинге қарыздар. Оның шәкірті В. И. Дементюк 1942 жылы 25-наурызда ауысымдық тапсырмасын 5470 процентке жеткізді, сөйтіп сегіз сағат ішінде 1395 тонна кен қазды. Осылай ол жаңа бүкілодақтық рекорд жасады. Аса үздік табысы үшін Г. Хайдин сол жылы Ленин орденімен наградталды.

Рекордтың кісі құмартқандай құдірет күші неде? Біріншіден, басқа жұмысшыларға бұл биік асу сияқты, оған жету үшін шеберліктерін шыңдап, ерік-жігерін қайрау керек, жанқиярлықпен жұмыс істеуге тиіс. Екіншіден, Хайдин немесе Дементюк қиял жетпес нәтиже көрсетті, немене, менің олардан нем кем деп, кім де болса намысқа басады. Рекорд көрсеткіш қана емес. Гәп оның жұмылдырушы, жігерлендіруші күшінде. Партия ұйымдарының, инженерлердің, басшылардың дәп осы тұстағы міндеті — темірді қызған кезінде соғып алу; жаңа рекордтардан үміткер бұрғылаушылардың аса үздік табыстарға жетуіне жалынды сөзбен де, жанды іспен де көмектесіп, демеп жіберу. Бір сөзбен айтқанда, рекордтың өзін күнделікті нормаға айналдыру.

Әлбетте, бәрі біз ойлағандай табан астында жүзеге аса салатындай кеніш деген әруақ қонып, жың түнеген жер емес. Рекордтар жасалу үшін де кеніш басшылары

күс баптағандай әзірлік жұмыстарын жүргізді. Әсіресе, жұмыс орны үмітті дүниеге сай болатындай дайындалды. Кеніштің бас инженері Сыразутдинов екеуіміз бар тірлік ойдағыдай аяқталғанша шахтадан шықпайтынбыз. Біз жаңа рекордтың дүниеге келуін асыға күтіп қана қоймай, соған нақтылы көмек беруге ұмтылдык.

Қалалық партия комитеті біздің тәжірибемізді жинақтап, еңбек озаттарының кеңесін өткізді. Күллі Алтай кеншілеріне арнап көпзабойлық, көпперфораторлық бұрғылау тәжірибесін кеңінен қолданып, әскердегідей он еселенген күш-жігермен ұйымшылдықпен жұмыс істеу және советтік тылды темірдей тәртіппен нығайту жөнінде хат жолдады.

Кеніштердің, байыту фабрикалары мен қорғасын заводының жұмысын Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті қатаң бақылап отырды, сондай-ақ Орталық Комитеттің тарапынан біздер дер кезінде көмек алып, игі бастамаларымыз қолдау тапты. Орталық Комитеттің Лениногорда күнделікті практикалық көмек көрсету үшін арнайы өкілі болатын.

1941 жылы 22-қазанда қаланың техникалық зиялы қауымының конференциясы өтті. Онда осы жолдардың авторының, завод басқармасының директоры Немешевтің, энерго басқармасының директоры Клименконың, “Алтайқұрылыстың” бас инженері Кензерскийдің баяндамалары тыңдалды. Жұмыс жайы әр қилы болғанмен, тақырып ортақ, ол: “Отан соғысы жағдайындағы кәсіпорындар мен құрылыстардың жұмысы туралы” еді. Әуелі жергілікті, сосын республикалық баспасөзде қорғасын заводы ұжымының “Қазақстан өнеркәсібінің барлық резервтерін іске қосайық!” деген тақырыппен ашық хаты жарияланды. Меніңше, жоспардың мерзімінен бұрын орындалуына мұның өз ықпалы болды.

Кескілескен майдан даласындағы жағдай қиындай түскен сайын, бізді де жан алқымға алып, мойын бұруға шама келтіртпеген. Етек-жең түгел жинақталып, барымызды алға салғандай, “апыр-ай, іске қосылмаған резерв қалмаған шығар” дегізгендей күйде едік, қыстың сақылдаған қызыл шұнақ аязында бағаналардағы жуандығы бармақ басындай сымдар қалай керіле тартылады, коллективтердегі хал дәп сондай қалыпқа жеткен-ді. Енді болмаса шарт кетіп, тарс үзілетін сияқты... Бақсақ, мүлде басқаша. Оған сол бір қиын-қыстау шақта қалай көз жеткізсем, азды-көпті өмірімде ондайды талай-талай

бастан өткеруге тура келді. Адам рухы дегенде шек жок екен. Демек, кеудеден жан шықпай, ісінде тоқтау болмақ емес. Адам табиғат алдында табынса табынар, бірақ оның күшінен асқан құдірет бар дегенге сенбеймін.

Мен ешбір кітаптан, ешбір диссертациядан кездестірмейтін ондаған, тіпті жүздеген инженерлік шешімдер туралы ұзақ таңға әңгімелер едім. Мен уақытында жүзеге асып, ел кәдесіне жараған небір шым-шытырық жобаларды жасау барысында мына біздерді — мамандарды өздерінің ақыл-кеңесімен тұйықтан алып шыққан жұмысшылардың тапқырлығы туралы жыр ғып айтуға даярмын. Олардың қанатты ойларын, тұжырымды пікірлерін күн сайын, сағат сайын ауадай аңсап отыратынбыз. Ол бір кемел ойлардың үшқын атып тұрған шағы еді.

Аттап басқан сайын, алдыңнан күрмеуі қиын проблемалар мен мұңдалап шыға келетін. Сосын күндіз-түні басың қатып отырғаны. Шаршап-шалдықтым демейсің. Екі тәулік пе, әлде үш тәулік пе, қашан істің түйіні шешілмей, үйге қайту жок. Мысалға кенді өндіруді қалай арттыруға болады деген проблеманы алыңыз. Былай қарасаң, бұрын бәрі безбеннен өтіп, мың қайтара таразыланған мәселе. Қыбын тауып, жаңа қырын ашамын дей қоярлық шаруа емес секілді. Сөйтсек, олай емес екен. Ашылмай жатқан сыр, шешілмей жатқан жұмбақ іздегенге табылатын көрінеді. Инженерлер А. Прохоров пен Г. Сыразутдинов архивті ақтарып отырып, патша заманында кенді үңгу — дәп бүгінгідей әрі дәл, әрі ұқыптылықпен жүргізілмегенін анықтады. Пайдаланылып бітті деген блоктарда мұрты бұзылмай тұрған кен қатпары қалып қойған. Мұны кеншілер “сең” деп кеткен. Сірә да төбесінің құлап кетпеуі үшін тіреу қабырға есебіндегі дүние. Міне, сол “сеңді” бұзып, кенді “төбеге” шығаруды қолға алдық. Соның арқасында қазба жұмысы (1941—1942 жылдары) дүрілдеп кеп берсін де, жоспар жүз қырық процентке бір-ақ көтерілді.

Қысқа жіп күрмеуге келмей, қолбайлау болып жатқанда және бір проблема кесе-көлденендей кетті. “Новая” деген шахтадағы қауырт жұмыс мәреге маңдай тіреді, бүгін-ертен “қоныс” тойын жасармыз деп, үміт үстінде отырғанбыз. Табан астынан оның іске қосылу мерзімі кейінге қалдырылды. Дозатарлы қондырғыларды дайындау үшін ауадай қажетті табан болаттың жоқтығы қолбайлау болды. Оның үстіне көтеріп-түсіргіш машинаға

зәру едік. Техникалық кеңесте істің жайы әбден сарапқа салынды. Тығырықтан шығар жол қайсы? Бас механик Азбель:

— Қоймада “Исельбюргер” фирмасының көтеріп-түсіргіш машинасы тұр. Соған ішінара ауыс-күйіс, жөндеу жұмыстарын жасап, қосымша шахтаға қондыру ғана тұйықтан алып шығады,— деген ұсынысын алға тартты.

Біз осы байламға пәтуаластық. Сөйтіп, көтеріп-түсіргіш машина мәселесі шешілгенмен, шахтадан шығарылатын кенді жоғары көтеретін техниканы табу тағы да оңайға түспеп еді. А. А. Азбель бұл жолы да ұтымды ойды ортаға салды. Босаған проходкалау машинасын пайдаланайық деген пайымдау айтты. Оның бұл ұсынысы да қолдау тапты.

Мен бұл мысалдарды текке келтіріп отырғаным жоқ. Ынталы қызметкерлер талай-талай тамаша істерге мұрындық болды. Соның бірі — осы бір қарапайым да ойлы азамат еді. А. Азбель соғыстан кейін Балқаш кен-металлургиялық комбинатының бас механигі қызметінде жүрген кезінде дүниеден қайтты. “Новая” шахтасы мен Лениногордан кеткеннен кейін іске қосылды.

Отты жылдар адамдарды қиындық деген мектептің бар сынынан өткеріп бақты. Бірақ соның бәрінде де адамдардың мәртебесі биік тұрды. Әсіресе, концентрат шығару ісінде байытушылардың қосқан үлесі баға жеткізгісіз еді. Қорғасын-мыс концентратын айыру жөніндегі мүлде жаңа селективті флотацияны өндіріске енгізу үлкен табыстарымыздың бірі еді. Фабрикада кәсіптік шеберлігін арттыра жүріп, басқасын қатар игеру кең қанат жайды. Флотацияға оңайлықпен қолға түсе бермейтін реагенттерді үнемдеп жұмсаудың бірқатар игі шаралары пайдаланылды. Металды жоспардан тыс шығару — майданға таптырмас сый еді. Жұмысшылар арасындағы жарысқа, міне, осынау аса маңызды мәселе өзек болды. Флотаторлар Рыжкова, Троеглазова және басқалар биік межелерге жетті.

Жоғары сапалы концентратпен қамтамасыз ету нәтижесінде завод металл балқытуда, әсіресе, аса бағалы түрлерін балқытуда рекордтық көрсеткіштерге қол жеткізді. Кеншілердің жанқиярлық еңбегі ең әуелі “Бәрі майдан үшін, бәрі жеңіс үшін!” жұмылдырылды. Бел жазбай жұмыс істеген құрыш білекті азаматтардың арасында жүру маған қаншалықты жауапкершілік жүктесе,

соншалықты қызықты еді. Күтпеген жерден тосын оқиға алдыңнан шығатын, бүгінгі кездескен қиындық кешегіге қалай үш қайнаса сорпасы қосылмай жатса, ертеңіге және ұқсамайтын. Сондықтан суытылған аттай, сергек әрі өзінді-өзің қамшылап, инемен құдық қазғандай түртпектеп жүргенің. Ондайда ақыл қосар айнымас досың, арқа сүйерің — цех басшылары, жұмысшы ұжымдары. “Қалауын тапсаң — қар жанар” деген рас, санаса, сыйласа білсең — көл қылатын да, таласып, тартысып жүрсең — шөл қылатын да сол көпшілік қой. Одан асамын деп тасуға болмайды, жасытамын деп жәбірге бару да жараспайды. Қайта қайраттандыра білсең, қатарыңа ала білсең олар саған өмірі: “жоқ”, “болмайды” деген сөзді айтпайды, алдыңнан қия өтпейді. Көптің мінезі — сәуірдің бұлтындай. Сенің міндетің тамыршыдай тап басып, уақытында арнаға салып, дұрыс бағыт-бағдар беріп отыру. Оның бер жағында тұяғы бүтін тұлпар, қанаты бүтін сұңқар жоқ заман еді ғой. Соған қарамастан, обалы нешік, қан майданның алғы шебіндегі қас батырдан бетер іс тындырған тылдағы еңбеккер елдің ұраны да, принципі де: “Қажет екен — демек, жасалады!” деген сөзге негізделіп жата-тын. Кен басқармасының үлкен ұжымы 1942 жылдың орта тұсында алға қойған міндетті орындап қана қоймай, қазылған кен мен шығарылған металдың күрт артуына байланысты бұдан былайғы жерде беймадал жұмыс істейтіндей қор жасады. Лениногорлықтар соғыс жылдарында шығарылған әрбір он оқтың тоғызы Қазақстан қорғасынынан, Лениногор қорғасынынан жасалғанын орынды мактан етуге толық негіз бар.

1941 жылдың соңына таман бас инженер Вербицкий басқа жұмысқа ауысты да, оның орнына білікті инженер, өндірістік тәжірибесі мол Новиков тағайындалды. Өкініштісі сол, мен кеткеннен соң ол бес күннен кейін, қайғылы қазаға ұшырады.

Әркім өзі шыққан тауым биік болсын деген үміт дүниесінің желкен қайығымен жүреді. Мен айтар едім: бос қиялдан гөрі еңбегіне сен. Тәуекелдің төресі сол. Тауға да шығарады, дауылдан да алып өтеді. Мен Қазақстанның аса ірі көне өнеркәсіп орталығы — Риддерде — Лениногорда осыған анық көз жеткізіп, өмірлік қағидаға айналдырдым. Сондықтан да ол маған кенді жер ғана емес, киелі жер саналады. Инженерлер — Д. А. Бабич, Д. С. Вербицкий, А. И. Новиков, Г. М. Сы-

разутдинов, С. И. Степанищев, А. А. Азбель, А. С. Донченко, В. А. Самородский, А. П. Кутепов, Я. Д. Печенюк, П. А. Шишков және басқаларды ризашылық сезіммен еске аламын. Ұлы Отан соғысының алдында, отты жылдардың өрті бүкіл дүние жүзін шарпыған тұста тізе қосып, бір сапта және нық сапта жүріп еңбек еткен жұмыскерлерді — өндіріс жаңашылдарын: Г. Г. Хайдин, В. А. Ноздрачев, А. Дементюк, А. Ахмеджанов, В. Тайжанов, А. Казакова, апалы-сіңлілі Курносенколарды, учаскок бастықтары: Шкилев, Пищальников, Гук және басқа азаматтармен бірге қиын-қыстау күндерде партияның құрметті тапсырмасын абыроймен орындау бақытына ие болғанымды, сірә да, ұмыта алармын ба!

Біздің үлкен де жауапты жұмыстарымыз қалалық партия комитетінің тарапынан қолдау тауып, айрықша көмек көрсетілу арқылы жүргізіліп отырды. Сол кезде Курков, М. И. Кудрявцев, Г. И. Абабков хатшы болған-ды. Оларды қалай ұмытарсың!

* * *

Ер етегімен қан кешкен күндерде зейнетінен бейнеті басым тылдың бар ауыртпалығын тең көтерген ұжыммен қимай қоштасар күн туды. 1942 жылдың сәуір айында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Скворцовтан жедел хат алғанмын. Онда Орталық Комитеттің қарамағына қызметке шақыртыпты. Бар шаруаны Новиковқа өткізіп, Алматыға аттандым. Сәуір айының жиырмасына қараған түнде Скворцов қабылдады. Жиырмасына қараған түні деп отырғаным: бірінші хатшының табалдырығынан аттаған тұста сағат тілі түнгі бірді көрсетіп еді. Ол кезде ерте келіп, кеш қайттым-ау деген әңгіме жоқ. Таңғы 3—4-ке дейін тапжылмай отырып жұмыс істеу тәртіпке енген-ді.

Скворцов әдеттегісінше жылы шыраймен қарсы алды. Мән-жайды түсіндіре келіп:

— Өнеркәсіп саласында ұлттық кадрлардың тапшылығы өзіңізге аян. Дүр сілкінетін күн де алыс емес шығар. Әзірге, барға қанағат. Орталық Комитет Сізге сенім көрсетіп отыр. Қазақ КСР Халық комиссариаты төрағасының орынбасарлығына ұсынады. Одаққа бағынышты өнеркәсіп орындарының жұмысымен шұғылданатын боласыз. Сондықтан БК(б)П Орталық Ко-

митетіне бекітілуге бару үшін, шұғыл Мәскеуге жүріп кетуге тура келеді,— деді.

Жедел хатта ашып еш нәрсе жазылмаған. Мұндағы әңгіменің ау-жайы өздеріңіз көріп отырғандай. Лажсыз уәж айтуға тура келді.

— Таңдаудың маған түскеніне және сенім көрсеткендеріңізге рақмет! Әйтсе де, дәл бүгінгідей ел басына катер төніп тұрған қиын-қыстау шақта менің Лениногорда қалғаным дұрысырақ болар еді. Әлдеқайда көп пайда келтірер едім. Жауапкершілік қай жерде де бірдей. Қызметтің үлкен-кішісінде емес, не тындырып, не қойғанында. Сондықтан қисаныз, мені бұрынғы қызметіме қайта жіберсеңіздер екен,— дедім.

Обалы нешік, Скворцов мұқият тыңдады, бірақ:

— Орталық Комитеттің шешімін екі етуге болмайды. Табыс тілеймін!— деп, қысқа қайырды.

Мәскеуге барып-қайту оңай емес еді. Тек барып-жеткенше он бір тәулік өтті. Содан мамыр айының екінші жартысында арып-ашып Алматыға қайтып келдім. Алдымда — жаңа қызмет, жаңа міндет күтіп тұрды.

Халық Комиссарлар Кеңесінде, кейін Орталық Комитетте қызмет істеп жүрген тұста ең қимас дүниемді ұмыт қалдырғандай, Лениногорға аңсарым ауатын да тұратын және қызмет бабы да ат ізін жиі салдыратын. Көз алдымда құлпыра түскен қаланың әрбір жаңалығына қызғана да, қызыға да карап, зәру ісін шешуге қолдан келгенді аяғаным жоқ. Кейін 1959 жылы Лениногорлықтар мені республика Жоғары Кеңесіне депутат етіп сайлады. Мұның өзі бұрынғыдан бетер жақындастыра түскен-ді. Осылай өр Алтай өңірі мен үшін ең ыстық жерұйыққа айналған. Түсті металлургияның іргелі шаңырақтары саналатын. Лениногорда, БЛКЖО-ның 40 жылдығы атындағы және Тишин кеніштерінде, байыту фабрикаларында, қорғасын, мырыш заводтарында менің беймаза, бірақ жемісті істердің куәсіндай күндер мен түндер өтті. Мен азды-көпті қосқан үлесімді емес, ондағы өмір мектебінің маған берген тәлімін, тәжірибесін мақтан етемін. Лениногор — жоғары сапалы қорғасын, мырыш және басқа да металдар алу үшін ғалымдармен тізе қоса отырып кен өндіру мен байытудың, шикізатты өңдеудің жаңа тәсілдерін, соны технологиясын талдап, жетілдірудің ең ірі орталығы Лениногор — полиметалл кендерін өндіру мен өңдеу жөнінен жаңашылдар қаласы. “Қорғасын-құрылыс”, “Шахта құрылысы басқармасының”

ұжымдары еңбек даңқына кір шалдырып көрген емес. Лениногор энергетиктерін ерекше ықыласпен еске алуға болады, олар Харузов ГЭС-ін тұңғышалды құрылыс ретінде іске қосқанды. Тоқыма фабрикасы, ет-сүт және тамақ өнеркәсібі кәсіпорындары дайындаған өнімдер көпшілік талабынан шығып келеді.

Әр кәсіптің өз қиындығы мен қызығы бар. Әңгіме соның игілігін көруде. Дегенмен, жыл он екі ай үй көрмей, бар өмірін түзде өткізетін геологтарға деген ықыластың жөні бөлек. Мына дәулетте, сәулетте жеті қат жер астының бар сырына қанық сол геолог ағайындардың үлес салмағы мол. Соңғы жылдары олар ашқан қазына “аралдары” көңіл көншіткендей. Геологтарға деген лениногорлықтардың да құрметі айрықша. Ал, қаланың жасыл желекке көмкеріліп, гүлге оранғанын көрудің өзі бір ғанибет. Лениногор күн өткен сайын қанатын жазып, еңсесін көтере түсуде.

1986 жылы мамырда Лениногор еңбекшілері Риддер-Лениногордың іргесінің қаланғанына 250 жылдық тойын атап өтті. Демек, осынау кенді өнімнің тарихы да, таңдай қақтырғандай тамаша істері де аз емес. Оның жау жағадан алып, ер етігімен қан кешкен жылдардағы тарихы өшпестей жадымда қалып қойды, ол күндердің әрбір сағаты ерлікке толы еді. Оны жіпке тізгендей айтып шығу кімге де болса оңайға түспес, сірә.

VII

1942 жылы маусым айының 6-сы күні таңертен Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің табалдырығынан аттадым. Ілгері үмітпен күн кешсем де туған жеріме — күллі балалық, жастық шағым өткен Алматыға біржола оралармын деп ешқашан ойлағаным жоқ еді. Түз-дәм тартса, алды-артыңа қаратпайды екен.

Соғыс деген сұмдықты бастан кешудің азабын айтпағанның өзінде, осы бір аза бойынды қаза тұрғызар жалғыз ауыз сөзді естудің өзі ауыр. Өмір мен өлім бет-бет келген қан майданнан қанша шалғайда жатса да мұнда да оның ызғары жетіп, ел әпшісін қуыра бастаған екен. Көшеде сендей соғылысқан ел, әсіресе, аттап бассаң, әскери адамдар алдыңнан шығады, бұрын ілуде біреуі төбе көрсетсе, шүкір дейтін едік, енді жағдай мы-

нау. Артына қарайлай-қарайлай майданға аттанып жатқан үлкен-кіші, азаматтарын қимай-қимай шығарып салып, жылап-сықтаған ата-ана, бала-шаға, қатын-қалаш. Алғы шепте жүріп, жараланған солдаттар мен офицерлер госпитальдар маңында кара құрым. Соғыс өтінен осында көшірілгендер, босқындар мен қорғансыздар қанша. Аш адамның құдайын ұмытқан, тартықанның тас шайнаған кезі. Көзін сатқан балаларды, жерге қараған қарияларды көргенде өкініштен өзегің өртенеді. Келсабың сынса, келі де құриды ғой, үстері жұпыны, жүздері сынық.

Алматыға қайта оралған шақта, міне, осындай жан ауыртар, жүрек сыздатар тосын суретті көріп, далаға келгендей көңілім құлазып қалып еді. Халық: “Күйігін жасырғанның көңілі жұбанбас” дейді. Мен мансап қуып келмегенімді, осы жерде тереңірек түсіндім. Қалайда қабырғасы сөгіліп, қайғыға батқан ел-жұртыма демеу болар іс тындыру керек, аянбай тер төгу керек деген міндет қойдым алдыма. Жаңа қызметке қызығып кірістім деуден гөрі, қызынып бастадым деу орынды. Барлай қарап, байыбына жете түскен сайын мен үшін тосын, оңайлықпен бауыр баса қояр қызмет болмай шықты. Еш қоспасы жоқ — әкімдік жұмыс екен. Өндірісте жүріп, істің басында соның барында да, жоғында да шыдас беріп, ыстық-суығына бірдей күйіп-пісетін адамға оңай тимеді. Өрге кезіккенше, еңістің қадірін білген бе адам. Балқаштағыдай, Лениногордағыдай емес, күнде не істеп, не қойғаныңды қорытындылап, барыңды таразылап, жоғыңды саралай алмайды екенсің. Онда нақтылы жұмыс, тиянақты нәтиже бар. Ал мұнда әлденеше ай өткен соң, керек десеңіз жылдар өткеннен кейін ғана бағалағандайсың.

Бізде, жоғары деңгейдегі қызметте еш жерде жазылмаған, бірақ әбден қалыпқа түскен катал тәртіп бар. Ол — өзіңнен бір саты биікте тұрған кісінің пікіріне ден қойып, құлақ асу. Ешқайда бұрылмастан, ең әуелі Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Ондасыновтың алдынан өттім. Сосын Скворцовта, онан кейін Шаяхметовте болып, міндетімді айқындап алдым. Обалдары не, республика өнеркәсібіндегі жағдайды егжей-тегжейлі талдап беріп, өз байламдарынан хабардар етті. Олардың әңгімелерінен түйгенім мынау болды: Орталық Комитеттің өнеркәсіпке қатысты бөлімімен, Орталық Комитеттің салалық хатшысымен қоян-қолтық араласып,

жұмыс істеуге тиісті екенмін. Түсті металлургия, көмір және мұнай өнеркәсібі кәсіпорындарының, электростанциялардың, теміржол, транспорт және автотранспорттың, сондай-ақ қорғаныс заводтарының жұмысын қадағалап, қажет кезінде көмектесіп отыру.

Скворцов әңгіме ауанын ауыр өнеркәсіп жағына қарай көбірек бұрып отырды. Соған қарағанда бұл саланы жілікше шағатыны байқалды. Онымен қоймай кәсіпорын басшыларын түгелдей білетін боп шықты.

— Ленгер көмір басқармасының жұмысына айрықша көңіл бөлу керек,— деді ол.— Қазақстанның оңтүстігі, әсіресе, Алматы, Қырғызстан және ішнара Өзбекстан электростанцияларының жұмысы тікелей осы Ленгер көміріне байланысты. Орталық Комитеттің хатшысы Дудкин жолдаспен бірге күллі республика үшін отын дайындаудың нақты шараларын белгілеулеріңіз керек.

Бірінші хатшының айтып отырғаны — Шымкенттен отыз шақырымдай жердегі кен орны. Бадам өзенінің алабына орналасқан бұл кеніштен 1896 жылдан бері көмір өндірілетін. Жылына 800 мың тонна қара алтын қазылатын.

Николай Александрович не айтса да нық әрі ашық айтар еді.

— Және былай,— деді сөзін сабақтай түсіп,— жақсы кеңесшілерді тауып, номерлі заводтарды орналастырумен мықтап шұғылданыңыздар.

Аталмыш заводтар негізінен Алматыға, Петропавлға (Қызылжар), Оралға, Ақмолаға, Балқашқа және басқа да қалаларда қоныс тепті.

Скворцовтан, Оңдасыновтан шыққан тұста мен сол күннен бастап ауыр өнеркәсіп кәсіпорындарына тікелей байланысты аса күрделі де қиын іске біржола қойып кеткелі тұрғанымды анық түсіндім. Бірақ жоқ жерден жүрексініп, тайсақтайтындай үркек сезімнен бойымды аулақ салғанымды жақсы білемін. Қандай да болмасын жауапты тапсырмаға сергек қарауға қалыптасып қалғанмын. Отыз деген орда бұзар жастың артықшылығы да сонда. Үлкен іс сеніп тапсырылған екен, демек, мен оны мінсіз орындауға тиіспін. Есіл-дертім осы болды.

Ел ішінде: “Дария көрмеген бұлаққа таң қалар” деген нақыл бар. Астанадан шалғай ауданда еңбек жолын қарапайым жұмысшылықтан бастап, өндіріспен біте

қайнасып өскен мен үшін ауыз ашып, қайран қала қоярлық тірлік емес еді бұл. Қысқа мерзім ішінде түсті металлургияға қатысты ірі-ірі кәсіпорындармен, Қарағанды және Ленгер кеншілерімен, қорғаныс саласындағы өнеркәсіп орындарымен тығыз байланыс орнатылды. Барлық жерде жанталасқан жұмыс жүріп жатты. Ырғалып-жырғалып, бүгін атқарар шаруаны ертеңге қалдыратын заман емес, соғыс өртінің кеулеп тұрған кезі. Бар күш еңбек өнімділігін арттыруға және шығарылатын өнімдерді көбейтуге жұмылдырылды. Еңбеккер арасындағы жарыс: “Майдан тапсырмасы” деген формада жүргізілді. Мұны жекелеген жұмыскерлердің, ұжымдар мен ауысымдағылардың, учаскелер мен цехтардың өздері белгілеп, қолма-қол жүзеге асырып отырды.

Маусым айының соңы болатын. Скворцов шақыртты. Мен ішке кіріп, жайғасып отырар-отырмастан, шақыртқан шаруасын айта бастады.

— Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті вольфрам мен молибден концентратын күрт көбейтуді талап етіп отыр. Сондықтан Ақшатау вольфрам комбинатының құрылысын жеделдетуге тікелей көмек көрсететін комиссия құруды мақұл деп шештік. Ол комиссияны басқару Сізге жүктеледі,— деп маған барлай қарады да, сөзін сабақтады.— Уақыт тар. Шұғыл жүріп кетуге тура келеді.

Біз де алды-артымызға қарайлаған жоқпыз. Геолог Вяжевич, тау-кен инженерлері, студенттік күндерден қара нанды бөліп жеген Кравченко, Орталық Комитеттің нұсқаушысы Төлебаев төртеуіміз әуелі құрылысқа қатысты бар материалмен танысып шығып, 5—6 күннен кейін Ақшатауға табан іліктірдік. Қарағанды — Балқаш темір жолын салуға байланысты 1935 жылы пайда болған Ақадыр станциясының солтүстік-шығысында 105 шақырым жердегі кен орны бұл. Аңызға өтінде жатқан дала. Ит арқасы қиянға — осындағы әкімдердің шаңын қағып, қамшы басу үшін емес, істің жайымен жете танысып, нақтылы көмек көрсетуге келген соң, уақытты мейлінше ұтымды пайдалануға ұмтылдык. Жоғарыда аты аталған азаматтар аса білікті мамандар еді. Және оларға сол жерде қай мәселеден болмасын орталықтың келісімінсіз-ақ шешім қабылдауға құқы бар-ды. Егер қажет десе, қосымша ресурс, қаржыландыру ісінде де билік өз қолдарында тұғын. Меніңше, мемлекет үшін өмірлік маңызы бар объектілер туралы келелі әңгіме

көтеріле қалған жағдайда комиссиялар, бригадалар, өкілетті өкілдер жасақтау өзін-өзі ақтайтын шара. Әскери өнеркәсіпке ауадай қажетті вольфрам мен молибден концентратын өндіруді арттыру ісі, міне, соған дәлел болғандай. Қысқа мерзім ішінде старательдің* күшімен вольфрам өндіруді жолға қойдық.

Комбинатта барлау жұмысы жеделдетіліп, кен орнына іске қосу жұмыстары басталды. Өндіріс басшыларымен /директоры Зефиоров/ бірге Оңтүстік-шығыс кенішінің, сондай-ақ, Капитальный шахтасының, байыту фабрикасының және бірқатар қосалқы, мәдени-әлеуметтік объектілердің құрылысын тездетудің шаралары белгіленді. Ақадыр мен Ақшатау арасын жалғастыратын 105 шақырымдық тас жолды салу қарқыны арта түсті. Зады, қазақ “жер анасы — жол” дегенді текке айтпайды. Шаруа оңға басын, тіршілігінің тынысы ашылсын дейтін басшы ең әуелі үлкен істі жолдан бастайды.

Жалпы, ережеден өнеге артық. Елге сылдыр сөзіңнен гөрі ісің керек. Вольфрам өндіруді арттырудың шешуші бір кезеңінде мынадай тосын, бірақ аса пайдалы қадам жасалды. Оны сол кезде “алтын алмасу” деп атап жүрді. Оның мәнісі: жұртқа бағалы металды азық-түлік пен өнеркәсіп бұйымдарына алмастыру. Нәтижесі кісі таң қалғандай еді. Бір жарым айдан соң қорытындысын шығара келіп, мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің тапсырмасы ең қысқа мерзім ішінде орындалды және вольфрам шығаратын аса ірі комбинат дер кезінде іске қосылады деген берік тоқтам жасадық.

Бір қолды екі ете алмай жүрген сындарлы шақта уақыт тауып геологтардың жұмысын бажайлап қайттық. Олар Ақшатаудың оңтүстік күнгей, оңтүстік және шығыс бөлігіне барлау жасап, жомарт жердің қатпар-қатпар қойнауын “сүзгіден” өткізіп жатқан-ды. Бір апта ішінде Вяжевич, Кравченко үшеуміз о шеті мен бұ шеті 200—400 шақырым келетін маң даланы шарлап, ондаған геологиялық партияларды араладық. Бұл “жортуыл” құрғақ қиял болмай шықты. Кейін, республика геологиялық кеңестің төрағалығын атқарып жүрген кезде оның көп пайдасы тиді.

Ақшатауға қайтып оралысымен Орталық Комитеттен қосымша тағы бір тапсырма алдым. Молибден кенін шығару жайымен танысу үшін Балқашқа тарттым.

* Старатель — өз бетімен жалданып жұмыс істеушілер.

1941 жылдың бас кезінде-ақ инженер Е. Антоновский түн демей, күн демей ізденіп жүріп, Қоңырат кенінен молибден концентратын алғаны бар. Дүниежүзілік тәжірибеде тұңғыш рет қазақ топырағында парфирлі-мыс кенінен молибден ажыратылды. Осынау игілігі мол ерен еңбегі үшін ол Сталиндік сыйлықтың лауреаты атанды. “Бал жинаған бармағын жалар” деген осы.

Молибден шығаруда Шығыс Қоңырат кен орнының жөні бөлек. Соғысқа дейін-ақ Пухов, Ахунов, Богатырев сияқты геологтар бұл өңірді түгел сүзіп шыққан. Сөйтіп барлаушылардың, кеншілердің, шағын ұжымы кеніш көзін ашып, Балқашты молибден кенімен жабдықтай бастаған-ды.

Сырт қараған кісіге барлау жұмысын жүргізу, құрылыс салу, кен шығару — ысқырып жүріп істей салатын жеңіл шара сияқты көрінеді. Жок, мүлдем олай емес. Бұл сарсыла ізденуден, маңдай терді моншақтата төгуден тұрады. Мен институтта бірге оқыған инженер Л. Барон: “Құмнан қыл ескендей тірлік” деп отырар еді. Ол Ұлы Отан соғысынан кейін докторлығын қорғады КСРО Ғылым академиясының Скочинский атындағы тау-кен институтының профессоры.

Алматыға оралған бойда Ақшатау мен Шығыс Қоңыратта атқарылған жұмыс туралы Орталық Комитетке, Халық Комиссарлар Кеңесіне барын — бардай, жоғын — жоқтай баяндадым. Со бойынша Шығыс Қоңыратқа Майқайыңнан және басқа да кеніштерден тәжірибесі мол, ысылған кеншілер жіберілді. Бірақ бұл бар проблеманы түпкілікті шеше алмап еді. Соған орай біз Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің мүшесі А. И. Микоянға көмек сұрап, хат жаздық. Қолма-қол жауабын да алдық. Оның нұсқауымен Ақшатау мен Қоңыратқа сонау “алты айшылық” Уралдан бесаспап бұрғышылар мен инженер-техник қызметкерлер келді. Олар аянбай еңбек ете жүріп, білгендерін жергілікті жұмыскерлерге үйретуден жалықпаған-ды. Оны істің нәтижесінен анық аңғардық: кеніште асыл тас шығару екі есе артса, молибден өнімдерін шығару 70 процентке дейін өсті.

“1941—1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысының тарихы” деп аталатын көп томдық кітаптан мынадай деректі оқыған кезде, еріксіз елең етесіз: “Елде, соғыс уақытында өндірілген әрбір 100 тонна молибденнің 60 тоннасын Балқаш даласының ерлері, Шығыс Қоңырат кеншілері беріп отырды”. Сол жылдардың қаһармандық

еңбегінің куәсіндей комбинат алдындағы алаңға орнатылған "Т-34" танкі мен мұндалайды. Соғыс кезінде жау шебін сан рет ойрандап өткен бұл танктердің сауыты Балқаш пен Ақшатаудың вольфрамымен және молибденімен суарылған. X

"Көз — қорқақ, қол — батыр" деген осы. "Апырай, қалай болар екен" деп, үміт пен күдік қатар атой салған күндер артта қалды. Шығыс Қоңыраттағы шаруаны аяғынан тік тұрғызып, жүк таситын машинамен Алматыға қайттық. Ол кезде жанар-жағар майдың тапшылығынан Балқашқа самолет ұшпайтын. Бірақ Мойынты-Шу тас жолы біз үшін кілем үстімен жүргенмен бірдей еді. Өйткені онда да біздің қолтаңбамыз қалғанды.

Соғыс жылдарында Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасарлығы қызметін еске алған тұста мынаны баса айтуды парыз деп білемін: адамдар аянып қалмады, малым — жаным садағасы, жаным — арым садағасы дегендей, Отан үшін отқа да күйді, суға да түсті. Еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін бар ауыртпалықты тең көтерді. Бірде-бір артта қалушы болмас үшін, металды, көмірді, мұнайды және басқа да қорғаныс өнімдерін қалайда көп беру үшін аз ғана уақыт ішінде кәсіпорындардың жаңа қуатын игеріп, іске қосу үшін нағыз еңбек бәсекесі жүрді. Орталық Комитеттің және Халық Комиссарлар Кеңесінің тапсырмасымен талай бригада, комиссияларды бастап, ауыр өнеркәсіптегі Ащысай полиметалл комбинатына, Шымкент қорғасын зауытына, Гурьевтегі, Ақмоладағы, Балқаштағы және осындай артта қалған ірі-ірі кәсіпорындарға барып тұрдық. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің өкілі ретінде Ленгерде, әсіресе, Қарағандыда айлап жұмыс істеуге тура келді. Орталық Комитеттің, Халық Комиссарлар Кеңесінің бақылауындағы іске қосылатын көптеген объектілердің ішінен бірінші Қазақ металлургия зауытын бөле-жарып айтар едім. Бұл міндет мінсіз орындалды, завод 1944 жылы желтоқсанның 31-і күні тұңғыш металын берді, Сталин құттықтау жеделхатын жолдады. Қызыл Армияның қаһармандық ерлігі елдің де еңсесін көтеріп, айналасына жадыраңқы көңілмен қарай бастаған. Оның үстіне металлургия үшін ең бір қуанышты сәтті бастан өткергелі тұрған. Алаңға жиналған жүздеген құрылысшылар, монтажшылар, металлургия алдында мен Орталық

Комитеттің, Халық Комиссарлар Кеңесінің атынан сөз сөйлеп, оларды еңбектегі ерен табыстарымен құттықтадым.

Кейінірек қорғасын-мырыш комбинатына айналған Өскемен қорғасын заводын айтпай кету — қиянат. Аталмыш объектілердің және түсті металлургияға қатысты басқа да кәсіпорындардың құрылысы жайлы әңгіме бола қалған жағдайда сұрапыл соғыс жылдарында, одан кейінгі тұстарда оларға тікелей басшылық жасаған белгілі кайраткер В. Э. Дымшицтың есімі еріксіз еске оралады. Ол кісімен әлденеше рет жүздесіп, ірілі-ұсақты талай мәселелерді шештік, менің ойымша, қай кезде де ол кісімен ортақ тіл таба білген едік.

Қалай сан-саққа жүгіртпейік, бірақ ақиқаттан аттап кете алмаймыз. Адамға жақпаса да аллаға жақсын дегендей, шындығын айтсақ, отты жылдар партияның экономикалық стратегиясының дұрыстығын дәлелдеді. Қазақстан аса қуатты шикізат және өнеркәсіп орталығы болып келді. Бар салмақ негізінен біздің республикаға түсті десек және оны қара нардай көтере білді десек, ешкім оны жосықсыз желпінуге санай қоймас. Байтақ елдің басына түскен ауыртпалықты республикада тұратын барша халық тең көтерді, мызғымас бірліктің шынайы үлгісін көрсетті. Тату үйге тақсыреттің жоламайтынын өмірдің өзімен дәлелдеді. Бұған дейін атап өткенімдей, қазақ елі эвакуацияланып келген кәсіпорындарды қанатының астына алып, миллионнан астам адамға пана болды. Өкінішті бір жәй: туған топырағынан, кіндік қандары тамған атамекенінен тұтас бір халықтар осында еріксіз қоныс аударылды. Әрине, бұл бір ауыз сөзбен жеңіл қайыра салатын ат үсті әңгіме емес, көпке белгілі жайды келістіріп айту, әрине, қиын, сонда да бұған қайыра соғып, ой өрбітеміз. Ал, қазір оңайлықпен тізе бүкпеген ортақ жауды жеңуге қазақстандықтар қосқан үлес қандай болды дегенді сабақтай түселік.

Қарағанды шахтерлерінің алдына аса күрделі міндет қойылды. Донбастың уақытша жау қолында қалуына байланысты соның орнын жоқтатпау қажет еді. Қарағандылық кеншілер мен Донбастан эвакуациямен келген жұмысшылардың тізе қосып жұмыс істеуі арқасында бұл атырапта төрт жыл ішінде 23 жаңа шахта салынды. Көмір өндіру 1945 жылы 11,2 миллион тоннаға жетіп, 1940 жылмен салыстырғанда екі еседей

ұлғайды. Сондай-ақ Лениногор, Балқаш, Шымкент, Ащысай, Зырян, Текелі майданға қажетті өнімдерді үстемелеп отырып жабдықтады. Гурьев мұнайшылары танктерді, авиацияны, автотранспортты жанар-жағар маймен қамтамасыз етті.

Қазақстанды сұрапыл соғыс жылдары жау аяғы жетпес тыл болды деу — мүлдем қате түсінік. Мұнда күн демей-түн демей ел арып-ашып жұмыс істеп қана қойған жоқ. Қанды балақ қас дұшпанға қасқайып қарсы тұрған, жан беріп-жан алған күндерді де бастан өткерді. Мәселен республиканың батысы Сталинград майданымен ұштасып жатты. Жердегі күн тұтылғандай айқас аспандағы әуе шайқастарымен алмасып, әккі жаудың амалын іске асырмай, бетін қайтарып отырды. Олар Атырау өңірінің алтынға бергісіз мұнайына көз алартып, иненің көзінен өтетіндей айласын асырып үйренген қарақшыларын түсірумен болды. Бірақ қырағы сақшылар қия басқан жауды тыпыр еткізбеді.

Халық: “Төзім — ердің тірегі” дейді. Бұл қиын, бірақ ерлікке толы жылдар болды. Адамдардың ақыл-парасаты биік тұрған, ерік-жігері ерекше шыңдалған кезең еді. Бір-біріне деген мейірім, жоқ-жітікке деген қайырымдылық соншалықты зіл-зала, ауыртпалықтан алып шықты. Халық өзіне-өзі сеніп қана қойған жоқ, партияға, оның ісіне мейлінше адал болды. Ең бір жауапты тапсырмалар жанқиярлықпен орындалып жатты. Мен соның бірлі-жарымын ғана, шет жағалап қана тілге тиек еттім. Республика көлемінде жасалған ұлан-ғайыр ғажайып істер халықпен бірге жасап, бірге ғұмыр кешеді.

Қазақ: “Өткеннің арбасы алысқа бармайды” дейді. Рас, ескірген, тозған дүние уақыттың құрбаны. Бірақ ескісіз жаңа болмайды. Оның тәлімінсіз, ащы сабағынсыз ертеңгі күннің ерекше қасиеті танылмайды. Демек, бүгінгі күн кешегі күннің шәкірті. Өткенді бағаламай, болашақты қадірлей алмайсыз. Мәселен, Қазақстанның ғана емес, сонымен бірге бүкіл еліміздің индустриясының кең қанат жайып, қуатының артуына соғыс уақытында салына бастаған бірқатар алып құрылыстардың айрықша маңызы болды. Осы бір фактінің өзі-ақ талай ойға өзек емес пе, ойланып көрелікші, ағайын.

Мен тылдағы өмірді, адамдардың күстенген алақанымен жасалған талай-талай жұмысқа барлау жа-

садым. Бірақ фашист басқыншыларына қарсы кескілескен ұрыстарға қатыспасам да, қызмет бабымен мен өз жерлестерімнің қаһармандық ерлігінен хабардар едім және оны әрқашан мақтан етемін.

Мерзімді баспасөз жарғақ құлағы жастыққа тимей әлденеше қайталап жазып жүргеніндей, Қызыл Армия қатарында көп ұлтты Қазақстанның 1 миллион 200 мыңға жуық жаужүрек жігіттері мен қыздары жаумен шайқасса, соның 82 мыңы коммунист, 250 мыңы комсомол мүшесі екен. Кең-байтақ қазақ жерінен ондаған атқыштар, атты әскерлер дивизиясы мен бригадалары, авиациялық полктар мен арнайы мамандандырылған батальондар жасақталды. Мыңдаған жерлестеріміз Уралда іріктелген әскер құрамына енді. Брест камалын қорғасқандар қатарында үш мыңдай қазақстандықтар жаумен бетпе-бет келді. Ұлы Отан соғысы тарихының мәңгі өшпес беттерінде Н. В. Панфилов атындағы 8-ші гвардияшылар атқыштар дивизиясының ерлік жолдары сайрап жатыр. Мәскеу түбіндегі Дубосеково разъезіндегі кескілескен ұрыста 28 гвардияшы-панфиловшылар ерліктің ел естімеген үлгісін танытты. Орыс жігіті Клочков: “Ресей ұлан-байтақ, бірақ шегінуге жер жоқ, артымызда — Мәскеу!” деп, қасық қаны қалғанша қас жауына қасқая қарап тұрғандар арасында қазақтар да, украиндар да, қырғыздар да, молдовандар да бар еді. Қазақстандықтар 29 ай қоршауда қалған Ленинградты қорғап қана қойған жоқ, оған 138 вагон азық-түлік жіберіп, Жамбыл ақсақал: “Ленинградтық өрендерім” деген жырымен де рухани қуат берді. Бүкіл кеңес халқы боп қорғаған Сталинград майданында біздің жерлестеріміз намысты қолдан берген емес. Олар Украинаны, Белоруссияны, Балтық жағалауын, Молдованы азат етуге қатысты.

Күн тұтылғандай жер мен көкті өрт шалып, атылған оқтан, жарылған бомбадан құлақ тұнған зар заманда Отаны үшін өлімге бар, қазақ топырағынан майданға аттанған сарбаздардың:

— 100 мыңнан астамы ордендер мен медальдарға ие болса,

— 100-ден астамы Даңқ орденінің кавалері атанса,

— 500-дейіне Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Алтын жұлдызды екі мәрте алған Талғат Бигелдиновты, Сергей Луганскийді, Иван Павлов пен Леонид Беданы білмейтін тірі пенде некен-саяқ шығар.

Бұл жерде қынабынан қылышын суурмай жатып-ақ даңқы шыққан Бауыржан Момышұлының жолы да, жөні де бөлек. Ақиық қыранның өзі айтқандай:

Ақыл айтар мезгілде,

Мың жасаған шалдай бол.

Қатал болар мезгілде,

Шатырлаған жайдай бол.

Мейірім түсер мезгілде.

Ағарып атқан таңдай бол,

Жауды бөгер кезінде,

Көлденең жатқан ордай бол!— деп азаматтық тұлғасын да, ақындық сөзі мен аталық өсиетін де қалдырып үлгерген еді. Шынында да, Баукең қаламдас інілерінің бірі жазғандай, жұрттың мінезі мен құлқы, қимылы мен пиғылы қалыптасып алған заманда қалыпқа сыймай кеткен бөлекше бір жан болатын.

Қариялар: “Оққа қарсы шапқанда өлім қапталда қалады” деп отырушы еді. Ысқырығының өзі ынжықтың иманын үйірген тажал оғына қарсы шапқан арыстан жүректі Баукеңе Кеңес Одағының Батыры деген ең жоғары атақ мына беріде — ол кісінің өзі дүниеден өткен соң берілді. Бәріміз де қуанып, “ештен — кеш жақсы” дедік.

Көзі тірісінде біріміз аға, біріміз інідей сыйласып өттік. Базбіреулер сан-саққа жүгірткендей, ол кісіге атақ алып бергіміз келмегендей алты аласы, бес бересіміз жоқ еді. КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының мүшесі, КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшесі кезімде тиісті орындарға әлденеше рет атақ беру жайында мәселе қойғаным бар. Менің бұл әрекетімді естіген Баукең бір жолы арнайы келіп: “Батыр жау барда сыйлы, би дау барда сыйлы, Димеке. Маған қолдан берген атақтан кәдімді асырған халқымның ықыласы артық. Тілекте түп болмайды. Құдай риза, мен риза. Мен қасы да жау, досының қасы да жау, қасының досы да жау ер жігіттің бірімін” дегені бар. Әрине, көз өзіне сенеді, құлақ өзгенің сөзіне сенеді. Дара тұлғалы, даңқы төрткүл әлемге асқан азаматқа атақ алып беру абыройына, ортақ бола алмағанымға әрине, өкінемін.

Әскерге алтыннан да темір қымбат болған ауыр күндерде азық-түлік ауадан да қымбатқа түсті. Колхозшылар мен совхоз жұмыскерлерінің еңбегі өлшеусіз еді. “Әрбір пұт астық — жау жайратар соққы!”, “Майдан шебі біздің колхоз арқылы өтеді!” — осынау ұрандарды

республикамыздың ауыл еңбеккерлері іспен тиянақтап, жауға атой салған жауынгерлерге айбар беріп отырды. Әр гектардан 200 центнерден астам тары өсірген Шығанақ Берсиев әлемдік рекорд жасап, ел мәртебесін бір биіктетіп тастады. Ал, Ыбырай Жақаев, Ким Ман Сам, Анна Дацкова, Жазылбек Қуанышбаев, Сындыбала Оңғарбаева, Досым Асанов, Петр Томаровский және басқа да диқандар мен малшылар жалпақ жұрт таң қалдырғандай табыстарға қол жеткізді.

Бұл мәтел мен айтпақ ойды аша түсе ме, жоқ па, білмеймін. Бірақ сөз арасына сыналай кеткенді жөн көріп отырмын. Қазақ: “Жетімге ауыз берген құдай нәпақа да береді” дейді. Таңның атысы, күннің батысы демей жұмыс істеген үлкен-кіші өздері тойып тамақ ішпесе де, бүтін киім кимесе де, тапқан-таянғанын жеңіс жолына жұмсады. Тірнектеп жүріп, миллиондап қаржы жинады. “Нәпақадан” жасалған апай төс танктер колоннасы, көк сұңқарлары — авиа эскадрильялары, бронепоездар, катерлер мен сүңгуір қайықтар жау апшысын қуырған айбынды күшке айналды. Қазақстанның ғылым мен мәдениет, өнер қайраткерлерінің еліміздің қорғаныс қуатын нығайтуға қосқан үлесі ерекше болды. Сол жылдары күллі елдің ақыл-ойы, шалқар шабыты, өнердің қайнар бұлағы осында — Алматыға шоғырланып еді. Әлемге аты мәшһүр академиктер: металлург Иван Павлович Бардин, биолог әрі географ Лев Семенович Берг, геохимияның атасы әрі аса көрнекті ойшыл Владимир Иванович Вернадский, микробиолог Николай Федорович Гамалея, химик, көмір газынан қорғанытын “баскиімді” жасаған Николай Дмитриевич Зелинский, экономист Станислав Густавович Струмилин, геолог Қ. Сәтпаев сынды тамаша талант иелерінің шығармашылық ізденістері жеңіс күнін жақындата түскен-ді. Астроном Гавриил Андрианович Тихов бір қарағанда жер басып жүрген жұмыр басты пендеден гөрі көктің “піріне” ұқсайтын, сол ғажайып адам әскердің аса тиімді бой жасыру әдістері мен тәсілдерін талдап берді. Күміс көмей Роза Бағланова — сыңғырлаған үнімен, мың бұралған Шара Жиенқұлова — әсем биімен, тұлпардың қыл құйрығын қобызына ішек қылған Жаппас Қаламбаев — сыр толғаған күйімен, үнімен күс ілген Ғарифолла Құрманғалиев, Жүсіпбек Елебековтер — жасығанды жұбатқан, тасығанды сабасына түсірер

әуездерімен елге де, елге қорған болған ерлерге де қайрат беріп, қаһарландыра білді.

“От пен темір сайысқан,

Келдім майдан төрінен.

Жер құшам деп көр құшқан,

Жауды жеңіп келдім мен” — деп, ақындық мінезі бөлек Қасым Аманжолов жырымен нәр берсе, Сырбай Мәуленов майдан даласындағы өмір тынысын өз бояуымен жеткізеді. Мен оның “Құлын” деген өлеңін қайталап оқудан жалыққан емен.

— Шаршаған жол батып,

Волховтың батпағында,

Жатыр бие толғатып,

Зеңбіректің арт жағында,

Фугас бомбасы

Жерді өртеген қиын күнде.

Тіршілік жолдасы

Бүлкілдейді биенің бүйірінде.

Адамдай жапа шегіп құса мұннан

Сәби бір үн сағынған.

Жалын тарта, көзіне үнсіз қарап.

Солдат оның сипайды құрсағынан.

Шашыраған көк жалынын бүркіп темір,

Орманның іші үрейлі.

Ал оттың ортасында — шіркін, өмір.

Құлын боп кісінейді.

Қазақ даласы дөнбекшіп, уайым мен қайғыға оранып жатып та сағалап келген жоқ-жітікке, жетім-жесірге пана болды. Оқымыстыны да, өнер тарландарын да өзекке теппей, өз бауырына алды. Оның он-сан мысалын осы елдің дәм-тұзы тартып, осы жердің шуағына бөленген: режиссер Сергей Эйзенштейн, ағайынды Васильевтер, режиссерлер Всеволод Пудовкин, Иван Пырьев, Григорий Рошаль, актерлер Михаил Жаров, Борис Чирков, Вера Марецкая, балалар театрының негізін қалаушы Наталья Сац, мүсінші Исаак Иткинд, әдебиетшілер Константин Паустовский, Виктор Шкловский, Владимир Луговской, Самуил Маршак, Лев Варшавский сынды ел таныған азаматтар қазақ топырағының киелі тірлігін ұмытпаса керек. Аштықта жеген құйқаның тоқтықта дәмі ауыздан кетпегені жақсы ғой.

Күйігін жасырғанның көңілі жұбанбайды. Дәл осы бір ел басына нәубет төнген кәтерлі шақта Сталиннің бір ұртында шала барын жан баласы сезе қойған жоқ.

Қазақ әруақ аттамаған, мен де әруақ жөнінде оң сөйлегенді, әйтпесе үндемегенді қалайтын кісімін. Бірақ ақиқаттан аттап кету — арға сын. Оның қиянаты мен қылмысының беті ашылып, ақ-қарасы таразыланып жатқанда айтарым: халық оған құдайдан бетер сенетін. Су төгілмес жорға да сүрінеді деп, отызыншы жылдарда жаппай жала жабылып, жазалау шаралары жүргізілген тұстағы оның адам түгілі құдай кешпес күнәсін біле тұрып, бүркемелегендер күні кешеге дейін тайрандап арамызда жүрді. Олардың өзі де біле тұрып, оған кір жуытпады. Кейін ала-топан соғыс басталды. Ел ерге, ер жерге қараған заман туды. Сол кезде оның айбыны асып, атақ-даңқы аспандай түсті. Айдарынан жел есіп, азу тісі алты қарыс болған оның шашпауын көтерушілер тіпті көбейіп кетті. Әрбір қоғамдық шара, актив Сталиннің атына сала құлаш хат қабылдаумен аяқталды (бұл кейін де жалғасты). Орындарынан тік тұрып алақандары ойылғанша қол соғатын, көсем алдында ант беріп, өздеріне байланысты не бар, соның бәрін жасауға, тіпті жауды жеңу үшін жандарын пида етуге әзір екендіктеріне кәміл сендіруге тырысатын. Кейбір кездері құдай жарылқап Сталиннің қолы қойылған жауап та алып қалатын.

Мына бір оқиға әлі есімде. Оңтүстік Қазақстан облысы “Бірлік” колхозының төрағасы Әбдікерім Юсупов бала-шағасының аузынан жырып жиған-терген 165 мың сомды бронетанк күшін нығайтуға жұмсап, көсем атына хат жолдады. Онда былай делінген: “Кенес өкіметі қазақ халқын терезесі тең ел етті. Біз ортақ жеңісімізді тәрк ете алмаймыз. Құралайды көзге атқан танкішілердің зіл-батпан оғы жауды ойран етіп, жеңіс сағатын жақындата түссін. Иосиф Виссарионович, бізге қуаныш сыйлап, жауға үрей тудырғандай Сіздің денсаулығыңыз зор болсын!”.

Хат Сталинді үнсіз қалдырмады. Қызыл Армия атынан арнайы бауырластық сәлемін жолдады. Ол “Правда” газетінде жарияланды. Және Сталиннің Қорғаныс қорына миллиондаған сом үлес қосқан қазақстандықтарға жолдаған жеделхаттарының алды-арты бұл емес еді. Көсем мынадай қиын-қыстау шақты елдің рухын көтеріп, жеңіске деген сенімін нығайта түсу үшін қолда бар мүмкіндікті қалт жібермейтін. Және ол ел-жұртты еңбектегі ерлік істерге жұмылдыруда орасан зор насихаттық рөл атқарды.

Сталин КСРО Халық Комиссарлары төрағасы және Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің басшысы ретінде Қазақстан экономикасының күре тамырын қолынан шығарған жоқ. Ол республика тынысын бүге-шігесіне дейін біліп отырды.

Әділдігін айту керек, бұл арада Сталинге барын — бар, жоғын — жоқ деп, бүкпесіз хабардар етіп отырған Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің мүшесі Анастас Иванович Микоянның еңбегі зор. Ол азамат, саясаткер ретінде ірі тұлғалардың бірі. Ұзақ жылдар бойғы тонның ішкі бауындай араластығымыз артық-кемі жоқ осындай тұжырым жасатады.

Тарих боямалауды көтермейді. Бары да, шыны да осы...

Әр кездің өз әні бар ғой, оған орындаушы кінәлі болмаса керек.

* * *

Халық Комиссарлар Кеңесінде қатарынан бірнеше жыл қызмет істеу республика өмірімен қоян-қолтық араласып, оның барша саласымен шұғылдануға жол ашқанды. Уақыт жетпей, жанталасушы едік. Менің әріптестерім, Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы қызмет бабымен ұзақ жолсапарға шығып қайтатын. Өмір өз міндетін ұсынады, соған орай талап қойылады. Комиссарлар Кеңесінің отырыстары тұрақты түрде өтетін, онда облыстық атқару комитеттері төрағаларының, халық комиссарларының, бас басқарма және кәсіпорын басшыларының есебі тыңдалатын. Кезекті белгі соғу емес, істің жайы егжей-тегжейлі талданып, талқыға түседі. Және бүгінгі қаралған мәселеге ертеңгі күн тәртібі сәйкес келе бермейтін. Өнім өндіру жоспарының орындалуы, өнеркәсіп және мәдени-әлеуметтік объектілердегі құрылыстың барысы, тауар айналымы жоспарының жай-күйі — міне, осындай жүздеген мәселе әңгіме өзегіне айналатын. Ұр да жық сын емес, не айтылса да өткір әділ әрі ашық айтылады. Сылап-сипап шығарып салу жоқ, әркім істен нәтиже шығарарлықтай жауапкершілік аркалап аттанатын. Жасыратыны жоқ, істің бір ұшы одақтық Халық Комиссариатына, КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің аппаратына, Халық Комиссарлар Кеңесі төрағаларының орынбасарларына келіп тірелетін. Төрелікті де солар айтатын.

Жұмыс таңертеңгі сағат тоғыздан басталып, түнгі үш-төртке дейін жалғасатынын бұдан бұрын да құлаққағыс еткенмін. Соның өзінде де уақыт жетпей жататын. Мұрнынан шаншыла жүріп, уақыттың қалай өткенін де байқамайтын едік. Облысты аралап, өнеркәсіп кәсіпорындарының жұмыс барысымен танысып, көмек көрсеткеннің сыртында астық, қант қызылшасын, мақта дайындаумен, әлеуметтік-тұрмыстық мәселелермен шұғылдануға тура келетін еді. Соның бәрі білік пен білімді ғана емес, әрбір минутты ұтымды пайдалануды және оның жемісті болуы үшін күресуді талап ететін. Қысқасы, Атырау мен Алтай, Қаратау мен Торғай даласына дейін қанатын кең жайған республикамыздың мен бармаған облыс, қаласы, тіпті шалғай ауданы жоқ. Сол кездегі ірі-ірі кәсіпорындардың бәрінде болдым. Бұл арқылы бағамды арттырғалы отырғаным жоқ, атың барда жер таны, малың барда ел таны дегендей, сол жылдары жақсы мен жаманды таныдым, ел қадіріне жетіп, жер қасиетін ұқтым, білгенімнен білмегенімнің көп екеніне көзім жетті, үйренуден жалықпа деген сөздің қадіріне жетіп, тәжірибе жинақтадым.

Өмір өзгеріссіз болмай тұрмайды. Байлық — қолдың кірі, бүгін бар, ертең жоқ деп қарайтын қазақ, ат мінген азаматтың өзінен гөрі қолындағы билігіне көбірек қарайлайтын әдеті. Олай деп отырғаным: 1944 жылдың екінші жартысында республика партия ұйымының басшылығында ауыс-күйіс болып, Н. А. Скворцов Совхоздар халық комиссарлығына тағайындалуына байланысты Мәскеуге кетті, соған орай бір жай еске оралады. Жақсының жақсылығын көре білу бар да, оны айта жүру, үлгі ете білу бар. Скворцов соған лайық азамат еді. Соғыстың ең бір қысталаң шағында Орталық Комитеттің бірінші хатшысы боп істеу, әрине, кімге де болса оңай емес еді. Соған қарамастан ол республикада көп іс тындырды. Ол шын мәніндегі интернационалист еді. Өзі жұмыс көзін таба білетін және өзгеден де жұмысты талап ете білетін. Әрине, бірінші хатшыға өті жарылып кетердей өткір сын айту қайда. Сылап-сипай отырып, желқақты қып айтылған ескертпенің өзіне қызарақтап, тіпті сол жерде тойтарып тастайтын. Ол кісінің өзі басқарған соңғы бір пленумда республика прокуроры сөз сөйлеп, Шаяхметовтың шарбағына қарай нән “тасты” атып кеп қалды. Әуелі ол:

— Мен Скворцовтың қабылдауында жиі боламын. Барған сайын қойған мәселем орнықты шешіледі. Шаруам тынып, ішпей-жемей тойып қайтамын,— деді. Сосын Жүмекене бұрылып тұрып, сөзін жалғастырды.— Ал, Орталық Комитеттің екінші хатшысы Шаяхметов менменсіп кеткені сонша, оның қабылдауында болу қиынның қиыны.

Прокурор қара қылды қақ жарып айтты ма, жоқ ұзында өші, қысқада кегі бар ма, әйтеуір Шаяхметовтың басына қара бұлтты үйіріп барып, сөзін былай аяқтады:

— Егер ол қолы қалт етіп, қабылдай қалғандай болса, онда оның төрелігіне түскен бірде-бір мәселе нақтылы шешімін таппайды. Оған жұмыс әдісін өзгерткен жөн.

Әрине, еңбек жолын ауыл мұғалімдігінен бастап, Орталық Комитеттің әуелі үшінші, енді екінші хатшысы қызметіне дейінгі биікке көтерілген, өмірдің ашы-тұшысын бірдей бастан кешірген Жүмекен есе жібере қойматыны анық. Қырықтың қырқасына көтеріліп, алмас қылыштай қынабына сыймай тұрған шағы. Тіл жарасы жанына батты білем:

— Егер прокурор Орталық Комитеттің бірінші хатшысының есігін теуіп ашып, күн құрғатпай барып тұрса, барған сайын қап-қап ақыл алып, қойған мәселесін қолмен қойғандай шешіп бергеніне қанаттанып, арқаланып шықса, онда оның екінші хатшыда не шаруасы бар? Сіздің мына сыныңызды қалай түсінсек екен?— деп бір тоқтады да, басқа мәселеге көшті.

Дәл осы жолы Қазақ КСР Халком кеңесінің және Министрлер Кеңесінің төрағасы Ондасынов Нұртас Дәндібайұлы мінбеге көтеріліп сөзінің соңында:

— Қызмет бабында кұрдай жорғалаған жағымпаздардан іргенді аулақ салған мақұл,— деп еді, “Казахстанская правда” газетінің редакторы Нефедов орнынан тұрды да:

— Жағымпазыңыз кім, ашып айтыңыз,— деп қақпайлай берді. Нүрекен кұланның қасынуына мылтықтың басуы дөп келгендей, сол жерде қасқайып тұрып:

— Жағымпаздың көкесі — мына сіз,— деп сілтеп-ақ жіберді.

Нефедовтың аузына күм құйылды. Нүрекен сөзін аяқтап, мінбеден түсіп бара жатты.

Осының бәрі Николай Александровичтің арқасына аяздай батып, жүйкесін жұқартып отырғанын айтпай-ақ аңғартқандай еді!— Қорытынды сөз сөйледі. Қысқа қайырмай, көсіле сөйлеп, көңілге түйгенін бүкпесіз айтты. Республика партия ұйымдарының алдында тұрған кезектегі міндеттерді жұптай келіп:

— Біраз жылдан бері Орталық Комитетте қызмет істей жүріп,— деді ешкімнің атын атап, түсін түстеместен,— айналамдағы адамдар бір бүйіріне құлта сақтап, тасадан тас атар күнді күтіп жүрер деп ойламаған едім. Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде дегенге енді көзім жетті. Оны осы пленумда сөйлеген Орталық Комитеттің кейбір мүшелерінің сөзі бұлтартпай дәлелдеп берді. Мен ешкімді алалағаным жоқ, үзенгімді тең ұстап, бәріңізге бірдей партиялық талап қойдым. Жаным батып жүрген бүйрегімдегі тас болмаса, менің бір ұртым май, бір ұртым қан емес.

Пленум осылай аяқталып еді. Содан көкейге түйгенім: “Жақсы айтты!” деп елжірей бермеймін, “жанман айтты!” деп тепсінуден аулақпын.

Соғыс аяқталардың алдында ғана Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына Г. А. Борков сайланды. Ол осыған дейін БК(б)П Воронеж обкомының екінші хатшысы, сосын Новосибирск обкомы мен Хабаровск өлкелік комитетінің бірінші хатшысы болып істеген екен. Мұнда көп тұрақтай алмады, БК(б)П Орталық Комитетінің қарамағына жұмысқа ауысып кетті. Мынадай іс тындырып еді, сабазым-ай, дейтіндей еш нәрсе ауызға түспей отыр.

1946 жылы бірінші хатшылыққа Ж. Шаяхметов сайланды, Жүмекен, айтары жоқ, тәртіптің адамы еді. Қия баспайтын, қия да бастыртпайтын. “Мақтауы келіскеннің де міні бар” дегендей, ол кісінің бір осал жері: көмекшілерін, бөлім бастықтарын бір шыбықпен айдап, апшысын қуырып отыратын. Ұсақ-түйекті жіпке тізіп, түймедейін түйедей етуге бейім тұратын, жарықтық. Қарамағындағыларды күн күрғатпай жиып алып, өндірістік кеңес өткізуге құмар еді. Оның есесіне Орталық Комитеттің бөлімдеріне, министрліктер мен ведомстволардың басшыларына берген нұсқауларының орындалу барысын қатты қадағалап, сөзбұйдаға жібермейтін. Бұған дейінгі бірінші хатшылардан Жүмекеннің бір артықшылығы аса ұқыпты әрі қиыннан қиыстыра білетін ұйымдастырушы еді. Оның осы қабілетінің арқасында

соғыстан кейінгі жылдары Қазақстан экономикасы күрт жоғары өрледі. Жүмекеңнің қарамағында ұзақ істегендердің бірімін. Үйрене білген кісіге үлгі болар өнегесі аз емес еді. Ол кісінің басшылығымен Қазақстан коммунистерінің төрт съезі өтті. 1949 жылы ақпан айының соңына қарай өткен IV съезде мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі болып сайландым. Н. Оңдасынов екеуміз съезд жұмысына қатыса алмадық. Орталық Комитеттің шұғыл тапсырмасымен Қызылорда облысында жүргенбіз.

Ол бір судың мол кезі еді ғой. Бөрібай арнасының жоғары жағындағы жойқын апат аяғымыздан тік тұрғызатын. Қар еріп, сай-саланы су қаптап, арна тасыған тұста сел бөгенді жырып, төмен қарай лап қойған. Қызылорданы сел алып, Орталық — Орта Азия күре тамыры — темір жол бойын ойран-асырын шығару қаупі төніп тұрған-ды. Оған қарсы мол техника, қыруар адам күші жұмылдырылды. Ташкент пен Алматыдан гидротехниктер келіп, әскери бөлімшелер іске араласты. Аз күнгі, бірақ ауыртпалығы оңайға түспеген бұл жұмыстың бар тізгінін өз қолыма алуыма тура келді.

Әрбір минөт қымбат еді. Жауынгерлер мен теміржолшылар бөгеннің “тығыны ашылған” жерді бітей алмай, салымыз суға кетіп тұрған кезде маңдайын әжім торлап, еңкіш тартқан қарт құдай айдап келе қалмасы бар ма. Бізге күн сала қарап тұрып:

— Босқа арам тер болмаңдар,— деді.— Жырынды су оңайлықпен әл бермейді. Оны “қарабураламай” ауыздықтау қиын.

Тосын сөз еріксіз елең еткізген.

— “Қарабураңыз” қалай, түсінбедік, қария,— деп жөн сұрадым.

Шал асықпай, аптықпай мән-жайды түсіндіре бастады.

— Ұзындығы 15—20 құлаш келетін жуан арқанның үш-төртеуін қатар жазып, жерге тастандар да қамыс, сабан төсеп, үстіне шым салыңдар. Сосын киіз шиыршықтағандай тас қып орап арқанмен шандып байлаңдар да, бөгеннің кеткен жеріне қойыңдар. Онымен қазақ асау дарияны да тоқтатқан.

— Апыр-ай,— дедім әрі қайран қалып, әрі бұны қалай бастарымды білмей.

— Қарағым, мен білсем, осы жердің бастығы сен боларсың,— деді бір қайрат танытқалы оқталып.— Қасыма бес-он сарбазыңды қос, бәрін өзім істеп берем.

Ақсақал айтқанын айна қатесіз жүзеге асырды. Тоған жасалып, алып қашып жатқан сел сап тыйылды. Қарттың айтуынша, бөген жасап, асау өзенді “бұғалықтаудың” осынау халықтық әдіс бағзы заманнан — Ақсақ Темір билеп-төстеп тұрған тұстан қолданады-мыс. Неше күн, неше түн не ұйқы, не күлкі көрмей, жер қайысқан күшпен тоқтата алмаған апатты өзіміз тындырғандай Алматыны былай қойып, сонау Мәскеуде жатқан Маленковқа баяндадық. “Бәрекелді!” дегенді біз естідік. Бірақ мен осы бір оқиға есіме оралған сайын халық даналығынан асқан ұлылық, халық жинақтаған өмірлік тәжірибеден асқан күдірет жоқ деген тоқтамға иек артамын да тұрамын. Осы заманғы озық үлгідегі техника, инженерлік ойлар мен тапқырлық, шүкір, баршылық. Соны малданып халық жинақтаған әлгіндегідей білікке, оның тарихи тәліміне көз жұмып, айналып өте беретініміз өкінішті-ақ. Хат танымайтын шынашақтай кара шал сайдың тасындай жүзден астам жауынгерге қоса атағы жер жарған ондаған маманды жерге қаратса, халық мұрасына мұрын шүйіре қарауды қоятын мезгілдің жеткендігі емес пе.

Әр шал өткен дәуірдің бір-бір өмірлік ісін өскелең ұрпаққа осылай жеткізіп жатса, не арман!..

VIII

1946 жылы Орталық Комитет мені Семей облысына астық дайындау жөнінде өкіл етіп жіберді. Дәл сол кезде БК(б)П Орталық Комитетінің жауапты қызметкерлерін бастап А. И. Микоян келді. Олар астық өсіретін облыстарды түгел аралап, қазан айының соңына қарай ат басын Семейге тіреді. Ол кезде Анастас Иванович 50-дің үстіндегі ел ағасы жасында еді, КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары қызметін атқаратын. Қонақтарды Орталық Комитеттің хатшысы Ж. Шаяхметов алып келді. Семей облысының партия ұйымын А. Д. Гарагаш басқаратын. Ол 1933 жылы БК(б)П Орталық Комитетінің жолдамасымен Қазақстанға келіп, әуелі осы Семей және Алматы облыстарында саяси-көпшілік жұмыстарда істеді. Сарканд және Балқаш аудандарында, Ақмола және Қызылорда облыстық партия ұйымдарында қызмет атқарып, кейін Қазақ

КСР-і Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасарлығына дейін көтерілген-ді. Микоянға Александр Дементьевич облыста астық дайындаудың барысы жайында егжей-тегжейлі баяндап берді. Әңгімеге әбден қаныққан Анастас Иванович ойдан-қырдан актив жинап, елді дүрліктіре қойған жоқ. Обкомның бюросына аудан басшылары ғана шақырылып, бірінші басшылары шаруашылықтағы астық жайын таразылап, жалпы облыс бойынша алынатын өнімнің көлемін мөлшерлеткен. Әлбетте қырға себілген — астық емес, қоймаға төгілген астық екенін бәрі де жақсы түсінетін.

Микоянның мәслихатты жүргізуі ұнады. Жылы қабақ, жайдары мінез, әзіл-қалжың елдің еркін отырып, ашық әңгімелесуіне жағдай туғызған. Мына бір жай есте қалыпты. Ет комбинатының директоры Шеффер: ведомстволық күзетті күшейту жайлы өтініш білдірді. Микоян:

— Күзетте қанша адам істейді?— деп сұрады.

Директор кісі шошырлық цифрды айтты.

— Күзетшілердің тең жартысын қысқартыңыз, сонда ұрлық азаяды,— деді. Жұрт қыран-топан күлкіге көмілді.

Есімі елге кеңінен танымал кеңес мемлекеті және партия қайраткерінің Семейге келген сапары осылай аяқталды.

Жүмекең жұмысқа берілген кісі еді. Кісі танитын, кім неге қабілетті, қандай артықшылығы бар, кемшілігі неде дегенді тез аңғарып, дер кезінде төрелігін айтар еді. Орталық Комитет пен Министрлер Кеңесінің жұмысын жаңарта отырып, жандандыра түскен. Н. Ондасыновты Мәскеуге оқуға жіберді. Нүрекеңмен мен тоғыз жылдан аса қызметтес болдым.

Ол кісі Түркістан орман техникумын тәмәмдаған соң мамандығына сай қызметтер мен су шаруашылығы саласында еңбек етіп, Қазақ КСР Жер халкоматы басқармасының бастықтығына, сосын Шығыс Қазақстан облыстық атқару комитетінің төрағалығына дейін көтерілді. Жоғарыда айтып өткенімдей, 1938—1951 жылдар аралығында Қазақ КСР Халық комиссарлар кеңесінің және Министрлер Кеңесінің төрағасы болды. Сол кезде еңбек ұйымдарын жиі аралауға, қайнаған өмірді өз көзімен көруге ұмтылатын. Әсіресе, ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінен қол үзбей, солардың тыныс-тіршілігіне ерекше мән беретін.

Үлкен кісі өткенін мақтайды дегендік болмасын, бір мүшелге жетер-жетпес үлкендігі бар Нүрекең үзенгілес інілеріне үлгі болуға тырысатын. Жұмысты жанын салып істейтін. Және орынбасарларын жинап әңгімелесіп отырған тұста:

— Менің бойымдағы бар жақсы қасиетті алып қалыңдар, ал жаманынан бойларыңды аулақ салыңдар, — дегенді қайталаудан жалықпаушы еді.

Нұртас Дәндібайұлы 1954—1955 жылдары Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы, сосын Гурьев облыстық атқару комитетінің төрағасы және осы облыстың партия ұйымын басқарды. Осындай жауапты қызметте жүріп, шығармашылықтан қол үзбейтін. Араб, парсы тілдеріне жүйрік еді. Нүрекең 1962 жылы ұзақ жылдарғы бейнетінің зейнетін көруге кеткен кезде шығармашылықпен шындап айналысты. 1969 жылы “Арабша-қазақша түсіндірме сөздігі”, 1974 жылы “Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігі” жарық көріп, қалың оқырманның ыстық ықыласына бөленді.

Аз ғана уақыт халқымыздың қадірлі азаматы Елубай Бәзімұлы Тайбековтың қарамағында істеу бақытына ие болдым. Қазақ даласына Кеңес өкіметі орнағанға дейін байдың жалшылығында күн кешкен Елекең болашаққа батыл қадамдар жасап, күрескерлік қайсар мінез танытқан кісі. Оқуды Орынборда зоотехникалық-мал дәрігерлік бөлімінің, милиция мектебінің тыңдаушылығынан бастап Мәскеудегі К. М. Тимирязев атындағы ауыл шаруашылығы академиясына дейінгі білім ордасын тауысқан. Соғысқа дейін және оның алғашқы жылдарында Қазақ ауыл шаруашылығы институтында дәріс беріп, 1961—63 жылдары осы институттың ректоры, ауыл шаруашылығы экономикасы кафедрасының меңгерушісі, осыған дейін (1951—1955 ж.) Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы болды. Әрине, Елубай ақсақал атқарған қызметті түгендеп шығу міндетімізге жатпас, бірақ өмірден оқығаны бар, тоқығаны да мол азаматтан кісілікті де, көшелілікті де үйренудің жөні бөлек еді. Жаратылысынан таза жан партиялық істі (Ақтөбе облыстық партия комитетінің екінші, кейін бірінші хатшысы кезінен білемін) ар-ожданндай адал атқаратын.

Он жылдай Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы қызметін атқарған Әбдісамат Қазақбаевтың не үшін орнынан алынғаны маған жұмбақ.

Әйтеуір Талдықорған облысының Киров (қазіргі Көксу) аудандық атқару комитетінен бір-ақ шыққанын білем. Оның орнына әуелі Қостанайдан, сосын Павлодардың облаткомы төрағасы болған Даниял Керімбаев сайланды. Сол жылдары қан майданның тар жол, тайғақ кешуінен өткен жігіттердің үлкен тобы партия, кеңес және шаруашылық жұмыстарға көптеп жіберу дәстүрге айналған-ды.

Соғыс салған бітеу жара аз емес, сабақтарын да жоққа шығаруға болмайды. Тоқшылықтың да жоқшылықпен жалғасатынын, асып-тасудың да арып-ашуға ұласатынын білдік. Үнлегенде көкірегі қарс айырылатын, қайғы жұтып, қасірет шеккен елдің еңсесін көтеру, қираған қалалар мен ауылдарды қалпына келтіру, тұралап қалған шаруашылықтарды қаз тұрғызу — үлкен сын болды. Алда тұрған аса жауапты осындай міндеттерді шешуге майдангерлер көптеп тартылды. Олардың Кеңес жұмысына келулері халық шаруашылығы жоспарларының орындалуына, қоғамдық өндірістің тиімділігінің артуына, өндірістік тәртіптің нығаюына бағытталған жұмыстың қызықты да мазмұнды формалары қалыптасты. Халық Комиссарлар Кеңесінде, кейін Министрлер Кеңесінде біздер — В. А. Белый, Г. Ч. Чуланов, И. Л. Буданцев, И. Т. Шәріпов, Н. А. Ерофеев, В. А. Шнырев, Ш. Б. Бұрбаев, министрлер — А. Г. Шугайло, К. Е. Едігенов, В. К. Францишин, Д. Л. Сырцов, Ү. Ү. Ұрымбаев, А. Өтембаев және басқалар бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып қызмет атқардық.

Сонғы жылдары бар билік қолында тұрып, ананы істемеді, мынаны істемеді деп, бұғып жатып, тас лақтырушылар бар. Бір жағынан мұндай талаптың қойылуы егеменді ел болып, өз қолымыз өз аузымызға енді жетіп жатқан тұста теріс те емес. Бірақ бұған дейін шаруашылыққа, қаражатқа байланысты көптеген мәселе жөнінен республиканың аяқ-қолы байлаулы тұғын. Әңгіме жалтақтықтан емес, ақ десе — алғыс, кара десе — қарғыс болатын орталықтың күдіреттілігінде еді. Оны осы тіршіліктің басы-қасында жүрген біздер сыншыл сырт көзден гөрі әлдеқайда жақсы білеміз. Қолы байлаулы кісі бұлқынар болар. Кезінде олай етіп те көрдік. Алайда енді қайтып бұлқынбайтындай ғып бұғалық сала салуы қиын шаруа емес. Онан кейін бұлқындың не, бұлқынбадың не? Одан да халқына аз да болса пайдаң тиер “жұмбақ” жол таңда. Тарихымыздың

соңғы өткелдерін ой елегінен өткерген жан емеурінді айтпай-ақ түсінер деймін.

Республиканың күнделікті тіршілігіне тікелей байланысты бірқатар мәселелерді шешу үшін Мәскеуге барып, айлап жататынбыз. Әрине, еріккендіктен емес. Бір ашқан есіңді сан қайтара ашып, табалдырық тоздырып барып шаруаң бітеді. Жүрмесен, жүгірмесен, әке-көке деп өлердегі сөзіңді айтып таусылмасаң, ойлаған ісін ойдағыдай бола бермейтіні және бар. Тәртіп солай деуден аулақпын, тапшылықтың тауқыметі де, жеті өлшеп бір-ақ кесуге дағдыланған сақтық та ілгері басқан аяқты осылай кері кетіретін. Әйтсе де өмір қиындықсыз, кедергісіз болмайды.

1945 жылы Мәскеуге барған бір жол сапар әлі есімде. Шаруа Мемлекеттік Жоспарлау комиссиясынан басталып, жабдықтау ұйымдарында, Халық Комиссариаттарында жалғасты. Бүгін барып, ертең қайта қоятын қоңсы отырған ауыл-аймақ емес, айлап ат арытып, тон тоздыратын шалғай жер болған соң, талай тапсырманы біржола бітіріп қайтайын деп жиып-теріп әкелгенмін. Осылай шаруа басты боп жүрген күндер бүкіл дүние көз тігіп, құлақ түрген оқиғаға — Жеңіс салтанаты өтетін күнге түспа-түс келе қалмасы бар ма. Зухра Шәріпқызы екеумізді Қызыл алаңға шақырды. 1945 жылдың 24-маусымы тұғын. Алғаш рет И. В. Сталинді жақын жерден көрдік. Саяси Бюро мүшелерінің, Кеңес Армиясының атағы жер жарған қолбасшыларының әрбір қимылын қалт жібермей қызықтап караумен болдық. Талай ақ бозды көріп едік. Парадты қабылдаған маршал Жуков мінген мына арғымақтың жөні бөлек еді. Түріне тұрқы, көркіне жүрісі сай сәйгүлік үстіндегі аты аңызға айналған қолбасшының отырысы қияға қонған ақиық қыранды елестеткендей еді. Парадты маршал Рокоссовский басқарды. Ерте ойластырып, жан-жақты дайындықтан өткен екен. Артық қимыл жоқ. Зергер колынан шыққан сұлу мүсіндей әдемі, әсері мол. Салтанат екі сағаттан аса уақыт жалғасты. Бір ғажабы шелектеп күйған қалың нөсерден көз ашпадық. Соған қарамастан бүкіл ел боп аңсай күткен, армандап жеткен қуанышқа толы сағынышты сағатты қиып кете алмады. Бірақ парадтан соң жалғасатын жалпы халықтық шеру өтпей қалды. Біз сабалаған жаңбыр астында қонақ үйге қарай асықтық.

Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасы орынбасары боп істеген он жылдың өмірлік сабақтары аз емес. Орталық Комитеттің Бюросының тікелей басшылығымен атқарған жұмыс ізсіз өткен жоқ. Бір күні бір күніне ұқсамайтын өмірді терең түсінуге, адамдардың табиғатын тануға, күнделікті күйбің тірліктен өмірлік мәні бар маңызды мәселелерді айыра білуге, жүктелген міндеттің жауапкершілігін барынша сезіне түсуге бет бұрған жылдар болды. Қазақ: “Көре-көре көсем боласың, сөйлей-сөйлей шешен боласың” деп, текке айтпаған ғой. Көсем болмасақ та көшелі тірлікке, шешен болмасақ та мәселе шешуге машықтандық. Халық Комиссарлар Кеңесі мен Министрлер Кеңесінде қызыл кеңірдектесіп қалатынбыз. Жүз жыртысу емес, бір-бірімізге деген сый-құрметімізді сақтай отырып, сыпайы сөйлеуге, бірақ әділін, ақиқатын айтуға, сөйтіп істің жайын зерделеп, дұрыс шешім жасайтынбыз. Біздің әрқайсымыз үшін бұл үлкен мектеп болды, қашанда құр аттай сергек жүруге, жинақы әрі тәртіп сақтауға тәрбиеледі.

Қай дәрежеде қызмет істемейін, мен ешқашан өзін таңдаған мамандықтан қол үзген емен, білек сыбанып, тікелей араласпасам да әдебиеттерді құр жібермей, осы саладағы ғалымдармен тығыз байланысып тұрдым. Алматы тау-кен металлургия институтында кен инженерлерін даярлау жөніндегі мемлекеттік комиссияның төрағалығын атқардым. Менің жастық шағымның ұмытылмас іздері қалған Қоңырат пен Риддерде қызмет істеген кезінде Қазақстан кеніштеріндегі бұрғылау және қопару жұмыстарын жақсарту жөнінде ұлан-асыр материал жинақтап, бір жүйеге түсірдім. Республика геологиялық Кеңестің төрағасы боп жүріп (Қазақстан КП Орталық Комитетінің көптеген геологиялық барлау ұйымдарының жұмысын үйлестіру үшін құрылған мекемесі) талай-талай кен орындарының құрылымын жете зерттеуге, ашық әдіспен кен қазуды жүзеге асырудың жолдарын белгілеуге тура келді. Бірқатар кен орындары бойынша теориялық жағынан есеп-қисабын жасап, болашақ кеніштерге “таңба” салынған-ды. Осылардың бәрі менің диссертациямның алтын арқауына айналды.

Докторлық жұмысымда елуінші-алпысыншы жылдардағы тау-кен ғылымы қол жеткізген игі істер сараланды, ашық әдіспен қазылатын ондаған кен орнын, оның ішінде полиметалл, мыс, темір, боксит, фосфор кендерін, сондай-ақ аса сирек кездесетін және асыл металдарды

өндіретін қазыналы жерлерді нақты көрсетіп бердім. Мен атап көрсеткен сол кен орындарының көбі бүгінгі таңда іске қосылды.

Ел мойындаған ғұлама ғалымдардың лайықты бағасын есту мен үшін ұмытылмас оқиға еді. Докторлық диссертацияма Мельников, Шевяков, Сәтпаевтың жоғары баға беруі мені қанаттандырып қана қойған жоқ, сонымен бірге зор сенім арқалатып, мол жауапкершілік жүктеген-ді. Мен Республика Жоспарлау комитеті мен түсті металлургия министрлігі, көрнекті оқымыстылар мен еліміздің шартарабындағы институттардың кафедра жетекшілері берген құнды пікірлер мен қызықты ұсыныстарды қайталап оқыған сайын ғылым жолының инемен құдық қазғандай қиындығына да, шексіз мүмкіндігіне де қайран қаламын. Тереңірек үңіліп, сарсыла ізденген сайын, оның тылсым сырларына қаныққан сайын “ындының кеуіп”, шөліркей түсесің, арбалғандай алаңсыз “құныға” түсесің. Ғылым деген күдірет осы. Оның түн ұйқыңды төрт бөлгізген ой кемерінен, сол ойдың ел игілігіне айналған жемісін көру қандай бақыт! Мен өзімді сол бақыттың дәмін татқан ғалымдардың бірі болғанымға шүкір деймін.

IX

1951 жылғы желтоқсан. Ойламаған жерден Шаяхметов шақыртты. Әңгімені алыстан орағытып бастады. Мал қыстатудың жайы, соған байланысты қолға алынбақ шаралар туралы айта бастады. Оған пәлендей мән бере қоймадым. Қытымыр қыс қай басшыны ойландырмайды. Мал аяғымен жайылудан қалса, жем-шөп жетпей жатса, аспан түбі тесілгендей үстін-үстін қар жауып, ел ағасының ойы он саққа кетіп, ұйқысы шала боп жүргенінде дау жоқ. Бірақ жүз сексен градусқа кілт бұрылып, әңгіме тақырыбын басқа жаққа бұрып жіберді.

— Өзіңізге белгілі,— деді Жүмекең әлденеге көңілі толмағандай қабағы түйіліп,— соңғы жылдары Орталық Комитеттің бір емес, екі бірдей хатшысын Қазақстан тарихын көрсетуде ірі-ірі саяси қателіктерге ұрынғаны үшін орындарынан босаттық.

Қазақ КСР тарихы Орталық Комитеттің идеология мәселелерімен шұғылданатын хатшысының жалпы редак-

циясымен жарық көрген-ді. Осыдан бір жыл бұрын — 1950 жылдың 26-желтоқсанында: “Правда” газеті “Қазақстан тарихи мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан көрсетейік” деген тақырыппен мақала жариялап, онда тарих ғылымындағы соның ішінде Кенесары Қасымов қозғалысын бағалауда жіберген елеулі қателік атап көрсетілген-ді. Шаяхметов соны мезгеп отыр еді.

Жүмекең аз-кем үнсіздіктен соң былай деді:

— Орталық Комитет өзінің сегізінші пленумында “Республика партия ұйымдарында идеологиялық жұмыстың жағдайы және оны жақсарту шаралары туралы” мәселе қарады. Ілгері басқанымыз шамалы. Әсіресе, Ғылым академиясындағы жағдай алаңдатады. Ол ол ма, Академия президиумы және оның президенті Сәтпаев шара қолданып, қателікті түземек түгілі, қоғамдық сынға құлақ асқан да жоқ. Түк болмағандай, қаннен-қаперсіз. Академия бетімен кетті, ескінің сарқыншақтары етек алып, феодалдық-бай көзқарастары қайта қаулады, кадр іріктеуде, жершілдік бел алып, тамыр-таныстық, сыбайластық меңдеді, естіген құлақ таңқалғандай мемлекеттің қыруар қаржысы тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кетті. Президенттің көмекшісі Оспанов пен іс басқарушысы Садықов сұғанақтық жасап, елеулі тәртіп бұзушылыққа барды. Оған Академия президиумы көз жұма қарап отыр. Олардың үстіне қылмысты іс қозғалды. Оның үстінен Сәтпаев, кезінде Алашорда үкіметінің сөзін сөйлеп, намысын жыртқан адам. Қызметіндегі, міне, осындай елеулі-елеулі кемшіліктері үшін Сәтпаевты орнынан алу жөнінде Бюро шешім қабылдады.

Мына тосын хабарды естігенде төбемнен жай түскендей болды. Мен Қаныш ағаны аса ірі геолог-ғалым, ұйымдастырушы ретінде білетінмін және аса зор құрметпен қарайтынмын. Енді, міне, күтпеген жерден орнынан алынды деп отыр.

Шаяхметов аз-кем үнсіз қалды. Қалай қарар екен деген ой болса керек, иегін көтеріп, көзін қырын тастайды. Мен күдігімді жасырмадым.

— Күтпеген хабар екен,— дедім.

Ол естімеген кісідей:

— Орталық Комитеттің Бюросы ақылдаса келіп, өзіңізді республика Ғылым академиясының президенттігіне ұсынуды жөн деп тапты. Сіз бұған қалай қарайсыз?— деп сұрады.

Мен жұлып алғандай:

— Сенім көрсеткендеріңіз үшін рақмет, бірақ мен бас тартамын,— дедім салған жерден.

Жүмекең менен мұндай “тоң” мінезді күтпесе керек. Салыңқы қабакпен әңгімеміз осымен бітті дегендей ыңғай байқатты. Мен үн-түнсіз кабинеттен шығып кете бардым.

Арада екі ай өткенде Орталық Комитетке шақыртып, Шаяхметовке апарды. Екеуміздің арамызда бұдан бұрын бұл тақырыпта әңгіме болмағандай сыңай танытқан Жүмекең домбыраның құлақ күйін қайта келтіріп, баяғысын бастан-аяқ түгел қайталап айтып жатқанда Орталық Комитеттің екінші хатшысы үстімізге кірді. Бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай, Шаяхметовтың бағытына шаң жұқтырмай төрт қолымен бірдей қолдап отырды. Әңгіме ұзап барып аяқталды, мен екеуінің уәжіне жығылдым. Жиырма күннен кейін Мәскеуге келдім. БК(б)П Орталық Комитетінің Ғылым бөлімінің меңгерушісі А. А. Ждановпен арадағы сұхбат та тым ұзаққа созылды. Ол Сәтпаевты талай жерге апарып тастады, маған құлақ сарсылтқандай ақыл айтты, ғылым саласының нендей қиындықтары бар, неге назар аударып, қандай қателіктерден іргені аулақ сала жүрген мақұл дегенді жіпке тізгендей санап шығып, сақтандырумен болды. Қазақ: “Ұстазынды ұлы әкендей сыйла” дейді. Әділін айтпасаң, сенің кісілігіңнен не пайда. Ждановтың Қанекең жайындағы ағат пікірлеріне өз топшылауларым мен тиянақты пікірімді қарсы қойып бақтым. Ол кез пікір қайшылығына назар аударудан гөрі үстемдігі жүріп тұрған кісінің сөзі өктемдеу келетін кез ғой. Сонда да болса сыналап отырып, кейбір тұста пікірін өзгертуге тырыстым. Пікір алмасу осы ыңғайда өрбіп, ұзақты күнге ұласқан-ды.

1952 жылы сәуір айының 16—17-сі күндері Қазақ КСР Ғылым академиясының жалпы жиналысының сессиясы болып өтті. Сессияның бірінші күні Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшелері М. П. Русаковтың және А. Қ. Жұбановтың, сондай-ақ Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Қ. Жұмалиевтің атағынан айыру мәселесін қарады.

Жоғарыда жазғанымдай, М. П. Русаков Қазақстан геология ғылымының дамуына зор үлес қосқан адам. Оған: “КСР Одағына қарсы бағытталған әрекеттері үшін” деген айып тағылды. Жазықсыз жалаға ұшы-

рағандардың қандай қасірет шеккенін қайталап, еске салудың өзі де азап. Әдебиет пен өнердің талмас тарландары А. Қ. Жұбанов пен Қ. Жұмалиев “Қазақ КСР Ғылым академиясынан байланысын үзгені” үшін қуғынға ұшырап, запа шекті.

Тарихқа төрелік айту қиын. Бірақ шымбайға батқан күні кешегі зілзала жайлы өз көзқарасымды білдіре кету парыз. Оны бұған дейін — жоғары деңгейде тиісті адамдарға айтқанмын. Әлі де сол пікірімнен таймаймын. Қазақтың жоғарыда есімі аталған азаматтарының айдың күні аманында тағдыр тәлкегіне түсуіне Орталық Комитет басшылары тікелей жауапты, бұл солардың нұсқауымен жасалған және оның идеология жөніндегі хатшысы М. Сужиковтың бақылауымен жүзеге асырылған шаралар еді. Екі елі ауызға төрт елі қақпақ қойған, бір көзің бір көзіңе жау болған зар заманда мен былай деп едім деу, кеудемсоқтық боп шығар еді. Ол кезде әлі академиктің ауылы алыс болатын және буырқанған ағынға қарсы қасқайып тұра алмағаным рас. Әйтсе де, оның жала екеніне, асыл азаматтардың жазықсыз екеніне күмәнім жоқ тұғын, ерте ме, кеш пе, әйтеуір ақ-қарасы айырылып, әділетсіз шешімнің бұзылатынына шек келтірмеп едім. Ақиқат — ағын суды да тоқтатады деген сөз рас, ақыры уақыт салған жараның емі табылды, ол әрине, оңайға түскен жоқ, аты аталған тамаша ғалымдарымыздың атақтары қайтарылып, “кір шалған” абырой-беделін көтердік. Таза алтынды тазартпас болар дегенге жығылсақ та, халық ара түскен әділ істің басы-қасында жүріп, істің барынша әділ әрі тез шешілуіне тікелей араласқанымды айтсам, артық ұпай жинағалы ұмтылып отыр деп ойламассыздар.

Жалпы, соғыстан кейінгі жылдары тек күйреген қалаларды, селоларды қалпына келтіру, тұралаған шаруашылықтарды жолға қою сияқты іргелі істерді қолға алумен бірге және бір зобалаңның шеті пықсып жана бастаған-ды. Ел ішін үрей билеп, жан-жағына үрке қараған жалтақ мінезден арыла алмаған. Қазақстанның сорпа бетіне шығар жақсылары мен жайсаңдарын — көрнекті мәдениет пен ғылым қайраткерлерін түн жамылып келіп, алдына салып айдап кету жалғасып жатыр еді. Түтқындалып, ұзақ мерзімге кесілгендердің ішінде тарихшылар Е. Бекмаханов, Б. Сүлейменов бар еді. Сондай-ақ, кезінде “Тұлпардың жыры”, “Жігер”, “Наз еркесі” деп аталатын жыр жинақтарымен әдебиет әлемінің

қасиетті табалдырығынан аттап, сын мен әдебиетті, фольклорды тануға және оларды қалыптастырып, дамытуға айрықша үлес қосқан Есмағамбет Ысмайылов, белгілі драматург, Қазақ КСР-інің мемлекеттік Гимнінің тексін жазушылардың бірі, Абай танушы Қайым Мұқаметханов ұсталды. Қайым Абайдың әдеби мұраларын зерттеуде “ұлтшылдық қателік” жібергені үшін айыпталды.

Елдің осындай ес тұтар ақыл-ойына, көш бастар серкелеріне үн-түнсіз бұғалық салып жатса бірсәрі, аттанға ұран қостырып, күллі баспасөз олардың “ит терісін басына қаптап”, қайдағы жоқты танытты. Кеше ғана араларынан қыл өтпес дос-жар кісілер жүз көріспестей, ауыздарына келгенді құсты. Естіген кісінің жүзі шыдамас жала, өсек-аяң өрттей қаулады. Ұлтшыл, жат елдің жансызы, революцияға дейінгі Қазақстан тарихын, фольклорды, қазақ әдебиеті тарихын зерттеу мәселелерінде феодалдық дәуірді дәріптейді деп айыптап, үш ұйықтасаң, түсіңе кірмес сұмдықтарға барды. Бұл “жөк болса бере алмайтын, бар болса көре алмайтын” қазақтың басындағы ахуал емес, барша халыққа ортақ нәубет еді. Асаудың арандауы емес, асауға тұсау салу еді. Еркіндікке жасалған тосқауыл еді. Тізгін ұстаған кісі қамшысын үйіріп, көрін төгіп отырса, тырп етіп көр. Әлдекім сирақтан бүйрек шығарып бұлғақтап, бұлталақтаса оны құрбандыққа шалып жіберу түк емес. Осылай мыңдарға бұғалық салынады. Сосын қойдан жуас момақан қалыпта қоңыр күй кеше береді. Біреудің айтқанымен жүріп, айдауына көнуден асқан бейшаралық бар ма. Міне, қатыгездіктің ең зоры осы. Халық осы зомбылыққа көндіге бастаған-ды.

Оны сол кезде-ақ түсінгенбіз, бірақ іштен тындық. Айғайлап айтпақ қайда? Ойлаудың өзі үрей тудыратын. Бұл арада бас кеспек бар да, тіл кеспек жоқ деген сөз жүрмейтін. Соның бәрі тәртіп дегеннің аясында өрбіп, жүзеге асырылып жатты.

Әрине, түтіні қисық шыққан үйде береке қайдан болсын. Ол шаңырақтың отағасының да ішкені ірің, жегені желім ғой. Ж. Шаяхметовке де оңай тимегені аян. Бірақ заман қыл көпірінен ол кісі жалғыз өтпеп еді, өзінен бұрын алдына талай-талай жақсы мен жайсаңды салған-ды. Жүмекеннің ең үлкен қателігі де осында. Ұлттық интеллигенция, оның көш басында жүрген үркердей тобы әбден зардап шекті. Заман азса, таяқ

жуан тартар дегендей, М. Сужиков Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы боп тұрған 1951—1954 жылдары оның бұл “әттеген-айлары” бұрынғыдан бетер тамырын терең жайып, өрши түсті. Басқасын былай қойғанда, халықтың өзі тудырып, өзімен бірге жасасқан озық үлгідегі эпостық жырлары ақыры өзіне “сор” боп шықты. Орталық Комитет ауыр мін тағып, түкке алғысыз етерліктей қаулы қабылдады. Онда осыған тікелей қатысы бар көптеген ғалымдардың, тарихшылардың, филологтардың, тіпті тұтас бір ғылыми ұйымдардың зерттеу жұмыстары жоққа шығарылды. Өткенді көксеу, озық дәстүрге орқазу, ұлтшылдық сарынға ұрыну бар деп әшкереледі. Елді біріне-бірін айдап салды. Оның бер жағында көркем әдебиетіміздің бетке ұстар қаламгерлері мен олардың таңдаулы туындыларын “соққыға” жықты. Мәселен, Мұхтар Әуезовтің Абай жайлы романы “тас-талқан” болды, 1953 жылы маусым айындағы бір нөмірінде “Казахстанская правда” газеті өзінің сала құлаш редакциялық мақаласында оны адам төзбес ащы тілдеулерге барды. Газеттер мен журналдар тырнақ астынан кір іздеп, түймедейді түйедей ғып көрсетуге тырысса, көпшілік бас қосқан жиындарда жөн-жосықсыз беттен алып, төске шапқандар, шаужайдан алып, аяқтан шалғандар жетіп артылатын. Артынан, жоғарыда аталған “халық жаулары” табан астынан тұтқындалып, абақтыға айдалып жатты. Бұлтсыз күнгі найзағайдың зәре-құтты кетіргені сонша, М. Әуезов, А. Жұбанов және басқа да аяулы азаматтар туған елін тастай қашып, орталықтағы дос-жарандарын паналай тұруға мәжбүр болды. Байтал түгілі бас қайғы болған осындай дүрбеленде ел ағалары отқа май құйып қана отырғаны, әрине, өкінішті-ақ еді.

Ешқашан өлмейтіндей көрінген Сталин дүниеден озғаннан кейін көп ұзамай арнасынан асып төгіліп, айналасындағы елдің апшысын қуырған асау өмір-өзен сабасына түсті. Қазақстан КП Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына П. К. Пономаренко сайланды. Ол қазақ интеллигенциясына жасаған орынсыз озбырлығы үшін Шаяхметов пен Сужиковты жұртшылық алдында ондырмай сойып салды.

“Кісі жоқ сыр алдырмас мактанса да,

Қақпанға қасқыр түскен сақтанса да”, — дегендей, уақыт салған жараны айтамын деп, біраз жерге барып

қалдым білем. Оған ғафу өтіне отырып, сессияға қайта оралайын.

Сәуір айының 17-сі күні тау-кен ісі мамандығым бойынша Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшелігіне өттім. Бірде-бір қарсы дауыс болған жоқ. Қаныш Имантайұлы президенттіктен және президиум мүшелігінен босатылғаннан кейін жасырын дауыспен мен ол кісінің орнына бірауыздан сайландым. Менің кандидатурамды ұсынған академик А. Бектұровтың пікірін С. Н. Покровский, Н. О. Базанова, К. П. Персидский сынды академиктер толық мақұлдап, ұсыныстары мен талап-тілектерін алға тартты.

Ол кезде Ғылым академиясында минералдық ресурстар, физика-математика, биологиялық және медициналық, қоғамдық ғылымдар деп аталатын төрт бөлімше бар еді. Олар 19 ғылыми-зерттеу институттарын, 9 секторды, астрономиялық обсерваторияны және ботаникалық бақты біріктіретін.

Орталық Комитет пен республика Министрлер Кеңесі Ғылым академиясы жөнінен арнайы қаулы қабылдады. Онда ғылыми зерттеу жұмыстарының тиімділігін арттыру, аса маңызды теориялық мәселелерді талдау ісін тереңдете түсу, өндіріспен байланысты нығайту, ғылыми кадрларды даярлау ісін ұлғайту, ғылыми мекемелердің материалдық-техникалық базасын нығайту міндетін алға қойған-ды. Президиум институттардың қызметін жақсартып, жұмысын бақылау шараларын белгілеп, кішігірім қосалқы буындарды жойды, барлық ғылыми қызметкерлер аттестациядан өтті.

Президиум өзінің отырыстарын уақтылы өткізіп, ғылыми мекемелердің, жекелеген ғалымдардың есебін тыңдауды дәстүрге айналдырды. Әрине, есептері тыңдалып қана қоймайтын, шешімін күткен келелі мәселелер байсалдылықпен талқыланып, істің жолға қойылуына ықпал ететін, ғалымдардың нақты іспен шұғылдануына бағыт-бағдар беретін. Жұмыс жаңа арнаға түсіп, қанат жая бастады. Өмірдің өзі талап еткендей, жекелеген институттар аса маңызды ғылыми зерттеу салалары бойынша білікті кадрлармен нығайтылды.

Менің Ғылым академиясындағы қызметім күрмеуі мол, күрделі уақытпен тұспа-тұс келді. Ғалымдар Сталиннің еңбектерін қалт жібермей, көз майын тауысқанша оқитын. Әсіресе, “Марксизм және тіл білімі мәселелері”, “КСРО-дағы социализмнің экономикалық

проблемалары” деген еңбектері әркімнің басына жастанып оқитын “қасиетті кітабына” айналған-ды. Аты аталған әуелгі еңбек философияны, тарихи материализм мен тіл білімі теориясын дамытуға қосылған тың сөз ретінде бағаланды. Екіншісінің де құны қырық қаралық еді. Қаны жерге тамбай тұрған. “Тоқпағы мықты болса, киіз қазық жерге кіреді” дегендей, айтуы келісті ме әлде айттырушысы зор болды ма, әйтеуір бұл дүниеде осы еңбекке тең келер ештеңе жоқтай сипатталып, дәуір жаңалығы саналған-ды. Қысқасы, ғылым әлеміне, сан қырлы “асыл” дүние келіп қосылған-ды.

Оны, әрине, бүгін ғой мысқылдап отырғанымыз. Әйтпесе, ол кезде шаң жуытып көр... Құдай сақтасын... Қайта ғылыми конференцияларда, жиналыстарда, сессияларда тауратқа табынғандай сөз асылын теріп айтып, жырға қосқандай мадақтайтынбыз. Сол заматта-ақ оқу орындарының партиялық-саяси ағарту жүйесінің бағдарламаларына қосылды. Одан қара таныған жан қалтарыс қалмады, кез келген кәсіп, кез келген сала бойынша оқытылды. Ондайда, жасыратыны жоқ, науқан басталып кетсе, екпіні біраз жерге жететін. Партия органдарының нұсқауымен Ғылым академиясының ондаған оқымыстылары шұғыл облыстарға шығып, аудан-ауданды аралап, иін тірескен аудиторияларда, ертелі-кеш өтіп жататын жиналыстарда сабақ өткізіп, әбден-ақ сабылғаны бар. Қайда барса да, алдынан “ұлы көсемнің” данышпан ойлары шығатын. Әлбетте, өздері де аянып қалмайды, кеменгер “көсемнің” көрегенділігін тынбай әңгімелеп, құлақтарына құяды.

... Сталин дүниеден қайтты. КОКП-ның XX съезі өтті. Бәрі-бәрі пышақ кескендей, сап тыйылды. Аталмыш еңбектер шырақ алып іздесең, таппайтын сирек дүниеге айналды.

Қалай десек те, біз оған кәміл сендік. Тәңіріге сенбесек, сенбеген шығармыз, бірақ Сталинге құдайдан бетер табындық, имандай сенетінбіз. Тіпті жер аударылып, ит жеккенге айдалғандардың өзі оған сенетін. Қыл арқан талша мойынға түскелі тұрған, үңғысы үңірейіп, кеудеге оқ қадалғалы тұрған сәтте де олар Сталиннің есімін аузынан тастамайтын. Құдайдан соның амандығын тілеп, саулығы үшін садақа беріп, жанын пидә етуге даяр еді.

Біз сондай бір алмағайып заманда осылай ғұмыр кештік. Қара бастың қамын былай жиыстырып қойып, қоғам үшін еңбек еттік. Ұстараның жүзінде тұрғандай

күш-қайратынды, ақыл-ойынды, білім мен білік — түгел сол ортақ іске жұмсалатын. Осылай жан-тәніңмен жұмыс істеу ғана күдіктен сейілтіп, ертеңге деген ілгері үмітке жетелейтін. Қалай болғанда да бейнетің далаға кетпесін білетінбіз. Ол нәтижесіз де емес еді.

Үміт пен күдік текетірескен күндер де келіп жетті. Дүниені дүр сілкінткен КОКП XX съезі басталды. Коммунист ретінде, Хрущев жасаған баяндамаға әрі қайран қалдым, әрі дән ризалықпен құлақ түрдім. Не десенізде, жүрек жұтқандық еді бұл. Сталиннің өзі кетсе де көзі тірі жан серіктері бар, отыз жылдай табынумен келген халық бар. Тәуекел түбі — жел қайық, өтесің де кетесің деген осы. Миллиондардың бастан кешкен қасірет-қайғысын, азап-мұңын, қуғын-сүргінін ашып айтып, бар жұмбақты айдай әлемге жайып салды. Жазықсыз жапа шегіп, қысастықтан құса болғандар қаншама; аштықтан, аурудан, азаптаудан жарық дүниеден әділет таппай арманда кеткендер қаншама; оқ құшқан, орға тірідей көмілген, аязда үсіп, аптап ыстықта шөлдеп өлгендер қаншама. Айтары жоқ ауыр жылдардың ақиқатын айтқаны үшін де, сырттай қауқайып жүргенмен іштен тынып, тірі өліктің күнін кешкен адамдардың арына араша түсіп, діліне қорған болғаны үшін де XX съездің тарихи маңызы зор еді. Ағаш өзегінен шіритіні сияқты, адам іш құса өмірден азып-тозып бара жатыр еді. Соны сақтап қалу ісіне қатысып, съезде шындық үшін дауыс бергеніме іштей ризашылық сезімде боламын.

... Ғылым академиясының ішкі өмірімен жете танысып, институттардың жай-жапсарына қаныққан соң, КСРО Ғылым академиясының президенті А. Н. Несмеяновке телефон шалдым. Александр Николаевичтің бір мүшелдей үлкендігі бар еді, біраз үнсіз тыңдап алды да:

— Байқауымда телефонмен біте қоятын шаруа емес екен. Мәскеуге келіп қайтсаңыз кайтеді, кең отырып ақылдасар едік,— деді.

Несмеянов белгілі химик-органик, кейін Социалистік Еңбек Ері атанды, Мәскеу университетінің түлегі, сонда кафедра меңгеріп, химия факультетінің деканы, үш-төрт жыл ректоры болып, Ғылым академиясының президенттігіне сайланған-ды. Және бұл жұмыстың ұнғыл-шұңғылына дейін біледі. Мені вице-президент И. В. Бардин екеуі ұзақ тыңдап, істің мән-жайына қанығып алған соң:

— Бізді тәңіріге біртабан жақын деп арқаланып келіп отырсыз ғой,— деді қуақыланып.— Қазақстанға

бір топ ғалымдарды жіберейік, істің барысымен танысып, сол жерде қолма-қол практикалық көмек көрсетсін. Бұған қалай қарайсыз?

— Орынды ұсыныс!— деп вице-президент қолдай сөйлеп, менің ойымдағыны айтты.

Шынында да, олар қазақстандық ғалымдарға пайдалы кеңес беріп, іс жүзінде де үлкен көмек көрсетіп қайтты. Дәл осындай топ біздің институттарда болып, жергілікті оқымыстылармен қоян-қолтық араласа жүріп, бірге жұмыс жүргізгені бар. 1954 жылы 7-желтоқсанда комиссия төрағасы Ш. И. Агошков (кейін КСРО ҒА-ның академигі болды) Қазақ КСР ҒА-ның Президиумының мәжілісінде өзінің пайымдауларын ортаға салды. Институттарымыздың қол жеткізіп отырған жетістіктеріне тоқтала келіп, зерттеу жұмыстарын жүргізудегі елеулі-елеулі “өттеген-айларға” тоқталды. Әсіресе, материалдық-техникалық базаның әлсіздігі, бірқатар институттарда ғалым докторларының саусақпен санарлықтай екендігі, тіпті кейбіреуінде емге табылмайтындығы, философия және шет тілдері кафедраларының атымен жоқтығы атап өтілді. Беделді комиссияның жасаған тұжырымына қарағанда республика Ғылым академиясы бір жақты дамыған, тек геология ғылымы төңірегінен айналсоқтап шықпаған. Бұл кемшіліктер КСРО ҒА-ның ғылыми қызметті үйлестіру жөніндегі Кеңестің XIV сессиясының мәжілісінде де орынды сыналды. Осы жолы орын алған олқылықтарды түзету бағытында пәрменді шаралар белгіленді. Әсіресе, ғылыми кадрларды даярлау ісіне айрықша ден қойылды.

* * *

1952 жыл. Қыркүйек айының соңғы күндерінің бірінде Қазақстан К(б)П VI съезі болып өтті. Осы съезде мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі және БК(б)П XIX съезіне делегат болып сайландым.

Біздің еліміздің қоғамдық саяси өмірінде Коммунистік партияның әрбір съезінің орны бар. Қаралған мәселелердің мән-маңызы жағынан, қабылдаған қарарларының алға қойған міндеттерінің ауқымдылығы жөнінен олар бірін-бірі толықтырып, бірімен-бірі сабақтаса жалғасып жатады.

Партияның XIX съезі өз жұмысын сол жылы 5-қазанда бастады. Мен күн тәртібін қазбалап айтып жат-

паймын, ол кезінде құлақ құрышы қанатындай жазылды. Тек сіздердің назарларыңызды мынаған аударып кеткенді жөн көріп отырмын. Съезді Молотов ашып, Маленков баяндама жасады. Ворошилов қорытынды сөз сөйледі. Сталин съезд жұмысына бар-жоғы екі-үш рет қана қатысып, ұзақ отырмай, келіп-кетіп жүрді. Шыны керек қой, ол кісі келген бетте елдің мінбедегі шешенде де, шешеннің сөзінде де шаруасы жоқ, бар назар Сталинге ауатын. Әрбір қимылын, жүріс-тұрысын, отырысын қалт жібермей, бағып отырғаны. Сонда бір байқалғаны: жер-көкті жайлап кеткен оның генералиссимустық суретінің өмірдегі өз бейнесіне мүлде ұқсамайтындығы. “Бояушы бояушы дегенге сақалын бояпты” дегендей, не суретшінің қателігі, не тіршіліктегі болмыс-бітімінен гөрі портретіндегі бейнесін артық санаған барлық халықтың көсемінің ісі бұл. Ол бізге әбден қажып, қалжыраған кейіп танытты, реңінен ауру ма деп те қалдық.

Сталин төрге шыққан бойда өз орнына емес, Шаяхметовтың қасына барып отырған тұста қазақстандықтар бір көтеріліп қалды. Шүйіркелесіп әңгіме-дүкен құрған сайын біз де желпініп, баласы атқа шапса, шешесі тақымын қысадының керімен “е, құдая, шүкір” десіп, демімізді ішке тартып отырдық. Үзіліске шыға салысымен жапа-тармағай келіп, Жүмекеңді қане, ортаға алайық. Түс-түстан:

— Көсеміміз ұлы Сталинмен ұзақ сөйлестіңіз...

— Ол кісі өзі барып әңгімелесті ғой...

— Не жайында сөз болды?— десіп, білуге ынтығып жатырмыз.

Жүмекеңе де жел бітіп қалыпты, бірден шешіле қоймай, тосып сөйлеп, тура айтпай, түспалдап жеткізгендегі білгеніміз: ұлы көсемді республикадағы малдың жайы алаңдатады-мыс. Қазақ үшін малын сұрағаны — жанын сұрағаны. Ол соған мәз. Екі езуіміз екі құлаққа жеткен. Жүмекеңнің үстіне құлап кеткелі еңсемізді сала түсеміз. Хатшы да шірене сөйлеп, тоқ етерін айтты:

— Жер асты суға бай. Соны пайдаланып Қазақстанның шөл және шөлейт аймақтарын мәдени алқапқа айналдыруға кеңес берді.

— Ой, жарықтық-ай, бәрін біліп отыр екен ғой,— деп қалды біреу таңдайын қайта-қайта қағып.

— Сен де сөзді бөле бердің ғой,— деді екіншісі енді болмаса бәрінен құр қалатындай қабақ шытып.

Елді екі дай етпейін деді ме, жоқ бары сол ма:

— Жемшөп мәселесін шешу үшін судан шөбін егуді мақұл көреді,— деп қысқа қайырды.

Біз көсемге мың жасасын деп тілеу тілеп тарастық. Ал, Сталиннің өз даусын съезд жабылар алдында ғана естідік. Ол “екпінді бригадалар” туралы айтты. Бұл оның даусын соңғы рет естуіміз екен...

Съезден оралысымен жұмысқа білек сыбана кірістік. Ғылым академиясының жалпы жиналысында: “1952 жылғы жұмыстың қорытындысы және партияның ХІХ съезінің шешімдеріне сәйкес 1953 жылғы міндеттер туралы” баяндама жасадым. Онда республика ғылыми мекемелерінің қызметі сарапқа салынды. Оны тәптіштеп жату қажет бола қоймас, іздеген ағайын “Қазақ КСР ҒА-ның хабаршысына” назар аударар, онда баяндама толық жарияланды.

“Тістің үгіткенін тіл білер” дейді халық. Сол айтқандай, академиядағы біраз жылғы қызмет оның бүге-шігесіне дейін білуге ықпал етті. Сондықтан институттар мен жекелеген ғалымдар жайында тоқтала кеткен, әрине, жөн-ақ болар еді. Оған көңіл жетсе де, жағдай көтермей отыр. Мен тізе қосып, жұмыс істеген үзеңгілес іні-қарындастарыма, замандастарыма әрқашан алғыс сезіммен қараймын. Өкінішке орай, Орталық Комитеттің басшылары тарапынан, оны енді несіне жасырайын, кейбір ғалымдарға қысастық аз жасалған жоқ.

Бірде мені Орталық Комитеттің бірінші хатшысы Шаяхметов шақыртты. Шақыртуынан баруым тез болды білем, келген бойда қабылдады. Обалы нешік, есен-саулық сұрасып, жылы қабақ танытты. Жүмекең тарих, әдебиет және тіл білімі институттарының ғалымдары қандай проблема төңірегінде жұмыс істеп жатқанынан хабардар етуді сұрады. Мен барын бардай, жоғын жоқтай ғып қысқаша айтып бердім.

Хатшы көңілі толмаған сыңай байқатып:

— Ғылым академиясының тарихшылары жіберген кателіктерін түзетудің орнына не істей қояр дегендей, арқасын кеңге салып отыр. Тіл және әдебиет институтының ғалымдары да Орталық Комитеттің қаулысына жүрдім-бардым қарап, шабан орындауда,— деді.

Жағдай ауызды ку шөппен сүрткендей емес еді. Мен хатшыны иландыруға тырысып:

— Жүмеке, істің жайы соның басы-қасында жүрген маған айқынырақ қой деймін. Қазір түгел сол

олқылықтың орнын толтыру бағытында жұмыс істеп жаттырмаз. Төрт аяғынан тік тұрып кету үшін де уақыт керек шығар,— дедім.

Хатшы әлгіндегідей емес, сабасына түсіп, беті бері қарайын деді. Мен ойымды жалғастырдым.

— Орталық Комитеттің шешімі бойынша қазақ эпостары жөнінде пікір таласын өткізуге тиіспіз. Қаласаңыз, сол жиынға қатысып, елдің пікірін тыңдап көрсеңіз,— деп ұсыныс жасадым. Оған ол кісі бара алмайтындығын, іләжы болса, идеология жөніндегі хатшының қатысқанын мақұл көрді.

Әңгіме осымен тамамдалғандай еді. Мен кетуге ыңғайлана бергенімде, Шаяхметов сәл кідіре тұр дегендей ыңғай танытты.

— Әуезов не істеп жүр қазір?— деп сұрады.

— Қандай шаруамен айналысып жүргенін біле алмадым, сірә, жаңа роман жазып жатқан шығар,— деп шынымды айттым.

Хатшы әңгімені әріден бастады.

— Профессор Бекмахановтың жайын, әрине, жақсы білесіз. Қазақ КСР-інің тарихын бұрмалап, елді адастыруға тырысты. Кенесары Қасымұлының қозғалысын дәріптеуге дейін барды. Міне, осындай әрекеттері үшін оны Кеңестің әділ соты ұзақ жылға бас бостандығынан айырды. Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Жұмалиев және басқалар соның кебін киіп, жазасын алды. Сырт естуімше, Әуезов те сирақтан бүйрек шығарып, бір басына ие бола алмай жүрген көрінеді. Баяғы әуенге басып, бұрынғы қателіктерін қайталай бастапты. Қазақстаннан іргесін аулақ салып, біржола Мәскеуге қашыпті,— деді.

Ол бұған енді не айтар екенсің дегендей қабақ астынан түйіле қарап алды да, сөзін сабақтады.

— Әуезовті академиктер құрамынан аластау керек,— деп берік байламын айтты.— Орталық Комитеттің ғылым бөлімі мен Орталық Комитеттің хатшысы Сужиков алған беттерінен қайтпай, шығар да шығардың астына алып отыр.

Көзім алақандай болғанын сезсе керек:

— Олармен өзіңіз сөйлесіңіз, сонда көзіңіз жетеді,— деді ол.

Бұған таң қалмасқа, іштей қынжылмасқа не шара. Мен бұл шешімнің ағаттығына шүбәм жоқ еді. Ойымды іркіп қалмай, ашық айттым.

— Әуезов — дара тұлға. Ұлы жазушы. Ғалым, Кеңес одағының көрнекті мәдениет қайраткері. Ол қазақ халқының ғана емес, бүкіл елдің ортақ азаматы. Ол Мәскеу және Қазақ университеттерінің профессоры. Тамаша кадрлар даярлап беріп отырған ұстаз.

— Мұның бәрі дұрыс. Мәселе пиғылында, іс-харакеті жайлы болып отыр.

— Бізді тірі жан түсінбейді,— дедім хатшының пікірін өзгертуге тырысып.— Ғалымдар ғана емес, оның миллиондаған оқырманы наразы болады. Оның бергі жағында Ғылым академиясының жарғысында академиктен шығару жөнінде ереже жоқ. Академик — бұл өмірлік атак.

— Жолдас Қонаев, Орталық Комитеттің нұсқауын орындау керек,— деп Шаяхметов қабақ шытып, мәселенің тоқ етерін айтып салды.

Орталық Комитеттен салым суға кетіп шықтым. Не істеу керек? Жазықсыз жандар жөн-жосықсыз жапа шеге бермек пе? Оларға қорған болар жан табылмағаны ма? Қайда барып, кімге барып шағынарсың? Тыңдай қояр құлақ бар ма?

Осындай ой жетегімен үйге келдім де, жолға жиналдым. Ертеңіне әй-шайға қарамастан Мәскеуге ұштым. Шешінген судан тайынбайды. Шаяхметовпен ақыры бетті ашып алдық. Жарылар бас жарылды. Мекіре балықтың басы тасқа тимей қайтпайды. Неде болса, жығылсам нардан жығылайын. Орталыққа барып, өз ойымды айтайын. Тым кұрыса, қазақтың бір өр тұлғасы үшін кеудені “оққа” тоссам өкінбен.

Мәскеуге барған бетте КОКП Орталық Комитетінің ғылым бөлімінен бір-ақ шықтым, болған жайды түгел баяндадым. Және өз пікірімді бүкпесіз алға тарттым. Әуезов жайлы позициямды ақыры қорғап шықтым. Осы әңгіме кейін, 1954 жылы Қазақстан жазушыларының съезінде сөз болды. П. К. Пономаренко өз сөзінде арнайы тоқталып, менің аты-жөнімді атаған тұста, Орталық Комитеттің нұсқауын орындаудан бас тартып, Әуезовті қалай қорғап қалғанымды айтқанда және бұл істе зор принциптілік әрі табандылық танытты деген кезде жасыратыны жоқ, қайран қалдым. Бұл әңгімені Пономаренко қайдан естіп жүр деген сұрақ қашан анық-қанығын білгенше мазалады. Әуезов жайында Пантелеймон Кондратьевичке тіс жарғаным жоқ.

Кейін білдім, ол кісі бар жайды КОКП Орталық Комитетінің ғылым бөлімінде істейтін жауапты қызметкерлерден біліпті. Жалпы, Пономаренко қазақтың белгілі жазушыларымен тығыз байланыста болуға ұмтылатын. Ол Ғабиден Мұстафин, Ғабит Мүсрепов, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов сынды қаламгерлерді қабылдаған кезде ұзақ әңгіме-дүкен құратын, тіпті кейбірде қатарынан бірнеше сағат отырып қалатынын өз көзіммен талай көргенім бар. Пантелеймон Кондратьевичтің өзі қазақ халқының тарихын, тұрмыс-салтын, игі дәстүрлеріне зер салып, оқып-білуге құштар еді. Қазақ ақындары мен жазушыларының шығармаларына ден қойып, бал тамған тілі мен кестелі сөзіне сүйсініп отыратын. Сіздің халқыңыз сөзге ұста, сүйектен ою ойған зергердей деп, шын тебіренетін. Кабинетінде болған сәттерімде оның столының үстінен қазақ қаламгерлерінің бояуы кеппеген кітаптарын жиі көруші едім.

Пономаренконың мұндай ықыласы мен құрметі біздің зиялы қауымның ең таңдаулы өкілдерін қанаттандырып қана қоймайтын, сонымен бірге жазушы ағайындар арасындағы кейбір түсініспеушіліктің тігісін жатқызып, ұйымшылдықтарына ұйытқы болатын.

Жақсыдан шарапат деген осы.

Сталиннің ойда-жоқта сырқаттанып, іле-шала дүние салуы байтақ ел үшін төбеден түскен найзағайдай қабырғаны қайыстырып кетті. Тосын хабарды жол үстінде естідім. Мәскеу барып, Алматыға поезбен қайтып келе жатқан бетім еді. Шу станциясына жеткен жерде радио көсемнің халі мүлдем нашарлай түскенін хабарлады. Еңсеміз түсіп, қабағымыздан қар жауа түсті. Тіпті сақалы омырауын жапқан қарттын: “Ендігі күніміз не болмақ?” деп еңкілдеп кеп жылағаны, ал қайсыбір жолаушы әйелдің: “Осынша елде ол кісінің жанын алып қалар емші табылмағаны ма?” деп күйінгені бар.

Әрине, ол кезде біз білмейтін жұмбақтар аз емес еді ғой. Сталин қан қысымының зардабын көп көрген. Дәрігерлері оның ми тамырларының қабынуы күн өткен сайын асқына түскенін, сондықтан бар шаруаны тоқтатып, күтімді күшейту керектігін кеңес еткенде күнделікті мемлекеттік міндеттен мойны жар бермепті. Оны отырса — опак, тұрса — сопақ етуге ұмтылушылардың айтуына карағанда, әлгіндей тұжырым жасаған профессор В. Н. Виноградовты атарға оғы болмаған Сталин: “Аяқ-қолын кісендеп, темір торға салыңдар” деп

Берияға әмір беріпті-міс. Содан Кремльдің емдеу-санатория басқармасындағы сорпа бетіне шығар М. С. Вовси, М. Б. Коган, А. М. Гринштейн, А. И. Фельдман, Я. Л. Рапопорт, Я. Г. Этингер сияқты дәрігерлерді 1952 жылдың аяғы мен 1953 жылдың басында тұтқындалғанын баспасөзден оқығанымыз бар. Онда тек Жданов пен Щербаковтың ажалы себепші болып қана қойған жоқ, сонымен бірге “Джойнт” деп аталатын еврейлердің халықаралық ұлтшыл буржуазиялық ұйымының жансызы болыпты дегенді де қопсыта жазған еді. Ол рас па, жоқ па оған тарих қана куә. 1953 жылы екінші наурызға қараған түні Сталиннің миына қан құйылады. Оны саяжайында ес-түссіз жатқан жерінен табады. Әуре-сарсан төрт тәулікке созылады. 6 наурыз күні таңертең атақты диктор Левитанның аузынан: “5 наурызда кешкі сағат 9-дан 50 минут өткенде Лениннің серігі және оның ісін кемеңгерлікпен жалғастырушы, Коммунистік партия мен совет халқының данышпан көсемі әрі ұстазы Иосиф Виссарионович Сталиннің жүрегі соғуын тоқтатты” деген суық хабарды жүрегіміз шымырлап тұрып естідік. Сол күні республика Ғылым академиясында қаралы жиын болды. Күңірене сөйлегендердің ішінде мен де бар едім.

Сталин қайтыс болғаннан кейін кеңес үкіметінің басшылығына Маленков келді. Ең жоғарғы биліктегі адамдардың өміріне қанық тарихшылардың сөз саптауына қарағанда Сталин оны басқалардан гөрі бір табан жақын көріп, Саяси Бюро мүшелерінің ішінен жалғыз соған “сен” деп айтады екен. Бұл кезде Хрущев КОКП Орталық Комитетінің хатшысы болатын.

Арада төрт айдың жүзі болмай-ақ үкімет басында астан-кестен тірлік басталды. Қылышынан қан тамып тұрған Берия айдай әлем алдында аймандай болды. Айналасында күрдай жорғалаған сыбайластарымен бірге ұсталып, артынша ату жазасына кесілді.

“КСР Одағы Министрлер Кеңесінің төрағалығына Лениннің талантты шәкірті, Сталиннің сенімді серігі Георгий Максимилианович Маленковтың тағайындалуы еліміздің бүкіл өміріне үздіксіз және дұрыс басшылық жасауды қамтамасыз етуге бағытталған ең маңызды шешім”, — деп мәлімдеген Берияның сөзінде пәтуа болмады. Маленковтың басынан бақ тайып, төрағалықтан түсті. Оның орнына Булганин келіп отырды. Георгий Максимилианович Министрлер Кеңесі төрағасының “қатардағы” орынбасары және КСРО Энергетика ми-

нистрі қызметіне төмендеді. Одан арғы тағдыры әмбеге аян. Басшылық арасындағы қылдай “нәзік” тірлікті былайғы ел біле бермейді. Сондықтан көзің көріп, құлақ естімеген әңгімеден іргені аулақ салған мақұл. Артынша Никита Сергеевич КОКП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы боп шыға келді.

1953 жылы қыркүйек айында Зүһра Шәріпқызы екеуміз Сочиде дем алып жатыр едік. Жылында бір зарықтырып барып жететін демалысты ың-шыңсыз өткізуге тырысатынбыз. Бүгінгідей күндіз-түні тынбай көрсететін теледидар жоқ. Апыр-ай, осыны оқымасаң болмайды дейтін кітапқа зейін салып, күнделікті газет-журналдарды құр жібермейміз. Хрущевтің Орталық Комитеттің пленумында жасаған, әрине, әлденеше бетке сыймай жататын баяндамасын астын сызып оқып шыққанмын. Никита Сергеевич біздің республикадан айналып өтпейтін, ауыл шаруашылығы өндірісінде жіберген кемшіліктері үшін басшыларды өткір сынға алыпты. Алматыға оралған бетте үлкен Кеңес үстінен шықтым. Оған ауыл шаруашылығы өндірісімен шұғылданатын ғылыми зерттеу мекемелерінің басшылары, ғалымдар шақырылған екен.

Ж. Шаяхметов КОКП Орталық Комитеті Пленумының жұмысы мен одан кейін іле-шала өткізілген кеңес туралы әңгімелей келіп, баяндамадағы сынға тоқталды. Жайбаракаттық пен мастанушылық орын алған жерде іс оңға баспайды. Резерв іске қосылмайды, принципсіздік етек алады. Республика жылдар бойы ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту туралы бірде-бір ұсыныс енгізген жоқ. Міне, сол үшін республика өткір сынға ұшырады.

Бірінші хатшы ойын осы ыңғайда тұжырымдай келіп, астық өндіруді басқа да егіншілік және мал шаруашылығы өнімдерін қалай арттыру жөнінде ғалымдардан ұсыныс беруді талап етті. Әлбетте, ештен кеш жақсы. Кеңес әрқайсымызға үлкен міндеттер жүктеді.

Сол жылдың 25-26-желтоқсанында Қазақ КСР Ғылым академиясы жалпы жиналысының сессиясы өтті. Сессияда мен “КОКП Орталық Комитетінің қыркүйектегі пленумының шешімдеріне сәйкес Қазақ КСР ҒА-ның кезектегі міндеттері” деген тақырыпта баяндама жасадым. Сессияның қорытындысы бойынша ауыл шаруашылығы өндірісін өркендетуге байланысты нақты шаралар белгіленіп, өз ұсыныстарымызды Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті бюросының қарауына жібердік. Бір біз емес, республикамыздың барлық партия, кеңес және

ауыл шаруашылығы органдарынан талай-талай құнды ұсыныстар түскен. Бірақ, кейін мәлім болғанындай, соның бәрі бірдей Орталық Комитетте қаралып, талқылаудан өтпеген. Әдемі айту бар да, оны тыңғылықты етіп орындау бар. Барлық уақытта басталған игі іс аяғына жете бермейді. Өкінішіміз, осал тұсымыз осы. Мәселен, 1955 жылдан бастап егістік жердің көлемін 4—5 жыл ішінде 2,5 миллион гектарға дейін ұлғайту көзделген екен. КОКП Орталық Комитеті республиканың бұл ұсынысын қабылдамай тастады. Онымен қоймай тиісті қорытынды жасады. 1954 жылы ақпан айының алғашқы күндерінің бірінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумы өтіп, ұйымдық мәселе қарады. Ауыл-селоға басшылықты құлдыратып жібергені үшін Ж. А. Шаяхметов пен екінші хатшы В. И. Афоннов жұмыстарынан босатылды. Артынша өткен Қазақстан коммунистерінің VII съезі Орталық Комитеттің бірінші хатшылығына П. К. Пономаренконы, екінші хатшылығына Л. И. Брежневті, хатшылары етіп Ф. К. Кәріпжанов пен Ы. Тәжиевті сайлады.

Пленум әдеттегіден өзгеше өтті. Батыл шешімдер қабылдады. Астық өндіруді күрт арттыру үшін 1954—1955 жылдар ішінде бізге миллион гектар жаңа жерді игеру міндетін қойды. Сайып келгенде, тың эпопеясы осылай басталған еді. Тек алғашқы екі жылда ұлан-байтақ республикаға 360 мың механизатор, құрылысшы, инженер-техникалық қызметкер, ауыл шаруашылығы мамандары келді. Кеңес үкіметі дәл сол жылдардағыдай мырзалықты ешқашан таныта қоймаған шығар. Ауыл шаруашылығы техникалары бірінен соң бірі ағылды да жатты.

Бүкіл ел боп көтеріліп, бір кісідей жұмылып жатқан кезде, әрине, Академия ғалымдары одан шеттеп қалған жоқ-ты. Өмірбек Оспанов басқарған Қазақ КСР Ғылым академиясының Топырақ тану институтының ұжымымен тізе қоса отырып, тың және тыңайған жерді игеру үшін алдын ала зерттеу жұмысын жүргізіп, бағытымызды айқындап алатынбыз. Жер-ананың көпшілікке жұмбақ сырлары аз ба, ғалымдар егжей-тегжейлі талдаудан өткізіп, ғылыми негіздеуін жасайтын. Ғылым академиясынан ондаған экспедиция мен отрядтар республиканың шартарабына аттанып, игі істердің басы-қасында болды. Орталық Комитетте қандай кеңес өтпесін, соның бәрінде де ғалымдардың пікірін тыңдап, санасып отыратын. Біз

өзіміздің ұсыныстарымыз бен ойларымызды әлденеше рет алға тарттық. Обалы нешік, П. К. Пономаренко мен Л. И. Брежневтің тарапынан қолдау тауып, барынша жүзеге асырылатын еді.

1954 жылдың жомарт күзін көпшілігіміз ұмыта қоймаған болармыз. Тың көтеру жоспары ойдағыдай орындалды. Тыңға түрен түскенге дейінгі жылдармен салыстырғанда астықты өндіру мен дайындау шұғыл артты. Республика қарыштап алға басты. Ширек миллиард пұт астық қамбаға құйылды. Бұл 1951 жылғы рекордтан екі жарым есе жоғары көрсеткіш еді.

Алғаш танысқан сәттен бастап-ақ Пантелеймон Кондратьевичпен де, Леонид Ильичпен де ортақ тіл тауып, ойымыз бір жерден шығып отырды. Олар істің көзін білетін және елге дұрыс бағыт сілтей алатын. Партиялық және мемлекеттік жұмыста әбден ысылып, мол тәжірибе жинақтаған кісілер. Тыңдай білетін, тыңдата да алатын. Техникалық терең білімді практикалық іспен ұштастырған және үйрете жүріп, үйренуден жалықпайтын жақсы қасиеттері бар тұғын.

Бір қолыңды екі ете алмай, мұрныңнан шаншылып жүрген қауырт күндердің бірінде Пономаренкоға өтінішпен барып, Ғылым академиясына қол ұшын беруді сұрадым. Сол құжатты құзырларыңызға толық ұсына кеткенді жөн көріп отырмын:

“Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы — 1954 жылдың 10-маусымы — П. К. Пономаренко жолдасқа.

Қазақ КСР Ғылым академиясының ұйымдасқанына сегіз жыл болғанына карамастан, әлі күнге дейін материалдық-техникалық базасын жасау мәселесі шешілген емес. Ғылым академиясының ғылыми мекемелері кездейсоқ, еш бейімделмеген жайларға орналасқан және мүлде тар. Институттардың көпшілігінде лабораториялық жабдықтардың жайғастырылуын есепке алғанда ғылыми бір қызметкерге 2—3 метр жұмыс орнынан келеді. Әсіресе, ғылыми мекемелер осы заманғы ғылыми жабдықтармен жарақтандыру жағынан өте-өте тапшылық көріп отыр.

Мұндай жағдайға ұшырауының негізгі себебі Қазақ КСР Ғылым академиясына күрделі құрылысқа және ғылыми жабдықтарды алуға қаржының мейлінше шектелуінде болып отыр. Сол себепті ғылыми қызметкерлердің дені тұрғын үймен қамтамасыз

етілмеген. Жыл сайын күрделі құрылысқа бөлінетін қаржының тапшылығынан, сондай-ақ Қазақ КСР азаматтық және тұрғын үй құрылыс министрлігіне қарасты құрылыс басқармасының жүргізген жұмысының нашарлығынан Ғылым академиясының бас ғимараты бойынша жұмыс көлемі 1949—1953 жылдар ішінде жалпы сметалық құнының бар-жоғы 35 проценті ғана орындалды. Сонымен бірге ғылыми жабдықтар сатып алуға болмашы қаржы бөлінеді, оның өзі жылдан-жылға азайып барады.

Соның салдарынан әрбір институтқа орта есеппен жылына жабдықтар сатып алуға 20—30 мың сомнан келеді, оның есесіне көптеген осы заманғы ғылыми керек-жарақтардың біреуінің өзі ондаған, тіпті жүздеген мың сом тұрады.

Бұл жағдай ғылыми-зерттеу жұмыстарын өрістетуге кері әсерін тигізіп отыр, соның кесірінен халық шаруашылығы үшін маңызы бар проблемаларды талдап шешу ұзаққа созылады.

Қазақ КСР Ғылым академиясының ғылыми-зерттеу мекемелерінің материалдық-техникалық базасын күшейтумен бірге олардың кейбіреулерінің штатын көбейтуге мұқтаж. Сонымен бірге республика халық шаруашылығын одан әрі өркендету жаңа мұнай, микробиология және математика сияқты институттарды ұйымдастыруды талап етеді. Бұл институттарды құру КСРО Ғылым академиясы, мұнай институты, сондай-ақ КСРО мұнай өнеркәсібі министрлігі тарапынан қолдау тауып отыр.

Осыған орай, КСР Одағы Министрлер Кеңесіне материалдық-техникалық базасын нығайту және Қазақ КСР Ғылым академиясында үш институтты ұйымдастыру туралы хаттың жобасын ұсына отырып, Қазақ КСР Ғылым академиясының Президиумы Сізден КСРО үкіметіне бізге қажетті көмек көрсету жөнінде өтініш білдіруді сұрайды".

Пантелеймон Кондратьевич меселімді қайтармай, өтінішіме айрықша бір ықыласпен қарады. Академия көп ұзамай қаржы жағынан және материалдық-техникалық тұрғыдан едәуір көмек алып, қол ұзартқан еді.

1954 жылдың қыркүйек айының алғашқы күндерінің бірінде Академияның жұмысы жайлы П. Пономаренко мен Л. Брежнев үшеуіміз кең отырып, ұзақ әңгімелестік. Зады, сенімен бірдей барыңа сүйсініп, жоғына күйіне білген басшыдан айналасың ғой. Ондай

азаматтар қай заманда да жоқ емес. Түсінбеген кісіге кешіріммен қарауға болар, бірақ түсініп тұрып түсінбейтін, біле тұрып жорта білмейтін аяр бастықтардан құдай сақтасын деп тілеңіз. Ілгері басқан аяқты жіпсіз байлайтындар да, сол арқылы өз мәртебесін асырып, үстемдігін арттырғысы келетіндер әр жерде-ақ төбе көрсетіп қалатыны қандай өкінішті. Бір атым насыбайдан қалатын қайран көңіл, олардың алдына барып шыққанда көңілің біржола құлазып, салың суға кетіп шығады. Кісінің беті қайтып, тауы шағылғаннан артық қасірет жоқ. Соны елей бермейміз, ескере жүрмейміз. Адамдық қалыпты биік ұстау кімге де болса үлкен сын. Адамгершілік деген асыл қасиетті аласартып алмасақ екен. Өмір өзегі де осы, азаматтық жол да осы.

Мақтансаң да жарасқандай, өз басым мұрат тұтқан мынадай бес сипатқа тоқтала кеткім келеді. Жастайымнан атқа міндім. Біреуден ілгері, біреуден кейін тірлік кештік. Жақсылыққа мастанбасқа, жамандыққа жасымасқа бел буып өстік. Кем-кетіксізбін деуден аулақпын. Барды емес, жоқты іздедік. Жоқ іздеген кісі бұрынғы жоғын табатын кезі болады. Меніңше, оны ойға тоқып қана қоймай, бойға сіңіре білуден асқан байлық бар деп білмеймін. Жоғыңа жолыққан сайың көп нәрсеге қолың жете береді. Алысын жақын, жатың дос-жарға айналады.

Сол бес сипаттың бірі — біреуге тіл тигізуден сақтану. “Ақыл — дос, ашу — дұшпан” дегеннің мәні осы. Екіншісі — әдептілік. Қазақ әдептен аспай, кішілік көрсету арқылы кісілік танытқан. Үшіншісі — өзің өзге күдіктенбе, өзге өзіңе күдіктенбесін. Иман жиям десең, пиғылыңды таза ұста. Күпірліктен адасын. Төртіншісі не істесең де зеректікпен тындыра біл, аяғыңа жеткізе біл. Ырысың осы. Ал, ең соңғысы — өз басыңа тілемейтін істі, біреуге істеме. Қиянаттан асқан қылмыс болмайды. Сақтансақ, осыдан сақтанайық.

Мен Пономаренко мен Брежневтің алдынан шыққанда үлкен ой жетегіне ілесіп едім. Әрине, бүгін түйіп отырған ой сол кезде осылай тұжырымдалып еді десем, өзімді де, өзгені де алдаған болар едім. Бұл менің бір ғасырдан астам ғұмыр кешкен Бұқар жыраудың қараңғы тұман түнге балаған сексеніне шыққан тұста өскелең ұрпаққа айтар ақылым.

Содан ел тізгінін ұстаған екі бірдей арыстың алдынан арқаланып шықтым. Академиядағы ағайындарға жүзім жарқын боп барды. Олардың да көптен тырысқан

шекесі жазылып, мен жеткізген жылы хабарға мәз болысты. Қуана білу, қуанта білу де бақыт. Әріптестерімнің көңілі өскеніне мен де марқайып қалдым: академиктердің, корреспондент-мүшелердің қосымша сайлауын өткізу жайындағы ұсынысым Орталық Комитеттің хатшыларынан қолдау тапты.

Оны Қытай Халық республикасы сапарынан оралысымен өткізуге шешім қабылдадық. Қытай-Кеңес достығы қайраткерлерінің делегация құрамымен іргелес елге — Солтүстік-батысы бізбен шектесіп жатқан жерге ұшуға жиналдым.

X

Одан бері қанша жыл өтті. Кеңес елінің мәдениет және ғылым қайраткерлерімен бір ай бойы халқының, саны мен жерінің көлемі жағынан дүние жүзіндегі аса ірі мемлекетті еркін аралағанбыз. 300 мың жылдық тарихы бар қытай халқы жаратылыстану мен техника ғылымдарының дамуына елеулі үлес қосқаны тарихтан белгілі. Ықылым заманда-ақ компас жасап, қағаз шығарып, оқ-дәріні пайдаланған, ең бастысы, кітап шығару ісінің тарихы осы елден басталады. Мұнда математика, астрономия, география ғылымдары, әсіресе Қытай медицинасы ерте заманнан белгілі. Дүние жүзінде тұңғыш “Фармакология” осы елде жазылып, инемен емдеу әдісі сонау Сун дәуірінен бастау алады. Қытай әдебиеті — әлемдегі ең көне әдебиеттердің бірі, поэтикалық ірі туынды, музыка тарихы — “Жыр кітабы” (“Шицзин”) біздің заманымызға дейінгі 11—6 ғасырларды қамтиды. Ежелгі қытай сәулет өнері еріксіз назар аудартады. Іргесі біздің заманымызға дейінгі 4—3 ғасырдан басталатын шығыстан батысқа қарай шамамен 4—5 мың шақырымға созылып жатқан Қытайдың ұлы қорғаны жайлы айтпай кетуге болмайды. Қамал император Цинь Ши-хуанди тұсында қайта қалпына келтіріліпті. Оның биіктігі 6,6 метр, ал кей жерлері 10 метрге дейін жетеді екен. Ірге ені 6,5 метр де, жоғары жағының ені 5,5 метр, яки екі машина еркін сыйғандай.

Біз осылай Қытай халқының көне мәдениетімен, оның әсем қалаларымен, ірі өндіріс орындарымен, білім ордаларымен, ғылыми орталықтарымен, талантты перзент-

терімен жақынырақ танысып, сұхбат құрып, пікір алмастық. Ондағы ауыл шаруашылығы кооперативтері мен мемлекеттік шаруашылықтардың жұмысы назар аудартқандай еді. Әрине, уақыт шіркін өмірге көп түзетулер енгізіп жатады ғой. Ол кездегі тіршілікті бүгінгі бет алыстарымен салыстыруға болмайды. Халықтың ертелі-кеш ерінбей-жалықпай еңбектенуі экономикасын да, мәдениеті мен ғылымын да күрт көтеріп кетті. Бірқатар реформалар жасалды. 1978 жылдың өзінде-ақ экономикалық реформа туралы тарихи шешім қабылданғаны мәлім. Соңғы жылдары ол одан әрі дамытылды, экономикадағы өзгерістер құлаш жая бастады. Экономикада орталықтың үстемдігінен гөрі, жергілікті жерлердегі дербестік өріс алды. Кәсіпорын өзін-өзі басқарып, өндіріс қожалығына ие болды. Ауылдық жерлерде коллективтік және жеке қожалықтар кең қанат жайды. Ең бастысы, жаңалықты қолдау бар да, оны іспен тиянақтап, жүзеге асыру бар.

Делегация Қытай халық республикасының бесжылдығына арналған халық өкілдерінің Бүкілқытайлық жиналысының салтанатты мәжілісіне қатысты. Бұл күнді жалпақ ел боп тойлады. Салтанат төрінде КХР төрағасы Мао Цзе-дун, оның орынбасары Чжу Дэ, халық өкілдері Бүкілқытайлық жиналыстың тұрақты комитетінің төрағасы Лю Шаоци, Мемлекеттік Кеңестің премьері Чжоу Эньлай, сондай-ақ Н. С. Хрущев басқарған біздің үкімет делегациясының мүшелері отырды. Келесі күні Тянь-эн-мынь алаңында өткен халық азаттық армиясы әскерлерінің парады мен еңбекшілер шеруін тамашаладық. Парадты КХР Қорғаныс министрі Пынь Дэхуэй қабылдады.

Сапар кезінде Қытайдың Солтүстік-шығыс, Оңтүстік және Орталық бөліктерін аралап, о шеті мен бұ шеті 5000 шақырымдық жолды шарлай ұштық. Сары, Шығыс-Қытай, Түстік-Қытай теңіздерін жағалай қоныс тепкен, Янцзы деп аталатын киелі өзенді сағалаған қалаларды, атап айтқанда: Пекин, Шэньян, Аньшань, Фушунь, Нанкин, Шанхай, Ханчжоу, Кантон, Ухань және Ханькоу шаһарлары көп әсер қалдырды. Қытай Ғылым академиясы үйінде Кеңес еліндегі тау-кен ғылымының жетістіктері туралы лекция оқуға тура келді. Ат шаптырым келетін зал ішінде ине шаншар орын болмады. Ғалымдар мүдделі болған алуан сұрақтарға жауап бердім. Сонымен бірге дәп осы

тақырыпта Кантон мен Шэньян қалаларындағы ғылыми мекемелерде лекция оқылды. Іле-шала осы лекцияларым Пекинде қытай тілінде жеке кітапша боп шықты.

Қытай көп ұлтты мемлекет қой. Елуден астам ұлт пен ұлыс мекендейді. Соның ішінде Шынжан ұйғыр автономиялы ауданында түркі тілдес халықтар — қазақтар, ұйғырлар, қырғыздар, саларлар және басқалар тұрады. Қытайдың осы аймағымен ертеден сауда байланысы дамыған екен. Бұрынғы Қызылжар (қазіргі Петропавл) мен Семей көпестері 19-ғасырда сауда керуенімен Қашқарияға жиі қатынап тұрған ғой. Міне, осындай саны жағынан аз халықтардың ұл-қыздары оқитын ұлттар институтында болып, Қазақстанның 30 жыл ішінде қол жеткізген табыстарын таразылай отырып, ел жайлы, оның тұрмыс-салты, дәстүрі туралы ұзақ әңгімелеп бердім. Әлбетте, ұлан-ғайыр жері, жер қайысқан халқы бар іргелі ел жайлы айта берсе әңгіме көп, мен оны осы сапардан оралысымен қағазға түсірдім. Кейін, 1955 жылы “Халықтық Қытайдағы отыз күн” деген атпен кітап боп жарық көрді.

Қытайдан келісімен Пономаренко мен Брежневке сәлем бере барып, алған әсерімді ортаға салдым. Олар да ұя тындап, кейбір мәселелер жөнінде тереңірек білуге ұмтылып, қайта-қайта сұрақ қойып отырды. Ал, 30- қарашада Қазақ КСР Ғылым академиясы жалпы жиналысының сессиясын өткіздік. Жалпы жиналыс 13 толық, 17 корреспондент-мүше сайлады. Сөйтіп Ғылым академиясының құрамы екі есе ұлғайып, ірі оқымыстылармен толықтырылды. Оның құрамына мына кісілер енді: Ахмедсафин, Бок, Попов, Смирнов, Шөкин, Боев, Домбровский, Полосухин, Сызганов, Мұқанов, Тәжібаев, Пальгов.

Ал Кушев, Сергиев, Цефт, Стендер, Козловский, Захаров, Пентковский, Бальмонт, Бияшев, Жұматов, Бұланов, Клейнбок, Дарқанбаев, Добрунов, Аманжолов корреспондент-мүшелікке сайланды.

Қазақ КСР Ғылым академиясының академик-хатшылығына А. П. Полосухин сайланып, Геология институтының директорлығына Қ. И. Сәтпаев бекітілді. Сайлауды өткізу ғылымның аса маңызды салаларын көрнекті оқымыстылармен, Ғылым академиясының президиумын жас ғалымдармен толықтыруға мүмкіндік берді.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің, Министрлер Кеңесінің зор көмегі арқасында Ғылым академия-

сының құрамына енетін ғылыми мекемелердің тиімділігі едәуір артты. Республика экономикасы мен мәдениетін өркендетуге маңызды роль атқарған бірқатар институттар мен лабораториялар ұйымдастырылды. Академия ірі ғылыми орталыққа айналып, Қазақстанның өндіргіш күшін дамытуға сүбелі үлес қосты. Ғылым академиясы өзге де ғылыми мекемелермен бірге кешенді экспедициялық отрядтар ұйымдастырып, шамамен 23 миллион гектар жердің егіске жарамдылығын айқындап берді.

* * *

1955 жыл табалдырықтан аттады. Наурыз айында Мәскеуде КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессиясы өз жұмысын бастаған-ды. Маған сессияда сөз сөйлеу ұсынылды. Дайындалайын деп Қазақ өкілеттігіне ертерек келгенмін. Өкілеттік орналасқан жер жұмаққа бергісіз еді. Арбат төңірегіндегі Трубников келте көшесіндегі №10 жер үйде тұғын. Тиісті деректерді жинақтап, айтар ойымды қағазға түсіріп жатқанмын. Телефон безек қағып:

— Сізді Пономаренко шақырып жатыр. Мүмкін болса, шұғыл келсеңіз,— деді.

Ол кісі Брежнев екеуі тұрақты өкілдің кабинетінде күтіп отыр екен. Ашық-жарқын амандастықтан соң Пономаренко:

— Не істеп жатырсыз?— деп сұрады.

— Сөз сөйлеуге дайындық жасап, мұрыннан шаншылып жатырмын,— дедім.

Олар жарыса күлді. Пантелеймон Кондратьевич мені ыңғайсыз сезінді деді ме, жайдары қалыппен:

— Әуре болмай-ақ қойыңыз, сөйлемейсіз. Ал, еңбегіңіз еш кетпесін, дайындаған дүниенің келесі сессияға дейін сақтарсыз,— деп, әңгіме ауанын басқа арнаға бұрды.— Біз сізге бір ұсыныс жасағалы отырмыз. Орталық Комитеттің бюросында біз Сізді республика Министрлер кеңесінің төрағалығына бекітіп, Қазақ КСР Ғылым академиясының президенттігінен босатуға ұсыныс енгіздік. Республика Жоғарғы Кеңесінің сессиясында жаңа қызметке тағайындау жайында ұсыныс жасаймыз. Бұған сіз қалай қарайсыз?

Мен:

— Орталық Комитеттің директиваларын орындауға әзірмін,— дедім сөзбұйдаға салынбай.

— Біз де солай болар деп күтіп едік,— деді Брежнев.

— Онда қазір КОКП Орталық Комитетіне барамыз,— деп берік байлам айтты Пономаренко,— Сізді Хрущевке таныстырамыз. Дайын отырыңыз, он минуттан кейін жүреміз.

Никита Сергеевич аса бір кішіпейілділікпен қарсы алды. Ол маған құтты болсын айтып, табыс тіледі. Пономаренко мен Брежнев республикадағы істің жайын әңгімелеп, бірқатар кадр мәселесін шешті. Шаруа баржоғы жарты сағат көлемінде бітті. Бұл менің Хрущевпен бетпе-бет келіп, бірінші рет танысуым еді.

Хрущевтің қабылдауынан кейін Қазақ өкілеттігіне қайтып келдік. Басқа жұмысқа ауысуыма байланысты Ғылым академиясының президенттігіне кімді сайлаған жөн? Осы мәселе төңірегінде ұзақ отырдық. Брежнев жас физиктің есімін атады. Мен оған келісім бермей, Қаныш Имантайұлы Сәтпаевтың кандидатурасын ұсындым.

— Халық таныған адам. Ел жағдайын біледі. Ғалымдар зор құрметпен қарайды. Және осы академияның іргесін қалап, шаңырағын көтерген тұңғыш президент. Іскер. Ойшыл,— деп өз ұсынысымнан қайтпай отырып алдым.

Пономаренко мен жағына шығып:

— Леонид Ильич райдан қайтып, ұсынған кандидатураныңды қайтып алғаныңыз жөн бе деймін. Дінмұхамед Ахметұлы бізден гөрі ол кісіні көбірек біледі. Жақсылығын асырмай, жамандығын жасырмай айтып отыр. Осы тоқтамға келіссек қайтеді,— деді.

Леонид Ильич бірден келісе қоймай, Сәтпаев басшылық жасаған кезде Академиядағы аса ірі қаржы мен бюджет төңірегінде болған тәртіп бұзушылықты бетке ұстап отырып алды.

— Мың сом болса, мақұл, ауыз жарымайтын ақша екен дер едік. Мемлекеттің бакандай бір миллион сом қаржысын заңсыз жұмсауға жол бергеніне көз жұма қарауға хақымыз жоқ. Басқа-басқа ол Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің қаулысында тайға таңба басқандай айтылған. Республика ғалымдары мен жұртшылық бізді түсіне қояр ма екен?— деп салмақты бізге аударып бастады.

— Бұл арада Сәтпаевты сүттен ақ, судан таза дуден аулақпын. Бірақ қаржыға тікелей қатысы бар адамдар тиісті жазасын алды. Қаныш Имантайұлының кінәсі қол астындағы қызметкерлерге сеніп кеткендігінде. Және

одан бері қанша жыл өтті. Уақыт басқа. Өткендегісін бетке салық ете беру де келіспейтін сияқты,— дедім.

Обалы не, Пантелеймон Кондратьевич:

— Әлем мойындаған кісіні үшеуміз додаға салғанымыз қалай болды,— деп әңгімені шиырды.

Леонид Ильич:

— Бұл мәселе жөнінде Орталық Комитеттің бюросы не дейді. Бюро қалай шешеді, солай болсын,— деді.

Бюро менің ұсынысымды мақұлдады, Қаныш Имантайұлы Қазақ КСР Ғылым академиясының президенттігіне қайта сайланды.

Осы бір оқиғаны еске ала отырып, оқырман назарын мынаған аударып кетер едім. Соңғы жылдардың көлемінде кейбір газеттер мен журналдарда жарияланған мақалаларда менің Қ. Сәтпаевқа деген көзқарасым онша дұрыс болмапты-мыс деген пікір ара-тұра шаң беріп қалады. Бұл түбірімен қате. Адам аласынан сөз аласы жаман. Сөз шаласынан ұпай түгендеп жүретін кейбіреулердің қаңқуы бұл. Мен Қаныш Имантайұлына әрқашан құрметпен қараған жанмын, соңына шырақ алып түсетіндей ол кісінің жақсылығынан басқа, жаманшылығын көрген емен. Қаншама жылдар бойы биік мінбеден сөз сөйледім, соның бірде-бірінде ол кісі туралы артық сөз айтқан емеспін. Сәтпаев орнынан алынып, Ғылым академиясының президенттігіне кімді сайлаймыз деген кезде, менің атымды атап, ақ батасын берген сол кісі. Ал, нәсіп айдап мен Министрлер Кеңесінің төрағалығына тағайындалысымен Қанекеннің екінші рет президент болып сайлануына республика басшыларын дегеніме қалай көндіргенімді жоғарыда шет-жағасын айтып өттім. Ал, бұл қызметке келген соң да Қаныш Имантайұлына қолдау көрсетіп, ісінің ілгері басуына ықпал жасап отырдым. Бұл арада мен Ғылым академиясының президенті боп жүргенде, Сәтпаев Геология институтын басқарды, арамыздан қыл өткен жоқ, әрдайым ақылдасып ағалы-інідей араласып тұрдық.

Қанекен қайтыс болғаннан кейін Министрлер Кеңесі ол кісіні мәңгі есте қалдыру жөнінде арнайы қаулы қабылдады. Халық алдында сіңірген еңбегін ескере отырып, Қазақ КСР Ғылым академиясының Геология институты, Жезқазған кен-металлургия комбинаты, Алматыдағы орталық көшелердің бірі, мектеп, совхоз Қ. И. Сәтпаевтың есімімен аталды. Бұдан басқа да шараларды жүзеге асыру белгіленді. Бір айта кетерлік жәй,

мұндай құрмет оған дейін Кеңес өкіметінде аса көрнекті ғалымдардың бірде-біріне көрсетілмеген-ді. Сондықтан дара тұлға, дарынды ғалымның есімі ұмытылып шет-қақпай көрді деу — ақиқаттан айналып өтіп, аққа қара жағу. Дүниені бүтіндейтін де, бүлдіретін де — сөз. Ойланып айтпай, опық жемесек екен. Жақсының есімін ардақтаған кісі, артынан сөз ілеспегенін де ойлар болар.

XI

1955 жылы 31-наурызда Алматыда республика Жоғары Кеңесінің кезекті сессиясы ашылды. Оған Л. И. Брежнев қатыса алмады, Барвихада демалып жатқан. Пономаренко Орталық Комитет пен Ақсақалдар Кеңесінің атынан мені Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы етіп тағайындау туралы әуелі партиялық топтың, сосын Жоғарғы Кеңес сессиясының қарауына ұсынды. Жоғары Кеңестің сессиясы бірауыздан мені республика Министрлер Кеңесінің төрағалығына тағайындады. Мен Қазақ республикасы құрылғалы бергі Министрлер Кеңесінің сегізінші төрағасы екем.

Жаңа қызметке сол жылдың сәуір айының бірінен бастап кірістім. Осы сессияда бұрын Ақтөбе облыстық партия Комитетінің хатшысы болып істеген Ж. Тәшенов Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағалығына сайланды.

Ол кезде Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті мен республика Министрлер Кеңесі бір шаңырақтың астына орналасқан еді. Бұл ғимарат Қазақстанның астанасы Қызылордадан Алматыға көшіп келгеннен кейін, отызыншы жылдары Панфилов пен Бөгембай (бұрынғы Киров) көшелерінің қиылысына салынған-ды. Батыс жақ қанатына Орталық Комитет, шығыс жақ бөлігіне Министрлер Кеңесі мен Жоғарғы Кеңестің Президиумы жайғасқан еді. Қазір бұл жайға Т. Жүргенов атындағы мемлекеттік театр және көркемөнер институты орналасқан.

Қызметке кіріспес бұрын Орталық Комитеттің бірінші хатшысы П. К. Пономаренкоға кіріп, ақылдасып шықтым. Ол әдеттегі байсалды қалпын сақтай отырып:

— Күнделікті күйбің тірлік таусылмайды. Оған алаңдама. Мемлекеттік мәні зор ауқымды істерге,

күрделі мәселелерге ден қойғаның жөн. Әбден зерттеп, егжей-тегжейін талқылап алған соң, оны батыл шешуге тырыс. Сонда ғана ісің оңға басады,— деп кеңес берді.

Ол мені Министрлер Кеңесінің төрағасы отыратын кабинетке бастап барды. Төраға орынбасарлары мен бөлім бастықтары түгел жиналып, күтіп отыр екен. Пантелеймон Кондратьевич мені жұртқа таныстырып, табыс тіледі де, өзіне кетті.

Министрлер Кеңесінің жауапты қызметкерлерінің көбісін қызмет бабымен жақсы білетінмін. Бір-бірімізге кісі киіктенбей, бірден шүйіркелесіп, жұмыс жайына көштік. Бірінші орынбасар С. Ф. Николаев Украинадан келген, әлі бауыр басып, қоян-қолтық араласып кете қоймаған еді. Ауыл шаруашылығымен екі бірдей орынбасар — Көкшетау облыстық партия комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы М. Бейсебаев пен Қостанай облыстық атқару комитетінің бұрынғы төрағасы И. Г. Слаженев шұғылданатын. Қарағандылық Р. М. Байғалиев өнеркәсіп жөніндегі орынбасар болатын. Құрылысқа Свердлов облыстық атқару комитеті төрағасының бұрынғы орынбасары М. И. Горбунов, ал мәдениет, ғылым, денсаулық, оқу-ағарту ісіне Т. Тәжібаев басшылық етті.

Алда ұлан-асыр міндеттер тұрды. Қуатты энергетикалық және индустриялы база ірі ауыл шаруашылығы өндірісін жасау үшін: мәдениет пен ғылым деңгейін көтеріп, уақыт талабына сай жаңа қалалар салу үшін мен өз жұмысымды жаңа одақтық-республикалық министрліктерді ұйымдастырудан және кейбір министрліктер мен республикалық органдардың басшылығын нығайтудан бастауға тура келді. Республика түсті металлургия министрлігін ұйымдастыру, міне, осы ойдың жемісі еді, бұл министрлік республика халық шаруашылығының осынау аса маңызды саласын жақсарту мәселелерін шешуге тиісті тұғын. А. И. Самохвалов министр боп тағайындалды, оған дейін ол еліміздің түсті металлургия министрлігін басқарған, Балқаш кен-металлургия комбинатының директоры еді. Самохвалов сенімді ақтады, министрліктің аяғынан тік тұруына және оны білікті мамандармен нығайту жолында көп еңбек сіңірді.

Іле-шала құрылыс-монтаж жұмыстары министрлігі ұйымдастырылды. Уақыт ілгері озған сайын құрылыс ауқымы ұлғая түсіп, мұндай министрлікті құру қажеттілігін өмірдің өзі тудырған-ды. Министрі етіп ұйымдастырушылық талантымен танылған инженер

А. П. Кротов тағайындалды. Қысқа мерзім ішінде министрлік қанатын жайып, іргелі істердің ұйтқысы болды.

Сондай-ақ, Қазақстанның күллі геология қызметін біріктірген Геология министрлігі шаңырақ көтерді. Оған өз ісінің білгірі, Орталық Қазақстанда аса ірі геологиялық партияны басқарған А. С. Богатырев министр болып тағайындалды. Қалай дегенмен де халық шаруашылығының бұл саласы біздің республикамызда кенже дамыған, анығырақ айтқанда, жете мән берілмеген іс. Сондықтан одақтық министрліктің көмегіне көбірек иек артуға тура келді. Ломако, Якубовский, Антропов сияқты елімізге ісімен танымал болған министрлер Қазақстан геологиясының материалдық-техникалық базасын нығайтуға жәрдемін аяған емес.

Кейінірек энергетика министрлігі өз алдына отау тікті. Ауылдан бастап ірі қалаларға дейін, шағын цехтан бастап алып завод, фабрикаларға дейін оның қызметінсіз өмір сүруі қиындай бастаған уақыт туған-ды. Бұл министрлікті ұйымдастыруды Кенді Алтайдың энергетика жүйесін дамытуға айрықша үлес қосқан тамаша инженер Т. М. Батуров қолға алды. Совхоздар министрлігіне Көкшетау облыстық партия комитетінің бұрынғы хатшысы М. Г. Рогинец, Қаржы министрлігіне Мәскеудегі республика Министрлер Кеңесінің тұрақты өкілдігінде істеген Ү. Атамбаев келіп, тың серпін танытты. Жаңадан село құрылысы министрлігі құрылды. Бұлардан басқа республика ведомстволары мен ұйымдары тәжірибелі, іскер әрі сауатты басшылармен нығайтылды.

Хрущевтің ұсынысы бойынша менің орынбасарлығым және Мемлекеттік жоспарлау комитетінің төрағалығына Украина Компартиясы Орталық Комитетінің бұрынғы хатшысы Л. Г. Мельников тағайындалды. Ол республика жоспарлау органдарын маман кадрлармен толықтыруда, сондай-ақ өзекті мәселелерді орнықты шешуде аз еңбек сіңірген жоқ.

Министрлер Кеңесінде қызмет істегеніме бір ай толмай жатып Орталық Комитеттің басшылығында өзгеріс болды. Пономаренко бірінші хатшылықтан босатылып, Польшаға елші боп кетті. Қысқа мерзім ішінде біз аса бір сыйластықпен қызмет істестік. Ол біртоға, айтқанын екі етпейтін және өзгеге де талап қоя білетін. Кез келген кісімен оңай тіл табысып, өзін қарапайым ұстайтын. Әңгімешіл кісі тұғын, зейін қоя тындап, басқаның ден қойғанын да қалайтын. Бос уақыттарында, үй-іші

тірлікте Белоруссиядағы өткен күндерін сағынышпен еске алатын.

Пантелеймон Кондратьевич 1939 жылы қыркүйектен Батыс әскери округы әскери кеңесінің мүшесі. 1941—1945 жылдары Ұлы Отан соғысында Батыс, Орталық, Брянск және 1-Белорус майдандары әскери Кеңестерінің мүшесі, 1942—1944 жылдары Сталиннің тағайындауымен Жоғарғы Бас командование ставкасы жанындағы партизан қозғалысы Орталық штабының бастығы, генерал-лейтенант. Міне, сол соғыс жылдарындағы партизандық өмірдің, оның қиын-қыстау күндерін, ер жүрек қарулас достары туралы жүрек сыздатарлық оқиғаларды көп айтар еді.

Әсіресе Сталин туралы айта алмай отыратын.

— Ұлы адамдар көп іс тындырумен қатар үлкен қателіктер де жібереді. Олардың ұлылығы да сонда, ұзақ жылдар бойы әңгімеге арқау болатындай және ондай кемшіліктерді келешекте қайталамастай “сорақы” қателіктерге ұрынуында. Сталиннің бір ғажабы өзінің көзі жетпеген іске бармауында. Әдетте, кейбір басшылар кім бұрын барып айтса, соның жетегінде кетіп, екіншісінің сөзіне құлақ аспай жатады ғой. Ол кісі ондай емес, аспай-саспай жұртты тыңдайды. Кімнің табанының бүрі бар, кімнің сөзі дәлелді, кімнің уәжі орынды — соған жығылады. Бар пәле өзімізде. Айтса — бітті, “ләппәй” деп тұра жүгіреміз. Мен жоқ жерде мақтанғалы отырғаным жоқ. Берияның қылышынан қан тамып, түкірігі жерге түспей тұрған заманда жау тылында тек Ішкі істер халық комиссариатының арнайы бөлімшелерін ғана пайдаланып, күрес жүргізген тұстары аз болмады. Теренірек үңіліп қараған кісі мұны қысқа ойлап, келте пішуден туғанын, майдан өмірінен бейхабар кісінің шолақ шешімі екеніне көз жеткізетін еді. Сталинге оны бұлтартпастай дәлелдеп бердім. Ол жеті өлшеп бір-ақ кесетін әдетімен:

— Ештен кеш жақсы. Берия жолдастың қателігін орта жолда түзетіп алсақ, осыған дейінгі жоғалтқанмызды түгел қайтарғаннан кем болмас,— деді.

Біз осылай ірі-ірі партизандар бірлестіктерін шоғырландырып, аса қуатты транспорт авиациясының мүмкіндіктерін пайдалана отырып кең көлемдегі шабуылдар ұйымдастыруға мүмкіндік алғанмыз бар...

Өмірден көргені де, көкейге түйгені де мол кісі. Жақсылармен қызметтес болып, мына жалған дүниеде ненің опа беріп, ненің опа бермейтініне әбден көзі жеткен. 1948—1953 жылдары БК(б)П Орталық Комитетінің хатшысы, 1950—1953 жылдары КСРО Дайындау министрі қызметін қоса атқарған. И. В. Сталин жайында біз білмейтін әңгімелерді, әсіресе оның өзіне деген ықыласын, соншалықты сене білгенін тебірене еске алатын.

Неге екенін кім білген, әйтеуір Никита Сергеевичпен дәм-тұзы жараспады. Ғайбаттамайтын. Бірақ жұлдызы қарсы екенін салыңқы қабағынан сездіріп алатын. Бір жолы Мұхаң телефон соғып:

— Пәлі, сіздермен дастарқандас болудың сәті түспей жүр еді. Пантелеймон Кондратьевичпен бірге үйден дәм татып қайтсаңыздар деген тілек бар,— деп әңгіме аяғын салмақтай сөйледі.

Мұхаңмен отырудың өзі білім дариясынан сусындап, көусарына қанғандай әсер алатынбыз. Қуана қабыл алып, енді ғана телефон тұтқасын орнына қоя бергенім сол еді, қоңырау қайта безілдей жөнелді. Пономаренконың даусы естілді.

— Әуезовтің үйіне бірге барсақ қайтеді?

— Оған сөз бар ма!

— Онда келістік. Сіз маған соға кетерсіз, жарай ма?

Мен Пономаренконың кабинетіне кіргенімде, “ВЧ”-мен сөйлесіп жатыр екен. Бір қызарып, бір сұрланып отырды. Тұтқаны қоя беріп:

— Хрущев қой сөйлескен,— деді ұнжырғасы түсіңкіреп. Көңіл күйінің күрт төмен түсіп кеткенінен біліп отырмын. Ол да жасырмады.

— Хрущевпен жұмыс істеу күн өткен сайын қиындап барады. Жоқ жерден ілік іздеп, жүйкені тауысты,— деді.— Арамыздан ала мысықтың өткеніне біраз болды. Қарғыс атқан соғысқа дейін-ақ бүлініп біткен. Ол кезде Никита Киевте, мен Минскіде қызмет істейтінбіз. Жиі қақтығысып қалып жүрдік. Иненің ұшындай бөртпе қасына келе жазылмас жараға айналды. Соғыс тұсында, сосын Мәскеуде бұл өрши түсті. Көп мәселеде пікіріміз қайшы келетін. КСРО Мәдениет министрі боп тұрған тұста тіпті тістесіп қалатын халге жеттік.

Ол ашыла сөйлеп, осы жолы жегідей жеген ішкі зілді сыртқа шығарған. Пантелеймон Кондратьевичтің мына сөзі әлі жадымда.

Шопанға награда тапсыру сәті. Оң жақта Нұрмолда Алдабергенов.
1958 ж.

Румынияға сапар. Солдан оңға қарай: Д. А. Қонаев, Ю. В. Андропов,
Г. Георгиу-Деж, Н. С. Хрущев. 1962 ж.

Жапонияның сыртқы істер министрі С. Абэмен жүздескенде. 1984 ж.

Глазго қаласында. Шотландия. 1956 ж.

Алматы мақта-мата комбинатында Э. Герекпен болған сәт. 1976 ж.

Қытайға барғанда. 1954 ж.

Балқаш ардагерлерімен жүздесу.

А. Косыгиннің Қазақстанға келуі. 1963 ж.

КСРО Қорғаныс министрі, маршал А. А. Гречкомен бірге.

Шекарашылар арасында. 1969 ж.

АҚШ президенті Дуайт Эйзенхауэрдің қабылдауында болған кезде. 1960 ж.

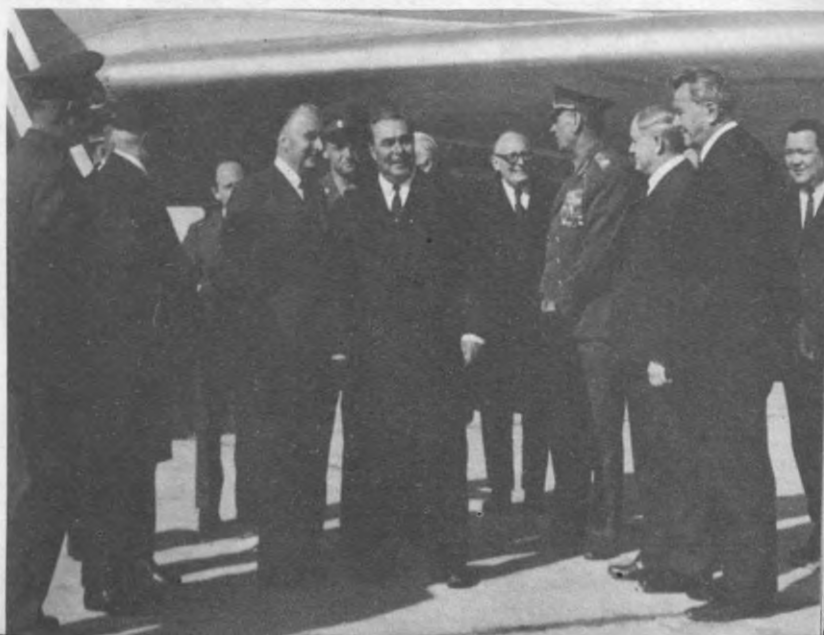
Уругвай компартиясының кезекті съезі. Р. Арисменди (оң жағымда) мен В. Тейтельбойм (сол жағымда). 1970 ж.

Біріккен Араб республикасының вице-президенті А. Садатпен сұхбат.
Каир. 1970 ж.

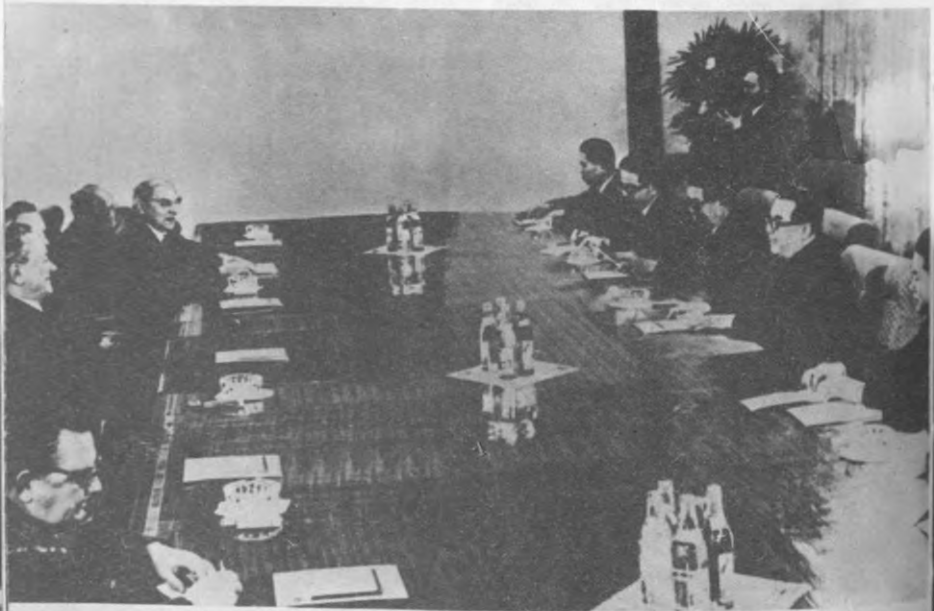
Франция президенті Ж. Помпидумен Байқоңырдағы кездесу. 1972 ж.

Кейсон Фомвихан бастаған Лаос делегациясын қабылдау. Алматы.
1976 ж.

Корей Халық Демократиялық республикасының президенті Ким Ир Сенмен келіссөз. Пхеньян.

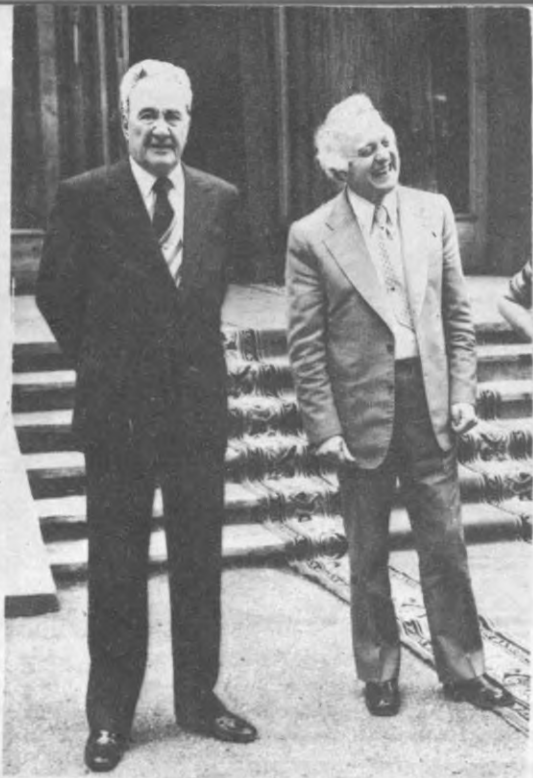

Үндістан Компартиясы съезінде сөйлеген кезімде түсірілген сурет.

Тодор Живковтың Қазақстанға келуі. 1977 ж.

Э. Шеварнадземен Рица
көлінде. 1977 ж.

Эрих Хонеккермен Медеу стадионьнда. 1979 ж.

Дж. Неру және Индира Гандимен бірге. Алматы. 1955 ж.

Біріккен Араб республикасының (Египет) президенті Г. А. Насермен жүздескенде. Каир. 1970 ж.

Густав Гусакпен әңгіме. Прага. 1981 ж.

Куба елшісінің награда тапсыру сәті. Алматы. 1971 ж.

“Аврора”
крейсерінде.
Оң жақта
Г. Романов.

А. Гречко мен А. Епишевтің Алматыға келуі. 1975 ж.

КСРО халық артисі М. Ульяновпен әңгіме.

Өлкелік музейде. Хабаровск. 1984 ж.

Иран шахы М. Р. Пехлевидін қабылдауы кезінде. Тегеран. 1968 ж.

Жапонияның премьер-министрі Ясухиро Накасонэмен кездесу. Токио.
1984 ж.

— Қазақстанда жұмыс істеу қызықты әрі үлкен абырой,— деген еді ол.— Алыптың адымы да бөлек болады. Аса ірі мәселелерді шешуге тура келеді. Жері қандай кең болса, елі де мәрт. Жатсынбайды, құшағы ашық. Бары болса кісі жесін дейтін пейілі кең халықпен, шаруаға икем адамдармен жұмыс істеу әрі жеңіл, әрі бақыт қой. Бірақ бұл жерде қанша істейтінім бір құдайға, сосын Хрущевке ғана аян. Сізге де соның басшылығымен қызмет етпек керек. Есіңізде болсын, әсіре қызыл тез оңады. Ол — көрсеқызар. Көптеген мәселеде асығыстық жасап, арандатып кетеді. Байыппен шешуге, жан-жақты ойлауға жоқ. Сіздің көтерген мәселеніз, жанды пікір, жақсы ұсынысыңызды өз пайдасына шеше салуы да оңай және оның ойынан шықпай жатса, онда жолын кесе салуы да қиын емес. Ол ол ма, мұның ақыр аяғы басыңызға таяқ боп тиюі ғажап емес. Ол өзгенің пікірімен санасуға жоқ, тізеге басады. Хрущев өзінен гөрі қабілетілеу, білігі де, білімі де артықтау адамды жынындай жек көреді. Ол айналасындағы ақыл-парасаты мол, азулы азаматтардан арыла бастады. Жергілікті жерлердегі, сондай-ақ орталықтағы ондай басшы қызметтегілерді орнынан алып, үні қайтып шықпайтындай жерге жіберіп жатыр.

Жан баласына айтпас сырын маған ақтарғаны, әрине, сенгені шығар. Бірақ несін жасырайын, Пономаренконың ұлы державаның бірінші басшысы туралы адамның аза бойы қаза тұратындай теріс пікірі мені қайран қалдырған-ды. Үрейден әлі арылып бітпегендікі шығар бұл. Сөйтсем, жаманды жаман деген өсек емес, шындық екеніне кейінірек көзім жетті.

Кеңседегі әңгіме осымен бітті де, біз Әуезовтің үйіне баруға сыртқа шықтық.

Мұхаңның дастарқанында Пономаренко екеуімізден басқа Жазушылар одағының сол кездегі төрағасы Ғабиден Мұстафин, суреткер Ғабит Мүсрепов және екі-үш кісі болды, олардың кімдер екені есімде қалмапты. Әңгіме шиыршық атып, алуан тақырыптың басы шалынды. Негізінен Мұхаң мен Пантелеймон Кондратьевичтің арасында өрбіп, біз тиіп-қашып болмаса, сөзге араласпай, көбіне тыңдаушы рөлін атқардық.

Мұхаң “Абай жолы” романын қалай жазғанын, қандай қиындықтарды бастан кешіргенін, алдағы жоспары туралы айтып, құлақ құрышын бір қандырды. Әдебиет, өнер жайлы, ара-тұра экономика мәселесі,

әлеуметтік жағдай сөз етілді. Пономаренко жазушылардың қоғамдық өмірімізге қатысты толғамдарына, ұсыныс-пікірлеріне ынта қойып тыңдады. Республиканы дамыту жоспарларына, әсіресе, тың және тыңайған жерді игеру жөніндегі ойларына назар аударды.

Біз ұлы жазушының ықылас-пейіліне риза көңілмен түннің бір уағында тарқадық.

* * *

Пономаренконың Хрущевпен телефон арқылы сөйлескеніне санаулы ғана күндер өткен-ді. Бірінші хатшының айтқаны айдай келді. Мен Пантелеймон Кондратьевичтің кабинетінде аса бір маңызды мәселе жөнінде ақылдасып отырғанмын. Ол кісіге КСРО Сыртқы істер министрі Молотов телефон соқты. Әңгіме қысқа қайырылды. Пономаренко отырған орындығына шалқая түсіп:

— Хрущев екеуміздің арамыздың қандай екенін айтқаным есіңізде ме? Қазір Молотовпен сөйлескеннен кейін бәрі белгілі болды. Маған дипломатиялық жұмысқа ауыс деп қоярда-қоймай отыр. Польшаға кететін болдым,— деді пәс дауыспен.

Сол жерде көмекшісін шақырып алып:

— Мен Мәскеуге ұшамын. Шұғыл самолет дайындаңыз,— деп тапсырды.

Көмекшісі көп кешікпей қайта оралып, самолет тұтура үш сағат ішінде ұшуға даяр болатынын хабарлады. Пономаренко қалада бар Орталық Комитеттің бюро мүшелерін шақырып, өзінің Мәскеуге жүргелі жатқанын және басқа қызметке ауысқалы отырғанын айтты. Біз де жолдан жығылмай, республика партия ұйымына сіңірген еңбегіне алғыс айта келіп, жаңа жұмысында табысты болуға тілек білдірдік. Үш сағаттан соң мен оны аэропортқа жалғыз өзім шығарып салдым. Келгенді де, кеткенді де қораланып қарсы алып, қораланып аттандыратын дәстүр жоқ. Сыбай сылтаң дегендей, өзін барып, өзің қайтатын кез... Пономаренко екеуміздің арамыздағы сыйластық ол өле-өлгенше жалғасты.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына Л. И. Брежнев, екінші хатшылығына Новосібір обкомын басқарған И. Д. Яковлев сайланды. Леонид Ильичпен, қайталап айтамын, қызметтес болған алғашқы күннен бастап бір-бірімізді қас-қабақтан танытын және істің мүддесі үшін өз көзқарасымызды қорғап қала алатын, санаса да білетін сыйластықта ғұмыр

кештік. Ол кісімен жұмыс істеу өте жеңіл еді. Жайдары мінезді, ешкімді алаламайтын турашылдығы, алдына айқын мақсаттар қойып, соны ыждаһатпен орындауға ұмтылатындығы, құдай берген ұйымдастырушылығы талантты дарадап тұратын. Техник-жерге орналастырушы, инженер-металлург мамандығы бар Брежнев өнеркәсіп өндірісі мен құрылыс ісін жілікше шағатын. Ауыл шаруашылығы мәселесінде де ешкімнен кем түспейтін. Біз біте қайнасып жұмыс істедік.

Уақыт ілгерілеген сайын республика алдында тұрған келелі міндеттер көбейе де, кеңея де түсті. 1954 жылға қарағанда 1955 жылы тың жерді игеру кең көлемде жүргізілді. Егер, алғашқы жылы Қазақстанда 90 совхоз ұйымдастырылса, 1955 жылы ең кемі 250 жаңа совхоз ұйымдастыру міндеті қойылды. Тың көтеру ұлан-байтақ республиканың барлығында да өріс алды. Шаруа бастан асып жатты.

Ұйымдастырылатын совхоздар үшін ең әуелі іскер де ұйтқы болатын қабілеті мол директорларды таңдау қажет тұғын. Ондай бесасап жандарды шарқ ұрып іздесең де таппайтынсың. Бас агрономдыққа, есепші-бухгалтерлікке, жабдықтау ісіне, тіпті механизатор-жұмыскерлікке лайық жандар қолға түсе бермейтін. Оларды оқытып, тәрбиелеу, тәжірибе жинақтау ісі бір күннің шаруасы емес, жүйелі, жоспарлы жұмыс жүргізу арқылы қол жететін еді. Ештен — кеш жақсы. Қиындыққа шыдамдылықпен төзе отырып, игі шараларды қатар жүзеге асырдық. Директорлыққа тағайындалған адам аудан басшыларымен бірге жаңадан шаңырақ көтеретін шаруашылық үшін ірге тебер жер таңдайтын. Олар, шын мәнісінде, аңызак жел ойнаған мидай далада пайда бола бастаушы еді. Сондықтан совхоздың алтын дінгегін орнатуға келген, үміт дүниесінен күдер үзбей, болашаққа сеніммен қараған жандар өмір сүру үшін тұрмыстың ең бір қарабайыр, жабайы десе болғандай, тірлігін бастан өткерулеріне тура келген-ді. Үстін-үстін келіп жатқан техникалар, құрылыс материалдары, құрама үйлер — адам үшін не қажет, соның бәрі темір жол станцияларында тау боп үйіліп жатты. Оларды тиісті жерлерге жедел жеткізу мәселесі онсыз да мұрнынан шаншылып жүрген кісіге оңайға түспейтін. Ондағы әр қиырдан келіп, сендей соғылысып жүрген адамдардан жер қайысатын. Бұларды бөліп, діндеген жерге жеткізу — ол да үлкен шаруа. Азық-түлік, киім-кешек және басқа да

тауармен жабдықтап, сауда-саттық ұйымдастыру, олардың ауырып-сырқамауы үшін денсаулық пункттерін ашу, әрине, жанашырлықпен жүргізетін ұйымдастыру жұмысын талап ететін. Жергілікті партия, кеңес, шаруашылық органдары мұндай қарбалас сәттерде бел шешпей еңбек етті.

Баяғыда бабаларымыз өріс жаңартпас бұрын, қонысын сайлап барып, көші-қонға кіріседі екен. Сол үрдісті ұстануға тырысып, ғылыми мекемелердің ақыл-кеңесіне жүгініп отырдық. Шынында да, совхоздар мен қалашықтардың құрылысы салынбас бұрын жер таңдалды, түрен салу үшін болашақ егістік жердің жарамдылығы айқындалды. Бұның бәріне ғылыми тұрғыдан карадық. Асығыс, сауатсыз шешім шаш етектен шығын әкелері аян және ондай фактілер орын алмай қалған жоқ. Барлық кеңестерге, ауыл шаруашылығы министрлігіне, совхоздар министрлігіне жыртылатын жер мен жаңа совхоздардың құрылыс орнын таңдауға қатысты тайға таңба баскандай айқын нұсқау берілді. Осыған орай, әрине, табан тоздырарлықтай талай-талай жол кездік. Әсіресе, Брежневпен бірге Солтүстік Қазақстанды түгел шарлап шықтық деуге болады. Жүздеген, одан артық болмаса кем емес, адамдармен кездесіп, пікір алмастық. Олардың арасында жаңа қоныстанушылар да, көзі қарықты мамандар да, жер емген механизатор да бар. Вагондарда тұрып, станцияларда күні бойы аялдаған күндер аз болған жоқ. Облыс, аудан орталықтарында, болашақ совхоздардың дала қостарында қызу пікір алмасқан кеңестерге қатысып, обком бюроларында, атқару комитеттерінің отырыстарында, аудандық партия комитеттерінің хатшылары, атқару комитеттерінің төрағалары, совхоз директорлары мен мамандары бас қосқан кеңестерде бір емес, әлденеше рет сөз сөйлеуге тура келді. Кеңестер қайда өтпесін, оған кімдер қатыспасын — бәрінде де істің жайы, адам тағдыры, елдің тұрмысы сөз болатын. Өткір сындар айтылатын, бірақ адам жанына тиетін, кісіні қорлайтын ауыр сөзден іргені аулақ салатынбыз. Орын алған кемшілік сыналатын, оны түзетудің жолдары көрсетілетін.

Халық: “Келісіп пішкен тон келте болмайды” дейді. Көпшіліктің аты — көпшілік. Жұмыла кетсе, тау қопарғандай күш танытады. Басы қосылса, ақыл арнасы ағытылады. Сондықтан, біз қай істе де халыққа сүйендік, оларды айналып өткен жеріміз жоқ. Тың иге-

руде шешімін күткен проблемалар жөнінде диқандармен, агрономдармен, малшылармен, партия, кеңес, шаруашылық органдарының басшыларымен, кәсіподақ, комсомол қызметкерлерімен, мұғалімдермен, дәрігерлермен, ғалымдармен, механизаторлармен кеңесіп отырдық. Соның нәтижесінде 1954 жылы бұрынғы жылдармен салыстырғанда астық 2,5 есе артық өндірілді, мұның өзі ауыл еңбеккерлерін жаңа жетістіктерге құлшындыра түсті.

Біз тынды бүкіл ел боп көтердік. Мен оны қайталаудан жалықпаймын. Жақсының жақсылығын айту — ізгі жанның нұрын тасытып қана қоймайды, адам мен адамды, ұлт пен ұлтты жақындастырудың дәнекері. Практикалық көмек көрсету үшін арқа апшысын қуырған ақтүтек боранға, оңтүстіктің аспан айналып жерге түскендей аптап ыстығына қарамастан одақтық министрлер мен олардың орынбасарлары: Бенедиктов, Бещев, Козуля, Кожевников, Корнеев, Кальченко, Гундобин, Гоциридзе және басқалары қыж-қыж қайнаған еңбектің қақ ортасында жүретін еді. Арманшыл жастарымызды жігерлендіріп қана қоймай, үлкен міндетті мінсіз шешуге жұмылдыруға көп үлес қосқан БЛКЖО Орталық Комитетінің хатшыларының, оның ішінде Шелепиннің, Тяжельниковтың атына жылы сөздер айту әбден лайық. Олар жиі келіп, замандастарының тыныстіршілігін өз көздерімен көріп, барына қуанып, жоғына қол ұшын беруден аянбайтын. Тың игерушілерге кәсіподақтардың Бүкілодақтық Орталық Кеңесінің төрағасы В. Гришиннің де қамқорлығы аз емес. Орталық Комитеттен, Министрлер Кеңесінен бастап барлық министрліктер мен ведомстволардың күнбе-күнгі назары тың төсінде болды. Бар мәселені қолма-қол шешіп отырды.

Қай нәрсенің болмасын екі ұшы бар. Жақсылық пен жамандық, қуаныш пен қайғы, ақ пен қара, адалдық пен арамдық... 1955 жыл үшін сүйініштен гөрі күйініш басымдау болды. Ала жаздай бір тамшы тамбады. Қазақ жерін тұтастай құрғақшылық жайлап, көптен күткен үміт дүниесін құрдымға жіберді. Аптап ыстық, аңызак жел ұшы-қиырсыз ұлан даланың өкпесін сығып, тынысын байлап тастады. Көрер көзге дүркірей көтеріліп, уыз дән байлаған егін қурап бара жатты. Қайта-қайта септеп жүріп шығарған астық орнына сарғайған шөп қалды. Мұны көрген кейбіреулердің үрейі ұшып, тың жерінің сиқы мынау болса, жетіскен екенбіз деп, келген жағына қайқайып кетіп отырды. Ерік-жігері мол, ертеңіне деген

сенімі бар жігіттер мен қыздар уақытша қиындыққа қасқайып қарсы тұра білді.

Тың — кімнің кім екенін танытқан нағыз майдан даласы. Бір-бірімен еңбекте бәсекелесе жүріп, қиындықта демеу, қуанышта сүйеу болды. Оқытушысы да өздері еді, шәкірттері де өздері болды. Өйткені, басқа жақтан келіп біреулер үйреткен жоқ. Жоққа төзе жүріп, бар жасады. Сондай елге сын болған күндерде біздің тыңгерлеріміз КСРО Ауыл шаруашылығы министрі И. А. Бенедиковтың шапағатын көп көрді. Ұзақ жылдар бойы Егіншілік халық комиссары, сосын ауыл шаруашылығы, совхоздар министрі қызметінде жүріп дала өмірін, оның ыстық-суығына бірдей төзген ол Қазақстанға жиі келетін, келген сайын нақтылы көмек беретін. Республика экономикасын көтеруге ерекше еңбек сіңірген осы азаматқа қазақстандықтар қарыздар десем, оны білетіндер менің бұл сөзімді теріске шығара қоймас, сірә.

Ірі финансист, 1938 жылдан 1960 жылға дейін КСРО Қаржы министрі А. Г. Зверев Қазақстан экономикасының қалыптасып, қаз-қаз тұруына бірден-бір жанашыр болған кісі. Турасын айтсам, республика үшін ең ауыр күндері шыр-пыр боп, қаржыдан қыспай, иманды жолынан жығылмай, қолы жеткен жерге дейін телефон шалып, көмектескені бар. Министрдің “дабылынан” кейін Брежнев пен маған Хрущев, Булганин, Микоян, Первухин, Косыгин, Орталық Комитеттің басқа да хатшылары хабарласып, жылы қабақ танытқан еді.

Құрғақшылықтың салдарынан көптеген шаруашылық тұқымсыз қалды. Республика совхоздары мен колхоздары мемлекетке бар-жоғы 100 миллион пұт астық тапсырды. Тұқыммен шаруашылықтардың 72 проценті ғана камтамасыз етілген. Қалғаны не істерге амал таппай, қолы жеткен жерге дейін алақан жайып барды. Іске тікелей араласуымызға тура келді. Брежневпен бірге Мәскеуге ұшып келдік. Қарызға тұқым алмақпыз. Шыны керек қой, біздегі бір жаман әдет, ортақ тірлік үшін онсыз да кішірейіп келсең, тура өзің сұрайтындай тұқыртатыны жанға бататын. Хрущев пен Булганин Үндістанда жүр еді. Саяси Бюроға Микоян басшылық етіп қалыпты. Көп сарсылтпай қабылдады. Біз республикадағы жағдайды түгел баяндап бердік. Ол бізді мұқият тыңдап болып:

— Бұл жайды Никита Сергеевичке баяндайық. Оның рұқсатынсыз бір түйір дән бере алмаймыз,— деді. Сосын

сәл қабағын шытып, абыржи сөйледі.— Түсінсем бұйыр-масын, неге шаруашылықты тұқыммен қамтамасыз етіп алмай, астықты мемлекетке тапсырдыңыздар? Әуелі соны айтыңыздаршы.

— Бір шаруашылық екінші біреуі үшін тұқым себе алмайды,— деп тоқ етерін айттық.

Қысқа жауап көңілін орнықтырды білем, Микоян:

— Онда екі-үш күннен кейін жауабын аласыздар,— деп қоштасты.

Брежнев Мәскеуден әрі өз шаруасымен Днепропетровскіге жүріп кетті. Мені екі күннен кейін КСРО Министрлер Кеңесінің Президиумына шақыртты. Микоян қойған сұрақ алдымнан шықты. Мен тұжырымды пікірімді айттым.

Ақыры республикаға жетпей жатқан тұқым берілді. Бірақ төтенше бір жағдай болмаса, одан былайғы жерде иектерің қышымасын деп ескертті. “Аузы күйген үрлеп ішеді”. Оның үстіне қызыл қырман сапырып отырып, көрінгенге алақан жайғанымыз ұят-ты. Жүгерінің бұдан тұқымын алғанымыз болмаса, қайтып тұқым сұраған емеспіз.

Келер — 1956 жыл ағыл-тегіл, ақ түйенің қарны жарылды. Тұқымдыққа алған қарыздан да құтылдық, мемлекет қамбасын да қарқ қылдық. Бір миллиард пұт астық жинап, республика абыройын бір көтеріп тастадық. Қуанышты күндердің бірінде А. И. Микоян арнайы телефон соғып, дикандардың зор табысымен құттықтады. Ол кісінің әзіл-қалжыңы ілесе жүретін әдеті:

— Кеусен беретін жөндерің. Миллиард алғандарың құдайдың арқасы, сосын менің арқам,— деп тұқым беруге септігі тигенін айтып, бір күлдіріп алды.

Анастас Иванович сергек те сезімтал, үлкенге де, кішіге де ілтипатпен қарайтын. Әсіресе, қарамағында ұзақ жылдар бірге істейтіндерге қамқор боп отыратын ақсақалдық мінез бар еді. Оларды бағалай білетін, керек жерінде қолдап, қол ұшын беруден аянбайтын. Бірде маған телефон соқты.

— Әуелі астық жайы, ауыл шаруашылығының хал-ахуалы, елдің тіршілік-тынысы, қалай, соны айтсаңыз,— деді. Мен түгел баяндап бердім. Мүқият тындап болып:

— Тәңір жарылқасын, істің басы-қасында өзім жүргендей қанықтым. Енді бір өтінішім бар. Орындасаң, айтамын,— деді әзіл-шыны аралас.

Мен де қалжындап:

— Анастас Иванович, қазақта: “Көңілшекті қошамет қор етеді” деген сөз бар. Көрпеме қарап кесілгенім жөн. Ұятқа қалмаспыз,— дедім.

— Мәтелің ұнады, қайталап айтсаң жазып алар едім... Онда әңгіме былай: Сауда халық комиссариатында бұрын жауапты қызмет атқарған Якубович деген кісі болып еді. Жеке адамға табыну жылдарында істі болып, заңсыз жазаға кесіліп кетіп еді. Ұзақ жыл аркалап, қазақ жеріне айдалған. Қазір ақталып, Қарағандыда тұрып жатқан көрінеді. Соның қалы қалай екен, біліп бермес пе екенсіз?— деді.

Өтінішін орындап, Якубовичті іздеп таптық. Жұмысқа орналастырдық.

КОКП XXIII съезінде мен Орталық Комитеттің Саяси Бюросының мүшелігіне кандидат болып сайландым. Микоян елден бұрын келіп, құтты болсын айтып, баяғы мақалымды өзіме қайталап айтып:

— Шын жүректен, ағалық көңілмен құттықтаймын,— деді.

Анастас Иванович осындай мінезге бай кісі еді.

XII

Мына бір оқиғаны еске алмай кету мүмкін емес. 1955 жылы Советтік Қазақстан тарихында тұңғыш рет біздің республикамыз Жоғары халықаралық деңгейде аса мәртебелі қонақты қабылдады. Есімі дүние жүзіне белгілі мемлекет қайраткерлерінің бірі Үндістанның премьер-министрі Джавахарлал Неруді қазақ жері күшк жая қарсы алды. Неру сол кезде-ақ қоғамдық саяси әлемге таныла бастаған сүйікті қызы Индираны ерте келген еді. Леонид Ильич екеуміз барып аэропорттан күтіп алдық. Жер жүзінде саны жағынан да, тарихы жөнінен де, ұлы перзенттері санатынан да шоқтығы биік тұратын елдің аяулы азаматына көрсетілген құрметтің жөні мүлде бөлек болды. Адамдар көшеге сыймай кетті. Жолына төселген гүл шоқтарында есеп жоқ еді. Ел ықыласына риза болған Неру:

— Мейірім шуағы мол, пейілі кең халықтың перзенті болудан асқан бақыт жоқ,— деді маған.— Бізде екі ұқсастық бар екен. Бірі — қарапайымдылықтарыңыз

калай аумаса, жасыл желекке оранған Алматы біздің Кашмирмен егіздің сыңарындай ма деп қалдым. Ғажап!

Сол күндері қазақстандықтар біздің республикамыздың экономикалық жағын нығайта отырып, өзіміздің ел ішінде қалай бедел жинай бастаса, халықаралық көлемде де сондай абыройға бөлене түскенін тұңғыш рет жете сезінген-ді.

Арада біршама уақыт салып Алматыға Бирманың басшысы У Ну келіп қайтты. Бұл жолы да Брежнев екеуміз қонақтың алдынан шығып, ел ықыласын аңғарттық. Сол жылдары кімдер біздің киелі жеріміздің қасиетті топырағын баспасын, олар ең әуелі тыңның қалай игеріліп жатқанын құлшына сұрап, құмарта тыңдайтын. Дж. Неру де, У Ну да Кеңес елінде жүргізіліп жатқан кең ауқымды экономикалық және демографиялық шараларға халықаралық мүдделілік танытып отырғанын атап өтіп еді...

* * *

Қаңтар айының 24—27-і күндері Қазақстан Компартиясының VIII съезі өтіп, онда Орталық Комитеттің есебі тыңдалып, КОКП XX съезінің халық шаруашылығын өркендетудің 1956—1960 жылдарға арналған алтыншы бесжылдық жөніндегі директиваларының жобасы талқыланды. Съезд республика халық шаруашылығының өркендеу барысын талдай отырып, партиялық ұйымдастыру және идеологиялық жұмыстарына баға берді. Үлкен жиын келелі міндеттер жүктейді. Халық шаруашылығының бар саласын ілгері бастырудың сара жолын белгілеп берді. Әсіресе, 1956 жылы ең кемі I миллиард 500 миллион пұт астық өндіріп, мемлекетке кем дегенде 600 млн. пұт астық сату міндетін қойды. Бұл айтуға жеңіл болғанмен, орындауы оңай түспейтін аманат еді.

Мен осы съезде Орталық Комитеттің және бюро мүшесі, партияның XX съезіне делегат боп сайландым. Съезд Брежнев пен Яковлевке үлкен сенім қорсетті. Леонид Ильич — бірінші, ал Иван Дмитриевич — екінші хатшылыққа сайланды.

КОКП XX съезі біздің партиямыз бен халқымыздың тарихында айрықша орын алды. Бүкіл әлем 1956 жылы ақпан айында Мәскеуге елендеп құлақ түрді. Біздерге — делегаттар үшін, әрине, тосын жағдай еді. Съездің жабық мәжілісінде Н. С. Хрущевтің “Жеке басқа табынушылық және оның зардаптары туралы” жасаған

баяндамасын тындағанда өз құлағымызға өзіміз сенбей, төбеден жай түскендей отырып қалдық. Біреуге ерте, біреуге кеш мәлім болғандай, Сталиннің қызметін тексеру жөніндегі комиссияның қорытындыларын съездің күн тәртібіне енгізу керек пе, жоқ па деген мәселеге байланысты Орталық Комитеттің Президиум мүшелері қызыл кеңірдектесіп, талай жерге барысыпты. Молотов, Каганович, Ворошилов, Маленков бір жақ. Сталинге емешегі үзіліп, жақсы көргендіктен шаң жуытпауға тырысты деген пікірдің жөні бір басқа. Олар ұрпақ санасына майдай сіңіп, құдайдай табынған жанды жерден алып, жерге салғаннан ешкімнің шекесі қыза қоймайды, қайта партияны, халықты өзімізге қарсы қойып аламыз, оны әшкерелеудің зардабын КОКП көреді, туысқан маркстік-лениндік партияларға қиындық келтіреді деген уәж айтып, ұсынысқа қасқайып қарсы шығады. Алайда Хрущев алған бетінен қайтпайды. Булганин, Сабуров, Первухин, Кириченко, Суслов сияқты Президиум мүшелерінің қолдауына арқа сүйеген ол дегенін орындап, КОКП Орталық Комитетінің хатшысы, академик П. Поспеловке комиссия жұмысын басқаруды тапсырады. Айтқандай, әуел баста аталмыш баяндаманы Поспеловтың өзі жасауға ұйғарылған екен. Бірақ жеме-жемге келгенде шешім күрт өзгеріп шыға келеді, баяндаманы КОКП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы жасады. Қалай болғанда да, бұл Хрущевтің көзсіз ерлігі.

Есепті баяндама бойынша бізден Брежнев сөз алды. Ал, Булганиннің баяндамасы бойынша мен сөйледім. Съезд директиваларын қолдай отырып, мен екі мәселеге айрықша тоқталдым: біріншісі — тың жерді одан әрі игеру барысында оның көлеміне емес, егілген егіннің шығымдылығына мейлінше мән беру, екіншісі — Қаратау тұнған байлық көзі, ондағы ванадий кенін игеру.

Екінші мәселе бойынша съезден соң іле-шала Тевояннан хат алдым. Ол қара металлургия министрлігі таяу арада Қаратау ванадий кенін өндіруді өркендету мәселесін зерттеуді қолға алатындарын айтыпты.

Съезде мен КОКП Орталық Комитетінің мүшесі болдым. Брежнев Президиум мүшелігіне кандидат және Орталық Комитеттің хатшылығына сайланды. Алматыға қайтар алдында Л. И. Брежнев екеуіміз “Мәскеу” қонақ үйіндегі 419-бөлмеде отырып, бір-бірімізге дос пиғылдағы ақ тілек айтысып, қимай қоштастық. Сонау 1954 жыл-

дан басталған біздің айнымас достығымыз оның соңғы демі таусылғанша сыйластықпен жалғасты.

Съезден оралысымен республика Министрлер Кеңесінің кеңейтілген мәжілісін өткізіп, тың жерді игеру ісін жүйелі жүргізуге, жаңа құрылыстар салуға және іргесі қаланған совхоздардағы салына бастаған құрылыстарды жалғастыруға ерекше назар аударылды. Совхоздар министрі Рогинецтің, ауыл шаруашылығы министрі Мельниктің және оның бірінші орынбасары Познанскийдің баяндамалары тыңдалды. Министрлер Кеңесі белгіленген шаралар мен қаулы Орталық Комитеттің бюросында толық қолдау тапты.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің сәуір айындағы Пленумында И. Д. Яковлев бірінші, ал Журин екінші хатшы боп сайланды. Дәп осы тұста шетін мәселе төңірегінде көптен бері көңілді күпті ғып жүрген ойды ортаға сала кетсем деймін. Атап айтқанда: Мәскеудің ұлттық кадрларға деген, ең бастысы — республиканың бірінші басшысына деген сыңаржақ шешімдері онсыз да сыздап жүрген жүректі тілім-тілім ететін. Біздер, соның ішінде орысы бар, украины бар — қазақстандық басшылар оңашада: орталық неге болашағынан үміт күтерлік жергілікті басшыларды көзіне ілмей, республика Орталық Комитетіне “өз” адамдарын жіберуден танбайды деген сұрақты отыра қалып талқылайтынбыз. 20—30-жылдар болса, бірсәрі, ол уақыт басқа. Ал, революциядан кейін табаны күректей қырық жыл өтті. Тіпті 1986 жылы да Орталық ешкіммен санасқан жоқ. Сол кезде де, одан кейін де бірде-бір лайықты адам болмағаны ма? Меніңше, кадр жөніндегі мұндай саясат ақылға да сыймайды. Лениндік принципке де жат. Мәскеудің империялық өктемдігі демей, не дерсің бұған. “Кімді қойғымыз келсе, соны қоямыз. Ал, сендер дауыс бер десе, ләппәй “күлдық” деп қол көтер деген сыңай байқатады. Бұл шымбайға батпайды емес, батады. Бірақ, амал қайсы. Айтқанын екі етпейсің. Өйткені, кез келген республика үшін ең жоғары лауазымдағы қызметке Орталық қана төрелік айтып, билік жүргізеді. Онсыз аттап баспа, бассаң, тағдырың қыл үстінде дей бер. Арқаңнан қағып отырып, сандалтып жіберуден тайынбайды. Мындар айылын жиып жүру үшін бірлі-жарым қарсы келіп, дау шығарғанды “күрбандыққа шалып” жібереді. Сосын, екі елі ауызға төрт елі қақпақ демей, Орталықтың ақ дегені алғыс,

кара дегені — қарғыс демей көр. Мені, оқырман дұрыс түсінер деп ойлаймын, бұл өгіздей өкпе емес, Мәскеудің ұлттық кадрды тәрбиелеп, өсіру ісіндегі немқұрайдылығы жайында көптен көкейде жүрген, кеш те болса айтылуға тиіс ойлар еді...

Сол жолғы пленумда менің “Республика партия ұйымдарының 1956 жылы көктемгі егісті ойдағыдай өткізу және республика совхоздары мен колхоздарында ауыл шаруашылығы дақылдарынан жоғары өнім алу жөніндегі міндеттері туралы” баяндамам тыңдалды. Ол жылдары бесжылдықтың көтерер жүгі, алға қойған мақсаты болатын. Және оның әрбір жылы ауқымды да қауырт істермен ерекшеленетін. Алтыншы бесжылдықтың да осындай міндеттері айқын белгіленді. Сол жолда үлен ұйымдастыру жұмыстары жүргізілді. Өнеркәсіп бірқалыпты ырғақпен жұмыс істеді. Ірі өнеркәсіп орталықтары — Қарағанды, Шымкент, Өскемен, Алматы, Павлодар, Теміртау қарышты қадаммен алға басты. Екібастұз, Ермак, Кентау, Рудный, Шевченко (қазіргі Ақтау), Степногорск сияқты алыптардың канат жаяр негіздері қаланды.

Маусым айының 10-ы күні Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің және бір пленумы өтіп, республикадағы тұрғын үй құрылысының жәй-жапсары кеңінен сөз етілді. Мен баяндама жасадым.

Пленум қызу жұмыс істеп жатқан. Каганович телефон соғып, мені сұрапты. Амандықтан соң:

— Тың жерді көрудің сәті түсті. Ертең Қостанайға барамын. Сонда кездеселік,— деді.

Мен бар шаруаны жиыстырып тастап, Лазарь Моисевичті қарсы алуға Қостанайға ұшып бардым.

Каганович мінген поезд Тобыл станциясына келіп аялдаған. Бұрын-соңды жүздеспеген кісіңмен ойда-жоқта кездескелі тұрғанда адам ойы он саққа кетеді екен. Алып-ұшып барғанда қалай қарсы алады? Оның қаһарынан қаймықпайтын жан кемде-кем, мінезі катал, ешкімге ішін бермейді деп естиміз. Кеңес үкіметінің басшы қызметінде отырып үйренген кісі бетің бар, жүзің бар демейді, айтатынын тура айтып, кесімді шешімін сол жерде жасайды. Ел арасында ол “Наркескен халком” деген лақап атпен әйгілі болған. Сталиннің ең жақын серігі, есімі бүкіл елге мәшһүр.

Міне, осындай ой жетегімен діттеген жерге табан іліктірдік. Көңіл орнына түсті. Ол кісі бірінші рет көріп

отырғанына карамастан мені сыралғы кісіден бетер қабылдады. Кездескен бойда ашық-жарқын әңгімелесіп, бірден өзіне баурап алды.

Таңертеңгі асты Кагановичтің жеке вагонында бірге іштік те, жеңіл машинамен Ақмолаға жүріп кеттік. Бара жатқан жолда Есілде, Атбасарда аялдап, таяу жердегі совхоздардың егінжайын аралап көрді. Теңіздей тербеліп, жайқала өскен астықты көріп қайран қалды. Дән байлаған масақтарды аялай ұстап, ерекше сүйсініс танытты.

Есілде тыңгерлер алдында сөз сөйледі. Ойы анық әрі қысқа, әрі нұсқа сөйледі. Пікірін ұғынықты жеткізетіні сонша, елді еріксіз баурап алды. Диқандардан шағым көп түсті. Олар негізінен тұрмыстық жағдайға тіреліп жатты. Облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Бородин дәл сол кезде Алматыда жүрген. Каганович сөз соңында:

— Тұрмыстың сәні келіспей істің мәні болмайды. Оған жүрдім-бардым қарауға ешкімнің хақысы жоқ. Соңдықтан осында айтылған бар проблеманың уақтылы және дұрыс шешілуін Қонаев жолдасқа тапсырамын,— деді.

Айтылды — орындалуға тиіс. Ол — заң. Шығарып салма сөз, іс аяғын құрдымға жіберу деген болмайды. Тәртіп бар жерде жұмыс осылай жүрмек керек. Мен оны тапсырма деп қана қарағаным жоқ, үлкен сенім деп қабылдадым. Берілген уәдені мінсіз орындау үшін облыс, аудан басшыларымен Есілге әлденеше рет барып қайтуға тура келді. Жіптің үзіліп тұрған жерлерін қайта ширатып қайтып жүрдім.

Каганович Ақмолада төрт облыстың астық дайындау орындарының басшыларымен, теміржолшылармен кеңес өткізді. Оған көп адам қатысты. Күн тәртібінде 1956 жылғы астықты төкпей-шашпай тасымалдау мәселесі қаралды.

Кімге қалай әсер еткенін қайдам, бірақ меніңше, өте пайдалы әңгіме болды. Кеңес іскер жағдайда өтті. Ол туралы және Кагановичтің сөйлеген сөзі “Правда” газетіне ұсынылған-ды. Бірақ жарияланбады. Аң-таң қалдық. Қарағанды болат жолы мен екінші жолдың құрылыс жайымен танысқан соң, біз Қарағандыға ұштық. Ол жерде Каганович көп кідірмеді. Обкомның бюро мүшелері мен Қарағанды көмір комбинатының басшыларының басын қосып, кеңес өткізді. Кешкілік Алматының дәмі бұйырды. Қаламен танысты. Ауыл

шаруашылығы институты мен Ғылым академиясында болды. Сосын Яковлевпен бірге Мәскеуге ұшып кетті. Ал, Кагановичтің Қазақстандағы сапары туралы Орталық баспасөз ләм-мим деп, ауыздарын ашса, бұйырмасын...

XIII

Ағылшындардың дәм-тұзы маған да бұйырды. Мәдениет министрі Фурцева бастаған үкімет делегациясының құрамына енген Кәсіпшілер Одағының Бүкілодақтық Орталық Кеңесінің төрағасы Мазуров, медицина Ғылым академиясының президенті Бакулев, Грузия Ғылым академиясының президенті Мухалишвили, “Известия” газетінің бас редакторы қоржын-қосқалаңын дайындап, буынып-түйініп дайын отыр екен. Шілденің 11-інде Англияға ұшып шықтық. Берлинде аз-кем аялдап, “ат шалдырдық” та, қыздай сыланған сұлу Парижге маңдай тіредік. Дүниеде адамзат ақыл-ойынан асқан не бар, олардың шебер қолдарынан туған ғажайыптарды көріп, жан семірткенге не жетсін! Айдай әлемге аты кеткен Луврді аралап, көркемөнер ләззатына көңіл тояттатқан қайталанбас бір күн болды. Пер-Лашез зиратына жерленген коммунарлар қабіріне гүл шоқтарын қойдық. Келесі күні Лондонға табанымыз тиді. Жолсоқты боп қалғанымызды айтпай-ақ түсінді ме, әлде ағылшындардың әдеті осы ма, бірер сағат дем алдырды да ағылшын парламентіне шақырды. Екінші күні біздің делегацияны премьер-министр Иден қабылдады. Сырбаз, сыпайы халық қой. Соған қарамастан күшақ жая қарсы алды. Екі ел арасындағы парламенттік, экономикалық және мәдени байланыстарға қатысты мазмұнды әңгіме болды. Артынша сыртқы істер министрімен сұхбаттастық.

Әр кездесудің орны бөлек. Сөзден гөрі істің жайын көбірек күйттейтін елмен пікір алмасудың өзі бір ғанибет. Өзінде жоқ, елінде, жерінде көрмек түгілі естіп білмеген сырларға қанығасың, жаңалықтарды естисің. Ағылшын сапарынан, ондағы іскер жандардан түйген ой осындай. Оны көріп-біліп отырып, кезінде неге жүзеге асыруға мұрындық болмадыңыз деген сауал алдымнан шығары анық. Орынды. Тұралаған ел революцияның отжалынына оранып барып, жаңа арнаға түскенше қанша уақыт өткені тарихтан аян. Елді ұйыстыру тіршілігі аз

ауыртпалық әкелген жоқ. Іле-шала аштық жайлап, індет өршіді... Қаптаған “халық жауларымен” күрес басталды. Олардың асатынын асып, ататынын атқанша, қол-аяғын кісендеп, бірін “ит жеккенге”, бірін шөлді аймаққа сапырылыстырып айдағанша Отан соғысы бүрк ете қалды.

Жиырма миллион азамат жер жастанды, қаламыз күйреп, селомыз отқа оранды. Жауды жеңіп, жермен-жермен болған қалаларды қалпына келтіріп, елді мекендердің еңсесін көтергенше және бір зобалаң — “халық жауларының қалдықтарының” соңына шырақ алып түсу тағы басталды. Қойшы, әйтеуір, қырсыққанда қымыран іридінің кері келді. Тек, заман беті беріде — алпысыншы жылдарға қарай түзелген жоқ па. Ел енді-енді тойып тамақ ішіп, үстіне бүтін киім кие бастаған-ды. Оны соғыс жылдары болмаса, бұдан былайғы жерде тышқан тұмсығы қанап көрмеген мемлекетпен, отар елдерін теспей сорып келген Англиямен салыстыру немесе сондай неге жасамадыңдар деп кінәлау — ұрынарға қара таппай жүрген кісінің тірлігі. Яғни аттыға еріп жаяудың таңы айырылыптының кебі бұл.

Содан кездесуден соң кездесуге барып, жүріп-тұруымыз жиілей түскен соң, екі топқа бөліндік. Гришин бастаған бір тобы аса ірі өнеркәсіп орталығы — Уэльске, біздің топ Шотландияға аттанып, Глазго мен Эдинбургке келді. Ол жақтан қайтысымен басқа да жұмыстың бастан асып жатқанына қарамастан, ағылшындар Лондонның тарихи орындарын, оның ішінде екі ғасырдан астам тарихы бар Британ музейін, он бірінші ғасырдың аяқ шенінде салынған сарай-қорған, алты ғасыр бойы ағылшын корольдерінің резиденциясы, жүз жылдай ең басты түрмеге айналған, кейін музей болған Тауэрді аралатты. Кембриджді көрудің өзі бір ғанибет еді, онда ағылшынның белгілі ғалымдарымен кездесіп, Исаак Ньютон тұрған үйде болдық.

Англия сапары Королева Елизаветаның Букингем сарайында өткізген салтанатына қатысумен аяқталды. Королева жайған дастарқаннан Англияның сорпа бетіне шығарлары, елшілер, саясаткерлер, сондай-ақ біздің делегация мүшелері дәм татып, ығай мен сығайлардың талайымен танысудың сәті түсті. Ағылшын игі жақсыларының ішінен аса көрнекті саяси қайраткер Уинстон Черчиллді көрдік. Оның егде тартып, екі аяғынан гөрі қолындағы аса таяғына салмақ салып

қалған шағы екен, мама қаздай ақырын жүріп, анык басады екен.

КСРО Жоғарғы Кеңесі жүктеген шаруа тап-тұйнақтай орындалды. Біз елге оралдық.

Ат баспаймын деген жерін екі рет басады деген рас екен. 1977 жылы ағылшындардың киелі табалдырығынан екінші рет аттаудың сәті түсті. Бұл жолы Ұлыбритания коммунистік партиясының 35-ші съезіне қатысуға КОКП делегациясын бастап келдім. Біздің елдің елшісі Луньков Лондонның мен көрмеген жерлерін аралатып, қаланың сыртына алып шықты.

Бұл өзі ағылшындардың тағдыры да, табиғаты да бөлек халық қой. Ұлыбритания аралына құрылықтан “ауып” барған олардың ата-бабалары герман мифтері мен аңыздарын ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жеткізген. Жалпы ағылшындардың ұлттық тілі 14-ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан деген пайымдаулар бар. Дүниеге “Гамлет”, “Отелло”, “Король Лир”, “Макбет”, “Ромео мен Джульетта” сияқты пьесаларында тарихи шындықты шеберлікпен бейнелеген У. Шекспир, дүние жүзінде оқырманы көп “Робинзон Крузо” сынды романды қалдырған Д. Дефо, талай-талай тарихи романның авторы В. Скотт, көркемөнерге күштар жандардың рухани қуатына айналған Ч. Диккенс, У. Теккерей, Б. Шоу текті қаламгері бар елдің тілі нәрлі, ойы қуатты ғой қашанда. Олар елдің абыройын асқақтатып, атын шығарған бірде-бір перзентін назардан тыс қалдырмайды, ұрпақтан-ұрпаққа өнеге ете біледі.

У. Шекспирдің музей үйі тұрған Эйволдағы Стратфордта, Лондоннан қозыкөш жердегі шағын қалада тұрып “Пигмалион”, “Андрокл және арыстанды” жазған Б. Шоудың үйін, үйі болғанда “жер кепеге” кіріп шықтық. Ол осы “жер кепеде” телефон құрастырған кісі. Бір ғажабы, ол басқа жақпен хабарласа алғанымен, ал оған өзгелердің қоңырауы жетпейді екен.

14-ғасырдың екінші жартысында салынған ғимараттар, мүсін ескерткіштер, сағаналар готикалық әшекей-өрнектерге бай болған. Луньков алып барған Виндзордағы сәулет өнерінің ғажайып туындысы Сент-Джордж осынысымен дараланады екен. Мұның бір жағы музей де, екінші жағы Елизавета екіншінің жазғы резиденциясы. Осынау тарихи және ғажайып ғибадатхана Шекспирдің “Виндзор бетпағы” деген туындысын еске түсіре кетеді.

Жалпы, капиталистік қатынастардың өндіріске енуіне, сөйтіп классикалық буржуазиялық саяси экономияның пайда болуына жәрдемдесті. В. И. Ленин оны марксизмнің қайнар көздерінің бірі деп санағаны бәрімізге белгілі. Араға бір ғасыр салып классикалық саяси экономия дағдарысқа ұшырады. Соның салдарынан тұрпайы саяси экономия пайда болды. 19-ғасырдың ортасынан бастап ғылыми коммунизмнің негізін салушылар — К. Маркс пен Ф. Энгельс Ұлыбританияда тұрып еңбек етті. Осында экономикалық ғылымда революциялық төңкеріс жасады. Олар өздерінің кейбір еңбектерінде Ұлыбританияда философияның дамуын, ағылшын утопиялық социализмін талдап, социалистік ынта-талаптардың материалистік философиямен байланысын көрсетті.

Міне, осындай ұлы ойшылдар Маркс, Энгельс, Ленин кезінде өмір сүрген, әсіресе Владимир Ильич көп уақытын өткізген Британ музей кітапханасында, “Искра” газеті басылған үйге, Карл Маркс жерленген Хайгет зиратына бармай кетуге, әрине, әруақ аттағандай болар едік.

* * *

Мәскеуге келіп, қонақ үйге кірген бойда Брежнев телефон соқты. Есен-амандықтан сон:

— Ертең Алматыда республикалық партия активі өтпек. Никита Сергеевич дәл қазір сонда. Кідірмей ауылға қайтқаның жөн шығар,— деді.

Сол күні түнде Алматыға ұшып шығып, ертеңгі сағат 11-де партия активі өтетін Абай атындағы опера және балет театрында отырдым. Күн тәртібіндегі мәселелер бұрыннан белгілі тұғын. Іштей дайын жүргем.

Мен ішке кіргенде Совхоздар министрі Рогинецтің баяндамасы тыңдалып бітіп, Ауыл шаруашылығы министрі Мельник сөзін бастапты. Мен Хрущевке келіп сәлем бердім де, қасындағы бос орынға жайғастым. Ол қол алысып, амандасып алды да:

— Англия жайлы әңгімені активтен кейін айта жатармыз. Ең алдымен мынаны айтшы: миллиард бола ма, жоқ па?— деп салған жерден мәселені төтесінен қойды.

Мен бұл сұрақты көптен күткенмін. Бірақ жалпақ жұрт жиналған жерде сұрай қояр деп ойлағаным жоқты. Асықпай:

— Никита Сергеевич, біздің миллиард беретінімізге күмәніңіз болмасын,— дедім.

Ол әйелі үл тапқандай қуанды. Бәйгіге қосылғалы тұрған сәйгүліктей тыпыршып, қашан сөз тигенше асығып отырды.

— Қазір мен сөйлеп біткен соң,— деді ол активтің тізгінін түгел менің қолыма ұстатып жатып,— өзің бүгінгі жиынды қорытындылап, миллиард жайлы байламды сөзіңді айт. Келістік қой?

— Келістік!

Мен Хрущевке сөз бердім. Ол кәсіліп кеп берді дейсің, содан бір сағаттан астам уақыт өткенде барып ат басын әрең тоқтатты. Шу дегеннен-ақ Павлодар облыстық партия комитетінің хатшысы Афонovsky жон арқасынан таспа тілгеннен бетер қылды. Ауыл шаруашылығын құлдыратып жіберді, тіпті мұрнына иісі бармайды дегенге дейін барды. Әуелі түсіне алмай, дал боп отырғам. Бақсам, Хрущев Новосібірден шығып, жолжөнекей Павлодарға ат шалдырады да, бірқатар шаруашылықты аралайды. Барған жерлерінде арамшөп басқан егінді көріп, бұлқан-талқан ашуланады. Көпке дейін терісіне сыймай жүріп, ақыры активте аймандай етумен тынды. Сөз аяғында аманат айтуды ұмытпады, республика диқандары миллиард пұт астық құяды деп сенім білдіріп, ауыр міндетті жүктеп кетті.

Біз миллиард беруге біржола белді буып, айтар сөзімізді әзірлеп отырғанбыз. Мен әңгімені қысқа қайырдым.

— Қазақстандықтар екі сөйлемейді. Биыл Отан қамбасына бір миллиард пұт алтын дән құямыз,— деп, Орталық Комитетті, тікелей Сізді, Никита Сергеевич, сендіруге рұқсат етіңіз. Бірақ алаған қолым береген дегенді де ұмытпасақ еді,— деп активке қатысушылардың аманатын мен де алға тарттым. Қой шаруашылығын өркендетуге өзіңіздің ықпалыңыз қажет болып отыр. Бізге Ертіс бойымен, яки Зайсаннан Павлодарға дейін ондаған қой совхозын ұйымдастыруға кеңшілік жасауды сұраймыз.

Хрущев ұсынысымды күп алды. Бірақ сыныққа сілтеу іздеп, ылғи кейінге қалдыра берген. Ақыры сырқұйымшақтатып жіберді де, аяқсыз қалдырды.

Қонақ кәдесіз болмайды. Никита Сергеевичтің құрметіне дастарқан жайылды. Оған бірінші хатшының шашбауын көтеріп жүрген үлкен-кіші түгел қатысты. Ол кісі миллиардты жалғыз өзі жинап бара жатқандай көңілі тасып, бір серпіліп алды. Осы күнгі Ф. Мүсрепов

атындағы Балалар мен жасөспірімдер театры тұрған жер бұрын Коминтерн алаңы деп аталатын. Митингіге жиналған елде есеп жоқ. Активтен соң Никита Сергеевич жақсыны көрмекке жиналған жұрт алдында әдеттегісінше көсіле сөйледі. Артық кетіп, кем түсіп жатқан тұстары да жоқ емес еді. Әлдекімдерді сынап, талай жерге апарып тастады. Сонда да болса бұ жолы даттауынан мақтауы басым түсті. Қазақстан астығының артықшылықтарын да жеріне жеткізіп айтты.

— Наны қандай, дәмі таңдайыңнан кетпейді. Сүттен әппақ. Мақтадай жұмсақ, шайнамай жұта бергің, жұта бергің келеді,— деп тасып, шалқып сөйледі. Ертеңіне Хрущев мінген самолетпен Журин, Тәшенов үшеуіміз ілесіп, Қостанайға келіп түстік.

Бізді Мәскеуден қайтып оралған Яковлев, обкомның хатшысы Храмков және облыстық атқару комитетінің төрағасы Ботамиров қарсы алды. Хрущев ешқайда бұрылмастан тура егін алқабына тартты. Александров, Павлов совхоздарының кісі бойындай бітік өскен егінін рақаттанып жүріп аралады. Қостанайдың ұшы-қиырсыз даласын аймалай ескен ерке самал басы ауыр тартқан алтын масақты толқыта тербетеді. Шіркін, қылау жоқ-ау, қылау жоқ. Тап-таза. Соны көріп сүйсінді ме, жоқ тоқ көңіл тебірентті ме, әйтеуір қалыңның ішіне бойлай сұғынып барып:

— Жақсылап тұрып суретке түсіріндерші,— деді аксия күліп.— Мәскеуге барған соң, тыңның “ата жауларының” бетіне басайын.

Фотожурналистер Хрущевті жатып та түсірді, тұрып та түсірді. Егін алқабы бір сәт фотостудияға айналғандай еді.

Ол бәріміздің қолымыздан құшырлана қысып қоштасты да, поезға отырып, Мәскеуге жүріп кетті.

Уәде — құдай сөзі. Айтылды — орындау керек. Басқаша байлам болмауға керек. Қалайда миллиард пұт астық жинауға тиіспіз. Хрущев кеткен соң ел бір кісідей осыған жұмылды. Бұйырған ырыздықты төкпей-шашпай жинауға бүкіл ел — Кеңес Одағы боп атсалысты. Бар шаруасын былай жиып қойып, ит арқасы қияннан келіп қол ұшын беру, әрине, пәлендей тиімді еді деп айта алмаймын. Бірақ басқаша істеу мүмкін емес, Наннан асқан қасиеттің, наннан артық асылың бар ма! Онсыз өмірдің мәні де, сәні де жоқ. Сондықтан жын-теріннен студент те, жұмыскер де, зиялы жұрт та

шет қалған жоқ. Осылай етті деп, айыптаушылар да табылды. Мен қызметтен кеткен жылы қайтсек қара күйе жағам деп жанталасқандар мұны да бетке салық етіп, айтпағаны қалмады. Сандырақ сөз ол. Барыңды ұқсата алмасаң, жоқ шіркін жеткізбес жүт. Бермесінді тартып алам деп шіренбейік, құдай беріп тұрған нәсіптен айырылып қалмаудың амалын тап. Істің мәнісі осында, соны ұғынбаған базбіреулер тойып отырып аузына келгенді айтады, сол шіркінді қарны шұрылдап, көзі қарауытып отырғанда сөйлетер ме еді...

* * *

Егін орағы кезінде әрбір күн, әрбір сағат емес, әрбір минөт қымбат. Оны тиімді пайдаланбасаң, оңбай ұтыласың. Мұны елемеу, мұны ескермеу — шаш етектен шығынға ұрыну деген сөз. Бүкіл халық боп қолғабыс жасауға ұмтылатыны да сондықтан. Сол жылғы миллиардты жинауға Ресей, Украина, Татарстан, Башқұртстан, Грузия, Балтық жағалауындағы республикалардан адамдар шақырылды. Тіпті бауырлас социалистік елдер ықылас білдірді. Көршілес облыстардан 13 мың механизатор өз комбайндарымен келіп, күндіз-түні бірдей жұмыс істеді. Астық тасуға 90 мың жүк машинасы қатысты, оның 60 мыңы одақтас республикалардан еді. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшылары Николай Иванович Журин, Фазыл Кәріпжанов, Ыбырайым Тәжиев, Құрманғали Оспанов, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы Жұмабек Тәшенов, республика Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарлары Мәсімхан Бейсебаев, Иван Гаврилович Слажнев, министрлер Григорий Андреевич Мельник пен Михаил Георгиевич Рогинец миллиард тағдыры шешіліп жатқан, яки ең бір күйіп тұрған жерлерде болып, диқандармен біте қайнасып жүрді.

Осылардың бәрі тағдырлас, табиғаты жақын, өмірдің ыстық-суығын тең көтерісіп, жақсылығы мен жамандығына ортақ болған жолдастар еді. Жазмыштан озмыш бар ма, біразы дүниеден қайтты. Тірісіне аман-саулық білдіру, әуақтарға салауат айту парыз ғой. Жылы сөз жан семіртеді. Көргенімді, көңілге түйгенімді айта кетейін. Кейінгі ұрпақ зер сала жүрер.

Журин Николай Иванович — Қазақстанның байырғы партия қызметкері. Орынборда туып, күллі ғұмырын қазақ арасында өткізген кісі. 1971 жылы зейнеткерлікке

шыққан соң Мәскеуге көшті. Оған дейін жауапты қызметтерде болды. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшылығына сайланғанға дейін Қостанай облыстық партия комитетінің, Белағаш (кейін Бородулиха) ауданының бірінші хатшысы, кейін Солтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан, Ақтөбе облыстары мен өлкелерінің бірінші хатшысы қызметін атқарды. Николай Иванович республикамыздың тың және тыңайған жерлерін игеруге көп күш жұмсап, өзінің ұйымдастырушылық қабілетін шыңдай білген азамат.

Кәріпжанов Фазыл — Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ауыл шаруашылығы жөніндегі хатшысы, мамандығы — агроном. Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің хатшысы, сосын Қарағанды обкомының екінші хатшысы, Орталық Комитеттің ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі болып істеді. Аз ғана уақыт Ауыл шаруашылығы министрі болды. Кейін Орталық Комитеттің хатшылығына, екінші хатшылығына сайланды. 1960 жылы тамызда Республика Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы қызметінде жүрген кезінде дүние салды. Алматыдағы 28 гвардияшы панфиловшылар атындағы демалыс паркіне жерленді. Тың көтеру ісін белсенді ұйымдастырушылардың бірі.

Тәжиев Ыбрайымды мен Балқаштан білемін. Ленинград политехникалық институтының жанындағы жұмысшы факультетін бітірген соң қатардағы инженер, сосын Алматы орталық жылу электр станциясының құрылысын басқарды. Соғыстың алдында Қазақ КСР үй-жай шаруашылығы Халық комиссариатының әуелі орынбасары, сосын халық комиссары қызметінен Қазақ КСР Халық комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасарлығына жоғарылатылды. Бұл қызметті ол республика мемлекеттік Жоспарлау комиссиясының төрағалығымен қоса атқарды. Кейін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы кезінде Беляевпен шығыса алмай Қазақстанның Мәскеудегі тұрақты өкілі қызметіне ауыстырылды.

Қалай десек те Ыбекең кейінгі ұрпаққа үлгі болғандай ғұмыр кешті. Бұрынғы жалшы қоғамдық өмірдің талай белестерінен өтті. Техника ғылымдарының кандидаты, Қазақ КСР-ы мен КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды. Ауыр науқастан 1960 жылы қыркүйек айында дүние салды. Мәскеудегі Новодевичье зиратына жерленді. Жайдары, жайсаң жігіт еді.

Қазақстанның өндіріс қуатының артуына көп еңбек сіңірген, өз ісін жетік білетін, ұйымдастырушылық қабілеті мол азамат тұғын.

Партия өзінің ардагерлерінің бірі — Г. А. Мельникті құрметтей де, бағалай да білетін. Мен оны Орталық Комитеттің ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі кезінен — 1942 жылдан бері білетін едім. Ұзақ жылдар бойы республика Ауыл шаруашылығы министрі, сосын Министрлер Кеңесінде менің бірінші орынбасарым болды. Бірқатар облыстардың партия ұйымдарын басқарып, Орталық Комитеттің хатшылығына сайланған тұста да ауыл шаруашылығы өндірісін өркендету ісіне айрықша үлес қосты.

Иван Гаврилович Слажнев қаршадайынан өмір тауқыметін көріп өскен және бүкіл ғұмырын партия және кеңес қызметіне бағыштаған кісі. Соғыс жылдарында Солтүстік Қазақстан облысында Майбалық, Суворов МТС-терінде директор, аудандық партия комитетінде хатшы, Қостанай облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары, сосын төрағасы, тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде республика Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары. Дайындау министрі, Павлодар облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы — ол осындай алуан салалы қызметте жүріп, Қазақстан экономикасының өркендеуіне елеулі еңбек сіңірді.

Осындай жылы лебізді қатарынан бірнеше жыл республика Ауыл шаруашылығы министрі қызметін атқарған Г. Моториконың, Астық өнімдері министрі болған М. Дайыровтың атына да айтар едім.

Мен үшін бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, қажет кезінде істің мүддесі үшін өткір сындарға дейін барған, бірақ бір-біріміздің қадірімізге жетіп, қасиеттерімізге дақ түсірмей сыйласқан кешегі қызметтес жолдастарды еске түсіруден артық ғанибет жоқ. Оңаша қалған тұстарда ойға оралатын олардың қайрат-жігерін, көпшіл мінездерін іскерліктері мен мақсаткерлігін түгел тізіп шығу мүмкін емес. Шындап келгенде, шығыс ойшылдарының бірі айтқандай, әрбір адам жазылмаған бір кітап қой. Нұры таситындай жақсының жақсылығын айтқанға не жетсін. Бұл соның алғашқы жолдары ғана. Көлгірсу емес, осылардың қай-қайсысы да азамат деп ардақтауға лайық жандар. Халық үшін деп, ұрандап жүргендердің көбісінен бұлардың артықшылығы — нақтылы ісімен үлес қоса білгендігінде. Іс мүддесі үшін,

күй талғамай, қиындыққа мойымай, уәж айтып, уақыт оздырмай күн жүріп, түн қатып қызмет атқарды. Абырой жинайын, атақ алайын деп арқа еті — арша, борбай еті — борша болған жоқ, елімнің тамағы тоқ, көйлегі көк болсын, іргесі сөгілмей, бауыры бүтін болсын деді. Сол үшін де мен оларды алғыс сезіммен еске аламын.

... 1956 жылы астық жинау барысын радио мен мерзімді баспасөз көсіле жазып, кеңінен көрсетті. Мемлекетке тапсырылған алтын дән туралы “Правда” газеті бес күн сайын ақпар беріп тұрды. Қолда барды төкпей-шашпай жинап алу үшін не қажет, соның бәріне КСРО Министрлер Кеңесі айрықша мән беріп, шұғыл шешіп отырды. Бірде Первухинге телефон соғып, жиын-терін барысын баяндадым.

— Қалай уәде берсек, мемлекетке астық тапсыру міндетін солай орындадық.

Ол сөзімді бөліп:

— Тамаша ерлік бұл. Дикандарға шын алғыс сезімімді жеткізіңіз!

— Михаил Георгиевич, құрғақ қасық ауыз жыртар дегендей, қазақстандықтар жоспардан тыс тағы да 400 миллион пұт астық бергелі жатқанда, жай алғыспен құтыла салмақсыз ба?

Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасары екі сөзге келместен жайылып түсті.

— Қалауыңыз болсын, айтыңыз!

— Шаруашылық басшыларын былай қойғанда, аудандық атқару комитеттерінің төрағалары тапса трактор мініп жүр, жоғы жаяу-жалпылап, өлместің күнін кешіп жүр. Жеңіл машинаға зәруміз. Соған қол үшін беріңіз.

— Қанша керек?— деді жұлып алғандай.

— 250!

— Жақсы, қолымнан келгенді аянбаймын!— деп уәде берді.

Жеңіл машинаның қат екені белгілі. Оңайлықпен шешіле қоймас, шешілсе де бүгін-ертең бере салмас деп отырғанда, он бес минуттай уақыт өтті ме, жоқ па, Первухин қайта қоңырау шалды.

— Министрлер Кеңесі тікелей аудандық атқару комитеттері үшін 214 жеңіл машина бөлді. Сүйіншіңізге бергенім осы болсын, аз деп сөкпеңіз,— деді.

Мәселе осылай жедел шешіліп жататын.

Совхоздар мен колхоздар сөзінде тұрды. Жоспар бойынша берілетін 600 миллион пұт орнына Отан қамбасына 1 миллиард пұт астық кұйды. Республика Ленин орденімен наградталды. 130 адамға Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Қырықтан астам партия, кеңес, комсомол қызметкерлері КСРО ордендері мен медальдарын алды.

Науқан ойдағыдай аяқталды. Бірақ дүбірге толы да-ла өмірі жалғасып жатты. Мен демалыс алып, Зухра Шәріпқызы екеуміз Чехословакияға келдік. Прагада біздің елшіліктің адамдары мен чех достар кұшақ жая қарсы алды. Аэропорттан тура “Конев үйіне” тарттық. Саялы бақ ішіндегі қуыршақтай әдемі жер үйді кезінде маршал Коневтің армиясы Чехословакияны неміс басқыншыларынан азат еткені үшін оған сыйға тартқан екен. Сол үйге тоқтап, аз-кем аялдаған соң, Карловы Варыға келіп, ең тәуір деген “Ричмонд” санаторийіне орналастық. Арқа-басты кеңге салып, енді ғана емін-еркін дем алғалы жатқан тұста Венгрия оқиғасы басталды. Мадияр елі қанға бөгіп жатқанда мазасызданбасқа, ойың он саққа кетпей жаның қалай жай тапсын... Ол кезде біздің ел бүйректен сирақ шығарып, әлсізге тіс батырып, әділетсіздік таныта қояр деген ой үш ұйықтасак түсіне кіре қоймайтын. Олай ойлаудың өзі опасыздық еді ғой. Әділетті шешім жасап жатыр дедік, сөйтіп жабулы қазан жабулы күйінде қалды...

* * *

Чехословакиядан оралысымен тойға дайындалдық. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы келіп, республикаға орден тапсырмақ. Үш бірдей орыс революциясына қатысқан, екі мәрте Кеңес Одағының Батыры, Социалистік Еңбек Ері, маршал, қысқасы, атағы жер жарған К. Е. Ворошилов — шақырсаң келмейтін қадірлі қонақ. Оған елдің ықыласы бөлек. Сондықтан ши шықпайтындай әзірлік жұмысын жүргіздік.

Ол кісі 1957 жылдың қаңтар айының 13-де Алматыға келіп түсті. Келесі күні Орталық Комитет, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі және Министрлер Кеңесінің бірлескен мәжілісінде Қазақстан туына еліміздің ең жоғары наградасы — Ленин орденін қадады. Осыған орай Абай атындағы опера және балет театрының алдындағы алаңда митинг өткізілді. Климент Ефремович алаңға жиналған мыңдаған алматылықтарға, республика-

мыздың түкпір-түкпірінен тойға келген еңбек озаттарын, партия, кеңес, кәсіподақ және комсомол қызметкерлеріне құтты болсын айтып, зор табыс тіледі. Мен жауап сөз сөйледім. Ертеңіне республикамыздың бір топ еңбеккерлеріне ордендер мен медальдар, ал Яковлевке, Журинге, Тәшеновке және маған Ленин орденін тапсырды.

Дәл осы күні Н. С. Хрущев республикаға орден тапсырғалы Фрунзеге (қазіргі Бішкек қаласы) ұшып келген еді. Яковлев екеуміз бір туған қырғыз ағайындардың қуанышына ортақтасқалы сонда аттандық. Келе Никита Сергеевичке жолығып, республиканың жай-жапсарын баяндап бердік.

Қырғыз ағайындардың даярлығы кісі таңғалғандай екен. Мырзалығымен қатар ақ пейілдерін алдымызға жайып салды. Салтанатты мәжілісті Раззақов ашып, Хрущев Ленин орденін тапсырды. Қырғыз еңбекшілерін қазақ халқының атынан құттықтау жолын мен жасадым.

Ақпан айының алғашқы күндерінің бірінде одақтас республикалардың құқын кеңейтуге байланысты мәселеге орай мен Мәскеуге жүргенмін. Молотов шақырады деген хабар алдым. Республика астық дайындау жоспарына Қазақстан Тұтынушылар Одағының 1956 жылы сатып алған 3 миллион пұтты не үшін қосты дегенді анықтамақ екен. Министрлер Кеңесі осы мәселе бойынша Орталық Тұтынушылар Одағының өтінішін қарауды Мемлекеттік бақылау комиссиясына тапсырған екен. Қазақстанның Мәскеудегі тұрақты өкілі Шәріпов екеуміз Молотовтың қабылдауына келдік. Дәлдікке үйренгені сонша, Вячеслав Михайлович не бір минутқа ерте, не бір минутқа кешікпей, айтқан уақытында кабинетінен шығып, бізбен келіп амандасты.

— Ішке кіріңіздер, Орталық Тұтынушылар Одағының өтінішін қараймыз,— деді.

Артық сөзі жоқ. Мүқият тыңдап, қысқа тұжырымдар жасап отырды. Ұстамды. Сырт көзге тәкаппарлау көріне ме, қалай. Тура қарап, көзіңнен көзін алмайды. Соған қарамастан көзқарасында кісіні сыртқа теппей, баурап аларлықтай жылылық бар.

Наразылық дау-дамайсыз шешіліп, ортақ байлам жасадық. Әңгіме бір жақты болған соң Вячеслав Михайлович:

— Елдің жағдайы қалай?— деп, сөзге тартты. Мен республикада жасалып жатқан игі істер туралы, толғағы

жеткен кейбір күрделі мәселелер төңірегінде іркілмей айтып бердім.

Ол бізді қабылдау бөлмесіне дейін шығарып салып барып, жылы шыраймен қоштасты. Аса ірі саяси қайраткер Скрябинмен алғаш осылай жүздесіп, жақын танысып едім.

1956 жылы темір жолдан шалғай жерде уақытша ұйымдастырылған элеваторларға астық әжептәуір жиналған-ды. Оны тасымалдау тым ұзаққа созылып кетті де, мәселе КСРО Министрлер Кеңесіне дейін жетті. Оны Президиумда қарауға дейін барды. Мәжілісті Министрлер Кеңесінің төрағасы Н. А. Булганиннің өзі басқарды.

Николай Александровичті менің екінші рет көруім. Біріншісін жоғарыда айттым. Ол кездегі Булганин мен бұл жолғы Булганинді салыстыруға болмайтын еді. Шыны керек, танымай қалдым. Семіздікті қой көтереді деген рас екен. Жуастан жуан шықса, жалына қол салдырмай ма, қалай. Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары, КСРО Қорғаныс Министрі қызметі сірә, өзгертіп жіберсе керек. Тым асқақ ұстайды өзін, сөйлеп тұрған кісіні қақпайлап, қайта-қайта сөзін бөледі, жиі дауыс көтеріп, өктемдік көрсетеді. Тіктеп қарағанда шегір көздері өңменіңнен өтердей шақырады, сонысы есте қалыпты.

Астықты дер кезінде тасып алмайық дедік пе, жомарттың қолын жоқшылық байлайтын әдеті ғой. Қолдың қысқалығынан, ең бастысы, тасымал көлігінің тапшылығынан “таяқ жеп” отырғанымыз. Онымен санасып жатқан Булганин жоқ.

Ресейдің бірқатар облыстарының басшыларын, сондай-ақ мені жерден алып, жерге салмасы бар ма, тіпті.

— Егер астық тасуды енді кешеуілдетіп, бүлдіріп алсаңыз жақсылық күтпеңіз. Біз бар награданызды сыпырып алып, жұмыстан босатамыз,— деп айбар да көрсетті.

Мойнымызға су құйылып, ұнжырғамыз түсіп кетсе керек, Микоян қасымызға келіп, жайдары мінезбен:

— Ордендеріңізге ешкім тиіспейді, қызметтеріңізден де алмайды, бірақ астықты тездетіп тасып алу керек,— деді.

Арқамыздан ауыр жүк түскендей сезіндік пе, әлем-жәлем көңілден айығып, жымия езу тартыстық. Әсте кісі көңіліне жылы сөзден артық ем бар ма, шіркін. Анастас Иванович өзінің бір ауыз сөзімен аяқ астында

арқаландырып жіберді. Ол біздің қиындықтарымызды жақсы түсінетін. Со жылы астықты жеделдетіп тасып алып, көңілді бір демдедік.

XIV

1957 жылы сәуірде Орталық Комитеттің ақпан пленумының шешімін басшылыққа ала отырып, Қазақстанда сегіз территориялық өнеркәсіп және құрылыс басқармасы ұйымдастырылды. Оған республика Халық шаруашылығы кеңесі басшылық етті. Атап айтқанда, олар: Шығыс Қазақстан, Семей, Алматы, Оңтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай және Солтүстік Қазақстан.

Халық шаруашылығы кеңестерін ұйымдастыруды қысқа мерзім ішінде аяқтадық. Олардың жұмысымен танысу үшін Қарағандыға келіп, Халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы Оникпен бірге істеп тұрған және салынып жатқан шахталардағы, бассейннің байыту фабрикаларындағы көмір өндірудің барысын бүге-шігесіне дейін електен өткіздік. Саран, Шахты, Абай қалаларындағы кәсіпорындарда болып, көп жайды көзбен көріп қайттық. Аталмыш қалалар кейін облыс қарамағына берілді.

Біз Қарағанды металлургиялық комбинаты мен Атасу кеніштерінің құрылысшыларына ерекше көңіл бөлдік. Металлургия алыбы Ұлы Отан соғысы жылдарында салынып, 1944 жылы бірінші мартен пешінен тұңғыш өнім алынғанды. 1956-58 жылдары әрқайсысының жылдық қуаты 35 мың тоннадан 60 мың тоннаға дейін артқан үш бірдей пеші қайта құрылды. Біз соның алғашқы күнінен басында болдық. Ал, Атасу — темір мен марганецке, полиметалл мен сирек металға бай кен орны. Ол Қарағанды металлургия және Ермак ферросплав заводтарын шикізатпен қамтамасыз ететін кеніштердің қайнар көзі. Оны назардан тыс қалдыру ірі өндіріс орындарының тынысын тарылтқандай сезінгенбіз. Содан Жезқазғандағы бірқатар жаңа шахталардың, байыту фабрикасының қалай салынып жатқанын барлап қана қоймай, тікелей көмек көрсетіп, Никольскіде жүзу бассейнінің құрылысын бастап бердік.

Мен үшін Балқашқа келіп-қайту, қайталап айтайын, зор қуаныш. Онда менің еңбек жолым басталды, инженер ретінде қалыптасып, үлкен өмір мектебінен өттім.

Порфирлі кеннің жаңа қорын табуға байланысты Қоңыраттағы кеніштер қайта құрылып жатқан-ды. Заводта балқыту цехы, сондай-ақ түсті прокат пен вайир-бас шығаратын цехтың құрылысы қолға алынған-ды. Бұдан басқа да көптеген кәсіпорындарды араладық. Қажетті жерінде ақыл-кеңесімізді айттық, білікті мамандармен кең отырып, келелі мәселелер төңірегінде ақылдастық.

Өндіріс өміріне терендеп бару қиын, ал оның үнғыл-шұңғылын әбден түсініп алған соң, оқыған сайын құмарын артатын қызық кітаптай өзіне тарта береді, тарта береді. Біз осы жолы сегіз бірдей халық шаруашылығы кеңесінен талай, жұмбақтың жауабын тауып қайттық. Жоқ жерден кесе-көлденеңдей шыққан қиындықтармен бетпе-бет келдік. Өмірдің өзі мойындатқандай, 1957 жылғы реформа шала туған баладай еді. Жеріне жеткізіп ойластырылмай, ең бастысы, барымыз бен жоғымыз таразыланбай, асығыс қолға алынған “шешім”. Ақыр аяғы келіп бірімен-бірі қан тамырдай байланысып жатқан өндіріс орындарының ара жігі ашылып, біртұтас техникалық желі үзілді. Өнеркәсіп салалары өз бетімен “отау тігіп”, түтін түтетіп кетті. Волконтаристік әдіспен жүргізілген реформаның тұйыққа тірелуі және мынадан анық көрінді. Жергілікті жерлерде өнеркәсіп пен құрылысқа басшылық жасау, үйлестіру қалай қиынға түссе, орталықта да сондай ауыртпалықты бастан кешіп жатты. Хрущевтің партияны өнеркәсіптік және селолық етіп екіге бөлуі, яки партия органдарын қайта құру әрекеті қалай ақтасаң да ақылға сыймайтын, былық пен шылықтан басқа пайда бермеген бір гәп болды. Шаш етек-тен шығынға баттық. Халық қанша әуре-сарсаңға түсті. Ертелі-кеш сабылып, не істерін білмей сенделумен жүретін. Көш-қоннан қолдары тимейтін. Ертеңі күнгірт істің ақыры қашанда осылай аяқталатын әдеті. Ең өкініштісі сол, жан баласы — не озық ойлы оқымысты, не өмір тәжірибесі мол партия қызметкері орнынан тұрып: “апыр-ай, осымыз қалай болар екен?” деп күдік білдіруге жарамады, Орталық Комитеттің Пленумында Никита Сергеевичтің аузын бағып, не айтса соған мақұл деп, қол көтеріп қана отырды. Бұл күнәдан, әрине, мен өзімді арашалап ала алмаймын. Білек сыбанып, тәуекелге бара алмағанымды мойындаудан басқа не шара. Араға жеті жыл салып барып, 1964 жылы астанкестеңі шыққан тірлік қайта қалпына келтіріле бастады.

КОКП Орталық Комитеті бірқатар батыл шешімдерге барды. Партия ұйымдарының бірлігін сақтап, халық шаруашылығын сала бойынша басқару жүйесін қолға алды.

1957 жылы шілдеде әйеліміз екеуіміз Қырымда демалыста жүргенбіз. Күтпеген жерден Мәскеуден телефон соғылды. КОКП Орталық Комитетінің Пленумы өтпек екен. Қырым облыстық партия комитетінің хатшысына хабарласып едім: “Өрт сөндіретіндей асықтырғандарына қарағанда, шұғыл ұшып барғанымыз жөн шығар”, — деді.

Біз мінген самолет суыт-хабар алған соң, екі сағаттан кейін Симферополь аэропортын артқа тастап, заңғар көкке көтеріліп бара жатты.

Пленум сенбі күні басталып, түп-тура келесі сенбіде аяқталды.

Осылай деп дәл кесіп айта алмаймын, бірақ 1957 жылғы маусымда Молотов пен Маленков (кейін топқа “қосылғандар”) Орталық Комитет Президиумының алдына Хрущевті орнынан алу мәселесін қоюына оның XX съезде жасаған баяндамасы себеп болды ма деп ойлаймын. Никита Сергеевичтің тағдыры қыл үстінде тұрғанда Орталық Комитеттің Президиум мүшелері принципті позиция ұстанып, Пленум шақыруды талап етеді. Әйтпеген жағдайда, қандай аумалы-төкпелі заманды бастан кешіреміз белгісіз еді. Орталық Комитет Пленумының қаулысы мен Пленум жұмысы туралы қысқа ақпарат хабар сол жылғы 4-шілдеде баспасөзде жарияланды. Онда Маленковтың, Кагановичтің, Молотовтың және оларға қосылған Шепиловтың антипартиялық тобының КОКП Орталық Комитетінің және Президиум мүшелігінен шығарылғаны айтылған. Ал, бұл топқа Ворошилов пен Булганиннің қатысы болғаны туралы ләм деп, ауыз ашпады. Олар ештеңе болмағандай, бұрынғыша қызметтерін жалғастыра берді.

Әрине, тере берсе, ұсақ-түйек әңгіме аз емес. Соның ішінде мына бір жәй еріксіз еске оралады. Пленум жұмысы басталған бетте-ақ Н. Хрущев пен В. Молотов тістесіп қала берген. Никита Сергеевич: “Пленум жексенбі күні үзіліс жариялайды” деп хабарлаған кезде, Вячеслав Михайлович тарпа бас салып: “Пленум өз жұмысын жексенбіде де жалғастырады” деді. Дауды шешудің жалғыз жолы — дауысқа салу. Пленум мүшелерінің дені Хрущевтің ұсынысын қолдап, жексенбі күні мәжілісті тоқтата тұруға шешім қабылдады. Осының

өзінен-ақ пленумға қатысушылардың ыңғайын байқау қиын емес еді. Антипартиялық топтың одан кейінгі тағдыры немен тынғаны елге де, ел көшін бастаған партияға да аян.

Сонда да болса осы топқа қатысқандардың бірі — Г. Маленковтың кейінгі тағдыры туралы айта кетейін. Қанша дегенмен, аттан түссе де азаматтығынан айырылмаған және социалистік құрылыс жолындағы ұлы идеяларға адалдығын сөзімен де, ісімен де дәлелдеген-ді. Ол Пленумнан соң іле-шала КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарлығынан — КСРО Энергетика министрі қызметінен алынып, Өскемен гидроэлектростанциясына директор етіп жіберді. Іскер адам қай жерде де неге қабілетті екенін көрсетеді ғой. Мұнда келісімен бар тізгінді қолға алып, ұршықша үйірді. Аз ғана уақыт ішінде жұмысты жолға қойып үлгерді, станция жоспарын орындап отырды. Қарамағындағы жұмысшылардың уақтылы талап-тілектеріне назар аударып, көпшілік құрметіне бөлене бастады. Хрущевке бұл басқа қырынан жетеді. Несін айтасың, Маленков жұмысшылардың бетін өзіне қарату үшін олардың үйлеріне қонаққа барып, той-томалақта бірге гулетіп, мол ғып тойхана береді екен дегенді естиді. Оны бұлай есіртпейін деп, басқа жерге — Екібастұз жылу электр станциясына ауыстыртып жіберді. Ол онда директор боп істеді. Бірақ бақылау көбеймесе, азаймаған-ды.

Тіршілік бір калыптан шыққандай ауанмен өтіп жатса, оның қызығы да, мәні де болар ма. Маленков бос уақытында серуендеп жүріп, партиялық билетін жоғалтып алады. Оны мектеп оқушылары тауып алып, жергілікті милицияға апарып береді. Милиция пықсып жатқан шалаға май құйып жібереді. Алды-артына қарамай қалалық партия комитетінен бір-ақ шығады. Әзіл суретке үйірсек қыл қалам шеберлері жиі қолданатын бір сөз бар ғой. Солар жазғандай, арғы жағы айтпаса да түсінікті. КОКП Жарғысы бойынша партиялық билетін жоғалтқан кісіге ауыр жаза — КОКП қатарынан шығарғанға дейінгі шара қолданылады. Жығылғанға жұдырық дегендей, дәл осы кезде қалалық партия комитетіне тағы бір жағымсыз хабар түседі. Әлдебір әуеской фотосуретші Маленковты немересімен суретке түсіріп, оны көп данамен шығарып, елге қымбат бағамен сатыпты-мыс.

Міне, осының бәрі оған таяқ боп тиді. Қатаң партиялық жаза берілді. КОКП XXII съезінде Белоруссия Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Мазуров неге екенін кім білген, әйтеуір Маленковты бетің бар — жүзің бар демей, өткір сынға алды. Сол сол-ақ екен, Екібастұз жылу электр станциясының бастауыш партия ұйымы ақ-қарасын ажыратып жатпастан тиісті қаулы алды. Фактіге жүгінелік. Сонымен, партия жиналысының мәжілісхатына зер салайық.

“Күн тәртібі:

КОКП мүшесі Г. М. Маленковтың дербес ісі (Екібастұз жылу электр станциясының бастауыш партия ұйымының хатшысы К. Т. Чусоватин жолдас баяндайды).

— Съезд делегаты, Белоруссия Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Мазуров жолдас революциялық заңдылықтың бұзылуы мен билікті теріс пайдалану сырын аша келіп, Маленковтың тарапынан 1935—1936 жылдар тұсында жасалған зорлық-зомбылық деректерін келтірді. Партиялық құжаттарды айырбастау кезінде Маленков Бериямен бірге Белоруссияда өріс алған антипартиялық астыртын ұйымның барлығы туралы және оны республиканың партия және кеңес басшылары басқарады-мыс деген лақап таратады. Осы лақап негізінде Белоруссия Компартиясының күллі құрамының жартысы партиядан шығарылды, көптеген партия және кеңес органдарының басшылары, шығармашылық интеллигенцияның өкілдері тұтқындалып өлтірілді. Мазуров жолдас былай деп мәлімдеді: Белоруссия коммунистері Маленковтың бұдан былайғы жерде партиядан болуын лайықсыз деп есептейді...”

Жиналыс мынадай қаулы қабылдайды: “1. КОКП Орталық Комитетінде қызмет істеген тұста жасаған антипартиялығы, қиянаты, заңсыздығы мен фракциялық әрекеті үшін Г. М. Маленков жолдас КОКП қатарынан шығарылсын (бір ауыздан дауыс берді). 2. Г. М. Маленковты Екібастұз жылу электр станциясының директоры етіп қалдыру орынды деп есептелсін (8 адам жақтап, 7 адам қарсы дауыс берді)”.

Осы жиналыстан соң көп ұзамай-ақ облыстық партия комитеті бюросының мәжілісі өтеді.

“Қазақстан Компартиясы Павлодар облыстық партия комитеті бюросының 1962 жылғы 19 сәуірдегі қаулысы.

Облыстық партия комитетінің 1962 жылғы 15-наурыздағы “Қазақстан КП Екібастұз қалалық партия ко-

митетінің Г. М. Маленковты КОКП қатарынан шығару жөніндегі қаулысын қарап тексерген” қаулысы мынадай тармақпен толықтырылсын:

Тың өлкелік партия комитетінен, Қазақстан КП Орталық Комитетінен Г. М. Маленковты Социалистік Еңбек Ері атағынан, бұрын наградталған барлық ордендері мен медальдарынан айыру туралы КОКП Орталық Комитетіне және КСРО Жоғарғы Советіне ұсыныс енгізу сұралсын.

Қазақстан КП облыстық партия комитетінің хатшысы И. Славнев”.

Г. Маленковтың Қазақстандағы мансап жолы, міне, осылай аяқталған еді. Бірде ол маған телефон соғып:

— Мені текке шырылдатып, әділетсіздіктің құрбаны етіп отыр,— деп мұңын шақты. Мұндайда не амал істегендейсің. Іштен тынғаннан басқа еш қайран жоқ. Бұл арада ойын ережесін түсіне қою қиын. Мәскеу өзі билеп-төстеді. Маленковты бізге қызметке жіберген де өзі, қайта шақыртып алған да өзі. Басқа-басқа, не Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті, не үкіметі бар-ау деген жоқ. Санаспақ түгілі, бір ауыз айтса, қане... Ол кезде бұл үйреншікті іске айналған.

XV

Қазан айының 1-і күні Қазақстан ауыл шаруашылығы Ғылым академиясы ашылды. Бірақ ғұмыры ұзақ болмады. КСРО үкіметінің шешімімен, анығырақ айтқанда, Хрущевтің өзі жаптырып тастады. Тек 1976 жылғы ғана КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің “Ауыл шаруашылық ғылымының тиімділігін одан әрі арттыру және оның өндіріспен байланысын нығайту шаралары туралы” қаулысы қабылданғаннан кейін барып республикада ВАСХНИЛ-дің аймақтық Шығыс бөлімшесі шаңырақ көтерді. Оны 1979 жылдан ВАСХНИЛ-дің академигі Қилыбай Медеубеков басқарды.

Аграр-ғалымдардың осы жылдар ішінде республика ауыл шаруашылығын өркендетуде біркатар ғылыми проблемаларды ойдағыдай шешкенін атап айтқан жөн. Соның бірі — аңызды сақтай отырып, қыршуышты соқа мен топырақты баптау, яғни егіншіліктің топырақ

корғау жүйесін ауыл шаруашылығы өндірісінде кеңінен енгізуде Шортанды тәжірибе станциясының ғалымдары зор еңбек сіңірді. Оны жасаған ғалымдар Лениндік сыйлықтың лауреаттары атанды. Сондай-ақ, өндіріске агротехникалық әдістерді енгізу бидайдан, жүгеріден, қант қызылшасынан және жемдік дақылдардан тұрақты өнім алудың негізгі көзіне айналды.

Қой шаруашылығын дамытуда асыл тұқымды мал санын көбейтуде, әсіресе, қазақтың биязы жүнді арқар мериносын шығаруда ғалымдардың үлесі ерекше. 1976 жылы жылқының жаңа тұқымы — көшім жылқысы пайда болды. Оның орташа салмағы 480—495 килограмға жететін. Ал, қазақтың ақбас сиырынан алынатын ет республикаға қыруар пайда әкелді. Сонымен бірге сүтті мол беретін жаңа тұқым — әулиеата сиыры ел арасына әрі тез, әрі кең тарады. Биязы жүнді қой В. А. Бальмонттың басшылығымен кейін Бесқарағай және Сұлукөл қойы деп екі түрге бөлінген қазақтың солтүстік мериносы есімдері елімізге танымал ғалымдар Қ. Ұ. Медеубеков, Ә. Е. Еламанов, М. Ә. Ермековтың тікелей қатысуымен дүниеге келді.

Республикада мүйізді ірі қара мен қойдың шетелдік тұқымдарын өсіру жолға қойылды. Америка Құрама Штаттарынан сантгертруд, Англиядан галловей деп аталатын етті сиырлар тұқымы әкелінді. Қазір ұлан-байтақ қазақ даласының шаруашылықтарынан ондаған мың “шет елдік” табынды көрер едіңіз. Олар ет ресурстарын толықтыра түсуге мол мүмкіндік ашып отыр.

* * *

Мына бір оқиға жадымда қалыпты. 1957 жылы қараша айында Брежневтің қабылдауында болып, біраз отырып пікір алмастық. Әңгіме аяғына таман:

— Кремльде қабылдау өтпек, соған қатысуға қалайсың?— деп сұрады.

Менің аң-таң қалпымды аңғарды білем, мән-жайды түсіндіре бастады.

— Мәскеу кеңесіне қатысушы коммунистік және жұмысшы партияларының өкілдеріне Орталық Комитет түскі қонакасы бермек. Оған, өзің білесің, барлық елдердің игі жақсылары түгел қатысады. Ішінде бол.

— Шақырғанға бармасаң, шақырғанға зар боларсың деген. Баралық,— дедім.

Айтқан уақытта Зухра екеуміз Кремльдің Владимир залына келдік. Ығы-жығы. Мұнтаздай киініп, маңғаз жүрген кісілер. Сыпайылық сақтап, үнсіз бас изесіп қана өтеді. Таныстан гөрі, бейтаныс жандар басымдау. Шақырылған қонақтар түгел жиналды-ау дегенде, ішке Н. С. Хрущев пен Мао-Цзе-дун кірді. Олар табалдырықтан аттар-аттамастан орыстың ортағасырлық сәулет өнерінің ғажайып үлгісі Грановитая палатаның есігі айқара ашыла берді. Ақ жамылған столдар қайысып-ақ тұр екен. Төрге Хрущев пен Мао-Цзе-дуннен басқа КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшелері түгел жайғасты. Брежневтің зайыбы Виктория Петровна мен Зухра үшеуміз Әнуар Қожа мен Мехмет Шехтің қасынан орын алдық. Албания басшыларымен алғаш рет осылай таныстым.

Хрущев қонақтарға жылы лебіз білдірді де, жауап сөзді Мао-Цзе-дун сөйледі. Ел — екі ел басшыларының сөздерін ықылас қоя тындап, жылы шырай танытып отырды. Әрине, әңгіме ішкен-жегенде емес, бұрын сыртынан ғана естіп-білген кісіңмен жүздесіп, танысу, сұхбат құрып, сыр бөлісудің өзі бір ғанибет қой. Қонақасыға келген 66 елдің коммунистік және жұмысшы партияларының бас хатшыларымен, төрағаларымен түгел болмаса да, біразымен танысудың сәті түсті. Ойда жоқ жерде осылай олжалы болдым.

Сол 1957 жылдың аяғына қарай КСРО Жоғары Кеңесінің кезекті сессиясы өтетін болды да, Мәскеуге поезбен шықтық. Мәскеу мен Алматы арасына қатынайтын жүрдек поезы Түркістанға танертенгі сағат онда келетін. Аялдайтын уақытты пайдаланып, бой сергіткелі далаға шыққанмын. Перронмен арлы-берлі жүр едім, ойда жоқта Қалибек ағамызға, ел арасында Қаллекей деген атымен мәшһүр Қуанышбаевты кездестіріп қалдым. Өнер — ортақ, жанымызға нұр сеуіп, рухымызды көтеріп жүрген өнер иесі де — ортақ. Аялай білсек, ардақтай білсек, мөлдір бұлақтың көзін ашқанмен бірдей. Қадірі де, қасиеті де артқан өнер тарланы ағалық ықылас аңғартып:

— Үлкен жолдың үстінде кездестік. Ниет түзу екен. Жол болсын! — деді.

— Әлей болсын. Жоғары кеңестің сессиясына қатысқалы барамын.

— Шаруамыз да ортақ болды ғой. Мәскеуге жеткенше жалғызсыратпассың. Оның үстіне өнер адамдарының

айтар бұйымтайы аз емес. Сәті түсіп тұрғанда айтып қалайын.

Біз ұзақ сырластық. Бір байқағаным, ол кісі пәлен тәулік бойғы әңгімеде кара басының мұнын мұндап, жоғын жоқтамақ түгілі, өзі туралы тіс жарып айтса қане. Ұлттық театр, оның болашағы, оған қамқорлықтың қажеттігі, әсіресе ел ішінен шыққан таланттарды тәрбиелеп, өнерімізді көтерудің көкейтесті мәселелерін ұзақ отырып, ерінбей-жалықпай айтып бергені бар.

Түркістаннан поезға отырарда мен Қалибек ағаны дастарқанға шақырдым. Ол кісі сәл езу тартып:

— Жасың кіші болғанмен, жолың үлкен. Аға бастар ізетті інілікке жеңдіргелі тұрсың-ау. Бәрекелді оныға,— деп келісімін берді.

Мен мына тіршілікте өзіме де, өзгеге де құдай кездейсоғынан сақтасын деп тілеймін. Оған адам тілеуін алла қос көре берген бе, поезд ілгері жылжысымен дастарқан басына отырып, дәмнен ауыз тие бастағанымыз сол еді, жолсерік алқын-жұлқын жетіп келді. Не өң, не түс жоқ. Безгек ұстаған кісідей қалш-қалш етеді. Бар естігеніміз: “Вагон өртеніп жатыр” болды. Мұндайда үрейді сабырға жеңдірмеске не амал. Поезды тоқтататын тұтқаға бас салдық. Қолтығы енді терлей бастаған паровоз баяу жылжып барып, түйдек-түйдек түтінін будақтатып келді де еңтіге тоқтады. Біз апыл-ғұпыл сыртқа шықтық. Теміржолшылар жанұшырып жүріп вагонды шұбатылып жатқан тізбектен тез-ақ босатты. Көзді ашып-жұмғанша жалын сумаң қағып, терезелерден тілін жалаңдатып, вагон төбесіне өрмелей жөнелді. Біз қолымызға іліккенін ғана алып шыққанбыз. Қалғанын садақа дедік. Айналдырған бес-он минуттің ішінде нән вагоннан кара қожалақ боп темір қаңқа ғана қалды.

Артынша тергеу жүрді. Баксак, бұл вагонның бізге беймәлім тарихы бар екен. Бельгияда жасалған жайлы вагонның кезінде Николай екіншінің отбасы қызығын көрсе керек. Революциядан кейін онымен Мәскеу арқылы аты шулы Голощекин сонау Екатеринбургтен Қазақстанға мініп келіпті. Өртенгенге дейін бірде-бір рет жөндеу көрмепті. Қалибек аға:

— Николай мен Голощекиннің көзін көрген бұл қоқсықтан құдай құтқарса біржола құтылдық,— деді үстінен ауыр жүк түскендей күрсініп.

Біз басқа вагондардың біріне ауысып отырдық.

Араға әлденеше күн салып Қатынас жолдары министрінің орынбасары Н. А. Гундобин телефон шалып:

— Патша вагонындағы бар электр желілер әбден шіріп біткен екен, өрт содан шығыпты. Тексеру қорытындысы осындай,— деді.

Мәскеуде көп кідірмей, Алматыға қайттым. КОКП Орталық Комитетінің кезекті пленумына дайындалып, сол кездегі астанаға қайта келудің жөні түсіп тұрған-ды. Үзіліс кезінде Яковлев екеумізді Хрущев шақырып жатыр деген хабар алдық. Ол Пленум алдында Президиум мүшелері жиналатын бөлмеде күтіп отыр екен. Салған жерден:

— Орталық Комитеттің Президиумы Николай Ильич Беляевті сіздерге қызметке жіберуге шешім қабылдады. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына ұсынады,— деді. Төбеден жай түскендей болды. Мына тосын хабарды естіген Яковлев түгілі менің өзімнің құйқатамырым шымырлап кетті. Ондайда жазықсыз жапа шегіп тұрған кісіге тура қарауға жүзін шыдамайды екен.

— Ал, Иван Дмитриевич ше?— деппін сасқанымнан.

Хрущев қабағын шытыңқырап:

— Яковлев дейсіз бе? Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы болады,— деді нықтап.

Әңгіме, әрине, қабыса қоймады. Иван Дмитриевич түнеріп, тілге келуден қалды. Мен болсам, айдың күні аманында екі бірдей “қошқардың” ортасында ыңғайсызданып-ақ отырмын. Сөзді созғысы келмеді білем, Никита Сергеевич маған тіктей қарап:

— Пленумды ұйымшылдықпен өткізу Сізге жүктеледі,— деді.

Осы әңгімеден кейін біз Свердлов залына қайта оралдық. Араға көп уақыт салмай және бір күтпеген жаңалыққа кез болдық. Мәселенің басқаша шешілуіне Яковлевтің өзі тікелей араласты ма, әлде біреу ара ағайындық жасады ма, әйтеуір КОКП Орталық Комитетінің шешімі табан астынан өзгерді. Иван Дмитриевич Ульянов облыстық партия комитетіне бірінші хатшылыққа баратын боп шешілді. Соған байланысты Қазақстан партия ұйымында бірқатар ауыс-күйістің шет-жағасы шықты. Кәріпжанов Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ауыл шаруашылығы жөніндегі хатшылығынан екінші хатшылыққа, ал осы қызметтегі Журин Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетін басқармаққа келісіпті. Көріп отырсыздар, үш ұйықтасан

түсіне кірмес тосын жайлар алдыңнан шығады. Демек бар мәселе әрдайым байыппен шешіле бермейді. Әсіресе, ең жоғарғы деңгейде...

Желтоқсанның 26-сы күні Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумы өтті. Онда мәселені Мәскеу қалай шешсе, солай орындалды. Пленум жұмысын басынан аяғына дейін менің жүргізуіме тура келді.

* * *

Өмір — өзен. Асып та, тасып та жатады. Сабасына түсіп, бір қалыппен де ағады. Бірақ онда тоқтау жоқ. Қызмет бабында күрделі де жауапты тың жерлерді көтеруді жалғастыру: күріш, азықтық жүгері, мақта, картоп, жеміс-жидек өндіруді еселей түсу үшін жаңа суландыру жүйелерін игеру сияқты міндеттерді шешу қажет еді. Құрылыс пен өнеркәсіптің өз проблемалары және бар. Теміртауда Қарағанды металлургиялық комбинатының, Ертіс — Қарағанды каналының, Соколов-Сарыбай комбинатының құрылысын шапшаң қарқынмен салу, Қаратау фосфоритын тездетіп өндіру — кезек күттірмейтін іс еді. Түсті металлургияда жаңа қуаттарды іске қосу, Маңғыстау мұнай көздерін игеру жауапкершілігі және бар. Кадр — алтын қор, ол сөз жүзінде емес, іс жүзіне асу үшін жаңа жоғары оқу орындары мен техникумдарды ашу міндеті тұрды. Халық санының күрт өсуі сауда жүйесін, тұрмыс қажетін өтеу объектілері мен медициналық мекемелерді көбейту қажеттігі артты.

Міне, осылардың бәрі айтуға жеңіл болғанмен, талай-талай проблемаларды алға тартатын еді. Оның өзі Орталық Комитет, Министрлер Кеңесі басшыларынан, жергілікті партия және кеңес органдарының жетекшілерінен батыл шешімдер жасауға, тынбай ізденуді, талмай еңбектенуді талап ететін. Сондықтан бұның қай-қайсы болмасын, күнделікті бақылауда ұстап отыратынбыз. Орталық Комитеттің бюросының күн тәртібінен түспейтін және олардың бар-жоғы не істеп, не қойылғаны тұрақты түрде електен өткізілетін-ді.

Басшы үшін таптырмас бір қасиет бар. Ол — еңбекшілердің көңіл-күйін, тұрмыс-жайын, тіршілік-қамын тамыршыдай тап басып, біліп отыру. Онсыз ісің ілгері баспайды. Сондықтан Талдықорған облысына барып, қанша аудан бар — түгел аралап қайттым. Облыстық атқару комитетінің төрағасы Қамбаровпен бірге тек шаруашылықтың шешімін күткен мәселелерімен

шұғылданбай, Панфилов ауданына барған жерде ел арасында дау тудырып жүрген, бірақ ісі қазақтың табиғатына тән, тарихына дәлел болғандай сәулет өнерінің ең бір кемел де керемет туындысы — Жаркент мешітін қайта қалпына келтіруге шешім қабылдадық.

Панфиловтан қайтар жолда қазақтың ұлы ғалымы, сегіз қырлы, бір сырлы азаматы — Шоқан Уәлихановтың жатқан жеріне тәуеп еттік. Оқырманға тарихтан белгілі, Шоқан 1865 жылы сәуірде Алтынемел жотасының етегіндегі Көшентоған деген жерде дүние салады. Кезінде күйген кірпіштен күмбез тұрғызылса керек, оған Шоқанның ұлылығына бас иген Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы көрнекті орыс инженері Константин Петрович Кауфман, кезінде Чарльз Дарвинмен хат алысып, ой бөліскен Жетісу губернаторы Герасим Алексеевич Колпаковский жанашыр болыпты. Алайда күмбез тауқыметі мол уақыттың тақсыретін көреді. Кейін сәулетші П. Зенковтың жобасы бойынша, Шоқанның басына көктас қойылады. Бірақ уақыт сұрлеуіне төтеп бере алмай ма, жоқ басынан неше алапат заманды кешкен қазақ даласының қасірет ұшқыны оны да шарпымай өтпесе керек, әйтеуір бұрынғыдан із де қалмайды. Біз айнала қарап, мынадай ақылға келдік: Шоқан қазақтың маңдайына біткен жұлдыз, оның өлмес мұрасын өскелең ұрпаққа ұсына отырып, ол жатқан жерді ары-бері өткен қазақ соқпай өтпесе, әруақ атағандай болып жүрмесін, тым болмаса, тәуеп етіп қайтып жүрер қасиетті орынға айналсын деп, көктасын қалпына келтіруге байлам жасадық. Қысқа мерзім ішінде ескерткіштің жобасы жасалды. Оны салуға 240 мың сом қаржы бөлірттім. (Бұл ол кезде қыруар ақша). Шоқанның бейнесі бедерленген құлыптас 1958 жылы салынып бітті. Сәулетшілер Бәсеновтың, Ыбраевтың, Сейдалиннің зерделі ісі назар аудартқандай еді. Ол ашыларда мен арнайы келіп, тағы да тәуеп етіп, құран шығартып қайттым.

1958 жыл — жемісті жыл болды. Республика мемлекетке 950 миллион пұт астық сатты. Мал шаруашылығын өркендетіп, одан алынатын өнімді арттыру жоспары артығымен орындалды. Өнеркәсіп жоғары қарқынмен өркендеді. Халықтың тұрғын үй және оған тұрмыстық қызмет көрсету жағдайы ілгері жылжыды. Медициналық көмек жақсарды. Орал, Павлодар, Ақтөбе, Қарағанды, Көкшетау облыстары ауыл шаруашылығы

өндірісінде қол жеткізген табыстары үшін Ленин орденімен наградталды. Яки әр жылдың жемісі осылай даралана түсті. Бұл бірдің емес, ынтымағы жарасқан біртұтас елдің абыройы еді.

Әр жылдың өз қызығы, өз қиындығы бар. 1958 жылы Алматыда телестудия құрылысы аяқталып, қазақ теледидары өз хабарларын тарата бастады. Мәдени өміріміздегі елеулі жаңалық қана емес, бір қадам болса да ілгерілеу еді бұл. Осы жылы 12 желтоқсанда қазақ әдебиеті мен өнерінің Мәскеудегі онкүндігі өзінің ұлттық өрнегімен, ішкі мазмұнымен ерекше есте қалды.

Декада — өнер бәйгісі, сан-қырлы шығармашылық өмірдің сарапшысы ғана емес, ұлттық келбетінді, болмыс-бітімінді, бар табиғатынды танытудың, салт-сананды, дәстүрінді, әдет-ғұрпынды насихаттаудың соны жолы. Сондықтан оған айрықша мән берілетін, тыңғылықты әзірліктер жасалатын. Онкүндік қарсаңында ақын, жазушыларымыздың ең үздік шығармалары жарық көріп, театр ұжымдарының шеберлік шыңын танытар тамаша қойылымдары сахнаға шығарылатын. Жақсы кітап — жан азығы, олардың ел арасына кең таралуына қалай жағдай жасалса, спектакльдерді ел сынынан өткізіп барып, жалпы халықтық игілікке айналдыратын. Өнер адамдары үшін көрермендер ықыласына бөленуден асқан абырой жоқ. Әділ бағасын да айтатын солар. Меніңше, ол жылдары театрға келетін жұртта қисап болмас еді, әсіресе, жастар жағы — студенттер ынта қоятын. Ал, артистер келеді деген хабарды естіген бойда ауыл жұрты үлкен бір тойға баратындай асыға күтіп, әзірлік үстінде жүретін. Әдебиет пен өнер онкүндіктері де дәл сондай күй кешер еді, қалай болар екен деп, бәйгеге түсер өнер шеберлерінен кем толқымайтын.

Мәскеу құшақ жая қарсы алды. Ришад Абдуллин қатысқан “Абай”, Роза Жаманова дүлдүл мінез танытқан “Біржан — Сара” операларын, сондай-ақ Шәкен Айманов пен Хадиша Бөкеева басты рольдерде ойнаған “Асауға тұсау” спектаклін жұртшылық қатарынан неше күн бойы тамашалағанын айтсаңыз. Орыс театры қойған “Джордано Бруно” спектаклі де осындай табыспен өтті.

Онкүндікке қатысушылар үшін Үлкен театр, Кіші театр, академиялық Көркем театры және Мәскеудің басқа да ғажайып залдары бөлінді. Осы мерекені өткізу жөніндегі комиссияның төрағасы ретінде мен Орталық теледидар арқылы сөйлеп, талғамы да, талабы да

жоғары мәскеулік көрермендерді шын ықыласты пейілдері үшін алғыс айтып, қазақ өнерін тамашалауға шақырдым. Үлкен театрда өткен қорытынды концертке Хрущев бастаған Президиум мүшелері қоғадай жапырылып келді. Осы жолы Бибігүл Төлегенова талантқа тән өнер танытты. Концерттен кейін артистер мен жазушылардың үлкен тобы Президиум мүшелері отырған залға шақырылды. Қуаныш ішімдіксіз өтпейтін кез, Никита Сергеевич қазақстандықтарға дән риза болғанын және олардың қайталана бермейтін ғажайып бір көңіл күйге бөлегені үшін алғыс сезімін білдірді. Өнер шеберлері мемлекеттік және үкімет наградаларына ие болды, ал Аймановқа, Жамановаға, Қуанышбаевқа, Серкебаевқа, Төлебаевқа, Харламоваға 1959 жылы қаңтарда КСРО Халық артисі деген құрметті атақ берілді. Қара шаңырақ — Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера және балет театры Ленин орденімен наградталды.

XVI

Әлбетте, әр съездің біздің қоғамдық өмірімізден алатын өз орны бар. Қаңтар айының 14—15-і күндері Қазақстан коммунистерінің кезектен тыс IX съезі өтті де, онда Беляевтің баяндамасы тыңдалды. Бесжылдық жоспардың тәрк етіліп, жетіжылдық жоспар жайы жан-жақты сөз болып, халық шаруашылығын өркендетудің 1959—1965 жылдарға арналған жобасы талқыланды.

Жеті жыл ішінде республикамыздың халық шаруашылығы қай деңгейге көтеріліп, қай ауқымда жұмыс жүргізілмек? Съезд, міне, сол жобаны мақұлдады. Атап айтқанда, қара және түсті металлургия саласында, энергетика, көмір, химия өндірісі бойынша, сондай-ақ тамақ, жеңіл және жергілікті өнеркәсіптің, қазба байлықтары мен мұнай дайындау жөніндегі ірі-ірі 240 кәсіпорынды салу көзделді. Ауыл-село және мәдени-тұрмыстық, тұрғын үй объектілеріне барынша көңіл бөлінді.

Араға екі жеті салып Мәскеуде КОКП-ның XXI съезі ашылды. Ол өз жұмысын 27 қаңтарда Кремльдер сарайында бастады. Съездің басшы органдарын құру барысында мен Президиумға сайландым. Біздің республика партия ұйымының атынан Беляев сөз алды.

Съезд мақұлдаған жетіжылдық жоспар жер-жерден қолдау тапты. Соған қарамастан жетіжылдық жоспар толық жүзеге асырылған жоқ. Неге? Себептері кезінде егжей-тегжейлі талданды дей алмаймын, бірақ басты кемшіліктер Хрущев орнынан алынған тұста ашық айтылды. Ал, табиғи ресурсы мол Қазақстан халық шаруашылығының барша саласы бірқалыпты өркен жайды. Әрине, “өттеген-айсыз” емес еді.

Партия, кеңес органдарының жұмысымен танысу үшін шілденің аяқ шенінде республикаға Вьетнамның, халықаралық коммунистік және жұмысшы қозғалысының көрнекті қайраткері Хо Ши Мин келді. Беляев бұл кезде қалада жоқ еді, демалыста жүрген-ді. Кәріпжанов екеуміз қадірлі қонақты қарсы алып, оның жемісті жұмыс істеуіне жағдай туғыздық.

Сапар кезінде Алматы облысы мен астананың көз тартар, көңіл қояр жерлерін аралап, бірқатар өнеркәсіп орындарының, колхоз, совхоздардың, мәдени мекемелердің жұмысымен танысты. Қай уақытта болмасын оның көкейкесті сұрақтарына ықыласпен жауап беріп отырдық. Қайтар алдында Хо Ши Мин Қазақстанмен жан-жақты танысуға мүрсат алғаны үшін алғыс сезімін білдірген көлемді хат жазып қалдырды.

Оның шын аты — Нгуен Тат Тхань, тар жол, тайғақ кешуден өткен кісі. Англия, АҚШ және Францияда тұрып, Үндіқытай халықтарына тәуелсіздік талап еткен, революциялық қызметі үшін талай рет тұтқындалып, тар қапаста отырған, 1929 жылы сырттай өлім жазасына кесілді. Ол өмірінің соңына дейін Вьетнам тәуелсіздігі жолында және халық пен партияның бірлігі үшін, марксизм-ленинизм, пролетарлық интернационализм рухы негізінде халықаралық коммунистік қозғалысты нығайту үшін күресіп келді.

Біз осындай ер жүрек елдің ардақты ақсакалына барынша назар аударып, оның КСРО-ға келу-кетуін, яки бар шығынын көтердік. Осында болған күндерінде қаражаттан қысылмасын деп, едәуір кеңес ақшасын бергенбіз. Бірақ ізетке найза бойламайтынын білетін Хо Ши Мин одан көк тиын жаратпай, кетерінде түгел қайтарды. Өте қарапайым, бауырмал және сонша дана карт ұмытылмастай әсер қалдырды.

...1959 жыл біз үшін оңайға түспеді. Жер ана жомарттық танытқанымен, табиғат тосқауылы алдымыздан шықты. Жиын-терін кезінде қалың қар басып салды, бір

миллионнан астам гектар жердің астығы қар астында қалды. Соған қарамастан республика Отан қамбасына 900 миллионның орнына 700 миллион пұт дән құйды. КОКП Орталық Комитетінің желтоқсан айында өткен Пленумында Хрущев қырына ала сөйледі. Тырнақ астынан кір іздеген кісіге кемшілік табылады. Беляев еке-үмізді талай жерге апарып тастады. Жығылғанға — жұдырық. Оған Теміртаудағы әйгілі оқиға — металлургиялық комбинат құрылысындағы жұмысшылардың ереуілі қосылды. Оны осылай демеске іләж жоқ. Бәрі тұрмыстық мәселелердің уақтылы шешілмеуі, ырың-жырыңға ұласудан басталған-ды. Ақыры кеп құрылысшылар жұмысқа шықпай, жатып алған. Әлгі: ауруда шаншу жаман, сөзде қаңқу жаман деген рас. Жел сөз онсызда лап еткелі тұрған өрті үрлеп жіберген. Көпшілік көшеге көтеріле шығады. Ақылды ашу жеңеді. Ел ырқынан айрылып, жер мен көкті өртеп, дүкендер мен асханаларды тонап, кездескен милиция қызметкерлерін таяққа жығады.

Жаманат жата ма, сол күні, сол сағаттарда-ақ хабар дүниенің төрт бұрышына тарап кетеді. Айдай әлем шулап жатса да, неге екенін кім білсін, Беляев мыңқ етпейді. Сонау Мәскеу үдере көтеріліп, Теміртауға тәртіп орнату үшін КОКП Орталық Комитетінің хатшысы Л. Брежнев шұғыл ұшып келді. Мен оқиға болған жерге бірге бардым.

Сол күндердегі Леонид Ильичтің табандылығы таң қалдырды. Іркілместен қалың елдің ішіне кіріп кетіп, айылын жимай, әбден ашуға мініп алған жұртпен сөйлесіп, тіпті жанжал шығарып, жаға жыртисуға барғандардың өзін ақылға шақырып, қалай сабасына түсіруге ұмтылғанын өз көзіммен көріп, құлағыммен естідім. Асықпай, аптықпай елді тыңдады. Жарыса, жамырай сөйлегендерге, кейде, қызыл өңештеніп, қызына киліккендерге тоқтау жасап, қатал, бірақ әділ сөзін айтып отырды. Ашу — дұшпан, ақыл — дос, ақылына ақыл қос деген осы. Жұрт орнымен айтылған сөзге құлақ асып, бірте-бірте жөнге келе бастады.

Мен жоқ жерден Брежневке ұпай жинап берейін деп отырғаным жоқ. Істің жайы солай болды. Әрине, тәртіп, сақтаушы органдардың көмегінсіз, бір өзі жайғастырды деуден аулақпын. Әйтеуір үш күн ішінде қала бұрынғы тіршілік ауанына көшіп, өмірін жалғастырып жатты. Артынша КОКП Орталық Комитеті Президиумының

мәжілісі өтіп, осы оқиғаның себептері талқыланды. Әркім-ақ демін ішке тартқандай әңгіме болды. Президиумда Қарағанды облыстық партия Комитетінің бірінші хатшысы Исаев пен Қазақ металлургия құрылысының директоры Вишневский партия қатарынан шығарылып, қызметтерінен алынды. Беляев те құралақан қайтпады, кемшілігі “бетке басылды”. Бұған ол бас шұлғып, “бұған да шүкір” дей қоймады. Жазықсыз таңылған жаза деп, қарсылық білдірді. Соған сәйкес КОКП Орталық Комитетінің Президиумы Теміртау туралы мәселеге қайта оралып, аса маңызды осынау құрылысқа басшылық жасауда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ірі-ірі кемшіліктерін жіліктеп берді. Ал Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросында қалыптасқан келеңсіз жағдайды Орталық Комитетінің Пленумында арнайы қарауды міндеттеді.

Әңгіме ауаны әрі қарай қалай өрбігелі тұрғаны өзінен-өзі түсінікті шығар. Шашама шаң жұқтырмаймын деп, шалқақтаған, жал-құйрықтан қоса жүрдай болатынын осыдан-ақ түсіне бергейсіз.

Содан 1959 жылы 19-қаңтарда Қазақстан КП Орталық Комитетінің Пленумы өтті. Оған Л. Брежнев қатысты. Беляевтің сол жолы шықпаған құр жаны қалды-ау деймін. Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы өндірісінде, партиялық-ұйымдастыру және идеологиялық жұмыстарға басшылық жасауда жіберген кемшіліктері үшін бетің бар, жүзің бар демей, ал кеп сынасын. Менің де маңдайымнан сипаған жоқ. Пленум Беляевті орнынан алды. Сол күні мен Орталық Комитеттің бірінші хатшылығына бірауыздан сайландым.

Қазақстан тарихында оның партия ұйымын көптеген ұлт өкілдері басқарғаны баршаға аян. Грузин де болды, еврей де отырды, армян да басқарды. Атын атап, түсін түстей берсе, аз емес. Солардың көбі сырттан келгендер, Орталық “маңдайынан шертіп жүріп” таңдағандар. Ал, жергілікті ұлттан мен бірінші хатшы болған үшінші адаммын. Бірінші боп, ел тізгінін С. Арғыншиев қолға алған екен. Қолда бар деректерге сүйенсек, ол 1920 жылдың 8-маусымынан қыркүйектің 1-не дейін отырыпты. Ал, екіншісі өздеріңізге жоғарыда айтқанымдай Ж. Шаяхметов еді.

КОКП Орталық Комитеті Беляевті Ставрополь өлкелік комитетінің хатшылығына сайлауға кеңес беріпті.

Пленум Қазақстан КП Орталық Комитетінің екінші хатшысы етіп Ленинград қалалық партия комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы Радионовты сайлады да, осы қызметтегі Кәріпжановты республика Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағалығына, Тәшеновты Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағалығына ұсынды.

Осындай ауыс-күйістен кейін республикалық партия активі өткізіліп, онда мен: “Желтоқсан пленумының қорытындылары және республика партия ұйымдарының міндеттері туралы” баяндама жасадым. Брежнев ұзақ сөз сөйледі.

Леонид Ильичтің өзі айтар пікірі бір басқа да, Пленум жайында, оның шешімдері туралы менің пайымдауларым бір басқа. Хрущев оны өз құлағымен естіп, толық мақұлдады. Әңгіме соңынан ол:

— 1960 жылдың қаңтар айының соңына таман кеңес мемлекетінің бір топ қайраткерлері Америка Құрама Штаттарына барғалы жатыр. Сізді сол делегацияның құрамына қостық,— деп хабарлады.

Алыс сапар алдында көңіл шіркіннің алып-ұшып тұратын әдеті. Ойға оралмайтын жай жоқ. Есіме АҚШ-тың біздің еліміздегі елшісі Гарриманмен болған ұзақ сұхбаттасу түсті. Ол Алматыға келіп, Қазақстан өнеркәсібінің өркендеу жолынан, тың көтеру мәселесі төңірегінде өзін қызықтырған көп сырға қаныққан. Ол қандай сұрақ қоймасын, түгел тиянақты жауап қайырып отырдым. Кетерде АҚШ-тың көрнекті қоғам қайраткері:

— Қарағандыны бір көру арман еді. Өнеркәсіп орындарын, оның ішінде Теміртаудағы металлургия комбинатының құрылысын көріп, жұмысымен танысып қайтсам ба деп едім. Сондай-ақ Қазақстан Ғылым академиясының геологиялық музейін көруге рұқсат етсеңіз,— деп қолқа салды.

— Музейді қашан аралаймын десеңіз де есік ашық. Ал, сіздей жоғары мәртебелі сыйлы қонақты Қарағандының қабылдауға дайындығы бар ма, жоқ па?! Соны біліп барып, бір шешімге келсек,— дедім.

Қонақ кетісімен А. И. Микоянға телефон соғып, Гарриманның өтінішін жеткіздім. Ол кезде Қарағанды шет елдіктер үшін жұмбақ аймақ. Сыртынан тон пішіп жататындары болмаса ат ізін сала алмайды.

Микоян екі сөзге келген жоқ:

— Қарағанды ма, әлде тағы басқа қай облысқа барғысы келеді, рұқсат бере беріңіз,— деді.

Мен Гарриманға жалғасып, Қарағандының қадірлі қонақты қабылдауға әзір екенін хабарладым. Ол жерден жеті қоян тапқандай қуанып, алғысын жаудырды. АҚШ сияқты іргелі елдің жұрт таныған азаматымен осылай танысып едім.

Бұдан бұрын да, 1959 жылы біздің елімізге келген бір топ американдық губернаторларын қабылдағаным бар. Жүздесу барысында қызу пікір алмасу ұзаққа созылғанды. Американдықтарды негізінен тың жерді көтеру мәселесі қызықтырған еді. Қазақстан халық шаруашылығының осыншалықты қаулап өсуі үшін орасан мол қаржы жұмсалғаны анық, соның көздерін қайдан таптыңыздар деген сауал төңірегінде бір-бірімен сабақтас әлденеше сұрақтарға нақтылы жауап беруге тура келді. Қысқасы, екі сағаттан астам уақыт ішінде республика өмірінен мейлінше мол мағлұмат беруге ұмтылдым. Сірә, екі жақты пайдалы әңгіме болды ғой деген ойдамын.

Америкаға 1960 жылғы қаңтардың соңы мен ақпанның басында барып қайттық. Жүрер алдында Хрущев қабылдап, өзінің АҚШ-та болған күндерін еске түсірді. Ол бізге ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, қала, сауда саласындағы қол жеткізген табыстарына зер салып, қыр-сырына қанығып қайтуға кеңес берді. Делегация құрамына: Ресейдің, Украинаның, Қазақстанның, Грузияның, Әзербайжанның Министрлер Кеңесінің төрағалары, еңбекшілер депутаттары Кеңесінің бірқатар облыстық атқару комитеттерінің төрағалары енді. Оларды Д. С. Полянский бастап барды.

Біздің делегациямызға үш бірдей міндет жүктеліп еді. Біріншіден, Хрущев айтқандай, халық шаруашылығының жоғарыдағыдай салаларына, оның өркендеу жолдарына назар аудару. Екіншіден, Кеңес Одағы туралы американдық халқының түсінігі мүлде басқа, сондықтан көзге шыққан сүйелдей көрініп келген КСРО-ның бары қайсы, жоғы қайсы, дегенді салмақтай отырып, халық шаруашылығының барлық саласы бойынша және мәдени өміріндегі жетістіктерін АҚШ жұртшылығына таныстыру, Кеңес Одағының бейбіт сүйгіш сыртқы саясатын, кеңес-американдық қатынасының одан әрі баянды етудің маңыздылығын түсіндіру. Үшіншіден, Американың беделді мемлекет, саяси және қоғам қайраткерлерімен байланысты нығайтып қана қоймай, олардың қатарын өсіре түсу.

Ұшып келген күні бізді Нью-Йорк штатының губернаторы Нельсон Рокфеллер қаладағы өзінің резиденциясында қабылдады. Қалалық басқарма жанындағы арнап салынған зәулім үй екен. Жалпы, шет елдіктерді біз жұмыр басты пендеден гөрі періштедей көретін әдетіміз ғой. Шық жұқтырмай жатамыз. Ал, айдарынан жел есіп, аузымен ай білеген Рокфеллердің өзі шақырған қонақтарын күттіріп қойып, уәделі жерге кешігіп келіп жатса не дерсіз? Бізді былай қойғанда сәулет өнерінің нәзік иірімдеріне дейін терең түсінетін жан селт ете қоймас үйдің ішкі көрінісін “қызықтағаннан” басқа шаруа қалмап еді. Кеңес Одағынан келген қонақтарға көрсеткен қыры деуден аулақпын. Ондай ойдың қылаң бергенін аңғартқан адам арамыздан төбе көрсетіп те қалған. Бірақ, қашанда кешіріммен қарап, қойдан жуас, қоңыр мінезбен жүретін біздер жағдай солай болған шығар дей салдық. Соны сезді ме, әлде ағаттық жіберіп алғанына ұялды ма, кешігіп келгеніне қайта-қайта кешірім сұрады.

Кездесу басталды. Жүрісі де, тұрысы да еріксіз елен еткізгендей. Тәкаппар емес, маңғаз. Сыздану емес, сыр-баз. Кісілігіне кішіпейілдігі көрік бергендей. Елгезек. Сымдай тартылған сұлу мүсін. Үстінде шымқай кара костюм. Миллиардермін деп шіреніп отырған жоқ, қонақтың қас-қабағына қарап, әрқайсысының көңілін аулайды. Мезі болмасын дей ме, бір әңгімеден екінші әңгімеге жеңіл ауысады. Таусылмас тақырыптарды таңдап алған ба дейсіз.

Қайтар кезде біздің делегацияның мүшелерінің бірі Рокфеллерге мынадай сұрақ қойды:

— Алдағы президенттік сайлаудан өз кандидатураныңды неге алдыңыз?

Үстата қоятын Рокфеллер бар ма, жалтарма жауабы даяр түр екен.

— АҚШ-тың ең ірі штаттарының бірі — Нью-Йорк штатын басқаруды тәңірім менің маңдайыма жазған. Құрметті мырзалар, дөп осы жерде мен талай шаруаны тындыруға тиіспін... — деді.

Жалтақтау жоқ. Сенімді сөйлейді. Ертең күнім қалай болады демейді. Өзіне ешкімнің тісі батпайтынын біледі.

Біз оның түлкі бұлаңға салып тұрғанын іштей біліп тұрмыз. Шешінген судан тайынбайды. Президенттікке таласуға бел байлаған кісі орта жолда өздігінен райдан қайтпайды. Жығылсам, нардан жығылайын дейді.

Соқырға таяк ұстатқандай анық шаруа. Бар гәп — сайлау алдындағы қым-қуыт науқан барысында Рокфеллер мырзаның желі оңынан тұра қоймады, оның саяси бағыт-бағдары қолдау таппады. Тегінде, шындыққа тура қарау үшін де азаматтық керек.

Америка — құлағы түрік ел. Сөз жатпайды. Қазір айтқаның бірер сағатқа жетпей тасқа басылып, алдыңнан шығады. Рокфеллер Кеңес өкіметінің экономикасының жоспарлау жүйесінің, білім беру мен денсаулық сақтау ісінің ілгері өрлеу мәселесіне айрықша ден қойған-ды. Соны көпшілік газеттер мойындап жазыпты. Миллиардер мырзаның басқа елдердегідей емес, дәп КСРО-да аталмыш салада ғана емес, басқа да қадау-қадау мәселе төңірегінде айтқан ойларын тілге тиек етіпті.

Сол күні біз бір қайран қалған көрініс — Біріккен Ұлттар Ұйымының көкпен таласқан зәулім сарайы. Іргесінде тұрып, ұшар басына қараған кісінің малақайы түскендей. Ист-ривердің мәр-мәр тас қапталған әсем жағасындағы тұрған бұл үй сәулет өнерінің соны бір үлгісіндей әсер қалдырады.

Бізді осынау ғажайып ғимарат алдында КСРО-ның Біріккен Ұлттар Ұйымындағы тұрақты өкілі А. А. Соболев пен Біріккен ұлттар ұйымының Бас хатшысының орынбасары А. Ф. Добрынин қарсы алды. Екеуіне ілесіп Бас Ассамблеяның мәжіліс залына ендік. Біріккен Ұлттар Ұйымының құрылтайшылары Ұйымның Жарғысын басшылыққа ала отырып, мұратты істерін соған негіздеген. Ондағы мына жолдар: “Болашақ ұрпақты біздің өмірімізде екі рет адамзат баласын айтып жеткізуге болмайтын қасіретке ұшыратқан соғыс апатынан құтылу”, “Тату-тәтті көршідей, бір-бірімен бейбіт қатар өмір сүру...” деген жолдар еріксіз назар аудартады.

Кеңес Одағынан келген қонақтар сосын Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас хатшысы Хаммаршельдтің кабинетіне көтерілдік. Бізді Бас хатшының орынбасары Эндри У Кордье қабылдады. Әңгімеміздің басты арқауы карусыздану төңірегінде болды.

Шет елге жиі шыққан кісі жақсы біледі: күні бұрын қайда баратыныңды түгел хаттап қояды. Өз бетіңмен аттап шыға алмайсың. Біздің сапарымыздың жөн-жобасы жасалған кезде 1959 жылы жазда Кеңес еліне келген губернаторлардың қай штаттан екені ескерілсе керек, сонда апаруға ыңғайлапты. Жалпы, жер көрген, ел таныған

жақсы. Қайда апарса да, қашан апарса да ықыласты едік.

Сонымен, дәм-тұзы тартқан екен, мына қалаларды аралап көрудің сәті түсті: Принстон мен Трентон (Нью-Джерси штаты), Филадельфия (Пенсильвания штаты), Чарлстон (Батыс Виргиния штаты), Майами, Орlando, Гейновил, Джексонвилл (Флорида штаты), Чикаго, Спрингфилд (Иллинойс штаты) Денвер, Боулдер, Форт-Коллинз, Колорадо Спрингс (Колорадо штаты), Бойси, Гампа, Колдуэлл, Эммет (Айдахо штаты), Солт-Лейк-Сити, Прово (Юта штаты), Бисмарк (Солтүстік Дакота штаты), Вашингтон.

Сый көрсетудің ең үлкені — игі жақсыларымен жүздестіру деп білетін американдықтар мемлекеттік хатшы Гертермен, АҚШ Жоғары сотының төрағасы Уорренмен кездесудің орайын тапты. Гертердің қабылдауы кезінде, ішіне кірсе шыққысыз мемлекеттік департамент үйінде күтпеген қуанышқа кенелдім. Елді сағынып, қайтқанша асығып жүргенде қазақтың маңдайына біткен бағындай болған қайран Мұхтар Омарханұлы Әуезовті көріп, жерден жеті қоян тапқандай қуандым. Ол кісі де мәз-мейрам. Мәдениет қайраткерлері тобымен осында жүр екен. Көрген-білген далада қалды, ел жайын аңсай әңгімелесіп, мауқымызды бастық.

Сапар соңында, ұмытпасам, ақпанның 18-і шығар деймін, АҚШ президенті Дуайт Эйзенхауэр бізбен кездесуге ықылас білдірген екен. Ақ үйде әңгіме-дүкен құрып, оның намысын жыртып, сөзін сөйлейтін республикашылдар партиясының символы — тұмсығын көтерген пілдің суреті бейнеленген белгіні бәрімізге бір-бірден сыйлады.

Американ губернаторларының КСРО-ға, кеңес елінің мемлекет қайраткерлерінің АҚШ-қа келіп, етене араласуы біздің еліміз үшін аса пайдалы еді. Бұл: “бармасаң, келмесең жат боларсың” дегеннен гөрі, мұхиттың арғы бетіндегі дамыған капиталистік елден берерімізден, аларымыздың көптігі, үйретерімізден үйренеріміздің көптігі сол кезде-ақ анық тұғын. Оны іштей мойындап қайтатынбыз. Екі ел арасындағы достық байланысты одан әрі өрістетіп, нығайта түсу үшін “КСРО — АҚШ” қоғамын құрудың қажеттігін атап көрсеттік. Қоғам құру арқылы АҚШ-тың іскер жандарымен, мәдени ортасымен тікелей байланыс жасап, қарым-қатынасты күшейту — еңбекті ұйымдастыру, оған ғылыми негіз беру, өндіріс технологиясын жетілдіре түсу сияқты кенже қалған са-

лаларымыздың тынысын ашып, құлашын жазуға мүмкіндік әперетін еді.

Осы сапардан бері қанша жыл өтті. Кеңес-американ қарым-қатынасында ірі ілгерілеу, оң өзгерістер бар. Біздің сол сапарымыздың үлкен істерге қозғау болғанын бүгін қанағаттандырарлық сезіммен еске аламын. Ымыраға келмейтін екі бірдей идеология теке-тіресіп, қоғамдық қайшылықтарға толы сол кезеңде КСРО мен АҚШ арасына біздің делегациямыздың достық көпірінің негізін салуға айрықша ықпалы болған-ды.

АҚШ-тан қайтып оралысымен Мәскеуде аялдамастан Алматыға ұштым. 1960 жылы 10-наурызда Қазақстан Компартиясының X съезі өз жұмысын бастамақ, соған Пленумда Орталық Комитеттің есебі тыңдалу көзделген. Бес жылда бір өтетін партия форумының ең басты құжатын талқылауға қатысу үлкен абырой ғана емес, коммунистік парызым еді. Мен осы съезде Орталық Комитеттің бірінші хатшысы болып бірауыздан сайландым.

Съезд шешімі, кейінгі жылдары кейбіреу келемежге айналдырғысы келгендей емес, шын мәнінде, халық шешімі еді. Қол жетпеске ұмтылмадық. Жеті өлшеп, бір-ақ рет кесіп-пішуге тырыстық. Айтылды екен, ол орындалуға тиіс. Ол уақыттың ерекшелігі де осында еді. Мәселен, X съезд шешіміне сәйкес Соколов — Сарыбай комбинатының бірінші кезегі іске қосылды. Шілденің алғашқы күндерінің бірінде Қарағанды металлургиялық комбинатта бірінші домна пеші өнім бере бастады. Республика өміріндегі осынау елеулі оқиғаға байланысты өткен митингіде қыстың қақаған аязына, шілденің аптап ыстығына карамастан, қысқасы, қандай қиындық болмасын, оған қасқайып қарсы тұрған, сөйтіп бүкіл ел боп асыға күткен алыптың алғашқы пешін пайдалануға берген құрылысшыларды, монтажшыларды, ірі құрылысты іске қосушыларды шын жүректен құттықтау құрметі менің үлесіме тиді. Тамыз айында Бұқтырма су-электр станциясының бірінші агрегатының қуат беруі рәсімі өтті. Жыл аяғында Қарағанды металлургиялық комбинатында бірінші кокс батареясы өнім бере бастады. Алматы — Фрунзе (қазіргі Бішкек) — Ташкент автомагистралының құрылысы аяқталды.

Әрине, сол жылдардағы халық шаруашылығында қол жеткізген табыстарды жіпке тізгендей айтып шығу мүмкін емес және түгендеп жатудың қажеті де шамалы. Бірақ мәдени өмірімізде ұмытылмас күндердің бірі

ретінде ел есінде қалған мына оқиғадан айналып өте алмас едім. Артына өлмес сөз, өшпес мұра қалдырған Абайға астана төрінен ескерткіш орнатылды. Абай — ұлы ақын, өзі айтқандай, сөз патшасы. Абай — ұлы композитор, талай-талай құлақтан кіріп бойды алған, әсем ән мен тәтті күйлердің авторы. Абай ұлы философ, зерттеліп бітпеген даналық. Абай — Крылов, Пушкин, Лермонтовты қазақша сөйлеткен ұлы аудармашы. Абайдың біз таныған әр қыры — бір-бір ескерткіш. Ашылмай жатқан, айтылмай жатқан сыры қаншама! Соны қазақтың тұңғыш профессионал мүсіншісі Хакімжан Наурызбаев қола мүсінмен бейнелеп, гранитпен әсемдеп өрді. Абай даңғылы мен Ленин даңғылының қиылысындағы ғажайып тұлғаны көрген сайын ісі қазақтың бағына туған дарынмен, алла тыныштығын берсе, әлі талай-талай ұрпақ жүздесеріне, жүздесіп қана қоймай, әулиедей табынарына шәк келтірмеймін. Абайдай асылымызды ардақтап, Алатау баурайынан алып бейнесін орнатуға аз да болса үлес қосқанымда халқымның алдындағы бір өтелген парызым деп білемін.

* * *

...1960 жылы желтоқсан айында КСРО Жоғарғы Кеңесінің кезекті сессиясы өтіп жатты. Үзіліс кезінде Косыгин қасыма келді. Көп сөзге жоқ кісі ғой.

— Хрущев сені мен Тәшеновты түскі дәмге шақырады,— деді.

Ойымызда дәнеме жоқ. Шақыруды құп алып, Хрущев түстенетін жерге бардық. Орталық Комитет Президиумының мүшелері түгел осында жиналыпты. Не екенін қайдам, Никита Сергеевич өзінде жоқ елгезектік танытып, Тәшеновке қайта-қайта бұрылып, бірде қайдағы жоқ сұрақтар қойса, бірде:

— Мынадан ауыз тиіңіз, дәмдісі сірә, осы болар,— деп, алдындағы тағамнан асатады.

Қонақ қадірлі болса, үй иесінің құрақ ұшатын әдеті шығар дедім де қойдым. Тәшенов бірінші хатшының мына ықыласын қалай қабылдағанын білмеймін, әйтеуір, секем ала қояр сезік байқатпады.

Түстік ас ішіліп, мәжіліс алдында әркім өзі шаруасымен жинала бастаған. Хрущев мені тоқтатып:

— Отыз-қырық минуттен соң маған келіп кетіңіз. Сіз қажетсіз,— деп ескертті.

Тәшеновті майлы ішектей айналдыруы мен табан астында мені іздей қалуында бір гәп бар-ау деген ой үш ұйықтасам түсіме кірмеп еді.

Айтқан уақытында Хрущевтің қабылдау бөлмесіне келдім. Кідірткен жоқ. Сол заматта қабылдады.

Никита Сергеевич тағы бір тосын мінез танытты. Тура айтуға бейім кісі, бұ жолы тұспалдап сөйлеп, әңгімені алыстан орағытып бастады. Қазақстанға алғаш қалай барғаны туралы айтып, тыңның қалай көтерілгенін еске алды. Ара-арасында оның бұл идеясына кімдердің қарсы тұрғанын да іліп-шалды. Қазақстандықтардың тұңғыш миллиарды, игерілген жердің болашағы қандай болмақ дегенді де сөз арасына қыстыра кетті. Осы арада:

— Жаңа ұйымдастырылып жатқан совхоздардың жайы нешік? Тың игерушілердің көңіл күйлері қалай? Адамдар тыңды тастай қашып кетіп жатқан жоқ па?— деп, біріне-бірі қонсы қонбайтын сұрақтарды иіп әкеп, жол-жөнекей сұраумен болды. Менің жауабымды аяғына дейін ден қойып тыңдаудан гөрі ол өз ойымен іштей арпалысып отырғандай көрінді. Бірінші хатшының түлкі бұлаңға түсуі мені қайран қалдырып отыр еді. Түсінсем бұйырмасын. Күтпеген жерден түскі асқа шақырады. Оны өзге емес, Косыгин келіп хабарлайды. Жайшылықта Тәшеновке бүйрегі бұра бермейтін Хрущев жоқ жерден ілтисат көрсетіп, асты-үстіне түсе қалды. Мені оңаша шақырып, ойқастап, орағыта сөйлеп отырғаны енді мынау, мұнда не мән бар?!

Ойымды жинап үлгергенше, Никита Сергеевич бұлталақтауды қойып, төтесінен кетті.

— Тәшеновты республика Министрлер Кеңесінің төрағалығынан босатыңыз,— деді.

Бұл мен күтпеген шешім еді. Никита Сергеевичке таңдана қарадым. Ол жұмсақ орындыққа шалқая түсіп, күні бойы мен не айттым, сен не ұқтың дегендей, қабағын шытыңқырап, зілдене сөз сабақтады.

— Тәшеновтің үстінен түскен арыз-шағым бастан асады. Шөптің басы жел тұрмаса қимылдай ма, тексеру олардың дұрыстығына көз жеткізді. Егжей-тегжейін партиялық ұйымдастыру бөлімінен білуіңізге болады. Оған республика Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметі қиындау тиіп жүр. Жеңіл-желпілеу жұмыс беріңіз,— деді.

Обалы не керек, Тәшенов Жоғары Кеңесте өз орнында отырған кісі еді. Оны Министрлер Кеңесіне

ауыстыру, мен айтар едім, ағат шешім болды. Бұл кеудеге ұрғанмен бітетін шаруа емес. Алымы бар адам атқаратын ауқымды іс. Ол республика үкіметі атқаратын ең басты жұмыстарды қамти алмады. Оған Жүмекеңнің сыйымсыз мінезі, ұстамсыздығы, менмендігі де түрткі болды. Осының бәрі оны қызметтен алуға итермелеп еді.

— Үлкен бір республиканың Министрлер Кеңесін басқарған азаматты құлдыратып жіберудің қисыны келе қояр ма екен? Егер қарсы болмасаңыз, Семей облыстық атқару комитетінің төрағалығына ұсыналық,— дедім.

Хрущевті қисайған жағынан тұрғызу оңайға түспейтін.

— Шамасы келер қояр ма екен?— деп, тым көпсінген сыңай байқатты.

Мен де ұсынысымның жерде қалмас жағына бет түзедім. Соны байқады ма, Хрущев қолын бір-ақ сілтеп, өзің біл дегендей рай танытты.

Тәшеновты Семей облыстық атқару комитетіне жіберу мәселесі осылай оңайға түспеген-ді. Орталық Комитеттің бюросында КОКП Орталық Комитетінің өкілі Тужиков республика Министрлер Кеңесінің, тікелей Тәшеновтің жұмысындағы кемшіліктерін қолмен ұстатқандай жіліктеп, бұлтартпас дәлелдермен айтып берді. Ол осы жолы орнынан алынды. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағалығына Дәуленов тағайындалды.

Тәшенов ұсынған жұмысты қомсынып, одан үзілді-кесілді бас тартты. Ашуға булыққан ол кісі алды-артына қарамай ұшып шығып, одан жоғарылау қызметтен дәмелі боп, Мәскеуге барды. Бірақ оның уәжіне құлақ асқан жан табыла қоймады білем. Қайта істі шилықтырып алды. Мүйіз сұраймын деп жүріп, сақалдан айырылыпты дегендей, Шымкент облыстық атқару комитетінің төрағасының орынбасарлығына қолы әрең жетті. Сол қызметтен кейінірек зейнетті демалысқа шықты.

XVII

Қаңтардың 10-ы күні КОКП Орталық Комитетінің пленумы өтті. Еліміздің өмірлік мәні зор мәселе: “Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруді арттыру жолындағы

шаралар туралы” қаралды. Бір емес, бірнеше баяндама тыңдалды. РКФСР Министрлер Кеңесінің төрағасы, Целиноград облыстық партия комитетінің хатшысы Соколов және мен баяндама жасадым. Әрине, әр республиканың, әр облыстың шешімін күткен келелі мәселелері бар еді. Біз негізінен соны арқау еттік... Олардың бірден күрмеуі шешіле қоюы неғайбыл болғанмен, қоғамдық пікір тудыру арқылы істің байыбына көз жеткізуге тырысатынбыз. Бұл пленумның бір артықшылығы осында еді...

...Құлпырып көктем келе жатты. Оңтүстік өңірде жер бусанып, тіршілік тынысы ашыла бастаса, солтүстік облыстарда көк мұздың көбесі сөгіліп, сай-салаға су жүгірген кез. Наурыз айының 9-ы күні Хрушев Новосібірден телефон соқты.

— Өкпе тұстарына келіп тұрып, соқпай кетуге болмады. Тың төсінен тос,— деді.

Келгенше қонақ ұялатын, келген соң үй иесі ұялатын әдеті ғой. Хрущевтің республикаға табан іліктіруінен қайтқанға дейінгі әрбір сағат, минөтін есептеп, бағдарлама жасадық. 11-наурыз күні оны Көкшетау облысындағы Қиялы деп аталатын шағын станцияда қарсы алдық. Ол кісінің от ала жүретін және онысын іскерлік деп санайтын қызық бір мінезі бар еді. Келе соған салды. Біз де алды-артына қаратпай “Кантемиров” совхозына ала жөнелдік. Бұл гвардияшы Кантемиров дивизиясының құрамында жауынгерлік міндетін өтеп қайтқан бір топ жауынгерлердің күшімен 1954 жылы күзде іргесі қаланған шаруашылық тұғын. Совхоз кеңсесінде дикандармен әңгіме-дүкен құрып, Никита Сергеевичтің алдында азды-көпті есеп бердік. Совхоз директоры Цапов деген азамат еді, “Кантемировтың” тұңғыш қадасы қағылған күннен осы ауылдың ыстық-суығына бірдей төзіп келе жатқан-ды. Байқаймын, барын бардай көрсете білетін, істің ғана емес, сөздің ығытын да табатын жігіт боп шықты. Күні бойы қабағы салыңқы отырған Хрущевке қарап:

— Сіздің келуіңіз бізді тіпті қанаттандырып жіберді. Совхоз дикандары 1962 жылы мемлекетке астық өткізу жөнінен жетіжылдықтың тапсырмасын асыра орындайтын болады,— деп бір түйіп тастап еді, Никита Сергеевичтің жүзіне қан жүгіріп, онсызда безек қағып, тыншу көрмейтін қос жанары ойнақшып, үшқын шаша бастады. Отырған жерінде компандап:

— Міне, істің жайын білетін жігіт осылай ердің сөзін айтар болар,— деп бір серпіліп қалды.

Анау да қызылтану боп:

— Партия шешіміне, оның бас қолбасшысы, аса ардақты Никита Сергеевич, тікелей сіздің аманатыңызға адалмыз! Орталық Комитеттің тапсырмасы мүлтіксіз орындалады деп кәміл сендіремін,— деп және желпінді.

Сосын сөз тізгінін Хрущев іліп әкетіп, сөйлеп берді дейсіз... Гәп неше сағат сөйлегенінде емес, не айтқанында ғой. Соған тоқталайын... Астықтың шығымдылығын арттырудың жолдары қайсы? Сүбесіне қол батпайтын қой еті дейсіз бе, жоқ аппақ қардай сиыр еті керек пе — соның бәрін бағып семіртудің әдісі бар ма? Қаймағы қарыс келетін сүтті, жесең аузыңнан дәмі кетпес кілегейді дайындау құпиялары қандай? Көк құрақтай бітік балауса — жүгеріні қалай мол өсірмек керек? Тәтті түбір — қант қызылшасын мал азығы есебінде пайдалануға бола ма, болса оны дайындаудың тиімді көзі қайда? Сондай-ақ, азықтық бұршақты өндіруді қалай бастаған жөн? Қара құмық пен тарыны егудің құпиясы бар, оларды өсіру сырына қанық жан емге табылмайды, сондықтан не істеу керек? Көріп отырсыз, тыңдаған кісінің құлағы сарсылғанын былай қойғанда, қанша мәселенің басын шалып, ақыл-кеңес айтқанының өзін аяғына дейін естігенше, шыдамыңыз таусылып біткендей. Ол — ол ма? Әңгіме ауыл шаруашылығы тақырыбынан кілт қалашықтардың құрылысын қалай салған мақұл, еңбекшілердің тұрмысын жақсартудың нендей жолы бар дегенге ойысты. Ұйып тыңдап отырмыз. Нұсқау үстіне нұсқау беріле бастады. Бұрын да айтылған, басқа аудиторияларда кеше де осы мәселе сөз болған. Тұрғын үй, аурухана, балалар бақшасы, бөбекханалар, асхана — бәрі де шұғыл салынуға тиіс. Мұны басқа біреу емес, ұлы держава саналатын елдің бірінші адамы айтып отыр. Екі етіп көр, қаржы қайда, құрылыс материалдарын кім береді, жұмысшы күші жете ме — соны ойлап, жүйкен жұқарып отырғанда әлдебір шұғыл тапсырмасын ести алмай қалсаң, не бетінді айтқандайсың. Орындар орындалмас — ол өз алдына бір мәселе, бірақ зейін қойып, бар ықыласыңмен ол кісіні тыңдауға тиіссін. Тыңдадық. Сөз аяғында бәріне табыс тіледі. Орнымыздан тұрып, ұзақ ду қол шапалақтадық.

Кантемировшылар Хрущевпен осылай қоштасты.

Осы жолдарда бір кекесін бар-ау деген ойда қалмасын оқырман. Шыны осы.

12-наурыз күні Хрущевке ілесіп, Ақмолаға — Тың өлкесінің ауыл шаруашылығы озаттарының кеңесіне келдік. Оған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюро мүшелері — Дәуленов, Шәріпов, Мацкевич, Соколов, сонымен бірге облыстық партия комитеттерінің төрағалары, республиканың көптеген министрліктері мен ведомстволарының басшылары қатысты. Салиқалы жиынға қатысу үшін Мәскеуден бірқатар жауапты қызметкерлер бар шаруасын жиып қойып, осында ұшып келді. Олар — КСРО Ауыл шаруашылығы министрі Ольшанский, КСРО Жоспарлау комитеті төрағасының орынбасары Лобанов, “Одақтық ауыл шаруашылығы техникасының” бастығы Кучумов, Кәсіптік-техникалық білім беру жөніндегі комитеттің төрағасы Зеленко, КОКП Орталық Комитетінің бөлім меңгерушілері Ильичев пен Карпов, “Правданың” бас редакторы Сатюков, “Известияның” бас редакторы Аджубей, “Сельская жизнь” газетінің бас редакторы Поляков, Мемлекеттік Құрылыс Комитетінің төрағасы Гришманов, Сәулет және құрылыс академиясының президенті Кучеренко.

Кенесті ашу менің үлесіме тиді. Әрине, ондайда жолдан жығыласың ба, сыйлы қонақтардың атына жылы сөз лек-легімен төгіліп жатты. Соколов баяндама жасады. Қостанайдан — Бородин, Солтүстік Қазақстаннан — Журин, Көкшетаудан — Новиков, Павлодардан — атқару Комитетінің төрағасы Жанғозин сөз алды.

Тарихи құрғақ деректер көпшілікті қызықтыра бермейтіні рас. Осылардың ішінен академик Лысенконы бөле-жарып айта кетсем деп едім. Ол кезде оның басынан бағы тайып, күні батып бара жатқан тұсы тұғын. Онан кейін іле-шала ВАСХНИЛ-дің академигі Кузьмин мен ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы Байбурцян сөйлеп, Лысенконы бұрыш-бұрышка тықсырып алған-ды.

Лысенко біліп айтса да, білмей айтса да, ерте егісті жақтайтын. Және дегенінен танбайтын. Бірақ тылсым табиғатқа жаны жақын, жер анаға маңдай терін қалай төксе, солай еме де білген диқан қауымы оны қолдамады. Хрущевтің бүйрегі бұрып, Лысенконың пікірімен санасуға қанша шақырғанмен дала академиктері табандылық көрсетті. Қызыл кеңірдектеспесе де,

олар өз позициясын қорғап қалды. Қалай? Ең басты дәлел: Лысенко қазақтың сайын даласына тән ерекшелікті ескермеді, тыңның егіншілік жүйесі мұны міндетті түрде талап етіп еді. Өмірдің өзі көрсеткендей, бізге Бараев басқарған Шортанды тәжірибе станциясы жеріне жеткізе зерттеген жер қыртысын қорғайтын жүйе керек тұғын. Оған егіс егудің мерзіміне, ылғалды сақтауға, жер жыртқан кезде қыртысын аударып тастамай, белгілі мөлшерді ұстануға, таза парды пайдалануға, тыңайтқышты жерге сіңіруге байланысты жұмыс кешенінен тұратын Бараевтың жаңалығы Терентий Мальцевтің зерттеуімен үндесіп жататын. Ол жер қыртысын аудармай жырту әдісін ұсынған-ды. Бұған Хрущев жұмған аузын ашпады. Сүп-сүр боп, сазарды да отырды.

Ол кісіге құдай неғып сабыр берді десек, Хрущевтің тікелей нұсқауымен Алтай өлкесінен ауыл шаруашылығының маман ғалымдары Наливайко мен Чеканов (Алтай ауыл шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты) арнайы шақыртылыпты. Олар өз сөздерінде азықтық ірі бұршақты өсіру, сондай-ақ құмық өндірісі жөнінде жинақталған тәжірибені ортаға салып, әңгіме бағытын бұрып әкете барды.

Өндіріс озаттары — механизатор Довжик, малшы Самайбаев, жүгері өсіруші Жапаров, “Железнодорожный” совхозының директоры Франк, Көкшетау облысынан аудандық партия комитетінің хатшысы Моргун және басқа да сөз сөйлегендер тың өңірінің астық шығымын арттыру, ет, сүт және өзге де ауыл шаруашылығы өнімдерін көбейту мәселесінде бірқатар құнды ұсыныстар жасады. Самайбаевтың сөзі көпшілікті еріксіз елең еткізіп еді. Сөз аяғын Никита Сергеевичке тіреп:

— Жылқы — мінсең көлік, ішсең сусын, жесең ет. Бал татыған қымызы жәй сусын емес, дертке шипа, бойға қуат. Мейіздей еті қандай! Білем-білем қазысы, кесек-кесек жал мен жаясы, қатпар-қатпар қартасы ше?! Жатқан береке әрі арзан. Сол байлықтан көрер көзге айырылып отырмыз. Қазір түсімізге кіретін халге жеттік,— деп еді, Хрущев іліп әкетті.

— Менің ескі досым Самайбаев дұрыс айтады. Жылқыны қанша өсірем десеңдер өсіріңдер. Мына сайын далаға сыйғанша өсіріңдер,— деді мырзалығы ұстап.

Әттең, айтуға келгенде, алдымызға жан салмаймыз. Бар мәселе — істе, оны ұйымдастыруда. Мал —

баққанға бітеді. Дайын асқа — тік қасық деп, тіс шұқып отырып, ақыл айту екінің бірінің қолынан келеді.

...Кеңестен кейін Хрущевке:

— Сіз күнде келіп жатқан жоқсыз. Оның үстіне мына Гришманов пен Кучеренко зәуінде бір болмаса қолға түсе бермейді. Олардың осында жүргенін пайдаланып, өлке құрылысшыларының басын қоссақ, шешілмей жатқан проблемаларымыздың жайын әңгімелессек қайтеді?— дедім.

— Мұныңыз табылған ақыл,— деп ықыласпен келісім берді. Хрущев бұ жолы да көсіле сөйледі. Тоқ етері былай: тың төсіндегі құрылыс баяғы ата-баба жолымен емес, бүгінгі заман талабынан шығатындай әрі шапшаң, әрі индустриалды негізде жүргізілуге тиіс деген тұжырымға табан тіреп, сол жерде Гришманов пен Кучеренкоға Мацкевичпен бірге өлке орталықтары мен тың совхоздарында құрылыс қарқынын күшейте түсу жөнінде қажетті ұсыныс жасауға тапсырма берді.

Бір елді ашса — алақанында, жұмса — жұдырығында ұстап тұрған сыйлы адам келіп жатқанда, шаруа үстіне шаруа қосылып, мұрнынан шаншыласың ғой. Сондай бір жұмысбасты боп жүрген тұста Хрущев:

— “Ақмола” деген сөз не мағына білдіреді? Орысшалаңдаршы,— дейді қасындағылардан.

Сол жерде республика Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы И. Шәріпов пысықтық көрсетіп: “Белая могила” деп аударады. Онсыз да ілік таппай, ойы он саққа кетіп отырған Хрущев сол жерде қаланың атын өзгерту керек деп, тапсырма берді. Әрине, табан астынан сирақтан бүйрек шығарып отырмағаны белгілі. Мәскеуде жұпталған, әңгіменің иінін қандырып келген. Мынасы “ұялған тек тұрмайдынын” кебі.

Мұны естіген мен төбе шашымды жұлғандай болып, Никита Сергеевичке Ақмоланың тарихын, оның “киелі жер” деген мағына білдіретінін қанша дәлелдемейін, міз бақпай, айтқанынан қайтпады.

— Никита Сергеевич,— деймін райдан қайтатын шығар деп,— бұл бір халықтың тарихы, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырған ескерткіші. Аққайрақ тастан тұрғызған ғажайып қорғаны. Ғұндар дәуірінен келе жатқан биік қамал. Ақмола 13—14 ғасырларда тұрғызылған. Есіл өзенінің бойында керуен жолы өтетін кешу — Қараөткелді 5—6 ғасыр бойына сұлулыққа

бөлеп тұрған күмбез. Бірақ қазақ бастан кешпеген тарих аз ба, 19-ғасырдың екінші жартысында қирап бітті. Ел есінде оның аты ғана қалды. Енді содан да айырылғалы тұр.

Ол, жасырып керегі не, пікір таластыра қоятындай терең білімді, сұңғыла ойлы кісі емес еді ғой. Айттым — бітті, деп морт кететін-ді. Соған салып:

— Мола тарихы осымен тынды деп есептеңіз, қаланы Целиноград деп атын өзгерту керек,— деді.

Ендігі жерде сөз шығын қылудың өзі де қылмыс еді. Наурыздың 20-сы күні Ақмола қаласының атын Целиноград деп өзгерту жөнінде И. Шәріпов қол қойған жарлық жалпақ жұртқа жария боп кетті.

...Құрылысшылармен өткізген кеңес аяқталысымен біз Алматыға жүріп кеттік. Жолда әуелі Қарағандыға аялдадық. Облыстық партия комитетінің бюро мүшелері тайлы-тұяғы қалмай қарсы алды. Уақыт тығыз. Обкомның бірінші хатшысы Соломенцев облыстағы шаруаның жай-жапсары туралы Хрущевке қысқаша хабарлама жасады. Сол бойда біз атқа кондық. Мойынты — Шу темір жолымен түстікті бетке алдық.

Хрущев көзін сығырайта түсіп:

— Бұл неге Мойынты-Шу деп аталған?— деп сұрады.

— Өзіңіз байқап отырған шығарсыз, бұл республиканың Солтүстік облыстарын, Орталық Қазақстанды Оңтүстікпен жалғастырып жатқан күретамыр. Ұзындығы — 438 шақырым. Халықтық қарапайым әдіспен салынған. 1946 жылдан бастап осы жолға мыңдаған қолхозшы жыл сайын 2—6 айдан көмекке келіп, қолқабыс жасады. Оның соңғы бөлігі 1953 жылдың қазан айында пайдалануға берілді. Соның арқасында Сібір орманы мен Солтүстік Қазақстанның астығын, Қарағанды көмірі мен металын оңтүстік облыстарға тез тасымалдауға мүмкіндік алдық,— дедім.

Байқаймын, қабағы салыңқы, құлықсыздау тындап отыр.

— Біз келе жатқан темір жол пайдалануға берілгелі Алматыдан Петропавлға дейін 755, Ақмолаға дейін 1746, ал Қарағандыға дейін 2194 шақырымға қысқарды.

Менің жауабым оны қанағаттандырды ма, жоқ па, білмеймін. Бірақ Мойынты — Шу темір жолының қысқаша тарихы мән-маңызы осындай еді. Жол салушылар екі жақтан келіп Сарышаған станциясында түйіскен жерде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен

үкімет атынан құрылысшы-теміржолшыларды құттықтап, күміс қада қаққанмын. Оның қиын-қыстау күндерінде басы-қасында болғаным және бар. Сондықтан бұл магистрал маған өте ыстық. Әрине, Хрущевке мұның бірде-бірін айтқаным жоқ.

Белгіленген уақытта, Алматыға бара жатқан жолда Хрущев Жамбыл ауданының “Рославль” қой совхозына соқты. Солтүстік Тянь-Шанның тап іргесіне қоныс тепкен шаруашылық. Отар станциясынан түп-тура жеті шақырым жерде. Ел басшысын көріп, сәлемдесуге жиналған жұртта қисап жоқ. Ауыл-аймақ тайлы-тұяғы қалмай жиналыпты. Дала табиғаты бөлек қой. Малы иесіне, адамы жеріне тартады. Көңілдері дарқан, ниеті түзу. Аңқылдап, ақтарыла сөйлейді. Өзіндей көреді. Жатсың деп, жатырқауды білмейді. Тегі басқа, түбі бөлек демейді. Құшағын ашып, барын алдына тосады. Ауыл ағалары шаруа баққан, еңбекте үздік шыққан үркердей топты — шопандарды қарсы алуға шығарыпты. Қолдарында — нан, тұзы. Қара жолдың екі жақ бетінде отар-отар қой, үйір-үйір жылқы бытырай жайылып, жаңа тебіндеп келе жатқан көкті қуалайды. Сол күні аспан шайдай ашық еді. Көк шоқы, түйе өркеш жоталар қонақтар ілгерілеген сайын ала қашып, ұзай түседі. Осының бәрі Хрущевті айрықша сезімге бөлесе керек. Айналасына сүйсіне қарап, табиғат — ана салған суреттен көз алмайды.

Ол машинадан шыққан кезде әлгі үркердей топ ортаға алып, әңгіме тиегін ағыта жөнелді. Хрущев сауал үстіне сауал қояды. Шопандар емін-еркін, қысылып-қымтырылу жоқ, білгенін айтып, сөз жарыстырады; мүдірер тұсы болса директорына қарайды. Стерликовке де керегі осы ма:

— Мына жатқан жер бір кезде құла дүз еді. Нәйеті аз ғана жыл ішінде 207 үй, мектеп, Мәдениет үйі, 12 кашар салдық. Шаруашылық таза пайдаға шықты, — деп түйдек-түйдек цифрды ағыта жөнелді. Хрущев жоғалтқанын тапқандай қуанып:

— Қазақстанда дәп осындай тасы өрге домалаған жүздеген совхоз болуға тиіс, — деді. Деді де маған естіп тұрсыз ба дегендей қадала қарады.

Никита Сергеевичке күтпеген жерден ой туар еді және сол жерде оны ұлы идеяға айналдырып жіберуге тырысатын. “Ет тыңын игерейік!” деген ұран табан астында өмірге келген. Бұл аса маңызды проблема еді.

Уақытша шешім деп еттің, сүттің және басқа да азық-түліктің бағасын көтерген. “Коммунизмге қарай алға басудың” мұндай жолы халықтың қағанағын қарқ, сағанағын сарқ ете қоймаған. Қайта “жарқын болашаққа” деген үмітіне көлеңке түсіргендей еді. Әлгі ұранның мақсаты: әрбір жүз гектар шабындыққа шаққанда 75 центнер ет, ауыл шаруашылығының өзге өнімдерін 16 центнерден өндіру көзделді. Әрине, бұл цифрлар көктен өзі түскен жоқ, әйтсе де кенеске қатысқан облыс басшылары бір окпен екі қоян алуға ұмтылған мұндай тосын өзгерістерге аса сақтықпен әрі күмәндана қараған. Олар мұны ілгері үміт дүниесі екенін, ал дәл қазіргі таңда арыстанның айға шапқанындай әрекет екенін емеурінмен білдірген. Жағдайды шиеленістірмес үшін, кеңесті мынадай сөздермен: “Тың жерді игеруді қандай қарқынмен қолға алсақ, ет және басқа да мал өнімдерін өндіруді арттыру үшін солай қолға алатын мезгіл жетті”,— деп аяқтауға тура келді.

Облыс басшыларынан бір айдан соң өз ұсыныстарын беруді сұрадым. Оған Хрущев біреу бүйірінен біз сүкқандай ыршып түсті. Менің екіұштылау тұжырымыма келіспей, оны басты бағдарлама ретінде қабылдауға мәжбүр етті. Өмірдің өзі көрсеткендей, асығыстық ағаттыққа соқтырады, іспен тиянақталмаған шешім қашанда аяқсыз қалады. Ет жөніндегі науқан да осының кебін киді. Меніңше, Хрущевтің ең үлкен “әттеген-айларының” бірі алды-артын ойланбай, есеп-қисапқа жүгінбей, асығыс шешімге баратын. Өзім білемдік, өркөкіректік ақыры орға соқтырып жататын.

Келесі күні Хрущев Қазақстан ғалымдарымен кездесті. Жүздесу Ғылым академиясының үйінде өтті. Ғылым академиясының президенті К. Сәтпаев Қазақстанның болжамды металлогенді картасы туралы егжей-тегжейлі әңгімелеп берді. Бұл карта республикадағы пайдалы қазба байлықтардың бірқатар көздерін белгілеуге мүмкіндік әперетін. Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Бектұров Қаратау фосфоритін пайдалануға, ал академик Шоқыұлы аса ірі гидротехникалық және энергетикалық жүйелер жасауға байланысты ойларын ортаға салды. Шын мәнісінде, Қапшағай жасанды теңізін жасау жарты миллионға жуық шөл даланы көкөрай шалғынға бөлеудің кепілі еді, істің нәтижесі де соны көрсетті.

20—21-наурыз күндері Қазақстан ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің кеңесі болып өтті. Үлкен жиын алдында Хрущев:

— Наливайко мен Чеканов қайда орналасып еді?— деп сұрады.

— Ол кісілерді Ақмолада тыңдаған соң, кеңеске шақырғанымыз жоқ,— дедім.

— Бекер істегенсіздер. Қазір өздері қайда?

— Қайтып кеткен.

— Со-лай ма? Онда шұғыл шақырттырыңыз. Алтай асып кетсе де алдыртыңыз,— деді булығы сөйлеп.

— Тым асығыстық болмай ма?

— Жоқ. Ірі бұршақ өсіру жөніндегі олардың тәжірибесі — таптырмайтын өнеге.

Олар сол күні Алматыға ұшып келді.

Абай атындағы опера және балет театрында ауыл шаруашылығының маңдай алдылары мен ұйымдастырушылары бас қосты. Бұрынғысынша үйренген жолмен жүріп, әуелі облыс басшылары мен еңбек озаттары, сосын Хрущев ұзақ сөз сөйледі. Одан бері отыз жылдан астам уақыт өтті, не айтқанын мазмұндап жатудың қызығы да бола қоймас. Бірақ сол кеңестің екі сәтін еске ала кеткім келеді. Оның бірі — Жоғары Кеңес Президиумының, Министрлер Кеңесі мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Н. С. Хрущевтің есімін Қазақстан өндіргіш күштерін көтерудегі сіңірген еңбегі үшін республиканың Құрметті алтын кітабына енгізу туралы қаулысын оқыдым. Екіншісі — Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Жоғары Кеңес Президиумының тапсырумен Хрущевке “Тың және тыңайған жерді игергені үшін” медалын тапсырдым. Хрущев балаша қуанды. Тебіренгені сонша, мені қапсыра құшақтап, өмірі істемеген тірлігін көрсетті. Ел алақандары қызарғанша дуылдата қол соқты. Бәлкім, бүгінгі өмір парқымен таразыласақ, оның әлгі қылығы маған пәлсендей абырой әпермес еді, бірақ болған іс болды, бояуы сінді...

* * *

Түстен кейін Хрущев поезбен Мәскеуге аттанды. Мен оны Ақтөбеге дейін шығарып салдым. Жол ұзақ. Ондайда әркім көрген-білгенін әңгімелеп, өткенін еске алып, уақыт оздыратын әдеті. Никита Сергеевичтің кісі зеріктіре қоймайтын әңгімешілдігі бар. Оның жатқан ва-

гонына жиналған бойда сол кісіге құлақ түреміз. Обалы нешік, Хрущев біздің республиканың өмірін бір кісідей білетін. Қазақстанның бұрынғы басшыларының қызметінен де хабарсыз емес екен. Скворцовқа, Шаяхметовке, Ондасыновқа мінездеме бере келіп, олардың қызметі туралы тым құрыса бір ауыз жылы сөз айтса қане!? Хрущев түңіліп отыр екен деп, қазақтың үлкен қоғам қайраткерлерін жоққа шығарасың ба және қанына тартпағанның қары сынбас па:

— Сонда ең басты кемшілігі неде деп білесіз?— деп жұмсарта сұрап едім:

— Сталин не айтса, соны ғана орындап отырды. Республика халық шаруашылығын өркендетуге қатысты Сталиннің алдына бірде-бір мәселе қойған жоқ,— деді. Сосын қынжыла сөзін сабақтады:— Тыңды ертерек көтеруге де болатын еді. Оған не Мәскеуде, не Қазақстанда тірі жан бас көтермей, шықпа жаным, шықпа деп жатты.

Оның Сталин туралы, КОКП XX съезіне дайындық жайында ұзақ сонар әңгімесін жалықпай тыңдадық.

— Әділет жолы — қиын жол,— деді Никита Сергеевич қызына сөйлеп.— Қандай қиянаттар жасалғанына өзге түгілі өзінді сендіру оңайға түспеген уақыт. Сталин елдің жаны мен қанына айналып кеткені сонша, жеке басқа табынушылық туралы баяндама жасау бірден шешілмеді, ішкі талас, тартыс күшейді. Басқа-басқа Орталық Комитет Президиумының мүшелерінің бетін бері қарату қаншама күшке түсті. Сталиннің серіктестері — Молотов, Каганович, Ворошилов, Микоян (мен Анастас Ивановичтің есімін атағанда шалқамнан түсе жаздадым) баяндаманы жасатпаймыз деп, табандап отырып алды.

Хрущев сөз арасында Сталиннің кейінгі әйелі жайлы жылы лебіз білдіріп, онымен өнеркәсіп академиясында бірге оқығанын, екеуі де партком мүшесі болғанын еске алды. Әйелге тән сынық та жайдары мінезі, пандығы жоқ, қарапайымдылығын аузынан суы құрығанша айтып, Сталинге әйелі арқылы жол тапқанын да жасырмады. Ол әскери қайраткер, Азамат соғысы жылдарында Қызыл Армия бөлімдерін басқарып, Краснов пен Деникиннің әскерлерін, махношылар мен петлюрашыларды, ақ поляктар мен врангельшілдерді талқандаған И. Э. Якир туралы, онымен бір аулада қалай бірге тұрғанын сыр қып айтып отырды.

Хрущев Алматыға келген кезде Якирдің ұлымын деп, бір кісі оның қабылдауында болғаны бар. Өзі Қазақстанда тұрады екен. Оған дейін Никита Сергеевичке хат жазыпты. Оның мұнда келуін пайдаланып, жүзбе-жүз отырып, ұзақ әңгімелесті. Ол кеткен бойда:

— Жақсыдан қалған көз ғой. Мені сағалап келіпті. Пәтер беріп, жұмысқа орналастырсаң қайтеді?— деді.

Мен Хрущевтің өтінішін екі етпей, Якирдің басына баспана, жанына жайлы жұмыс тауып бердім. Бірақ кейінірек ол өзінің Якирдің баласы емес, алыстан қосылатын туысы екенін айтып маған хат жазып жіберіпті.

Өмір деген осы, қара басының қамы үшін періштені де жолдан тайдырудан тайынбайтын пенделерсіз болмайды.

Хрущев Югославияға барып қайтқан-ды. Сапары жайлы, Югослав және халықаралық жұмысшы қозғалысының көрнекті қайраткері Броз Тито туралы, онымен достық қарым-қатынасты қалай қалпына келтіргенін ұзақ әңгімелей келіп:

— Сталин алған бетінен қайтпайтын тоңмойын еді. Соның салқыны екі ел арасындағы қарым-қатынасқа әсер етпей қалмады. Титоға өз қолымен Социалистік Еңбек Ері атағын беріп, артынша қайтып көрместей теріс айналды. Мен айтар едім, Броз Тито да ерекше мінезді адам. Тілін тапсаң, онымен ымыраға келуге болады. Сталин оның алдында кішірейгісі келмей, мүлде теріс бағыт ұстанды, қырын қабақ болуымыз осыдан,— деп, Сталинге деген кектің ұшын мұнда да аңғартып еді.

Келесі күні біз мінген поезд Түркістан станциясына қарай бет түзеп келе жатты. Вагон терезесінен Ахмет Иассауи мавзолейінің күнге шағылысқан күмбездері алақанға салғандай көріне бастады. Хрущев мұндай ғажайыпты көремін деп ойламаса керек. Көзі түскен бойда:

— Мынау неғылған ғимарат?— деп, таңдана сұрады.

— Бұл қазақ халқының көне мәдениеті тарихында ерекше орны бар архитектуралық ескерткіш,— деп түсіндіре бастадым.— 12-ғасырда Қожа Ахмет Иассауи деген ұлы ақын әрі философ өмір сүрген. Текті кісі болыпты. Әкесі Ибраһим от ауызды, орақ тілді шешен болса керек. Бізге жеткен аңыздарға қарасақ, Қарашаш деген анасы да қара жаяу кісі емес дейді. Ахмет жас-

тайынан жетім қалып, жоқшылықтың тақсиретін шегеді. Өмірдің ащы зардаптарын тартқан бала корген-білгенін көкірекке түйіп өседі. Ол кезде мына сіз келе жатқан қала Иассы деп аталыпты. Ахмет 1166—67 жылы дүние салып, шағын мавзолейге жерленеді. Кейін мұсылман қауымы тәуеп ететін етіп, дұға оқитын қасиетті орынға айналады. Бұл екінші Мекке атанған жер. Кейінірек ақын жерленген қабір басына үлкен мавзолей салынады. Мына көріп отырған ескерткіш соның бүгінгі жұрнағы.

— Оны кім салдырған?— Байқаймын, Никита Сергеевич бұрынғыдан бетер құмарта түскен сыңай аңғартады.

— Ақсақ Темірді естуіңіз бар шығар. 14-ғасырдың аяқ шені мен 15-ғасырдың басында соның әмірімен орнатылған күмбез екен. Ел арасына Ахмет Иассауидың “Даналық жайындағы кітабы” кеңінен мәлім. Кіл төрт тармақты өлеңнен тұрады. Ақын бала күннен бастап алпыс үшке дейінгі өмірін баян етеді. Темір Шейх жырларына, оның құдіретті күшіне әбден ықыласы ауып, Яссы қаласына келген жерде, дұға оқығаннан соң осы мавзолейді салуға әмір етіпті.

Хрущев маған жақындай түсіп, әңгімеге ден қоя түсті. Мен де асықпадым. Білгенімді түгел алға тарттым.

— Өзіңіз білесіз. Ақсақ Темір мен оның ет жақындары басқарған елдердің бірінде де мұндай ескерткіш жоқ. Оның ықыласын оятқан әлгі кітапта қазақ халқының ежелгі мәдениетіне, тарихы мен этнографиясына, әдебиеті мен өнеріне, тіпті экономикасына қатысты фактілерді кездестіруге болады. Ақынның тегін адам емес екенін білген. Екіншіден, бұл исі мұсылманға киелі жер екенін білген ол өз абырой-атағын да ұмытпаған.

— Мавзолейдің нендей ерекшелігі бар?— деп, мен күтпеген және бір сауал қойылды.

— Егер сенсеңіз, бұл Орта Азия мен Қазақстанда теңдесі жоқ зәулім күмбез. Ішінде мешіт, ақын мавзолейі, Үлкен және Кіші Ақсарай, кітапхана, ас үйі, қоймалар, қазандық бар. Үлкен және Кіші Ақсарайда мемлекеттік мәселелер шешілсе, кітапхана ағарту орталығы болған. Ал, мавзолейде сонау 16-ғасырдан бастап қазақтың атакты ұлдары жерленіп келген. Мысалы, қазақ халқының бірігуіне, Жоңғар шапқыншылығын тойтарып, елдің елдігін сақтауға ұйтқы болған Абылай хан осында жатыр. Абылай хас батыр ғана емес, даналығымен дараланған тұлға. Көреген кісі болған. Өз халқының біртұтастығы мен жерінің бүтіндігін ойлаған.

Хрущев сыр білдірмеуге тырысып, ептеп бас изеп мақұлдаған болады.

— Айтқандай,— дедім оның назарын аудара түскім келіп,— қазақтың ұлы демократ-ағартушысы, тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлиханов осы Абылай ханның шөбересі боп келеді.

Хрущев менің сәл ұзақтау болса да ықыласпен айтқан әңгімеме ден қойғанын мынадан білдім. Ол сәл ғана езу тартып:

— Мен қазақтың бір ханы жерленген мүрдесі шығар деп ойлап едім. Сіздердің тарихшыларыңыз жоқ жерден дау тудырып, қызыл кеңірдек боп жатады да, еріксіз осындай ойға жетелейді. Енді кімнің кім екенін түсіндім,— деді ағынан жарылып.

Сәті түскен жерде айтып қалмасаң, орайы келе бермейді ғой, Кенесары көтерілісі туралы даудың қайдан шыққанын шет жағалап түсіндіре келіп, оның осы Абылай ханның немересі екенін таратып айтып бердім.

Поезд ілгері жылжыды. Біздің әңгімеміз одан әрі жалғасты.

— Никита Сергеевич, қазақ талай-талай аласапыранды бастан кешкен халық. Ол ұзақ тарих.

— Оны білгеннен зиян көрмей отырмын. Қысылмай айта беріңіз.

— Мені дұрыс түсінгеніңізге рақмет! Біз есебімізді алып, бүтіндігімізді ойластырудың мезгілі туып отыр. Оған жағдай туғыза бастағаныңыз үшін ел риза. Бір кездері қазақ халқының астанасы Орынбор болғанын өзіңіз білесіз. Сосын Ақмешіт — қазіргі Қызылорда қаласы. 1929 жылдан бастап Алматыға көшірілген еді. Қысқа мерзім ішінде үш рет қоныс аударыпты. Ал, үш миллионнан астам қазақ бытырап жүр. Солардың көбі Орынбор, Астрахань, Омбы, Новосібір облыстарында, тіпті Қытай мен Монғолияда тұрып жатыр.

Ол қарқылдап кеп күлді. Әлден уақытта барып:

— Қазақтар әлі күнге дейін көшіп-қонуын қоймаған ба?— деп кекесін сұрақты көлденең тартты. Мен тамағыма тас тұрып қалғандай тығылдым да қалдым. Соны сезді ме ол:

— Халықтың бір елден бір елге ауысуы — бұл ұжымдастырудың қателіктері. Мұндай құбылыс Украинада да орын алды. Халық күштеп ұжымдастырудан қашып, бас сауғалар пана іздеп кеткені рас,— деді.

Мен жат жерлік боп кеткен ағайынға іздеу салып, жоқшы болар кез келді дегенге иіп әкеле жатыр едім. Ол соны сезгендей:

— Біраз отырдық білем. Демалайық,— деп орнынан тұрды.

Мен қоштасып, поезд соңына тіркелген өз вагоныма қарай кеттім.

Көмекшім Әбдірашитов екеуіміз Хрущевпен болған әңгімені ой елегінен қайта өткізіп, оның ұсыныстарынан, нұсқауларынан, пікір-тұжырымдарынан түйін жасадық. Көтере алмас шокпарды белге қыстырмайық деп, қолдан келетіндерін бөлек жұптауға тырыстық. Соның өзі де аз емес екен. Қадау мәселе ретінде республикаға қой шаруашылығын өркендету және азықтық өндірісті ұлғайту идеясын Министрлер Кеңесіне ұсынуға рұқсат бергені әлі есімде.

Қызылордада бізді обком хатшысы Тоқтамысов қарсы алды. Кім болса да барын көрсеткісі келеді. Аймақтың алға тартары — ақ күріш. Қонаққа соның жайын баяндап шықты. Хрущев те табан астынан ұсыныс жасады. Маған:

— КОКП Орталық Комитеті Президиумының қарауына Қазақстанда күріш егуді өркендету туралы ұсыныс енгізіңіз,— деді.

Көріп отырсыздар, біздің бұл сапарымыз жағасы жайлауына кетіп, емін-еркін жүретін қыдырысқа үш қайнаса сорпасы қосылмайтын, поезд ішінде де жұмыс бір сағатқа да тоқтап көрген жоқ.

Бірде Хрущев:

— Дінмұхамед Ахметұлы, біз осы Қазақстан көлемінде қанша шақырым жол жүрдік?— деп сұрады.

— Петропавлдан Алматыға дейін 1800 шақырымнан асып жығылады. Санай беріңіз, Алматыдан Ақтөбеге дейін және 2300 шақырым. Сонда бас-аяғы 4000 шақырымнан асыпты. Бұған Ресейдің шекарасына дейінгі 8—10 сағаттық жолды қосыңыз,— дедім.

Ол қарқылдап күліп алды да:

— Қазақстанның тарихын жақсырақ меңгеру керек екен. Бұл жерлерде үлкен халық мекен еткен-ау, сірә. Әйтпесе, осыншама ұланғайыр жерді қалай жайлауы мүмкін,— деп ішкі ойын жасыра алмай, ашық айтып салды.

Мен бұған да тәубе дедім. Мойындаудың өзі де үлкен ерлік қой.

Біз келіп-кетуі бар — барлығы он үш күн Хрущевпен бірге болыппыз. Осы уақыт ішінде республиканы өркендетуге қатысты талай-талай мәселені шештік. Оны тізіп шығуға уақыт шіркін ұмыттырып та жіберді. Біразы әлі жадымда. Кейде ол кісі ақкөңілділікпен қалай айтып қалғанын білмейтін, сонда да болса ауыздан шыққан әр сөзіне мән беріп, қолдан келгенін аяққыз қалдырмауға тырыстық. Оның Батыс Қазақстанда мұнай көздерін барлау, Қостанай облысындағы Лисаков қазба байлығын, Қаратау фосфоритін игеру жөніндегі ақыл-кеңестеріне ден қойып, шұғыл жүзеге асыруға ұмтылдық. Тың өңірінде шаңырақ көтерген жаңа совхоздарды сумен қамтамасыз ету, жаңа оқу орындарын ашу және басқа да мәселелер ойдағыдай шешіліп отырды.

Он үш күн! Қат-қабат шаруаға толы сағаттар артта қалып, қоштасар сәт те таяп келе жатыр еді. Шалқар станциясынан өткеннен кейін Никита Сергеевич мені өзіне шақырды. Бірге отырып шай іштік. Өткен күндерге талдау жасап, түйінді сөзін айтуды да ұмытпады.

— Сіз бен біздің тізе қосып істейтін ең басты шаруамыз — тың игеруді аяғына дейін жеткізу. Сол жұмысты бірінші кезекке қойғаныңызды қалар едім. Отан Қазақстаннан мол астық, ең негізгісі бидай және мал өнімдерін алуға тиіс, — деп бір сәт үнсіз ойға шомды да сөзін жалғастырды — Тың игеруді тым кеш қолға алдық. Ең үлкен қателігіміз осында. Мұны неге қайталап айта береді деменіз. Өйткені бұл кешірілмес қателік. Оған Сталин ғана емес, Скворцов та, Шаяхметов те, Ондасынов та кінәлі. Олардың қателігін біз бен сіз қайталамауға тиіспіз. Сосын, КСРО геология министрімен байланыссаңыз. Республикада геологиялық барлау жұмыстарын барынша жандандыру керек. Маған берілген ақпарға қарағанда, қазірдің өзінде-ақ Қазақстанда металлургияны дамытудың, көмір және тыңайтқыш дайындау үшін шикізат өндірудің сенімді де келешегі мол базасы деп есептеуге болады. Ақмола мен Алматыда қабылданған шешімдердің орындалу барысын маған хабарлап тұрыңыз.

23-наурызда Ақтөбеге келіп жеттік. Хрущевпен қоштасар сәт келді. Мен қолын алып тұрып:

— Республикаға келгеніңіз үшін, үлкен ұйымдастыру жұмыстарын жүргізгеніңіз үшін, қолдап, көмек бергеніңіз үшін көп рақмет! — дедім.

Ол қолымды қайта-қайта қысып:

— Шын ықыласты қабылдауларыңыз үшін дән ризамын, қазақтардың қонақжайлылығын көрдім, жер көрдім, ел көрдім. Бәрінен де барымыз қайсы, жоғымыз не дегенді өз көзіммен көріп қайттым. Соған жағдай жасағаныңыз үшін рақмет,— деді.

Поезд баяу жылжып бара жатты. Ол терезеден, біз сырттан қол бұлғасып, тағы да қоштастық. Бірінші хатшы Орынборға, содан әрі Мәскеуге жол тартты.

* * *

Араға бір жылдан сәл ғана астам уақыт салып Хрущевпен Алматыда тағы кездестік. Республиканың қырық жылдық тойына қатысуға шақырғанбыз. Осы оқиғаға байланысты салтанат 1961 жылдың 24-маусымында басталды. Кейінге қалдыра-қалдыра жеткен жеріміз осы. Хрущев әні-міне деп, біраз сүйретпеге салды. Ең ақыры мерзім 22-маусым болсын деді, сол күні Алматыға келіп түсті. ✓

Қонақ күтуден қиын шаруа бар десе, бәсім бар беретін. Елінің шетіне аяқ іліктірісімен көзі түзде, көңілі төрде болатын қонақтың мін тақпай кеткеніне не жетсін. Никита Сергеевичті самолеттен түскеннен аяқ-қолын жерге тигізбедік. Аэропорттан резиденцияға дейін қанша жер, соның бәрінде де ондаған мың халық Хрущевтің жолын тосып, құшақ жая қарсы алып жатты. Салтанатты жиын басталғанға дейін биік таудағы Есік көлінде болып, жасыл желек жамылған сая бақтарын аралап, жұпар ауасымен дем алды. Республика Халық шаруашылығы жетістіктері көрмесін аралап, еңбеккер халықтың игілікті істерімен танысты...

Той басталды. Лүпіл қаққан жүректер. От шашқан жанарлар. Балбұл жанған қуанышты жүздер... Көтеріңкі көңілдер. Хрущев сөйлеп, тойға арналған баяндаманы мен жасадым. Одақтас республикалардан, Румыния, Болгария, Монғолиядан келген қонақтар құттықтау лебізін білдіріп — бәрі ойдағыдай өтіп жатты.

Түстен кейін Орталық стадионға жиналды. Сәулетшілер Қапанов пен Косовтың жобасы бойынша бұл ғимарат 1958 жылы салынып біткен, қырық жылдықтың митингісі осында өтпек.

Алматы ыстықтан өртеніп тұрған. Жиналған жұртта қисап жоқ, стадионның аузы-мұрнынан шығады. Қонақтар отыратын жер бөлек, бөгде кісі түмсық сұға қоятындай тесік жоқ. Қорғаушы да бар, қорған болатын

да жағдай бар. Қалай, қайдан кіргенін білмеймін, бір бейбақ алқын-жұлқын жетіп келіп, тура Хрущевке барды. Не айтқанын қайдам, Никита Сергеевич моншаға түсіп шыққандай парт боп қызарып, ашуға мініп алыпты. Қытығына тиген әлгі әйелдің айтқан шағымы да ауыз тұщырлық дүние болмай шықты. Соның өшін кімнен аларын білмей, ұрынарға қара таппай тұрған ол:

— Мына стадионың неше орынға лайықталған?— деді қатыңқы үнмен.

— Отыз бес мыңға жетіп жығылады,— дедім сұрақтың сырына онша мән бере қоймай.

— Яй-яй, сілтеген-ақ екенсіңдер. Ал, Алматының халқы қанша?

— Жеті жүз мың.

— Сегіз миллион халық тұратын Мәскеудегі Лужникиді көріңіз де мынаны қараңыз. Жер мен көктей,— деді де табан астынан жалт бұрып, басқа мәселеге ойысты.— Менің сөзім радиодан беріле ме?

— Әлбетте! Кеңес Одағының барлық радиостанциялары бір мезгілде жұмыс істеуге тиіс,— дедім мен.

— Өшіріп тастаңыздар!— деді қызарақтап.— Тек осы стадионға ғана естілетіндей болсын.

Хрущев қалай айтты, біз солай істедік. Ол сөз сөйлеп, сөзінің қорытындысында Қазақстан еңбекшілерін мерейлі тоймен құттықтай келіп;

— КОКП XXII съезін жаңа табыстармен қарсы алып, капиталистердің “әкесін танытайық”— деді.

Митинг мерекелік концертпен жалғасты.

Кешкілік Министрлер Кеңесінің Демалыс үйінде қонакасы берілді. Өзің қуаныштан асып-төгіліп, біржағы қысылғаннан асып-сасып жүргенде, естен шыға қоймас, бірақ әлі күнге дейін аң-таң қалдыратын бір оқиға болды. Сталиннің жеке басқа табынушылығын әбден әшкерелегеннен кейін оның есімін ауызға алудан қалғанбыз. Басқаша не істегендейсіз? XX съездің шешімі, тиісті қарары бар. Біздің міндетіміз партия директивасын мінсіз орындау. Одан басқа жол жоқ. Болған да емес. Өз басым мұны батыл да аса ірі шешім ретінде қабылдағанмын. Шынында да, Сталиннің сөзін сөйлеп, сойылын соққандардың төрт көзі түгел отырғанда бұл жүрек жұтқандық еді. Бұдан артық теңеу таппадым. Ал, күтпеген осы қадамына Никита Сергеевичтің өзі екі ойлы ма? Мүмкін. Адам аласы ішінде. Солай демеске не

шара. Менің бұлай ойлауыма мына бір оқиға еріксіз итермелейді.

Қонақасыға бір жарым мындай адам қатысты. Шет елдік қонақтар да аз емес еді. Жиынның беташар сөзін мен айттым. Артық ауыз сөз жоқ. Мына мазмұнда өрбіді:

— Біз даңқты дата — Қазақстанның қырық жылдығын ерекше жағдайда атап өтіп отырмыз. Қол жеткізген табыстар баршылық. Республика елеулі жетістіктерге жетсе ол, ең алдымен, ұлттық саясатты сара жолмен жүргізіп отырған партияның арқасы. Онда, құрметті Никита Сергеевич, тікелей Сіздің де үлесіңіз бар,— деп ой өрбіте бастаған едім. Кенет Хрущев сөзімді бөліп:

— Сіз неге Сталин туралы еш нәрсе айтпайсыз,— деді шұқшия түсіп.— Сталин — халықтар достығының басты ұйымдастырушысы. Оны ұмытуға болмайды. Оны есте сақтау керек.

Мен құлаққағысты естімеген адамдай, өзімнің ойымдағыны түгел айтып біттім. Бірақ жоқ жерден Хрущевтің бүйректен сирақ шығарғаны ойлантап қалмады. Мұнысы несі?— деймін іштей.— Қағытқаны ма, қалжыңы ма? Әлде, сынап көргісі келгені ме? Қалай болғанда да орынсыз, елдің бірінші басшысына лайық қылық емес. Жоқ, бар шыны сол шығар? Ойнап айтса да, ойлап айтса да, ол өз арына сын. Мен ақылдан сабыр артық дегенге жүгініп Сталин туралы ләм-мим деп тіс жарғаным жоқ.

Хрущевтің ұнжырғасы түсіп кетті. Қабағы ашылмай, сыздаған жарадан бетер тырсиып отырды. Ақыры, қонақасының аяғын тоспай қайтып кетті. Біз оны резиденцияға дейін шығарып салдық. Бірақ кетер алдында оның көңілін көтеріп, бетін бері қараттық. Қазақтың салт-дәстүрі бойынша ең құрметті қонаққа ат мінгіздік. Шіркін ат болғанда қандай! Луговой жылқы заводынан арнайы алдыртқан ақылтеке еді. Жүзіктің көзінен өткендей сұлуды көргенде Никита Сергеевич әйелі ұл тапқаннан бетер қуанды.

Қайтарда Шәріпов екеуіміз Хрущевті ортаға алып, машинаның артқы жағына жайғастық та, көмекші офицер алдына отырды. Мінген бойда Никита Сергеевич офицерге:

— Атты менің поезыммен Мәскеуге жөнелтіріңіз, вагон-гаражға салыңыз,— деді пысықтап.

— Вагон-гаражда ат үшін орын жоқ,— деп, офицер қарсылық білдірді.

Арада үш, ары кетсе бес минут уақыт өткенде Хрущев әлгі офицерге тапсырмасын қайталап айтты да:

— Сіз мені түсіндіңіз бе?— деп сұрады.

Анау да алған бетінен қайтпайтын не өжет, не қырсығы қырық есекке жүк болғандай қыңыр — екiнiң бiрi шығар дедiк, сазарып отырып алды.

Резиденцияға келіп жеттік. Хрущев машинадан түсе бас салғалы тұрғандай:

— Сіздің не білгеніңіз бар? Маған қарсылық білдіретіндей қандай қақыңыз бар? Министрлер Кеңесінің төрағасы мына мен бе, әлде сіз бе? Әуелі осыны айтыңызшы,— дейді булығып.

Ұрысқан кісiде не береке қалғандай, ашуға мiнген оны сыртынан табалағандай қарап тұруға адамның жүзi шыдамайды екен. Оның үстiне көзi ұясынан шығып кетердей аларып алыпты. Кәрiн төгiп тұр. Оның мен басқан жалпақтау бетi мен қолағаштай мұрны өрт сөндiргендей қызарып кетiптi. Әке-көке деп жүрiп, әрең сабасына түсiрiп, жатар орнына жайғастырдым.

Атты түнделетiп болса да вагон-гаражға апарып салдық. Офицер босқа шыжбалақтап жүр екен. Түлен-екен-түртпесе, түнде қоян жорта ма дегендей, оның қызба мiнезiне қызулық қосылған екен. Вагоннан бiр емес, екi ат сыйып кететiндей орын бар боп шықты.

Таңертең Хрущевке келiп, кешегi мiнгiзген аттың паспортын тапсырдым. Кешегiдей емес, жынынан айырылған бақсыдай, сабырды жолдас етiп, салмақты күйiне түсiптi. Со бойда аэропортқа жетiп, самолетке отырғыздық. Алып лайнер Мәскеуге маңдай түзедi.

Республика өмiрi өзiнiң бiр қалыпты тiршiлiгiмен тыныстап жатты.

XVIII

Әйел — ана! Әйел — адал жар! Әйел — қоғам қайраткері, өнер шебері! Әйел — еңбеккер!— Осылай жалғастыра беруге бармын. Бірақ М. Горькийдей тауып айта алмасым анық. Шынында да: “Әлемнің мақтан тұтарының бәрі анадан туған. Күнсіз гүл шешек жармайды, махаббатсыз бақыт болмайды. Ал, әйелсіз ма-

хаббат жоқ, анасыз ақын да, батыр да болмақ емес". Мен Қазақстан әйелдерінің шілдеде өткен I съезіне осындай ой жетегімен келіп, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің құттықтау хатын оқып беріп, сөз сөйледім. Съездің шақырылуының өзі республикада әйелдердің алатын орны, атқаратын рөлі ерекше екенін көрсетіп берді. Мен оларға — үлкен-кішісіне түгел құрметпен қараймын. Партия, кеңес, кәсіподақ саласында өзінің ақыл-парасатымен, іскерлігімен, ізеттілігімен көзге түскендеріне үнемі қолдау көрсетіп отыруға ықыласты едім.

Араға үш ай салып Қазақстан коммунистерінің XI съезіне жиналды. Әділ сөзінді айтып, ойынды іркілмей жеткізетін ең үлкен және ең беделді мінбе — осы съезд мінбесі. Есепті баяндамада, делегаттардың сөйлеген сөздерінде неге назар аударылды дегенде, мен айтар едім, ең алдымен шаруашылық міндеттерді шешудегі, кадр мәселесіндегі, партиялық ұйымдастыру және идеологиялық жұмыстардағы олқылықтарымыз өткір сынға алынды. Бұл беттен алып, төске шабу деген сөз емес, қайта орнымен, жөнімен айтылған әділ сын істің ілгері басуына жол ашатын еді. Сонымен бірге Қазақстан есеп беріліп отырған мерзім аралығында экономикада, ғылымда және мәдениетте елеулі табыстарға жетті. Бес жыл ішінде төрт жүзден астам ірі өнеркәсіп орындары мен цехтар іске қосылды, тың игерілгелі ірге көтерген колхоздар мен совхоздар Отан қамбасына үш жарым миллиард пұт астық құйды. Партия ұйымдары нығая түсті.

Съезд мені Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына қайта сайлады. Мен үшін партия, халық сенімінен асқан абыройлы іс жоқ еді.

Әрине, кейінгі жастар жағы болмаса, КОКП XXII съезі өткен жылдарда көзі ашық, көңілі ояу азаматтар оның материалдарымен жақсы таныс. Сондықтан күнкіл сөзге құмар кейбіреулердің құлағына алтын сырға іле кеткім келеді. Қалай десе де, Мәскеудің бізге көзі тұзу тұғын. Делегаттарымызды "Мәскеу" қонақ үйіне орналастырғанның өзі әжептәуір әңгіме еді. Менің Бас хатшымен арадағы сыйластығыма қарай итере салатын. Оған етіміз үйренген. Әйтпесе, әуелгі кездері осы ел республиканың экономикалық потенциалына неге қарамайды деп, күйіп-пісуден тайынбайтынбыз. Сосын, партия қызметкерлері осындай келелі жиындарда кімнің бірінші,

кімнің кейін сөйлегенін есепке алып, сол арқылы Орталықтың оларға деген көзқарасын айқындап отыратын “ауруы” бар еді. Ал, осы съезде Брежнев маған жетінші боп сөз берді. Сол кезде әлгі “пысықтардың” не деп сайрағанын естісең, өзің ұяласың...

Съезд жұмысы жүріп жатқан кезде бір күн үзіліс алдық. Біз тоқтаған қонақ үйде көмекшім Әбдірашитов келіп:

— Съезд делегаттары Сталиннің осы маңдағы саяжайына барып қайтуға жиналып жатыр,— деп хабар жеткізді.

— Жақсыны көрмек үшін, барсақ барайық,— дедім. Машина шақырып, көпшілік жиналған жерге келдік.

Сталиннің бұл саяжайы орналасқан жері де, оның табиғаты да бөлек. Кешегі ел басына күн туған соғыс жылдарында, онан кейінгі халық шаруашылығын қалпына келтіру тұсында ол осы үйде тұрып, осы үйде дүние салды. Сырттай естіп, көз алдымызға елестеткендей емес, КСРО сияқты ұлы державаны жатқызып, тұрғызған “әмірші” тұрған саяжай сияқты деуге келмейді, жұпыны. Шап-шағын. Көз алдарқату үшін-ау дедім, тұнық көк бояумен сырланыпты. Бізді кезекші майор қарсы алды. Көшеге шығатын есік жағынан кірмей, қызметшілерге арналған есіктен келдік. Үйдің ішкі үлкен есігіне алып баратын, былай қарасаң, екі кісі айналып өте алмайтын тар, бірақ ащы ішектей созылған ұзын дәлізбен жүріп отырып, есік пен төрі едәуір кең ауыз бөлмеге кірдік. Сол жақ бүйірде киім ілгіш түр. Маршалдың шекпені, плащ және тон ілініпті. Киім ілгіштің үстіңгі жағында ескі малақай, жұқа құлақшын жатыр. Тонның етегін ала жамау-жамау пима көзге шалынады.

Майор есік ашып, біз үлкен бөлмеге ендік.

— Бұл бөлме,— деді ол,— әрі асхана, әрі жұмыс кабинеті. Сталин осында мәжіліс өткізіп, осында тамақтанатын, осында ұйықтап, жұртты қабылдайтын.

Бөлме қабырғалары жұқа тактайшалармен қапталыпты. Ұзын да үлкен стол тұр. Шағын столдар да болса керек, қабырғаға жағалай орындықтар қойылыпты. Бұрыш жағында былғарымен тысталған диван тұр. Сталин осында жатып дүниеден озыпты, жарықтық. Біз диван түбінде бір сәт үн-түнсіз тұрып, әруаққа тәуеп еттік. Бөлме терезесінен айнала жүзімдік отырғызылған аядай ғана аула көзге түседі. Үйден шығып, сәл-пәл ілгері озып едік, алдымыздан шағын үй кезікті.

— Сталиннің қызы тұрған үй, үлкен саяжай салынғанша, Иосиф Виссарионовичтің өзі тұрған,— деді майор.

Экскурсия аяқталды. Бірақ одан түйген ой көп еді...

* * *

Мәскеуден оралысымен XXII съездің шешімдерін жүзеге асыруға жұмыла кірістік. Қарашаның 15—16 күндері КОКП Орталық Комитеті Ташкентте Орта Азия республикаларының, Әзірбайжан мен Қазақстанның ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің аймақтық кеңесін шақырды. Кеңесте Хрущев әрбір гектардан ең кемі 25 центнерден қоза жинау міндетін қойды. Республикалардың Орталық Комитеттерінің хатшылары, совхоз директорлары, колхоз төрағалары, өндіріс озаттары ұсынысты толық қолдады. Маған сөз кезегі келген тұста:

— Оңтүстік аймақ бойынша әр гектардан 28—30 центнерге дейін мақта алуға міндеттеме аламыз, ал Солтүстік аймақ бойынша 25 центнерден төмен болады. Айналып келгенде, Шымкент облысы аталмыш көрсеткіштен кем өнім бермейді,— дедім.

Хрущевке бұл ұсыныс ұнамады.

— Жок. Солтүстік аудандар беретін мақта 25 центнерден кем түспеуге тиіс,— деп отырып алды.

— Никита Сергеевич, ол мүмкін емес. Сіз айтып отырған көлемде мақта беруге ол аудандардың климат жағдайы көтермейді,— деп дәлелдеуге тырыстым.

Маған бұл аудандардың жағдайы бесенеден белгілі. Мақталықты сан рет кес-кестеп жүріп, өз көзіммен көргенмін. Әрине, көргенді күштеген жеңетін заман еді ғой...

Партия жетекшісі өзінің қызмет саласындағы бар істі бүге-шігесіне дейін білуге тиіс. Бұл менің бұлжымас өмір қағидам еді. Бұл жағынан өзгеге кешіріммен қарасам да, өзіме жеңілдік жасап көрген емеспін. Сондықтан республиканы аралауға шыққанда істің жайын көріп, біліп қайтудан гөрі, білікті мамандармен, ғалымдармен, мол тәжірибе жинақтаған адамдармен сөйлесіп, олардың сөзінен нәр, ісінен тәлім алуым мен үшін әлдеқайда маңызды еді. Сірә да, мұның өзі мен қабылдаған шешімдерге ең жақсы тірек әрі демеу еді. Ұзақ жылдар бойы мен ауыл шаруашылығын жете меңгеруге мүмкіндік әперетін іспен шұғылданып келдім. Астық, мақта, қант қызылшасын дайындау жөнінде өкіл

болудың сан рет сәті түсті... Халық тәжірибесі — барша білімнің қайнар көзі. Өмір сол қайнардан сусындауға талай-талай мәжбүр етті. Оған өкінбеймін.

Қарсы келгенді қай басшы тәуір көреді дейсіз. Оның үстіне бір елді сұрап тұрған адам сенің ол еркелігінді оңайлықпен көтере қоймайды. Және сағат сайын қырық құбылып отыратын Хрущевтің қаһарына іліктім дегенше, иманыңды үйіруге шама келтірпейді.

Никита Сергеевич әдетте морт кететін. Неге екенін білмедім, бұл жолы алыстан орағытып, шымшып, тістеніп сөйледі.

— Алға қойылған міндетті жұрттың бәрі дұрыс түсініп отыр. Ал, Қонаев өз пікірінен қайтар емес. Мына мен — Хрущев, орта цифр дегенді мойындағым келмейді. Сонда қалай болғаны? Жалпы, Қазақстанда мақта өндірісін дұрыстап тәртіпке салу керек, — деп қыр көрсете бастады.

Сол кезде залдан мақта жайын жақсы білетін біреу орнынан тұрып, Хрущевті кие жарып:

— Қонаевтың айтып отырғаны дұрыс, — деді бар даусымен айғайлап. — Шымкент облысының Солтүстік аудандары (Түркістан тобы) ондай көлемде мақта бере алмайды. Оның ұсынысымен келіскен жөн.

Хрущев қайтып ауыз ашпады. Қолын бір-ақ сілтеді де, орнына сылқ етіп отыра кетті. Біздің текетіресіміз осылай аяқталды. Бірақ бұл ізсіз қалмап еді...

Хрущев қараша айының 21—22-сіне Тың өлкесінің ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің кеңесін өткізуді белгіледі. Ол мені Ташкенттегі резиденцияға шақыртып алып:

— Ақмоладағы кеңесті ың-шыңсыз өткізу керек. Жалпақ жұртқа жария етудің қажеті шамалы, — деді. Ішіне құлта сақтаған кісі қанша жылы шырай байқатқысы келгенмен не қабағы ашылмайды, не сөзі қабыспайтын әдеті. Тура қарай алмайды. Көзі тайқып кете береді. Даусында өктемдік те, өкіну де бар.

— Ауыл шаруашылығы өндірісінің озаттарымен өлкені одан әрі өркендетудің жолдары туралы ақылдасамын. Сондықтан жол-жөнекей кездесу ұйымдастыру деген болмасын. Халықты әуре-сарсаңға салмаңыз. Алматыға соғып, ырғалып-жырғалып жүруге уақыт көтермейді. Тура Ақмолаға тартамыз.

— Онда кеңеске республиканың батыс және шығыс облыстарының партия комитеттерінің хатшылары мен атқару комитеттерінің төрағаларын шақыралық.

— Қарағандылықтарды ұмытпаңыз,— деді ол.

Ташкенттен таңертең шығып кеттік. Шымкент пен Жамбыл облыстарының үстінен өттік. Екі облыстың басшылары кездесеміз бе деп әрекет жасап көріп еді. Жолатпады. Ақмолаға дейін екі адам: мені мен теміржолдың бастығы ғана кіріп-шығып, шаруа жайын сөйлесіп тұрдық. Ақмола жеріне табаны тигенде өлке басшылары мен облыс тұрғындары қарсы алды. Өкпесі қара қазандай болғаны сонша, қонақ үйге түспей, тұйықта тұрған өз вагонында жатып жүрді.

Түстен кейін Ижевск совхозының құс фермасын аралап көрдік. Көңілсізден көзсіз бала туғандай, өзін қолапайсыздау салған екен. Құрылыс материалдарын жөн-жосықсыз пайдаланыпты. Соны байқап қалған Хрущев жатып кеп ашулансын. Оның арқасы ұстаған кісідей бұлқан-талқан болғанын екінші рет көруім. Сол жерде тұрғандарға түгел ұрсып, біразының жер-жебіріне жетті. Содан совхоз клубындағы жұмысшылармен болған жиналыста өзіне-өзі келе алмай әуреге түсті. Қайтар жолда машина ішінде маған:

— Соколовты (өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы тұғын) Мәскеуге қайтарыңыз, өлкені тұралатпаса, жолға қоя алмас,— деді.

Сол күні біз оны, ол бізді мазалаған жоқ.

21-карашада кеңес өз жұмысын бастады. Оған өндіріс озаттары, шаруашылық басшылары, партия, кеңес қызметкерлері, ғалымдар қатысты. Кеңесті ашарда:

— Тың өлкесі Отан алдында борыштар. Мемлекетке астық тапсыру жоспары орындалмады. Осының өзінен-ақ тиісті қорытынды жасауға болады,— деп ой сабақтай бастап едім, Хрущев сөзімді бөліп, орнынан тұрды да:

— Сіз сылап-сипамаңыз,— деп дүрсе қоя берді.— Өлке басшыларына қатаң талап қоймайсыз. Бетімен кеткені сонша, олар шімірікпестен жоспарды тұралатты, өз қызметтерін ақтамай отыр. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жемшөп дайындау жоспарын орындау талабы байқалмайды.

Мен тілімді тістеген күйі отырдым да қалдым. Хрущев сол киіп-жарған күйі сөзін жалғастырып әкетті.

— Тың — біздің Отанымыздың жаңа даңқты тарихы. Тың — тауарлы астық өндірісі жөніндегі аса ірі база. Тыңды игерудің бірінші кезеңінде, біз қысқа мерзім ішінде миллиондаған гектар жерді жыртып, астық өндіруді шұғыл арттырдық. Қазір екінші кезеңде,

егіншілік мәдениетін арттыру міндеті тұр. Жылдан-жылға өнімнің шығымдылығын өсіре түсуге тиіспіз. Астық, мал өнімдерін күрт көбейту керек,— деп залда отырғандарға барлай қарады. Жұрт ықыласын байқап алып, одан әрі сөйлеп кетті.— Қазақстан жыл сайын бір миллиард, ал, өлке жеті жүз миллион пұттан астық тапсыруға міндетті. Бұған дейін пәтуаласқанымыздай, етті әрбір жүз гектар аңызға шаққанда жетпіс бес центнерден, басқа пайдаланылатын жердің жүз гектарына он алты центнерден өндіру қажет. Берік жемшөп қорын жасау керек. Колхоздар мен совхоздар қажетті алдыңғы қатарлы техникалармен жарақтанбайынша, ірі жөндеу базасы болмайынша ілгері баспаймыз.

Әрине, айтып отырған сөздерінің жаны бар еді. Жыртылған жердің көлемімен емес, егіншілік мәдениетін арттыру арқылы, одан алынатын түсім есебінен мол астық жинайық дегені де құлаққа қонатын. Бірақ құрғақ үмітпен, берсең де бересің, бермесең де бересің деп, тізеге салғаннан миллиардтар алынбайтыны анық. Қыста ылғал жабу, жерді жырту, тұқым себу, оны күтіп-баптау, тіпті төкпей-шашпай жинап алу — қанша тер төгуді қажет етеді. Оған ауа райы сай келсе құба-күп. Өкінішке орай, адамның дегені алдыңнан шықпай, еңбегің еш, тұзың сор болатын жылдар аз ба... Оны ескеріп жатқан Хрущев жоқ. Тіпті осы кеңесте Шортанды институтына, оның директоры А. И. Бараевтың атына өткір сын айтқанда, араша түсер амал таппай дал болдым. Әділ сынға — құлдық. Ал орынсыз жазғырудан жаның күйгенде қоярға жер таппайды екенсің. Оның бар жазығы — қуаңшылықты даланың ауыспалы егіс танабында таза пар қолдануды, дәнді дақылдар егісін қысқа мерзімде аяқтауды, топырақты жер мен су азып-тозуынан қорғауды ұсынғаны. Бұл Хрущевтің үмітін ақтамайды, өйткені тыңның бестен бір бөлігі жыл сайын тынығуға тиіс, еш нәрсе өндірмейді. Мұны Никита Сергеевич қабылдағысы келмейді. Сөйтіп отырып егіншілік мәдениетін арттыру керек деп ұрандайды. Ал, Бараев болса, өз ұсынысын жүзеге асыруды талап етеді. Табиғатты, оның аяулы перзенті — Жерді жалған миллиардтардың құрбаны етуден сақтап қалғысы келеді. Оған Хрущев көнбейді, тіпті ашуға булығынды шығарды.

Үш жылдан кейін осы оқиға күтпеген жерден қайта көтерілді. Талас-тартыстың әбден шарықтау шегіне жеткен тұсы осы болар. Хрущевтің Шортандыдағы инсти-

тутка келіп, Бараевтың басшылығымен жасалған жерді баптау және тұқым себуде жетілдірілген жүйені іске асыратын машиналарды өз көзімен көріп, ғалымдармен әңгімелескені әлі есімде. Техникаларды атақты механикатор, ұмытпасам, Гаврилюк болар, жілікше шағып, түгел түсіндіріп берді. Қолында жер суғаратын шланг бар еді. Сол жерде әлденені жууға тура келді білем, соған қарай енді октала бергенде, шлангідегі су атылып кетіп, Никита Сергеевичті малмандай қылды. Қасақана істесең дәл солай болмас. Бір ғажабы, қараптан-қарап жүріп шекесі тырысып, жан баласын жақтырмайтын Никита Сергеевич түк болмағандай сабыр сақтады. Бір ауыз сөз де айтпады. Асықпай техниканы, егін даласын көріп шықты. Ал, оның есесіне Бараевпен өңеші жыртылғанша айғайласып, аузына келгенді құсты. Оны Шортандыға алып барып қайтқан кісіге үзілді-кесілді:

— Бараевтың көзін құртыңыз!— деп, машинаға отырды да алды-артына қарамай тартып кетті.

Біріншінің сөзі — заң. Алайда, оны орнынан алу біраз уақыт сүйретпеге салынды: тексеру комиссиясы құрылды, әртүрлі құжаттар әзірленді... Сөйтіп, ол балапан басымен, тұрымтай тұсымен дегендей, жұмыс түгілі басымен әлек боп жүрді. Оның орнына басқа бір кісі келді. Соған қарамастан Бараев осы маңнан ұзай қоймаған-ды. Дәл осы кезде КОКП Орталық Комитетінің қазан айындағы пленумы өтіп, Хрущев орнынан алынды. Академик Бараевтың жұлдызы жарық екен, тың игеру жолындағы ғылыми ізденістерін жеміспен жалғастырды.

XIX

1961 — Тың өлкесі үшін, сыпайылап айтсақ, өте ауыр жыл болды. Себеп дейсіз ғой? Өлке басшылары Хрущевке арқа сүйеп алғаны сонша, өз білгендерін істеп бақты. Мамандардың пікірімен санаспай көктемгі егіс уақытын бұзып, сүдігер көтерудің жоспарын орындамады. Көктемде жер айдау көлемі жосықсыз ұлғайып кетті. Тұқым себу кешеуілдеді. Жығылғанға жұдырық дегендей, ала жаздай бір тамшы тамбай, құрғақшылық қысып берді. Шығасына иесі басшы деген, міне, осы. Сөйтіп, өлке жер сипап қалды. Хрущев кімнің

мандайынан сипасын, Соколовты орнынан босатып, сандалтып жіберді.

1962 жыл келді. Қантардың 12-сінде мен елуге толдым. Бұл — адам өміріндегі үлкен бір белес қой. Іштей шүкір дедім. Бақыт құсының маған оңайлықпен қонбағанын білем. Адам болсам, азамат болсам дедім. Пір болсам, пайғамбар болсам деген ойға желік берген емеспін. Адал еңбекті жолдас еттім. Еңсемді көтерткен де, елге танытқан да сол еңбек. Сүйенгенім де сол, сүйініш тапқаным да сол. Қазақ: “Елу — қарттықтың алды, жастықтың соңы”, — дейді. Соның ішінде: “Елу — ердің жасы” дегенге жығыламын.

Сол күндері Железноводскідегі “Горный воздух” деген санаторийде Зухра екеуіміз демалып жатқанбыз. Ставрополь өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Ф. Д. Кулаков сүйінші сұрады.

— Федор Дмитриевич, қазақ сүйіншіге, көрімдікке, базарлыққа жомарт келеді. Қалағанын береді. Қалауынды айт, — дедім.

— Отанымыздың ең жоғары наградасы — Ленин орденімен наградталдыңыз. Соны айтып, қуантқалы келдім. Қалауым — сіздің қуанышыңызға ортақ болғаным, — деді ол.

Сөз тапқанға қолқа жоқ деген осы.

Қайтар уақыт таяған. Шаруа бастан асады. Республикаға Қарағанды — Теміртау, Павлодар — Екібастұз, Жамбыл — Қаратау, Қостанай — Лисаков, Маңқыстау, Шығыс Қазақстан және басқа да өнеркәсіпті аудандарды өркендетуге мол күрделі қаржы бөлінген-ді. Қазақстан ауыр, жеңіл және тамақ өнеркәсібі салаларында жаңа өнімдер шығаруды қолға ала бастаған. Түсті металл, шойын, болат, қаңылтыр, минералды тыңайтқыш өндірісі арта түскен. Республиканың экономикалық картасынан ондаған жаңа қалаларды, совхоздарды темір жол магистральдарын, электр жүйелерін, элеваторларды, алып заводтар мен фабрикаларды көруге болатын еді. Осы екпінді төмендетіп алмай, қарқынмен жалғастыру міндеті тұрды алда.

Біз ізгілік үшін күрессек те өмір кіл жақсылықтан тұрмайды. Өмір — ақ пен қараның, қайғы мен қуаныштың, сүйініш пен күйініштің текетіресуімен қызық, қақтығысуымен мәнді. Ескі мен жаңаның қатар жүретіні де содан, ал екеуінің кейде тастай батып, судай сіңіп бір-бірімен жымдасып кеткенін көргенде,

еріксіз жаға ұстайсыз. Одан асқан күлкілі жағдай болмас. Әрине, бүгінгі көзбен қарасақ, күлкі шақыратыны рас, ал ол кезде мұны ұлы идея ретінде ұсынғандар өздерін қалай сезінгенін білсеңіздер. Қалайда жүзеге асыру үшін жанталасқанын қайтерсіздер.

Бұл неғылған жұмбақ философия дерсіз? Айтайын. Бірде, Павлодар облыстық партия комитетінің бюросы, несін айтасың, Павлодар қаласын Хрущевград деп өзгертуге шешім қабылдапты деген хабар алдым. Менің естуімше, бұл идея сол кезде осы облыста бірінші хатшы болып тұрған Слажневтен шығыпты. Не істеу керек! Хрущев болса айдарынан жел есіп тұр. Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге тарап үлгергені мынау.

Павлодарға телефон шалдым. Ығатын жан көрмедім. Күпініп отыр.

— Ондай шешім қабылдағанымыз рас!— дейді үлкен іс тындырып тастағандай.

— Құжаттарыңды “жоғары” жаққа жібердіңдер ме?

— Бүгін-ертең деп отырмыз.

— Онда былай, жабулы қазан жабулы күйінде қалсын.

— Оны қалай түсінсек екен?

— “Тоқтат!” деген сөзді басқаша түсінудің қажеті бола қоймас.

— Елдің бәрі құлақтанып үлгерді. Тіпті Хрущевтің көмекшісіне дейін біледі.

— Мейлі, өзі естісе де әңгімені осымен доғаралық.

Осылай Павлодарды Хрущевград деп атау жөніндегі шешімге тосқауыл қойылып еді.

Сөз арасындағы әңгіме ғой бұл. Одан маңыздырақ тақырыпқа ойысайын. 1962 жылы көктемде Хрущев Пичундада үлкен кеңес өткізді. Оған Ресей, Украина, Қазақстан, Қазақстанның тың өлкесінің басшылары қатысты. Жұмыс істеуге бар жағдай жасалыпты. Мені Воронов, Подгорный жатқан резиденцияға орналастырды да, біздің республикадан барған делегация (Дәуленов, Мацкевич, Козлов, Соколов және т. б.). Берияның Гаградағы саяжайына тоқтады.

Кеңес алдында Хрущевке жолығып, шешімін күткен бірқатар мәселелер жөнінде кең отырып сөйлескенмін. Негізінен ауыл шаруашылық органдарының құрылысы туралы ортақ пікірге келіп, көп шаруаның ойдағыдай тынғанына тоқ көңілмен кеңеске барғанмын.

Кенесті Хрущевтің өзі ашты. А. И. Микоян қатысып отырды. Сол жерде Бірінші хатшы селолық-аудандық партия комитеттерін таратып, ауданаралық өндірістік басқармалар құру жөнінде мәселе көтерді. Апыр-ау, күні кеше ғана пәтуаға келіп бір байлам жасаған жоқ па едік. Енді мынасы несі деймін аң-таң қалып. Байқаймын, жұрт солай қарай ауып барады. Амал жоқ, орнымнан тұрып, сөз сұрадым. Жасырмадым, қайта ұйымдастыруға қарсы екенімді айта келіп, өз ұсынысымды жасадым.

— Егер бұрынғы құрылым қалайда өзгереді деген тоқтамға келсек, онда әрбір ауданның өз басқармасы болғаны жөн,— дедім.

Хрущев бұған келіспеді. Келіспегені былай тұрсын, өзімді талай жерге апарып тастады. Жәй айтса жақсы, сөзі түйеден түскендей.

Амал не, кеңестен оралысымен ауыл шаруашылығы мен партия органдарын қайта құруды жедел қолға алдық. Біз, айтты айтпады, көптеген аудандарда өндірістік басқармаларды сақтап қалдық. Қалай болғанда да, осы бір аласапыран уақытты бастан кешкендер әлдеқайда жақсы сезінеді деп білемін. Хрущевтің қайта құруы еш нәтиже бермеді. Көшіп-қонумен, жұмыс іздеп сабылумен уақыт оздырып, кара шығынға баттық. Бәрінен де мұның кесірі кара халыққа тигенін айтпай кетуге болмайды.

Шілденің 9-ы күні Хрущевтің секретариатынан телефон соғып, менің Румынияға баратын партия-үкімет делегациясына енгенімді және 14-шілдеден қалмай Мәскеуге келуімді ескертті. Делегация құрамында мыналар бар еді. Гришин — кәсіподақтардың Бүкілодақтық Орталық Кеңесінің төрағасы, Андропов — КОКП Орталық Комитетінің бөлім меңгерушісі. Кузнецов — Сыртқы істер министрінің бірінші орынбасары. Ельдарова — Дағыстан Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрбасы, Бодюл — Молдавия Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы. Делегацияны Хрущев бастап барды.

Мәскеуден поезбен шығып, Кишиневке кеп аялдадық. Жүзімнің жеті атасын өсіретін ел ғой. Молдовадағы атағы жер жарып тұрған шарап заводын аралатып, жер асты қоймасынан ең жоғарғы сапалы “дәмінен” ауыз

тигізді. Сол күні түстен кейін Румыния шекарасына қарай жол тарттық.

Әуелі Яссыға келіп тоқтадық. Жергілікті өкімет басшылары қарсы алып, вокзал маңындағы алаңға жиналған жұрт алдында Хрущев сөз сөйледі. Бухаресте Георгиу-Деж бастаған Румыния Компартиясы Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшелері түгел алдымыздан шықты. Содан талай елді мекенді, қалаларды аралап, тарихи орындарды көрдік. Тарихқа жүгінсек, 1940 жылы қыркүйекте Король II тақтан тайдырылып, оның баласы Михай король болды. Оны кезінде Сталин “Победа” орденімен наградтағаны бар. Сол Михай тұрған үйді көрдік. 50 мыңнан астам адам бас қосқан ірі заводта Хрущев пен Георгиу-Деж сөз сөйледі. Біз елге қайтарда румындар қонақасы берді. Жанжалдың неден басталғанын білмейміз, әйтеуір Хрущев пен Георгиу-Деж ұзақ керілместі. Басында социалистік елдер арасындағы өзара тиімді көмек көрсету проблемаларын кеңінен сөз етіп отырған. Әрине, Никита Сергеевич отырған жерінде жүгері өсіру мәселесін сөз етпесе, ішкен асы бойына сіңбейтін. Бір ши шықса, сол жүгеріден кетті ме дедік. Аузымызды жинап алғанша Н. Чаушеску алқын-жұлқын жүгіріп келіп:

— Бізді қалай сынағысы келсе, солай сынасын, тек жүгері егу жөнінен кінә арта алмайды. Оны түсініп жатқан Хрущев жоқ,— деді ренішін жасыра алмай.

Содан дау таң атқанша созылды. Қонақасы өткен залдан тура аэропортқа барып, 25-шілдеде Мәскеуге ұшып кеттік.

* * *

1962 жыл, жоғарыда айтқанымдай, республика үшін және мен үшін де жүйке жұқартқан қиын жыл болды. Румыниядан қайтып келісімен Орталық Комитеттің пленумын өткізіп, астық жинау мен жемшөп әзірлеудің барысын қарадық. Құрғақшылық түгел жайлап алған-ды. Әсіресе, астықты облыстардың еңсесін көтертпеді. Ең басты шаруа — жер бетіне шыққанын төкпей-шашпай жинап алу, сосын келесі жылға қам жасау. Істің мұндай тұйыққа тірелуіне Мәскеудің, оның ішінде Хрущевтің кінәсы аз емес. Бұған кадр мәселесіндегі ауыс-күйісті қоссақ, аяқ-қолымызды біржола матап тастаған-ды.

Бір жолы Хрущев телефон соғып, әй-шай жоқ:

— Сізге ашығын айтайын, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы әлсіз, дұрысы — дәрменсіз басшы, нашар ұйымдастырушы болып шықты. Оны дереу орнынан алып, КОКП Орталық Комитеттің қарауына жіберіңіз, — деді.

Орталық Комитеттің бюро мүшелерін жинап, Хрущевтің нұсқауын қалай естідім, солай жеткіздім. Родионов қызметінен босатылып, Мәскеуге жіберілді. Бұл осымен тынса жақсы еді. Артынша Министрлер Кеңесінің төрағасы Дәуленов қызметтен кетті. Ол бұл қызметке Тәшеновтен кейін тағайындалған-ды. Соғысқа дейін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 3-ші және 2-ші хатшысы. 1939—1944 жылдары Башқұртстанға кетіп, сонда совхоз директоры боп істеді. Орталық Комитеттің шақыруымен қайта келіп, Талдықорған облыстық жер басқармасының бастығы, сосын Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің төрағасы, Министрлер Кеңесі жанындағы су шаруашылығы басқармасының бастығы, Семей облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы сияқты лауазымды қызметтер атқарды. Жасыратыны жоқ, биік мансапты жігіттің жігіті көтереді. Баққа да бап керек, тәубе керек. Сәлкен соны көтере алмады. Лайықсыз мінездер көрсеткені үшін Орталық Комитеттің бюросы оны орнынан алды. Министрлер Кеңесі төрағалығына Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы М. Бейсебаев тағайындалды.

Оқырман, сірә да, Хрущев екеуміздің арамыздың шиеленісіп бара жатқанын аңғарып отырған шығар деймін. Мен оны табиғи нәрсе ғой деп есептеймін. Партиялық тәртіп — қатаң категория. Коммунист ретінде мен оны партияны мызғымас бірлікте ұстайтын негізгі күшке, күре тамырға балайтынмын. Сонымен бірге кез келген коммунист кез келген басшыға, мейлі ол қандай лауазымда болмасын, оған өз пікірін ашық айтуға, келіспеуге, қарсылық білдіруге толық хұқы бар. Мен бұған дейін және қазір де осылай деп есептеймін.

Хрущевке бір емес, әлденеше рет қарсы дау айттым. Оның көзқарасын үнемі және барлық мәселе жөнінен қолдадым деп ойламаймын. Көп жағдайда ойымыз бір жерден шықпай жататын. Онымен пікір таластыруға барғанмен, тартысуға жоқ едім. Жасын да, жолын да сыйлайтынмын. Белгілі бір мәселе жөнінен көзін жеткізуге тырысатынмын, кейде оның сәті түскенмен,

көбіне айтқаным тыңдар құлақты таппай жататын. Біз республикада өлкелер құру жөніне келгенде маңдай тіресіп қалдық. Сол күннен бастап арамыз суи бастады.

Жалпы, алауыздыктан бойды аулақ салғанға не жетсін? “Алтау ала болса, ауыздағы кетеді. Төртеу түгел болса, төбедегі келеді” деген рас. Бірақ айтпасаң сөздің атасы өледі деген және бар. Біреу біліп айтады, біреу тауып айттым деп қауып айтады. Содан барып, дау-дамай өрбиді. Біздің алауыздығымыз сөз қуған кісінің емес, істің мүддесінен, елдің, қазақ деген халықтың тағдыр, табиғатынан туған талас еді. Соны қысқаша баяндай кетейін.

Халық шаруашылығын басқару ісін жақсарта түсу үшін, жаңа облыстар ұйымдастыру қажет деп есептедім. Соған орай, Торғай облысын ашуды ұсындым. Оған мынадай дәлелім бар тұғын. Мәселен, Қостанайдан Торғайға дейін жер аяғы кең кезде жеті жүз шақырым. Қыстың көзі қырауда бұл араға барып-келу ақыреттің ақыреті. Қарым-қатынас жайы осылай болғанда, нақтылы басшылық туралы қандай әңгіме болмақ? Бар құжатты қаттап алып, арнайы Хрущевке бардым. Қазіргі кіріс-шығыспен, облыс ашылғандағы кіріс-шығысты қатар қойып:

— Торғай облысын ұйымдастырайық, әлеуметтік тұрғыдан да, экономикалық жағынан да пайдалы,— дедім.

Хрущев ұсынысты қабылдамады.

— Солтүстік Қазақстанның ірі-ірі астықты аудандарын қалай басқаруды ойланармыз,— деп шығарып салды.

Таласудан пайда шамалы, көп ұзамай оның хатын алдық. Хаттың нобайы былай: таяуда Қонаев менің қабылдауымда болып, басқару жүйесін жетілдіру үшін басқаларды бөлшектеу есебінен жаңа облыс ұйымдастыруды талап етеді. Ал мен тың облыстар жөнінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюросын ұйымдастыруды және оны Целиноградта орналастыруды ұсынамын. Ондай шешім, сөз жоқ, қабылданды. Бюро төрағасы етіп Қазақстан КП Орталық Комитетінің хатшысы Соколовты сонда жібердік.

Бұл, әрине, әңгіменің бір үзігі ғана. Мұның астарында не жатқанын кейін білдім.

Арада біраз уақыт өткен, Хрущев хабарласты.

— Мен тың облыстары жөніндегі Бюроны таратып, оның орнына құрамында бес облыс бар Тың өлкесін құруға шешім қабылдадым,— деді.

Мен одан:

— Ол өлке екі жақты бағыныштылықта бола ма?— деп сұрадым.

Хрущев қоштап жауап берді.

— Бұл түбірімен қате, Никита Сергеевич, біз жерді не үшін кесіп-пішіп жатырмыз?

— Сіз жете түсінбеген сияқтысыз,— деп сөз артын сиырқұйымшақтатып жіберді. Телефонның үні өшті.

Тың өлкесі құрылды. Артынша Мәскеуде осы әңгіме одан әрі жалғасты.

— Мынадай ұсыныс бар,— деді Никита Сергеевич.— Қарағанды облысын Тың өлкесіне қоссақ деп едік.

Мәслихат Хрущевтің кабинетінде өтіп жатты. Оған Микоян, Козлов, Брежнев, Косыгин, Первухин және басқалар қатысып отырған-ды. Мен салған жерден Хрущевке:

— Бұлай етуге жол беруге болмайды,— деп қарсылық білдірдім.— Егер Қарағанды бассейнін өлке құрамына қоссақ, онда астықтан біржола айырылдық дей беріңіз. Өлке астықпен айналысуын қояды...

Хрущев менің ойымды аяқтатпай:

— Өнеркәсіпсіз тыңды көтере алмаймыз,— деді ол.— Сіз тағы да жете түсінбей отырсыз... Біз Қарағандыны капиталистерге беріп жатқанымыз жоқ қой. Қонаев қарсылығын қайтып алуға тиіс.

Дәл осы кезде Микоян менің жыртысымды жыртып, өз байламын айтты. Байқауымда, Хрущевпен ет жақын адамдай емін-еркін сөйлеседі екен.

— Босқа күйіп-піспе, Никита Сергеевич, сенікі дұрыс емес. Егер Қарағандыны тыңгерлерге берсек, күні ертең өзіміз өлке басшыларын көмірмен айналысуға мәжбүр етеміз, ал астық екінші қатарға ысырылады. Тың өлкесі көмір емес, астық өндіру үшін құрылып отыр деп ойлаймын.

Осы төрелікке тоқтадық. Қарағанды өлке қарауына берілмей, бұрынғы қалпында қалды. Мен Микоянға шын жүректен шыққан алғыс сезімді білдірдім.

Бірнеше айдан соң Хрущевпен және сөйлестім.

— Міне, көрдіңіз бе, Тың өлкесі өзін-өзі қалай ақтап отыр! Қазақстанда тағы осындай екі өлке ұйымдас-тырсақ, оған қалай қарайсыз? Тегінде, Қазақстан халық шаруашылығын өлкелік басқаруға көшетін мезгіл жетті. Ал, болашақта республика арасында шекара жойылатын болады.

Хрущевтің бір әдеті — мәселені жоғары жақта пісіріп алып, шешімін бір-ақ айтады. Көңілі түссе, ақылдасқан болады, ал шекесі тырысып отырса, алды-артына қаратпай, тізеге салып-ақ жібереді. Бұл жолғысы да соның кебі. Республикада Батыс Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан өлкелері құрылды. Шығыс Қазақстан өлкесі туралы ұсыныс дайындалып жатты...

Істің қалай, қайда ауан алып бара жатқанын кейінірек түсіндім. Дәл осы тұста құрамына Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Қырғызстан және Қазақстанның Шымкент облысы басшылары енген Орта Азия бюросы құрылды. Хрущевтің күллі жымысқы ойы осыдан кейін тайға таңба басқандай айқын боп еді. Ол болашақта республика арасындағы шекараларды жою жөніндегі өз идеясын қалайда тезірек жүзеге асырмақ. Рас, оның найза бойламас арам қулығын кеште болса түсіндік. Енді не істемек керек бізге? Мәселе осында.

Хрущев те қара жаяу кісі емес. Өзінің шыңырау түбінен жүргізген сұмдық саясатының шет-жағасын менің жете ұғына бастағанымды үнемі қарсы келетінімнен сезбеді деп айта алмаймын. Бір келсе, кедергінің қайдан келетінін ол да түсінген. Сонда да болса, кісі қолымен от көсеуден танбады. Бір кездескенімізде Хрущев былай деді.

— Маңғышлақ түбегін Түркіменстанға беру қажет.

— Неге?

— Түрікмендердің тәжірибесі мол. Олар Маңғышлақ мұнайын тезірек игереді. Шөлді және жартылай шөлді аймаққа әбден бейімделген, олардың геологиялық барлау ұйымдары әлдеқайда мықты.

— Сіз біздің мүмкіндігімізді дұрыс бағаламайды екенсіз. Біздің мұнайшыларымыз да, геологиялық барлау ұйымдарымыз да ешкімнен кем түспейді. Оның үстіне осы шешім жүзеге асқандай болса, тарих Сіз бен бізді ешқашан кешірмейді.

Ол ыршып түсті. Бір қызарып, бір сұрланды.

— Бір халықтың ғана мүддесін көздемеңіз. Бүкіл Кеңес Одағына мұнай керек. Және орасан мол мұнай қажет. Сондықтан барлау жұмыстарын күшейткен жөн.

Ол біраз үнсіз отырып, маған мынаны ескертті:

— Қазақстанға барған кезімде мен бұл мәселе жөнінде, сізге айтқанмын. Сіз естісеңіз де естімегендей болғансыз. Жағдайды түсініп тұрып, түсінгіңіз келмейді. Еш негізсіз қарсылық білдіріп отырсыз.

Маған шегінер жер қалмады. Табан тірейтін, өз сөзімнің дұрыстығына көз жеткізетін бір-ақ кісі бар еді.

— Менің уәжім дәлелсіз десеніз, Геология министрі Сидеренкомен сөйлесіп көріңіз,— дедім.

Ол телефон тұтқасын көтеріп, Сидеренкомен байланысты. Менің бағыма қарай Геология министрімен екеуімздің ойымыз бір жерден шықты. Оның саңқылдаған даусын мен де анық естіп отырдым.

— Никита Сергеевич, Қазақстанда геологиялық қызметтің мықтылығына еш күмәныңіз болмасын. Қазақтар Маңғышлақты жылдамырақ игереді, оған тәжірибелері де жетеді. Оның бер жағында түбек таяу арада Ақтөбе және Гурьев темір жолымен жалғасады. Мұның өзі Маңғышлақ мұнайын игеруді тездете түседі,— деді.

Хрущев “түсінікті” деді де, телефон тұтқасын сылқ еткізіп қоя салды. Сосын маған қарап:

— Біз әлі де ойланайық,— деді.— Әл-әзір Қазақстан мен Түркіменстан шекарасын бұзбай тұра тұралық.

Осыдан кейін Маңқыстау мәселесіне ол қайтып оралмады. Бірақ Хрущевпен арадағы әңгіменің шарықтау шегі әлі алда еді.

1962 жылы желтоқсан айының орта тұсында Қазақстан өнер шеберлері Кремльдің съездер сарайында концерт беретін болды. Қазақстан Компартиясы, Орталық Комитетінің Бюро мүшелері — Бейсебаев, Шәріпов, Юсупов және басқалары түгел Мәскеуде жүрген. Мен Хрущевке телефон соғып, концертке шақырдым. Ол екі сөзге келмей:

— Міндетті түрде барамын. Мүмкін, Кремльге, маған келіп кетерсіз,— деді.

Мен жиырма минут ішінде сонда болдым. Хрущевтің кабинетіне кірсем, Микоян отыр екен. Аман-саулық сұрасқан соң, Хрущев:

— Концертке КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшелері түгел қатысады,— деді.

— Біздің өнер шеберлеріне көрсеткен зор құрмет деп білеміз. Рақмет!— деп мен де дардай боп қалдым.

— Мәскеуде жүрген Бюро мүшелеріңізді түгел шақыруды ұмытпассыз. Концерттен кейін кездесіп, әңгімелесудің жөні келіп тұр.

— Жаксы.

— Бүгін Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Юсупов келіп кетті,— деді

Хрущевтің бір әдеті — мәселені жоғары жақта пісіріп алып, шешімін бір-ақ айтады. Көңілі түссе, ақылдасқан болады, ал шекесі тырысып отырса, алды-артына қаратпай, тізеге салып-ақ жібереді. Бұл жолғысы да соның кебі. Республикада Батыс Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан өлкелері құрылды. Шығыс Қазақстан өлкесі туралы ұсыныс дайындалып жатты...

Істің қалай, қайда ауан алып бара жатқанын кейінірек түсіндім. Дәл осы тұста құрамына Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Қырғызстан және Қазақстанның Шымкент облысы басшылары енген Орта Азия бюросы құрылды. Хрущевтің күллі жымысқы ойы осыдан кейін тайға таңба басқандай айқын боп еді. Ол болашақта республика арасындағы шекараларды жою жөніндегі өз идеясын қалайда тезірек жүзеге асырмақ. Рас, оның найза бойламас арам қулығын кеште болса түсіндік. Енді не істемек керек бізге? Мәселе осында.

Хрущев те қара жаяу кісі емес. Өзінің шыңырау түбінен жүргізген сұмдық саясатының шет-жағасын менің жете ұғына бастағанымды үнемі қарсы келетінімнен сезбеді деп айта алмаймын. Бір келсе, кедергінің қайдан келетінін ол да түсінген. Сонда да болса, кісі қолымен от көсеуден танбады. Бір кездескенімізде Хрущев былай деді.

— Маңғышлақ түбегін Түркіменстанға беру қажет.

— Неге?

— Түрікмендердің тәжірибесі мол. Олар Маңғышлақ мұнайын тезірек игереді. Шөлді және жартылай шөлді аймаққа әбден бейімделген, олардың геологиялық барлау ұйымдары әлдеқайда мықты.

— Сіз біздің мүмкіндігімізді дұрыс бағаламайды екенсіз. Біздің мұнайшыларымыз да, геологиялық барлау ұйымдарымыз да ешкімнен кем түспейді. Оның үстіне осы шешім жүзеге асқандай болса, тарих Сіз бен бізді ешқашан кешірмейді.

Ол ыршып түсті. Бір қызарып, бір сұрланды.

— Бір халықтың ғана мүддесін көздемеңіз. Бүкіл Кеңес Одағына мұнай керек. Және орасан мол мұнай қажет. Сондықтан барлау жұмыстарын күшейткен жөн.

Ол біраз үнсіз отырып, маған мынаны ескертті:

— Қазақстанға барған кезімде мен бұл мәселе жөнінде, сізге айтқанмын. Сіз естісеңіз де естімегендей болғансыз. Жағдайды түсініп тұрып, түсінгіңіз келмейді. Еш негізсіз қарсылық білдіріп отырсыз.

Маған шегінер жер қалмады. Табан тірейтін, өз сөзімнің дұрыстығына көз жеткізетін бір-ақ кісі бар еді.

— Менің уәжім дәлелсіз десеніз, Геология министрі Сидеренкомен сөйлесіп көріңіз,— дедім.

Ол телефон тұтқасын көтеріп, Сидеренкомен байланысты. Менің бағыма қарай Геология министрімен екеуіміздің ойымыз бір жерден шықты. Оның саңқылдаған даусын мен де анық естіп отырдым.

— Никита Сергеевич, Қазақстанда геологиялық қызметтің мықтылығына еш күмәныңіз болмасын. Қазақтар Маңғышлақты жылдамырақ игереді, оған тәжірибелері де жетеді. Оның бер жағында түбек таяу арада Ақтөбе және Гурьев темір жолымен жалғасады. Мұның өзі Маңғышлақ мұнайын игеруді тездете түседі,— деді.

Хрущев “түсінікті” деді де, телефон тұтқасын сылқ еткізіп қоя салды. Сосын маған қарап:

— Біз әлі де ойланайық,— деді.— Әл-әзір Қазақстан мен Түркіменстан шекарасын бұзбай тұра тұралық.

Осыдан кейін Маңқыстау мәселесіне ол қайтып оралмады. Бірақ Хрущевпен арадағы әңгіменің шарықтау шегі әлі алда еді.

1962 жылы желтоқсан айының орта тұсында Қазақстан өнер шеберлері Кремльдің съездер сарайында концерт беретін болды. Қазақстан Компартиясы, Орталық Комитетінің Бюро мүшелері — Бейсебаев, Шәріпов, Юсупов және басқалары түгел Мәскеуде жүрген. Мен Хрущевке телефон соғып, концертке шақырдым. Ол екі сөзге келмей:

— Міндетті түрде барамын. Мүмкін, Кремльге, маған келіп кетерсіз,— деді.

Мен жиырма минөт ішінде сонда болдым. Хрущевтің кабинетіне кірсем, Микоян отыр екен. Аман-саулық сұрасқан соң, Хрущев:

— Концертке КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшелері түгел катысады,— деді.

— Біздің өнер шеберлеріне көрсеткен зор құрмет деп білеміз. Ракмет!— деп мен де дардай боп қалдым.

— Мәскеуде жүрген Бюро мүшелеріңізді түгел шақыруды ұмытпассыз. Концерттен кейін кездесіп, әңгімелесудің жөні келіп тұр.

— Жақсы.

— Бүгін Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Юсупов келіп кетті,— деді

маған көз қиығын бір секем көңілмен тастап, сөзін сабақтады.— Ол мақта өсіретін аудандарды Өзбекстанға беру туралы мәселе қойып отыр. Меніңше, өте құнды пікір.

Төбемнен жәй түскендей, үнсіз отырып қалдым. Ол менің тарапымнан “не жоқ, не мақұл” деген сөз шықпаған соң:

— Ол аудандарды Өзбекстанға беру шөл даланы игеруді тездетіп, мақта өндірісін ұлғайта түседі,— деді.— Юсуповтың дәлелі де көкейге қонады: өзбектердің ұсынысын қолдаймыз. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пікірін білсек деп едік.

Маңдайдан біреу періп жібергендей күй кешіп, ойым он саққа кетті. “Бұ қалай болғаны?”— деп ойладым.— Осы бүгін ғана Юсуповпен кездесіп, сөйлесіп едім. Ондай ойдың ұшқынын да білдірген жоқ. Сол екі арада есебін тауып... идеясын өткізбек қой? Мәселенің байыбына бармай, егжей-тегжейлі таразылап алмай, ағайынды екі елдің тағдырын, оның ғасырлар бойы қалыптасқан шекарасын шешпек пе? Жоқ, бұлай ел тағдырымен ойнауға болмайды... Сондағы мақсаты не? Алды-артын ойламай осылай мәселе шеше ме кісі? Оған асығатындай не көрінді”.

Өзімді сабырға шақырып, әдептен аттап кетпеуге тырыстым. Әйтсе де, ойымдағыны іркіп қала алмадым.

— Мен Юсупов ұсынып отырған ұсыныстың пайдалылығын өз халқыма дәлелдеп бере алмаймын. Біріншіден, біз тың игеруде әлдеқайда бай тәжірибе жинақтадық, екіншіден, шөл даланы игеруді бастаған да біздің республика. Оған тек мақтаның шығымдылығы жөнінен ғана емес, сонымен бірге басқада өнім түрлерінен аса жоғары көрсеткішке қол жеткізген “Мақтарал” совхозы дәлел. Техника мен қаражат беріңіз, мақта өндірісін арттыру үшін қолдан келгеннің бәрін жасаймыз. Ең бастысы, Оңтүстік Қазақстан республикадағы тұрғылықты халықтың ең тығыз орналасқан жері. Біз отпен ойнап отырмыз: республикалардың арасында жағдай шиеленісіп кетуі мүмкін.

Өкінішті-ақ! Менің айтқан уәждерім Хрущевке мүлдем ұнамады. Өйткені, ол әлдеқашан өз байламын жасап қойған-ды. Осы арада Микоян сөзге араласты. Ол үш бірдей мақта өсіретін ауданды Өзбекстанға беру жөнінде Хрущевті қолдай келіп:

— Юсупов жазған хаттағы ең басты мәселе осы, — деді.

Хрущев әңгімені шиырып:

— Өлкелік партия комитеті хатшысының ұсынысын кешкілік КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшелері мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюро мүшелері бас қосқан жерде талқылайық. Мен осы мәселені қарап, шешуді ұсынамын. Ал, сіз өзіңіздің бюро мүшелеріңізбен тағы да ақылдасыңыз,— деді.

— Егер КОКП Орталық Комитетінің Президиумы үш ауданды беру керек деп шешсе, амал жоқ, шешімді орындайтын боламыз, бірақ өз басым мәселенің бұлай шешілуіне үзілді-кесілді қарсымын,— деп жауап бердім.

Концертке дейін, Бейсебаевпен, Шәріповпен сөйлесіп, болған жайды бүкпесіз ортаға салдым. Олар қайраттандырудың орнына солқылдақтық жасап: “Қарсылықтың түбі жақсылыққа апарып соқпайды. Аталмыш аудандарды беруге келісу керек” деп кеңес берді.

Концерт жайына қалды. Құлағым шыңылдап, басым мең-зең. Сахнада не болып жатыр, көріп те отырғаным жоқ, естіп те жарытпадым.

Үзіліс кезінде Хрущев әңгімені қайта көтерді. Ол маған Юсупов жазған хатты ұсынып жатып:

— Аманатты орындау үшін тапсырамын,— деді. Онымен қоймай, Юсуповты жер-көкке сыйғызбай мақтады.— Іске мемлекеттік тұрғыдан қараған мұндай азаматтарға барынша қолдау көрсету керек!

Біз қасірет арқалап шықтық...

* * *

Егер Хрущевке өлкелерді ұйымдастыруда, республиканың мақта өсіретін аудандарын Өзбекстанға, ал Маңкыстауды Түркіменстанға беруде неге қарсы шыққанымның себебін ашып айтсам, ол былай: біріншіден, етіннен ет кесіп алғандай азапты тірлік, ата-бабаңның кір жуып, кіндік қаны тамған жерін кім қиғандай. Мен республикадағы істің нақтылы жағдайын, өзгеден гөрі көбірек білетін едім. Мен өтірік-шыны аралас ақпарлардан емес, күнделікті өмірде қоян-қолтық араласып, өз көзіммен көріп жүргендіктен жақсырақ білемін. Қазақтың ежелгі жерін бауырлас елге берсең де мұндай шешімге біздің халқымыздың наразылығын еріксіз туғызған болар еді. Және солай болды да. Ол үшін партияға, оның Орталық Комитетіне, тікелей Хрущевке, осы жолдардың авторына да елдің өкпесі қара қазандай еді. Ол сызаттың әлі күнге дейін орны толған

жоқ. Әрине, одан бері қанша жыл өтті. Ендігі әңгіме ақталғандай әсер қалдыруы мүмкін. Сондықтан бұл арада арымның тазалығына ғана куәдармын. Хрущев “тақтан” тайғаннан кейін барып және менің талабым бойынша Өзбекстаннан екі совхоз, 500 мың қой және ертеректе өткен жерлерден басқа аудандар кері қайтарылды.

...Біз бетімізбен жер басып шыққан күннің ертеңінде Алматыға қайтуға жиналып жатқанымда Козлов телефон соғып:

— Желтоқсанның 25-іне Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумын белгілеуді сұраймын. Пленум жұмысына қатысуға ықыластымын,— деді.

— Жақсы. Сіз айтқан күні пленум шақырылады,— деп қысқа жауап қайырдым.

Менің Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығынан босатылатыным айдан анық тұғын. Ол үшін пәлендей сезімталдықтың немесе көріпкелділіктің қажеті жоқ еді. Хрущевпен арадағы “қақтығыстар” әбден пісіп жетілген-ді.

Желтоқсанның 24-і күні Козлов Алматыға ұшып келді. Жылы шыраймен қарсы алып, төс қағыстырып амандастық. Жол бойына келісінің мәнісі жайында ауыз ашпады. Сірә, әр нәрсе өз уақытында деген шығар. Аздап демалып алып, Орталық Комитетке келді. Ертеңгі өтетін пленумның жұмыс тәртібін жөнге сала бастады.

— КОКП Орталық Комитетінің Президиумы,— деді ол,— Қонаев жолдасты республика Министрлер Кенесі Төрағасы қызметіне лайықты санайды. Бірінші хатшылыққа Юсуповты, ал екіншіге — Соломенцевті ұсынады. Біздің ұсынысымызды қолдауды сұраймын.

Козловтың бар айтқаны осы.

Мен еш өкпе-назсыз, шын сөзімді алға тарттым.

— Аты аталған жолдастардың кандидатураларын пленумда қолдаймын. Ал, мені жаңа қызметке тағайындауға қатысты айтарым, үзілді-кесілді қарсымын. Мені республика Ғылым академиясының қарамағына, тау-кен институтына жіберуді сұраймын.

Козлов менімен келіспей:

— Мұндай шамшыл мінездің не қажеті бар?— деді ол.— Біз сізге аса жауапты орынды ұсынып отырмыз, ал сіз болсаңыз бас тартасыз. Хрущевпен егеспегеніңізді қалар едім.

Осыны айтты да Козлов Юсупов пен Соломенцевті шақырып алып, түскі тамаққа бірге кетті. Мен пленум

материалдарын қарап шықпақ боп қалып қойдым. Ілешала “ВЧ” қоныраулата жөнелді. Тұтқасын көтеріп ем, арғы жақтан Хрущевтің даусы естілді.

— Козловпен кездестіңіз бе?— деп сұрады.

— Иә, кездестік.

— Сіздің жаңа қызметіңіз жайында айтылды ма?

— Айтылды. Бірақ ол ұсынысқа мен келісімімді бергенім жоқ.

— Неге?

Мен бас тартуымның бар себебі мен дәлелін қолмен қойғандай ғып айтып шықтым. Сірә, бұлтартпастай ғып жеткіздім білем, ол:

— Министрлер Кеңесі төрағасы қызметінде сіз әлдеқайда көп пайда әкеледі деп білеміз,— деді.

Мен қарсылық білдіре бастап едім, Хрущев:

— Біз өз шешімімізді өзгертпейміз! Әңгіме осымен бітті...— деп телефон тұтқасын қоя салды.

Пленум Козловтың ұсынысын мақұлдады. 1962 жылы желтоқсанның 26-сы күні мені Министрлер Кеңесінің төрағасы етіп тағайындау туралы жарлық шықты. Сөйтіп, мен екінші рет осы қызметтің ыстық-суығына бірдей төзуіме тура келді. М. Бейсебаев менің бірінші орынбасарым боп тағайындалды. С. Ниязбеков Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитетінің бірінші хатшылығына, ал Соломенцевтың орнына — Қарағанды облыстық партия комитетінің бірінші хатшылығына Банников ұсынылды.

Бейсебаев барынша адал, коммунистер ісіне шын берілген азамат еді. Партия, кеңес жұмысында айтарлықтай тәжірибе жинақтаған кісі. Ол өз қызметін Орталық Комитеттің бірінші хатшысының көмекшілігінен бастады. Зейнетті демалысқа Министрлер Кеңесі төрағалығынан шыққан-ды. Сондай-ақ Ниязбековты жұртшылық жақсы біледі, бүкіл ғұмырын халық игілігіне сарп еткен аяулы азаматтардың бірі. Зейнеткерлікке дейін республика Жоғары Кеңесі Президиумының төрағасы болды.

Сонымен араға үш жыл уақыт салып Министрлер Кеңесіне қайта оралдым. Мұнда қаралып, шешілген көптеген мәселелер маған жақсы таныс. Аппаратты әрі айқын, әрі жедел, әрі тәртіппен жұмыс істету — өз міндетімді осы бағытқа негіздедім. Қарамағымдағылар мені түсініп қана қойған жоқ, сонымен бірге үнемі қолдап, қуаттап отырды. Іс басқарушы Д. А. Сырцов —

байырғы коммунист, өз ісін жетік білетін адам, ол ішкі жағдайға талдау жасай келіп, аппараттың барлық буындарындағы жұмыстарға бақылауды күшейтудің қажеттігін тиянақтап берді.

Министрлер Кеңесінің аппаратында халық шаруашылығы кеңесі мен облыстық атқару комитеттерінің басшыларымен өткен кеңесте мен бағдарламамды айқындап берген баяндама жасадым. Қай салада болмасын іске қосылған қуаттарды, толық игеруді, артта қалушы кәсіпорындарды тезірек қатарға тартуды, өнім сапасы үшін батыл қадамдар жасауды талап еттім. Қазақ: біткен іске сыншы көп дегенді текке айтпаған. Кім қай қызметте болмасын, кейін соны еске алғанда тау қопарғандай әсерде жүресің, сен сияқты ешкім қызмет істемегендей желпініп отырасың. Оның тек елге аян, сарапшың да сол халық. Сондықтан, еңбеккер елді дұрыс жолға бағыттай білгенімізді айтсам, оны жұрт сөлекет көрмес деймін.

Наурыз айының 3-і күні алтыншы сайланған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаттығына сайландым. Сессияда Министрлер Кеңесінің төрағалығына қайта тағайындалдым.

XX

Әр жылдың өз ауыртпалығы, өз жақсылығы бар. 1963 жыл қырын келді. Құрғақшылық солтүстік астықты облыстарды да “күшағына” алды. Қыс аяғы ұзаққа созылып, көктемгі егіс әрі кеш, әрі сылбыр басталды. Жаз ортасы болса да шыққан егіннің жайы көңіл көншітпейді. Орталық Комитеттің бірінші хатшысы Юсупов демалыста жүрген. Қосыгин телефон соқты.

— Кезекті бесжылдық жоспар жасау міндеті түр, — деді ол мән-жайды түсіндіріп. — Үлкен міндет. Бел шешіп, жұмыс істемейінше бітпейтінін өзіңіз білесіз. Сондықтан маған республиканың өндіргіш күшін мейлінше тиімді пайдалану үшін неге назар аударуым керек, соны өз көзіммен көріп қайту аса қажет болып отыр. Қысқасы, мені сонда күтіңіз.

Мен Қосыгинді Қостанайдан күтіп алдым. Самолет інірде ұшып келді. Келесі күні обкомның бірінші хатшысы Бородинмен бірге Рудныйға барып Соколов-Сарыбай

комбинатын араладық. Комбинат директоры Сандригайло Косыгинге кеніштерді, фабрикалардың жықпыл-жықпылына дейін көрсетті. Комбинат Магнитогорск комбинатына шикізат дайындайтын негізгі базаға айналып үлгерген-ді. Істің жайына Косыгин дән риза болды. Бір байқағаным, Алексей Николаевич қай нәрсеге де байыппен қарауға, әбден салмақтап алып, көз жеткізбейінше байлам жасауға асықпайды екен. Кеңес өткізіп, онда Бородиннің баяндамасын тыңдады. Жұмысшылардың, өндіріс орындары басшыларының талап-тілектеріне ден қойды. Артынан сол бойынша маған, халық шаруашылығы кеңесінің басшыларына, өзінің қасына еріп келген москвалықтарға шегелеп тапсырма берді. Олар мыналар еді: Жетіген асбест комбинатының жоғары сапалы өнімдерін тезірек игеру, Лисаков құрылысын жеделдетіп, солитті темір кенін игеру, Качар магнитті кенінің көзін барлауды барынша шапшаңдата түсу. Костюмдік маталар комбинатымен, химиялық талшықтар заводумен, тігін фабрикасымен танысқан кезде ол талай мәселелерді нақтылы шешіп берді.

Сол күні кешке қарай Ақмолаға ұшып шықтық. Мацкевич қарсы алды. Бүкіл өңірді мендеген құрғақшылықты көріп Алексей Николаевич қатты қапаланып: “Биыл мемлекетке астық тапсыру дегенді сөз етуден қалып түр екенбіз-ау” деді. Қаланы аралап, “Казахсельмаш” заводында болған соң, Ақмола, Петропавл және Көкшетауда бірқатар жеңіл және тамақ өнеркәсібі құрылыстарын бесжылдық жоспарға енгізуге уәде берді. Келесі күні Павлодарға келіп түскен бетте обкомның хатшысы Слажнев бізді бірден егінжайға алып барды. Ұйтқыған жел таза бидай өскен егіндікті топырақпен көміп, көрер көзге жантүршігер суреттің куәсі еткен. Косыгин жер қыртысының азып-тозуын тұңғыш рет көріп тұрған беті екен.

— Бұдан құтылудың қандай жолы бар?— деп сұрады.

— Бұл — апат. Ол оңайлықпен қалпына келмейді. Жерді баптайтын және тұқымды себуде жетілдірілген жүйені іске асыру үшін машиналардың жаңа түрі бар. Соны көптеп шығару керек,— дедім.

— Қолымнан келгенінше тілектеріңізді қанағаттандырамын.

Ол кісі оңайшылықпен уәде бермейді. Берсе, орындайтынына күмәніміз жоқ еді.

Қарағанды — Ертіс каналының, Павлодар трактор және химия заводтарының құрылыстары, Ермак ферро-сплав-хром заводы мен жылу станциясын жобалау және кеңейту — Косыгин талқылап, бір қорытындыға келген шаруалардың бірсыпырасы осылар. Сол жолы Екібастұзды еліміздің аса ірі жылу-энергетикалық ауданына айналдыру жайында ол өз пайымдауларын ортаға салған-ды. Қазір оның жүзеге асырылғанының куәсі болып отырмыз.

Косыгин Павлодардан шығып Қарағандыны, сосын Балқашты, Жезқазғанды, Өскеменді — түгел аралап, әрбір минөтін тиімді пайдаланып отырды. Мен осы сапарда нағыз істің адамы екеніне көзім жетті, ол кісі жайындағы бұрыннан қалыптасқан пікірімнің орныға түскеніне қуандым. Оған деген құрметімнің жөні бөлек еді. Қарағанды обкомында көмір бассейнін, Саран, Абай, Шахты қалаларын дамыту, Теміртауды аралағанда металлургия комбинатының химия, резина-техникалық өнеркәсіп объектілерінің құрылысын тездету мәселесі кеңінен әңгіме болған кезде халық шаруашылығының бар саласынан жай хабардар ғана емес, соны терең де жан-жақты меңгеруге ұмтылатындығы, өзгелердің пікіріне құлақ аса білетіндігі айрықша әсер қалдырды. Сөзшең кісі емес, бірақ ойын анық та дәл жеткізеді. Баз біреулер сияқты мәселені кейінге қалдырмайды, сол жерде, істің басы-қасында нақтылы шешетіндігі көбімізге сабақ болғандай еді. Мынау соның бір ғана мысалы.

Балқаш жұртшылығы барын көрсетіп, жоғын алға тартты. Тұрмыс қажетін өтеу және сауда орындарын, тіпті ботаникалық бағын мақтан етіп, түгел көрсетіп жатты. Бірақ ауыз сумен қамтамасыз ету жағы кемшін еді. Олар осы мәселені шешіп беруді сұрады. Тіпті су құбырының дайын жобасын да алдымызға жайып салды. Косыгин аз-кем ойланып тұрды да:

— Дінмұхамед Ахметұлы, сіз қаражат көзін іздестіріңіз. Ал, мен қалаға елу шақырымдық су құбырын бөлуді мойныма алайын,— деді.

Арада көп уақыт өтпей-ақ су құбыры тартылып, пайдалануға берілді. Балқаш халқы тұщы су іше бастады. Өскеменге барған сапарында шығысқазақстандықтарға жібек маталары комбинатын салып беруге уәде берді.

Қатарынан әлденеше күн облыстан облысқа, қаладан қалаға, бір кәсіпорыннан екінші бір кәсіпорынға бару, айналасы ат шаптырым келетін комбинаттарды, завод-

тарды, фабрикаларды аралау, мамандармен, еңбек адамдарымен пікірлесу, күрделі мәселелерді жете зерделеп, орнықты пікір, орынды шешімдер жасау — оңай шаруа емес, мынау деген жігітті сүріне құлататын жұмыс. Сондықтан бір күнді демалысқа арнауды лайық көрдік.

Күн жексенбі еді. Алматыдан алпыс шақырым жердегі, Тянь-Шань сілемдерінің жазықтау төсінде жатқан Есік көліне бардық. Көлге үлкен сәскеде келгенбіз. Бұл 1963 жылдың 7-шілдесі еді. Айнала көкорай шалғын, жайқалған ағаш, шешек атқан гүл. Көбелек қуған балашаға. Көгілдір айдынға шомылған, қайықпен серуен құрған үлкен-кіші, жігіт-желең... Күн шайдай ашық тұғын. Косыгин табиғаттың таңғажайып көріністеріне құмарта қарап, жұпар ауасын қомағайлана жұтып дегендей, ерекше көңілде болды. Ара-тұра: “Мынау жер жәннаты ғой!” деп, сүйсіне мақтап қояды. Біз өзеннің арғы жағасына барып, жайланып отырмаққа ыңғайланғанбыз. Алексей Николаевич Алексей деген немересін алдыртқан-ды. Енді жинала бастаған едік, қарасам, құлақ тұндырар бір ащы гүріл естілді, таудан қаракүреңітіп бір сұмдық құлдилап келеді. Сел екеніне күмәнім жоқ. Тасқын лақ етіп көлге де құйылып үлгерді. Үңілсең түбі көрініп жататын мөп-мөлдір су табан астында лайланып, тап біреу астынан от жағып жатқандай, бүлк-бүлк қайнай бастады. Тасқынның қатты келіп ұрғаны сонша, асау толқындар шапшып аспанға атылды. Қайықтар шайқатылып, кейбіреуі төңкеріліп түсіп жатты. У-шу, астан-кестен тірлік тауды жаңғырықтырып ала жөнелді...

— Жолдағы көпірді жұлып кетпесе жарар еді, тездетіп қайтайық,— дедім абыржып.

Косыгин тұрған орнынан тапжылар емес. Тура мұз боп қатып қалған сияқты.

— Әрбір секунд қымбат. Тажалдан ажалсыз ғана құтылады. Бірақ шұғыл құтқару жұмысы ұйымдастырмаса болмас,— деймін асықтырып...

Біз қалай көпірден өттік, солай түйдек-түйдек қой тастарды домалатқан тасқын кеп көпірді жұлып әкетті. Қан-сөл жоқ, келе іске кірістік. Бүкіл қала аяғынан тік тұрды. Кейін мәлім болғанындай, санаулы минөттар ішінде Есік көліне алты миллион текше метрге жуық тасты-лай су құлапты. Тау төсінде жүзінкің көзіндей мөлдіреп жатқан көлде бір қасық таза су қалмаған. Жағасындағы бірқатар үйлер қирап, ең өкініштісі сол,

ондаған адам құрбан болды. Тапа-тал түсте, шайдай ашық аспан аясында осындай сұмдықтар бола береді деп кім ойлаған. Есік көлінің жоғары жағындағы Жарсан көліне мұзарттар құлап, содан лықсыған су жол-жөнекей тау-тасты, лай-батпақты ағызып қуатты селге айналса керек.

Бұл Алматы үшін таңсық емес. 1921 жылдан 1982 жылға дейін республикада бір емес, бес рет адам айтқысыз сел басу қаупі төнген екен. Соның үшеуі Алматының өзін алқымға алыпты. Есіктегі сел — мен көрген екінші апат. Бірінші жолы, әлі есімде, 1921 жылы шілденің сегізінен тоғызына қараған түнде болды.

Марқұм әжем елгезек кісі еді, таң атар-атпастан мені жұлқылап оятып, сел жүріп өткен жерлерді апарып көрсетті. Сау-тамтық қалдырмапты. Кіші Алматы өзенінің бойымен қаланың күнгеі тұсына қарай баса-көктепті. Бас арықтан төмен — осы күнгі К. Маркс, Пушкин, Красин, Ленин, Фурманов көшелерін жылан жалағандай, тып-типыл ғып кеткен екен. Әр жерде үйдей-үйдей қой тастар шашылып қалыпты. Аяқ алып жүре алмайтын қара батпақ. Сол кезде Іле Алатауынан бастау алатын Жетісудағы өзен атаулы арнасынан асып төгіліп жатты.

Селден сақтану күн тәртібінің өзекті мәселесі ретінде мемлекеттік мәнге ие бола бастағаны айтпай-ақ түсінікті еді. Сондықтан Қазақстанда республика Министрлер Кеңесі жанынан құрылыс және селден сақтау құрылыстарын пайдалануға беру жөніндегі басқарма ұйымдастырылды.

Косыгин кең ойлы экономист, іскер, қатал да ұқыпты еді. Алматыда болған үш күн ішінде қаншама іс тындырды. Мені, Мемлекеттік жоспарлау комиссиясы мен халық шаруашылығы кеңесінің басшыларын, министрлерді, ірі кәсіпорындардың жетекшілерін тындап, Қазақстанның сегізінші бесжылдық жоспарының жобасын қарады. Жобада біздің көптеген ұсыныстарымыз ескерілді. Ол кісінің Қазақстанға келу сапарының қорытындысына орай өткізілген республикалық кеңесте ұзақ сөз сөйледі. Мәскеуге жүрер алдында Косыгинге, КСРО Министрлер Кеңесі іс басқарушысының орынбасары Смиртюковқа және басқа қасына ерген серіктестеріне әр түрлі мәселелер жөнінен 103 хат жолданды. Мәскеуге бара салысымен ондағы ұсыныстар шұғыл түрде қаралып, 98 хат бойынша қолдау көрсетіліп, оң жауап

қайтарылды. Оның іскерлігін осыдан-ақ аңғаруға болатын еді.

Мен ол кісіні Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары кезімнен жақсы білетінмін. Әлденеше рет қабылдауында болдым. Қай кезде де іздеген дүниені қасқалдақтың қанындай қат боп тұратын әдеті ғой. Республика жеңіл өнеркәсібіне жабдықтау мен шикізат ауадай қажет. Бармаған жер, баспаған тау қалмайды. Содан Алексей Николаевичке өтініш жасадым. Екі сөзге келмей, тілегімізді қанағаттандырды. Сөйтіп, көктен іздегеніміз жерден табылғандай қолымыздың ұзарғаны бар. Дәл осындай жағдай транспорт мәселесімен шұғылданған тұста алдымнан шықты. Семей — Қызылкөл (Малиновое озеро) арасындағы теміржол тармағын (Павлодар мен Семейді жалғастыратын) бастауға көмектесті. Кейінірек бұл құрылыс тоқтап қалды. Қашан барма, қай уақытта сөйлеспе — есігі ашық, алды кең. Артық сөзі жоқ. Біртоға. Жер қозғалса қозғалмайтын сабырлы. Сырбаз. Мемлекет қайраткері, елдің экономикасын бүге-шігесіне дейін білетін ірі тұлға менің есімде осындай ізгі қасиеттерімен қалып қойды.

XXI

1963 жылы ауыл шаруашылық өнімдері ауыз жарытпады. Орта есеппен әр гектардан 4,4 центнер астық әрең жиналды. “Ойда өгіз өлсе, қырда бұғының мүйізі сырқырайды” дегендей, етекте егін шықпай құтымызды қашырса, қырдағы төрт түлік малдың жайы да беймаза күйге түсірген. Құрғақшылықтан мал өрісі күйіп кетіп, қатты састырды. Қыс түспей жатып аяғымен жайылатын мал қолға қарап қалды. Абай айтқандай, қыс қыстауың — қып-қызыл ол бір пәленнің орайы және келмей әлекке түстік. Қарашаның соңы, желтоқсан түгел, тіпті 1964 жылдың қаңтарында оңтүстік пен батыс облыстарда сықырлаған саршұнақ аяз бір қысса, балақтан кіріп, бастан бірақ шығатын қара суық, бет қаратпас қарлы боран, күндіз-түні соқты да тұрды. Тігерге тұяқ қалмай, аксүйек бола ма деген қауіп шырты ұйқыдан оятатын. Бірақ төрт түлік түгел қазақтың қолында, одан артық мал жайын білетін кім бар! Бір

күдайға, сосын, малсақ елдің өзіне аманат дедік. Тілеуіміз оң екен. Со жылы көп шығын бермей шықтық.

1963—1964 жылғы мал қыстату шаруашылық басшыларына, партия, кеңес қызметкерлеріне үлкен сабақ болды. Мал шаруашылығын одан әрі өркендету жөнінде шаралар белгіленіп, Одақ басшыларына баяндалды. Біздің өтінішіміз бойынша КСРО Министрлер Кеңесі “Қазақ КСР-ында қой шаруашылығын өркендету үшін шөл және шөлейтті жайылымдарды игеру туралы” қаулы қабылдады. Соған орай мал шаруашылығының материалдық-техникалық базасын жасау үшін, шопандардың мәдени-тұрмыстық жағдайын жақсарту үшін мол қаржы бөлінді. Малшылардың көптеген мұқтажын шешуге мұрындық болған бұл құжат әлі күнге дейін мәнін жойған жоқ. Осы жылдар шопандардың балалары үшін, олардың терең білім алуы үшін көптеп мектеп-интернаттар салынды. Әрине, бір қаулымен іс бітпейді. Ата кәсібіміздің ауыртпалығын арқалап жүрген шопан, сиыршы, жылқышы, түйеші еңбегі әділ бағасын алып отыр, олар мәдени-тұрмыстық жағдайы уақыт талабына сай шешіліп жатыр дей алмаймын. Жапан дүзде жалғыз үй өмір сүрудің өзі, айлап-жылдап ел бетін көрмей, қоғамдық ортадан жырақ жүруі — теңдесі жоқ ерлік. Оны басқаша сипаттауға болмайды. Бірақ бұл ерліктің астарында қаншама бейнет, қаншама қиындық жатыр. Соны жеңілдетер, тұрмысын жақсартар жолдарды іздеуді күн тәртібінен түсірмесек игі. Елдің тоқтығы үшін тер төккен дала ерлерінің жоқшысы болу — кімге де болса парыз.

* * *

Бесжылдықтың төртінші жылы мәреге жақындап келе жатты. Төрт жыл көп мәселе жөнінен көңілге түйткіл тудырып, басқаша көзбен қарауға мәжбүр ете бастағанды. Халық шаруашылығы кеңестерін ұйымдастыру, партия органдарын қайта құрып, оны өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы комитеттеріне бөлу — қате шешім екендігі айна-қатесіз дәлелденді. Барлық жерде, бар деңгейде Хрущевті жер табандатып жамандауға көшті.

Министрлер Кеңесінің жұмыс жоспарында Оңтүстік Қазақстан өлкелік атқару комитетінің есебін тыңдау кезекте тұрған. Осыған орай мән-жайды өз көзіммен көріп қайту үшін жолға шықтым. Өлке атқару комитетінің

төрағасы Морозов, халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы Береза, Бас жол басқармасының бастығы Гончаров төртеуіміз жұмысты Аралдан бастадық. Машинамен бар облысты дерлік шарлап шықтық. Қазалы, Жосалы, Қызылорда, Шиелі, Жаңақорғанға бардық. Қызылорда облыстық атқару комитетінде өткен кеңесте неше күнгі жұмысымызды қорытындылай келіп, Жосалы — Қызылорда асфальт жолын салуға шешім қабылдадық. Облыстағы жол құрылысының беташары еді.

Шымкент кәсіпорындарымен жіте танысып, қорғасын, пресс-автомат, химиялық дәрі-дәрмек заводтарының, цемент және тоқыма комбинаттарының, шұлық фабрикасының өндірістегі осал тұстарын анықтап, бірқатар проблемаларын табан астында шешіп беріп отырдық. Арқаға аяздай батып жүрген бір шаруа — Қожа Ахмет Иассауи мавзолейін қайта калпына келтіру, Түркістан қаласын көркейте түсу еді. Қысқа жіп ұстауға келгенмен, күрмеуге келмей жүрген. Осы жолы соның орайы келгендей. Әйтсе де, аяқ аттатпас кедергісіз ойдағын орындалған ба?

Қайда, кіммен кездеспейік, қай-қайсысы да әсіресе, еңбекші ұжымдары өлкелер мен өндірістік басқармаларды, халық шаруашылығы кеңестерін жоюды ұсынумен болды. Мен мұндай наразылықтарды Қазақстанның оңтүстігіне қайта барған сапарымда сан рет естуіме тура келді. Қаратау фосфоритінің базасында ірі-ірі химия кәсіпорындарын салу міндеті тұрған, құрылыс басына Орталық Комитеттің химия өнеркәсібіне жетекшілік ететін хатшысы Демичев пен КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары Дымщиц арнайы ат басын тіреген. Юсупов екеуіміз оларды осы жерден қарсы алдық. Одан әрі Шымкент пен Жамбыл бардық. Келген қонақтың сынай жүретін, ақыл айта жүретін әдеті. Оған етіміз үйренген. Бізге қажеті құрғақ сөз емес, нақтылы көмек. Дәмететініміз сол. Сұрай білуге де машықтанып алғанбыз. Бұл жолы да олар мырзалық көрсетіп, қосымша қаржы, жабдық және басқа да материалдық көмектерін беріп кетті. Қарт Қаратау етегінен бұрынғы Шолақтаудың орнына Қаратау, Бүркітті қыстағының орнына Жаңатас қалалары қанат жая бастады. Индер мен Алға тың серпін, жаңа қуатпен өркендей түсті.

...Орақ науқанына жаппай кіріскенше, демалып кайтуға рұқсат алып, Болгарияға, Қара теңіздің тап іргесіндегі Варнаға тоқтадық. Біз қайтар шамада Д. Ф. Устинов келді. Болгария Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы әрі Министрлер Кеңесінің төрағасы Тодор Живков түскілік дәмге шақырып, жалпы болгар халқының тарихын, біз отырған үйдің болгар патшасы Бористікі екенін айтып, қонақжай мінез танытты. Әңгіме Тодорда емес, басқа бір оқиға есте қалыпты. Живковтен кайтып қонақ үйге келсек, алдымыздан қайғылы хабар шықты. Варна портына жақын маңда пароход ішінде Морис Торез дүние салыпты. Ол 1924 жылдан өмірінің ақыр аяғына дейін француз Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі, ал 1930 жылдан 1964 жылға дейін ФКП Бас хатшысы, кейін төрағасы болған, өмір бойы отаршылдыққа қарсы күресіп, ұлт-азаттық қозғалысты қолдаған, табанды интернационалист адам. Біз бір топ кісі теңіз портына барып, оның жесіріне көңіл айттық. Марқұмның Францияның ұлттық жалауы жабылған мәйіті кеме капитанының каютасына қойылыпты. Біз француздың ұлы перзенті, халықаралық коммунистік және жұмысшы қозғалысының көрнекті қайраткері Морис Торездің алдында азаматтық сонғы парымызды өтедік.

Онсызда жіпсіз байланып отырғанмын, Софиядан Мәскеуге бір күн кешігіп ұштық. Мәскеуге түсісімен Алматыға тарттым. Солтүстік облыстарда қызу науқан — егін орағы басталғалы тұрған. Шілденің соңғы күндері осылай еріксіз асықтырған.

... Тамызда Хрущевтің тағы да жолы түсіп, Қазақстанға келді. Біз оны әдеттегідей үйренген поезынан елең-алаңда Қостанайда қарсы алдық. Ол шаруасын егін даласынан бастады. “Станционный” деген совхоздың жайқалған егінін көріп, балаша мәз болды. Совхоз директоры Климов деген мол тәжірибе жинақтаған, істің көзін білетін жігіт еді. Никита Сергеевич күдігін жасыра алмай:

— Астықтың ең тәуір жеріне алып кеп тұрған жоқсыздар ма?— деді. Бородин солай айтарын сезіп тұрғандай:

— О, не дегеніңіз, Никита Сергеевич, Қостанай даласының қай бұрышына барсаңыз да, бітік егіннің үстінен шығасыз. Қайта, орта қол деген жерді көріп тұрсыз,— деп жел бере сөйледі.

Никита Сергеевич аттап басқан сайын:

— Төкпей-шашпай дер кезінде жинап алу үшін не қажет, соның бәрін жасау керек,— дегенді қайталаумен болды. Соның арасында жергілікті басшылардың атына бірсыпыра ескертпелер жасады. Тың игеруге қарсы болғандардың да құлағы шулады. Арада он жыл өтсе де оларды кешіре алмаған жайы бар. Тілден бал да, зәр де тамады. Нысанаға мені де алып үлгерді.

— Сіз ауданаралық өндірістік басқармаларды ұйымдастыруға қарсы болып едіңіз. Таза парға да қарсы шықтыңыз. Біз сізді қолдаған жоқпыз. Қане, кімдікі дұрыс боп шықты, айтыңызшы?— деп көзі шатынап, танауы делдиіп кетті.

Қазақта: “Көргенді көттеген женеді” деген бар. Онымен тәжікелесіп жатпадым. Пицундадағы кеңесті ұмытпапты. Сондағы есесін енді қайтарып отыр. Бұл — бір. Екіншіден, қолы ұзын кісінің қоразы жұмыртқа тауып тұрғанда, менің сөз жарыстырып жатқанымды тірі жан түсіне қоймас еді. Үндемеген үйдей пәледен құтылады. Бірақ дәл осы мәселеде кімнің дұрыс, кімнің бұрыс айтқанына уақыт өзі төреші болатынына күмәнім жоқ еді.

Хрущев осылай біраз жер тепсініп алып, Ақмолаға асықты. Есіл станциясында әлдебір ағылшын баспагерімен бірге ашық машинаға ауысты. Атыз аралық тар жолмен жүріп, әр жерде тоқтап, егінжайды аралап көрді. Шет ел журналистерінің қалай-қалай орағытып сұрақ қоятынын өздеріңіз білесіздер. Жанды жерден ұстайды. Хрущев сәт сайын:

— Тың адам танымастай өзгерді, жалпы тың эпопеясы — нағыз ерлік дастаны. Естеріңізде ме, біз тың жерді игеруге кіріскен кезде,— деді екпіндеп, буржуазиялық баспасөз қайдағы жоқ қиял, кезектегі “большевиктік” айла деп танытыды. Кеңес өкіметі экономикасын тығырыққа апарып тірегелі отыр деді. Бірақ өмір бұл болжамды толық жоққа шығарды. Қазақстан еліміздің астықты аймақтарының біріне айналды.

Хрущев не айтса да, періште әумин деп тұрған кез. Дұрысы да — дұрыс, бұрысы да — дұрыс. Қазақ оны аузы қисық болса да бай ұлы сөйлесін деп баяғыда айтса, текке айтпаған екен.

Кешке қарай Ақмолада болдық. Келесі күні таңертең Тыңгерлер сарайында партия-шаруашылық активінің кеңесін өткіздік. Кеңес Хрущевтің сөз сөйлеуімен бастал-

ды. Обком хатшылары мен шаруашылык басшылары кұралакан келмептi, өлке астык тапсыру жоспарын орындайды деген нык сенiм бiлдiрiп, дикан қауымының қажырлы еңбегiн қанағаттандыруарлық сезiммен баяндады. Кеңестен кейiн Бурабайға жүрiп кеттiк. Хрущев екi-үш күн емiн-еркiн демалып, қармақ салып, аң ауламак. “Табан” демалыс базасына әкелiп орналастырған соң, бiз өз жайымызбен кеттiк.

Бар шаруа бiр жақты болған соң, Брежневке телефон соғып, астык жинау барысынан хабардар еттiм. Ақмоладағы кеңестiң қорытындысына ризашылык бiлдiрдi. Ең соңында Хрущевтiң “қызылсырағанын” айтып, екi күн ың-шыңсыз демалғысы келетiнiн хабарладым. Леонид Ильич асыкпай тындап алып барып:

— Никита Сергеевичтiң той тойлап жүруге уақыты жоқ шығар. Ол бүгiн Қырғызстанға үшуға тиiс. Ол жақта кiдiрместен Мәскеуге оралады,— дедi.

Айтқандай-ақ, аузымызды жиып алғанша Хрущев шақырып жатыр деген хабар алдық. Бiз келгенiмiзше, ол сақадай сай отыр екен. Оның Бурабай курортында демалуына байланысты ұйымдастырылған шаралар жайына қалды. Көңiлi пәс. Жалғыз Хрущевтiң ғана емес, қасына ерген ығай мен сығайдың түгел қабағы түсiп кетiптi. Жантыныштықты кiм жек көрсiн, күтпеген жерден жылы төсектен суырып алғандай, күты қашып кетiптi. Бiрiншi хатшы Ақмола арқылы Қырғызстанға үшып кеттi. Одан әрi — Мәскеу, сосын демалыс... Сөйтiп, жүргенде қазан айы келiп жеттi.

XXII

Қазан айының онынан Мәскеуде жүргем. Республика күкын арттырып, оларға берiлетiн өкiлеттiктi ұлғайту мәселесi жөнiнен күжат дайындалып жатқан. Соның әуресiмен ертелi-кеш сарсылып отырғанбыз. Бас қатып, бiр қолды екi ете алмай шапқылап жүргенде, кенет... Иә, күтпеген жерден КОКП Орталык Комитетiнiң кезектен тыс пленумы өтедi деген хабар алдық. Неге? Сонша асығыс өткiзетiндей не себеп? Күн тәртiбi ше? Жан баласы бiлсешi. Тек Полянский телефон шалып, аса маңызды өзгерiстер болады дей келiп:

— Егер керек боп жатсаң, Орталық Комитеттің Президиумына шақыртармыз. Болмаса — нәтижесін ести жатарсың,— деді.

Бұл жұмбақтың сырын айтпай-ақ түсіндім. Хрущев “тағынан” таяды-ау деп топшыладым. Орталық Комитеттің мүшелері — бізге, Полянский айтқандай, хабар болмай, тырп етпеуді тапсырған. Тағатсыз күткен хабар да жетті. Пленум сағат он жетіде басталады деп ескертті.

Қазір, күн құрғатпай шығып жатқан мемуарлық әдебиеттердің арқасында Кремльде Пленумның қалай өткенін, онда тартыстың қалай өрбігенін қолмен қойғандай, минут-минутіне дейін шағып айтуға болады. Кезінде пленум жұмысын баспасөз жетерліктей етіп жазды. Мен өзгенің елегінен өткен фактілерге сүйенгім келмейді. Көзбен көрген — анық, құлақпен естіген — танық, яки не көрдім, соны қағазға түсіре кеткенім жөн ғой деймін.

Сонымен, пленум өз жұмысын бастайтын сәт те келіп жетті. Президиум столына бірінші боп Брежнев өтіп бара жатты. Тайға таңба басқандай мән-жай белгілі болды. Демек, ол — бірінші хатшы. Бізде мәртебелі топты жасы үлкен, жолы үлкен кісі емес, дәрежесі биік әкім бастайды. Солай қалыптасқан. Соған біздің де етіміз үйренген. Қанға сіңген, әбден қалыптасып алған дәстүр. Сол әдетпен келіп Леонид Ильич пленумды ашып, сөзді Сусловқа ұсынды. Ол барынша батыл сөйледі. Пленумға КОКП Орталық Комитеті Президиумының Хрущевті Орталық Комитеттің бірінші хатшылығынан босату туралы ұсынысын баяндап берді. Михаил Андреевичке Орталық Комитеттің мүшелері Хрущевтің қызметіне қатысты сұрақтар қойды және оған қанағаттандырыллық жауап алды. Хрущев өз өтініші бойынша Пленумда сөз сөйлеген жоқ.

Пленум бір ауыздан Хрущевті КОКП Орталық Комитетінің бірінші хатшылығынан босатып, оның орнына Л. И. Брежневті сайлады. Пленум А. Н. Косыгинді КСРО Министрлер Кеңесі төрағалығына тағайындауды ұсынды.

Біздерге — Орталық Комитеттің мүшелеріне, КОКП Орталық Комитеті Пленумының шешімдерін шұғыл түрде әрбір партия ұйымына, әрбір коммунистке жеткізуді тапсырды. Мен қазан айының 16-күні таңертенгі 10-да Орал облысының, күндізгі сағат 3-те

Гурьев облысының, кешкі сағат 8-де Ақтөбе облысының активінде болған жайды түгел баяндап бердім. Барлық коммунистер тарапынан пленум шешімдері толық мақұлдау және қолдау тапты.

Абай айтқандай, өмірдің алды — ыстық, арты — суық. Сондықтан ақиқаттан аттау келіспейді, ақ сөйлеп, әділін айтқан жақсы. Хрущев — тегін адам емес. Дегбiрсiз, бiрақ күмәнсыз талант иесi. Ол туралы айтқан кезде, бүкiл елдiң және бiздiң республикамыздың игiлiгiне айналған аса маңызды шешiмдер қабылдауда оның сiңiрген еңбегiн естен екi елi шығармауға тиiспiз. Оның тың эпопеясына, партияның XX съезiндегi баяндамасына және Сталиннiң жеке басына табынушылықты әшкерелеуiне байланысты әрi азамат, әрi коммунист ретiндегi батыл қадамдары жарқын мысал бола алады. Хрущев Қазақстанға зор ықылас аудара отырып, республика экономикасын өркендетуге тiкелей қатысы бар бiрқатар iрi мәселелердi шешуде үнеми қолдау көрсетiп отырды. Ол Қазақстанға алты рет келiп-қайтты. Елiмiздiң басшыларының келiп-кетуiнен зиян көрген жерiмiз жоқ. Кез келген мәселе, мейлi қосымша техникалар алатын болсақ та, не жауынгерлердi егiн жинауға жұмылдыру қажет болса да — бәрi әрi тез, әрi оңай шешiлетiн. Бiрiншi “мақұл” дедi ме, онда көңiл орнында, бар шаруа майдан қыл суырғандай мiнсiз орындалды дей бер. Әдiлетi керек, Хрущев жиi телефон соғатын, бiздiң жоқ-жiтiгiмiздi жақсы бiлетiн және бар ынтасымен қол ұшын беретiн.

Жаңылмайтын жақ, сүрiнбейтiн тұяқ жоқ. Хрущев те кемшiлiктен кеңде емес едi. Оның қызметiн зерттеушiлер айтып жүргенiндей, елiмiздiң экономикасын өркендетуге зияны аз тимеген iрi-iрi қателiктер мен ағаттықтар жiбердi. Олар сонымен бiрге мынаны атап көрсетедi: Хрущев өр мiнездi, шоқтығы биiк, талантты адамдарды мүлде суканы сүймейтiн едi дейдi. Үзеңгiлесуден қашып, ондай кiсiлердi айналасында ұстамауға ұмтылатын. Аты аңызға айналған колбасшы, маршал Жуковты қалай-қалай тәлкекке салғанын ғана еске алайықшы. Жалғыз Жуковпен солай болса жақсы. Осындай бiр оқиға ұмытылмастай есте қалыпты.

1961 жылы “Правда” газетiнiң кезектi бiр санында Қарағанды халық шаруашылығы кеңесiнiң төрағасы Братченконың мақаласы жарияланды. Одақ пен республика Мемлекеттiк Жоспарлау комиссиясын өткiр сыңға

алып, халық шаруашылығы кеңесінің жұмысын жақсарту тусу жөнiнде ескертпелер мен ұсыныстар жасапты. Материалды оқып бола бергенiм сол едi, Хрущев телефон соқты.

— Братченконың мақаласын оқыдыңыз ба?

— Оқыдым.

— Принциптi мәселелер қойылыпты. Сiрә да, мақала авторы жоспарлау органдарының жұмысындағы кемiстiктердi жақсы бiледi-ау шамасы. Республика Мемлекеттiк жоспарлау комиссиясының төрағасы Мельниковты орнынан босатып, оған төмендеу қызмет берiңiз. Братченконы Министрлер Кеңесi төрағасының орынбасарлығына және Мемлекеттiк Жоспарлау комиссиясының төрағалығына тағайындаңыз. Ал, Мельниковты қандай жұмысқа жiбергенiңiздi маған айтарсыз,— дедi.

Әңгiменiң аужайын байқап отырған да шығарсыз. Мынау қалай болар екен деп, санасып жатқан жоқ, қарсы дау айту — далаға атылған оқ. Құлақ аспасын бiлдiм де:

— Ертең жауабын беремiз,— дедiм.

Қолынан келгеннiң бәрi бiрдей қонышынан баса бермейдi. Мельниковпен iщәй десiп, жүз шайыспак түгiлi, сен десiп көрмеген сыйлас кiсi. Менiңше, ол жанын салып жұмыс iстейтiн. Оны Қарағандыдан бiлемiн. Соғыс жылдарында Қарағанды обкомының бiрiншi хатшысы боп iстедi. Донбасс немiс басқыншыларынан азат етiлген соң Украинаға қайта шақыртылған-ды.

Қылышынан қан тамып тұрған бiрiншi хатшының әмiрiн одан басқа қалай айтуға болады, орындамауға шама жоқ. Мен Мельниковты шақырттым. Ауыр, ауыр да болса айтпауға болмады.

— Сiздiң бұдан былайғы қызметiңiз жайында ақылдасайын деп едiм.

Ол менi бiрден түсiндi.

— Сiз, сiрә менi басқа жұмысқа ауыстыру туралы Орталық Комитеттен тапсырма алған боларсыз?

Мен жүзiмдi төмен салдым. Мельников желдiң кайдан тұрғанын айтпай-ақ аңғарса керек.

— “Бiрiншiнiң” маған сенбейтiнiн өзiм де бiлемiн,— дедi үзiлген ойын жалғап.— Мен Украинада екiншi хатшы боп Хрущевте iстедiм. Ол Мәскеуге ауысқаннан кейiн менi Украина Компартиясы Орталық Комитетiнiң бiрiншi хатшылығына ұсынғаны да бар. Арамыздан қыл өтпейтiн. Әйтсе де соңғы жылдары атаң демей, анаң де-

мей арамыз суи бастады. Себебін дәл қазір айтып жатудың қажеті де жоқ. Сталин қайтыс болған соң, Украинада мені қызметтен алып тастап, дипломатиялық жұмысқа жіберді. Содан менің Қазақстанға екінші рет қайта оралуыма тура келді. Қысқаша бар тарихы осы.

Мельниковтың келісімімен Тау-кен техникалық инспекциясының бастығы етіп тағайындадық. Братченко жоғарыдағы айтылған қызметке жоғарылатылды. Хрущевпен байланысып, нұсқаудың орындалғанын хабарладым. Ол бет-аузы бүлк етпестен: “Шешім дұрыс қабылданған екен” деді.

Хрущев қайтыс болғаннан соң барып Мельниковты Мәскеуге жұмысқа шақырды. Кейінірек, жауапты қызметте жүріп, дүниеден өтті. Оның қызметтегі ауысқүйісі туралы тарих бір кездері П. К. Пономаренкомен болған екеуара әңгімені еріксіз еске түсірді. Пантелеймон Кондратьевич: “Хрущев өз бетімен ойлап, пікір айтатын, өзінен сәл-пәл артықтау жан баласын жақтыртпайды” дегені айна қатесіз алдымнан шықты.

Басқа бір мысал. Хрущевтің жеке меншік мал ұстауға тыйым салуы ауыл-село еңбеккерлерінің ашуызасын туғызды. Хрущевтің бағытын сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Беляев мінсіз жүзеге асырды. Тіпті шық жұтпауға тырысты. Республикалардың табиғи және экономикалық мүмкіндіктері, жергілікті халықтың ұлттық психологиясы, тіршілік-тынысы ескерілмеді. Белден басқаны сонша, партия-шаруашылық активінде сөйлеген сөзінде жеке меншік мал ұстауға мүлде тыйым салынсын деп, нұсқау берді. Солтүстік Қазақстан облысындағы Совет аудандық партия комитетінің хатшысы Филиппенконы бір сиыр ұстағаны үшін жер-жебіріне жетіп, қызметтен босатуды талап етті.

Хрущев адам төзгісіз беймаза еді, артық қылам деп, тыртық қылатын кезі аз болмайтын. Оның елеулі кемістігінің бірі — көрер көзге тайқып шығып, жалт беріп кететін мінезі, біреудің ұсынысын түкке алғысызғып, жоққа шығара салатындығы. Оған мүлде қарсы келуге болмайды, нұсқауы екі етілмеуге тиіс. Рас, жақсы сөз — жан семіртеді. Бірақ, көзінше күле сөйлеп, көпшік қойғанды жаны сүйетін. Екі сөз арасына есімін қосып айтсаң, мадақтап, мақтай түссең, төбесі көкке жеткендей, балбұл жанып, дүниеге сыймай отырар еді. Ал, қарамағындағыларды сынаған кезде, даусын орынсыз

көтеріп, арқасы бар адамдай қызбаланып, қалай айғайға басқанын сезбей қалатын. Алды-артын ойлап алмай, бар мәселені табан астында шеше салғысы кеп, дегбірі кететін. Менің байқауымша, ол талап қоя білуді деректілікпен, мәселені жедел шешуді асығыстықпен шатастырып алатын.

Никита Сергеевич саяси өмірден — мына дүниеде болмаған кісідей зым-зия жоғалып кетті. Бізде бұл, өкінішке орай, үрдіске айналған.

XXIII

Қазан айында өткен КОКП Орталық Комитетінің Пленумынан соң, араларынан ала мысық өткендей республиканың облыстық партия комитеттерінің бірінші хатшылары түгел дерлік Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысына тоң қабақ таныта бастады. Тізе қосып тірлік жасамаған жерде жұмыс оңа ма? Халық шаруашылығының бар саласына мұның кеселі тимей қалған жоқ. Басы піспеген жерде кереғар пікірлер көбейеді. Солақай шешімдер қабылданады. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросында осындай жағдай қалыптасты. Оның бірінші хатшысы бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығармақ түгілі, не бюро мүшелерімен, не обком хатшыларымен, не министрліктер мен ведомство басшыларымен тіл табыса алмады. Даудамай көбейіп, жұмысынан береке кетті. Әсіресе, Соломенцевпен екеуінің арасы адам төзгісіз жағдайға жетті.

Қараша айында Орта Азия республикалары өздерінің қырық жылдық тойларын атап өтті. Өзбекстанға Л. И. Брежнев, Тәжікстанға А. И. Микоян, Түркіменстанға А. Н. Косыгин келді. Одақтас республикалардың қуанышына ортақтасуға Қазақстан делегацияларын Ташкентке Юсупов, Душанбеге Соломенцев, Ашхабатқа мен бастап бардым.

Юсупов Ташкенттен салы суға кетіп оралды. Болған жайды қынжыла отырып баяндады. Брежнев кездескен жерде:

— Байқауымда, Қазақстанда сізді тірі жан қолдамайды. КОКП Орталық Комитетіне үстіңізден келіп түсіп жатқан арыз-шағымда есеп жоқ. Мұндай жағдайда

осыншалықты жауапты қызметті атқару ақылға сыймайды,— деп, өз қолымен өтінішін жазуға кеңес беріпті.

Юсупов бірінші хатшының кеңесін құп алғанын Орталық Комитетте хабарлама жасады. Біз оның шешімін мақұлдадық.

Дәл осының алдында ғана Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы М. С. Соломенцев әзәзіл жолға түсіп, абыройын төгіп алғаны бар. Сыпайылап айтқанда, иесі бар “гүлді” үземін деп, “ұрлық” үстінде ұсталыпты. Брежневпен байланысып, болған жайды баяндап, Соломенцевті КОКП Орталық Комитетінің қарауына шақыртып алуды сұрадым. Леонид Ильич мәңжайға қаныққан соң:

— Егер ол тек қана бір келіншектің көңілін жөндеп аулай алмаған болса, одан социализм зиян шеге қоймас. Біз оны басқа бір облысқа жұмысқа жіберерміз,— деді.

Осы әңгімеден кейін Соломенцевті Мәскеуге шақыртып әкетті, содан қайтып біздің жолымыз түйіскен емес.

1964 жылдың қараша айының соңғы күндерінің бірінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің барлық бюро мүшелерін, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарларын Мәскеуге шақыртты. Бірінші хатшының өзі қабылдады. Ол Юсуповтың қызметтен кеткелі жатқанын хабарлап, Қазақстан партия ұйымының алдында тұрған міндеттерге тоқталды. Сөзінің соңында сұхбаттасуға қатысып отырғандарға:

— Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына кімді ұсынасыздар?— деп сұрады.

Бірінші боп Юсупов орнынан көтеріліп, бірінші хатшылыққа КОКП Орталық Комитетінің Президиумы мүшелерінің бірін жіберуді, сол арқылы Қазақстан партия ұйымын нығайтуды ұсынды. Брежнев шу дегеннен қарсы болып:

— Жергілікті жерге, оның ұлттық кадрларына ондай сенімсіздік көрсетуге хақымыз жоқ. Бірінші хатшы республиканың өз ішінен сайлануға тиіс,— деп әңгіменің басын ашып берді. Қалған бюро мүшелері мен төраға орынбасарлары түгел менің кандидатурамды қолдады. Леонид Ильич:

— КОКП Орталық Комитеті ұсынылып отырған кандидатураға еш қарсылық білдірмейді. Онда пленум өткізуге тыңғылықты әзірлік жасаңыздар, қай күні өткізіледі, хабарын қосымша айтамыз,— деді. 1964.

Біз Брежневке ықыласпен қабылдап, жылы қабақ танытып, ізгі ақыл-кеңес, жанашырлық, тілектестік білдіргені үшін алғыс айттық. Ал, Юсупов жөнінде Леонид Ильич: “Оның бұдан былайғы жұмысы туралы Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті шешсін” деді. Желтоқсанның 2-сі күні Брежнев телефон соғып, Пленумға КОКП Орталық Комитетінің хатшысы Титовтың қатысатынын, оны желтоқсанның 7-сі күнге белгілеу керектігін хабарлады.

Титов желтоқсанның 5-і күні кешкілік ұшып келді. Ертеңіне таңертең пленумды өткізу тәртібі мен Юсуповты өтініші бойынша босатылатыны жөнінде ақылдастық. Сол жерде обком хатшыларымен пікірлесіп едік, олар өре түрегелді. Біз ондай шешіммен келісе алмаймыз, оны орнынан алу туралы мәселені Пленумда талқылаймыз деп отырып алды. Әрине, көптің аты — көп, бірақ мәселені шиеленістіргеннен не ұтпақпыз, одан да мұны обком хатшыларының қатысуымен Орталық Комитеттің бюросында талқылап, қорытындысын пленумға хабарлауды жөн көрдік.

Желтоқсанның 6-сы күні түстен кейін бюро шақырылды. Мәжілісті Титов жүргізіп отырды. Барлық обком хатшылары, әсіресе Неклюдов, Бородин, Бектұрғанов, Банников, Қоспановтар Юсуповты ащы сынға алып, елеулі кемшіліктері үшін орнынан босатуды және партия жұмысының маңынан жүргізбеуді ұсынды. Орталық Комитеттің бюросы осындай шешім қабылдап, обком хатшыларының пікірімен келісті. Бюро шешімін пленумға баяндауды С. Ниязбековке тапсырды. Келесі күні Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Пленумы маған тағы да зор сенім көрсетіп, бір ауыздан бірінші хатшылыққа сайлады.

Біз жарты жылдай Орталық Комитеттің екінші хатшысынсыз жұмыс істедік. Кейін, КОКП Орталық Комитетінің ұсынысымен бұл қызметке КОКП Орталық Комитетінің хатшысы В. Г. Титов сайланды. Юсупов Орал облыстық атқару комитетінің төрағалығына жіберілді, бірақ жұмысында береке болмай, Тамақ өнеркәсібі министрлігіне ауыстырылды. Сол жерден зейнетті демалысқа шықты.

КОКП Орталық Комитетінің қазан және қараша пленумдарының қорытындыларын талқылай келе Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшелері партиялық жұмыстың түрі мен әдісін жетілдіруге, мәдени және шаруашылық, құрылыс міндеттерін шешуге, ұйымдастырушылық жұмыстарын күшейтуге дайын екендіктерін білдірді. Қараша пленумының қаулысына сәйкес селолық аудандық партия комитеттері қалпына келтірілді. Өлкелік органдар шаруашылық және мәдени құрылысқа басшылықты жақсартуға ықпал ете алмады, жалпы өзін-өзі ақтамады. Сондықтан Тың, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан өлкелері, сондай-ақ халық шаруашылығы кеңестері таратылды. Өнеркәсіпті халық шаруашылығы кеңестері арқылы басқаруға көшу ақыр аяғына дейін ойластырылмаған мәселе екенін өмірдің өзі дәлелдеп берді.

Жаңа бесжылдық басталды, оның алғашқы — 1965 жыл өте ауыр тиді. Соған қарамастан өнеркәсіп пен құрылыс саласында бірқатар ірі-ірі өзекті міндеттерді шешудің орайы келді. Соның ішінде, оқырман назарын мынаған аударар едім: Қызылордада аса ірі целлюлоза-картон комбинаты мен жылу электр станциясы іске қосылды. Соның арқасында республикада буып-түйетін материал шығару қолға алынды. Қостанай облысында Жетіген асбест комбинатының бірінші кезегі пайдалануға берілді. Жылдың орта тұсына қарай Өзен мұнай-газ кен орнының бірінші кезектегі объектілерінің құрылысы аяқталды. Мұның өзі республика өміріндегі зор оқиға болды. Маңқыстаудың тұңғыш мұнайы алынды, оның мәні туралы КОКП XXIII съезінің мінбесінен айтылғанды. Маңқыстаудың Өзендегі алғашқы мұнайы Гурьев мұнай өңдеу зауытына жөнелтілді. Пайдалы қазба байлықтардың орасан мол қорларын анықтаудың арқасында республикамыздың игерілмеген шөлді аудандары ірі өнеркәсіп торабына айналды. Бұл жерде біздің еліміздегі шапшаң нейтронды бірінші электр станциясы жұмыс істейді. Осы аймақтың қасиетін ортасынан әсем қала бой көтерді. Ол әуелі осында айдалып келіп, өмір сүрген украин қобзары Шевченконың атымен, ал кейін Ақтау деп аталды.

Наурыздың 10—12-сі күндері Қазақстан коммунистерінің XII съезі өтіп, онда жеті жыл ішінде республи-

камыз жүріп өткен қым-қуыт жолға талдау жасалды. Шынымен, осы бір ұзақ та күрделі жылдар бізге не берді? Кең-байтақ республикамыздың картасына зер салған кісі осы заманғы 20 қаланың бой көтергенін көрер еді. Жеті жүзден астам ірі-ірі өнеркәсіп орындары, бес жүздің үстінде цех іске қосылды. Бұлардың қай-қайсысында да біздің еліміздің алуан ұлт өкілдерінің қолтаңбалары бар. Тек ауыр өнеркәсіптің өзі ғана 700 түрлі жаңа өнім шығара бастады. Жетіжылдық Қазақстан халық шаруашылығының индустриялық жолмен шапшаң қарқынмен дамуының сапалық жаңа кезеңі болып табылды. Жеті жыл ішінде Қазақстанның экономикалық қуаты екі есе артты, ал өнеркәсібі республика ірге көтергелі бергі жылдарды есептегенде өнімді әлдеқайда көп берді. Жоспарды мерзімінен бұрын орындағаны үшін Балқаш және Жезқазған кен-металлургия комбинаттары Ленин орденімен, Соколов-Сарыбай кенбайыту комбинаты, Ақтөбе химия комбинаты, Қарағанды синтетикалық каучук заводы, Ертіс көмір бассейні, Қарағанды ет комбинаты Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды.

Қазақстан коммунистерінің ең үлкен форумы еңбекшілердің материалдық тұрмыс жағдайы жақсара түскенін атап көрсетті. 1965 жылы 1958 жылмен салыстырғанда орташа айлық жалақы 28 процентке өсті. 1965 жылы 450 мың адам жаңа пәтерге көшіп, қоныс тойын жасады. Съезд республикамыздың табысқа жетуі — партияның ұлттық саясатының, КСРО халықтарының туысқандық достығы мен өзара көмегінің нығаюының тікелей жемісі деп бағалады.

Мен съезден кейінгі бірінші пленумда бірінші хатшылыққа, В. Г. Титов екінші хатшылыққа бір ауыздан сайландық. Титов партиялық және мемлекеттік жұмыстарда мол тәжірибе жинақтаған тамаша азамат еді.

* * *

Құрметті оқушым! Сіздердің асыл уақыттарыңызды өткен уақыттың өмірлік ескерткіштеріне еріксіз назар аударуымның, яки фактілерді тізіп шығуымның ең басты мәнісі — онда ел үшін, Отаны үшін қалтқысыз қызмет еткен еңбекші халықтың маңдай тері жатыр. Ол жай ғана тарих емес, адамдардың тағдыры, болашаққа қалдырған асыл мұрасы. Олардың жасампаз еңбегінен

сіздердің де хабардар болғандарыңыз сол ұрпаққа деген құрметтеріңіз деп білемін.

...1966 жылы 29 наурызда КОКП XXIII съезі жұмысын бастады. Қазақстаннан 204 делегат катысты. Пленумда мені КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшелігіне кандидат етіп сайлады. Съезд шешіміне сәйкес республикамыздың алуан салалы индустриясы сенімді де бірқалыпты дамыды, ол еліміздің ең ірі экономикалық аймақтарының біріне айналды, оның ролі мен мәні жылдан-жылға арта түсті. Осы жылы бір миллиард пұттан астам астық жиналды. Науқан кезінде бірқатар облыстарды араладым, өз көзіммен дикан қауымының уақытпен санаспай күндіз-түні бірдей жұмыла еңбек еткенін көрдім. Астық өндірісін ұлғайтуда және экономиканы көтерудегі басқа да көрсеткіштерге қол жеткізгендері үшін Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Ақтөбе, Алматы облыстары Ленин орденімен наградалды. Су шаруашылығын өркендету және суармалы жерлерді пайдалануды жақсарту жөнінде қабылдаған шешімнің дұрыстығын уақыт дәлелдеп берді. Қызылорда облысында күріш егісін жолға қоюға, сондай-ақ Шымкент облысында, Алматы облысының Ақдала алабында, Талдықорған облысының Қаратал ауданында және басқа да аймақтарда күріш егісі кең қанат жайды. Сөйтіп, Қазақстан қант қызылшасын, мақта, темекі сияқты, техникалық дақылдар жөніндегі аса маңызды базаға айналды. Жүзім, бақша шаруашылығы ойдағыдай өркендеді.

Сайып келгенде, қазақ даласы экономикалық жағынан ғана емес, мәдени салада да ілгерілеп, құлашын жаза бастады. Одақ көлемінен тысқары жерлерге де танылып, қарым-қатынасты күшейте түсті. 1966 жылдан бастап, қысқа мерзім аралығында үш бірдей мұсылман елдерінің — Алжирдің, Иранның, Египеттің қасиетті жерлерін басып, дәмін татудың сәті түсті.

Қараша айының соңы болатын. Брежнев хабарласып, партия үкімет делегациясын басқарып баруды ұсынды. Діні бір, ділі бір елдерге бармағанда қайда барасын. Қуана келістім. Әуелі Алжирге сапар шектік. Делегация құрамына — КСРО Сыртқы істер министрінің орынбасары Малик, КОКП Орталық Комитетінің жауапты қызметкері Кабашкин, Кеңес одағының маршалы Москаленко, флот адмиралы Сергеев енді.

Біз Мәскеудегі Шереметьев — 2 аэропортынан ұштық. Үш сағаттан кейін Парижге таяу жердегі Бурже

аэропортына келіп қонды. КСРО-ның Франциядағы елшісі Зорин жылы шыраймен қарсы алды. Сол күні Парижде қонып, келесі күні Алжирге аттандық. Жерорта теңізі үстімен қалықтап барып, кілт бұрылған самолет Дар әл-Бейд ("Ақ үй" деген мағынада) аэропортына маңдай түзеді. Бізді елші Пегов және жергілікті үкімет адамдары күтіп алды. Аэропортта аз-кем дем алып, қалаға бардық. Маңдайалды қонақ үй — "Сан-Жоржға" (Әулие Георг) тоқтадық. Мені маңдайшасында: "Мұнда генерал Эйзенхауэр тұрған және осында соғыс жылдарында Жерорта теңізі жөнінен маңызды шешімдер қабылдаған" деген жазуы бар бөлмеге орналастырды. Қонақ үйдің терезесінен сиқырлы көк теңіздің ғажайып көріністері алақанға салғандай анық көрінеді.

Алжир — арабша аралдар деген ұғымды білдіреді, елдің аты астана атымен аталады. Жерорта теңізінің батыс бөлігіне орналасқан. Ол әкімшілік жағынан он бес уалаятқа, уалаят округке бөлінген. Негізгі халқы — алжирліктер, олар арабтардан және тілі мен мәдениеті соларға өте жақын берберлерден құралады, дін жөнінен — мұсылман-сүнниттер. Алжир қаласы — алтын қақпа саналады, жылына алты мыңдай кеме қабылдаса, оның аэропортына 35 мың самолет ұшып, қонады. Алжирде минералдық шикізат қоры мол, мұнай, табиғи газ, темір, қорғасын, мырыш, фосфорит, сынап өндіріледі. Жүзім жинау, шарап ашыту жөнінен Африкада оған теңесер ел жоқ, ал бидай, арпа өндіру, зәйтүн майын алу жағынан екінші орын алады. Кеңес Одағының көмегімен салынған мұнай және газ институты, тоқыма техникумы, сахара байлығын зерттейтін ғылыми институт бар. Сахараның солтүстік және шығыс аудандарында дүниежүзілік маңызы бар мұнай мен табиғи газ қорлары жатыр. Біз Алжирмен таныстықты дәл осы Сахарадан бастадық. Мұнай өндіретін Хасси Мессаудта болып, Мзаба, Лагуат, Медеа, Блида, ірі өндіріс орталығы Оран қалаларын араладық. Жалпы, алжирліктер ауыр қасіретті бастан кешірген халық қой. Осман империясынан кейін француздар, испандықтар, итальяндар және басқа да еуропалықтар бұл елді ондаған жылдар талан-таражға салып келді. Ұлтзаттық күрес жолында елуінші жылдардың аяқ кезінде бір жарым миллион адамынан айырылып, екі миллион адам тұтқын лагерлері мен қапас түрмелерде отырды, 9 мың қыстақ отқа оранған. Бірақ ер жүрек халық француз

үкіметіне өз тәуелсіздігін табандылықпен мойындатқан. Революциялық Кеңестің төрағасы және Қорғаныс Министрі Х. Бумедъенмен арадағы біздің әңгімеміздің өзекті тақырыбы осы болды. Қоштасарда мен оған елден арнайы апарған қазақтың шапанын иығына ілдім. Сол күні Алжир Демократиялық республикасының Сыртқы істер министрі А. Бутафликпен жүздестік.

Біз Алжирде санаулы күндер ғана болдық, бірақ екі елге бірдей пайдалы көп іс тындырдық.

1968 жылы қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының тапсырмасымен Иранға еліміздің парламенттік делегациясын бастап барған күндерім әлі есімде.

1935 жылға дейін Персия аталып келген, солтүстік тұсынан Түрікменстанмен шектесетін, 1971 жылы Иран мемлекетінің 2500 жылдығын тойлаған іргелі мұсылман елі ғой. Қаңтардың 16-сы күні Иранның астанасы Тегеранға ұшып келдік. Сенатор Д. Шариф Имами және басқа да ресми адамдар бар ықылас-ынтасымен қарсы алды. Біздің келу құрметімізге дастарқан жайып, сый көрсетті. Дастарқан басында премьер-министрі Әмір Аббас Ховейдпен, Иранның Кеңес Одағымен мәдени байланыс қоғамы басқармасының төрағасы, сенатор, генерал Амонолла Джаханбанимен таныстым. Қабылдау кезінде бізге мынадай бағдарлама ұсынды 1) Тегеранмен және оның әсем төңірегімен, тарихи айтулы орындарымен танысу; 2) Реза Пехлеви шаһтың мавзолейінде болу; 3) Шаһтың қабылдауында болу; 4) Меджлис төрағасына сәлем беру; 5) Сенатта сөз сөйлеу.

1925 жылы 31-қазанда 5-меджлис Каджер әулетін тактан түсті деп хабарлап, желтоқсанның 12-сінде Құрылтай жиналысы Сейд Зия-әд-Диннің тұсында әскери министр болған Резаханды Реза-шаһ Пехлеви деген атпен Иранның шаһы деп жариялаған екен. Содан 1941 жылғы қыркүйектің 16-сына дейін дәурен сүріпті. Сырттан келген сыйлы қонақтар Тегеранға келсе, елмен таныстығын, міне, осы Реза-шаһ Пехлевидің мазарат-мавзолейінен бастайтын көрінеді. Сол дәстүрден біз де аттап кетпей, Тегеранның шет жағындағы Рее деген жерге салынған мазаратты көрдік. Бұл — киелі жер саналады-мыс, үш мың жыл бұрын ежелгі Иранның астанасы осы жерде тұрған дейді. Ел бірінші Петрдің қандай насат кісі болғанын, бойының ұзындығы екі метр төрт сантиметр болғанын жақсы біледі ғой. Реза-шаһ орыс патшасынан екі-ақ сантиметр аласа екен. Атак-

абыройдан кенде болмаған, алған ордендерінде есеп жоқ, жиған қару-жарағын айтып тауыса алмайсыз.

Сәскеге қарай Реза-шаһтың мұрагері, өз еркімен тақтан кеткенде әкесінің орнына отырған Мұхаммед Реза Пехлеви шаһтың қабылдауына келдік. Ниаваран сарайындағы шаһтың ордасы көздің жауын алады, сыртын көріп сүйсініп жүрген біз, ішін көргенде тіпті қайран қалдық. Алтынмен апталып, күміспен күптелген орданы тұңғыш көруім. Кірсе шыққысыз деп, сірә, осындай үлде мен бүлдеге оранған жерді айтатын шығар. Шаһ менімен бір сағаттай әңгімелесіп, әуелі өзі елдің ішкі жағдайы, Ирандағы ақ революция туралы баяндады. Жалпы, Иранда жүргізілген ресми реформаның мазмұны оның “Ақ революция” деген кітабында түгел баяндалған. Мен одан хабардар едім. Реза-шаһ Чехословакиядағы оқиға туралы сұрап, сыр тартқан ыңғай байқатты. КСРО-ның сондағы елшісі екеуміз мәселенің мән-жайын егжей-тегжейлі түсіндіріп бердік. Ол парламенттік делегацияның келуін құптай отырып, өзара экономикалық байланыс туралы ойларын ортаға салды.

Делегация басшысы ретінде сенатта сөз сөйлеудің орайы келді. Тегеранның барлық газеттері сөйлеген сөзімді түгел жариялады. Онда терезесі тең, өзара сыйластық, ұлттық тәуелсіздік, бір-бірінің ішкі ісіне қол сұқпау принциптері негізінде кеңес-иран қарым-қатынасын нығайтуға мүдделі екендігімді білдірдім.

Әлбетте, біздің әрқайсымыз кезінде қызыға оқыған “Кәлила және Димнаны” тудырған парсылар туралы, талай-талай рубай, ғазелдерін жатқа білетін Рудаки, атақты “Шаһнаманы” қалдырған Фирдауси, “ақындар патшасы” атанған Унсури, ұлы философ, ақын әрі ғалым Омар Наям, Сағди, Лахути елі жайында ұзақ әңгімелеуге болады. Оның сәулеті, музыкасы, театры, жалпы көркемөнері мен экономикасы, әдет-ғұрпы, салт дәстүрін Исфаһан, Шираз, Абадан шаһарларын аралап, парсы шығанағындағы Харк аралын тамашалаған тұста көңілге тоқи жүрген, қуана көріп, сүйсіне тыңдаған шақ аз болған жоқ.

Дәл осындай рухани ләззатты Египетке барған сапардан да алып кайтқаным бар. Бұл 1970 жылдың қаңтары тұғын. Сегізінші бесжылдықтың шешуші жылы еді. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының тапсырмасымен парламенттік делегацияны басқарып бару — Кеңес Одағы сияқты ұлы державаның аманатын арқалап бару

деген сөз, ол зор жауапкерлік жүктейтін айрықша сенім еді. Мен жүзден астам ұлт және ұлыстың атынан барып, қазақ деген халықтың кім екенін, қандай ел екенін танытып қайтатыным, мені асқақ сезімге бөлейтін. Бұдан асқан абырой, бұдан асқан бақыт болмайтын. Қазақ боп туғаның үшін де тәубе дейтін сәттер аз емес еді.

Каирге келген күннің ертеңінде Біріккен Араб республикасының заң шығарушы жоғарғы органы — Ұлттық жиналысының жұмысымен таныстық. Оның қызметі жайында саяси экономия докторы, Египеттің, күллі араб шығысының, экономикалық проблемалары жөнінде жазылған көптеген еңбектердің авторы Лябиб Шүкейр Ұлттық жиналыстың төрағасы ретінде жан-жақты әңгімелеп берді. Біз Кеңес Одағының тікелей көмегімен салынған Египеттің басты кәсіпорындары — Асуан гидротехникалық жүйесінде, Хелуандағы металлургиялық комбинатта, сондай-ақ Александриядағы кеме верфін, Махалла-әл-Кубрадағы тоқыма комбинатында, Ат-Таһирдегі жаңадан игерілген жерлерді көрдік. Әрине, адамзат дамуының алтын бесігі болған ежелгі Египет тарихы, оның бүгінгі келбеті жайында көп нәрсе көкейде сайрап жатыр. Оны көзі ашық оқырман менен кем білмейді. Сондықтан, араб халқының аяулы перзенті Гамаль Абдель Насермен қалай кездескенім туралы айтып, әңгімені шиырсам деймін.

Бұл қаңтардың 19-ы күні Каир уақытымен күндізгі сағат екі болатын. КСРО-ның сондағы елшісі Виноградов екеумізді көптен күткен қимас жандарын көргендей қуанып қарсы алды. Ұзын бойлы, қыр мұрын, кең маңдай, нұрлы жүзді, қысқа бұйра да буырыл шашты, қиық мұрт, қыр қабақты, сымдай тартылған сымбатты кісі қос қолдап ұзақ амандасты. Қасын кере күлгенде мойылдай тұнық қос жанары от шашып, шуақты жүзінен нұр тамғандай. Біз бір-бірімізді аудармашысыз ұғынысып, ықылас-пейілімізді өз тілімізде, ол — арабша, мен — қазақша жеткіздім. Елші маған: “Сіздердің тілдеріңізде ұқсастық бар-ау, бірден тіл табысып кеттіңіздер” деп сұрады. Мен оған: “Ұғысқан жүректерге тіл кедергі болмайды, біздің дініміз бен діліміз бір” дедім.

Насер сөздің түбін түсіріп сөйлейтін кісі екен. Өте зерек. Ойын қарапайым да анық жеткізеді. Соған орай мұқият тыңдай да біледі, жөнімен пікір таластыра да біледі. Бір сағаттан астам уақыт ішінде көп мәселе

төңірегінде ой алмасылды. Бұл әдеттегі протокол үшін қажетті сыпайы, сырғытпа сөз емес, сыйластықтан туған сыр еді. Оның: “Біз бейбіт өмір тілейміз, бірақ тыныштықтың ауылы алыс боп тұр. Біз соғысқа лағнет дейміз, бірақ соғыс өрті анталап, қоршап тұр. Қандай қиындық болса да қасқайып қарсы тұруға бармыз, әділетті қорғауға қай халықтың болса да құқы бар” деген сөзі әлі күнге дейін жадымда жатталып қалыпты. Сан рет елдің қанды шеңгел қолының қасіретін бастан кешірген халқына 1953 жылы маусымда тәуелсіздіктің тәтті дәмін таттырған Гамаль Абдель Насер тарихта теңдесі жоқ ерліктер жасады. Оның рухы әділет үшін, тәуелсіздік үшін ұмтылған халқымен мәңгі бірге жасайды.

XXV

Әр заманның өз әні, өз сәні бар. Рухани байлықтың анасы — еңбек, ел зейнеттен гөрі бейнетке бейім болды, мешеу қалған ел экономикасын көтерудің қаракеті көбірек алаңдатты. 1964 жылдан 1986 жыл аралығында, мен зейнетті демалысқа шыққанша, Қазақстан коммунистерінің бес бірдей съезі өтіпті. Соның қай-қайсысында да кезекті бесжылдықта халық шаруашылығын өркендетудің негізгі қорытындылары шығарылып отырды. Республиканың табыстары таразыланды, экономиканы дамытудағы орын алған олқылықтар мен қателіктер сараланып, мейлінше әділ бағасын беруге ұмтылды. Мен қызметтен кеткелі біраз жыл болды, өткен жылдарға барынша сын көзбен қарауға, “әттеген-айларымызды” көбірек екшеп, барымыз бен жоғымызды електен өткізген сайын мына бір байламға табан тірей беремін, ел еңбекке жұмылды. Әркім шыққан тауым биік болсын деп, жеке-дара шаппады. Қол ұстасып, тізе қосып жұмыс істеді. Елдің дәулеті ассын, бағы тасысын деді. Сол арқылы тұрмыс жақсартуға күш салды. Меніңше, еңбектері еш кетпепті. Оны мына деректерге қарап-ақ аңғаруға болады.

Қазақ даласындай ұлан-ғайыр жер кемде-кем. Бір өзіне Ұлыбритания, Франция, Германия Федеративтік республикасы, Испания, Австрия, Голландия және Дания сияқты іргелі елдерді тұтас алғанда, емін-еркін сыйып кетеді. Сол кең-байтақ өлке отыз жыл ішінде өнеркәсібі,

ауыл шаруашылығы және мәдениеті өркен жайған республикаға айналды.

Бұған дейін де шет-жағасын айтқанмын, Қазақстан түсті, сирек және пайдалы металл өндірісі жөнінен елімізде елеулі үлес салмағы бар. Олар Өскемен қорғасын-мырыш және титан-магний комбинатының, Балқаш пен Жезқазған кен-металлургия, Лениногор мен Ащысай полиметалл комбинаттарының, Зырянның қорғасын, Павлодардың алюминий, Шымкенттің қорғасын, Ертістің металлургиялық-химия заводтарының ұйымшыл ұжымдарының жемісті еңбектерінің арқасында еселене түсті. Осы жылдар беделінде қара металлургия қарқынмен дамыды: Соколов-Сарыбай және Лисаков кен байыту комбинаттары Урал мен Қазақстан металлургиясының аса ірі базасына айналды. Еліміздегі ең қуатты ақ қаңылтыр цехы бар Қарағанды металлургиялық комбинатының тұтас кешенінің құрылысы аяқталды. Ермак ферросплав заводы іске қосылып, толық қуатымен жұмыс істей бастады.

Машина жасау және металл өңдеу саласы нығая түсті. Павлодардың трактор, Ақмоланың ауыл шаруашылығы машиналарын жасау, Өскеменнің, Қарағандының, Петропавлдың, Оралдың, Шымкенттің, Алматының заводтары пайдалануға берілді. Прибор жасайтын, энергетикалық және автомобиль өнеркәсібінің, химия, мұнай, құрылыс жол төсеу машиналарын жасайтын заводтардың шығарған өнімдері кеңінен мәлім. Республика ірі отын-энергетикалық өнеркәсіп орталығы ретінде танымал. Жүзден астам көмір және мұнай көздері ашылды. Қарағанды мен Екібастұз көмір бассейндері жоғары қарқынмен өркен жайды. Көмір өндіру 1955 жылы баржоғы 28 миллион тонна болса, бұл көрсеткіш 1986 жылы 130—132 миллион тоннаға жетті. Бұдан бұрын айтқанымдай, 1965 жылы шілдеде Маңқыстаудың бір эшелон мұнайы тұңғыш рет өңдеуге жіберілсе, 1976 жылы акпанда Қазақстан Компартиясының XIV съезінде жүз миллион тонна мұнай өндірілгені туралы айтылды. Республиканың энергетикалық шаруашылығы шапшаң қарқынмен өсті. Екібастұздың бірден-бір отын-энергетикалық кешені жасалды. Болашақта Екібастұзда жалпы қуаты 20 миллион киловаттық жылу электр станциясы бой көтермек. Электр қуаты 1955 жылы 14,5 миллион киловатт болса, 1986 жылы ол 85 миллион киловатт-сағатқа жетті. Қазақстан бұмен жылыту жүйесі бойынша

алдыңғы орында, химия саласында да көш бастап келеді. Шымкент пен Жамбыл өндірістік бірлестіктері іске қосылғалы бері біздің еліміз сары фосфор өндіру жөнінен дүние жүзінде бірінші орынға шықты.

Қазақстан — жергілікті, жеңіл, тамақ және сүт өнеркәсібінің өсу деңгейімен өзінің экономикалық қуатының қай деңгейде екенін көрсеткен республика. Алматы мақта-мата комбинаты, Қостанайдың костюмдік маталар, Өскеменнің жібек маталары комбинаттары, Қызылордада ленталық фабрика, көптеген қалалар мен аудан орталықтарында тігін және тоқыма фабрикалары шаңырақ көтерді. Семей, Шымкент, Алматы — халық тұтынатын тауар өндіретін аса ірі орталық саналып отыр. Автомобиль, әуе қатынасы, темір жол транспорты өркен жайды. Барлық облыс орталықтарында осы заманғы әуе лайнерлерін қабылдайтын аэропорттар жұмыс істейді.

Халық жұмыла көтерген жүк, міне, осындай. Мақтануға лайық іс тындырса, неге паш етпеске! Мынадай мысалдарға және жүгіне кеткім келеді.

Бірінші: Қазақстан өзінің 60 жылдық торқалы тойы тойланатын жылы өнеркәсіп өнімдерін 1920 жылмен салыстырғанда 875 есе көп өндірді. Тек тоғызыншы бесжылдықта 365 жаңа кәсіпорын, цех және өндіріс орындары іске қосылды. Қазір Қазақстан — еліміздің ірі өндіріс аймағы, оның рөлі мен маңызы жыл санап арта түсетін болады. Ол өнеркәсіптің кез келген саласының аса күрделі міндеттерін шеше алатын дәрежеде, тек қарапайым еңбек адамдарының қолымен жасалған бар игілікті тиімді пайдалана отырып, өнеркәсіп өндірісін дамыту ісін тиісті арнасына дұрыс бағыттап білсек игі.

Екінші: Ауыл шаруашылығы тың игерген және одан кейінгі жылдарда күрт көтерілді. 1954—1979 жылдар ішінде Қазақстанда 290 миллион тоннаға жуық астық, басқа да ауыл шаруашылық өнімдері дайындалыпты. Республикамыздың астық сатуда үлес салмағы едәуір өсті. Мемлекетке неғұрлым жоғары сапалы астықты мол беруде қолдан келгеннің бәрін жасадық. Әсіресе, 1979 жылы ұлы жеңіс деп айтуға лайық табысқа кенелдік. Тың игерілгелі бергі 25 жыл ішінде аса мол өнім жинаған жыл болды. Сол жылы 34 миллион 533 мың тонна астық өндіріліп, мемлекетке 1 миллиард 262 миллион пұт немесе 20 миллионнан астам тонна дән өткізілді. Тоғызыншы бесжылдық, шын мәнінде, астықтан тау

тұрғызған жылдар еді. Отан қамбасына жыл сайын орта есеппен 81 миллион тоннадан немесе бір миллиард пұттан алтын дән құйылыпты. Жоспар 233 миллион пұтқа артығымен орындалды. Тек осы қосымша өткізілген астық тың эпопеясы басталғалы бергі Қазақстанның мемлекетке өткізген бар астығынан үш есе асып түседі екен.

Бір жолы Алматыда өткен көкөніс өсірушілердің кеңесі кезінде “Алматы” колхозының төрағасы Леонид Манько қабылдауыма келіп, Қапшағай суын пайдаланудың арқасында Кербұлақтағы үй орнындай жерден қалай мол өнім алып отырғанын айтты. Шаруа жайын білетін адамның әңгімесінде бір нәр барын ішім сезіп отыр. Бос жатқан маң даланы неге игермеске, алақандай жерден алынған дүниені олжа көргеннен гөрі, түгел кәдеге асырсақ, мына астана халқы көкөніске қарқ болмас па еді?! Осы идеяны обкомның бірінші хатшысы Асанбай Асқаровқа айтып, Кербұлақ алабын игерумен шындап айналысуды тапсырдым. Бұл дер кезінде жасалған сәтті кадам болды. Арада біраз жыл өтті. Қазір Кербұлақ алабындағы шаруашылықтар миллионнан астам тұрғыны бар астананы ерте пісетін картофельмен, пияз және басқа да бау-бақшалық дақылдармен қамтамасыз етеді.

Үшінші: республикада 1936 жылы не бәрі 16 жоғары және 83 орта арнаулы оқу орындары бар екен. 1980 жылы жоғары оқу орны — 55-ке, оның ішінде, екі университет бар, орта арнаулы оқу орны — 231-ге жетті. Студенттер қаласының қатарына Қарағанды, Жамбыл, Ақмола, Шымкент, Семей қалалары қосылды. Ауылдарда, аудан орталықтарында, қалаларда жүздеген жаңа мектептер, бала бақшалар, ауруханалар мен емханалар, мәдени ағарту орталықтары бой көтерді. 1978 жыл — ұмытылмас жылдардың бірі. Алматыда бүкіл дүние жүзі денсаулық сақтау ұйымдарының халықаралық конференциясы өтті, оған 134 елдің өкілдері қатысты. Конференцияның биік мінберінен сенатор Эдвард Кеннеди сөз сөйлеп, Қазақстан астанасының ұмытылмастай әсер қалдырғанын, әсіресе 28 гвардияшы-панфиловшылар саябағындағы Даңқ мемориалының жүрек тебіренерліктей көңіл-күймен аралағанын әңгімеледі. Ол: “мен қазақ жерінде жылап тұрып туған ағам, АҚШ президенті болған Кеннедидің қанішерлер қолынан қаза тапқанын еске түсірдім” деді. Саясат әлемінде саликалы ой, сындарлы мінезімен дараланған Эдвард Кеннедимен мен осы

жолы жүздесіп, ашық-жарқын әңгіме-дүкен құрған едім. Ол өз алдына үлкен сыр.

Төртінші: 1973 жылдың басында-ақ республика әлемнің ондаған іргелі елдерімен байланыс жүйесін жолға қойған-ды. Социалистік ынтымақтастық елдермен тығыз қарым-қатынас орната келіп, оныншы бесжылдықта шығарған өнімдерімізді халықаралық көрмелермен жәрмеңкелерде кеңінен көрсетуге мүмкіндік алдық. Бұл шаралар экономикалық өзара көмек елдері жүйесімен жүзеге асырылса, республика бірқатар Азия және Африка елдеріне ғылыми-техникалық ықпал жасап, медициналық көмек көрсетті. Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жаңару — шет елдіктердің ерекше ықыласын аударып бастады. Социалистік ынтымақтастық елдердің партия-үкімет делегациялары, Европа, Азия, Африка, Солтүстік және Латын Америкасының парламенттік делегациялары жиі-жиі ат ізін салатын болды. Польшаның, Монғолияның, Болгарияның, кешегі Герман демократиялық республикасының, Лаостың, Эфиопияның және өзге де елдердің басшылары тұңғыш рет Алматы табалдырығынан аттады — Қазақстанды патшалық Ресейдің шалғай түкпірінде жатқан меңіреу ел деп санап келген олар жүзден астам ұлт, ұлыстармен бірге қоян-қолтық еңбек етіп, бір үйдің баласындай тату-тәтті өмір сүріп жатқан қазақ халқының өскен, өркендеген ел екеніне, оның шалқар даласының гүлдене түскенін өз көздерімен көріп аттанатын.

Бұлар — дос сүйсініп, дұшпан күйінетін іргелі істеріміздің бір парасы ғана...

XXVI

Қазақтан сөз қалған ба! Ертеректе бір ақынымыз:

“Дүние деген ұшқан күс,
Байқай алмай қаласың,
Басыңнан шарлап өткенін”, — деген екен.

Сол айтқандай, өмір деген бес күндік екен, аққан жұлдыздай зу етіп өте шығыпты. Бұл арада басыңнан бак ауса, алпыс күн тасыған дария алты күнге жетпей таусылады деп, өкініп отырғаным жоқ. Ел аман, жұрт

тынышта, басың аман, бауырың бүтін кезде зейнеткер болу, әрине, асарын асап, жасарын жасаған адам үшін қанағат тұтқандай абырой ғой. Арқа-басынды кеңге салып, емін-еркін дем алғанға не жетсін. Ат үстінде жүріп ағайынмен қоян-қолтық араласа алмадық. Зәуінде бір бара қалсақ, от ала келгендей қайтуға асығатынбыз. Жора-жолдастар да, дос-жарандар да қолға түсіре алмай, қапыда жүретін. Ендігі өмірді солармен бірге өткізудің сәті түскендей еді...

Бақсақ, адамның дегені бола бермейді екен...

Дүрбелең басталды. Бұйығы жатыр, ұйқылы-ояу жүреді деп ұлттық санаға салқын қабақ, салғырт көңілмен қарнымыз ашып жүргенде намысқа қамшы басты. Атаның ұлы — ер жігітке арту-арту бел келетіні, бел асам деп білек сыбанған сын шақта оқтан қатты сөз келеді екен. Сол желтоқсанда осыған анық көз жетті. Бүгін соған да шүкір деушілер көп. Ал оны сол кезде қалай-қалай теріс айналдырып, кімдерді есекке теріс мінгізбедік. Тіпті, үш ұйықтаса түсіңе кірмес жала жабылды. Абай айтқандай, қосқан аты алдында келсе, күреске түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанатын ақкөңіл қазақты ұлтшыл деп қап-қара күйені шімірікпестен жаға салды. Оған кең қолтық қазақ алдына жайған дастарқаным, адал асым ұрсын демеді, құдайдан тапсын деді де, іштен тынды, әліптің артын күтті.

Әрине, ел басына осындай күн туып жатқанда менің пәлен деп таусылуым білместік болар еді. Бірақ желтоқсан оқиғасының кілтін іздеп, тобықтай түйінін жасауға ұмтылғандар қайырылып келіп, қармақты маған салудан танбады. Баспасөз, бұқаралық ақпарат жарғақ құлағы жастыққа тимей мені жерден алып, жерге салудан жалықпады. Республикадағы қандай да болмасын келенсіз көрініс пен кем-кетікті бір менің басыма үйіп төкті. Бұған дейінгі елдің, еңбекші халықтың, оның зиялы қауымы жасаған игілік күмға сіңген судан бетер жоққа шығарылды. Айналып келгенде, өзбек ағайындарға жасалған қақпанды Қазақстанға, оның бұрынғы Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысына айнала құра бастады.

Жалғанда жалғыздық жаман екен. Ертелі-кеш тыным болмайтын телефондар сап тыйылды. Күні кеше ғана құрдай жорғалап, алдыңнан қия өтпей, қисынсыз жерден

киялай келіп сәлем беруге құштар “әріптестерім”, мені пір тұтып, ұстаз санаған қайран “шәкіртсымақтарым” біздің үйді айналып өтетінді шығарды. Тіпті базбіреулері аттанға ұран қосып, онсыз да лап еткелі тұрған шаланы үрлеуге асықты.

Ондайда ой жүйрік. Сан-саққа алып қаша береді. Жанның тәттілігіне емес, жылдар бойы мысқылдап жиған абыройдың шынымен-ақ батпандап шығып бара жатқандығы жанға батады екен. Әлгі бір аңызда айтылатын жәйт еске оралады. Мархабаты мол патша ашу үстінде өзінің қарамағындағы қызметкерлерінің бірін жазықсыздан-жазықсыз өлім жазасына бұйырыпты дейді. Бір күнгі жарық дүние кімге болса да қымбат қой. Соны қимай бара жатқан әлгі пақыр:

— Әй, патша, менің айыбым менің ғұмырыммен бітеді. Ал, сенің айыбың мен өлген соң басталса керек,— депті. Патша сөзден жығылып, құлына кешірім жасаған екен. Сол айтқандай, менің айыбым басталатындай кімге қиянат жасап, кімді жылатқандай едім дегенді ойлаумен болдым. “Апыр-ай”,— деймін өзіммен өзім оңаша қалған тұста,— ашық айтсам да ашынып, ауыр айтпаушы едім. Ақыл тезін алға салғандай күн кештім-ау деп жүргенде, бұл қалай? Досы жоқпен сырласып, досы көппен сыйластым деп жүргенім бекер болғаны ма? Мен алтын басты азаматтармен үзеңгілесіп, үлкен іс тындырып жүрдім десем, қара бастың қамын кешкен кеудемсоқ пенделердің ортасында өзімді өзім алдап, арбауға түскен екенмін ғой. Жарқылдағанның бәрі алтын емес екендігін, жалпақтағанның бәрі жанашыр еместігін ажырата білетін сияқты едім. Сонда біреудің көз алдындағы сабанын көріп, өз көзімнің алдындағы дөңбекті көрмегенім бе? Мейлі ғой, кіл жақсыны жинау жоқ, көп ішінде, күріш арқасында су ішіп жүрген күрмек болмай тұрмас. Уа, шіркін! Абай жарықтық:

Жаман дос — көлеңке,
Басыңды күн шалса,
Қашып құтыла алмайсың.
Басыңды бұлт шалса,
Іздеп таба алмайсың,—

деп тап басып айтқан екен ғой. Мейлі, пәлесі жүғар деген пенделік шығар. Оған өкінбен!

Ең бастысы, сол күндері өмір жолымды ой елегінен өткізген тұста жоғары қарап оқ атпағанымна көзім жетті. Жалған дүниеде үш арсыз тірліктен: арзан күлкіден,

бойкүйез ұйқыдан, жеңіл олжадан бойымды аулақ салғаныма іштей тәубе дедім. Ақылы қысқа, ойы келте жанды дос санап, сырымды ашқан жерім жоқ. Соған қуандым. Дүниеде жаман адамның айғақ болғанынан ауыр азап жоқ шығар. Солардан іргені аулақ салғаным ауыр күндердегі азапты ойлардан тез сергуіме себеп болды.

Сосын, шын жанашырсыз, тілеуқор інісіз еместігім ертерек ес жиғызып, ерекше қанат бітірді. Тыңдай білген құлаққа:

“Досың емес тойдағы табақтасың,

Бас бүтінде отырар мадақтасып.

Досың сол, кім қол берсе, қамыңды ойлап,

Басыңа күн туғанда, сорың қайнап”, — дегенді жадына тоқығанын қалар ем. Мен бұл арада қызметтің алтын белдігін тағынғанша өз жаныңды жеп, тыныш отырғаның жақсы дегенді айтудан аулақпын. Әңгіме — жан дос, адал іні, ер азамат сен құрдымға батып баратқан тұста танылады. Жан азабын, оның ашы айғайын сол ғана есітеді, сол ғана түсінеді. Осы арада мына бір аңызға, аңыз да болса, ақиқаттан артық әділ сөзге жүгіне кеткім келеді.

Қазақты Абылай, қалмақты Қалдан билеген заман екен. Айдарынан жел есіп, айбарынан жер тітіркенген Қалдан Абылайға қыр көрсетіп, өз ықтиярымен берілісін деп, ең жақын уәзірінің туған атасын елшілікке жіберіпті-міс. Ыға қоятын Абылай қайда, өкпеге қиса да өлімге жібермейтін елшісін өлтіріп, Қалданға тұратын жерін айтсын деп хабар жолдайды. Қанына қарайған Қалдан қазақ ханының мына қорлығына шыдай алмай, жер қайысқан әскерін жорыққа аттандырады. Ол кезде батырға жүгінетін заман. Сап түзеген әскер алдында Абылайдың алпыстан асқан өкіл атасы жекпе-жек кезінде жаудың жеті бірдей сен тұр, мен атайын дейтін қызыл көз батырын жер жастандырады. Бірақ ант ауып, осы шайқаста қалмақ жеңеді. Абылай бастаған жүз сарбазды Қалданға тірідей алып бармаққа ала жөнелді. Қалмақ хантойшысы қазақ ханын сынамақ болады. Үйіндегі төсенішті түгел шығартып, құр қара жерді қалдырады. Ондағы ойы хан қара жерге отырар ма екен, жоқ па екен, еліне қадірі болса қасына ерткендері құрмет көрсетер, көрсетпесе соны көрейін дейді. Хан тағдыры қыл үстінде тұрған сындарлы шақ екен бұл.

Содан сегіз қалмақ төрт кісімен Абылайды мейманасы асып-тасып отырған Қалданның алдына алып келеді. Келсе, үй іші жылан жалағандай, отырайын десе ызды кара жер, түрегеп тұрайын десе хан аты бар. Ол не отырудың, не отырмаудың жөнін таппай тұрғанда, қасына ерген кісілердің бірі үстіндегі жібек шапанын шешіп, Абылай ханның астына төсепті. Оған ол үш серігімен жайғасыпты.

Қысқасы, Абылайдың қанын мойнына жүктегісі келмеген Қалдан мына бір тектілікті, ел иесіне деген құрметті көрген хантойшы қазақ ханын жүз кісімен аман-есен елге қайтарады. Жолда: “Хан ием, бұрын ат табылса тон табылмай, тон табылса қару-жараққа зәру боп, қолын қысқа ғып келген өкіл атаң ел сенбес ерлік жасады. Ауыр сәтте арым жаным садағасы, деген сарбаздарыңыз көзсіз батырлық көрсетті. Солардың қайсысына көңіліңіз толып, қайсысын жақсы көріп келесіз?”— деп сұрапты бірі. Сонда Абылай хан: “Бәріңе де дән ризамын. Дегенмен көңілімнің төрін бір адамға ұсынып отырмын. Ол Қалданға таба қылмай, қысылшан шақта қадіріме жетіп, жібек шапанын астыма төсеп қасиетімді асырған Ембет батырдан артық адам жоқ”,— депті.

Міне, Абылай атамыз айтқандай, басыма бұлт төнген қиын-қыстау күндерде қанаты қайырылған қартты қанаттандырған бір Азамат болды. Ол — Олжас Сүлейменов! Кім қалай қабылдайды, ол жағын білмеймін, бірақ кешегі бірінші хатшының намысын жыртысты демеймін, қашанда ақиқатты, шындықты жаны сүйетін, адалдықты жырлайтын ақын әділ сөзін айтты. Ол үстіндегі жібек шапанын емес, ар алдындағы Азаматтық сөзін айтты деп білем. Бәлкім, бір кездері “Аз и Я” пышаққа түсіп, Олжас қуғын-сүргінге ұшыраған тұстағы менің аз-кем шапағатымның есесін қайтару емес, солай деп ойлаған болса, ондай жымысқы ойдың жетегіне ілескен кейбір ағайынның адасқаны. Мен “Аз и Я”-ның авторын емес, тар маңдай қазақтың бағына құдай берген табиғи талантқа қорған болуға үмтылдым. Ол үшін өкінбеймін. Бірдің емес, бүкіл елдің сөзін сөйлер артық туған ақындары бар елден бақытты ел жоқ. Олар арына ғана жүгінеді, ақындық жүрегіне ғана сенеді.

Әлбетте, көпке топырақ шашудан аулақпын. Қабырғанды қайыстырғандай қасіретті күндерде халқым қанатының астына алды. Үлкені бар, кішісі бар — бәрі

сәлемін үзбей, сәті түскен жерде ықыласын танытып, жабырқаған көңілге жұбаныш болар сөзін айтты. Қара халықтан асып қадіріңе жетер ешкім жоқ па дедім. Мен бұлт сейіліп, аспанымызға күн нұры сәуле шаша бастаған бүгінгідей шуақты күндері еліміз егемендік алып, тәуелсіздік туын көтерген шақта баршаңызға алғыс сезіммен ықылас білдіре кеткенді жөн көріп отырмын.

Рас, мен де жұмыр басты, екі аяқты пендемін. Мен де ет пен сүйектен жаратылғанмын. Өткен күндерге ой жүгіртіп, әрбір қадамымды таразыға салған жайым бар. Шығыс даналығы: басқыштың төменінен бір-бірлеп басып қана жоғары шығуға болады дейді. Мен биікке осылай көтерілдім. Баз біреулердің:

Жанашырың болмаса
Жатпен жалғыз жүрмеңіз.
Қостаушыңыз болмаса,
Біле тұрып, білмеңіз,—

деген сөзіне иланған емеспін, иландырғым да келмейді. Илану деген сөз — өзіңді-өзің алдау деген сөз. Балкім, белгілі мөлшерде осы жерде бұл “гимнге” айналса, оған қоғамдық құрылысты құрбандыққа шалып, жеке адамдарды — қолында мөр, билік бар басшыларды сырт айналып өтіңіз деп айтудан аулақпын.

Тезек төре ұрлық қылған бір топ жігітті дарға асқалы жатқанда Кебекбай деген би топ ішінен суырылып:

— Дат! Ау, төре, менің бір сұрағым бар,— депті.

— Айт.

— Айтсам, су басынан тұна ма, әлде аяғынан тұна ма!— деп сұрапты.

— Аяғынан су тұнатын ба еді, басынан тұнады да!— деп жекиді Тезек. Сонда Кебекбай:

— Олай болса, төрелігіңе құлдық, елдің төресі бола тұрып алдымен ұрлықты өзің жасайсың. Елде ұрлық-қарлық тыйылсын десең, алдымен жазаны өзіңнен бастау керек,— деген екен.

Жөн сөзге тоқтамау арсыздық.

Мен өзіме қатал сын көзбен қарауға ұмтылдым. Өзімнің өмір жолыма өкінбесем де, халық сенген, партия аманат еткен қызмет мінсіз болды дей алмаймын. Шарифатта: жақсылық жасағанда да өзіне жасайды, жамандық жасағанда да өзіне жасайды дейтін қағида бар. Сол айтқандай, кім абыройсыз болғысы келеді, кім ар алдында адал болғысы келмейді. Жаңылыспайтын жақ,

сүрінбейтін тұяқ болса, төрткіл дүние түгелдей шаттыққа кенелмес пе еді, ішкені алдында, ішпегені артында дегендей, үлде мен бүлдеге оранып отырмас па еді. Менің ылғи да мынадай қорытынды тоқтау жасататын: ел басшылары ерекше жағдайда болды. Құдай-ау, саяжай дейсіз бе, самолет, машина дейсіз бе, тіпті үстіңізден шыбын ұшырмауға бар күзет дейсіз бе — бәрі бар. Ал мұның бір ғана өтемі бар еді, ол — халық үшін қалтқысыз еңбек ету. Сол жұмыстың нәтижесі қандай, ол өз алдына дербес әңгіме. Ал күніне тапжылмастан, кейде табан тоздырғандай он алты — он сегіз сағат жұмыс істейтінбіз. Социализмнің бір жеңісі — сегіз сағаттық жұмыс күні десек, конституциялық құқымызға қарамастан таңның атысы, күннің батысы демей, қашан сол күнгі шаруа бір жақты болмайынша, үйге қайтпайтынбыз. Оның үстіне күн сайын ағылып келіп жататын почтаны оқу, қат-қабат құжаттарды қарап, тиісті нұсқау беру, дамылсыз соғылатын “ВЧ” арқылы сөйлесу — осының бәрі бір кісіні сүріне құлатарлықтай шаруа еді.

Басқалай жұмыс істеу мүмкін емес. Әбден қалып алғанымыз сонша, байлаулы баспақтай шыға алмай, шыр айналып жүргеніміз. Саясаттың жөні бір бөлек, ал күн сайын, сағат сайын әлденеше рет оралып отыруға тура келетін республикадағы әлеуметтік жағдай, мәдени өмір, экономикалық ахуал соған мәжбүр ететін.

Қазақстан қандай республика екені өздеріңізге мәлім. Атырау мен Алтай, Қаратау мен Қостанай даласына дейін созылып жатқан ұлан-байтақ жерді жылына бір рет аралап шығу, әлдекімдер айтып жүргендей, бой жазып, сейіл құру емес. Аудан-ауданда болу, шаруашылықтарды, заводтар мен фабрикаларды, құрылыстар мен ғылыми орталықтарды көру..., ондағы қарапайым колхозшылармен, шопандармен, дикан-механизаторлармен, жұмыскерлермен, ғалымдармен жүздесу, пікір алмасу, талап-тілектерін тыңдау, кейбір зәру мәселелер жөнінде ақылдасу..., әр түрлі деңгейде өтетін кеңестерде, активтерде, пленумдарда сөз сөйлеу... уақытты ғана қажет етпейді, сонымен бірге қайрат-жігерді, талмай ізденуді, оқып-үйренуді талап етеді. Бұған Орталық Комитеттің Пленумдарына баяндама дайындауды, бюроға басшылық жасауды, Саяси Бюроның мәжілістеріне қатысуды қосыңыз, колхозшылардың, жазушылардың, комсомолдың, мұғалімдердің, әйелдердің... съездерінде сөз сөйлеу,

жер-жерден келіп жататын ұсыныс-пікірлерді, өтініштерді былай қойғанда, арыз-шағымдар қанша қол байлады. Қатардағы жұмыскерден бастап министрге дейінгі дәрежедегі адамдарды қабылдау, алдына келген үлкен-кішіні мұқият тындап, қолдан келгенше тілегін қанағаттандыру үлкен жауапкершілік емес деп кім айтқандай. Зады, республика деңгейінде ең соңғы маңдай тірейтін жері өзің екенін білесің, соңғы үміті де сенсің. Сондықтан алдына келген жан риза боп шықпай сенің ішкен асың бойға сіңуі, тіпті бір нәрсе тындырдым деудің өзі ұят.

Міне, осындай қат-қабат шаруаға қарамай шетелдік делегацияларды қабылдауға, журналистермен сұхбаттауға уақыт табуға тырысасың. Әрине, жіпке тізгендей бәрін санап шығу мүмкін емес. Бұл бірінші хатшының күнделікті тыныс-тіршілігі, өмір ағымындағы іс-харакеті. Және бір күн бір күнге ұқсамайтын. Тіпті шет елге делегация құрамында, не оны басқарып баруға тура келген тұстың өзінде әр сапар сайын жаңа міндет, мүлде жауапты міндет арқалап аттанатынсың. Қалай дегенмен әр елдің салты басқа, иті қара қасқа... Жан-жақты хабардар болып бармасаң, ұңғыл-шұңғылын біліп бармасаң, көктен түскендей көзді жұмып жүре алмайсың ғой...

Енді сол бір асау ағыс кілт тоқтап, күлазыған далада жалғыз қалғандай күй кешкен күнге де жеттік. Бұрырқанған өмір сап тыйылғандай... Әуелі кезде мынау ию-кию боп жататын дүние шынымен-ақ бұрауы ұмыт қалған сағаттың тоқтағанындай көрінген... Біздің де көкөрай көктеміміздің, жайқалған жазымыздың өтіп, сарғайған күзіміздің аязды қыспен астасып бара жатқаны осы шығар деп, тағдырдың маңдайға жазғанынан артыққа енді тәуекел жасай қоймайтынымды іштей мойындағандаймын. О, дүние-ай, десейші!..

Осы кітапты жазуға отырған күннен бастап және бір өмір арнасы ашылды. Ұрланып өтіп жатқан уақыт шіркін жетпейтінді шығарды. Бұрауы ұмыт қалған сағаттарға жан бітіп, қылдай тілдерінен тіршілік үні қайта естілді. Дүние қыраулы қыспен бітпейді екен. Сақылдаған сары аязда да өмір тоқтамайды екен. Көктемнің қайтып оралмасын білсең де үміт дүниесі ертеңгі күнге асықтырып, ойдағы көмескі тартқан сәулелерге нәр бергендей еңсенді көтеріп, айналана серги қарайсың ба, қалай. Қалам ұстаған ағайындар айтатын шабыт шіркіннің ақ бозы маған да жолдас

болғандай ма, қалай... Шылбырын ұстатып, өткен өмірге қозғау салдырғандай қамшылай ма, қалай... Неде болса, тәуекелге бел байладым. Атың жүріп тұрған кезде ылғи бәйгіден келетіндей сезінетін әдетің. Енді бақ емес, бап шабады. Жиһаз орнына кітап жинаған ем жастайымнан. Оның рәтін елу жылдан астам серік болған жан жарым Зуһра Шәріпқызы көрді. Обалы нешік, әдебиетті жанындай сүйетін, өнердің тылсым сырларына зейін қоятын. Және оқығанын айтып отырудан жалықпайтын. Ол кісі дүние салғалы өзім сығырайып ұзақты күн ермек ететінді шығарып ем, осы естелікті жазу барысында оным кәдеге жарады. Өзімнің архивтерімді, бұрынғы-соңғы жазбаларымды, кітаптарымды, өзім жайлы жазылған очерктер мен мақалаларды, әңгіме-сұхбаттарды, керек десеніз, кейінгі жылдардағы көрпе астынан ши жүгіртіп, күйе жағуға ұмтылған дүниелерді де қайта қарап, ой елегінен өткізуді әдетке айналдырдым. Бұл тірліктің де өз ләззаты, өз мехнаты бар екен...

* * *

... Қай кезде де Орталық Комитет, үкімет қаулыдан кенде емес. Уақыт талап еткен және ел кәдесіне асарлық ондай құжаттардың талайы қолдан шықты. Бірақ оның орындалу жағына ұяттылауымыз. “Шала молда шарқ етер, төңіректі қарқ етерден” аса алмай жүрдік. Салғырттық салқыны меңдеп алған. Сен салар да, мен салар, атқа жемді кім салардың кебі шалғайдан тартып, жеткен жеріміз осы. Тегінде “жігіттің сөзі өлгенше өзі өлсін” дейтін дәрежеге көтерілмейінше, істе береке, сөзде пәтуа болмайды.

...1972 жыл сәуір айында КОКП Орталық Комитетінің “Партиялық құжаттарды айырбастау туралы” қаулысына сәйкес Алматы қаласындағы Совет аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Кеңес Мұстаханұлы Аухадиев маған партия билетін тапсырды. Кеңес өмір жолын қарапайым еңбектен бастап, комсомол жұмысында ысылған жігіт. Сөзден гөрі істің адамы. Кейін партия, Совет қызметінде істеді. Алматы қалалық атқару комитетінің төрағасы, астаналық облыстың партия ұйымын басқарды, ал 1985 жылы қыркүйек айынан ша-

руашылық жұмысқа ауысты. Өмір деген үлкен мектептен өткен азамат.

Партия билетін айырбастау еріккеннің ермегі емес. коммунистердің қатарын алаяқтардан, мансапқорлардан, маскүнемдерден, алыпсатарлардан, жатып ішер кері жалқаулардан, ұры-қарылардан, партияның мұратты ісін кара басының пайдасына пайдаланып, қоғамдық мүддеге мансұқ етушілерден арылтып, мейлінше тазарту еді. Сөз жоқ, бұл игі шара-тұғын. Бірақ біз оны қалай, қандай дәрежеде жүргіздік? Ол әрбір коммунистке, әрбір партия ұйымына сын болғандай еді. Өкінішке орай, қасқыр терісін жамылғандар қай кездегідей жауын-шашынның арасынан өтіп кетіп, жеме-жемге келгенде партиялықлығын бетперде ғып ұстады. Әрине, жау кеткен соң қылышыңды тасқа шап дегеннің кері келіп отырып тұста мұны айттың не, айтпадың не.

Маған сол жолы № 00000011 билет табыс етілді. Бұрын қалай оны киелі санасам, бұдан былайғы жерде де қастерлеп ұстаймын. Журналистер менімен жақсы әңгімелеседі. Әр түрлі партия құрылып, әрқалай ағым пайда бола бастаған тұста: “Сіз оңшылдарды жақтайсыз ба, жоқ солшылдардың позициясын мақұлдайсыз ба?” Болмаса центристер жағындасыз ба?” деген сұрақты киісе-көлденең тартады.

Менің жауабым айқын деймін оларға. Оңшыл, солшыл, центрист дейсіңдер ме, жоқ басқа қандай партияң бар, олардың ешқайсысында шаруам жоқ. Қазақшалап айтқанда, алты аласы, бес бересім жоқ. Мен — коммунистпін! Лениндік ізгі мұраттарды жақтаймын. Сол жолда аянбай тер төктім, ешкімнің діңбінін аттағаным жоқ, ғайбат сөзден бойымды аулақ салдым. Иманым жолдас болса, ендігі оздырар шаруа осы.

XXVII

...1972 жылдың тамызы әлі есімде. Аттан түспей ұйқы қашқан, беймаза күндер көбейген науқан кезінде Қостанайда жүр едім. Мәскеуден Л. И. Брежнев телефон фон соқты. Әдеттегісінше амандық-саулық сұрап, арасында әзіл-қалжыңымен тұздықтай сөйледі де:

— Қарсы болмасаң, өз көзіммен өсірген астығыңды көріп қайтқалы отырмын, — деді.

Кеңесті Көкшетауда өткізуді жөн деп шештік. Леонид Ильичті сонда қарсы алдык. Бұл қара қошқыл бұлттың жер бауырлап жатып алатын кезі. Жаңбыр шелектеп құйып тұрған. Аэропорт маңындағы көз жетер жердегі егін көкорай шалғыннан бетер жайқалып жатқан. Брежнев самолеттен шығып, айналасына маңғаздана ұзақ қарап алып:

— Мені қайда алып келдің, Димаш-ау? Мынауың астық емес, шабындық қой,— деді.

— О жағына саспаңыз. Бәрі ойдағыдай болады. Бұйырған ырыздық қашпайды және ұялмастай астық береміз,— дедім.

— Тіліңмен бал ішкізгендейсің,— деп әзілдеді ол,— бірақ биыл жағдай мәз емес. Алақанымызды жайып капиталистердің алдына тағы барып жүрмейік.

Брежнев кеңесті дүрілдетіп өткізді. Елдің ынта-ықыласы да бөлек еді. Кейбіреулердің, сарандық танытқаны үшін шаңын қағып та алды.

— Астықты өңірлерді құдай қырына алып тұр. Құрғақшылық. Нансыз қалмайық десек, бар егінді шашпай-төкпей жинап алайық. Ал ауызды қу шөппен сүртіп үйренген ағайындар биыл кешірім күтпесін,— деді. Облыстық партия комитеттері хатшыларында арық айтып семіз шығуға ұмтылған қулық та жоқ емес-ті. Қазір аузын қу шөппен сүрткендей сыңай танытса, кейін жиын-терін аяқталып, есеп-қисабы түгел жасалған тұста, міне, көрдіңіздер ме, біз қалай жұмыс істедік деп, бөркі қазандай боп шыға келмек. Оны бас хатшы бір кісідей біледі. Қыспаққа алып, қақпайлап отырғаны содан. Леонид Ильичтің ауырлап айтқанына да, қалжыңмен түспалдап сөйлегеніне де хатшылар түсіністікпен қарайтын. Бұл жолы да оны риза еткендей ықылас танытқан.

Міндет айқын еді. Оны сөзбұйдаға салып жатпай-ақ:

— Республика астық сату жоспарын орындайды. Оған шүбә жоқ. Бірақ жоспардан тыс қанша береміз, соны облыс басшыларымен оңаша отырып ақылдасып алайық. Бізге бір жарым сағаттай үзіліс керек,— деп мәлімдедім. Брежнев екі сөзге келген жоқ, келісімін берді. Біз оңаша мәслихат құрып, бар-жоғымызды таразылауға кірістік. Сосын араға екі сағат салып кеңесті одан әрі жалғастырдық. Оған дейін бұл жиынға шақырылмаған оңтүстік облыстардың басшыларымен телефон арқылы байланысып, қандай байламға келгендерін білдік. Ал Бородин, Кручина, Әуелбеков, Демиденко,

Протазанов, Морозов, Қоспанов, Журин, Буров және Банников тиянақты сөзін айтты. Сөйтіп тастүйін пікірмен жиналған бетте Леонид Ильич маған қарап:

— Димаш, хатшылар уәдеге қарқ қылды. Табан тірейтін нақты бір цифрды естімей көңіл күпті боп отыр,— деді.

— Құрғақ сөзге жоқ екенімізді өзіңіз білесіз. Біз арық айтып семіз шыққымыз келіп еді. Оған сіз неде болса берерімізді өз құлағыңызбен естігеніңізді мақұл көріп отырсыз.

— Бүкіл ел өздеріңе ғана үміт артады. Сондықтан буынсыз жерге пышақ салғандай көрінуім мүмкін.

— Биыл бір миллиард елу миллион пұттан кем астық бермейміз. Жеміміз де, тұқымдық астығымыз да мұның сыртында. Діқан-механизаторларды да құралақан қалдырмаймыз.

— Онда ерледіндер, жігіттер!

Ол кеңес бітісімен Мәскеуге телефон соғып, Косыгинмен сөйлесті. Қабағы ашылған, жайдары калыпта:

— Қазақстандықтар жарады! Мемлекетке биыл бір миллиард пұт астық тапсыруға міндеттеме қабылдады...

Алексей Николаевич арғы жақтан қостай бастады білем, Леонид Ильич:

— Сол бәрекелді дегенді мен де аяп калып жатқаным жоқ,— деп күлді.

Қонақасы — қазақтың бөлінбеген еншісі ғой. Жолға шығар алдында жайылған дастарқан үстінде Брежнев аса көңілді отырды. Ол кісінің көңілі көтеріңкі болса, қалған жұрттың қалай сезінетінін іштеріңіз біледі ғой. Сөз реті келген соң, айта кетейін, тегінде Леонид Ильич оқтау жұтқандай сазарып, қабағынан қар жауып отыратын адамдардың санатынан емес еді. Қайта әзіл-қалжыңы қатар жүретін. Реті келген жерде өзі жайлы, өзінің әріптестері туралы қаймағы бұзылмаған анекдоттарды айтып, елді қыран-күлкіге батыратын.

Ол Көкше жерінде бір тәулік жүріп, көтеріңкі көңілмен Алтайға аттанды. Аттанып бара жатып:

— Сендер оңай құтылдындар. Бара оларға қамшы басатын шығармын, деп, бір күлдіріп алды.

Астықтан берген уәдеде тұрдық.

* * *

Бақанас — Алматы облысындағы Балқаш ауданының орталығы. Астанадан түп-тура екі жүз шақырым. Әрине,

арқа-басы кең адам үшін бұл ат арытып, тон тоздыра қоятын жер емес. Ал, бір қолын екі ете алмай, әрбір минөтін қасқалдақтың қанынан бетер қастерлеп, қайтсем тиімді пайдаланам деп жүрген кісіге ит арқасы қиянмен бірдей. Маған бір емес, бірнеше рет зор сенім көрсетіп, республика Жоғары Кеңесіне депутат етіп сайлаған тұста мен осы екінші жағдайды бастан кешіп едім. Соған қарамастан осынау ырысы арылмаған, ынтымағы жарасқан, халықтың қасиеті дарыған, елдің салт-санасы, дәстүрі сақталған жерге сәлем беріп қайтуға асық едім. Әлі де сол әдет, сол мінез бар. Ат ізін салмай кету айып сияқты. Оның үстіне қазақ аманатқа адал болған. Бұрын іспен әжеттерін өтемес, енді сөз жәрдемімді ғана алға саламын.

Ауыл қарияларымен сұхбат құрудың өзі бір ғанибет еді. ~~“Атасы кімнің бар болса — асқар биік тауындай”~~ деген нақыл айна-қатесіз айтылған асыл сөз ғой. Күні кеше ғана қалың елді жаңа өмірге бастаған, сол жолда аянбай күш-қайрат жұмсаған Медет, Асан, Қалжанбай, Қалық, Иманқұл, заты орыс дегені болмаса, жергілікті халықпен біте қайнасып, қазақтың ғұрпын, салтын бойына сіңіріп өскен және қазақша судай білетін Крылова және басқа да ақсақалдар мен әзиз аналар ізгілік пен даналықты қатар жалғастырған көненің көздері еді. Әсіресе, ақылы ақындығымен, көргені мен көкейге түйгені кісілігімен дараланған Бигелдінің Балтағұлы айрықша назар аудартатын. Елдің ертеңіне, ұрпақ келешегіне алаң көңілмен елендеп отыратын қайран қарттар ізін қуып, өкшелерін басқан осы Балқаш ауданын басқарған Құсайын Бижанов, Қазтай Ұлтарақов, Молдажан Қозыбаев, Әниятолла Ахметовтарға ақылшы болған ағалар еді.

Баканасқа барған сайын олардың мұқтаждары, әсіресе ауданның әлеуметтік, экономикалық мәселелерін шешуге ұмтылатынынмын. Жаңа совхоздар ұйымдастыру, мәдени және тұрмыстық объектілерді салу — қысқасы, аудан өмірінің өзекті проблемаларын ақылдаса отырып қолға алатынбыз. Бір жолы облыс басшылары бар, арнайы шақырылған білікті мамандар бар — түгел Кербұлаққа жиналды. Ғасырлар бойы тусырап жатқан, аңызға желдің өтінде ақ шағылға оранып жатқан кең алапты игеру мәселесі күн тәртібіне қойылды. Күн өткен сайын қанатын жайып, халқының саны күрт өсіп келе

жатқан Алматыны пиязбен, картоппен және басқа да көкөніспен қамтамасыз ету шешімін күткен іс еді.

Қашанда келісіп пішкен тон келте болмайды ғой. Ұшы-қиыры жоқ тың алапты игеруді біржола қолға алу жөнінде берік байлам жасалды. Ол үшін қаладағы жобалау ұйымдары мен су шаруашылғы құрылысшыларын, сондай-ақ күрделі істің күрмеуін шешуге қатысты дейтін мекемелерді түгел жұмылдыру қажет деп табылды. Ортақ мүддеге олар бір кісідей жұмылды. Әрине, біреулер ақ дегені — алғыс, қара дегені — қарғыс бірінші хатшы айтқан соң, қоғадай жапырылмай қайтсын дер. Жок. Бұл өмір талабы еді. Оны үлкен де, кіші де дұрыс түсінді. Жаңа совхоздарды ұйымдастыруға іргелес шаруашылықтар араласып, қазақтың кәделі жолы — жылу беруі, Кербұлақты игеру барысында Қапшағай теңізін пайдаланбай-ақ, жер асты су көздерін іздестіру жұмыстарының жүргізілуі елдің ықылас-ынтасын айтпай-ақ аңғартқандай еді.

Кербұлақ алабын игеру жөніндегі шешімнің дұрыстығы мен дер шағында қолға алынғандығын өмірдің өзі дәлелдеді. Одан бері қанша жыл өтті. Қазір онда шаңырақ көтерген шаруашылықтар миллионнан астам тұрғыны бар астана халқын ерте пісетін картоппен, пиязбен, қауын-қарбызбен жабдықтап отыр. Ол ол ма, Кербұлақтың бала түгілі басқамыз да тамсанып жейтін сотасы қандай! Баданадай-баданадай жүгерісі — берекелі астық, құнарлы азық.

...Оразамызды газет, журналдармен ашатын әдетіміз. Радио не айтар екен деп, құлақты түрік ұстаймыз. Әрине, мерзімді баспасөзде жарияланғандарды көз майынды тауысқандай түгел оқу, теледидар және радиодан берілген хабарды сарсылып отырып тыңдау мүмкін емес. Ал, республика экономикасына, әлеуметтік, мәдени өмірге қатысты орынды ұсыныс, проблемаларды назардан тыс қалдырмай және дер кезінде қолдау көрсету жазылмаған қағидаға айналған-ды. Кәсіпорындар, колхоз, совхоздар қол жеткізген табыстары туралы рапорт беріп, алдағы атқарар межелі істері жөнінде ойларын ортаға салып жатса, ол жалған ұраншылдық емес еді, алдамшы ақпарлар емес еді. Онда еңбек адамдарының маңдай тері, ақыл-ойы, ізденіс іздері жататын. Рас, көп ішінде көзбояушылық болмады дей алмаймын. Данк пен дақпырт жетегінде амалын тауып, алғы сапқа арам жолмен ұмтылушылар шаң бермей қалған жок. Бірақ бір

қарын майды бір құмалақ шірітіпті деп, көпке топырақ шаша беру тағы келіспейтін сияқты. Ондай келеңсіз көріністер бұқаралық ақпарат құралдарының өткір сынына ұшыраған тұста арқасын қағып, кешіріммен қараған түс, әй қайдам, болмаған сияқты. Бірақ газеттер, ашығын айту керек, өрісін түске дейін тауысып алған жалқау малшыдай таптаурын болған тақырыптардан айналып шықпайтын, сынаржақ сындардан аспайтын. Мәселен, бастауын екпіндеп бастап, аяқтауға келгенде ащы ішектей созылған құрылыстар, күрделі құрылыстағы әсіресе, мәдени объектілер жөніндегі кешеуілдеу үсті-үстіне жазылып жататын.

Мұның өзі істің ілгері жылжуына түрткі болудан гөрі ондағы жұрттың жүйкесіне тиіп, ығыр ететін. Істің мән-жайына жете көз жеткізіп, себебі, сыры ашылмаған сындардың осындай кері әсерін көргенде еріксіз қынжыласың.

Орынды сын ойлантпай қоймайды. Құрылыс саласындағы “әттеген-айларымызға” талдау жасай келіп, соңғы бір сөзімде сол дерттің диагнозын тап басып қойып та бергенім бар. Халық шаруашылығының басқа салаларына қарағанда ең ақсаулы жұмыс осы күрделі құрылыстың төңірегінен көбірек төбе көрсететін. Ол екінің біріне көзге шыққан сүйелдей айқын байқалатын. Орталық Комитеттің аппаратымен болған бір кеңесте осы салаға тікелей жауапты қызметкерлерге өткір сын айтуға тура келгені бар. Бұның бөлім меңгерушісіне де, хатшыға да тікелей қатысы бар еді. Жалпы, жұмыстың үлкен-кішісі болмайды. Ине сабақтаған ісмерден үй салып жатқан құрылысшыға дейін қойылатын бір-ақ талап бар. Ол — жауапкершілік. Ал, оған бас-көз боп жүрген адамдарға екі есе артық жауапкершілік жүктеледі. Біріншіден, ол адам істің ұңғыл-шұңғылына дейін зерделейтін маман болуға керек, екіншіден, оған кәсіп иелеріне көзін тауып бағыт бере алатын ұйымдастырушылық қабілет қажет. Онсыз шаруашылықты жүргізу, экономиканы өрге бастырам деу айға найза білегенмен тең. Біздің кадр іріктеудегі қателіктеріміз де осында еді. Яғни таразы басын тең ұстарлықтай азаматтар қолға көп түсе бермеді. Оны дер кезінде көзді шұқып айтпасақ та, аңғары бар кісіге жетерліктей ғып түсіндіргенбіз. Дерт соны жүре тындаудан, немқұрайдылықтан асқынады. Алдын алмаған арудың ақыры немен тынғанын уақыт көрсетіп беріп отыр. Ал кеселге кесел жамалып жатса, онда қайранда

қалған алып кемеңің айдыңға оңайлықпен шыға қою
екіталай-ау...

* * *

Халық: “Дүздегіні үйде болжама” дейді. Бәрін өз көзіңмен көріп, көңілмен тоқығанға не жетсін! Оған екі қолды төрт ете алмай жатасың. Қат-қабат. Қауырт. Соның ішінде жаңа пайда болған экономикалық аудандарды өркендетуге қатысты мәселелер мені шырты ұйқыдан оятатын. Кереку өңірі мен Батыс Қазақстан атырабының мол байлығын игеру, онда алып құрылыстарға даңғыл жол ашу Қазақстанның ғана емес, бүкіл елдің жанар-жағар май және энергетикалық проблемаларын шешу деген сөз еді. Істің басы-қасында болып, мән-жаймен түгел танысу үшін Павлодарға ұшып бардым. Облыстық партия комитетінің хатшысы Буровпен кең отырып, бар мәселенің бүге-шігесіне дейін талдадық. Сөз жоқ, Екібастұз — көмір қоры жөнінен Қарағандыдан кем түспейтін алып. Оның күт қойнауында жатқан қоңыр көмірді 1876 жылы тапқан Қосым Пішенбаев деген кісі. Он саусағынан өнер тамған, зергер кісі екен. Кен көзі табылғаннан соң араға жиырма жыл салып барлау жұмысы жүргізіледі, алғашқы ашылған шахта қазақ ісмерінің атымен аталады. Міне, содан бері бұл көмір қабаты шындап қолға алынбай келе жатқан-ды. Әйтпесе көмір қабатының қалыңдығы жағынан бүкіл дүние жүзінде теңдесі жоқ тұнба байлық. Көмір қабаты жер бетіне жақын әрі қалың. Сондықтан 600 метрге дейінгі тереңдікте ашық әдіспен өндіруге болады, мұның өзі экономикалық жағынан өте тиімді еді. Соған орай роторлы экскаваторлар құрастыру, жылдық өндірістік қуаты 56 миллион тонналық разрездер, қуаты 4—5 миллион киловатт ГРЭС-тер салу міндеті тұрған-ды. Бұған Павлодар трактор, алюминий, химия заводтарының құрылыстарын қоссақ, бұл бір күннің және оңайлықпен көтере қояр жүк емес еді.

Осыларды ойға жұптап, Павлодардан Гурьевке бардым. Мұнай мен газ көздерін барлап жатқан геологиялық экспедицияның жұмысымен жете таныстым. Гурьевтегі, Ақтау мен Өзендегі мұнай өндейтін және химия заводтарын өркендетудің жоспарын жасадық.

Алда тұрған асқаралы міндет маған айқын еді. Бұл, сайып келгенде, қазақ халқының ертеңіне даңғыл жол ашып қана қоймайтын, онымен еншілес елдің ортақ

мүддесі болғандай өте ауқымды, аса қажетті мәселе тұғын. Ал, оны жоғары жақ — орталық қалай қабылдайды? Бәрекелді, үлкен игілікті шаруаға мұрындық болыпсың, қолдайық, қолдан келген көмегімізді берейік десе, жақсы. Олай болмаса, неше күннен бергі табан тоздырудың, ұйқысыз түндерді өткізудің, бәрі зая кеткені ғой. Мейлі, нартәуекел деп әуелі Брежневке, сосын Косыгинге көрген-білгенімді, көкейге түйгенімді түгелдей алдарына жайып салдым. Обалы нешік, ұсыныстарым қолдау тауып, Гурьев пен Павлодар облыстарының кәсіпорындары қомақты материалдық көмек алып, қолдарын ұзартқандай болды. Бірақ жаңа Маңғышлақ облысын ашу жөніндегі әңгімеге келгенде, біздің пікірлеріміз көпке дейін бір жерден шыға қоймады. Екеуі де:

— Әуелі Жезқазған облысын ашып алсаңыз да, тақияңызға тар келмес,— деді.

— Мәселе оның көп, не аздығында емес, қажеттілігінде. Жаңа игеріліп жатқан аудандардың экономикасын күрт көтеруде болып отыр. Халықтың тұрмысы, мәдениеті соған мәжбүр етіп отыр.

— Біздікі көтере алмас шоқпарды беліне қыстырма дегендік. Сенімді болсаң, онда тізгінді өзіңе ұстаттық.

— Мені алға салып, үлкен аманатпен аттандырып отырған және күдігінен үміті мол халыққа сенемін,— дедім.

Республикада, міне, осылай 19-шы облыс — Маңғышлақ шаңырақ көтерген еді.

1973 жылы қоңыр күзде, жиын-терін жүріп жатқан шақта Брежнев телефон шалды. Аман-саулықтан соң:

— Хабар-ошарсыз кеткеніңе қарағанда жағдайларын онша мәз емес-ау, деп біз де тартыншақтап отырмыз,— деді.

— Леонид Ильич, қазақ ауыр істен емес, ауыр сөзден қорыққан.

— Соған қарағанда менің сөзімнің жаны болды ғой. Шыныңды айтшы, астық өндіруден және оны дайындаудан жоспар орындала ма, қалай?

Семіз айтып, арық шығудан асқан ұят жоқ. Екі сөзді болғанша, жиын-теріннің нәтижесіне карап байлам айтпаққа бекініп:

— Тамыз айының соңғы бескүндігіне дейін мұрсат берсеңіз, не бар, не жоқ дегенді ашып айтайын,— дедім.

Брежнев тауы шағылғандай:

— Жәр-ай-ды, тірі жанға ол да алыс емес,— деп, көңілсіздеу келісімін берді.

Айналдырған жиырма күннің ішінде мен астықты облыстарды тегіс аралап, облыс, аудан басшыларымен жүздестім, көптеген шаруашылықтың жетекшілерімен, механизатор-диқандармен пікірлестім. Астық жайы осы сапардан кейін алақанға салғандай болды. Қостанай, Ақмола, Көкшетау облыстарының тасы өрге домалап тұр екен, қамбаға түскен астығының өзі көрер көзді сүйсінткендей. Олар: “Қанша сұрасаңыз да береміз”— деп, желпініп те алған кезі болды.

Бас хатшыға уәделі күні телефон соқтым.

— Қазақстан 1 миллиард пұт астық үшін ұмтылып отыр,— деп мән-жайды баяндай бастап едім, жоғалғаны табылғандай қуанып:

— Онда ерлегелі тұр екенсіңдер!— деді, алғысын үстін-үстін жаудырып.— Былай етсек, қалай қарайсың? Облыстардың, ірі аудандар мен шаруашылықтардың басшыларын, ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіп өндірістерінің озаттарын, құрылысшыларды, зиялылар өкілдерін жинасаң. Халықтар Достығы орденін өз қолыммен тапсырайын.

Бұл орденмен республика 1972 жылы наградталғанды. Соны тапсырудың сәті енді түскендей. Шынында да, бірінен соң бірі сабақтасып жататын науқандық жұмыстармен шаршаған елдің еңсесін бір көтеріп тастайтын қуанышты сағатты біз асыға күттік.

Тамыздың 27-сі күні Алматы еңбекшілері Брежневті құшақ жая қарсы алды. Орден тапсыру салтанатының алдында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде кеңес өткізді. Мол астық үшін, өнеркәсіп орындарының игілікті жұмысы үшін Леонид Ильич мақтау айтып, мәртебемізді бір көтеріп тастады. Оның есесіне қосылған өндірістік қуаттарды нашар игеріп, экономикалық көрсеткіштерді құлдыратып жіберген Қарағанды, Шымкент, Павлодар облыстары қатты сынға ұшырады. Өнеркәсіп және әлеуметтік-тұрмыстық құрылыстарға бөлінген қаржыларды дер мезгілінде игермегені үшін республика Орталық Комитетінің, Министрлер Кеңесінің басшылары тиісті сыбағасын алды. Ол кезде айтылған әрбір сын елеусіз қалмайтын, артынша тиісті шаралар белгіленіп, орын алған кемшіліктерді дер кезінде түзетуге тырысатын. Әрине, жоғарыдан айтылды екен деп,

орынсыз бас шұлғуға да бара бермесек керек. Со жолы біздің тарапымыздан да бірқатар өкпе-наз, орынды ұсыныстар айтылды. Леонид Ильич те, оның қасына еріп келген Нүриев, Золотухин және басқалар тиісті жауаптарын берді.

Келесі күні салтанатты жағдайда Ленин атындағы Сарайда республикаға Халықтар Достығы ордені тапсырылды. Брежнев өз сөзінде КСРО құрылғалы Қазақстанның жүріп өткен даңқты жолдарын атап өте келіп, партияның экономикалық және әлеуметтік бағдарламасын орындау жолында республика жұртшылығы қарқын танытып, іскерлікпен күреседі деп сенім білдірді.

Қазақстанға берілген Отанымыздың ең жоғары үшінші наградасын қабылдап тұрып, КОКП Орталық Комитетіне, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумына, Министрлер Кеңесіне біздің республика еңбекшілерінің еңбегін жоғары бағалағаны үшін алғыс сезімді білдірдім.

Әрине, бұл жолдар осыдан жиырма жыл бұрынғы өміріміздің тыныс-тіршілігін, күллі рухын, болмыс-бітімін, жұмыс стилін айқын танытары анық. Сондықтан да мен бар жайды сол уақыттың үнімен, сол уақыттың лебімен қағазға қаз-қалпында түсіруге ұмтылып отырғанымды байқаған шығарсыздар.

Қазақстан еңбеккерлері сөзінде тұрды. Алған міндеттемесін абыройлы аяқтады. Жоғарыда айтып өткенімдей, Брежневтің сынынан дұрыс қорытынды шығардық, өнеркәсіп орындары батыл қадамдар жасап, жылдық жоспарын мерзімінен бұрын — желтоқсанның 26-ында орындады. Құрылысшылар да жұмыстарын жақсартып, ұмтылыс танытты.

Қазан айының аяқ шені жиын-теріннің нағыз күйіп тұрған кезі. Көкше жерін аралап, ертелі-кеш дикандар ортасында жүргем. Черненко телефон соқты.

— Ташкентте мақта өсіретін республика басшыларының кеңесі өткелі жатыр. Оған Леонид Ильич қатыспақ. Соған сіздің де барғаныңызды жөн деп шешті.

— Басқа да шаруа бар шығар?

— Өзбекстанға Халықтар Достығы ордені тапсырылады.

Сол жерде Шымкент облыстық партия комитетінің хатшысы Ливенцовқа хабарласып, мен барғанша Сарыағаш, Келес, Сайрам, Түркістан және Алғабас аудан-

дарының партия комитеттері хатшыларын облыс орталығына шақыруды тапсырдым. Бас хатшы біздің жүзімізді көру үшін кеңес өткізгелі отырмағаны белгілі. Ақ алтын — астықтан кем мәселе емес. Сондықтан мақтамен айналысатын осы бес аудан не бермек дегенді анықтап алып барып, жиынға қатысу. Малақайынды аспанға ата қоярлықтай мақта шамалы еді, бірақ аудан басшылары жоспар орындалады деп сендірді.

Белгіленген уақытта Ташкент аэропортына ұшып келдік. Өзбек ағайындар үшін ақ түйенің қарны жарылған күн еді. Қаланы жайнатып тастапты. Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Қырғызстан, Әзірбайжан басшыларымен бірге Брежневті қарсы алдық. Кеңесте әрбір республика биыл қанша мақта тапсыратынын мәлімдеп, халық шаруашылығы жоспарының орындалу барысын баяндады. Екінші күні Брежнев ұзақ сөз сөйлеп, Өзбекстанға Халықтар Достығы орденін тапсырды. Обалы не керек, Леонид Ильичтің бізге — қазақ халқына деген көңілі бөлек еді. Ол өз сөзінде: “Менің туған Қазақстаным 300 мың тонна мақта сатуға міндеттенді. Мұнымен бірге қазақстандықтардың мемлекетке кем дегенде 1 миллиард пұт астық беруге міндеттенгенін есте ұстау керек!” деді. Мұның өзі республика дикандарына айрықша шабыт берген-ді. Және олар сөздерінде тұрды.

Жыл он екі айда бір келетін демалыстың реті Қазан тойынан соң келді. Зайыбымыз екеуміз Есентүктегі Калинин атындағы санаторийден орын алып, бұйыртып, еш нәрсеге алаңдамай емделейік деп, арқа-басты кеңге салып жатқанбыз. Құдай оны қош көрмепті. Он бес күн өтті ме, жоқ па, артымнан хабар жетті. Қалайда қарашаның 24-і күні Мәскеуге жету керек, партия-үкімет делегациясы құрамында Үндістанға баратын болыппын. Айтқандай-ақ 25-і күні Брежневпен, Громыкомен бірге Ташкентке ұшып келіп, 26-ында Дели қайдасың деп тартып отырдық.

Үндістан! Аса көрнекті саяси қайраткер, ұлт-азаттық қозғалыс серкелерінің бірі, бейбітшілік жолындағы жалынды күрескер, әлеуметтік теңсіздік пен ұлттық езгіге қарсы қайтпас қайсарлық танытқан азамат, Кеңес Одағының адал досы Джавахарлал Нерудің елі.

Дели! 1947 жылы тамыздың 15-інде үш түсті ұлттық туды Қызыл фортқа қадаған, сөйтіп он жеті жыл бойы тәуелсіз Үнді елінің көшін бастаған Нерудің сүйікті астанасы. Халқының бақыты үшін тер төккен сондай күре-

скер жанның сүйікті қызы Индира Ганди үнді халқына тән ашық жарқын көңілмен, сән-салтанатымен, ән-жырымен қарсы алды. Аэропортқа жиналған елде есеп жоқ еді. Премьер-министр қош келіпсіздер деген шын ықыласты сөз айтты. Брежнев те жолдан жығылмай, қонақ кәдесін жасады. Және екі ел басшыларының келіссөздері аса бір ың-шыңсыз шешіліп отырды. 1971 жылы тамыз айында бейбітшілік, достық және ынтымақтастық туралы Совет-Үнді шартынан кейінгі екі жақты достық қарым-қатынасты дамытуға қосылған аса маңызды үлес болды. Біздің делегациямызды Үндістан Президенті қабылдады. Достық үйінде үнді жұртшылығы өкілдерімен емен-жарқын әңгіме өткізілді.

Қарашаның 30-ы күні Мәскеуге оралдық.

XXVIII

1974 жылы көкек айының он бесінде Қазақ КСР Ғылым академиясының президентін сайлау болып өтті. Халқымыздың аяулы перзенті Қаныш Имантайұлы Сәтпаевтан кейінгі осынау киелі орынға отыратын үшінші адам кім деген сауал ғылым төңірегінде жүрген талай азаматтың көңілін күпті еткен.

...Қаныштың ғылымдағы, мәдени ортамыздағы, әлеуметтік, қоғамдық өмірдегі орны қалай бөлек болса, ол кісі мен үшін де ең қымбат адам. Ол жайында бұған дейінгі тарауларда шет жағалап айтып өттім. Тек мына жайға назар аударар кеткенді жөн көрдім. Елдің ықыласынан асқан сый жоқ. Қаныш Имантайұлының кадр-қасиетін, азаматтық тұлғасын, адамгершілігін, заңғар ғалымдығын жоғары бағалаған халқы оның мәңгі есте қалдыру жолынан жығылған жоқ.

Міне осындай дара тұлға бастаған іргелі істерді абыроймен жалғастырып, республика ғылымына тың серпін туғызу кімге де болса оңайға түспесі анық. Сондай ауыр міндет Шокин Шапық Шоқыұлына жүктелді. Ол, шын мәнісінде, энергетика саласында өзіндік орны бар ғалым еді. Техника ғылымдарының докторы, Іле өзенінің суы мен энергетикалық қорын комплексті түрде пайдалану мәселесін зерттеп, Қапшағай бөгені мен суэлектр станциясының, Ертіс-Қарағанды каналының құрылысын салу ісіне үлкен үлес қосты. Ұзақ жылдар бойы Энерге-

тика институтын басқарып, 1964—1967 жылдар аралығында Ғылым академиясының президенті болды. Өз өтініші бойынша босатылды. Артынша президенттікке Сәтпаевтың шәкірттерінің бірі Шаһмардан Есенов сайланды. Рас, оған ол оңайлыққа түскен жоқ. Оның бір артықшылығы пайдалы қазыналар саласындағы білікті маман еді, еңбекте ысылған-ды. Қазақ кен-металлургия институтының геологиялық барлау факультетін бітірісімен еңбек жолын Жезді жерінде геологиялық барлау экспедициясының қатардағы геологынан бастаған-ды. Ол бас инженерлігіне дейінгі жолдан өтіп, республика Геология министрі қызметі, Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарлығына дейін өсті. Маңқыстаудың оңтүстігіндегі аса мол мұнайлы-газ қорын, Жетібай, Өзен сияқты мұнай көзін ашуға қатысқаны үшін оған бір топ ғалымдармен бірге Лениндік сыйлық берілген-ді. Қазақ КСР Геология министрі боп тағайындалуына байланысты жеті жылдан соң ғалымдар оны президенттіктен босатты. Кейін В. И. Ленин атындағы Қазақ политехникалық институтында кафедра меңгерушісі боп ұстаздық қызметке ауысты.

Міне, ендігі жол кімдікі деген сауал әрбір ғалымға ой салғандай. Әрине, ол орынға ғалымдығы шұба келтірмейтін, ұйымдастырушылық қабілетін мойындатқан жан-жақты азаматты, ең бастысы үлкен адамгершілік қасиеті бар оқымысты лайық қой. Ондай бетке ұстар маңдай алды жігіттер, шүкір, баршылық еді. Бірақ ертең өкініп жүрместей, жеті өлшеп барып, бір байламға келуді мақұл көргенбіз. Сөйтіп жүргенде он адамнан — сорпа бетіне шығар дейтін қазақтың көрнекті ғалымдарынан Орталық Комитетке ұсыныс түсіпті. Онда менің туған інім — техника ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Асқар Меңдіахметұлын президенттікке ұсынады. Бұған не дерсіз? Бұдан артық қолайсыз жай болар ма? Істің жайы айдарынан жел ескен дуалы ауызды ғалымдар ойлағандай шешілсе аяғымен емес, аузымен жүретін ағайындар табасына қалмасыма кім кепіл? Өмірдің өзі дәлелдегендей, кейін тырнақ астынан кір іздеушілер шімірікпестен бетке салық еткенін қайтерсіз. Әйтсе де, адалдықтың туы ақ қой қашанда. Менің Асқардың ғалымдығына, іскерлігіне, талантына зәредей де күмәнім жоқ. Соған қарамастан мен шу дегеннен үзілді-кесілді бас тарттым. Оның кандидатурасын КОКП Орталық Ко-

митетінің ғылым бөлімі мен КСРО Ғылым академиясының президиумын қолдап шықты. Оған да келісім бермедім. Мәселе бұлардан да жоғары деңгейде Л. И. Брежневтің өзінде қаралды. Оған М. А. Суслов, А. П. Кириленко, жалпы бөлімнің меңгерушісі К. У. Черненко, ғылым бөлімінің меңгерушісі С. П. Трапезников және осы жолдардың авторы қатысты: бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай, қатысып отырғандар ұсынысты түгел қолдады. Леонид Ильич: “Сен оның жолын байлама. Туған інің болғанына ол кінәлі емес қой”, — деді.

Асқар Қонаев осылай Қазақ КСР Ғылым академиясының президенттігіне сайланды. Ол осы қызметте он екі жылдан астам уақыт отырды, бір емес, үш сайлауда бірдей Ғылым академиясының ғалымдарынан қызу қолдау тапты. Оған екі мәрте КСРО Мемлекеттік сыйлығы мен Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығы берілді. Ол әуелі КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, сосын академигі болып сайланды.

Пайғамбар жасынан әлдеқашан асқан ақсақалға әділ сөз ғана жарасқан. Бүйрегім бұрып, бұра тартсам, өзге түгілі өз қадіріме жеттім дегенім бекер. Сондықтан осы жерде және бір шындықтың үшін шығара кеткенді жөн көріп отырмын. Халықта бір мақал бар: “Күйе күйдірмесе де күйелейді” дейді. Оған Қазақстан Коммунистік партиясының XVI съезінде ащы сын айтылды. Орнымен, жөнімен айтылса, құлдық. Тән жарасы жазылады, ал жазықсыз естіген сөз жайдан бетер жанды жаралайды. Асқар сол кезде дәл осындай күйде жүрді. Намыстан өртенген ол қызметтен босануға өтініш берді. Тілегі қанағаттандырылды.

Президенттік ауыр да абыройлы міндет, табиғаты бөлек дарын иесі, Лениндік сыйлықтың лауреаты М. А. Айтқожинге жүктелді. Бірақ, сұм ажал оны арамыздан тым ерте алып кетті.

* * *

Қазақ — малжанды халық. Табиғатындағы жарасымды бір мінез-құлыққа зер сала қарасақ, төрт түлік малынан да байқалады. Мәселен, ел ішінде бота қалжың деген сөз бар. Жас бота бір-бірімен ойнағанда ерке баладай қылықтанады. Ауыздарын маймаңдатып, енді болмаса опырып тістеп алатындай ыңғай байқатады. Жануар, ол еркелігін иесіне де жасайды. Шыбықтай бұралған тізесімен қағып қалатын да әдеті бар... Сөйтіп

жеңіл ойынға, қалжыңға шақырады. Қазақтың “бота қалжың” деген сөзі осыдан өрбісе керек...

Леонид Ильич екеуміздің арамызда, міне сондай “бота қалжың”— зілсіз әзіл бола беретін.

Бір жолы:

— Моңғолдармен төскейде малың, төсекте басың түйіспесе де іргелес ел, обалы нешік, кешегі қиынқыстау заман тұсында барған ағайындарыңа да ала көз болған жері жоқ шығар. Таяуда ресми сапармен барып қайтудың орайы келіп отыр. Бірге баруға қалайсыз?— деді ол.

— Елден жырақ кеткен ағайынға кеш те болса жоқшы ретінде алып барайын деген ниетіңізге риза көңілден басқа айтарым жоқ,— дедім.

Әңгіме осымен тамамдалған. Мойын бұрғызбас шаруамен жүргенде партия-үкімет делегациясының құрамында Моңғолияға барасың деген хабар жетті. 1974 жылы қарашада Брежнев, Громыко, Үсібәлиев және осы жолдардың авторы бар делегация жолға жиналды. Брежневтің көмекшісімен Іркітте (Иркутск) жолығатын боп келістік. Мен бір күн бұрын ұшып келдім. Облыстық партия комитетінің хатшысы Банников қарсы алып, Байкал көліне барып қайтуға ұсыныс жасады. Ол бұрын Қазақстанда қызмет істеп, қазақтармен тонның ішкі бауындай араласып кеткен жігіт еді.

Әлбетте, Байкал айтса таусылмайтын жыр ғой. Өзі сынаптай мөп-мөлдір-ау, шіркін! Қырық метр тереңдікке дейін айнаға салғандай көрінеді. Түпсіз терең. Найза бойламайды деген қазақы ұғым бүйім емес, 1620 метрден маңдай қайтады. Ал, тұщылығына пара-пар келетін жер бетінен көл таппайсыз. Әулие қонған жер ме дерсіз, өсімдіктің 600 түрі өседі екен, сол көз тұнатын сұлулық ғажайып көрмесінен сұр мергенге қимас жануарлардың 1200 түрі бар десе, біреу иланар, біреу иланбас, сірә. Бірақ экологиялық апат сол табиғат тәңірісің де айналып өтпепті...

Біз екінші күні Ұлан-Баторға ұшып шықтық. Ол кезде Цеденбалдың дүрілдеп тұрған шағы. Барған күні келіссөз жүргізілді. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының атынан мен моңғол-кеңес достық қоғамына Халықтар Достығы орденін тапсырдым. Ұлы халық хуралының Президиумы біздің делегацияның барлық мүшесін Сухэ-Батор орденімен наградтады. Біз оны елге қайтар күні алдық.

Бұл арада мен өз отандастарым туралы бір ауыз айта кеткенім артық емес-ау деймін. Мұндағы ағайындардың елден жырақ кетуіне: 18-ғасырдың басындағы “Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама” деген атпен тарихқа мәлім апат, біздің елімізді әр жылдары жайлаған аштық — зұламаттар себеп болып еді. Ондағы 60 мыңнан астам ағайынның дені Баян-Өлгей автономиялы аймағында тұрады. Аймақтағы отыздан астам мектепте, училищеде казак балалары ана тілінде білім алады.

... Арнасы өзгермейтін өзен болмайды. Уақыт өмірге де өз түзетулерін аз енгізбейді. Елдің егемендік алуы, тәуелсіздік туының көтерілуі сол бір қиын-қыстау заманда ауа көшкен ағайындардың ата-бабасының кіндік қаны тамған жерге қайта оралуына жол ашып отыр. Ендігі міндет: жатсынбай, жатырқамай бауырға тартып, оқып, білім алуына білек сыбанып жұмыс істеуіне, тұрмысын жақсартуына жағдай жасау.

... Егер қолым қалт еткен тұстарда күнделік жүргізгендей болсам, әрине, көңілсіздеу дүние боп шығар ма еді. Өміріңнің ең қызық шағы, қымбат уақыттарың мәжілістерде, кеңестерде, жол үстінде өткен сияқты көрінеді де тұрады. Әлбетте қандай жиынға қатыспа, ол қандай дәрежеде өтпесін, елдің қамы, соның келелі мәселелері ғой. Бірақ нақты істен гөрі, ондай бас қосулар күн сайын, ай сайын, жыл сайын қайталанып жатады. Одан арқаннан ауыр жүк түскендей риза көңілмен шығатын да, қабағыңнан қар жауғандай түнеріп, сіркең су көтермей қайтатын да кез аз болмайды. Мәселен, 1974 жылы Солтүстік Қазақстаннан қайтып оралғаннан кейін төсек тартып жатып калуға тура келді. Шығыс халқы жүректі патшаға, өкпені уәзірге теңейді, сол жүрек патша сыр беріп, екі ай азабын арқалаған жай бар. Әрине, оны әлдилей беруге дәтің жетпейді. Беймаза тірлік қамытын киіп, өмір көшіне қайта ілесіп кете бардық. Тағы да пленум, съезд, конференция...

... Әрине, ұмытылмас күндер, бүкіл халықтық тойлар аз болған жоқ. Ол даракылықтан, даңғазалықтан емес. Еңбегін емген елдің еңсесін көтеру, өзі жасаған істің игілігін көріп, қуаныш ету. Ел алдында есеп беріп, ертіңгі күнге меже белгілеу. Республика мен Қазақстан Компартиясының елу жылдығын тойлау қазақ жерінің ғана емес, бүкіл елдің, Одақтың ұлан-асыр қуанышына ұласты. Мәскеуден Л. И. Брежнев арнайы келді. 1970 жылы тамыздың 28-і күні Алматыдағы В. И. Ленин

(қазіргі Республика) сарайында сөз сөйлеп, артынан республикаға Октябрь революциясы орденін тапсырды. Бұл республикаға берілген ең үлкен екінші сый, екінші орден еді. Сол тұста Қазақстан өнеркәсіп өнімдерін шығару жөнінен еліміз бойынша үшінші орынға көтерілген-ді. Араға үш жыл салып Леонид Ильич Алматыға және келіп қайтты. Бү жолы КСРО-ның 50 жылдығына орай Қазақстанға берілген Халықтар Достығы орденін құрметпен тапсырған-ды.

1974 жылы ақпан айында тың және тыңайған жерді игергенімізге 20 жыл толды. Сайып келгенде, бұл кеңес халқының жасампаз еңбегінің, мұратты істерінің үлкен тарихындағы жарқын беттер. Ол кезде өз бетімізбен білек сыбанып, мұндай айтулы күндерді атап өте алмайтын “жалтақ” кезіміз. Ұсыныс біздің тарапымыздан жасалса да, кесімді сөзін Орталық айтады. Ал, олардан нұсқау болса, сөз жок, екі етілмейді. Жиырма жылдықты бүкілодақтық шара ретінде өткізуге әмір алдық. Салтанатты мәжіліске қазақстандықтардан өзге Батыс Сібір, Урал, Орта Еділ бойының ірі-ірі астықты облыстарының, Орта Азия республикаларының, Татар және Башқұрт автономия республикаларының басшыларын шақырдық. КОКП Орталық Комитетінің жауапты қызметкерлерінің үлкен тобына, КСРО Министрлер Кеңесінің ауыл шаруашылығымен тікелей айналысатын азаматтарына арнайы шақыру жіберілді.

Салтанатты мәжіліске санаулы күндер қалғанда Кулаков телефон соқты. Кейін қалай қайтыс болғаны жұмбақ күйінде қалған Федор Давыдович ол кезде КОКП Орталық Комитетінің ауыл шаруашылығы жөніндегі хатшысы еді.

Ол әңгімені әріден бастады.

— Елімізде ауыл шаруашылығын өндірістік негізге көшіріп жатқаны бәрімізге белгілі. Өнімділігі әлдеқайда жоғары техникалармен жарактандыру ісі кең қанат жайып отыр. Жерді суландыру да ойдағыдай өрістеуде. Өкінішке орай, өтемін қайтару қарқыны төмен.

Хатшының кімнің бағына тас лақтырғалы алыстан орағыта сөйлеп отырғанын түсіне алмадым. Бірақ аяғына дейін асықпай тыңдап, әліптің артын күттім.

— Біз жоғары өнімді еңбекті ұйымдастыруды кеңінен енгізу негізінде жоспарды қамтамасыз етіп қана қоймай, — деп хатшы ақыл айта бастады, — еліміздің совхоздары мен колхоздарында ауыл және мал шаруа-

шылығының өнімін едәуір көбейтуді қамтамасыз етуге тиіспіз. КОКП Орталық Комитеті мәжіліске қатысушылардың назарын, міне, осы мәселелерге аудартады. Сондықтан оған қатысушылардың қатары көбейе түспек. Дайындықтарыңыз қалай?

— Жаман болмауға тиіс.

— Жақсылап дайындалыңыздар. Баяндаманы Леонид Ильичтің өз жасайды.

Наурыздың 13-күні КОКП Орталық Комитетінің жауапты қызметкерлерінің үлкен тобын бастап Брежнев ұшып келді. Келесі күні одақтас республикалар мен облыс басшыларын қабылдап, әңгіме өткізді.

Әр тойдың қайталанбас қуанышы, таусылмас қызығы бар. Одан алар әсер, түйер пікір, қанаттанар ой қанша. Жан-жақтан шақырылған қонақтармен бірге кең-байтақ республикамыздың ауыл шаруашылығы өндірісінің озаттары мен мамандары, партия, кеңес, комсомол органдарының жауапты қызметкерлері, қоғамдық ұйымдардың өкілдері 1974 жылы наурыздың 15-і күні Ленин сарайына жиналды. Салтанатты жиынға қатысушылардың жалпы саны 3 мыңнан асып жығылатын. Мәжілісті ашу маған жүктелді. Л. И. Брежнев өзінің баяндамасында тыңгерлердің еңбегін жоғары бағалай келіп, ауыл шаруашылығы өнімдерін одан әрі арттыру жолында ұлан-байтақ еліміздің әрбір аймағы мен облысы алдында тұрған міндетті айқындап берді. Тап осы мәжілісте колхоздар мен совхоздардың ішкі тіршілігіне орынсыз араласып, әкімшілік қысым көрсетуге үзілді-кесілді тыйым салу керектігі, шаруашылықтың тарапынан жасалып жататын бастауларға қолдау көрсетіп отыру мәселесі көтерілді.

Шығыс халықтарында мынадай даналық бар; әрбір істің өзіне лайық мезгілі болады, ал мезгілсіз іс көңілдегідей болып шықпайды.

Бұл сөзге зер салып, мән берген кісі көп сырды ұғар еді. Әсіресе, шаруа жайын көбірек күйттеген жанға соқырға таяқ ұстатқандай сөз.

Уақыт шіркін ұшқыр ғой. Бір жыл бір күнгідей болмай өте шықты. 1974 жылы диқандар үшін қалай оңайға түспесе, биыл да бетімен от басқандай күй кешкен. “Көктемнің бір күні жылға азық” дейтін диқан жаз шығып, күн қызуы жер апшысын қуыра бастаған тұста: “Апыр-ай, қай кезде қапы жіберіп алдық” деп, егін шығымының қарын аштырғандай хал-жайын көріп, бармақ тістегендей болған. Әр облыс, әр аудан, әр ауыл

өздері егетін дақылдың бабын біледі, жер сырына әбден қанық. Ертеңгі күнді былай қойғанда ендігі жылғы алты ай жазыңның қандай болатынын, ал малсақ жандар таңертең қойдың қорада құлағын қағуы мен қойдың өруінен, иттің танауын желге төсеуінен, жылқының дамылсыз пысқыруынан немесе жер тарпуынан ауа райын бағдарлап, алақанға салғандай айтып отыратын қазақты қапы қалдырған жыл еді бұл. Атырау мен Алтай, мына жағы Қостанайдың салған төсектей жалпақ даласына дейін құрғақшылық бой жаздырмады. Бір емес, қатарынан екі-үш жылға созылған табиғаттың рақымсыздығынан астық өндіру өткен бесжылдықтың деңгейінде қалып қойды. Сол жылдары қыс та қырын келді. Семіздің майын, арықтың қанын сорамын дейтін кәдуілгі шүнақ аяз шыдап бақ дегендей, сақылдап тұрып алды. Обалы нешік, ата кәсіптің қыр-сырына қанық малшы қауымның арқасында, қытымыр қыстан түйе өркеші құламай, жылқы жалын сұйылтпай, қой бүйрек майын жармай шықты. Өнеркәсіп, күрделі құрылыс саласында, әлеуметтік мәселелерді шешуде республиканың шоқтығы биік тұрды. Қазақстан коммунистерінің XIV съезіне дейінгі бес жылдың белестері осындай қиындығы мен қызықшылығын, жақсылығы мен “әттеген-айын” алға тартқан-ды.

Съезд 4—6 ақпан аралығында әдеттегідей Ленин сарайында өтті. Қазақстан партия ұйымдарынан сайланған 218 делегат Мәскеуге КОКП XXV съезіне жиналды. Съезде делегаттар атынан мен мінбеге көтерілдім.

XXIV съезде өнеркәсіп өнімін өндіру көлемі Қазақстанда 1940 жылмен салыстырғанда 19 есе ұлғайғанын тілге тиек етсек, осы съезд тұсында бұл көрсеткіш 30 есеге дейін өсті. Бесжылдықта 31 миллиард сомның күрделі қаржысы игеріліп, соны жабдықтармен жарақталған 365 ірі кәсіпорын мен цех іске қосылды. Кеңес Одағындағы көлемі жағынан төртінші көмір ошағы — Екібастұзда көмір өндіру екі есе артты. Ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің орташа жылдық мөлшері 14 процент ұлғайды. Екі рет миллиард пұт астық жиналды.

Мен өз сөзімде республика еңбеккерлері қол жеткізген осындай нақты істерді тілге тиек ете отырып, шешімін күткен мынадай өзекті мәселелерге жұртшылық назарын аудардым. Оны қайталап айтпасақ, тарих беттерін қайыра ашпасақ болмайтын кезеңде ғұмыр кешіп

отырғанда кейінгі ұрпақ қаперіне іліктіре кеткенім жөн шығар. Ең бастысы, біз қала мен ауыл өмірінде алшақтық болмасын, тұрмыстық, әлеуметтік теңдікке қол жеткізейік деп ұрандап келгеніміз рас. Осы мақсат жолында біршама ілгерілеу болғанын жоққа шығару да қиянат. Әйтсе де ауылдағы, әсіресе шалғай аудандардағы ел тұрмысы, тіпті төмен еді. Әсіресе, малшылардың жай-күйі жанға бататын. Сондықтан оны көтерудің төте жолы — жаңа индустриялық-аграрлық комплекстерді өркендету. Бұл өнеркәсіп құрылысы мен село құрылысын жедел дамыту мәселелерін бірінші кезекке шығаратын. Күрделі қаржыны мейлінше тиімді пайдалануға міндеттейтін еді. Екінші бір проблема — Ақмола өндірістік бірлестігі, Павлодар трактор заводы сияқты ауыл шаруашылығы техникаларын және басқа да өнеркәсіп өнімдерін шығаратын өндіріс орындарын салуға жол ашу. Үшінші — мелиорацияны көтеру, тек сол ғана астық пен басқа дақылдардан тұрақты түрде мол өнім алуға кепілдік береді, берік жемшөп базасын жасау мәселесін бүтіндей шешеді. Төртінші — Арал тағдыры, ол сол кезде-ақ арқаға аяздай бататын. Бесінші — жер асты су қорларын пайдалану, ал осындай қадау-қадау мәселе қай кезде де, қандай жиын болмаса да көкейден кетпей, көпшілік талқысына түсіп отырды. Бірақ...

... 1986 жылғы желтоқсан оқиғасынан кейін ұрынарға қара таппай, тырнақ астынан кір іздеушілер маған орнатылған бюст пен ол тұрған алаң жайында әр түрлі алып қашты әңгімеге барды. Ол кезде 1979 жылы Зуһра Шәріпқызы екеуміз демалыста жүрген жерімізде екі мәрте Социалистік Еңбек Ері ретінде Алматыда маған жедел түрде (өрт сөндіргендей алашапқын болған деу келіңкірейді) бюст орнатылды деген хабарды естідік. Рас, екі мәрте Еңбек Еріне, Кеңес Одағының Батырына ондай құрмет көрсетілетін тәртіптің бары бар. Бірақ соншалықты асығыстық жасай қоярлықтай не күн туды? Күн ілгері келісіп, ақылдасып шешсе болмас па еді деген ойлар мазалады да қойды.

Баксақ былай болыпты. Кейбір “жанашырлар” біз демалыстан қайтқанда “қайран қалдырып, шексіз қуанышқа бөлемек” екен. Бірақ олар “кетпеннің басын бассан, сабы мандайыңа тиеді” деген халық даналығын ойлай қоймаса керек.

Бұл тақырыпқа қайта оралып жатпас үшін мен мынаны айта кетер едім: Қазақстанның игілігі мен абыройы үшін сіңірген азды-көпті еңбегім осыншалықты құрметке лайық деп бағаланса — мен шексіз бақыттымын! Демек, халқыма қажет болғаным, ісімнің пайдалы болғаны.

Токсанның үшінше келсе де кемеңгерліктен танбаған Бұқар жыраудың Абылайға айтқан арнауында:

Екі қара көзді алар,
Ауыздағы сөзді алар,
Бұтындағы безді алар,
Бетіндегі нұрды алар,
Бойындағы шырды алар,
Аузындағы тісті алар,
Қолындағы істі алар,

Өлмегенде нең қалар,— дегеніндей, 1980 жылы Брежневтің жетпіс бестен асып, сексенге қараған шағы еді. Соған қарамай Қазақстанның 60 жылдық тойына шақыруымызды қуана қарсы алды, республикаға Ленин орденін тапсырды. Әрине, бұрынғыдай емес еді. Қайраты қайтып, қажыры кеміген. Оның үстіне сырқат мендеп, сыр беріп жүрген тұсы болатын. Сөйтсе де белгіленген бағдарламаны толықтай жүзеге асырды. Ленин ескерткішіне, Даңқ алаңына гүл шоқтарын қойып, өндіріс орындарын аралады. Кәсіпорындарда, құрылыс алаңдарында, тұрмыстық қызмет көрсету саласында болды. Қай жерде болмасын елмен емел-жақын әңгімелесіп, ой бөлісіп, пікір алмасты. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде өткізген кеңесте де сөйлеушілердің ұсыныс-пікірлеріне айрықша ден қойып, оның аяқсыз қалмауына назар аударған-ды. Сол күндердің бірінде үйден дәм татуға шақырдым.

— Бәсе, Зұхраның қолынан шай ішпей кетеміз бе, мына Димаш сараң болған ба деп ойлап ем. Қайыра келер күн енді алыстай берер. Қарттық деген құдайы қонақ күндердің күні болғанда бел бүгілтіп өзіңе де жетер,— деді әдеттегі әзіліне басып.

— Сөз сыңайыңызға қарағанда, сіз қарттықты біржола мойындағансыз ба, қалай?

— Уақыт бәрін мойындатады, Димаш!

Салқын ауа, самал желді сая бакта отырып Леонид Ильич Зұхра Шәріпқызы дайындаған дәмді сүйсіне жеп,

көңіл хошы көтеріңкі отырды. Кешкілік “Қазақфильм” киностудиясы түсірген деректі фильмді көріп тамашалады. Соңынан алғысын айта келіп:

— Туған жеріме келгендей бір жасап қалдым ғой,— деді ризашылықпен.

Бұл Леонид Ильичтің Алматыға соңғы келуі еді. Осы сапар оның қасына Гришин, Романов, Щербицкий, Әлиев, Машеров, Рашидов, Соломенцев, Бодюл, Үсібалиев, Расулов және басқалар еріп жүрді. Олардың арасында Горбачев те бар еді.

... Тағы бір той туралы баяндай кетейін. Біз Мәскеу түбіндегі Барвихада демалып жатқанбыз. Леонид Ильич телефон соқты.

— Қазақтар айтатын бір сөз бар еді. Ту... уһ, табан астында ұмытып...

— Қазақта даналық сөз аз емес. Бәрін жадында ұстау қиын шығар.

— Жок, ол сөздің жөні бөлек... Е... енді есіме түсті: “Тоқсан деген көрейін деген жасым ба еді, талқан жейін деген асым ба еді”. Сол айтқандай...

— Тоқсанның әлі аулы алыс емес пе, Леонид Ильич! Жетпіс бестің жөні бөлек шығар.

— Онда соны бірге тойлайық,— деді.

Бұрынғы бұрынғы ма, бұл жолғы дастарқанның жөні бөлек. Ішпей-жемей көзің тояды. Үлде мен бұлдеге оранған бекзат, той, ел иесіне қайтсем қолпаш сөз айтып, назарына ілігем деп айналсоқтап жүрген үлкен-кіші. Сырт қарасаң, оқтау жұтқандай тәкаппар, паң... Үлкен Кремльдер сарайының Георгиев залында өткен тойға еліміздің игі жақсылары түгел қатысыпты. Тойға М. Суслов төрағалық етті. Төраға деуден гөрі асабалық жасады деу жөн шығар. Сөз алған кісілердің көбі “Леонид Ильич” деген есімнен гөрі “ұлы”, “дана”, тіпті “көсем” дегенді жиі қайталап, қолпаш сөзге көмді де тастады. Өкінішке орай, солардың талайы бүгін басқаша сайрап жүр, дүние жалған деген осы. Әсіресе, Горбачев “таққа” отырған күннен кейбір “сыншылардың” аузынан ақ ит кіріп, қара ит шықты. Сайып келгенде, Леонид Ильич заманының кемшілігін көрсетіп, ақ-қарасын айырудан гөрі олар қаралауға, орынсыз даттауға барды.

Әрине, Брежневті сүттен ақ, судан таза деуден аулақпын. Бірақ Соломенцевке, тіпті Горбачевке қарағанда иманын жолдас еткен кісі еді.

Қай халықты алмаңыз, өз салты, өз дәстүрі бар. Ал, бір емес, ондаған ұлт пен ұлыс енші бөліспеген ағайынды адамдардай бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, тату-тәтті ғұмыр кешіп жатқан жерде, әр халық өзінің ұлттық тіліне, дініне, діліне қамқор бола түскен сайын береке мол, мереке көп болмақ. Және оған шүбәсіз сенемін. Соның бәрі: мейлі ол саяси, не мемлекеттік, иә халықтық, иә болмаса діни мерекелер-адамзаттың бірлігіне, келешек ұрпақтың бақытына, ізгілікті тәрбиесіне қызмет етуі керек. Бұл арада дін туралы мерекенің ашығын айту керек, жөні бөлек. Рас, біз оған қырын қарап келдік. Біздер — коммунистер шетімізден атеистер едік, идеялық нанымдарымыз — материалистік көзқарас басқаға бас ұрғызбады. Бүгін мынаны мойындаймын: діни мерекелер — адамды пенделіктен жоғары тұруға, ақ жолға түсуге бастайды.

Жоғарыда арнайы тоқталып өткенімдей, менің Жұмабай атам Меккеге барып қайтқан, қажы болған кісі. Жастайынан діндар, өле-өлгенше құдай жолын ақ деп кеткен. Өз әкем Кеңес өкіметінің тірлігіне белсене араласқан: екі тілге — орысшаға да, қазақшаға да жорға болған, бірақ мұсылмандық жолынан жаңылмаған кісі. Шешем де шаригат жолын ұстанып, бес уақыт намазын үзбей, жұма намазын қаза жібермей, мешітке барып тұрған-ды. Әйелім Зуһра Шәріпқызы ескіше хат танып, әкемнің көрген-білгенін, естігенін қағазға түсіріп, жазғандарын төте жазудан осы күнгі қаріпке көшірумен шұғылданған жан. Коммунистік партияның белді қайраткері дінге қарсы “жорық” бет қаратпай тұрған шақта аузынан алласы түспей, діндар жандармен қалай бір шаңырақтың астында тұрып, бір табактан ас ішіп жүр деген сұрақ тууы ғажап емес қой. Айтарым: коммунистер дінге қарсы “жорық” ашқан емес, дінді бұрмалаушылармен және дін арқылы өзінің жат пияғын жүзеге асырушылармен күресіп келді. Ал, күресушілердің асыра сілтеу әрекеттері үшін партияға, оның мүшелеріне күйе жағу келіспейді.

Қазір түс-тұстан — оң жақтан да, сол жақтан да кеңірдегін кетпендей ғып, өңештері жыртылғанша: “тоқырау” кезінде той-тоймалақтан көз ашпайтын, не көп дақпырт пен дарақылық көп деп, байбалам салушылар табылды. Иә, ел жұмыс та істейтін, еңбек еткен

кісі оның зейнетін де көретін. Бейнеті сіңген рахатын неге сезінбеске? Біздің заманымызда “алтау араз болса ауыздағы кетеді, төртеу тату болса, төбедегі келеді”, дегенді берік ұстандық. Қойы қоралас, қазан-ошағы аралас ағайын арасында араздық деген жоқ еді. Таудағы Карабахта да, Бакуде де, Тбилисиде де, Тәжікстанда да қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған дәурен еді, жүздеген мың босқын жылы ұясын бұзып, екі қолын төбесіне қойып, беті ауған жаққа лаққан жоқ. Базбіреулер: әкімшіл-әміршіл үкіметтің шырмауынан шыға алмай жылдар бойы ішінен тынып келген зілзала деп өткенге итере салғысы келеді. Мүлдем олай емес. Ел ортақ мақсат, ортақ мүдде үшін — балалары мен қыздарының ертеңгі жарқын болашағы үшін күресті. Ынтымақтасып қана, қол ұстасып, тізе қосып қана сол мақсатқа жете алатынына көздері жеткен-ді. Сондықтан да әрбір мереке, әрбір той халықтардың бірлігіне, татулығына қызмет ету мүддесін қоятын. Және ол өз жемісін бермеді деп кім айта алғандай. Бірі етек, бірі жең болмай ежелден ел бірлігі сақталмаған. Тағы да Бұқарға жүгінелік. Ол:

Адамзаттың баласы,

Атадан алтау тумас па?

Атадан алтау туғанмен,

Оның ішінде біреуі арыстан болмас па!

Осы тұста сәл-пәл шегініс жасауға тура келіп отыр. Соңғы жылдары, айтары жоқ, тамаша мереке — наурыз тойымен қайта табыстық. Бұл — күн мен түннің теңесетін күні, көктен нұрлы шуақ төгіліп, жер-ананың жасанатын тұсы, әктілеулі адамдардың ілгері күнге үлкен үмітпен қарап, тіршілік жасауға ұмтылатын шағы. Ел бірлігіне сын болғандай мерекеде татулықтың тамаша үлгісі көрініс табатын. Ән-жыр айтылатын, би биленіп, күй төгілетін. Іште шер, көңілде мұң қалмайтын.

Бала күнімізде екі жеті бойы, ұмытпасам, наурыз айының алғашқы он күндігі өтісімен-ақ мәре-сәре болатынбыз. Көктемнің ерке самалын желпіген қаз-үйрек жарыса ұшса, ашық аспан төсінде тырналар тыраулар еді де, екі күннің бірінде — тақ күндері елдің ошағынан қазан түспейтін, ауыздан дәмі кетпес наурыз көже үлестіретін. Ішкендері алдында, ішпегені артында дегендей, шара-шара көжені өздері ішкенімен қоймай, табақтабақ қып үйлеріне алып кетіп жататын. Жеті түрлі дәм қосылған, оның үстіне соғымнан арнайы сақталған мүшелері қосылатын жарықтық наурыз көже көзден

бұлбұл ұшып барып, бүгін ырыс-берекедей қайта оралды. Діни аңыз бойынша, наурыз айының он бірі Мұхаммед пайғамбардың туған күні. Соған сәйкес 1926 жылдан кейін жана жыл есебіндегі ұлыстың ұлы күні атаусыз қалып қойғаны жасырын емес. Енді соны қалай тойлап жүрміз? Алқалы жиында, баспасөзде ара-тұра бұл мәселе көтеріліп қалады. Жалпы, той — қазына десек те, той — тоқтықта екенін ұмытпағанымыз жөн. Оны өткізудің баршамызға ортақ үлгісін ойластыратын мезгіл жетті. Неге екенін білмеймін, тегінде, ұлан-байтақ республиканы жер жағдайына, табиғи ерекшелігіне, яғни көктем бір жерде ерте, бір жерде кеш шығуға байланысты дегенге саяды, әйтеуір наурызды әр облыс, әр аудан, әр ауыл, тіпті әр мекеме әр кезде тойлап жатады. Ал, іргелес қырғыз, өзбек, тәжік, түрікмен ағайындар бүкіл ел боп бір күнде атап өтеді. Дұрысы осы. Оны арсыздың тойы — алты күн дегендей, созбаққа салу жараспас. Ең бастысы, оның тәрбиелік мәніне, рухани тағылымына айрықша зер салса, көне дәстүріміздің болмысы ашыла түсер ме еді.

Мәселен, 1982 жылы Қазақстанның Ресейге қосылғанына 250 жыл толуы қалай тойланғанын еске алайықшы. Әрине, бүгінгі уақыт көзімен қарасак, бұл пікір кейбіреудің қытығына тиері де хақ. Әңгіме Ресейге біздің өз еркімізбен қосылдық па, жоқ па дегенді таразылау туралы емес. Тіпті оның отарлау саясаты жайында да сөз еткелі отырғаным жоқ. Мәселе мынада: бұқаралық ақпарат құралдары, республиканың барлық идеологиялық активі той өткенге дейін қаншама уақыт жұртшылық арасында орасан зор жұмыстар жүргізді. Жан-жақты түсіндіріп, ол әркімнің асыға күткен мерекесіне айналды. Оның салтанатты жиынына еліміздің түкпір-түкпірінен қаншама делегациялар келді. Әрине, оны санап жату бұл арада артық шығар. Кейінгі жастар болмаса, сол жылдардың ыстық-суығын бастан кешкен ағайындар қуанышына да ортақ болған-ды. Сол кездегі Мәскеу қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы, КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшесі Гришин құттықтау сөз сөйлеп, республикаға берілген Ленин орденін тапсырды. Сосын, мен тарихи оқиғаға байланысты оның сыр-сипатын ашып, 250 жыл бойына еншілес болған екі елдің ежелден қалыптасқан дәстүрін, экономикада, қоғамдық-саяси және мәдени өмірде қол жеткізген ортақ табыстарын жан-жақты ашып көрсетуге

ұмтылдым. Екі ел арасындағы достық көпірі (біреулер бұған мүлде басқаша көзбен қарайтыны сонша адамның жаны түршігеді) Киевтік Русь, Дмитрий Донской, Иван Грозный, Бірінші Петр тұсынан салынған адал ниет, кіршіксіз таза көңілмен жасалған дүниенің тамыры тереңге кетеді. Халық пен халық, ұлт пен ұлт, ұлыс пен ұлыс бір-бірінің жақсылығын көре білгенде ғана ынтымағы артады, достық деген сөз шынайы мәнге ие болады. Пиғылы теріс, ниеті бұзық адам ғана қасындағысын қарақтайды. “Орыстан жолдасың болса, жаныңда айбалтаң болсын” дегенді тырнақ астынан кір іздеп, өз көлеңкесінен өзі қорқатын адам ғана қағида санайды. Қара басының қамын күйттеген кісі басқаның бақытты болғанын қаламайды. Қайырымы жоқтың қадірі болмайды. Ресейдің иманды, ізгілікті ісін, әсіресе, халқымыздың “ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама” тұсында көрген азабынан соң оның сенімді қорған, айнымас одақтас екендігіне ешкім шүбә келтірмесе керек еді. Тек Ресей ғана, егер Шоқан сөзімен айтсақ: “нақты көмек көрсетіп, қамқор бола алатын еді”. Сыйлағанның құлы бола білген қазақ орыс халқымен терезесі тең кісідей дәурен кешті, ұстасқан қолдары жүрек жылуымен мәңгі ажыраспасы да анық. Украиндар мен белорустар туралы таңға таусылмас сыр бар. Басқаларды былай қойғанда, Пантелеймон Кондратьевич Пономаренко сияқты Белоруссияның ұлттық мақтанышына айналған азаматпен немесе осы республиканың Министрлер Кеңесінің төрағасы болған, партизан қозғалысының көрнекті жетекшісі, Кеңес Одағының Батыры, бір кездері Көкшетау облыстық партия ұйымына басшылық жасап, іскерлігімен ел құрметіне бөленген Алексей Ефимович Клещевпен тағдырлас болу бір ғанибет еді. Қазақстанда башқұрт, татар ағайындар еншілес кісінің баласындай тату-тәтті ғұмыр кешіп жатса, олардың туыстық тамыры тереңнен нәр алып, өркен жайып жатса бұл біздің халқымыздың ұлылығының және бір көрінісі емес пе! Мен жоғарыда профессор, техника ғылымдарының докторы Абдулла Мәнғазыұлы Сыразутдинов, партия қызметкерлері Хабир Мухрамұлы Пазиков, Сүлеймен Ғафиатуллин, Шымкент және Лениногор қорғасын заводтарын, кейін республика Жоспарлау комитетін басқарған, Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары дәрежесіне дейін көтерілген Қайым Симаков сынды іскер жандардың есімдері жадынан қалай

шықпақ. Қазақстан экономикасының өрлеуіне Сабыр Шәріпов пен Нығмет Шагабутдиновтің қалдырған қолтаңбасы аз емес. Ірі ғалымдар Саид Рафиков пен Шауқат Ибрагимовтың есімдерін қанағаттанарлық сезіммен еске аламын. Сондай-ақ ұйымдастыру ісінде талай-талай игілікке мұрындық болған Ильдар Куркаевпен, Алматыдағы Татар мәдени орталығының жетекшісі профессор Мұрат Кәрімовпен арадағы аралас-күраластығымыз әлі үзілген жоқ.

Мен ұйғыр, дүңған жұртының біздің бірлігіміз бен ынтымағымыздың нығаюына қосқан үлесінің зор екендігін, олардың еңбексүйгіштігін, әсіресе бау-бақша өсірудегі ерекше қабілетін атап өтер едім. Аты аңызға айналған революционер, қызыл командир дүңған Мағазы Масанчы, атаман Дутовты жоюдағы ұйғыр Қасымхан Чанышев пен Махмұд Хожамияровтың ерліктері ешқашан ұмытылмақ емес. Жамбыл облысындағы “Бірінші май” колхозының төрағасы дүңған Махмұд Аширов, Талдықорған облысындағы “Қазақстанның 40 жылдығы” колхозының жүгері звено-жетекшісі ұйғыр әйелі Мариям Ниязова мен оның әріптесі Тайыр Юсупов қарапайым еңбек адамдары ретінде өмірден өз орнын тапқан тамаша жандар.

Қазақстан мәдени өмірінде Л. Хамиди, Ришат пен Мүслім Абдуллин, Қ. Қожамьяров, Б. Баяхунов, Ғ. Дұғашев, Ғ. Разиева, З. Самади, А. Аширов, М. Хамраев, Ғ. Сәдуақасов сынды азаматтарды ел ұлтымен емес, ұрпақтан-ұрпаққа кетер ғажайып туындыларымен мақтан тұтар тұлғаларға айналды.

Той қанатын кең жайғаны сонша, егер әсерлеп айтсақ, еңбектеген баладан еңкейген қартқа дейін қуаныш құшағына бөленді. Әр ауданда, әр ауылда думанға ұласты. Сол жерде қанша ұлттың өкілі тұрса, сонша елдің дастарқан мәзірі жасалып, ән-жыры қалықтады, биі биленіп, салт-дәстүрі жарқырап көрінді. Ал, Алматыдағы салтанаттың жөні мүлде бөлек болды десем, сол кездегі осы бір жарқын мерекені тамашалаған үлкен-кіші жоққа шығармас деп ойлаймын. Маусым айының 12-сі күні асқар Алатаудың жасыл желек жамылған етегіндегі Медеу стадионына жан-жақтан жиылған 12 мың өнер шеберлері, спорт майталмандары, әуесқой өнерпаздар, сайдың тасындай іріктелген өнер тарландары, таланты тандай қақтырғандай студенттер мен оқушылар, тіпті тілі бал бүлдіршіндер ғажайып сахнаға айналдырып

жіберді. Мұндай ұлан-асыр достық тойы, біріне-бірі ұқсамайтын сән-салтанат басқа да одақтас республикаларда өтті. Соның бірқатарына қатысып, ел ынтымағының куәсі болып, ықыласын арқалап қайтқан жай бар. Грузия, Әзірбайжан, Армения, Украина, Өзбекстан жері, олардың еңбекшіл халқы рухани бірліктің шын мәніндегі жарқын көрінісін танытқандай әсерге бөлеген еді.

...Жетпісінші жылдардағы аса маңызды саяси шаралардың бірі — Азия мен Африка елдері жазушыларының Алматыда өткен 5-ші конференциясы. Ұлттық тәуелсіздік, бейбітшілік, ынтымақ пен прогресс үшін, империализм мен неоколониализмге қарсы күрес — екі құрлық жазушыларының бас қосуы, міне, осындай өміршең де өзекті тақырыптар төңірегінде пікір алмасып, ой толғауды дәстүрге айналдырған-ды.

... Ташкентте тұсауын кескен халықаралық мәслихат Каирде, Бейрутте жалғасқан. Халқымыздың тандаулы қаламгерлері: Ғабит Мүсрепов, Әбділда Тәжібаев, Жұбан Молдағалиев, Зейнолла Қабдолов, Мұхаметжан Қаратаев қатысқан Ташкент жиынына Мұхтар Әуезов бастап барып, сол жолы өзбек, қырғыз, тәжік, түрікмен ағайындардың атынан Мұхаң сөз сөйлеген еді. Оның терең де кесек ойлары, елдік әңгімесі 37 елден келген бар қонақты қайран қалдырды деп, кейін сүйсіне еске алатын еді сапарлас болған жігіттер.

Міне, сол бір алқалы жиын Алматыда өтіп, оны Египеттің дүние жүзі таныған жазушысы Юсуф Сибай ашты. Ол кісімен мен бұрыннан таныс едім. Каирге барған жерде Египет ұлттық-демократиялық партиясы Орталық Комитеті хатшысының қабылдауында бірге болып, ұзақ әңгімелескенім бар. Ол кезде, ұмытпасам, Египет араб республикасының мәдениет министрі, “Лотос” журналының бас редакторы болатын. Сондай-ақ, 1958 жылы Ташкентте Азия мен Африка елдері жазушыларының ассоциациясы құрылып, халықаралық ынтымақ ұйымының бас хатшысы боп сайланған-ды. Ертеректе жазған “Елестер” әңгімелер жинағы мен “Әзірейілдер мұрагері” деген романын оқығаным бар еді. Соны айттым. Бейбітшіліктің Жолио-Кюри атындағы алтын медалын алған, сонысымен құттықтадым. Ол риза көңілмен қабыл алып, қазақтың тарихы жайында көптеген сауалдар қойды. Мен бүгінгі қазақ деген халықтың тарихы орта ғасырдың сонау ықылым замандарынан —

алты жүзінші жылының бірінші жартысынан бастау алатынын, солтүстіктегі Алтай тауы, оңтүстіктегі Гоби шөлі, батысы — Шу, Таластың екі арасы тұрақты атамекені екенін әңгімеледім.

— Демек, 1500 жылдық тарихы бар екен ғой,— деп қайран қалды.

— Мен тарихшы емеспін, бірақ өз халқымның тарихын 1500 жылмен шектегім келмейді. Бұл әлі зерттелмей, зерделенбей жатқан әлем. Бір білетінім: туымыз — "Алтын бөрі бас", ұранымыз — "Көкбөрі". Бұл ту 535 жылы Ергенекінде көтеріліп, "Бөрі басы" деп ұран шақырыппыз. Ол он тоғызыншы ғасырға дейін халықпен бірге жасасты.

Мен Сүйінбай жырын бала жастан жаттап өскен жанмын. Әрине, уақыт өткен сайын ұмытыла бастайды ғой. Содан жадымда қалған екі шумағын сөзіме демеу жасадым. Аудармашының ілеспе аударма жасай алмағанына қарамастан айтып шықтым.

“Бөрі басы”— ұраным,
Бөрілі менің байрағым!
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым.
Бөрілі байрақ астында,
Бөгеліп көрген жан емен
Бөрідей жортып жүргенде
Бөлініп қалған жан емен,—

деп аяқтай бергенде Юсуф-Сибай:

— Сіз ел басшысы ғана емес, үлкен ақын екенсіз ғой,— деп балаша қуанып, қолымды қысты.

— Жоқ, мен ақын емеспін,— дедім ол сабасына түскен сәтте,— менің халқым ақын. Шығарған жырын, ән-күйін жадына тоқи білген, тоқығанын ұрпақ бойына сіңіре білген.

Ол сәл-пәл ойланып отырды да:

— Айтыңызшы, қазақтардың араб графикасы — төте жазудан латын қарпіне, сосын, осы күнгі кириллицаға көшуіне не себеп?— деп, тосын сұрақ қойды.

— Юсуф мырза, бір кездесуде бәрін біліп алмақсыз ба, қонаққа да бірдеме қалдырсаңыз қайтеді,— деп әзілге бұрдым.

Рас, бұл сұрақ жауапсыз қалған жоқ. Алматыға келген бетте біз тағы да жүздесіп, ескі таныстарша ұзақ әңгіме-дүкен құрдық.

— Толық жауабын ала алмаған сұрағымды мойныңызға қарыз ету күнә болар,— деді әзілдеп.

— Менің жауабым сізді соншалықты қанағаттандыра қоймасын ескеріп, әңгімені кейінге қалдырғаным рас еді. Міне, енді соның реті бүгін келіп отыр. Уақыт тауып оқудың сәті түссе, осы кітаптан біздің халқымыз жайлы мол мәлімет аласыз,— деп мен Юсуфке Ермұхан Бекмахановтың: “Қазақстан 19-ғасырдың 20—40-жылдарында” деген кітабын тарту еттім. Өздеріңізге белгілі, бұл кітап кезінде “қатты сынға ұшырап” содан бері көзден бұлбұл ұшқан. Бір әжетке жарар деп, көзімнің қарашығындай сақтап жүруші ем, қадірлі қаламгерге бұйырған екен.

XXX

Ақын Қадыр Мырзалиев:

— Жұмыс!

Жұмыс!

Тисе оның шарапаты,

Жазылады жаныңның жарақаты.

Ләззәты болады қалжыраудың,

Шаршаудың да болады рахаты!—

деп айтқандай, көзін тырнап ашқалы еңбектен қол үзбей, соның ыстық-суығына бірдей төзген адамға жазаның ең үлкені — жұмыссыз қалдыру. Нәyeti бірер жетіге елден ұзап шығып, шет жерге сапарлап кеткен кезде де елдің жайы естен екі елі шықпайды. Жыртығынды жамайтындай жоғынды іздестіре, сұрастыра бастайсың. Қыбын тауып, бір әжетіне жарар шаруаны тындырып қайтсам дейсің. Оның орайы кейде келіп, кейде келмей жатады. Тым болмаса үлгі тұтар ісін үйреніп қайтуға ұмтыласың, бір кәдеге асырар жолын іздеп, шарқ ұрасың...

КОКП Орталық Комитетінің, КСРО Жоғарғы Кеңесінің тапсырмасымен жоғарыда аталған елдерден басқа да талай жердің топырағын басып, түз-дәмін тауға тура келді. Соның ішінде Уругвай, Италия, Үндістан, Корея бар.

Жалпы, жер көріп, ел танығанға не жетсін. Жат-жұртты аралау арқылы, салыстыру арқылы өзіңнің бар-жоғыңды білесің, қадір-қасиетіңе жетесің. Құмарта

қарап, қызыға аралап жүріп тойымсыз көз көңілге нәр іздейді. Шаршағаныңа да, шалдыққаныңа да қарамайсың. Үміт ілгері жетелеп, үлкен жортуылға, алыс сапарға алып шығады. Уругвай сапары сондай әсер қалдырып еді. Уругвай Компартиясының съезіне қатысу үшін 1970 жылдың соңына таман жол азабын аз көрмедік. Оңтүстік Американың түстік шығысындағы Монтевидеоға жету қалай қиын болса, қайту одан да ауыр соқты. Оңтүстік-шығысын Атлант сияқты алып мұхиттың асау толқындары шаятын суптропикалық ел. Қарауыл төбелер жиі ұшырасады, көз жетпес жазық даласы біздің елдің арқа төсін еске түсіреді. Қысы-жазы ұшар басын ақша қар басып жататын Алатауға, қойнауына бір енсең, оңайлықпен шығара қоймас қатпарлы Қаратауға, баурайынан апай төсіне дейін жазыл желекке оранып жатар асқақ Алтайға әбден көзі үйренген қазаққа биіктігі 500 метрден әрең асатын бұл елдің тауы жатаған жоталар сияқты көрінген. Мен бөгде елдің бағын аласартудан аулақпын. Әркімнің өз жері күт. 16—17-ғасырларда осында үдере көшіп, біржола қоныс тепкен испандықтардың ұрпағы — негізгі халқы. Ара-тұра метистер, негрлер мен мулаттар төбе көрсетіп қалады. Сол жылдары олар бүкіл халықтың 10 проценттейі ғана еді.

Осы сапарда (испан астанасында) ұмытылмас әсер қалдырған киелі орын — Сервантес ескерткіші. Қола мүсін қасында ұлы жазушының өлмес кейіпкерлері Дон Кихот пен Санчо Панса, хирург үйелменінде дүниеге келіп, жоқшылықпен күн кеше жүріп Мадридте оқыған Сервантес нағыз шығармашылық шағында қалам күдіретінен гөрі айлақ жағалап, сауда-саттықпен айналысады. Бір емес, үш рет түрмеге жабылады. Әлемге әйгілі “Дон Кихот” романының бірінші бөлімі осы түрмеде отырғанда жазылады. Испан әдебиетінің жаңа дәуірін ашқан романды мен де тұщына оқыған едім. Ол қазақ тілінде 1952 жылы аударылып, әлденеше рет қайта басылды. Оның өлер алдында ғана жазып біткен “Персилес пен Сигизмунданың жиһангездігі” деген шығармасы да бас алмай оқитын дүние.

Әлбетте, Колумбтың ескерткіші мен дүние жүзіне түгел танымал Мадрид көркем галереясы жайлы айтпай кету қиянат. Олар оқырманға соншама таныс. Генуялық әйгілі теңізші бір емес, төрт рет өлімге бас тігіп, тарихи маңызы бар жаңа географиялық мағлұматтар

қалдыру адам ақылы жетпес ерлік сияқты көрінеді. Енді сол бір таңғажайып жанның ескерткішін ұлы саяхатшыға деген құрмет тұрғысынан ғана емес, оны өлмес өнер туындысы дәрежесіне дейін көтеріп, мәңгілік етіп жасауы, ол елдің рухани өскендігінің кепілі сияқты көрінеді. Галереяны аралаған тұста көрермен көкейін әсемдік әлемінің нұры кернеп еді, ел игіліктің, оның рухани қазынасының алтын қорын жасарлық әл-қуат бар ма деген сан алуан сұрақ еріксіз мазалап еді. Мені де Алматының еңсесі биік, оқшау тұсына осындай сәулет сарайын салып, барын бардай ғып ұсынар тым болмаса музей ашсақ деген арман билей беретін-ді. Ол арманға халқымның қолы жеткеніне де шүкір.

Монтевидеода съезд жұмысын жүргізіп жатқан күндерде Уругвай Компартиясы Орталық Комитетінің Бас хатшысы Родней Арисмендимен, Чили Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің Бас хатшысы Володей Тейтельбоиммен жақынырақ таныстым. Съезде сөйлеген сөзімді делегаттар жылы қабыл алды. Шын мәнісінде, партияның XX съезі Уругвай тарихындағы аса маңызды оқиғалардың бірі болды. Өзінің негізін 1920 жылы VIII съезде қалаған Компартия 1955 жылдан партия жұмысын қайта құруды қолға алғалы бергі ілгері істердің қорытындысын шығарып, халық бірлігі майданын құру қажет деген шешімге келді. Бұл келесі жылы ақпан айында жүзеге асырылды.

Сонымен қайтар жол оңайға түспеді. Уругвай астанасынан Рио-де-Жанейроға, одан Лас Пальмаска (Канар аралы) жеттік. Сосын Мадридте іш көгергендей ұзақ аялдап, Парижге табан іліктірдік. Арғы жағында Мәскеудің төбесі көрініп тұрғандай, көңілді бір демдедік.

... Мен бұған дейін Кеңес Одағы партия-үкімет делегациясының құрамында Үндістанда болғанымды шет жағалап айтқанмын. Ал, 1972 жылғы бұл сапарда КОКП делегациясын басқарып, Компартия съезіне қатысуыма тура келді. Бос уақытта біздер Агро қаласына барып, екі шақырым жердегі, Жамна өзенінің жағасындағы үнді мұсылмандарының сәулет өнерінің таңғажайып үлгісі — Тәж-Махалды тамашаладық. Ол Қожа Ахмет Иассауи мавзолейін еріксіз еске түсіреді. Бір қалыптан шыққан деуден аулақпын. Бірақ өрнектерінде, архитектуралық құрылымында ұқсастық байқалғандай. Тәж-Махал — парсы шебері Исаның жобасымен жасалыпты. Мұны 20 мың жұмысшы 22 жыл бойы салған

екен. Шіркін қандай күш, қаншалықты төзім. Өнер ақыл-ойды, шеберлікті ғана қажет етпейді, ол адам баласы ғана шыдас берерлік төзімділік пен қайраттылықтың жемісімен мәңгілікке қалмақ. Ұлы Моғолдар әулетінің билеушісі Шаһ-Жахан 38 жасында дүниеден озған жары Мұмтаз-Махалдың өсиетін осылай орындап, өшпестей белгі соққан. Бес күмбезден тұратын, төрт мұнаралы, биіктігі 75 метр келетін мазар төрт ғасырдан бері осы елдің аялы алақанымен қаз-қалпын сақтағаны қайран қалдырады. Біз жоқты армандап, барды талқандап жатқанда өткенге құрметпен қарай білетін елдің елдігі осынысымен де танылады екен-ау деген оймен аттанған едім.

Ат баспаймын деген жерін екі рет басады. Бір қалыпты өмір жоқ. Дүниенің түске дейін киіз, түстен кейін мүйіз болуы әп-сәтте. Үнді жеріне қайыра келемін деген үш ұйықтаса түске кірмеген жай. Тұз-дәм тартты. Міне, Араб теңізінің жағалауына қоныс тепкен Кочин қаласын бетке алып келе жатқалы қанша сағат. Бангопорадан айлақты қала Кочинге дейін 500 шақырым. Үндістанның оңтүстігіндегі айнадай жолдың апшысын қуыра жүйткіген жеңіл машинада тәулік бойы тоқтау жоқ. Тамылжыған табиғат, тарихи орындар еріксіз баурап, еріксіз еліттіреді. Ішке сұғынған сайын ынтық дүние ықылас аударта түседі. Соның бірі барып маңдай тірейтін қаламыздан қозы көш жердегі атақты саяхатшы Васко да Гама зираты. 1497—1498 жылдары үш кемеден құралған флотилиямен Европадан ит арқасы қияндағы Оңтүстік Африканы айналып өтіп Үндістанға баратын теңіз жолын ашқан португалиялық саяхатшыға (1502—03) жылдары екінші рет саяхат жасаған) тәуәп ету оны тек тарихтан ғана білетін қазақ үшін бір міндет еді. Әруақ риза болмай тірі байымас дейтін қазақтың жолы солай.

Съезде жиырма екі коммунистік және жұмысшы партиялардың өкілі сөз алып, өздерінің үнді коммунистерімен ынтымақтастығын білдірді. Екі ел компартияларының айнымас белгісі ретінде біздің делегация В. И. Лениннің портретін сыйға тартты. Үнді коммунистерінің үлкен форумының соңғы күнінде Кочинде съезд делегаттарының қатысуымен 300 мың кісілік митинг болып өтті. Артынша Гоа аралын аралап, брахманизм мен индуизмнің тендесі жоқ үш тәңірісінің бірі Шиваға соғылған алып храмды көрудің сәті түсті. Содан

Гоа аралынан Бомбейге ұшып, сол жерде сапарды аяқтап, Мәскеуге оралдық.

...Италия сапарының жөні бөлек. 1971 жылы осы елдің коммунистік партиясы өзінің 50 жылдық мүшел тойын тойлайтын болды да, мен КОКП делегациясын басқарып бардым.

Қазақта: “Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра” деген бар. Сол айтқандай: ұлылықты жердің кеңдігімен, таудың биіктігімен, теңіздің тереңдігімен өлшемеу керек. Тіпті ел байлығы да, жер асты қазынасы да таразы басын тарта алмайды. Елдің елдігін танытатын да, тарихын жасайтын да, артына өшпес із, өлмес мұра қалдырған ұлы перзенттері. Ұлылықтың теңдесі жоқ өлшемі де осы. Дүние жүзіндегі прогресшіл адамзат баласы үшін ортақ есімге айналған: католик шіркеуіне қарсылық көрсетті деп отқа өртелген ұлы философ Дж. Бруноны, еркін ойлы Дж. Ваниниді, ұзақ жылдар бойы абақтыда азап шеккен, “Күн қаласының” авторы Томмазо Кампанелланы, ұлы ғалым Галилео Галилейді, Лаура деген қызды бір-ақ рет көріп, ғұмыр бойы ғашық болған, соны ғана жырлап өткен ақын Ф. Петрарканы, әлі күнге дейін қолдан қолға тимей жүрген “Спартак” романын дүниеге әкелген Р. Джованьолиді, қайта өркендеу дәуірінің өкілдері Микеланджелоны, Леонардо да Винчиді, Рафаэльді, Тицианды, операның тұңғыш классигі, 17-ғасырдағы Венеция опера мектебінің негізін салушы К. Монтовердиді, ұлы скрипкашы Н. Паганиниді, ұлы композиторлар Дж. Россини мен Дж. Вердиді, сахна шебері Э. Дузені берген итальян халқын қалай ұлы халық демеске! Бір Римнің өзі сәулет өнерінің таусылмас дастаны, жазылып бітпеген жыры емес пе!

Сол әсемдік әлемінің кіндігіне айналған Римнің 20 мыңнан астам адам жиналған Спорт сарайында өткен салтанатты мәжілісте сөз сөйлеу құрметіне ие болдым. Италия Коммунистік партиясының төрағасы Луиджи Лонго қала сыртындағы саяжайына алып барып, арнайы қонақ етті. Әрине, жетпістен асқан, өмірдің ауыртпалығын аз арқаламаған, бүкіл саналы ғұмырын Италияның еңбекші халқының бақыты жолындағы күреске бағыштаған халықаралық коммунистік қозғалыстың қайраткерімен екеуден-екеу отырып, ашық сырласу әрі қызық, әрі пайдалы еді. Көргені де, көңілге түйгені де мол жан Владимир Ильич Ленинмен қалай кездескенін

соншалықты ықыласпен сүйсіне әңгімеледі. Испанияда интернационалдық бригадада бас инспектор, 1943—45 жылдары Италиядағы қозғалыс кезінде партизан отрядын басқарған тұстағы ерліктерін есту бір ганибет еді.

Мұндай сұхбат партия ардагерлерімен, жас коммунистермен, кәсіподақ белсенділерімен өтті. Шыны керек, олармен шынайы әңгімелер болды, тіпті пікір таластырған тұстарымыз да жоқ емес. Қай жерде, қандай деңгейде сөйлеспейік, зілсіз әзіл, бүкпесіз ой бөлісумен ұзақ отырып қалатынбыз. Әсіресе Италия Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бас хатшысы Энрико Берлингуэрмен жүздесудің орны бөлек еді. Жаңа тұрпаттағы саяси қайраткер Италияның мүддесімен шектеліп қалмай, құлашын кеңге сермеп, халықаралық мәселелер жайында ұзақ ой толғағаны бар. Пікірін ашық айтатын, қызу қанды, сонысына орай әділ де тұрашыл мінезі ұнады.

Европаның оңтүстік бөлігіндегі тағдыры қым-қиғаш, тарихы мол мемлекеттің бар шежіресін игеру де, игергенінді қаз-қалпында жеткізу де қиын. Жерорта теңізі жағалауында жатқан, теріскейі Ион теңізіне, күнгейі Адрият теңізіне маңдай тірейтін мәрттігі мен тәуекелі басым елге деген ықылас Ватикан, Флоренция, Болонье, Лукка, Пиза қалаларын аралаған күндер әсте ұмытылар ма!

...1978 жылдың бас жағында Кореяға (КХДР) партия-үкімет делегациясын басқарып барудың және бір орайы келді.

Орта жолда Владивостокта ат шалдырдық. Қала сыртында Брежнев пен АҚШ-тың сол кездегі президенті Форд мырза жүздескен ғажайып жай бар екен, сонда тоқтадық.

Жақсылардың соңынан сөз ілесетін әдеті, естір құлақ елең еткендей аңызға бергісіз әңгіменің басыла қоймаған тұсы. Фордка байланысты былайғы жұрт біле бермейтін көп жайға құлақ құрышын қандырдық. Және айтушысы келіссе, тіл шіркінде сүйек жоқ, түйедейді түймедей етем десе де, тегенедейді тебінгідей етем десе де ықтияры.

— Сыйлы қонақтар ғасыр ісін тындырса да келуінен кетуі тез,— деді екі ел басшыларының кездесуін басынан аяғына дейін өз көзімен көрген кісі.— Сол қас қағым уақыттың әуре-сарсаңы аз болмады. Форд келеді деген күні 6 мың солдат аяғынан тік тұрды. Түнімен

ұшақ қонатын алаңды тілмен жалағандай қардан тазартты.

— АҚШ президентінің бір ғажабы,— деді ол әңгіме соңын әзілге жеңдіріп,— оң қолын беріп сәлемдесті, ішіп-жеуінде оң қолмен істейді, ал келісім шартқа қол қоярда барып оның солақай екенін білдік.

Біз ертеңіне таңертең Қызыл тулы Тынық флотының су жаңа әскери корабльдерін аралап көрдік. Жеті ай бойы жорықта болып оралған “Чапаев” крейсери айрықша әсер қалдырды. Қойын-қонышы түгел зымыран. Айбарлы да сұсты көрінеді. Ерте дүниеден қалған: “Бейбітшілікті қаласаң — соғысқа әзірлен” деген сөзді еске түсіреді. Соған қарамастан сен тұр, мен атайын дейтіндей, тұлғасы да, тұрпаты да бөлек қазақ жігіттерін көріп жүрегім елжіреді. Олардың балбұл жанған жүздерінен мақтаныш сезімін аңғару қиын емес еді. Мен сол жігіттердің қай-қайсы да нар көтермес жүкті — туған елдің аманатын, намысын арқалап тұрғандай көрінді...

Қаңтардың 18-і күні Пхеньян қайдасың деп “ИЛ — 62” ұшағы көкке көтерілді. Бізді корей жері — сол елдің тілінде айтқанда “Чисон”, бізше “Таң нұрына бөленген ел” немесе “Мүлгіп оянған ел” күтіп жатты. Оның жұмбақ таулары, ұшар басынан теңізге асыла біткен етегіне дейін көкпен таласа біткен қалың ағашы, тарихтың талай тылсым сырларын бүгіп жатқан терең құз, биік шатқалдар, дауысы құлақ тұндырғандай сарқырамалар еріксіз көз тартады.

Ішімізде Шығысты жаңғақша шағатын танымал саясатшы әрі философ, әрі журналист, әрі дипломат, академик Леонид Федорович Ильичев бар еді. Ол кісі Сталиннің тұсында “Правда”, “Известия” газеттерінің тізгінін ұстап, Хрущевтің заманында КОКП Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы қызметін атқарды. Никита Сергеевичтің “жылымығын” жасасқан жаңдардың бірі. Кеңес үкіметі мен Қытай арасын жақындастыруға да қосқан үлесі аз емес. Брежнев пен Громыконың тікелей тапсырмасымен Қытайда айлап жатып, жанды жарадан бетер сыздап тұрған жағдайдың қалыпқа түсуі үшін орнын тауып келіссөздер жүргізгені бар. Өртті сөндіруден гөрі, оны тұтатпау үлкен ерлік.

Мен мұны Ильичевтің шашбауын көтеріп, абыройын асырайын деп айтып отырғаным жоқ. Оның Қазақстанға тікелей қатысы бар еді. Алматылықтар оны жоғары

Кеңеске депутат етіп сайлаған болатын. Бізге келген сайын күткен көп мәселенің күрмеуі оңай шешілетін.

Біз келе жатқан корей халқының тағдыры жеңіл болмағаны оған да, маған да белгілі еді. XIX ғасырдың соңы — Аштық. Азып-тозған ел Солтүстік Кореяға ауа көшті. Солардың елеулі бөлігі Ресейді келіп паналады. Бірінен-бірі қара үзбей, қырық жыл тізе қоса бірлік жасаған олар кеңестік Қиыр Шығыстың шаруашылығын өркендетуге аз күш салған жоқ. Жоқ-жітік боп жүріп тілін ұмытпады, ділін, әдет-ғұрпын, салт-санасын сақтады. Бұған Корей педагогикалық институтының септігі мол болды. Бірақ 1937 жылғы күздің салқыны ат төбеліндей халықты айналып өтпеді. Қуғын-сүргін үш күн ішінде сүттей ұйып отырған жұрттың астан-кестеңін шығарды. Жүк тиейтін вагондарға салып біздің жерімізге, оның ішінде Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда, кейін Талдықорған облыстарына жөнелтіп жатты.

Қатыгездікте шек болмайды. Оны бастан кешкендер жақсы сезінеді. Зардабы ұрпақтан-ұрпаққа кетеді. Тағдыры тәлкекке ұшыраған жазықсыз мындаған адам азаматтық құқықтан айырылса, тұрған жерінен аттап шыға алмаса — бұдан асқан қорлау, әй сірә да, бола қоймас. Бұл жалғыз корейлерге ғана емес, солармен тағдырлас чечен, қарашай, балқар, ингуш, неміс, грек, түрік және басқа да ұлттар мен ұлыстарға ортақ азап еді.

Мен Ильичевке:

— Сіз философ адамсыз. Адамзаттың арғы-бергі тарихын жақсы білесіз. Мына фактілерге назар аударыңызшы, — дедім үзілген әңгімемізді сабақтамақ ниетпен. — Ұлы Отан соғысы қай халыққа болмасын оңай тиген жоқ. Қазақта да қасірет шекпеген түгін кемде-кем. Аш-жалаңаш жүріп сол халықтарды саясына алды. Жетім бала, жесір әйел демеді. Барын алдына тосты. Өзегі талғанға талғажу тауып берді. Өзі қан жұтып отырып, өзгелерді жұбатты. Біз осылай қиындықты бірлесіп жеңдік. Біз осылай бір-бірімізге сүйеніп өстік. Олар енді қазақ жерін екінші отанымыз дейді. Тіпті солардың көбі біржола қалып қойды.

Ильичевтің, әрине, құлағын құлық басқан кісі еместігін жоғарыда айттым. Менің көңілімді ауласа да, әлде айрықша ден қойды ма:

— Интернационализм дегеніміз — бауырмалдық. Ал одан асқан ұлы қасиет болмақ емес.

Алдымыздан гүлшоқтарын алып шыққан адамдарда есеп жоқ. Мен халқымның қадірі асып бір киырда жатқан елдің ықыласы ауғанын сезінген тұста төбем көкке жеткендей болды. Біз 1950—1953 жылдардағы соғыста қаза тапқан корей жауынгерлеріне орнатылған Азаттық құлыптасы мен Достық құлыптасына гүлдестерін қойдық. Дәл осы жерде Қытай елшілігінен, оның ішінде қытай әскери атташесімен тоқайласып қалдық. Ол кезде екі елдің арасы әлі де болса қырғикабақтау еді.

Істің иіні келейін десе, табан астында ғой. Леонид Федорович екеуміз батыл қимыл жасап, оларды көңілдерін күпті еткен күдіктен арылтып бақтық. Корей жерінде қытай солдаттары да қан кешкен, осында қаза тапқан еріктілерге орнатылған ескерткішке тағзым етіп, гүл қойдық.

Бізді ел басшысы Ким Ир Сен өз резиденциясында қабылдады. Екеуміздің арамыздағы сыпайы әңгімеден соң мен оған Ленин орденін тапсырдым. Еліміздің ең жоғары орденімен ол 1972 жылы алпысқа толуына байланысты наградталған-ды. Ештен кеш жақсы деген осы.

Сапарымыздың негізгі бөлігі Кореяның вице-президенті Пак Сен Чермен арадағы келісімге арналды. Жат елде қонақтың жолы жіңішке ғой, арқа-басыңды кенге сала алмай, ізеттен аттай алмай қысылып-қымтырылатын әдетің. Сосын, әр елдің салты басқа, иті қара қасқа дегендей, көруге, білуге келген қонақ аз отырып, көп сынайтын әдеті. Әдептен озбадық. Пхеньянда Халық Армиясы жауынгерлеріне, Азаттық монументіне гүлдесте қойдық, қаланың тарихи орындарын аралап, Солтүстік Хванхэ провинциясының осы жерге бармасаң болмайды дейтін жерлерін көрумен шектелдік.

Халқымыз: “Малың барда ел таны, атың барда жер таны” дейді. Оған елге аға болғанмен, қара басыңа билігің жүрмейтін түс аз емес. Соған қарамастан ел тануға, жер көруге ұмтылдық. Қайда бармайын қазақ деген халықтың атын арқаланып, соның абыройын асқақ ұстауға ұмтылдық. Ондай халықтың барын білсе, бөркіміз қазандай боп, төбеміз көкке жеткендей қуандық. Жер бетінде ондай ұлттың барын білмей, саған көңіл жықпастықпен қараған тұста салың суға кетіп, жүнің жығылып-ақ қалатын. Ондай сәтте еліңнің ертеңі, болашағы қабырғаңа бата түсер еді, қара басыңның

қадір-қасиетінен гөрі халқыңның мәртебесінің биік болар соны жолдарды шарқ ұра іздей түсесің...

Елдің үлкен-кішісі болмайды. Халқының азды-көбіне қарап емес, қайталап айтсам, тарихта алар орнымен бағаланса керек. Жүрген жерімде сол елдің дәстүріне, ұлы перзенттері қалдырған өшпес мұраларға, өнеге болар өнеріне, өміршең ізгі мұраттарына зер салдым. Содан ғибрат алдым, ол менің жүрек түкпірімде сақталар сыр, оны халқыммен бөлісер күн туса, қоспасыз түгел айтып берермін деген үміт үстінде жүрмін. Сондықтан ел жақсыларымен жүздесудегі әңгімелерді құдайдың құрғақ сөзін қимайтын сараңдай там-тұмдап айтып, атүсті шолып, қысқа баяндап отырмын.

XXXI

1982 жыл, қараша айы. Ұмытпасам, 10-ы.

Алматы күзі — кербез қыздың сыланғанындай ең бір көркем шағы. Көгілдір айдында керіліп жүзген аққудың жалпақ табанындай жапырақтардың мың құлпырып барып, төгілер тұсы. Табиғаттың қайталанбас, қайталанса да қадіріне біріміз жетіп, біріміз жете бермейтін көркем көрінісін қызықтап, қоңыр салқын ауасымен тыныстаудың өзі бір ғанибет қой. Оның үстіне бұл күннің қысқарып, түннің ұзарған тұсы. Кешке қарай қала сыртына шығып, сейіл құрып кеткен кезде КОКП Орталық Комитетінің жалпы бөлім бастығы Боголюбов шарқ ұрып іздепті. Көмекшілерімнің бірі:

— Бізге сенсеңіз, шаруаңызды айта беріңіз,— деп жөн сұрайды.

— Шұғыл Мәскеуге жетсін. Саяси Бюроның мәжілісі күтіп отыр,— деп әңгімені келтесінен қайырса керек.

Дүниеде белгісіздік жаман. Әкесі өлгенді де естіретін еді, Боголюбовтың мына тосын хабарына қайран қалып, қашан Мәскеуге, Кремльге жеткенше ойым он сакка кетті. Содан не керек, сол күні айтқан уақытта Кремльдің табалдырығынан аттап, мәжіліс алдында Саяси Бюро мүшелері жиналатын жерге келдім. Бәрі түгел жиналыпты. Тек мені күтіп отыр екен. Дереу мәжіліс залына кірдік. Жол-жөнекей Шербицкийден:

— Табан астында не боп қалды?— деп сұрадым.

Ол сүп-сүр қалпында:

— Сіз бен біз күткендегіден бетер оқиға боп түр,— деді.

Мәжілісті Ю. В. Андропов ашып, Леонид Ильичтің қайтыс болғанын хабарлады. Төбеден жай түскендей болды. Саяси Бюро мүшелері ләм-лим деп тіс жаруға жарамады. Бірнеше минут бойына ұшқан шыбынның ызыңы білінерліктей үнсіздік билеп, әркім өз ойымен арпалысып кетіп еді...

Брежневпен жиырма сегіз жыл қызметтес болдым. Бажайлап қараған кісіге бұл аз уақыт емес. Қиын да қызықты күндер өтті. Бірақ тәтті ауыздың дәмін кетіріп, ішәй дескен емеспіз. Пікір қайшылығы кезінде принципті позициямызда тұра білдік. Бір-бірімізді сол үшін де құрметтеп, терезесі тең кісілерше сыйласып өттік. Соңғы рет біз 1982 жылы ақпан айында Кремльде, Саяси Бюроның мәжілісі залында жүздескен едік. Маған үшінші мәрте Социалистік Еңбек Ері атағының берілуіне байланысты Ленин ордені мен Орақ пен Балға Алтын жұлдызын тапсырған-ды.

Құлаққа ұрған танадай тыныштықты Черненконың сөзі бұзған-ды. Ол өзінің әдеттегінше деміге тұрып, қарлығыңқы үнімен:

— Аза тұтып отыра беруге уақыт тар. Біз КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшылығына сайланатын адамның кім болатынын шұғыл шешуіміз керек,— деді. Сосын жан-жағына бұл ұсынысыма қалай қарар едіңіздер дегендей, барлай қарап алды да:— Мен КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшылығына — деп мәлімдеді ол,— Юрий Владимирович Андроповты ұсынамын.

Тіс жарған жан болмады. Бәрі де ұсынысқа үнсіз келісіп, іштей қолдаған-ды.

Қарашаның 12-сі күні КОКП Орталық Комитетінің кезектен тыс Пленумы болып өтті. Андропов Бас хатшылыққа бірауыздан сайланды. Мен ол кісіні 1962 жылдан білетінмін. Хрущевтың Румынияға барған сапарында бірге жүріп, бірге тұрдық. Ол кезде Юрий Владимирович Орталық Комитетте бөлім меңгерушісі тұғын. Артық сөзі, асылық мінезі жоқ, сыпайы адам еді, маркүм. Мемлекеттік қауіпсіздік Комитетінің төрағасы, КОКП Орталық Комитетінің хатшысы кезінде де біздің сыйластығымыз артып, шешімін күткен ортақ мәселелердің ауқымы ұлғая түскен-ді. Үзбей байланысып тұрдық. Ашық пікірлесіп отырдық. Бас хатшы қызметіне

көтерілген тұста да ол Қазақстанға айрықша ден қойып, республиканың мән-маңызын жете сезінген-ді.

Біз жиі хат жазысып тұрдық. Ол маған жолдаған бір хатында: “Қазақстанның ұлан-асыр астығы — бұл республика еңбекшілерінің ғана емес, сонымен бірге біздің көп ұлтты Отанымыздың барлық халықтарының орынды мақтанышы” деп, атап өткені бар. Ол қазақ жеріне әлденеше келіп қайтпақ боп оқталған-ды. Қолы тимей, қап, келесі жолы болмаса деп жүретін. Оған тұз-дәм тартпаса қиын екен. Қауіпсіздік Комитетінің төрағасы қызметінде жүрген кезеңде ұшаққа мініп тұрып, кері қайтқанда уақыты болды.

Бас хатшы боп сайланған күннен біздің арамыздан қыл өтпестей жақындық өріс алды. Алдын ала келіскеніміздей, мен айына екі рет республикадағы бар жағдайды баяндап отырдым. Әлбетте, сыйлас, сырлас жандардың жеке кездескен тұстарын, Саяси Бюродағы пікір алмасуларды бұл арада айтып жату артық шығар. Қызметтің өз заңы, өз тәртібі бар. Оны бұра тартуға ешкімнің хақысы жоқ.

Юрий Владимирович бүгін шешілетін мәселені ешқашан ертеңге қалдырмайтын, жеті өлшеп барып, бір-ақ кесуге, шұбыртпа сөзі жоқ, қысқа да нұсқа сөйлер еді.

Оның осындай табандылығының арқасында Қазақстанда ғылымды дамытуға қатысты бірқатар жобаны шешудің және ірі-ірі кәсіпорындардың біразын соны техникалармен жабдықтаудың сәті түсті. Ол кезде өнеркәсіп орындары мен ғылыми мекемелер үшін осы заманғы техникаларды сатып алуға валюта табу — көктегі айға үмітсіз қол созумен бірдей еді. Соған карамастан Андропов менің меселімді қайтармай, Алматыда Батыс елдердің аты шулы фирмаларының біздің елімізде өңіміз түгілі үш ұйықтасақ түсімізге кірмейтін озық үлгідегі су жаңа техникаларының көрмесі өтіп жатқан, соны түгел алып калуға қыруар валюта бергізді.

Желтоқсан айында КОКП Орталық Комитетінің пленумы өтті. Онда 1984 жылға халық шаруашылығының жоспары қаралды. Юрий Владимирович Пленумда халық шаруашылығының барлық саласы бойынша еңбек өнімділігін жоспардан тыс бір процентке көтеріп, өнімнің өзіндік құнын жарты процентке азайту міндетін қойды. Бұл, шын мәнінде, уақыт талабынан туындаған іргелі

ұсыныс еді. Оны Пленум бір ауыздан қалай мақұлдаса, жергілікті партия ұйымдары, күллі еңбекші халық солай қолдап, жұмыла іске кірісті.

Андропов, айтары жоқ, аса ірі мемлекет қайраткері еді. Оның басшылығымен біздің еліміз барлық бағытта экономикалық және әлеуметтік жағынан сеніммен алға басты. Ел аяғын тартып басып, етек-жеңін жинақтай бастаған. Оны қаталдық деуден гөрі, талапты күшейте түсу еді деп білген жөн. Өкінішке орай, жарық дүниеден татар талқаны таусылған екен, ажал арамыздан тым ерте алып кетті. Ол бар-жоғы екі жылдай ғана уақыт КОКП Орталық Комитетін басқарды, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Төрағасы болды. Қысқа мерзім ішінде Саяси Бюроның жұмысын жандандырып, жаңа арнаға салып кетті. Онда қандай мәселе қаралмасын, бәрі баспасөзде жарияланатын жағдайға жетті. Шын демократиялық леп басталып, жариялылықтың алғашқы беттері ашылған-ды.

Ол жоғары буындағы кадр мәселесіне жаңа көзбен қарап, едәуір өзгерістер жасады. Гайдар Әлиевті Әзірбайжаннан алып келіп, Саяси Бюро мүшелігіне сайлады, КСРО Министрлер Кеңесі Төрағасының бірінші орынбасарлығына тағайындады. Соломенцов Саяси Бюро мүшелігіне өтіп, КОКП Орталық Комитеті жанындағы партиялық бақылау комитетінің төрағалығына ауысты. Воротников РКФСР Министрлер Кеңесінің төрағасы болып тағайындалды және Саяси Бюро мүшелігіне кандидаттыққа, ал Лигачев пен Рыжков Орталық Комитеттің хатшылығына сайланды. Медведев КОКП Орталық Комитетінің ғылым бөлімінің меңгерушілігіне бекітілді.

“Жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ”. Андроповтың қоғамдық қызметін әділдік тезіне салсақ, оның жұмысындағы “әттеген-айларды”, атап айтқанда, кемшіліктер мен қателіктерді айналып өтуге болмайды. Мәселен, уақыт деген қатал төреші кімнің кім екенін анықтап берді. Айдай әлем құлағдар болғанындай, 1956 жылғы Венгрия трагедиясына қатысы барлығына күмән қалмады, ол кезде Юрий Владимирович сол елде елші тұғын. Онан кейін 1968 жылы Чехословакияға, 1979 жылы Ауғанстан жеріне әскер кіргізу жөніндегі шешімнің қабылдауына қатысқан басты тұлғалардың бірі. “Қуырдақтың әкесін түйе сойғанда көрерсің” дегендей, ол ең үлкен қателіктерді Мемлекеттік қауіпсіздік Коми-

тетінің төрағасы боп, айдарынан жел есіп тұрған шағында жіберді. Кісі тағдыры немқұрайдылықты көтермейді. Ол барынша қырағылықты, барынша сергектікті, қажет десеңіз қайырымдылық пен сезімталдықты қажет етеді. Әркімнің құдайдан үміті бар. Үміт сәулесін сөндірмеуге ұмтылсақ игі. Өкінішке орай, жалған ақпараттарға малданған Андропов біздің зиялы қауымымыздың көптеген адал өкілдерін, мәдениетіміз бен өнеріміздің көрнекті қайраткерлерін орынсыз қудалап, сүргінге салды.

Мәдениет пен өнердің жекелеген қайраткерлерін елден аластау және оларды азаматтық құқынан айыруды Саяси Бюрода оның одақтас республикаларда қызмет істейтін мүшелерінің қатысуынсыз шешіп отырды. Сондықтан талқыланған мәселелер бойынша өз пікірімізді айта алмай, шеттеп қалатынбыз. Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитеті жүргізген ақылға да, адамгершілікке де сыймайтын әлгі “шаралар” Қазақстан зиялылары арасында абыржу туғызып, керек десеңіз үрейге бой алдырған тұстарынан хабарсыз емеспін.

Бірде Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Ш. Ибрагимовтың былай дегені бар. Ол еліміздің танымал физиктерімен тонның ішкі бауындай араласып тұратын.

— Академик Сахаровты Горькийге жер аудару — ақылға сыймайды. Бұл бір ғана менің пікірім емес.

Артынша КСРО Министрлер Кеңесінің сол кездегі төрағасы Косыгиннің қабылдауында болып, барған шаруамды бітірген соң:

— Алексей Николаевич, алды-артына қаратпай туған жерінен, елінен аласталып жатқандарға, “жүйке ауруын емдейтін ауруханаларға” еріксіз жатқызылғандарға, Андроповтың ақпараттарына қалай қарайсыз?— деп сұрадым.

Сөзге сараң А. Н. Косыгин:

— Өзіңіз қалай дейсіз?— деп қарсы сұрақ қойды.

— Соны түсіне алмадым.

— Онда осының бәрін Бас хатшыға барып айтыңыз.

Леонид Ильичпен болған әңгімеде мен көңілді күпті еткен жайды түгелдей жайып салдым. Брежнев үнсіз тыңдап, ұзақ уақыт бойы жұмған аузын ашпай, сазарды да отырды. Әрине, құдайдай сенген адамы туралы ойда жоқ жерде одан кем түспейтін сыйластығы бар кісі келіп, төбеден қойып қалғандай ғып әңгіме, әңгіме

болғанда кімге де болса жайлы тимейтін мәселе төтесінен қойылса, не істегендей еді. Ол өзіне-өзі келді білем, әдеттегі сабырлы қалпын сақтап, айналасына шола қарап алды да:

— Жә, сіздіңше не істеу керек? Андропов қара аспанды төндіріп, несін айтасың, олар тұнық суды лайлап бітті дейді. Бүлдіріп жатыр. Бітеу жара сыздап жарылғалы тұр. Халық толқу үстінде,— деді.

Біздің әңгімеміз осымен тәмамдалды.

Ақпанның 9-ы күні суық хабар естідік. Андропов дүниеден қайтыпты. Сол күні Саяси Бюро жиналды. Тағы да КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшылығына кімді сайлаймыз деген нән сұрақ кесе-көлденең тұрды. Өмір деген осы, бүгін бар, ертең жоқсың. Сен кетті екен деп өмір-өзен ағысын тоқтатпайды. Тіршіліктің ертеңгі күнгі қамы қара жамылып отырып та шешіледі. Сондықтан өлімге қайғыра да білу керек, сергек те қараған жөн.

Саяси Бюро мүшесі, Министрлер Кеңесінің төрағасы Н. А. Тихонов сөз алып:

— КОКП Орталық Комитетінің Пленумына Константин Устинович Черненконың кандидатурасын ұсынуды жөн деп білемін. Және бұл ұсыныс сіздердің тараптарыңыздан қолдау табады деген ойдамын,— деді.

Сені еріксіз қол көтеруге мәжбүр ететін кесімді сөз осылай айтылады. Тырп еткізбес, тіл байлап тастар байлам бұл.

Қалай болғанда да Черненконы КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы етіп сайлауымыз бәріміздің ортақ қателігіміз еді. Ол ісіне мығым, не тапсырсаң да тап-түйнақтай ғып орындайтын, қандай құжат болмасын, оны иненің көзінен өткендей ғып әрлеп, әдемілеп дайындайды, қыз жиған жүктей ғып қаттайды, қажет десең арналы жолға салып жіберіп, оның орындалуын көз жазбай қадағалайды. Қысқасы, тақуа кісі. Бірақ жер хабар қылмасын, топ бастауға да, топ ішінде сөз бастауға да жоқ, мынадай ұлы державаның көп ұлтты, алуан салалы алып елдің серке — ағасы деуге лайық жарамды кісі емес еді. Соны іштей сезінетін, бірақ партиялық этикет деген кедергіден аттап өте алмай, Саяси Бюро мүшелері іштен тынып, ләм-лим деп тіс жармады. Бәрі қара жамылғандай бастарын жерден көтермеді. Кімнің ішінде қандай ит өліп жатқанын бір құдай білсін, әйтеуір Тихонов ұсынған кісінің болым-бітімі, мәдени

және білім деңгейі, парасат-пайымы дүние жүзі сүйсініп те, күйініп те қарайтын мемлекеттің бірінші адамы осындай болу керек деген талаптан төмен жатқанын бәрі білетін. Бәріміз біліп отырып, білмейтін кісідей үндемедік. Үндемей отырып, қол көтердік. Міне, ең үлкен қателігіміз де осында. Ақтала алмайтын, ақталуға да болмайтын өкініш бұл. Жазғырса жауап таппайтын олқы тұсымыз осы. Гәп Константин Устиновичте қана емес, бар мәселе — елдің тағдыры сеніп тапсырылған азаматтардың әділдіктен айналып өткендігінде болып отыр.

Біреулер: “Черненко тізгінді бос ұстады” деп жүр, одан гөрі: “Ол тізгінді ұстаған жоқ” деу жөнірек секілді. Оның кезінде, шыны керек, елдің не ішкі, не сыртқы жағдайына қатысты бірде-бір ірі мәселе қаралмады. Қымқиғаш саясат дейсіз бе, әлде қоржынның екі басы бірдей бола бермейтін халықаралық жайды айтасыз ба — мұның қай-қайсысында да ілгері басқан аяқ кері кете бастағанды. Оның бұған мойны жар бермеді деп, қиянатқа барудан аулақпын, құдайдың басқа салғаны шығар, асқынған аурудың азабымен арпалысып жүргенде, іләжсыздан мемлекет шаруасы жайына қалды.

Кімге де болса, қыр-сыры қашаннан жұмбақ боп келе жатқан Орталық Комитеттің билігін Горбачев бірте-бірте қолына ала бастады. Тегінде жан баласына оңайлықпен сыр алдыра қоймайтын Андроповтың тұсында-ақ Михаил Сергеевич өзінің қара жаяу кісі емес екенін аңғартқан-ды. Ал, өз басымен қайғы боп жүрген Черненконың кезінде ол тіпті де айдарынан жел есе бастаған-ды. Оны Кремльдің ішіндегілер ғана емес, былайғы жұрт та анық байқай бастаған еді. Горбачев бірінші болуға асықпады, аптықпады. Ақырын жүріп, анық басты. Әліптің артын күтіп, не істесе де, қалай істесе де салқынқандылықпен, сабырмен істеді. Ол екеуінің де кәрі қойдың жасындай жастары қалғанда кезіккен кеселден ұзаққа бармайтынын, мендеген дерттің алмай тынбайтынын білетін. Бәріміз де жұмыр басты пендеміз, ол біріншіліктен үмітсіз еді десек, ақылға сыймас та еді. Қалай болғанда да ішкі дайындықсыз еместі, үлкен ойлардың жетегінде жүргені анық.

Өмір деген қызық. Тағдырың қыл үстінде тұрып та ертеңге үмітпен қарайсың. Кеудесін әрең сүйретіп, жанына батқан аурудан қайтсем арыламын деп, уайым шегіп жүрсе де Черненко ең биік мансаптан бас тартпады. Сәуір айының 11-і күні өткен КСРО Жоғарғы

Кеңесінің бірінші сессиясында ол КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының төрағалығына, бір ғажабы, тағы да бірауыздан сайланды. Бірақ тағдыр оның ыстық-суығына төзіп, сүйінішін көруді жазбапты. Көп ұзамай дүние салды...

XXXII

Тыңның күдіретін мойындау үшін бір үзім нанға зар боп, көрінгенге телміріп, алақан жаюдың керегі жоқ шығар. Тәңірім оның бетін аулақ қылсын. Жоқтық, тапшылық дегеннің әлі де ащы дәмін тата жүрсек те, аштық деген ауыр “індеттің” дертіне бізден көп шалдыққан, соның бізден көп құрбаны болған халық кемде-кем. Қайталап айтайын, ашыққан жұрттың күп боп ісініп, баудай түсіп өліп жатқанын өз көзіммен көріп, аза бойым қаза тұрған, түсіме кірген сұмдықтан жылдар бойы шошып оянып, зардабын шеккен адамның бірімін. Қарын тоқта, көңіл орнында тұрғанда тіл шіркінде сүйек болмайды. Демократияның, жариялылықтың жөні осы екен деп, жолсыздыққа бой алдырып алатын түс аз кездеспейді. Өткенді саралап, салмақтап айтса бір жөн. Қаралау басым. Сөйтіп, жүректі жаралап алып жүрміз. Түспалдап отырғаным жоқ, турасын айтсам: тың көтеру — сондай қасіретке жол бермеудің, қайғыға ұшырамаудың кепілі. Қазақ:

“Алтын, күміс, тас екен,

Арпа, бидай ас екен”— деп бекер айтпаған. Соны ұқпай, соның байыбына жетпей желіге сөйлегендерге іштен тынасың да қоясың. Тарихқа терең үңілген кісі біледі. В. И. Ленин Ұлы Қазан жеңісінен кейін іле-шала тусырап жатқан ұшан-теңіз жерлер аз емес, ең әуелі соны игеру арқылы аштықтан арып-ашқан елді аман алып қалудың қамына кірісті. 1920 жылы желтоқсан айында Кеңестердің Бүкілресейлік 8 съезінде Урал өзенінен бастап оңтүстікке қарай кең көсіліп жатқан құла дүзді көтеру мәселесін алға тартты. Сол жылдары тыңның алғашқы ақшаңқан шатырлары Есіл бойына, оның Арқа самалынан бұрала билеген акселеулі айдын жеріне тігілді. БК(б)П XV съезінің шешіміне сәйкес 1928 жылы қазіргі Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарының ұшқан құстың қанаты талғандай ұшы-

қиырсыз маң даласында ірі-ірі 19 совхоз шаңырақ көтерді. Атақты “Федоров”, “Қарабалық”, “Қостанай”, “Чистов” сияқты совхоздар тыңның алғашқы қарлығаштары. Әйтсе де, мұның бәрі үлкен “шабуыл” алдындағы байқау іспетті еді.

Қазақстандағы және еліміздің басқа жерлерінде тың игеру ісі КОКП Орталық Комитетінің ақпан-наурыз пленумынан кейін қызу басталды. Шу деп тың көтерген екі жылдың ішінде 360 мыңнан астам механизатор, құрылысшы, инженер, техник, ауыл шаруашылығының мамандары келді. Астықты аудандар деп саналған буынды жерлерге қуатты техникалар, ауадай қажетті жабдықтар, құрылыс материалдары шоғарландырылды. Ғалым-агрономдар да қол қусырып, қарап отырған жоқ, иіп жатқан жерге “ен салды”. Түреннің түсуі қанша тағатсыздандыра күттірсе де, қанжығаға байлар оңай олжа болмады. Тұңғыш тың игерушілерді балағынан кірген суық жел қойын-қонышын аралап, дірдек қақтырып қана қоймай, сақылдаған сары аязда бүрсендетіп, бірде аш, бірде тоқ күндерді, барлықтан гөрі жоқ-жұтан тірлікті бастан өткеруге мәжбүр етті.

Қиындықсыз іс тынбайды. Оған ердің ері ерлікпен төтеп береді. Ал, ерік-жігері жоқ, рухы төмен, қарақан басының амандығын күйттеген баз біреулер келген ізімен кері қайтып та жатты. Бірін-бірі білмейтін, бауыр баса қоймаған көп арасында адам ойламаған тосын оқиғалар да болмай қалған жоқ. Күріш арқасында күрмек су ішеді дегендей, бейнеткеш, адал еңбегін емген азаматтардың абыройын арамдықпен пайдаланған жатып ішер жалқаулар, жылпостар да төбе көрсетіп қалатын. Жасырып-жабатыны жоқ, тыңға адалдық жібін аттаған алаяқтар, кісі қанын мойнына жүктеген, арнамыс дегеннен ада болған қылмыскерлер, кісінің көз жасын саудаға салып, пайда табуға бейімделген сүм, сұрқиялар аз жиналған жоқ. Десек те, жамандықты жақсылық, қараулықты адалдық, жалғанды шындық жеңген жемісті күндер басталды. Адамдардың достық, жолдастық сезімі, бауырластығы мен ынтымақтастығы үстем болды. Он екіде бір гүлі ашылмаған, өмірге күштар, өнерге әуес, еңбекке ұмтылған жаны таза жас жігіттер мен қыздар тыңның тірегіне айналды.

Мен 17-наурызда Ленин атындағы Сарайға тың және тыңайған жерді игерудің 30 жылдық тойына жиналған жұрт алдында осындай мәселелерді баяндамамның өзегі

еткенім бар. Әрине, тың туралы, әлі түгел айтылып біткен жоқ. Ол таусылмайтын шежіре. Онда ұлы дүбірге үлес қосқан әрбір азаматтың қиын да қызықты тағдыры, маржан боп төгілген маңдай тері жатыр. Сондықтан сол бір күдіретті күшті мынадай деректермен жинақтап, сомдап берсем деймін.

Тың көтерілгелі бергі жылдар ішінде республика тоғыз дүркін мемлекетке миллиард пұттан астам, бес рет 900 миллион пұттан жоғары астық тапсырды. Отыз жылда артық-кемі жоқ 600 миллион тонна астық өндіріліп, оның 348 миллион тоннасы ел қамбасына құйылды. Тың көтерілгенге дейінгі уақытпен салыстырғанда орташа жылдық астық сату 9 есеге артты. Осынау ұлан-ғайыр іс мал шаруашылығына да игі әсерін тигізбей қалған жоқ. Ірі қараның қандай түрі болмасын, осы кезеңде екі есе, ет және сүт дайындау 5 есе, күс етін сату 50 есе өсті. “Мал өсірсең — қой өсір” дегендей, қой шаруашылығының ірі тоуарлы өндірісі жасалды, үйір-үйір жылқы, келе-келе түйе өсіру қолға алынды. Талпақ танау — шошқа да шет қалған жоқ.

Күрделі құрылыс кең қанат жайды. Алып заводтар мен фабрикалар бой көтерді. Қағажу қала беретін ауыл құрылысына айрықша мән берілді. Тың көтере бастаған жылдар ішінде бөлінген қаражатқа шаққанда оған жеті есе көп қаржы жұмсалды. Республикада 1940 жылы 194 совхоз болса, 1984 жылы оның саны екі мыңнан асып түсті.

Тың игеру шаш етектен шығын әкелді деп сырттан тон пішушілер бар. Ашып айтайын, бұл жансақ пікір. Рас, оған қыруар қаржы жұмсалды. Ал, оның есесіне бұл шығын әлдеқашан және артығымен өтелді. Тың игерудің отыз жылдығы қарсаңында еліміз бір миллиардтан астам таза пайда тапты.

Жер — ана! Орынды айтылған теңеу. Оған алаған қол емес, аялы алақан керек. Баптай білсең одан жомарт, одан мырза не бар! Сондықтан жердің азып-тозуына жол бермеудің барлық шаралары жүзеге асырылды.

Ел қадірлесе — еңбегін сауған ерлерді құрметтесін. Біз мақтан етіп қана қоймай, озат тәжірибесін өнеге тұтқан коммунистер ауылдық жерлерде де аз емес. Олар — Қ. Мендәлиев, А. Ермоленко, С. Галашук, Х. Нұрғалиев, В. Курлов, П. Филиппенко, Г. Барков, Н. Пономарев, Г. Карпюк, В. Довгаль, Б. Климов, Е. Шайкин, К. Тұрғымбаев, С. Золотарев, И. Горбенко,

Д. Брусник, Б. Жанғалов және басқалар. Қазақстан тыңы өндірістің талай талантты жетекшілерін, істің көзін білетін ұйымдастырушыларды, еңбек тарландарын тәрбиелеп шығарды. Ашқан жаңалықтары өмірден өз орнын тапқан қаншама ғалым халық ықыласына бөленді. Әрине, уақытқа мәңгі ілесіп өту мүмкін емес. Олардың көбісі қазір жоқ, бірақ республиканың ерлік шежіресінде есімдері қалды. Бұдан асқан абырой болмақ емес. Мәселен, А. Довжик, Ж. Демеев, А. Ысқақов, М. Николенко, В. Маркович, В. Шубин, З. Тамшыбаева, С. Ергалиев, Қ. Тоқбаев, В. Чамчиян, Н. Құрапов, И. Жанғоразов, Д. Бурбах, Н. Әшімбаев, Кан Де Хан, И. Миллер, Б. Нұртазин, Н. Әлімпиев, К. Әбдіғұлов, А. Нахманович, Н. Голик, А. Ример, К. Дөненбаева, Б. Кітапбаев сынды азаматтар тұңғыш тың игеріп, ауыл экономикасының өрге басуына ондаған жылдар бойы үлес қосқан, өмірден көргені де, көкейге түйгендері де мол ардагерлер.

Қазақ: “Көп түкірсе — көл” дейді. “Жұмыла көтерген — жүк жеңіл” деген және бір нақыл бар. Тың сөз болған жерде, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін осы екі мақалға сыйғызар едім. Бұған Асан қайғы айтқан мына сөзді: “Бақыт қайда барасың? Ынтымағы жарасқан елге барам” дегенді қос. Жаңғырта түссем, тыңды түлету, ауыл экономикасын көтеру сол бірліктің жемісі. Халық шаруашылығының басқа саласындағыдай, тың төсінде тілі де, діні де бөлек ондаған ұлттың өкілі бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара жүріп еңбек етті. Ұлт пен ұлт, ұлыс пен ұлыс боп бөлінуден алауыз, алакөз болған облыс, аудан түгілі шағын ауылды көргенім жоқ. Қайта жаны мен жаны ұғысқан, жүрек қалауын тапқан жастар семья құрып, шаңырақ көтеріп жатты. Өйткені, олардың мақсаты бір, міндеттері ортақ еді. Колхоздар мен совхоздарды, шағын фермалар мен бөлімшелерді басқарған азаматтар да, олар басқарған шаруашылықтардағы адамдар да алуан ұлттан тұратын. Жұмыс нәтижелері де жаман болған емес.

Талдықорған облысының Панфилов ауданындағы “Октябрьдің 40 жылдығы” колхозын бір емес, бірнеше ондаған жылдар бойы екі мәрте Социалистік Еңбек Ері Н. Н. Головацкий басқарғаны белгілі. Оның ұлты — поляк. Сан қырлы шаруашылықтың адам таңғалғандай тірліктерін айтып тауысу қиын. Сырт естіген кісіге тек ертегілерде ғана кездесетін ғажайыптардай көрінуі

мүмкін. Сондықтан оны көзбен көру керек. Өзіміз армандайтын жұмақ десек, бұл да оны көз алдыңызға толық елестетпес еді. Міне, адамдардың қолынан, татулық деген қызыр қонған жерде осындай кереметтер жасалады. Колхозда қазақтардан басқа орыс та бар, ұйғыр да бар. Білек сыбанып, маңдай терін төккен еңбеккерлер арасынан украиндарды, татарларды, немістерді, дүңғандарды, әзірбайжандарды, корейлерді көптеп көресіз. Табыс та соларда, байлық та соларда. Жер асты және жер үсті су көздерін тиімді пайдаланудың арқасында, жоғары агротехникалық және жолға қойылған зооветеринарлық қызметтің негізінде бау-бақша, мал өнімдерін өндіруде көл-көсір пайда тауып отыр.

Осы колхоздан түп-тура он екі шақырым жерде С. М. Киров атындағы колхоз мекен тепкен. Оны ұзақ жыл есімі республикаға танымал Ибрагимжан Қожахметов басқарды. Табиғаты таза, көпшіл, үлкенмен де, кішімен де тіл табыса білетін оны жұрт ерекше сыйлады. Міне, осындай ұйымшыл үлкен ауыл жүгері өндіруден, мал шаруашылығы өнімдерін дайындаудан биік межелерге құлаш сермеп келеді.

Павлодар облысындағы “Қазақстанның 30 жылдығы” колхозы еңбеккерлерінің игілікті істері жайында айтпай кетуге болмайды. Шаруашылыққа білікті мамандар, ісмер жандар ғана жиналмаған. Соларды арналы істерге дұрыс бағыттап, ұйыстыра білетін басшы да қажет еді. Неміс жігіті Я. Геринг, міне, сондай жігіт. Ол елді көтерді, ел оны көтерді. Ол Социалистік Еңбек Ері атағын алды. Не істесе де жеті өлшеп барып, бір-ақ рет кесуге, өзім шешем деп, өктемдік көрсетпей, қоғамдасып, ақылға салып батыл қадамдар жасайтын жақсы қасиетін жұрт әлі де айтып отырады. Ол шаруашылық ісін ғылыми негіздей білді. Республикаға белгілі ғалымдармен қоян-қолтық араласты. Әсіресе, ғылым докторы С. Мұхамеджановтың кеңесімен жер асты суларын орнымен пайдаланып, колхозды аса ірі шаруашылыққа айналдырған-ды.

Мұндай сүбелі табыстарға қол жеткізген көп ұлтты ұжымдардың бірі — колхоз құрылысының ардагері И. П. Цой басқарған күс өсіретін Көкшетау өндірістік бірлестігі. Бұлар астық шығымдылығын жақсартып, одан түсетін өнімнің жоғары болуы жөнінен, күс етін мол өндіруден үлгі көрсетті. Ал, Көкше жерінде курорттар аз

емесі өздеріңізге аян. Соған бал татыған қымызды қалай дайындайтынын әңгіме етудің өзі бір ғанибет.

Қостанайдың шалғай түкпірінде жатқан “Буревестник” совхозын ұзақ жылдар бойы Козлов басқарды. Облыс орталығына дейін 286 шақырымға сымдай тартылып жатқан асфальт жол, ауыл шаруашылығы машиналарын жөндейтін механикаландырылған шеберхана, электр станциясын, астық қабылдау пунктін салдырды. Қалаға бергісіз селода тұрмыс қажетін өтейтін комбинат, орта мектеп, кітапхана, Мәдениет үйі, балалар бақшасы — адамдардың өмір сүруіне бар жағдай жасалған. Тұрмысы түзелген кісінің көңілі жай. Еңбекке деген құлшынысының жөні бөлек болады. Отан қамбасына 5 миллион пұт астық құйып, бір жылдары күллі республиканы қайран қалдырғаны бар. Достық деген биік шаңырақтың өскен-өнген ұрпақтары онан кейін де абыройын аласартып көрген емес. Мал шаруашылығындағы табысын облыс түгел мақтан тұтады. Совхоз қазір сол бір тамаша азамат есімімен аталады.

Жоғарыда аты аталған ауыл-селолардың бәрін өз аяғыммен аралап, өз көзіммен көрген жерлер. Сол шаруашылықты басқарған ауыл ағаларын ғана емес, оның көптеген еңбек озаттарымен талай жүздесіп, бүкпесіз әңгіме-дүкен құрған күндер өткен. Және бұл есімдердің қатарын жүздеген кісілердің аты-жөнімен толықтырар едім. Оған көңілім жеткенмен кітап көлемі көтере бермейді ғой. Сондықтан олар біз назардан тыс қалып қойыппыз деп, ренжімесе екен. Көптен үлкен емеспін, мың қайтара кешірім өтінемін.

Сонда да болса, төрт еңбек ардагеріне айрықша тоқтала кеткенді мақұл көріп отырмын. Олар — Нұрмолда Алдабергенов, Ыбырай Жақаев, Жазылбек Қуанышбаев, Смағұл Шабдарбаев. Шынымды айтайын, бұл төрт кісіні халқымыздың төрт бәйтерегіндей көремін, ол кісілердің елінің шетіне аяқ іліктірсем, соқпай өтпейтінмін, сәлем бермей кетпейтінмін. Қай-қайсысымен әңгімелесу — жан семіртіп, рухынды биіктете түсетін. Бір-біріне ұқсамайтын тұлғалар, бірақ бірін-бірі толықтырып тұратын, қазақ деген халықтың ақсақалдары қандай болды дегенде, осы төртеуін атар едім. Қарапайым, бірақ кісілігі жоғары, мінезге бай еді. “Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра” деген нақылды мойынсұнсақ, өмірден түйген тәжірибесі мол, аңғарымпаздығы, адалдығы мен әділдігі туа біткен осы

кісілерге арқа сүйеуге болатын еді. Даналықты сырттан емес, іштен іздей бермейтін, жаттың таңсығына тамсанып, өзіміздің асылымыздан айырылып қалатын әдеттен арыла алмай жүргеніміз жасырын емес. Сол асылдың сынығы да, еңбек деген ұлы мектептің төрт арысы да осылар.

Нұрмолда жастайынан өмірдің бар тауқыметін көрген адам. Ес біліп, етек жапқаннан жалшылықпен күні өткен. Кісі есігінде жүріп, оқи алмаған. Бірақ жаратылысы бөлек ол екі қолына жалынып өседі. 1927—30 жылдары Түркістан — Сібір темір жолының құрылысына қатысады, сосын “Жаңа талап” деген колхозға кіреді. Сонда әуелі бригадир, артынша — бір жылдан соң төрағалығына сайланады.

Ол кісі от кешкен адам. Ұлы Отан соғысына бастан-аяқ қатысады. Әңгіме арасында: “Колхоз бастықтарына брон бар емес пе?” десең, жарықтық: “ой, тәйірі, барға телміртіп, жоқпен бірге жылатқан Кеңес өкіметіне жан пида демей, елден нем артық еді” деп отыратын. Соғыстан оралған бетте бұрын өзі басқарған шаруашылықты қолға алды. Еңістен салса, төске озған тұлпар еді ғой. Бұрынғы Сталин атындағы колхозды, кейін “ХХ партсъезд” деп аталған колхозды да дүркіретіп, төрткүл әлемге түгел танытты. Артта қалған Карл Маркс атындағы колхоздың тізгінін ұстаған тұста да өзінің іскер басшы екенін дәлелдеп берген еді. Екі мәрте Социалистік Еңбек Ері жайында Сәбит Мұқановтың “Алдабергенов туралы аңыз” деген өлеңмен жазылған әңгімесін оқыған адам көп сырға қанығады. Ал колхоз құрылысының ғажайып тіршілігі жайында оның өзі де “Сталин атындағы колхоз” (1958ж.) деген кітап жазған кісі.

... Нүрекеңнің ауылына барған сайын ағасы бардың жағасы бар деген сөздің қадір-қасиетіне жетіп қайтушы едім. Қызмет бабымен емес, ағалы-інідей сырласып, көңілдегіні ортаға салар едік. Өкінішке орай, тәтті тірлік, тату өмірді ажал айырып, арманда қалдыратын әдеті. Нүрекең туған жерінің алтын қақпасы — Талдықорған облысының Мұқыр ауылына кірер жолдағы биік алаңға жерленді. Қазір де осы жолмен арлы-берлі өтуіме тура келеді. Барарда да, қайтарда да осынау аяулы жанға тағзым етіп, онымен өткізген тамаша күндерімді еске түсіремін.

Ыбырай екі өмірді көрген — Қазан революциясына дейінгі жоқ-жітікті де, одан кейінгі қиындығы мен

қызығы араласып, алмасып келген дәуірді де бастан өткерген ардагер. Жақсы көріп, жақын тұтқан азаматым. Әлденеше рет отының басында болып, дастарқанынан дәм таттым, өзімен оңаша сұхбат құрдым. 1964 жылы “Жас ұрпаққа сәлем хат” жолдағаннан кейін оның жолын қуып, игі бастамасын ілгері апарған жақаевшылармен кездесіп, Қызылорда облысының Шиелі ауданындағы республикалық Жақаев мектебінің жұмысымен танысқаным бар.

Задында, Қадыр ақын:

“Бір үзім нан — қолда кетпен ойнатқан,

Бір үзім нан — шымға соқа бойлатқан”, — деп жырлағандай, Ыбырай ақсақал жер мен нан қадірін, адам мен ар қасиетін жанымен ұққан, бастан кешкеніне бақылмын деп бас имеген, қайта өмірдің нәрін, тіршіліктің тынысын еңбектен, тек адал еңбектен іздеген адам. “Қызыл Ту” колхозының ол басқарған звеносы 20 гектар егістің әр гектарынан (бір жыл емес, жиырма бес жыл бойы!) 80—90 центнер, ал 5 гектарлық тәжірибе учаскесінің әр гектарынан 171 центнерден күріш алып, бүкіл елді таң қалдырған-ды. Бұл жерін, елін сүйген ердің ғана қолынан келетін іс! Елі де оның еңбегін жоғары бағалады, екі мәрте Социалистік Еңбек Ері атағы берілді.

Екінші тың саналған қой шаруашылығы — ата кәсібіміз деп ардақ тұтсақ та, оның әлі де шешілмеген мәселесі көп. Алты ай жаз аңызак жел, аптап ыстық өтінде жүрсе де Абай атамыз айтатын: “Ақ киімді, денелі, ақ сақалды... кәрі құдаң қыс келіп, әлек салса да”, жапан түзде жалғыз үй отырса да төзімді жолдас еткен шопандардың жөні бөлек. Жазекең бірде:

— Үкімет бізден төл сұрайды — береміз, ет сұрайды — алады, жүн сұрайды — жоқ демейміз, қаракөл елтірісін сұрайды — мақұл дейміз. Ертеректе сүт, май, бринзе сұраушы еді, әләзір оны қойып тұр, оған да шүкір. Сонда сен маған мынаны түсіндірші, осы үкіметіңнің бізді жарылқайтын күні бола ма? Алаған қолым береген демеуші ме еді?— деді.

Бұған уәж айту қиын еді. Бірақ жанға батып жүрген, ойды он саққа алып қашып жүрген, толғағы жеткен мәселе тұғын. Сол тұста қарттарды алмастырар, олардың ақ таяғын аманатқа алар кім бар бізде деген сауал да кесе-көлденең тұрған. Шұбартаулықтардың бастамасы кең қанат жаюына, қой шаруашылығын

өндірістік негізге көшіруге осындай ойлар түрткі болғанды. Игі істерді іліп әкетушілер табылғанымен осы күндері қолдау көрсетіп, жағдай жасаушылар азайып кеткен жоқ па?!

Жазекең мыңғыртып мал өсірген шопан ғана емес, өз саласының ой-шұқырын көре білетін, елінің, жұртының жоқ-жітігін бүтіндеп, бар-жоғын түгендей жүретін кісі еді. Ауылда туып-өскенмен, бес-алты жылдай кірпіш заводында жұмыс істеп, көп ішінде ысылған жағдайы бар. Жамбыл облысының Мойынкүм ауданында (бұрынғы Көктерек ауданы) әуелі Көктеректе, кейін Айдарлы совхозында аға шопан болып істеді. 1947 жылы әр жүз саулықтан орта есеппен 130 қозы, 86 процент бірінші сорт қаракөл елтірісін алғаны үшін омырауына Алтын Жұлдыз тақса, 1958 жылы екінші рет Социалистік Еңбек Ері атанды. 1967 жылы дербес зейнеткерлікке шықса да, ата кәсіптен шеттеп кетпей, Жазылбек мектебінің өмірімен біте қайнасып, қатардан қалмай жүрді. Талай тарлан еңбеккерді тәрбиеледі.

Мен ол кісімен жиі жүздесіп жүрдім. Қойшыбайы мен Тойшыбайының шілдеханасына да, тұсау кесеріне де шақырды. Жазекең: “Димашжан, енді сүндет тойына келіп, кейін оқуға түсуіне ақ батаңды берсең, қартайғанда көрген күл шашар егізім есейгенде аузынан тастамай айта жүрер, мен де бұ жалғаннан армансызбын деп кетермін”, — дегені бар. Сөйткен, қайран Жазекем екі ұлын ертіп Алматыға арнайы келіпті. Тілегі орындалды. Тіпті олардың жайлы пәтер алуына да жәрдемім тиді.

Елі үшін жарты ғасырдан астам бел шешпей, маңдай терін төккен қарапайым, бірақ қадірлі қарттан бір нәрсе аяп қалуға кімнің дәті жеткендей. Жақсымызды қадір тұтпай жаманнан арыла алмаймыз.

Мен социалистік шаруашылықты ұйымдастырушылардың, халықты ұжымдық еңбекке жұмылдырушылардың бірі Смағұл Шабдарбаевтың есімін құрметпен еске алып отырамын. Ол көненің көзі, бірақ көкірек көзі ояу кісі еді. Ертеңге ерекше үмітпен қарайтын. Дәулетті де сәулетті тұрмыс үшін күресе білді, елді соған үндей алатын. Көптің тілін ғана емес, мұқтажын түсінетін. Алматы облысының Молотов атындағы, кейін “Жетісу” колхозын қалыптастырып қана қоймай, іргелі шаруашылыққа айналдырды. Ол колхоз құрылысының ардагері ғана емес, үлкен инженерлік құрылыстың ұйымдастыру-

шысы. Алматы облысының түстік аудандары мен ауылдарын электр қуатымен қамтамасыз етуде зор еңбек сіңірді. “Әке көрген оқ жонар” дегендей, оның ұлы Аманкелді Шабдарбаев алғыр, елгезек, іскер жігіт боп өсті.

XXXIII

... Казан айының орта тұсына қарай КСРО Жоғарғы Кеңесі Одақ кеңесінің төрағасы Л. Н. Толкунов телефон соғып:

— Жапонияға еліміздің парламенттік делегациясының барып қайтатын жөні келіп тұр. Оны сіздің бастап барғаныңызды қалап отырмыз. Соған ықылас берсеңіз. 21-қазаннан кешікпей Мәскеуде болсаңыз,— деді. Мен келісімімді беріп, Зухра Шәріпқызы екеуміз айтқан уақытында астанада болдық.

Делегация құрамына — Латвия КСР Жоғары Кеңесі Президиумының төрағасы П. Страутманис, КОКП Орталық Комитеті Бас хатшысының көмекшісі А. Александров, Молдавияның атақты опера әншісі М. Биешу, Бүкілодақтық машина жасау ғылыми зерттеу институтының ғылым және техника жөніндегі комиссиясының төрағасы И. Глебов, КОКП Орталық Комитетінің жауапты қызметкері В. Загладин, Сахалин облысынан комплексті докерлер бригадасының бригадирі П. Костюченко, КСРО Жоғарғы Кеңесінің транспорт және байланыс жөніндегі комиссиясының мүшесі В. Пастернак енді. Өзі туған інімдей болған, азаматтығына кір шалдырмаған және қолы шипалы дәрігер, медицина ғылымдарының кандидаты Ахат Әминұлы Мулюков пен менің көмекшілерім бізбен бірге болды.

Әлемге “Таң шапағы елі” деген атпен мәшһүр болған Жапонияны бір көріп қайту кімге де қол жетпес арман. Тынық мұхиттың батыс бөлігіндегі төрт мыңға жуық аралды алып жатқан ел ғой. Нәйеті жарты ғасырға толар-толмас уақыт ішінде өзінің экономикасымен дүниені аузына қаратып отырса, қалай қайран қалмассыз. Бұл елмен бір иықтасса Америка Құрама Штаттары иықтасар. Ішкі тұтыну көлемі жағынан жан басына шаққанда АҚШ-тан көш ілгері кетті. Әлемдік өндірістің 12 процентке жуығы Жапонияның үлесіне тисе, мұның өзі оның қандай деңгейге көтерілгенінің куәсі. Кеме, автомобиль, трактор, металл өңдеу жабдықтарын,

тұрмыстық электротехникаларды, роботтар шығару жөнінен дүние жүзінде бірінші орын алады. Балық аулаудан да алдына түсер ел жоқ.

Жапониядан көріп қайтарымыз да, үйреніп қайтарымыз да аз емес еді. Қазанның 24-күні таңертең Хабаровскіге келіп тоқтадық. Өлкелік партия комитетінің хатшысы А. Черный қарсы алып, Амур өзенінің оң жағалауына орналасқан қаланың көрікті жерлерін аралатып, ірі өндіріс орындарымен таныстырды. Ертеңіне сағат 11-де Жапонияның халықаралық аэропорты Ханэдаға келіп түстік. Жоғары заң шығарушы органы — екі палаталы парламент, соның процедуралық комиссияларының төрағалары — өкілдер палатасынан Итиро Одзава, Кеңесшілер палатасынан Канама Эндо, жапон-кеңес достығының парламенттік ассоциациясының төрағасы Иосио Сакараути, Жапония Сыртқы істер министрлігінің өкілдері, КСРО-ның сондағы елшісі А. Я. Павлов күтіп алды. Келесі күні түстен кейін Жапония парламентінің Кеңесшілер палатасының төрағасы Мицуо Кимура, үшінші күні сыртқы істер министрі С. Абэ қабылдаған тұста біздің әңгімеміздің өзекті тақырыбы — кеңес-жапон қарым-қатынасын нығайту туралы боп отырды. С. Абэ әйелі екеуі біздің құрметімізге дастархан жайып, жылы лебіз білдірісті. Премьер-министр Ясухиро Накасонэмен арадағы әңгіме де өзара түсіністік жағдайда өтті. Ол өз сөзінің түйінді тұсында КСРО-ға территориялық даудың шетін шығарды. Біз оған екі елді жауластыруға емес, достастыруға келгенімізді, “солтүстік территория” туралы әңгімеден гөрі, ендігі жерде алыс-берісті, қарым-қатынасты күшейте түсуге ұмтылып отырғанымызды айттық. Соның белгісі ретінде Накасонэге қазақтың шапанын жаптым. Ол бізден ондай сый күтпесе керек. Менің: “Қазақ халқы шапанды ең сыйлы, қадір тұтқан адамының иығына іледі” деген сөзіме риза болып, шапан қатты ұнаса керек, екі күннен кейін мен одан алғыс хат, сыйға фотоаппарат алдым.

Жапонияда алты бірдей саяси партия бар. Соның ішінде жұмысшы табының кейбір топтарынан, шаруалар мен интеллигенциядан құралған, 1945 жылы ірге қалаған Социалистік партияның ықпалы едәуір. Ол парламенттегі депутаттарының саны жағынан алдыңғы орындарда, оның бағдарламасы Жапонияны бейтарап ел ету, дүние жүзінде бейбітшілікті нығайту сияқты демократиялық талаптармен негізделген. Коммунистік партиямен елдегі

демократиялық қозғалысты басқарады. КСРО мен Жапония арасындағы ынтымақтастық үшін күресіп жүрген партия және сол бағытта жұмысты күшейту міндеті тұрған-ды. А. М. Александров, В. В. Загладин үшеуіміздің Жапония социалистік партиясы Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Масацуги Исибаси бастаған жетекшілерімен әңгімеміз осы орайда өрбіді.

11 миллион 700 мың адам тұратын Токиодан соң, Жапонияның ежелгі астанасы — Киотода, сонымен бірге Осака, Нагоя қалаларын тамашаладық. Дзамэ қаласында болған кезімізде осы күндері дүние жүзіне “Ниссан” фирмасы шығарған жеңіл машинасы тарамаған жер кемде-кем және Жапонияның негізі автомобиль құрастыратын бес ірі заводтарының бірін өз көзімізбен көріп, сүйсініп қайттық. 30-қазанда Токиоға қайта оралып, КСРО Жоғары Кеңесінің делегациясы құрметіне біздің елшілік қонақасы берді, оған екі палатаның да төрағалары — К. Фукунага мен М. Кимура, сыртқы істер министрі С. Абэ, сондай-ақ парламент депутаттары, іскер және мәдени ортаның беделді кісілері қатысты.

Жеті күндік сапар туралы жергілікті газеттер жарыса жазды. “Киодо Цусин” телеграф агенттігі менен интервью алып, осы ресми сапар туралы, екі ел арасындағы қарым-қатынасты өрістету мәселелері төңірегінде пікірімді білді. Мәскеуге қайтып оралысымен КОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросына, оның Бас хатшысы К. Черненкоға түгел баяндап бердім. Сапар кезіндегі жемісті жұмысымыз толық мақұлданды.

Осылай соңғы рет шет елдік сапардан оралдым. Жапония — мен үшін он жетінші ел еді. Қайталап айтайын, қай елде болмайын, соның бәрінде де Қазақстан туралы, халқымның мінезі, табиғаты, асыл қасиеттері мен адамгершілік рухы туралы, салт-санасы, әдет-тәртібі туралы, өскелең мәдениеті мен ғылымы жайлы айтудан жалықпаушы едім. Менімен кездескен саяси қайраткерлер, жазушылар, ғалымдар, әртүрлі мамандық иелері, әсіресе мұсылман елдерінде Қазақстан туралы білуге құштар еді. Мұхтар Әуезовтің, Ғабит Мүсреповтың, Сәбит Мұқановтың, Ғабиден Мұстафиннің, Дихан Әбілевтің, Әбдіжәміл Нұрпейісовтың, Олжас Сүлейменовтың, Әбіш Кекілбаевтың, Сайын Мұратбековтың шығармалары арқылы біздің халқымыз бен жеріміз ту-

ралы бұрыннан хабардар жұртшылыққа Қазақстан жайлы айта бастасам, айрықша ықыласпен ден қоя тындайтын.

Бұған мен төбем көкке жеткендей қуанатынмын.

XXXIV

1985 жылы наурыз айында К. У. Черненко дүниеден қайтты.

Бас хатшы сайлаудың рәсімі айна қатесіз қайталанды. Біз ұнжырғамыз түсіп, Саяси Бюро залына өтетін қабылдау бөлмесіне жиналдық. Үн жоқ, түн жоқ. Бас изесіп қана ишара жасаймыз. Бір-бірімізбен аман-дасқанымыз да сол, “қабырғамыз қайысып” көңіл айтқанымыз да сол. Төрт көзіміз түгел жиналды-ау дегенде, үйреншікті орнымызға барып жайғастық. А. А. Громыко ырғалып барып, орнынан тұрды. Әдеттегісінше тамағын кенеп алды. Маңғаз қалпы. Бәрімізге бір-бір көз тоқтатып алып, КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшылығына М. С. Горбачевті ұсынды.

Бұл жолы мәжіліс залынан үнсіз қалған тірі пендені көрмедім. Бәрі бірауыздан мақұлдап сөйледі. Мен де қалысқан жоқпын, Горбачевтің кандидатурасын қолдадым. Сол жерде шешім қабылданды. Саяси Бюроның атынан Андрей Андреевич КОКП Орталық Комитетінің Пленумына ұсыныс жасайтын болды.

Осы жерде басын аша кететін бір әңгіме бар. Мен мұны араға біраз уақыт салып барып білдім. Бақсак, осының алдында ғана Горбачевті Бас хатшылыққа ұсынуға байланысты Саяси Бюроның ат төбеліндей ғана мүшелері қатысқан мәжілісі өтіпті. Бұған не Щербицкий, не Романов шақырылмаған. Менің өзім хабарды кеш алдым. Оның үстіне Алматыдан Мәскеуге дейін табаны күректей төрт сағат ұшу керек. Әуежай мен Кремльдің арасы да таяқ тастам жер емес. Сонда қанша сағатқа кешігіп келгенімді есептей беріңіз. Олар мұны күнілгері жұптап қойған. Неге десеніз, егер Саяси Бюро мүшелері төрт көзі түгел қатысса қауіптің қайдан төнерін Горбачев жақсы біледі. Онда оның есімінің ауызға алынуы екіталай.

Менің ойымша, бұл арада таразы басы Григорий Васильевич Романов жағына ауып кету қаупін Михаил Сергеевич бұрыннан білетін. Саяси әлемде Романовтың

өз салмағы бар. Партия қызметінде әбден ысылған. Тәжірибе жетеді. Ол Алматыға әлденеше рет келгені бар, мен де Ленинградта болғанмын. Екеуара пікір алмасу, ашық сырласу — оның кемел ойлы, кең құлашты қайраткер екенін аңғартқан еді. Брежневтің ұсынысы бойынша 1973 жылы ол Саяси Бюро құрамына енген-ді. Ол кезде Романов биік мәртебелі қызметкерлердің ең жасы тұғын. Оның үстіне Григорий Васильевич Ленинград сияқты революция бесігінде озық ойлы зиялы қауымы, алдыңғы қатарлы жұмысшы табы қалыптасқан жерді ұзақ жыл басқарып келе жатқан-ды. Және де Ленинград бір жағынан біздің республикамыздағы аса ірі кәсіпорындарды өз қамқорлығына алса, бір жағынан тың өңіріне қуатты “К — 700” тракторларын үзбей жіберіп тұратын. Қазақ жастарының бір тобы жоғары оқу орындарынан дәріс алып, Балтық бойында әскери қызметтерін өтейтін. Мәдениет, өнер саласында өзара тиімді тамаша дәстүр қалыптасқан-ды, шығармашылық ұжымдар тонның ішкі бауындай араласып кеткен. Міне, осының барлығында да Романовтың ықылас-ынтасы бөлек еді, айрықша қамқор боп жүретін. Мен осы күнге дейін оған ризашылық сезіммен қараймын”...

Көңіл ғана саудаға түспейді. Мұндай құрмет басқа да республика басшылары мен Саяси Бюроның бірқатар мүшелері тарапынан аңғаратын едім. Оны Горбачевтің де іші сезетін. Бақталастық жаман ғой, адам ақылы жетпейтін бақай есептерге жүгіндіреді. Романовты Саяси Бюроға шақыртпай, “Громыкоға және басқа да шашбауын көтерушілерге арқа сүйеген” ол амалын асырып, алдын алды. Артынша, ізін суытпай Саяси Бюроның кезекті мәжілісін және өткізіп, түк білмегендей боп шыға келді. Жоғарыда айтқанымдай, бұған мен де қатысып, мақұлдап бас шұлғушылардың бірі болдым. Сол күні біздің шешіміміз бұқаралық ақпарат құралдары арқылы дүние жүзін шарлап кете барды.

Горбачев бар билікті өз қолына алысымен, 1985 жылы өмірінде басы ауырып, балтыры сыздап көрмеген Романовты “денсаулығына” байланысты зейнетті демалысқа шығарып жіберіпті. Мен оны Орталық Комитеттің пленумына келген жерде білдім. Ол осылай жамбасқа салудың жаңа әдістерін жүзеге асыра бастаған. Наурыздың 11-күні Орталық Комитеттің пленумында М. С. Горбачев бірауыздан Бас хатшы боп сайланды. Жапырыла кеп құттықтадық. Жайнаң қағып аса бір кішіпейілдікпен

қабыл алды. Содан сәуір айында КОКП Орталық Комитетінің кезекті пленумына жиналды. Горбачевтің өз аузынан біздің қоғамдық өміріміздің бар саласы бойынша еліміздің экономикалық және әлеуметтік дамуын жеделдетудің сапалық жаңа міндеттері туралы бағыт-бағдар болғандай сөзін естідік. Ол — қайта құру және жеделдету деп аталды. Сөйтіп, қайткен күнде де біздің өмірімізді сол бір ұмытылмас сәуір күндерінен бастайтын болдық. Бірақ “жеделдетудің” желкесі тез үзілді. Сол Пленумда екі адам ерекше қуанышқа кенелді. Е. К. Лигачев пен Н. И. Рыжков Саяси Бюро мүшелігіне сайланды.

Бір сілкінсек, шындап сілкінетін кез келген-ді. Желпіне-желпіне жеткен жерімізді шамалағанбыз. Қайта құру — барды жоққа шығару емес, жоқты жасау, жаңару. Жоқты жасау үшін де, жаңару үшін де бұрынғыдан да жақсы жұмыс істеу керек. Мамырда ілешала Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Пленумын өткізіп, елді осыған үндедік және Қазақстан коммунистерінің кезекті XVI съезін шақыруға пәтуа жасадық. Республикада аудандық, қалалық, облыстық партия ұйымдарының есеп беру, сайлау конференциялары жаппай өте бастады. Мен Лениногорға келдім. Съезд алдындағы еңбекшілердің көңіл күйін, жұмысқа деген ынта-ықыласына барлау жасадым. Әрине, сәуір самалының әсері болмай қалған жоқ еді. Ел еңсесі көтеріңкі тұғын. Қалалық конференцияда сөз сөйледім, өзекті мәселелер төңірегінде ой қозғап, алда тұрған міндеттерге назар аударттым.

...

Өздеріңізге белгілі, Қазақстан Компартиясының XVI съезі мен үшін ең соңғы съезд болды. Орталық Комитеттің есепті баяндамасын жасағалы мінбеге көтеріліп бара жатқан тұста съезд делегаттары республиканың 800 мың коммунистің атынан Қазақстанның табыстарын зор абыроймен және асқан мақтаныш сезіммен қабыл алатынына күмәнім болған жоқ. Сонымен бірге олар өздерінің қайта құру ісін барлық жерде бірдей батыл әрі мақсаткерлікпен жүзеге асыруға дайын екендіктерін білдіретініне сенімді едім. Мен бұған дейін жіберген, біздің қателіктерімізбен, олқылықтарымызбен және шаалағайлықтарымызбен қазақстандықтардың ымырасыз күресетініне кәміл пейіл едім. Мінбеге көтеріліп бара

жатқан тұста коммунистердің белгілі бір бөлігі баяндамаға біржақты қарамайтынын білдім. Мінбеге көтеріліп бара жатып барынша қанат жайған, экономикалық жағынан қуатты, сән-салтанаты келіскен, мәдениеті өскен, дәстүрі қалыптасқан ұлан-байтақ республиканы ойыма елестеттім және де Қазақстанның миллиондаған адал ниетті еңбеккерлері осынау игі өзгерістерге айқын көз жеткізіп отырғанын, менің қазіргі толқу үстінде тұрған шын көңіліме ортақ болады деген үміт үстінде едім. Мен мінбеге көтеріліп тұрып та ой жетегінде болдым: біздер, еңбек және партия ардагерлері талай-талай қуаныш пен қиындықты бастан кештік, бірақ жастар — сендерге қуатты да гүлденген республиканы қалдырып барамыз; оны көздеріңнің қарашығындай сақтаңыздар, сендердің құрыш білек, сом жүректеріңнің құдіретімен бұрынғыдан да жайнай түссін, құлпырып, қуатты бола түссін...

Есепті баяндаманы түгелдей мазмұндап шығу міндетті болмас, бірақ кейбір мәселелер жөніндегі деректерді келтіре кетсем, соның өзі-ақ республика еңбекшілерінің бес жылғы жұмысынан хабардар етеді деп білемін. Экономикалық және әлеуметтік дамуымыздың жарқын көрінісі — он бірінші бесжылдықта 400-ден астам кәсіпорын мен өндіріс ошақтары салынды. Еліміз үшін Павлодар — Екібастұз, Қаратау — Жамбыл, Маңқыстау территориялық-өндірістік кешендердің рөлі мен маңызы бұрынғыдан да арта түсті. Бесжылдық сөреге жетер тұста еңбек өнімділігі ерекше қарқынмен артты. Ғылыми-техникалық прогресс мәселесі бойынша сақтық қорын үнемдеу проблемасына баса көңіл бөлінді. Сақтық қорының технологиясын қолданудың, қалдықтарды зая жібермеудің арқасында өнімнің жалпы көлемінің 13 проценті өндірілді. Мәселен, бесінші, алтыншы, жетінші және сегізінші бесжылдықтарды қоса есептегенде қанша өнім шығарылса, он бірінші бесжылдықта шамамен соншама өнім шығарылды. Республика экономикасын өркендетуге 50 миллиард сомдай күрделі қаржы жұмсалыпты, бұл оныншы бесжылдыққа қарағанда 15 процент көп. Негізгі қор үштен бір есе көбейді. Бір бесжылдықта республика экономикасы мен мәдениетінің материалдық-техникалық базасының тап осылай өсуі бұрын-соңды болған емес. 32 миллион шаршы метр тұрғын үй салынды, яғни бұл Қазақстан халқының бестен бірі қоныс тойын жасады деген сөз.

Рас, үлкен істерде үлкен қателіктер болмай тұрмайды. Оны мойындау арқылы ғана ісің ілгері жылжиды. Шық жуытпау — шын жанашырлық емес, жұмыс істемеген адамда ғана мін болмайды, ол сынды да көтере алмайды. Сондықтан “әттеген-айларымыз” аяққа оралғы болмай қалған жок. Халық шаруашылығының бірқатар саласы негізгі қорды нашар игерді. Жекелеген кәсіпорындарда техникалық-экономикалық көрсеткіштер мен шығарған өнімдерінің сапасы төмен еді. Республика бірсыпыра ауыл шаруашылығы өнімдерін, әсіресе, астық өндіру және дайындау жөніндегі тапсырмаларды қамтамасыз ете алмады. Бұған ауа райының қолайсыздығы ғана емес, сонымен бірге экономикамыздың аграрлық секторындағы біздің шалағайлықтарымыз да себеп боп жатты. Соған қарамастан он бірінші бесжылдықта 63 миллион тонна астық тапсырылды, дайындалған дәннің 83 проценті қатты әрі күшті, бағалы сорттарынан тұратын еді.

Екінші мәселе бойынша баяндама жасаған Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Н. Назарбаев республика Ғылым академиясын және оның басшылығын, сондай-ақ қала үшін зор мәні бар Алматыдағы бірқатар құрылыс объектілерін жөнсіз сынады. Ол тарихи музейді және басқа да әлеуметтік-тұрмыс объектілері қала үшін қажеті жок, мол қаржы босқа шашылды дегенді айтты. Осыған орай мен мына бір жайды атап айтар едім. Кетпеннің басын баспа, бассаң сабы өзіңе тиеді дегендей, оның тарапынан айтылған сын-ескертпелердің көбісі Назарбаевтың тікелей өз қызметіне бағыштауға болар еді. Өйткені, ол 1978 жылдан Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюро мүшесі, бес жыл бойына Орталық Комитеттің өнеркәсіп жөніндегі хатшысы, ал кейінгі екі жыл — Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы болды. Әрине, егер білместікпен, қызбалықпен сынаса, онда бір басқа, ал Назарбаев үкімет басшысы ғой? Өзінен-өзі: Министрлер Кеңесі қайда қарап отырған деген орынды сұрақ тұмай ма? Ол неге бұл мәселені бұрын көтермеген? Мұндай көзқарасты түсіне кою қиын еді.

Орталық Комитеттің есепті баяндамасында республика Ғылым академиясының қызметіне оң баға берілген-ді. Академияның жұмысында, сөз жок, кемшіліктер мен шалалықтар бар, әйтсе де оның қызметін тұтастай алып қарап, әділ бағаласак, Қазақ КСР Ғылым академиясы біздің еліміздегі ірі Ғылыми орталықтардың біріне

айналды және Кеңес ғылымының өркендеуіне елеулі үлес қосты деп айтуға болады. Академия ғалымдары бірқатар перспективалық күрделі және қолданбалы зерттеулерді дамыту, олардың тиімділігі мен сапасын арттыру, өндіріспен творчестволық байланыстарды нығайту жөнінде едәуір жұмыс жүргізді. Республиканың минералды шикізат қорларын кешенді түрде пайдалану бағытындағы зерттеулері кең қанат жайды. Зерттеліп бітіп, халық шаруашылығына енгізілген еңбектердің саны жағынан және олардың экономикалық тиімділігі өткен бесжылдыққа қарағанда 2,1 есе асып түсті. Тұңғыш рет Қазақ КСР Ғылым академиясының ғылыми мекемелері талдап жасағандары шет елдерге шығарыла бастады, олардың лицензиялары, шарттары коммерциялық жолмен жүзеге асырылды. Ол жұмыстардың сапасының жоғары екендігі соншалық, әлемдік деңгейге сай деп бағаланып отыр.

Қарағандыда академияның Орталық Қазақстан бөлімшесі құрылды. Батыс Қазақстан бөлімшесін ашуға нақтылы дайындық жұмыстары жүргізілді. Болашақта Шығыс және Оңтүстік Қазақстанда осындай бөлімшелер шаңырақ көтермек. Сейсмология, география, молекулалық биология және биохимия, ұйғыртану және басқа да жаңа институттар ашылды. Қазақстан ғалымдарының еңбектері жоғары бағаланды, — біреуі Лениндік, алтауы Мемлекеттік сыйлық алса, 24-і Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығына, екеуі КСРО Министрлер Кеңесінің сыйлығына ие болды. Академия құрамы 19 академикпен және 51 корреспондент-мүшесімен толықты. Міне, осының барлығы Қазақ КСР Ғылым академиясы ғалымдарының оныншы және он бірінші бесжылдық көлемінде атқарған жұмыстары бұрынғы жылдармен салыстырғанда әлдеқайда ауқымды, әлдеқайда сүбелі болды деген тұжырым жасатады.

Орталық Комитеттің есебі — ұжымдық еңбек, сондықтан оған қандай баға берілсе де бұл бірінші хатшыға ғана қатысты емес, Орталық Комитеттің мүшелеріне түгел ортақ. Сөз сөйлеген делегаттар баяндамаға: “мәні терең, принципті және өзара сынға құрылған” деп баға берді. Әлбетте, ел ішінде алабөтен ойы бар кісілер де жоқ емес еді. Сын семсерін (Әуелбековтің сөзін айтып отырмын) түп-тура менің төбемде “жалаңдатқанын” көрсеніз. Естіген кісінің төбе шашы тік тұрғандай еді. Шөптің басы жел тұрмаса қимылдамайды, бәлкім, оның

сөзінде жан жоқ демеймін. Тек мені секем алдыратыны: осы Әуелбеков Қазақстан Компартиясының өткен ХҮ съезінде, тіпті таяуда ғана, Орталық Комитеттің соңғы пленумдарының бірінде мені жер-көкке сыйғызбай мақтағаны сонша, өзімді қоярға жер таппай қысылғаным бар... Бір рет болса мейлі ғой... Енді келіп, былай сөйлейді. Сонда қалай?.. Шын мәнісінде, ол өз пікірін жағдайға қарай өзгертіп отырады. Тап күнбағыс секілді, күн қалай ауса, бетін солай беретін. Дәлірек айтқанда, мұндай адамдар жел ығын жетік біледі.

Халық дана ғой. Айтпайды. Айтса қалып айтады. Бір тұста: халық су ішкен құдығына түкірме деп ескертеді. Оны көбіміз түсіне бермейміз, түсінсек те мән бермейміз. Орталық Комитеттің идеология жөніндегі хатшысы Камалиденовтың съезде сөйлеген сөзі соның келіп, жоғары оқу орындарында қай ұлттан қанша бала оқиды дегеннің есебін шығарып, процентке шақты. Сөйтсе, жергілікті ұлттан студенттер көп екен. Соған “жармасып”, университет пен институттардың басшыларын жатып кеп жазғырмасы бар ма. Бірақ мұнысы өзіне таяқ боп тиді. Қазақстан жұртшылығы оның қайнарға лақтырған қара тасын өзіне қарай атты. Халық қарғысына ұшырағаннан ауыр жаза болмайды.

Есімі аталған кісілер, әрине, елдің бетін қайтсем өзіме қаратамын деп, барын салғандағысы. Анығырақ айтқанда, КОКП Орталық Комитетіндегілердің көзіне түсу, қараңыз, біз қандай жүрек жұтқан батырмыз, жалтақтауды, жалтаруды білмейміз, бәрін бетке айтамыз, назарларыңыздан тыс қалып жүрмейік дегендегісі...

Оны іш сезеді. Алты күн аш қалсаң да атанды сыйла дегенді айтқың-ақ келеді. Оған өздері болғандай өзүрей сөйлеп, ойқастай өтіп, өктем мінез көрсетсе, амал не. Олай еркінсуі жайдан-жай емес. Маған қарсы шабуыл әлдеқашан — съезге дейін-ақ “жоғарыдан” басталған. Орталық партиялық басылымдардың “бас көтеріп”, тырнақ астынан кір іздеп, түс-түстан анталай жаза бастағанынан көп сырды айтпай-ақ аңғарғанмын. Мыналардың бір бүйірден қосыла кетуі сол шабуылдың жалғасы. Жел беріп отырса, демімізге пісе қалатын әдетіміз ғой. Бұл “майдан” бір ай, бір жыл емес, табаны күректей он сегіз айға созылды. “Қорыққанға — қос көрінедінің” кері емес пе дерсіз? Жок, бұл менің ішкі күдігім емес, соқырға таяқ ұстатқандай ақиқат еді.

Тіпті, оны мұхиттың арғы бетіндегі (дәп жат жұрттан сүйеу күткен жоқ едім) американ ғалымы Нью-Йорк штатындағы Колейт университетінің профессоры Марта Брилл Олкотт 1987 жылы шыққан “Қазақтар” деп аталатын монографиясында тайға таңба басқандай жазады.

Қалай десек те, Қазақстан коммунистерінің XVI съезі іскер жағдайда өтті және республика өмірінде елеулі кезең болды. Әлгіндегідей беттен алып, төске шапқан әрекеттерге қарамастан мен съезде Орталық Комитеттің мүшелігіне, ал бірінші пленумда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеттің бірінші хатшылығына сайландым. 1700 делегаттың тек екеуі ғана “қарсы” дауыс беріпті...

Съезд жұмысы “Правда” газетінде біржақты жазылды. Есеп беріліп отырған кезеңде істелген жұмыс жайлы тым құрыса бір ауыз жылы сөз ырымға табылсайшы, ал теріс жағына келгенде, дәлелсіз сындарды көсілткенде — есіктегіні төрге қарай сыпырыпты. Мен оған таң қалғаным жоқ. Мәскеудегі Ескі алаңда отырғандардың қандай “шындық” күтіп отырғанын өзім де білетінмін. Қазақ ондайда құдайдан тапсын дегеннен басқа не айтқандай.

* * *

Тонды өртеуге болмайды. Елдің бірлігі үшін, жақсы тұрмысы үшін аянбай жұмыс істеу керек. Ертелі-кеш бір кететінің анық. Ақыры кетеді екем деп сүйекке таңба болар іске баруға болмайды. Қанында жоқ қасиетке бой алдырмаған лазым. Талқаны таусылатынын білген кісі дүниеден үмітін үзсе, өмірдің мәні бола ма. Осындай ойлар мені қайраттандырып, қанаттандырып отырар еді. Республика партияның XXVII съезіне дайындық жасап жатты. Соның әрбір қадамын, күнделікті тынысын тамыршыдай тап басып, тізгінді мықтап ұстап отыруға ұмтылдым. Рас, мен съезге делегат болып сайланғанмын. Мен үшін соңғы съезд екеніне іштей бекінгенмін. Құдайдың берген денсаулығы бар десек те, базардан қайтар жасқа келгеніңді қалай мойындамассың. Қадірің барда, кішіге қостатып, соларға жол берген де жөн.

Мен делегат ретінде осымен қатарынан тоғыз съезге қатысуым еді. Мынадай фактыны еске алудың өзі де бір ғанибет. XIX съезге жай делегат ретінде қатыссам, XX съезде мандат комиссиясының құрамына ендім, ал қалған съездерде түгел президиумға және Орталық Ко-

митеттің мүшелігіне сайланыппын. XXVII съезде мен Саяси Бюроның құрамына бесінші рет сайландым.

Съезд — көпшіліктің ақыл-ойы, парасат-пайымы тоғысатын, ол әбден електен өтіп, елге бағыт-бағдар боп жетеді. Кім болмасын, бір кісі атқара салар жиын емес, көптің ісі. Саяси Бюро мүшелері, оған кандидаттар шет елдерден келген қонақтарды қарсы алып, съезд күндері соның қас-қабағына қарап, қайтар кезде шығарып салғанға дейінгі тірлікті мойындарына алған-ды. Менің еншіме Румынияның президенті Н. Чаушеску тиді. Талай күн дәмдес болдық.

Адам — жылқы мінезді. Мінсізбіз, кіршіксізбіз деуден аулақпыз. Бірақ құдай сүймес қырсықтан, қыңырлықтан сақтасын. Қонақты әулиедей күтетін қазақтың маңдайындағы несібесі ғой. Оны одан бөле алмайсыз. Сол пейілді Чаушескуге де көрсеттік. Шынымды айтайын, сол күндері ол маған онша ұнай қоймады. Қашан болмасын бірдемеге көңілі толмай отырады, табан астынан кілт етіп, шекесі тырыса қалады. Кіржиіп, кінә тағады, кісімсігенде жер-көкке сыймай, танауын көтеріп, өзін сонша менмен ұстайды. Ертелі-кеш дастарқан басына отырып, бірге тамақ ішкен кезде алдына қойған дәмнен шұқып алмайды. Ол үшін арнайы бекітілген румын даяшысы тек өздерінің тағамдарын әкеліп қойғанда барып икемге келеді. Ыдыс-аяғы түгел өздерінікі. Тіпті кара суга дейін Румыниядан арнайы алдырылған. Меніңше, құдайдан қорықпағанның тажалы қасына ілесі жүреді деген осы... Ол съездің аяқталуына қарамай еліне ерте қайтып кетті.

Съезд алға қойған келелі міндеттердің бірі — Батыс және Оңтүстік Қазақстанда қуатты мұнай-газ кешенін жасап, 1985 жылмен салыстырғанда республикада мұнай мен газ өндіруді екі есе арттыру. Мен партияның XXIII съезінде-ақ Қазақстан мұнай-газ өндірісі жөнінен еліміздегі ең ірі аудандардың бірі болады дегенді айтқанмен, араға әлденеше жыл салып, сол сөзімнің дұрыстығын уақыт дәлелдеп берді. Мұнымен бірге көмір өндіру және энергетика жөнінен тың қуаттарды игеру қажеттілігі туды, жаңа кеніштерді, байыту фабрикаларын, кара және түсті металлургияда, машина жасау, химия өнеркәсібінің маңызды объектілерін пайдалануға беру міндеттері күн тәртібіне қойылды. Соғыстан кейінгі төрт бірдей бесжылдықта қаншама өнеркәсіп ошақтары

салынса, 12-бесжылдық ішінде сондай көлемде өндіріс орны қанат жаюға тиіс.

Жоспарланған міндет іспен тиянақталса игі. Сөзбұйдаға салынбай, шұғыл қолға алу, олардың материалдық-техникалық негізін жасау — үлкен ұйымдастыру жұмыстарының өзінен-өзі сұранып тұрған жайы бар еді. Менің батыс облысқа шұғыл жүріп кетуім, міне, осындай қауырт шаруаға тікелей байланысты болды. Партия қызметкері ең әуелі осы істің басы-қасында жүрген еңбеккер елдің көңіл күйін байқап, олар атқармақ шаруаның маңызын жете түсіндіруге міндетті. Қай жерде не бар, не жоқ, қолбайлау болатын осал буындар қайсы, бірінші кезекте неге назар аудару керек, ел тізгінін ұстаған басшы азаматтарды қай арнаға бағыттаған мақұл. Міне, осындай көкейкесті сауалдарға өз көзіңмен көріп барып, жауап алғанда ғана, көңіл орнына түсері анық. Бұл сенімсіздік емес, сергектікке бастау. Осы орайда Теңіз кен көзімен бүге-шігесіне дейін таныстым. Оның дүрілдеп тұрған кезі. Кеңес елі түгілі, дүние жүзі кірпік қақпай қадағалай бастаған. Қазақстан геологтары ашқан ірі жаңалыққа, оны игеруге шет елдік фирмалардың көмейі босай бастаған. Ал, біз өзара экономикалық көмек елдерімен істі бастап та кеткенбіз. Венгриядан мадьяр ағайындар тұрғын үй кешенін пайдалануға беріп, бау-шуын жинастырып та үлгергенді. Әрине, қасықтап үлес қосып, шөміштеп сыбаға алғысы келетіндердің санына есеп жетпейтін. Ал, ауыртпалықты теңдей көтеріп тиесілі сыбағасына келгенде сұғанақтық көрсетпей, біздің қалауымызға қалдырған кәсіпорындар мен ұйымдардың өзінің ұзын-ырғасы жүз елуден асатын.

Теңіздің кіндік тамыры Құлсарыда жатыр. Құлсарының бетін бері қаратсақ, Теңіздің ен байлығы емін-еркін игерілді деп есептеуге болады. Гурьев облыстық партия комитетінің бюросында басты назар міне, осыған аударылды. Ең бастысы, қарапайым еңбек адамдарының жағдайын жасамайынша, алда тұрған міндетті мінсіз бітіремін деу бекер. Алдымен басына баспана, әрине, ол жүгін буып-түйіп отырған, бүгін бар, ертең жоқ кісіге емес, осында тұрақтап жұмыс істейтін, тері төгілген жерге болашақ ұрпағымның кіндік қаны тамады, өмірлік мекені болады деп, белді бекем байлаған адамға арналған дұрыс жай керек, сосын күнделікті тұрмысқа не керек, бәрін жаса, сосын жұмыс сұра. Міне, жергілікті өкімет органдарынан осы талап етілді. Сосын, Құлсары

темір жол жүйесін жетілдіру мәселесіне байланысты құрылыс базасын жасауға бар күш жұмылдырылды.

Гурьевтен тура Қарашағанға ұштық. Мұнда талай шаруаның басы қайырылған. Газ өндіріліп, өндірілген газ Орынбор заводына ішекке су жүгірткендей кең өңеш құбырмен түгел жөнелтіліп жатқан. Облыс басшыларының төрт көзі түгел және мұнайшылары бар, газ өндірушілері бар — бәрінің басын қосып, КОКП Орталық Комитеті мен Министрлер Кеңесінің Қарашағанды жедел игеру жөніндегі қаулысының орындалу барысын талқыладық. Мәжілісте маңайдан сипай қоятындай әңгіме болған жоқ. КСРО газ өнеркәсібі министрінің атына өткір сындар айтылды. Бөрлі станциясындағы еңбекшілердің тұрмыстық жағдайы көрген кісінің ғана емес, естіген жанның төбе шашын тік тұрғызғандай өте нашар еді. Демек, министрлікке құдайдың тегін газы керек те, оны өндіріп жатқан жұмысшылардың өмірі ойлантпайтын болғаны ғой? Сонда осы игіліктің бәрі кім үшін? Не үшін? Мәселені бүйірден қоймайынша, әрине, бізде қозғала қою қиын. Оның үстіне, негізгі жұмыс күші осы жерден, осы өңірден, сондықтан олардың тағдырына біздің немкетті қарауға да хақымыз жоқ. Біз осы жолы министрліктің есебінен мұнайлы аудандарды облыс орталықтарымен байланыстыратын бетондалған асфальт жол құрылысын күшейте түсуді талап еттік. Ал, құрылысын жүргізуді Қазақ КСР автомобиль жолдары министрлігіне жүктелді.

Оралдан кейін біздің жолымыз Ақмолаға түсті. Мұнда жұртшылық көп біле бермейтін, бірақ ерекше мәні бар Шұбаркөл кен көзін игеруді тездету мақсатымен оны Қарағанды көмір бірлестігінің қарамағына беруді шештік. Шіркіннің көмірі бөлек-ау, бөлек! Ондай жоғары сапалы қоңыр көмірді аяқ жетер жерден табу қиын, көп кешікпей Шұбаркөл көмірі ашық әдіспен қазыла бастады.

Алматыға қайтар жолда Жезқазған облысына ат шалдыра кетудің жөні келді. Өте сирек ұшырасатын металл өндірілуге тиісті жаңа кен көзін игеру көптен ойда жүрген-ді. Ол Жоғарғы және Төменгі Қайрақты деп аталатын жер. Бұл жер маған жақсы таныс. Оның қолға түсе бермейтін кенін халық кәдесіне асырудың қажеттілігін өзімнің докторлық диссертациямда кеңінен көрсетіп, ұсынысымды жасағанмын.

Ауыл шаруашылығы саласында сол тұстағы елеулі оқиғалардың бірі — М. С. Горбачевтің қатысуымен Ақмолада өткен партия-шаруашылық активінің кеңесі. Аты жүріп тұрған кісінің айдыны биік болады. Горбачевтің ауыздықпен алысып, түкірігі жерге түспей тұрған шағы. Кісімен жүре сөйлесіп, анау-мынау сөзге құлақ аса қоймай, мінез байқатып қалып жүрген тұсы. Екеуіміз ет бауырымыз елжіресіп, шүйіркелесіп әңгімелесе қойғанымыз жоқ, бірақ қабақ тұзу, өзімізді әдеттегі жолдастық сыйластықтың шеңберінде ұстадық білем. Әрине, бір ызғар барын, сырт көз сыншы ғой, жұрт аңғармай қалмапты. Сол жылы Қазақстанның беделі және бір көтерілді. Мемлекетке бір миллиард пұттан астам астық тапсырып, диқан қауымы тағы бір ерлеген.

Мол астық біздер үшін, тек қазақстандықтарға ғана емес, баршаға — қашанда зор қуаныш, айрықша мақтаныш еді. Отан алдындағы борыштың абыроймен орындалғандай, жүзің жарқын, айналаңа қанағаттанған сезіммен қарайсың. Сондай көңіл күй үстінде отырып, әуелі Горбачевтен, сосын Лигачевтен сүйінші сұрадым. Екеуінен де бір ауыз жылы сөз естісем, қане... Мен елдің қуанышын баяндадым, ал, олар міз бақпай, селкос қабыл алды. Бұған қайран қалмағанда қайтерсіз. Іштен тындық та жылы жауып қойдық. Малақайын аспанға атып, алдыма түсіп алып жүгірмеді деп отырғаным жоқ. Бұған дейін бірде-бір рет мал құлағы саңырау болған емес. Әңгіме күн демей, түн демей, не ұйқы, не күлкі көрмей жұмыс істеген дала еңбеккерлеріне, комбайншыларға, басқа республикадан көмекке келген үлкен-кішіге беретін бір жапырақ құттықтауында емес. Оған зәру ешкім жоқ. Бар мәселе: моральдық дем беруде, болмашы қызметіңе алғысын аямай, рақметін жаудыратын ағайындардың, мына бүгінгідей ақ түйенің қарны ақтарылып жатқанда соншама халықтың алты ай жазғы адал еңбегін елеусіз қалдыру ақылға да, адамгершілікке де сыймайды. Тәңірі жарылқасын деген жылы сөзді айту, сайып келгенде, кез келген басшының азаматтық парызы емес пе. Кісі еңбегін көре білмегеннен әділдікті күтуге де болмайды.

Сөз реті келіп отырған соң айтайын, 1987, 1990 жылдары республика даласы егінге бітіп қалды. Соны жинап ала алмай, рәсуә қылды. Мұндай жағдайды біздер, ендігі жерде бұрынғы басшылар көз алдымызға елестете алмадық. Бұл жылдары ел күйзелтіп, қол бай-

лардай не кездейсоқ бақытсыздық, не сұмдық апат бола қойған жоқ! Сонда қалай? Бұны неге сайғандаймыз? Зады, мұндай жағдайды әскери тілде: “тізгінінен айырылу” дейді. Меніңше, дәнді басын көтере алмай жатып қалған астықты жылдары, әсіресе ең астықты 1990 жылы дәп осылай “тізгіннен айырылды”.

Аудандық, облыстық, партия комитеттері, Орталық Комитет астық жинаудан іс жүзінде шеттетілді, ал Кеңес органдары демократиялық ұран тастаудан өзге, ауыл-селоға иненің жасуындай болса да көмек көрсете алмады.

Мен өткенді дәріптеп, бүгінгіге топырақ шашудан аулақпын. Ал, орнымен, уақтылы жасалмаған тірлікті көргенде, бейғамдық пен берекесіздік етекке оралғы боп отырғанын білгенде, соның бәрі арқаңа аяздай батады. Қанша айтқанмен, осы елдің, осы жердің перзентіміз деп, бүкіл саналы өміріңді халық ісіне арнап, ыстық-суығына бірдей төзген соң, ойланбай отыра алмайды екенсің.

XXXV

Уақыт ілгері озған сайын, өткен өмір соқпақтары алыстай түсіп, бірте-бірте ұмытыла бастайды екен. Артыңа бұрылып, етекке көз салсаң, өзгерген өңірді, жасарған даланы, жаңарған қаланы көресің. Көрген сайын көңілге көп сұрақтар ұялайды: “Япыр-ай, баяғыда мына жерде не бар еді?” — деп, есіңе әлденелерді түсіруге ұмтыласың. Көрдіңіз бе, уақыттан да құдыретті күш бар, ол — адамдардың жасампаз еңбегі.

Заман тыныш болса, адам мұраты — өсіп-өну. Көсе-гең көгеріп, көрпең ұлғайсын деген ақ батаның мәні де осында. Сондықтан оған күнбе-күн мәдени тұрмыстық жағдай туғызбай болмайды. Ең өзекті проблема да осыдан туындап, осыдан өрбиді. Колхоздар мен совхоздардың, аудандар мен облыс орталықтарын, тоқсан жолдың торабы — астанамызды заман талабына сай көркейту міндеті тұрды. Оны ойдағыдай жүзеге асыра алдық білем. Кез келген одақтас республикамен салыстырып көріңіз, бір сүйем болса да бұл жағынан биік тұрмыз. Қайталап айтайын, шалғай ауылдар, аудандардың бұл саладағы өкпесі болса, ол орынды, бір “әттеген-айымыз”

болса, содан кетті ме деген ой мазалайды. Сонда да болса назардан тыс қалдырмауға тырыстық. Оған Ырғыз, Қорғалжын, Балқаш, Абай, Күрті және басқа да аудан орталықтарының келбеті куә. Облыс орталықтары түбірімен өзгерді.

Республика астанасы — Алматы бұрын қалай еді, қазір ше, дегенді менен гөрі осы қаланың байырғы тұрғындарынан иә елуінші жылдардан кейін сексенінші жылдардың жуан ортасында келіп көрген кісіден сұраған жөн шығар. Десе де, бұған дейін айтқанымдай, астана Қызылордадан көшірілген тұста Алматыда 48 (кейбір деректер бойынша 45) мыңның үстінде адам тұрыпты. Бірлі-жарым екі қабатты үйлер болмаса, дені жер үйлер екен. Патшалық Ресей үшін жер сілкініп тұратын (сейсмикалық) аудан ретінде ғана мәлім болған. Сөйтіп, көзден таса, көңілден жырақ қалған. Шынында да 1887 және 1910 жылғы екі апат алып келген қасіретті бастан кешірген кісі түгілі, оны естіген жанның аза бойы қаза тұрады. Табиғат дүлейі дүрліктіріп қана қоймай, қаланы жермен-жексен етіпті. Соңғысында 600 үй, 120-дан астам оқу, сауда орындары, қоғамдық ғимараттар түгел қирапты. Тек ағаш үйлер ғана шыдас беріпті. Жалпы, Алматыда шамалы дүмпулер жиі болып тұрады, шамамен жылына 200 рет жер сілкінеді екен. Оған етіміз үйреніп кеткені сонша, жер сілкінеді-ау дегенді елен қыла бермейміз. Оның бер жағында ертеректе Кіші және Үлкен Алматы өзенінің арнасымен төмен қарай топан су жиі ағып, елдің апшысын қуыратын қатер және бар еді. Мәселен, 1887, 1921 (бұл жайында шет жағалап жоғарыда жазылды), 1956 және 1963 жылдары осындай тасқындар халықты қатты састырған. Бұл қауіп-қатерден алматылықтар Медеу шатқалында жасалған тосқауыл бөгеттен кейін барып құтылды. Ол жайында кеңірек тоқталатын түс келеді.

Қырық жыл қырғын болса да ажалды өлер дегендей, соншама тілсіз жаулардан аман қалған бірқатар ғимараттар бар. Соның бірі талантты архитектор А. П. Зенковтың көзі — көп күмбезді собор, оның биіктігі 54 метр. Қалада бес мешіт бар еді, олар — ұйғыр, дүңған, өзбек, қазақ және шала қазақ, бесеуі бес түрлі, біріне-бірі ұқсамайтын, архитектуралық ерекшеліктерімен оқшауланып тұратын. Содан осы күнгі мешіт қана қалды. Құдай қаласа, жаңадан үлкен мешіт салынғалы талап жасалып жатыр. Дін мүсылман баласының зият

тұтар қасиетті ғибадатқанасының ел рухын көтеруге зор үлесі болары анық.

Алматыда Кафедральды собордан басқа Покров, Никольск, Троицк, София және Архиерей шіркеулерінің қоңыраулары жарыса соғылған кезде айнала түгел күңіреніп тұрғандай, тұла бойың тітіркенетін.

Кіші Алматы өзенінің екі жақ жағалауы, Бас арықтан жоғарырақ қалың арасы түгел қаланың ығай мен сығайларының саяжайы еді. Түкті төбеге қарсы бетте, өзеннің оң жақ бетінде генерал-губернатор Колпаковскийдің о шеті мен бұ шеті ат шаптырым келетін саяжайын көрген кісі таңдай қақпай өтпейтін. Жер сілкінісі кезінде құр орны ғана қалды. Кейін оған елдің тілін, жердің бабын тапқан, жаңалыққа жаны күштар, барды ұқсата білген Медеу Пұсырмановтың жаз жайлауына айналды. Қазір бұл жерде әлемге әйгілі “Медеу” мұз айдыны — спорт кешені мен мұңдалайды. Одан төменірек — осы күнгі қалалық кенестің демалыс үйлері тұрған жерде сол кезде де қала басшылары мен би-манпартарының игілігінде болатын.

1854 жылы негізін қалаған қалада кейінірек байланыс бөлімшесі ашылды, ал 1868 жылдан Жетісу губерниясының облыстық басқармасы мен басқа да әкімшілік мекемелері жайғаса бастады. 1921 жылы қалаға өзінің Алматы деген байырғы аты қайтып берілді.

Қызылордадан республика астанасының көшірілуіне орай қалада тұрғын үй және тұрмыс қажетін өтеу объектілерін, оқу орындарының ғимараттарын, аурухана, өнеркәсіп кәсіпорындарын, әкімшілік үйлерін салу кең қанат жайды. Осы күнгі Үкімет үйі мен Орталық телеграф тұрған жер Әскери алаң деп аталатын, қақ ортасында Әскери собор бар еді.

Жасырып-жабары жоқ, біздің қоғамдық құрылыстың әуелгі тұсында жақсы мен жаманды айыра алмай, әр қилы асыра сілтеулерге ұрынып, көп білместіктерді жіберіп алдық қой. Әсіресе, атеистер мен жоғары шенді басшылар көненің көзін, жақсының сөзін, тіпті өздерін түп-тамырымен жойып жіберуден шімірікпеді. Ата-баба өнегесіне тосқауыл қойды. Салт-санамызды, әдет-ғұрпымызды, қастерлі дәстүрімізді ескінің сарқыншағы деп, тамырына балта шапты. Ұлттық киім, ою-өрнек, ісмерлік, кәсіптік қолөнерге тыйым салынды. Ең қасиетті орын — мешіттер қиратылды. Дін адамдары қудаланды. Соның салдарынан кейін ұйғыр театрына

берілген татар мешітінен баскасы түгелдей, оның ішінде Пішпек және Гостинодворский көшелеріндегі еврейлердің ғибадатханасы қас пен көздің арасында тып-типыл болды. Сөйтіп ел кәдесіне әлі де аса беретін әдемі ғимараттар, яғни сәулет өнерінің тамаша үлгілері көзден бұлбұл ұшты. Кафедральды соборды, Никольск және Троицк шіркеулеріне көз алартып, күл-талқанын шығарғысы кеп кіжінгендер аз болмаса керек.

Алматы шаһарында не көп — жайма базар көп еді, олар бұрыш сайын кезігетін. Бірінде жоғың екіншісінен табылатын, ел ит арқасы қияннан сабылып жүрмейтін, өздеріне үйреншікті жерден іздегенін тауып, қалағанын алатын. Оны да құдай қос көрмеді, түгелге жуық жаптырып тастады, Ал, бүткіл бір көше демейін, бірақ көше сайын көзге оқшау көрінетін, еңсесі биік, етек-жеңі кең дербес үйлері, қала көркіне сән, ажарына әр беретін көпестердің талай кірсе шыққысыз дүкендерін төбе-төбе үйіндіге айналдырып жіберді. Әрине, кезіндегі келте саясаттың кесірінен кейін талай рет бармақ тістеп, санымызды соқтық қой. Соны ендігі ұрпақ қайталамаса, өткеннің өкініштерінен сабақ ала жүрсе, одан ұтылмас, сірә.

Қазақстанның 20 жылдығына Алматыда Мәдениет үйі пайдалануға берілді. Торқалы тойға арналған салтанатты жиналысты жұртшылық Пролетар көшесіндегі осынау әсем ғимаратта өткізді, осылай жаңа өмірдің жақсы нышандары елді қуанышқа бөлей бастады. Соғыс өрті әлемді шарпып, жанымызды шүберекке түйіп отырған жылдары біз Алматыға біржола көшіп келген едік. Араға қаншама уақыт салып оралған адамға қандай өзгеріс болмасын, бірден көзге түседі. Сәулетші Простаковтың жобасы бойынша салынған опера және балет театры пайдалануға беріліпті. Ф. Э. Дзержинский атындағы клубта эвакуациямен келген Мәскеу кеңесінің театры орналасыпты, А. Корнейчуктың “Майдан” спектаклі тұңғыш рет осында қойылды. Мәдениет үйінде “Мосфильм” мен “Ленфильмнің” біріккен киностудиясы “Иван Грозный” (1-сериясы), “Котовский”, “Біздің қаланың жігіті”, “Шапқыншылар”, “Аутком хатшысы”, “Актриса”, “Күт мені”, “Ол Отанын қорғайды” көркем ленталарын көрсете бастаған-ды. “Ленфильмде” 1938 жылы “Аманкелді”, 1940 жылы “Райхан” фильмдері қойылып, оған қазақтың тамаша өнер шеберлері Қанабек Байсейітов, Құрманбек Жандарбеков, Қалибек

Қуанышбаев, Елубай Өмірзақов, Қапан Бадыров қатысты. Қызмет бабымен соғыс жылдарында Алматыда талай еңбектенген кеңес мәдениетінің белгілі қайраткерлері Завадский, Мордвинов, Марецкая, Черкасов, Блинов, Андреев және киностудия директоры Кивомен жиі кездесіп, сұхбаттасудың талай сәті түсіп еді. Соғыстан кейінгі жылдары да арамыздағы сыйластық үзілген емес.

• • •

Ақын ойынан шымыр, ақын толғанысынан терең не бар, мен жырын құмартып оқитын шайыр бір өлеңінде:

“О бастан-ақ анам — Дала, әкем менің — Күн екен, Осы мені ата-анамнан бөліп алған кім екен?” деп, туған жердің қасиетін бойына дарытып өскенін қалай ардақ тұтса, менің де мақтан етіп, жырға қосар жерім кіндік қаным тамған Алматы. Ол сондай ыстық, сондай қымбат! Туған жерден аянбасқа әркім-ақ бар. Мен екі есе, керек десеңіз неше мәрте болса да міндеттімін. Ол менің туып-өскен жерім ғана емес, барша қазақтың, осы елді Отаным деп білетін әрбір азаматтың астанасы. Сондықтан да мен оның гүлденуіне, өсіп-өркендеуіне жан-тәніммен кірістім. Сәулет өнерінің соны мүмкіндіктері мен ажары ашылып, айшықты келбеті танылғандай ғажайып ансамбльдер халқымыздың ен-таңбасы, паспорты еді. Нең бар дегенде бірде бар, бірде жоқ малыңның санын, дәніңнің салмағын айта алғандайсың ба? Халқымның рухын танытар, болмыс-бітімін көрсетер, бір белгі осы ма деп ойлап едім. Ол ойым орындалды ма, жоқ па, оған өзің куә, оқырманым.

Іргелі жұмысты қала ортасынан бастадық. Тамыры семіп, бұтақтары қураған ағаштарды қырқып, саз кірпіштен салынған ескі үйлерді бұздық. Олардың орнына көп пәтерлі бірнеше қабатты үйлер, “Қазақстан”, “Алматы”, “Жетісу”, “Алатау”, “Отырар”, “Достық” сияқты қонақ үйлері, “Астаналық”, “Береке”, “Мерекелік”, Орталық әмбебап, “Россия”, “Москва”, “Қазақстан” сияқты дүкендерін, М. Әуезов атындағы қазақ академиялық драма театры, Ғ. Мүсрепов атындағы республикалық балалар мен жасөспірімдер, Ю. Лермонтов атындағы орыс драма театры, Ленин атындағы сарайы (қазіргі Республика сарайы), Октябрьдің 50

жылдығы атындағы спорт сарайы (қазіргі Балуан Шолақ атындағы), Сакина сарайы, Цирк үйі, “Целинный”, “Арман”, “Байқоңыр”, “Қазақстан”, “Алатау”, “Сарыарқа” кинотеатрлары, “Есік”, “Алматы”, “Жетісу” сияқты ресторандары, Қазақ КСР Орталық музейі, Т. Шевченко атындағы өнер музейі, Орталық Комитеттің үйі мен Республика алаңы салынды. Бұған С. Пушкин, А. Чехов атындағы көпшілік кітапханалары мен ондаған кітап дүкендерін, теле және радио үйін, Баспа үйін, газеттер мен журналдар үйін, баспаханаларды, Қазақ университеті қалашығын және басқа да мәдени ошақтарын қосыңыз.

1961 жылы Алматыға Н. С. Хрущев келген кезде жалынып-жалпайып жүріп тұрғын үйлерге қаражат сұрадық. Ол: “Қаражат берейік, бірақ жергілікті материалдарды пайдаланыңыздар, дербес үйлер мен үш-төрт пәтерлі екі қабатты үйлер салыңдар” деген нұсқауын алға тартты. Жоғарыда аталған ғимараттардың біразы содан жырымдап жүріп салынған еді, ондай шектеулер бергі кезеңде де болмай қалған жоқ. Бірақ, барды базарлауға, елдің ертеңгі күні ұялмай көрсетер, ұрпақтан-ұрпаққа мақтан етіп айта жүрер сәулет орындарын халық кәдесіне асыруға ұмтылдық. Бір күнгі күйкі тірліктің алданышынан мың жылдық ұлттық белгі артық-ау деген ой жеңе беруші еді. Онымды айыптаған күндерге де шыдас бердік, сауаты бар, салауаты мол ұрпақ соны түсінсе, үміттің ақталғаны. Тек оны аялай білер, сызат түсірмей келешекке аманат ете білер алақан керек.

Бұл жерде 1955—1985 жылдар аралығында пайда болған оқтай түзу әрі жасыл желек жамылған кең көшелерді, даңғылдарды, гүлзарлар мен саябақтарды, алаңдарды санап жату артық болар. Көпшілік жиі бас қосып, әңгіме-дүкен құрып отыратын әсем алаңдарға орнатылған көсеміміз В. И. Ленинге, ұлы ақын Абайға, ойшыл ғалым Шоқанға, батыр Аманкелдіге, комиссар Әліби Жангелдинге, революция сарбаздарына, бүкілодақтық ақсақал М. И. Калининге, жыр алыбы Жамбылға, ұлы суреткер М. Әуезовке, революционер Тоқаш Бокинге, қолбасшы В. И. Панфиловке және өзге де халық қадірлеген аяулы азаматтарға орнатылған ескерткіштер қаншама.

1960 жылдан бастап өнеркәсіп, әлеуметтік-мәдени және тұрмыстық, әкімшілік, тұрғын үйлер бірінен соң

бірі бой көтерді. Ал, осынау өзекті мәселелерді шешуге қалалық аутком төрағалары Е. Дүйсенов, К. Аухадиев, З. Нұрқаділов, инженерлер — В. Л. Лебедихин, Ш. Х. Бекболатов, қазақ транспорт құрылысының бастығы М. Т. Қазыбеков, тәжірибелі құрылысшы-инженерлер Красноярский, Бейсенов, Мусин, Алматы үй құрылысы комбинатының ұзақ жылдар бойы бас директоры болған Л. Новак өз әл-қадірлерінше үлес қосты. Қала құрылысының өркендеуіне белгілі сәулетшілер мен инженерлер, құрылысшылар — Ю. Г. Ратушный, Л. Ухоботов, Т. Басенов, Р. А. Сейдалин, М. Мендікұлов, А. С. Кеппаров, В. З. Кацев, Хван, Ким До Сен, А. А. Лепик, И. О. Белоцерковский, А. Қапанов, К. Ш. Монтахаев, О. Ж. Баймұрзаев, Ергалиев, Ищенко сынды азаматтардың еңбегі өлшеусіз. Олардың шығармашылық ізденістерінің нәтижесінде бүкіл елдің мақтанышы — “Медеу” мұз айдыны, 800 орынды концерт залы бар Пионерлер сарайы, сәулетші З. Мұстафинаның жобасымен салынған Алматы мақта-мата комбинатының Мәдениет үйі, Достық үйі, “Арасан” моншасы, Орта Азия мен Қазақстандағы ең бір үздік үлгіде салынған Орталық көк базар, бірінші Алматының темір жол вокзалы, аэропорт, екі бірдей еңселі автовокзал елдің ерекше ден қоятын көрікті жерлері.

Бір кездері Хрущевтің ішін ит тырнатқан Орталық стадионның қасынан 4500 кісілік Спорт сарайы, “Динамо” жүзу бассейні ел игілігіне айналса, “Медеу” мұз айдыны тек қазақстандықтар ғана мақтаныш ететін жер емес, ол халықаралық ортақ игілік деп саналады.

Қазақ барын базарлай бермейтін, жоғын “жөкке жүйрік жетпейді” деп күйттей бермейтін халық. Әшейінде желпінуге келгенде, алдымызға жан салмаймыз, ал тойда өлең таппай, қиналып отыратынымыз және бар. Дене тәрбиесі мен спорт жайлы әңгіме болған жерде амалсыз осындай ойға ырық береміз. Республика спортшыларын әлемдік сахнадағы орнын ой елегінен өткерсем, ауызды ку шөппен сүрте қоятындай халде емес екенбіз. Былғары қолғап шебері Серік Қонақбаевтың ақшаршы алаңды айқастарын жан беріп-жан алу деуден гөрі, сымбат әлемінің сұлу көріністері деп қабылдағанмыз әлі есімде. Гимнасшы Нелли Кимнің қайталанбас қас қағым сәттерін ұмыта қойғанмыз жоқ. Боз кілем үстіндегі Валерий Резанцев,

Шәміл Серіков сынды палуандарымыздың жауырыны жер иіскемегенін көру бір ғанибет еді. Құралайды көзге атқан мерген Александр Асанов пен зіл батпанды ұршықша үйірген Юрий Зайцевтің аты талай-талай ұрпаққа үлгі болары даусыз. Мен желаяқ Әмин Тұяқов пен Ғұсман Қосановтың, теңбіл доптың “тәңірлерінің” бірі Тимур Сегізбаевтың, қазақ үшін Қажымұқанның өзі болмаса да көзіндей болған Әбілсейт Айхановтың, бокста өзіндік із қалдырған Әбдісалан Нұрмахановтың есімдерін елі ерекше қадірлейтіндіктен, одан артық құрмет болмас деп, қайталап жатуды мақұл көрмедім. Әскери-патриоттық спорттан, оның ішінде парашют, ұшақ, теңіз үшсайысшысы сияқты ғажайып өнер түрлерінен жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар сайыпқырандарымыз көптеп саналады. Олардың ұшқан ұясы Алматы физкультура институтының іргесі кеңіп, шаңырағы биіктей түсті.

Бұрынғы Пионерлер сарайы қазір Оқушылар сарайы деп аталады. Әңгіме атында емес, затында. Ақ басты Алатаудың әсем баурайындағы осынау ерекше көз тартар ғимарат сыртқы сұлулығымен де, ішкі көркемдік келбетімен де дараланады. Сарайдағы 800 кісілік концерт залы, обсерватория, жүзу бассейні бар спорт залы, қысы-жазы бірдей жасыл желекті бағы мектеп оқушыларының сүйікті орнына айналды.

Қазан революциясының 50 жылдығы қарсаңында “Даңқ мемориалы” ашылды. 28 гвардияшыл-панфиловшылар саябағында мәңгі алау жағылды. Тамаша монументтің авторлары скульптор А. Артамович пен Б. Андрищенко еді. Осындай талантты жастарымыз “Самал”, “Ақсай”, “Алмагүл”, “Айнабұлақ”, “Орбита” ықшам аудандарының өзіндік келбетін жасағанын орында мақтан етуге болады.

Осылардың қай-қайсын алмаңыз, тым мақтанып кеткендей көрінсем де, айтпасқа амалым жоқ, менің белгілі мөлшерде, тіпті сынық сүйем болса да үлесім бар еді. Олардың жобалануынан бастап, құрылысы жүріп жатқан тұста, ең ақыр аяғы біткенге дейін назардан тыс қалдырмай, үнемі қадағалап отырудан жалықпаушы едім. Өкінішке орай, сәулет өнерінде өзіндік бет-бейнесі боларлықтай В. И. Ленин музейі (Фурманов атындағы көше бойында), үш залды Спорт сарайы (Ленин атындағы проспектіде), қаланың батыс бөлігіндегі мың кісілік

аурухана құрылысын аяқтатудың орайы келмеді. Мен зейнетті демалысқа шығып кеттім.

Алматы — егеменді Қазақстан Республикасының астанасы. Қазір кез келген деңгейдегі мемлекеттік қайраткерлерді қысылмай-қымтырылмай қабылдап, үялмай көрсетер жайы жетеді. Сондай-ақ мәдениет және ғылым саласында қанша адам қатыспасын, халықаралық жиындар өткізуге базасы, шүкір, толық жетеді. Оның орналасқан жері де бөлек. Ақ басты Алатау, оның мәңгі жасыл шыршалары, көкпен таласқан қарағайлы сілемдері, ақ қайынды беткейлері қандай! Көркіне көз тоймайды, тау іші толы — жеміс-жидек, аң-күс. Жазы жайма-шуақ, қысы әрі қысқа, әрі жайлы. Көктемі көкөрай, көңіл шуағын көкке көтергендей әдемі. Күзі сары ала жапыраққа оранып, алтын шапақ астына алады. Әттең, желсіз — тымырсық күндер тасыған көңілді су сепкендей басатыны өкінішті-ақ. Көктөбе сияқты “жер ортасынан” көз тастаған кісі қала үстін зілдей басып жатқан қап-қара ысты көріп, көңілі секем алатыны жасырын емес...

• • •

Міне, осындай сымбатты қала, келбеті келіскен таулы аймақ, әрдайым тілсіз жаудың “тырнағына” ілініп тұрды. 1921 жылы бар-жоғы алты сағат ішінде үйдей-үйдей тастар мен жентек-жентек құм аралас 7 миллион текше метр су құлдилап ағыпты. Бұдан кейінгі селдердің сипаты мүлде бөлек. Бір тас, бір мұз боп біткен шындар шілденің аптап ыстығымен бусанып, еріген қар етекке қарай өңмендей жөнеледі. Оған шелектеп жауған жаңбыр суы қосылады. Содан табандағы толқып жатқан айдын көлдер көтеріліп, арнасынан асады. Жол-жөнекей таудан құлап, сарқырап ағып жататын шағын өзендер буырқана, долдана түседі. Осылай асау апат ауыздық бермей шамамен секундына он метр шапшаңдықпен ағады. Жол-жөнекей нән ағаштарды түбірімен қопарып, қой тастарды допша домалатып, жарды бұзып, жағалауды сыпырып-сыырып, айналасын ақ шаңдақ етеді. Бұған не шыдас бергендей еді.

Республика Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары кезімде қызмет бабымен осы бір аса маңызды проблемамен тікелей айналысуыма тура келді. Бөгет

құрылысының әлденеше жобасы жасалды. Ақыры тауды қопару арқылы асау арнаны бекітуге бел байладық. Оны селден қорғау жөніндегі қазақ бас басқармасы жасады. Қопарғыш салмағының өзі 5291 тонна еді. Жер сілкіңтер осындай қуатты күш биіктігі 60 метрден 100 метрге дейінгі бөгетті тұрғызбақ. Жоба бекітілді. КСРО Ғылым академиясы Президиумының шешімі мақұлданды. Әйтсе де күмәнданып, көлеңкесінен үркіп жүргендер аз емес еді. Олардың да сөзінде жан бар тұғын. Адам айтқысыз мол заряд пен тап қала іргесінен қопарылыс жасау дүние жүзінде бұрын-соңды болмаған құбылыс, оның қалаға зардабы тиюі ғажап емес дегенді бетке ұстайды. Сондықтан екі дай пікір болмас үшін, соңғы сөзді республика үкіметі айтуға тиіс. Бірақ мұнда да ортақ ойға тоқтам жасай алмай, екі жарылды. Қопарылыс жұмыстары жөнінен жинақтаған тәжірибем бар, топшылауымыздан да кеміс жоқ, демек “тау қопаруда” зәредей де залал шекпесімізге сенімді едім. Оны жобалау және сапалы аяқтауға академик М. Лаврентьев айрықша атсалысты. Біз екеуміз бастан-аяқ тағы да қарап шығып, сәл болса да ауытқу жіберіп алмаудың бар кепілдігін жасадық. Күндіз-түні отырып есептедік, “егер сайтан түртіп, былай болса ше” деген күдікті түгел сараладық.

Қопарылыс мінсіз өтеді — біз осындай берік байламға келдік. Орта машина жасау министрі Е. П. Славскийге телефон соғып ем, ол пышақ кесті пікірін айтты:

— Ешкімді тындама, егер қажет десең, мен саған кепілдік берейін. Кешеуілдетпей қопарылыс жасау керек, — деді.

М. А. Лаврентьев пен Е. П. Славский арқаландырып қана қойған жоқ, нық шешім жасатуға зор сенім де ұялатып еді. Батыл кірістім. Үкімет комиссиясының екі ойлы боп жүрген мүшелерін бұлтартпас дәлелдермен бетін бері қараттым. Еліміздің әйгілі ғалымдары М. А. Лаврентьев, Н. А. Садовский, Н. В. Мельников, С. А. Христианович және жоба авторлары түгел маған қолдау көрсетіп, бір тоқтамға — қопарылысты жасауға келістік. Қопарылысты жасаушылардың басшыларымен, үкімет комиссиясының мүшелерімен төрт көзіміз түгел зарядтардың орналасуына дейін мұқият қарап шықтық. Қазан айының 21-күні күндізгі сағат 11-де Алатаудың көкірегі,

“қарс айырылып”, бір шөкім қара бұлт бүрқ етіп, көкке ойнап шыға келді. Дәл сол кезде мен Үкімет үйінде отыр едім.

Екі қайтара соққан жер дүмпуі сезілді. Қопарылыс болған жерден 1200 метрге дейінгі қашықтықта тұрған үйлердің сылағы түскені болмаса, ешбір залал шеккен жоқ. Екі шақырымнан арғы жерде әуе толқыны мүлде байқалмады.

1967 жылы сәуірдің 14-і күні қопарылыс және қайталанды. Бұл жолы сол жақ бүйірдегі көк тіреген шың қолмен қойғандай бөгет үстінде жатты. Осылай көңілді алаң еткен сел қаупінен арылды.

Бөгет бір емес, екі рет ауыр сынға төтеп берді. 1973 жылы шілденің 15-сі мен 16-сы күндері Алатаудың ішкі қойнауынан дүниені күңіретіп, асау сел лап берді. Ол теңіз деңгейінен 3300 метр биіктікте жатқан Тұйықсу өзенінен құлаған екпіні қатты тасты судың көлемі 3,5—4 миллион текше метр еді. Бөгет оған міз бақпады. Біз 1975 жылы басталып, 1980 жылы аяқталған Үлкен Алматы өзенінен бөгет орнату арқылы астананың батыс бөлігін қатер-қауіптен құтқардық... Бұдан шығатын қорытынды: республика кез-келген істі орындай алатын білікті және техникалық мамандардан кенде емес, тек оларды орнымен пайдалана білсек игі.

XXXVI

Халқымыздың өнеріне тамсанып, таңдай қақпаған адам кемде-кем. Қазақтар жөнінде Ресейде алғашқы монографиялық еңбек жазған, орыс географиялық қоғамының негізін қалаушылардың бірі Алексей Иракльевич Левшин: “Қазақ халқының... бойынан біз поэзия мен музыканың бұлағын көреміз... Қазақ қауымы адамның ақын және музыкант боп туатындығының жаңа бір дәлелі болып отыр” деп жазған екен. Сол айтқандай, мен бала жастан ауыз әдебиетінің үлгілеріне, ән мен жырға құлақ түріп өстім. “Қобыланды”, “Алпамыс”, “Қозы Көрпеш — Баян сұлу”, “Қыз Жібек” жырларын таңға дейін тындаудан жалықпаушы едік. Қазақта аты аңызға айналған әрісі Сыпыра жырау мен берісі Сүйінбай, Жамбылға дейінгі ұлы көшке құлақ құрышын қандыруға тырыстық. Асан қайғы, Шалкиіз, Қазтуған,

Бұқар, Мәйкөт, Базар былай деген екен дегенді жиі еститінбіз, естіген сайын: “Уа, шіркін, айтқан-ақ екен” деп тамсанған қариялардың қайталап айтқанын іштей қалап отыратынбыз. Жамбылдың өкшесін басқан Шашубай, Нартай, Кенен, Үмбетәлі секілді халық ақындарын көзіміз көрді, кестелі сөзін, кемел ойын құлағымыз естіді.

VIII—IX ғасырда өмір сүрген Қорқыт бабадан кейінгі мың жыл қыл қобыз тілін тістеп қалды, содан XIX ғасырда Ықылас қайта тірілтті немесе “Ақсақ құланды” сөйлеткен Кетбұғыдан кейін араға сан жылдарды салып Құрманғазы келді деген пікірді ара-тұра естіп қалам. Музыка зерттеушілерімен пікір таластырудан аулақпын, Қорқыт пен Ықылас, Кетбұғы мен Құрманғазы арасы бізге жұмбақ болса, жұмбақ шығар, зерттелмей, зерделенбей жатса жатқан шығар, бірақ өнер көші үзілмек емес. Өмір бар жерде, халық ғұмыр кешкен елде өнер де өмір сүреді, халықпен бірге жасайды. Біз Құрманғазының екі жүздей күйін, Тәттімбеттің бармағына қырық түрлі күй ілінсе, соны түгел тыңдадық дей алман. Беріде — ат жалын тартып мінген шақта Дәулеткерей, Дина, Байжігіт, Сүгір, Тоқа, Сейтек күйлеріне, Ақан серінің, Біржан салдың, Жаяу Мұса, Абай, Кененнің әндеріне ықылас қойдық. Нәр алдық. Менің бақытым — исі қазақтың игі жақсылары бас түйістірген Алматыда туып өскенім. Одан кейін Мәскеу барып оқып, ән мен күйдің шұрайлы төсі Қоңыратқа келіп жұмыс істегенім. Көзімді тырнап ашқалы іргемде кітапхана, үй алдында театр болды. Музей аралап, ашылған көрме болса, оны күр жібермедім. Қолымнан кітап түспеді. Осы күнгі екінші Алматы вокзалынан әрі қарай Баум бағына дейін ит тұмсығы батпас ну болатын. Сиырды өріске айдап салып, аз ғана уақ малды сонда жаятынбыз. Қойдың кезегі жоқ. Бірақ әр тұстан қозы, лағын, бұзауын айдап келген балалардың бір мезгіл бас қосатын жері осы. Солардың әңгімесі көбіне бәйгіден кімнің аты келді, Қажымұқан кіммен белдесті, қай ақын кіммен айтысты дегенді пысықтап жатар еді. Ол кезде Алматыға астананың қоныс аударып, театр деген таңсық дүниеге қызыға құмартып, қуана көретін кезіміз. Өнерге деген іңкәр көңіл осылай оянып, осылай өрбіген-ді. Содан бері неше жыл біздің халқымыздың арасынан қанша дүлдүл қанаттанып шықпады деңіз, мен солардың қай-қайсымен де әлденеше рет жүздесіп,

сұхбат құрған адаммын. Сыйлас қана емес, сырлас болғаным бар.

1936 жылы қыркүйектің 6-ында Кеңес Одағының бір топ өнер шеберлеріне КСРО халық артисі деген ең жоғары атақ берілді. Атағы жер жарып тұрған В. И. Немирович-Данченко, Б. В. Шукин, Е. П. Корзачина-Александровская, А. В. Неждановалардың сапында біздің Гүлбаһрам Байсейітова да жарқ етіп, жұлдызы жанды. Күләш екеуміз де бір жылдың төліміз, бір қаланың тай-құлындай тебісіп өскен перзентіміз. Әкесі Жасын деген кісі де әнші болған, қиссаларды таңға айтатын. Күләш Бейісова (қыз күніндегі фамилиясы) сол қаннан дарыған өнердің ұшпағына шыққан дарын. Жеті жылдық мектепті тауысып, қазақ педагогикалық институтында оқыды.

Оқыды дегеннен гөрі ән қанатында жүрді деу жара-сады. Шіркін, Күләштің әнін тындап, үніне құлақ қойған жанда не арман дейтін уақыт отызыншы жылдар еді ғой. Тұңғыш ашылған драма театр труппасынан 1933 жылы музыкалық студияға ауысқан тұста ол бар қырынан танылды. М. Әуезовтің “Айман-Шолпан” музыкалық комедиясында Айманның, Е. Брусиловскийдің “Қыз Жібек” операсында Жібек, “Ер Тарғында” Ақжүніс, М. Төлебаевтың “Біржан-Сарасында” Сара боп ойнағанын көріп, мың құбылған үнін тындаған күндер, сірә, ұмытылар ма! А. В. Нежданова айтса айтқандай, “чудо!” еді ғой!

Бұл сөзге Ғабит ақсақал қазақша балама таппағандықтан емес, орысша теңеуге соншама мән-мағына сыйып тұрғандықтан қаз-қалпында алса керек. Мен сондай сиқырлы өнер иесі деп Шара — Шын аты Гүлшара Жиенқұлованы айтар едім. Ол да Алматының қызы, түйдей құрдас едік. Ондай мың бұралған биші енді туар, бірақ бұған дейін кездестірген емеспін.

Шара башқұртша да билейтін, грузинше де билейтін. Ол билемеген би жоқ. Арабша, үндіше, қытайша, өзбекше билесе де сол елдің нақышын тап басып, ішкі жан сұлулығын аша білетін. Кейде оны татар, бірде моңғол, тіпті украин ба деп шатастырып алғандай едік. Сөйтсек, би құдіретін жетік меңгерген Шарамыз чуваш та, индонезиялық та боп кете береді екен. Бұл дарынның ғана қолынан келеді. Шара сол дарын қыздарымыздың бірі еді.

Мен Шәкен Аймановпен етінен ет кесіп беруге бар дос едім. Жарқылдап кеп табысып, қимай айырылыстынбыз. Әзіл-қалжыңын алдына салып, ән-жырын қанжығасына байлап жүретін, баяғының не серісіне, не салына ұқсамайтын, үлкенге де, кішіге де сүйкімі мол, бір туар дара тұлға еді. Ол актерлік өнерінің табаны күректей жиырма жылын М. Әуезов атындағы мемлекеттік академиялық драма театрында өткізді. Қазақ сахнасы Шәкендей шеберлердің арқасында рухани алтын қорымызға айналған талай қойылымды көрсетті. Маған соның ішінде “Асауға тұсау” қатты ұнап еді, ондағы Айманов ойнаған Петруччио ең сүйікті кейіпкеріме айналып еді. Ол кино өнерінде де өзінің өшпес ізін қалдырды. “Қазақфильм” енді соның атымен аталады. Айтуға ауыр сөз. Қимағандықтан емес, сағынышы мол күндердің алыстап бара жатқаны жан ауыртады. Шәкен екеуміз соңғы рет Мәскеуде “Қазақстан” қонақ үйінде кездестік. Кешкі дәмді бірге іштік. Ол маған шығармашылық ойларымен ортақтастырып, алда істейтін жоспарымен таныстырып еді. Бізбен А. Михалков-Кончаловский бірге отырып, дәм-тұздас болды. Қазақстан өкілеттігінің кино залынан ең соңғы, бірақ шоқтығы биік “Атаманның ақыры” фильмін көріп, бір жасап қалып едік. Сөйтсек... Сұңқардың соңғы шырқауы екен. Мандайға сыймай кетті ғой.

Таланттар көші кімдерден басталды дегенде, сахна өнерінің саңлақтары — Қалыбек Қуанышбаев, Елубай Өмірзақов, Құрманбек Жандарбеков, Қанабек Байсейітов, Серке Қожамқұлов, Камал Қармысов, Қапан Бадыров, Шолпан Жандарбекова, Нұрмұхан Жантөрин, Ыдырыс Ноғайбаев, Хадиша Бөкеева, Сәбира Майқанова, Фарида Шәріпова, Валентина Харламова, Евгений Диордиев, Бикен Римова, Асанәлі Әшімов, Әнуарбек Молдабековтардың есімі аталды. Бұл санатты опералық сахна шеберлері Бибігүл Төлегенованың, Ермек Серкебаевтың, ағайынды Ришат пен Мүсілім Абдуллиндердің, Роза Жамановалар толықтыра түседі. Бибігүл салған “Гауһартас” пен “Бұлбұлдың” жөні бөлек. Роза Бағланованың күмістей сыңғырлаған үні естіген құлақтың құрышын қандырап еді.

Бұлардың өкшесін басып және бір үркердей топшықты. Олар — Х. Қалиламбекова, Р. Жұбатырова, Н. Қаражігітов, Х. Есімов, Н. Нүсіпжанов, С. Тыныштығұлов; қазақ опера және симфониялық музыкасының

өсуіне Ахмет Жұбановтың, Евгений Брусиловскийдің, Латиф Хамидидің, Ғазиза Жұбанованың, Еркеғали Рахмадиевтің, сондай-ақ ұлттық хореографиямыздың қалыптасуына Дәурен Абиловтың, Болат Аюхановтың қосқан үлесі қомақты.

Көркемөнер ішінен өз басым сәулет және бейнелеу өнеріне ерекше ықылас қоямын. Қыл қаламның тылсым күдіретін мойындатқан Әбілхан Қастеев ақсақалды, оның өмір мектебін, шығармашылық жолын жоғары бағалау орынды ғой деймін. Ол қазақ кеңес бейнелеу өнерінің негізін салушылардың бірі. Кешегі жалшы бала өнердің дара бозына айналды. Мыңнан астам көркем туынды қалдырды. Мен Қ. Телжановтың, С. Мәмбеевтің, М. Кенбаевтың, Г. Исмайлованың, А. Ғалымбаеваның, мүсіншілер Х. Наурызбаевтың, Т. Досмағамбетовтың, Е. Мергеновтың шығармаларымен ғана емес, олардың өздерімен талай пікір алмасып, ой бөліскен кездерім болды.

Қазақ жазушыларының көбімен көзбе-көз сөйлесіп, олардың еңбектеріне ден қойып отыру бала күннен бойға сіңген әдет еді. Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсрепов, Ғабиден Мұстафин, Сәбит Мұқанов мен үшін бір төбе. Әбділда Тәжібаев, Жұбан Молдағалиев, Хамит Ерғалиев, Халижан Бекхожин, Әбу Сәрсенбаев, Мұқағали Мақатаев, Ғафу Қайырбеков, Қадыр Мырзалиев, Фариза Оңғарсынова, Мәриям Хакімжанова, Тұрсынхан Әбдірахманова жазған жырлар халықтың рухани қазынасына айналды, олардың поэзиясын сүйіп оқитын оқырмандар саны, мен айтар едім, уақыт өткен сайын көбейе түспек. Ол санатқа орыс жазушылары И. Шуховтың, Дм. Снегиннің, И. Шеголихиннің, М. Симашконың шығармаларын қосуға лайық. Мен І. Есенберлинді, Т. Ахтановты, бөле-жара айтсам, кезінде олардың заманымыздың өткір де көкейтесті проблемаларын көрсеткен шығармаларымен, тарихи тақырыптағы толғамдарымен танысқаным бар. Ілиястың “Алмас қылыш”, “Алтын күс”, “Жанталас” романдарын, Тахауидың “Боран” повесін атап өтуге болады.

Есенберлин екеуіміздің аразында аса бір достық пейіл ертеден қалыптасқан еді. Оны Орталық Комитетте нұсқаушы боп істеп жүрген кезінен білетінмін. Артық сөзі жоқ, жібектей мінезі бар кісі еді. Шығармашылықпен айналыса жүріп, опера театрының, кейін Жамбыл атындағы филармонияның директорлығын

атқарды. Жазықсыз жалаға ұрынып, біраз уақыт істі болды. Түрмеден шыққан бойда ешқайда бұрылмастан, тіпті үйіне де соқпастан, салып отырып маған келіпті. Ол кезде Министрлер Кеңесіндемін. Бар мұңын шағып, жайын айтты. Басқа басқа, дәп қаламгерден қиянат, жазушыдан жалғандық шығады деп ойламаймын. Рухы биік адамның жаны да таза, ділі де таза. Иманын жолдас ете білгендер ғана халық көкейіндегі ойды айтады, соған лайық туынды береді. Мен оның өтініштерін екі еткенім жоқ. Қолдан келгеннің бәрін жасауға тырыстым. Жабырқап қайтқан көңілдің көз түрткі болмас жағын ойладым. Оның қаламынан қандай туындылар шыққанын менен де жақсы білесіздер. Обалы нешік, жаңа шыққан кітабының сүйінші данасын (бәрі сөйтуге тырысатын еді, қазір ғой солардың көбісі үй айналып өтетін) әкеліп тұрды. Мен жазуға қайраттандырсам да, атақ алуына араласым болған емес, оған халық іздеп жүрген тарихи туындылары даңғыл жол ашып берді. Бәлкім, көркемдік сапасы “па, шіркін-ай” дегізбес, бірақ біздің халқымыздың арғы-бергі тарихын бүгінгі ұрпаққа жинақтап, жүйелеп беруде маңызы зор болғандығына ешкім дау айта қоймас деймін.

Ол қайтыс боларынан біраз жыл бұрын маған “Мұхитты жарып өткен қайық” (“Лодка, переплывшая океан”) деген романының қолжазбасын әкеліп берді. Мұқият оқып шықтым. Оқырман ретінде өз пікірімді білдіріп, бірқатар сын-ескертпе де айттым. Бірақ:

— Ілеке, сізге шығармашылық табыс тілеп, тілектес көңілде жүрген оқырманыңызбын. Менің мына ұсыныстарыма тек сол тұрғыдан ғана қараңыз,— деп ескерткенім бар. Есенберлин күп алып:

— Қайта қараған сайын шығарма ширай түседі. Мына пікірлеріңіз соған қамшы болғалы тұр,— деген еді. Ал сол шығармасы Есенберлиннің не тірі кезінде, не дүниеден қайтқан соң көзіме түспеді. Соған не себеп болды екен деген ой жиі мазалайды. Елге ауадай қажет роман еді...

Мен үшін Олжас пен Мұхтардың (Шахановты айтам) орны бөлек. Халқы да солай қадірлейді. Ақындығын азаматтығы, азаматтығын ақындығы көтерген, елдің сөзін сөйлеп, жоғын жоқтаған, дауласуға бар, бірақ жауласуға жоқ, осындай ұлдары бар, осындай ақындары бар халықта не арман бар!

Музыка — адамзаттың әмбебап тілі ғой. Ол біздің жан дүниемізді байытып, әсіресе, ұлттық сана-салтымызға баулитын сиқырлы күш. Мен Нұрғиса Тілендиевтің шығармаларын тыңдаған сайын осындай ойға қалам. Оған бірінен-бірін бөліп қарауға болмайтын, бірін-бірі толықтырып, байыта түсетін үш бірдей өнер қонған. Ол — әуелі композитор, дүниеге қазақтың көзімен қарап, қазақша ойлайтын және сол үнде жазатын композитор. Екіншіден, ол — дәулескер күйші. Оның қолдары буынсыз бишедей, домбыра пернелерін қуалап, қос ішегін ілген сайын жүректің нәзік қылдары мың сан сезімге оранады. Өз шығармасына қалай талғаммен қараса, өзгенің күйлеріне сондай сергек қарайды. Алалау жоқ. Өнерге адал. Үшіншіден, ол — асқан дирижер. Осы өнері үшін де ол КСРО халық артисі атағын алды. Таланттың қашанда алды жарық, жолы тар. Нұрғисаға қай кезде де атақ алу оңайға түспеген. Бү жолы да солай болды. Мәскеуден КСРО Композиторлар одағының қырық жылдан бергі бірінші хатшысы Т. Н. Хренниковтың жолы түсіп, Алматыға келіпті. Екі-үш күн астана өмірімен, оның музыка әлемімен танысып, кімнің кім екеніне көзі жеткен ол жерден жеті қоян тапқандай қуанып:

— Мен әлі өз көзіме өзім сенбей келіп отырмын. Ол тұнып тұрған музыка, это — явление!— деді.

Мен әңгіменің кім туралы болып отырғанын ішім сезіп отыр. Маған таңдана қарап:

— Сіз, сірә оны білетін шығарсыз. Ондай тума талантты танымауыңыз мүмкін емес,— деп және бір қойды.

— Тихон Николаевич, қазақ таланттардан кенде емес екеніне көзіңіз әбден жеткенін білем. Бірақ, соған қарамастан, оларға өзіне лайықты бағасын беруге келгенде тым сараң емессіздер ме?— дедім.

— Жоқ, мен Тілендиев үшін қайда, кімге бару керек болса, одан тайынбаймын! Оның құрған этнографиялық “Отырар сазы” оркестрі қазақ музыкасын халықпен жалғастыратын алтын көпір.

— Ондай болса келістік. Жолдан қайтып жүрген біздің ұсынысымызды өзіңіз аяғына жеткізерсіз деп ойлаймын.

— Оған дау бар ма?

Сол жылы 1 Май қарсаңында Нұрғиса көптен күткен қуанышын тойлады.

Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар деген осы. Халқы оны еркелете білсе, ол халқын ән-күймен тербете, тебіренге біледі. Шынында да, құбылыс! Маған Кенжебек Күмісбеков жазған күйлер ұнайды. Оның да музыкасынан ұлттық бояу, әсем ырғақ таңғы самалдай еседі. Кешегі Сыдық Мұхамеджановтың саздары жүрекке жылы, жанға жайлы естілетін. Шәмші Қалдаяқов, Ескендір Хасанғалиев, Әсет Бейсеуов — үшеуі де ел ішіндегі асылдың сынықтары. Кейінгі толқын ішінен Төлеген Мұхамеджанов пен Жоламан Тұрсынбаевтың шығармашылығы назар аудартады. Хормейстер Анатолий Молодовтың өзіміз өгейсітіп жүрген хор өнерін өркендетуге аз еңбек сіңірген жоқ. Жалпы, бір жердің дәмтұзы елдің бірлігін сақтап қана қоймайды, бірін-бірі рухани байытады, біріне-бірі қарап өседі; шығармашылық ішкі бәсеке тудыруының өзі де баяны бар іс. Осы жылдар ішінде Қазақстанда тұратын ұйғыр, өзбек, татар ағайындардың, корей, неміс, дұңған, шешен, ингуш халықтарының мәдениеті өркен жайды. Оған композиторлар — кешегі КСРО халық артисі, ұйғыр К. Қожамияров пен дұңған Б. Баяхуновтың шығармашылығы дәлел.

“Көргені жақсы — көш бастар” дейді халық. Үлкен мән бар. Өнерге, білімге, ізгілікке ұмтылсақ қана көсеге көгеріп, көрпе ұлғаймақ. Сонда ғана өзге жұртпен тең сөйлесіп, терезе теңестіреміз. Құр мақтан, босқа мал шашпақтан құтыламыз. Бұл орайда Әлібек Дінішевтің есімін бөле-жарып айту мақұл. Оның үні мұхиттың арғы-бергі бетіне түгел таныс. Роза Рымбаева қаршадайынан топты жарып шығып еді. Сол сүйкімді қалпы. Жәния Әубәкірова европалық үлгідегі өнер — күй сандықтан төрткүл жұртты түгел тамсандырды. Олардың тобын осылай тарата айтып, тамсана сөйлей беруге болады. Әншілер М. Жүнісова, Н. Үсенбаева, скрипкашылар А. Мұсаходжаева мен С. Бисенғалиева, пионистка Г. Қадырбекова, балетмейстер Р. Бапов, “Гүлдер” эстрадалық ансамблінің алғашқы көркемдік жетекшісі және ұйымдастырушысы Г. Ғалиева және басқа да шығармашылық жастардың өкілдері жылы лебізге әбден лайық. Олар Европа, Азия және Африка қалаларын шарлап, қазақ деген елді танытқан, соның ғажайып өнерін насихаттап, ел құрметіне бөленіп жүргендер.

Бармасаң, келмесең жат боларсың деген бар. Өнер үй ішінің ғана ләззаты емес, жалпақ жұртқа ортақ қазына ғой. Майкөт ақынның есімі исі қазақ баласына жақсы таныс. От ауызды, орақ тілді ақын Құлмамбетпен айтысып қайтқан соң, Қаратаудың теріскей етегіндегі ел ағасы Сапақ биге сәлем бере барып, Жетісуды түгел аралап қайтқанын, елі де, жері де бай екенін, үлкен-кішісі түгел өнерлі болатынын айтады.

— Ел-жұртымның кедейлігі бетке шіркеу болды. Құлмамбет елінің байлығына, мен жерімнің байлығына сүйендім,— деп Қаратауды мақтап ала жөнеледі. Ұзақ тебіреніп барып тоқтаған тұста Сапақ:

— Мына жырынды естіген жұрт ішпей-жемей тойғандай екен. Бірақ дүниенің бар қызығы байлықта емес. Бақыт — қолға қонған күс, ұшады да кетеді. Байлық — қолға ұстаған тұз, ериді де бітеді. Дүниенің қызығы — сіз бен біз,— деген екен. Сол айтқандай, басқа жұртпен араласу татулықтың ғана белгісі емес, салт-санасын, дәстүрін танытудың, барына сүйініп, жоғына сүйеніш болудың жолы. Одақтас республикаларға барып, олардың бізге келіп, бауырлас халықтардың әдебиеті мен өнерінің онкүндіктерін өткізу дәстүрі соған дәнекер еді. Мәскеу мен Ленинградтың: КСРО Үлкен театры, Кіші театры, Г. Товстоногов басқарған Үлкен драма театр, Сатира театры, “Современник”, Москөнестің театры, Г. Вахтангов атындағы театр, Таганкадағы театр, Мәскеу көркем академиялық театры сияқты өнер ордаларының Алматыда гастрольде болуы, ал біздің өнер шеберлеріміз бен қаламгерлеріміздің, композиторлар мен суретшілеріміздің, сәулетшілер мен мүсіншілердің одақ көлеміндегі үлкен-кіші республикаларды аралауы қандай ғанибет, ойына ой қосып, шабытпен оралатын.

Мен өткенге көз жіберсем, өнер саласында елеулі-елеулі іс тындырылыпты. Тек соңғы жылдарда Арқалықта, Жезқазғанда, Шевченкода, Теміртауда, Талдықорғанда, Көкшетауда театрлар ашылып, филармониялар жұмыс істей бастаған екен. Қазақ КСР Мемлекеттік өнер музейінің, Суретшілер одағының көрме залының кең сарайлары салынып, пайдалануға берілді. Шымкентте суретшілер үйі, Алматыда Баспа үйі салынып, “Жалын”, “Өнер” баспалары ашылды. Қазақ кеңес энциклопедиясының Бас редакциясы құрылып, он екі томдық “Қазақ совет энциклопедиясын” және көптеген

басылымдарды шығарды. Қазақтың ұлттық музыкалық аспаптар музейін ұйымдастыру, оған бұрынғы офицерлер үйінен жай беру, ол республика жұртшылығының сүйікті орны ғана емес, шет елдерден күн құрғатпай келіп-кетіп жататын қонақтардың арнайы ат басын тірер орталығына айналды. Әрине, бітірер іс көп еді, оған бәрі ойлағандай бола ма. Алматыда неміс, ұйғыр және корей театрларының құрылыстарын бітіре алмай кеттім.

Осыны айтпаса болмайды дейтін мәселе аз емес. Соның бірі — ортамызға қайта оралған Шәкәрім Құдайбердиевтің, Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Міржақып Дулатовтың және Жүсіпбек Аймауытовтың артында қалдырған мол мұрасы. Сөз жоқ, олар бірегей таланттар, ұлы қайраткерлер, қазақ әдебиетінің көш басшылары. Бұл мәселені бұдан әлдеқайда ертерек шешуге болмайтын ба еді деген орынды сұрақ туады. Әбден мүмкін еді. Егер Қазақстан жұртшылығы директивалық органдардың алдына мұны батылырақ және табанды түрде қойған болса, шынында да, тап осылай кешеуілдемес еді. Әйтсе де, ештен кеш жақсы. Осының өзінде қаншалықты күшке түскені, іс дұрыс шешімін тапқанға дейін мүлде қарама-қайшы баға беріліп, елеулі түрде қарсылықтар жасалып келгені белгілі.

Қай халықта болмасын қағажу көрген таланттар баршылық. Берияның қанды қолы талайдың жұлынын үзді, талайды талкекке түсірді. Домбровский Юрий Осипович пен Раевский Николай Алексеевичтің де көрмеген құқайы шамалы. Болгариядан пана іздеп келген тарихшы, әдебиетші Николай Гринкевич пен кезінде Кеңес Одағы телеграф агенттігінің Афинадағы тілшісі болған Николай Гусев те баспагерлермен шығыса алмай, әуресарсаңға түседі. Кеңес елінің аса көрнекті барлаушысы Ассельборн туралы орыс тілінде жазған еңбегін еш жерде шығара алмай, тауы шағылған ақмолалық неміс журналісі Давид Вагнердің салы суға кеткен күндерін білеміз. Әділдік — үлкенге де, кішіге де ортақ. Біреуді кірме, біреуді келімсек деп шеттетуге хақымыз жоқ. Сондықтан кара қылды қақ жарғандай төреліктің ең үлкені — адам үшін жасалып жатқан игіліктен ешкімді тысқары қалдырмау. Біз аты аталған азаматтарға дәл осы тұрғыдан — адамгершілік жолмен келдік. Бүкіл елге “жеңіл ойлы” деп, көзге шыққан сүйелдей көрінген Домбровскийдің жеке басқа табынудың зардаптары тура-

лы “Көнені қарашығындай қастерлеген” (“Хранитель древностей”), “Басы артық дүние”— (“Факультет, ненужных вещей”) романдарынан кейін “Алау” (“Факел”) деп аталатын тамаша кітабы жарық көрді. Лияс Есенберлиннің шығармаларын аударған екен, олары да оқырмандарын тапты. Ал, ақтардың “қызылкөз” офицері шет елге қашып барып, бас сауғалаған Раевскийдің ұлы орыс ақыны Пушкин және оның дәуірі туралы “Бейнелер шіркін тіл қатса” (“Если заговорят портреты”), “Тылсым бейнелер тіл қатты” (“Портреты заговорили”), Гринкевичтің Шалапин, Собинов, қазақтың ұлы әншісі Әміре Қашаубаев туралы жазған еңбектері кезінде ел іздеп жүріп оқитын кітаптарға айналды. Бір кездері бас идеологымыз Суслов өз қолымен “Уақыты емес!” деп қара сиямен бұрыштама соғып, әбден тозығы жетіп сарғайған “Ақ қалампыр ұстаған адам” (“Человек с белой гвоздикой”) пьесасын республикалық жасөспірімдер театры сахнаға шығарды. “Қазақстан” баспасы Вагнердің әйгілі барлаушы туралы кітабын неміс және орыс тілдерінде жариялады.

Жазушы ағайындардың қай кезде де жолы ауыр болған. Көз майын тауысып жазғандарын шығара алмай қалай қиналса, оның әділ бағасын алуға келгенде де солай қиын соқпақтардан өтеді. Оқырманын таппау бір басқа әңгіме, ал оған жетпеу қиянаттың зоры. Әлі осыдан азап шегіп жүрміз. Жоғарыдағы әңгіменің бір төркіні осында. Ал, ел бағасын берген еңбекке атак беріп, абырой қосуға келгенде бұлтарысы мол бұралаң жолдар және бар. Сондай жағдайға жазушы Иван Шуховтың тап болғаны бар. Оның “Преснов айшықтары” (“Пресновские страницы”) деген повестер цикліне Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығын беру туралы мәселені шұғыл қайта қарап, бұған дейінгі үстірт шешімді түзетуге тура келді.

Әрине, мұндай мысалдар бастан асады. Оны масак тергендей жіпке тізіп жату мүмкін емес. Қысқасы, менің есігім тек “адам жанының инженерлері” үшін емес, сонымен бірге республикамыздың өнер және ғылым қайраткерлері үшін де қашанда ашық болатын. Оны көзі тірілері жоққа шығара қоймас деймін. Мәселе мұнда да емес, ол кезде ойлағаныңның бәрі бірдей жүзеге аса бермейтін, тіпті ойлағаныңнан ойлауға болмайтын жайлар көп еді ғой... Бұл өз алдына бір бөлек әңгіме...

Бүгінгі таңда экологияға байланысты мәселе өте орынды көтеріліп отыр. Республикада Арал теңізі мен Балқаш көлін сақтау жөнінде штаб жұмыс істейді. Ал “Невада-Семей” қозғалысы Семей полигонында ядролық жарылыстар жасауға тыйым салуда зор жұмыстар жүргізді. Орталықтың өктемдігіне тоқтау жасалды. Зардап шеккен аудандардың халқына материалдық өтемдер төлеу көзделуде. Оның ойдағыдай шешілуіне қазақтың белгілі ақыны Олжас Сүлейменовтың үлесі зор.

Ағайын, жалпақ жұрт жапа шеккен, шыртықсынан оятқан ең бір өзекті мәселеден зейнетті демалыста жүр екенмін деп шет қалуым, сірә да келіспес. Маған жауап берсең де бересің, бермесең де бересің деп жатқан ешкім жоқ. Бұл арада ар-ождан мазалайды, пәленбай жыл осы елді басқарған адамсың, сенің де қатысың бар, жалт беруге қақың жоқ дейді. Бұл қазақстандықтарды ғана емес, осы республикамен шектес елдерді түгел толғандырып отырған жай. Олар менен:

— Қазақстанның қақ ортасынан етіңнен ет кесіп алғандай жерінді әскери полигонға айналдырып жатқанда сіз не істедіңіз? Азамат ретінде ішкі айғай атой салу керек еді ғой, не ойладыңыз? Орталық қалай ғана КСРО Министрлер Кеңесінің не Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросының алдынан өтіп, рұқсат сұрамады?— деп көңілдегі жүрген сұрақтарының басын ашып алғысы келеді. Байқауымда, бүгінгі ұрпақ күдікпен қарап қоймайды, көп жайға таңдана қарайды...

Мен ол күндерді ұмыта қойғаным жоқ. Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары едім. Істің жай-жапсарын алақанға салғандай түп-түгел білемін дей алмаймын, бірақ хабарсыз емеспін. Менің білетінім: қандай тапсырма болмасын, бәрі жоғарыдан — Мәскеуден беріледі. Сөзбұйда жоқ. Мына аудандағы пәлен деген жер, көлемі сонша метр, мынадай мерзімге дейін түгеннің қарамағына бөлінсін дейді. Ол талқыланбайды, тап-тұйнақтай орындалады. Біздің қолымыздан келетіні: ол өңірдегі ауылды, қыстақты, шопандар күздеуі мен қыстауын айтқан уақытына дейін түп-түгел көшіріп, жерді босаттырып береміз. Оған қайран қалуға болмайды. Қазақ жерін әскери мақсат үшін алу туралы қаулыға тікелей Сталиннің өзі қол қойса, мұнысы қалай деуге ол кезде кімнің батылы жеткендей еді. Мұндайда

жан баласы, кім болса ол болсын, жұмған аузын ашуға құқы жоқ. Оған дейін де солай болды, одан кейін — біраз жылға дейін сол тәртіп қатаң сақталды. Қылышынан қан тамып тұрған заманда сен өйтпедің деу — қақаған аязда жылы үйде отырып күннің күйіп тұрғаны-ай деп, жейдесін шешкен кісінің тірлігімен бірдей іс. Семей полигонының жайы осылай. Орал мен өзге өңірдегі полигондар да онымен тағдырлас. Рас, бірінен соң бірін жарып жатқан тұста полигон басшылары біздің конференцияларымызға қатысып, тіпті Орталық Комитеттің өзіне келіп, істің барысы жайлы баяндап беретін. Төбе шашың тік тұратындай хабар айтылмайтын, қайта онан келетін пайда болмаса, кесір жоқ деп иландыратын. Жалған айтты деп ойламаймын. Меніңше, сол кездегі мамандардың өресі де сол шама болар, қазақ жерінде адам айтқысыз “әскери ойын” бастауын бастап, ойын түбінен от шығарып алатындарына көздері анық жетпеді-ау, сірә.

Семей полигоны аяғынан тік тұрған кезде тұңғыш сынақ Лаврентий Берияның тікелей басшылығымен өткені енді ғана аян болып отыр. Ол атүсті полигонға соғып тұрған, бірақ онымен республиканың бірде-бір басшысы жүздеспегені анық.

Республика жұртшылығын мазалайтын ендігі бір мәселе — атомнан кем түспес қатер — оның қалдықтары. Асқан жауапкершілікпен мәлімдеймін: мен республика территориясында атом қалдықтарын көму туралы бірде-бір актыға қол қойған емеспін. Онда Қазақстан ондай қауіп-қатерден дін аман болғаны ғой? Мен үзілді-кесілді байлам жасаудан аулақпын. Әскери ведомство, әсіресе, соңғы жылдары көп мәселені сырт көзден жасырып, өз ішінде ғана шешіп отырды, қай территорияға өктемдігі жүреді, сол жерде олар ешкіммен санаспайтын. Айтпақшы, бүкіл елде атом электр станцияларын салу кең өріс алған тұста Орта машина жасау министрлігінің тарапынан мені біраз қыспаққа алғаны бар. Олар осы орайдағы станциялардың бірқатарын Қазақстан жеріне, оның ішінде Жамбыл облысына қалайда орналастыру керек деп отырып алды. Онсыз да химия заводының қолқаңды атқан иісі мен ысы талай дауасыз дертті ушықтырып жатқанда, бұл бір жағынан қосылса, ел не күйде қалмақ? Жығылған үстіне жұдырық емес пе? Пәледен машайық қашып құтылыпты-мыс,

мен де алған беттен қайтпадым. Ақыры, атом станциясынан іргемізді аулақ салдық.

Қазақ жері қаншама қайғы-қасіретті бастан кешпеді. Бұған дейінгі тарихымыз жұмбақ боп келді. Ашып та айта алмадық, ашып айтарлықтай оны білетін де сұңғыла тарихшыларымыз некен-саяқ еді. Барын кешегі сойқан — 1937 жылдар бордай тоздырды. Сөйтіп, ұрпақ жалғастығын, оның бұлақ көзін, білім арнасын үзіп тастауға ұмтылған қыңыр саясат бел алған бір түс болды. Оны ашық айтпақ түгілі, ауызға алу қауіп-қатер еді. “Мемлекет ішіндегі мемлекет” — Ішкі істер халық комиссариатының — КСРО ішкі істер министрлігінің ақ дегені — алғыс, қара дегені — қарғыс боп тұрған жылдарда ойлану, толғану, тебірену адамзат үшін “артық” қасиет, жұрдай болуға айналған сезім еді. Су ішкен құдығына түкірген Солженицыннің “Иван Денисовичтің бір күні” деп аталатын шығармасында қазақ даласындағы сол жылдардың адам айтса нанғысыз “көріністерін” бейнелейді. Қарағанды ерекше тәртіптегі еңбек-түзету лагеріндегі сұмдықтарды бастан кешкендердің халы құдай аяғандай. Бұрын бұл жер КСРО ОГПУ-ына тікелей қарасты совхоз боп құрылған-ды. Жетпісінші жылдары жазушы Галина Серебрякова мұны сыр ғып айтқаны бар. Өмірдің қаншалықты азапты жолдарынан өтсе де мойымаған қайсар қаламгердің француз революциясы дәуірін, оның ержүрек әйелдері туралы, сондай-ақ Маркс пен Энгельстің өмірі жайлы ғажап туындыларын оқырман жақсы біледі. Сол кісі:

— Тозақ отында отырып қайттық, — деді шешіле сөйлеп. — Қарағанды лагерінде АЛЖИР деп аталатын жайдың 26-ыншы нүктесінде басқа салғанды кешіп жаттым. АЛЖИР сөзін таратып айтсам: “Отанын сатқандардың әйелдерінің Ақмола лагері” деген сөз. Онда кеңес қолбасшыларының, партия және мемлекет қайраткерлерінің, оның ішінде қуғын-сүргін кезінде атылған Тухачевскийдің, Гамарник, Пятницкий, Крестинский, Енукидзе және басқа да белгілі азаматтардың қарындастары, сүйген жарлары, қыздары жазықсыздан-жазықсыз жапа шегіп жатты. Жазы — аспан айналып жерге түскендей ыстық, қысы — қалың қар, түтеген боран, үскірік аяз. Осындай табиғаты қатал қазақ даласының бір пұшпағында қайғыға тұншығып, қасіреттен күйзеліп қанша мың жан ауыр жылдарды бастан өткерді. Бірақ халқыңыздың мейірім шуағы мол екенін

кейін қапастан шығып, қалың ел арасына барғанда көзім жетті.

...

Арал — бір бүгін ғана әңгіме болып отырған жоқ. Оның тағдырына араша сұрап, шырылдағалы қай заман! Теңіз тартылды деген сөз, оның айналасындағы ел-жұрттың ғана емес — бүткіл елдің, қажет десе күллі қасіретінің басталғаны. Тың төсін түгелдей тұз басады, астық шықпайды. Ал, нан жоқ жерде өмір бар дегенге тірі жанды иландырып көріңіз...

Арал мен шұғылданған ең өзекті және ең күрделі проблемалардың бірі тұғын. Қайталап айтамын, онымен жиырма жыл бойына шұғылдандым. Әуелде қайда бармайын, кімге бармайын тауым шағылып жүрді. Бірақ бастаған шаруаны орта жолда қалдыру әдетімде жоқ еді.

“... Арал проблемасын, оған құятын өзендер суын молайту проблемасын да қарайтын мезгіл жетті” деп мәлімдедім. Сең бұзылғандай көрінді. Әуелі Өзбекстан мен КСРО Су шаруашылығы министрлігінің басшылары қолдау байқатты. Бірақ нақты шешім жасалмады. Партияның XXVI съезінде Арал теңізі біржола құрып біткелі түр деп, дабыл қақтым. Сосын барып, одақ басшылары бұл мәселеге сергек қарай бастады. Теңіз деңгейін сақтап қалу үшін Сібір өзендерінің екі процент суын бөлуге шешім қабылдады. Мұның өзі Қостанай, Ақтөбе және Қызылорда облыстарының территориясында бау-бақша және мал өнімдерін өндіруге мол мүмкіндік ашатын еді. Алайда, сөз аяғы күрдымға кетті. Қайта құрудың “қаһармандары” Сібір суынан бір тамшы тартырмаймыз деп байбалам салды. Ақыры, Орталық не Қазақстанмен, не Орта Азия республикаларымен ақылдаспай-ақ қабылдаған шешімді тас қаптырды.

Соңғы жылдары журналистер Аралдың тартылуының салдарынан залал шеккен экологиялық апаттар жайында жарғақ құлағы жастыққа тимей жазып жатыр. Оны сақтап қалу жөнінде Комитет құрылды. Осы проблемаға арналған әр деңгейдегі конференциялар, симпозиумдар, мәжілістер өткізілді. Әйтсе де ықпалды іс жоқ. Пора-пора сөз күйінде қалып қойып отыр. Алдағы кезде одан және бірдеме шыға қояр деу қиын. Рас, келісіп пішкен тон келте болмайды. Президент бас болып бұл іске қозғау салғаны көңілге жұбаныш ұялатады. Ауру ортақ, бірге емдемесе, асқындырып, алатыны да анық. Бірақ

емнің ең үлкені және барынша тиімдісі — Сібірдің екі өзенінен ішнәра су бөлу туралы жобаға қайта оралу. Меніңше, соған күш салмайынша, көзіміз ашылмайды. Оған имандай сенізіз.

Балқаш туралы қабылданған шешімнің дұрыстығында дау жоқ. Қапшағай теңізінің суы 13—13,5 миллиард текше метр көлемінде сақталуға тиіс. Балқаш қауіптен арылды, тек 1992 жыл көлемінде оның суы бір метр көтерілді. Ал, оны осы қалпында ұстап, суының тазалығын сақтау үшін айналасындағы өнеркәсіп орындарына қалдықты тастауға тыйым салу керек, сондай-ақ суды үнемдеп пайдалану қажет.

Ал, Үлкен Алматы тоғаны жайында не айтуға болады? Оны сан-саққа жүгіртудің қажеті ендігі жерде ешкімге тиімді бола қоймас. Ол іс жүзінде экономикалық тиімділігі мол және берері алда екенін дәлелдеді ғой деп ойлаймын. Тоған құрылысын жобалық тапсырма бойынша аяғына дейін жеткізу керек. Оның мандай тірейтін жеріне көкөніс өсіретін бірнеше совхоздар ұйымдастырған жөн. Алматыны азық-түлікпен қамтамасыз етуге, сөз жоқ, пайдасы тиеді.

* * *

Қазір өзің құрметпен қарайтын кісіге арнап жылы сөз айтуды да артық санайтын заман, соған карамастан, мен мынаны атап өткім келеді: халық шаруашылығының барша саласын өркендетуде, халықтың мәдениеті мен тұрмысын өсіруде біз КОКП Орталық Комитетінен, Кеңес үкіметінен, барлық туысқан республикалардан, сондай-ақ, әрине, еліміздің бірінші басшысынан баға жетпес көмек алып отырдық.

Брежнев, қайталап айтайын, республикаға айрықша көңіл бөлді. Партияның XX съезінде КОКП Орталық Комитеті Президиумының мүшелігіне кандидат және Орталық Комитеттің хатшылығына сайланғаннан кейін де Брежнев республикамен байланысын үзбеді. Мәскеуде қызмет істеп жүрген тұста Қазақстанға сегіз рет келіп қайтты. Келген сайын партия активімен, халық шаруашылығының әр түрлі саласындағы еңбеккерлермен кездесіп, қай жерде болмасын істің мән-жайымен жететанысып отырды, маңызды міндеттерді шешуде республикаға ақыл-кеңесімен де, пайдалы ісімен де көмектесті. 1980 жылы соңғы рет келген кезде Леонид Ильич менің өтінішіме орай Алматыға метро салуға келісімін беріп,

оны жобалауға және құрылысын салуға тапсырма берді. Онымен маршал А. А. Гречко бірге жүретін, біз Андрей Антоновичпен “Байқоңырда” Шарль де Голлды, Жорж Помпидуды қарсы алғанмыз бар. Бір жолы Брежнев Саяси Бюро мүшелерімен, мүшелікке кандидаттармен бірге Байқоңырға келген социалистік елдердің басшыларымен бас қосты.

Ғарыш сұңқарларының біздің жерден аттанып, біздің байтақ даламыздың төсінде қарсы алатынымызды орынды мақтан еттік. Қыран баптап ұшырған күсбегі алғанына емес, салғанына мәз болса, біз атымыздың әлемге жайылғанына риза едік. Бірақ “Байқоңыр” космодромының бар шығыны одақтас республикаларға ортақ еді, жұмыла көтергеннің арқасында ғылым мен техниканың бұрынсоңды адамзат баласы естіп көрмеген жаңалықтарына әлем куә болды. Космос бағдарламаларын жүзеге асыру, “Байқоңырдан” космос корабльдерін ұшыру ғылым зерттеу ісінде, космонавтиканы өркендетуде және еліміздің, республикамыздың халық шаруашылығының көптеген саласына байланысты мәселелерде орасан зор пайдасы болды және бола бермек.

Әңгіме Брежнев туралы болып отыр ғой, ол Қазақстанның өндіргіш күшін көтеруде қомақты үлес қосқаны еш талас тудырмайды. Ашық айтайын, оның атына айтылған сын ескертпелердің бәрі бірдей орынды, бәрі бірдей әділ емес. Сөзім дәлелді болу үшін оған кеңірек тоқтала кетейін.

Леонид Ильич сөзді орнымен, тауып айтқанды жақсы көретін. Отырған жері әзіл-қалжыңсыз болмайтын. Айналасындағылармен емін-еркін отырып, ашық-жарқын сөйлесетін. Соған қарамастан өте сақ адам еді, көмекшілеріне, қызмет бабымен жиірек араласатын кісілерге сыр алдырмайтын, не алыстатып, не тым жақындатып жібермейтін. Әлдекім онымен тонның ішкі бауындай араласып жүріп, біржола қолтығының астына кіріп алуға ұмтылғандай болса, ондайлар тез-ақ сырттап қалатын. Бірде, ұмытпасам, 1965 жылдың басында Ескі алаңдағы Орталық Комитетке келіп, Леонид Ильичке сәлем беруге кірдім. Оның қабағы қатулы екен. Бас изесіп амандасты да, телефонмен әңгімесін жалғастыра берді. Әлдекімге ашуланып, ауырлау сөздер айтып тастады. Мен естімеген адамдай отыра бердім. Ол әңгімесін келте қайырып; телефон тұтқасын сылқ еткізіп тастай салды. Мен сыпайылық сақтап:

— “Бастық бажылдап ұрысса — көрінгенге таба болар, ал үндемей түнерсе — үрей алар” деген көне мәтел есіңізде шығар. Зады, кең болсаңыз кем болмайсыз,— дедім.

Сабасына түсті білем, еңсесін көтеріңкіреп, әлгі әңгіменің мәнісін айтты.

— Сабырға шақырғаныңа рақмет! Өмір бірқалыпты бола ма,— деді ол ауыр күрсініп.— Айналада иненің көзінен өтетін жағымпаз, арзан тірлік үшін ардан безген немесе көктен түскендей көкірегін көтеріп, өзін кеменгер санайтын, бірақ қуыс кеуде адамдар қаптап жүрсе, қалай ғана қарап отыра аласың. Дәп қазір Суловқа сондай пасықтың бірін алды-артына қаратпай қуып жіберуді ұсындым. Сіз оны білмейсіз, ондайларды білмегеніңіз де жақсы. Бір кезде Хрущевтің қарамағында болған. Сол енді, несін айтасың, Хрущевтің бар баяндамасын жазып беріп, ылғи ақылымды айтып отыратынмын, елді басқаруына септігім тиді деп, жар сала мақтанатын көрінеді. Қайдағы бір Бурлацкий деген...

Ле басқа әңгімеге көшіп кетті. Және мен де әлгі сөзге пәлендей мән бере қойғаным жоқ. Брежнев өзінің күнбе-күнгі қызметінде және ол жасырын емес — мәскеулік ат төбеліндей адамдарға арқа сүйеп, соларға әбден сеніп кеткен-ді. Оның көптеген кемшіліктерінің, ағат істерінің, олқылықтарының басым бөлігін солардың арына жүктеу керек. Брежневтің сол уақыттағы абырой-беделінің асып тұрғанын ескерген олар оны басқа біреумен алмастыру керек-ау дегенді ойлағысы да келмеді. Ол қай жағынан болса да әлгі ат төбеліндей адамдардың ойынан шығатын еді.

Леонид Ильич өмірінің соңғы жылдарында ауруы асқынып, өз міндетін толық атқаруға мүлде шамасы жоқ тұғын. Міне, сондықтан да жоғарыдағы топқа имандай сенді. Олардың еліміздің ішкі өміріне де, халықаралық сыртқы істерге де қатысты дайындаған ұсыныстары мен шараларын сөзге келмей мақұлдап отырды.

Орталық Комитеттің бөлім бастықтары мен салалық хатшыларының үлесіне аз жауапкершілік жүктелмеуге тиіс деп есептеймін. Сонда да болса және оны мойындау керек, Саяси Бюроның жән: Бас хатшының берген нұсқауларында мін жоқ еді. Өкінішке орай, Орталық Комитеттің тарапынан бақылаудың (әсіресе, соңғы жылдары) нашарлағанынан Орталық Комитет пен Министрлер Кеңесінің көптеген жақсы да әбден негізделген

қаулылары орындалмай, аяқсыз қалды. Мәселен, “Қара топырақты аймақ туралы” қаулы дәп сондай күй кешті. Бұл қаулыда бәрі қолмен қойғандай көрсетілген-ді, тек ал да орындай бер. Оған амал не, қу шөппен ауыз сұртумен іргелі істі құрдымға жіберді. Сөйтіп отырып, бар кінәны Брежневке итере салды. Ал, Орталық Комитеттің тікелей ауыл шаруашылығымен айналысқан бөлімдері мен хатшылары, сондай-ақ РКФСР-дің басшылары сүттен ақ, судан таза боп шыға келді.

Брежнев пен Хрущевтің қызметіндегі ең елеулі кемшілік — кадрлар іріктеу мен орналастыруда, әсіресе, мемлекеттік және партия жұмысының жоғары деңгейіндегі қызметке тағайындау мен босатуда деп білем. Республикаға, облыстарға, басшы қызметке жергілікті жердің экономикасынан, халқының мәдениеті мен дәстүрінен мүлде бейхабар адамдарды жіберу тіпті орынсыз еді. Негізінен бұл мәселелер жергілікті жерлердің ықтиярынсыз шешіліп отырды, тізеге салу дегеніңіз түп-тура КОКП Орталық Комитетінің аппаратында тамыр жайды. Мысалы, Шелепинді не үшін жұмыстан алып, сосын зейнетті демалысқа жібергенін түсінсем бұйырмасын. Біз оны еліміздің комсомолецтері мен жастарының ел таныған жетекшісі ретінде білетінбіз. Ол студент-жастардың құрылыс отрядтарын құрудың инициаторы, сондай отрядтар тек біздің республикамыздың өзінде ғана тың совхоздарын салу жөнінде көп іс тындырды. Шелепиннің өзі республикаға жиі келіп, Қазақстан комсомолының жұмысына белсене араласты. Сонымен бірге КСРО Қауіпсіздік комитетінің төрағасы ретінде ел игілігі үшін аз еңбек сіңірген жоқ. Әлі есімде, ол КОКП Орталық Комитетінде істеп жүргенде әрқашан өз ісіне ықтиятты қарап, мәселені жедел және дұрыс шешетін. Жауапкершіліктен қашпайтын. Оны біресе кәсіподақ жұмысына, біресе еңбек ресурстары жөніндегі комитет төрағасының орынбасарлығына жіберуі, сосын зейнетті демалысқа “шығуына” байланысты... орнынан алынуы маған әлі күнге дейін жұмбақ. Жел сөзге дауа жоқ.

Өсек-аяң қашанда алдынды орағытып жүретін әдеті. Алайда Шелепиннің білек сыбанып, жұмыс істейтін шағында қоғамдық еңбектен не үшін тайдырып жіберу себебін тірі жан түсіндіре алмайды. Қызық!

Менің ойымша, Саяси Бюро мүшесі, КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасары Д. С. По-

лянскийдің де қызметтен кетуі қалай түсініксіз болса, солай жөнсіз еді. Ол жергілікті жердегі басшылардың көбімен қоян-қолтық араласып жұмыс істеді, бұл менің ғана пікірім емес — өз міндетін ойдағыдай атқарды. Кім екенін ашып айта алмаймын және біреудің араласуынсыз істелді дегенге илану қиын, Полянскийден құтылмай болмайды деп, әйтеуір Брежневке сыбырлап, оны жылыстатып жібергені анық.

Енді мәселеге екінші қырынан келейік. Бұл Орталық Комитеттің “жолдамасымен” республика Орталық Комитеттерінің, өлкелік және облыстық партия комитеттерінің хатшылығына келгендер туралы. Ашығын айту керек, журналист ағайындар айтып жүргендей, “келімсектер” ең жоғары лауазымда отырып алып шөп басын сындырмайтыны қайран қалдырады. Сосын, өзі жіберген адамын Орталық Комитеттің өзі қызметтен босаттырып, Мәскеуге қайта шақырттырып алдырады. Атышулы Соломенцевпен, Родионовпен, Соколовпен, Коломийцпен және басқа да “нығайтуға жіберілгендермен” жағдай тап осылай болды.

Брежнев дүниеден қайтқан соң, әсіресе, қайта құру қалай басталды, солай құлағын шулатты-ай кеп. Соның ішінде оны әдебиет пен өнердің кейбір қайраткерлерін жазықсыз елден аластап, шет жерге қуылды деп жазғырады. Мен бұл жайлы жоғарыда шетпұшпақтап айттым. Соны түйіндей кетейін. Әділеттен аттауға болмайды, олардың қыр соңынан қалмай, қудалауға ұшыратқан басты айыпкер, әлбетте, Брежнев емес. Ол анық. Бұл арада даудың басын Қауіпсіздік комитетінен іздеген жөн. Оның басшылары құлаш-құлаш ақпар жазады, аяғы жеткен жерге ауызекі де айтады. Жай жазбайды. Түңілдіріп жазады. Айтса — төндіріп айтады. “Біздің еліміз үшін олардың қызметінен келетін залал” бастан асатынын дәлелдейді. Және бұлтартпастай етіп дәлелдейді. Ақыр аяғы, аластамаса болмайтын етіп шығарады. Брежнев чекистерге құдайдай сенеді, сенгендіктен жарлыққа қол қояды. Оның бар қателігі де осында. Сенгіштігінен таяқтың бір ұшы өзіне келіп тиіп отыр.

Қазір жариялылықтың заманы. Брежневті жер табандатып жамандап жатыр. Бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай. Әруақ еді деп құдайдан қорқып, ұятын ойлап жатқан тірі пендені көрмедім. 1968 жылы Чехословакияға, сосын 1979 жылы Ауғанстанға әскер кіргізуге не-

ге келісімін берді деп сөгеді. Рас, ол келісімін беруін берді, бірақ осындай шешім қабылдауға итермелеп, керек десеңіз, мәжбүр еткен күш, құдіретті күш болғанын неге ұмытамыз. Ол күш — бесенеден белгілі — мәскеулік топ және баспасөзде олардың аты-жөні түгел тайға таңба басқандай жазылды.

Иә, кезінде жан баласы естімеген құпия шаралар Брежневтің сүйегіне таңба салғандай әсер қалдырады. Алайда, оның халықаралық қызметін тек көлеңке жағынан көру тым орынсыз болар еді. Бүкіл әлем халықаралық шиеленісті сауықтыру процесін ілгері апарудағы Брежневтің рөлін бөле-жарып көрсетеді. Шынында да, Хельсинкидегі тарихи келісімді алыңыз, болмаса стратегиялық шабуыл қаруларын шектеу туралы АҚШ-пен келісім шарт ше? Санай берсек, бұл тізімді жалғастыра бергендей-ақпыз.

Мен Брежневтің қызметіне баға беру барысында біздің республикаға деген оның көзқарасын негізге алдым. Ал, ол жағынан таразыласақ, айрықша ықыласы мен қатаң талабы тең түсіп жататын. Мен оның мемлекеттік тұрғыдан келетін парасаттылығын осыдан-ақ танығандай едім.

Оқырман алдында ағымыздан жарылған екенбіз, ішектің қырындысына дейін айтайық. Біз астанадан тым шалғай жерде жүріп жаттық, сөйтіп Мәскеуде болып жатқан көптеген оқиғалардан, ең алдымен халықаралық мәселелерге байланысты жайлардан хабарсыз қалып жүрдік, бұл біздің бұрынғы Саяси Бюро мүшелерінің кінәсі емес, дәлірек айтқанда, соры еді...

Бас хатшының тікелей басшылығымен қабылданған КОКП XXIII—XXVI съездерінің шешімдерінде ешқандай ши болған жоқ. Партия да, халық та толық мақұлдады. Халықаралық жұртшылық үшін де ерекше мәні бар еді. Бүкіл ел жатпай-тұрмай жұмыс істеді. Қол жеткізген табыстар да аз емес. Еңбек елеусіз қалған жоқ, ел алғыс та алды, кеуделеріне ордендер де тақты. Әрине, елдің бәріне бірдей жағу қиын. Базбіреулер үкімет наградаларын Брежнев оңды-солды шашып, қадірін кетіріп жіберді деп кінәлайды. Өз омырауын да ұмытқан жоқ дейді. Онысы рас. Бірақ бас ізеп, құлдық ұра беру де келіспес. Леонид Ильич оларды сұрап алмағаны, өзін-өзі наградамағаны бесенеден белгілі. Бәленің бәрі айнала-сындағыларда. Қайтсек жағынамыз деп құрдай жорғалап, осал жерін іздейтін. Жоқ жерден желеу тауып, награда

ұсынатын. Өзге емес, соны тап төңірегіндегі елдің тізгінін ұстап отырған Саяси Бюро мүшелері, басқаша айтқанда, мәскеулік топ билеп-төстеп, ойына келгенін істейтін. Оған Леонид Ильич ләм демейді, тіпті не бергелі жатырсындар деп сұрамайды, қанша берсең де, қандайын берсең де қарсылық жасамады. Оның қателігі де осында. Бір ғажабы, Брежнев мына “жұлдыздар” халық алдында сіңірген еңбегім үшін берілді деп, өзіне өзі иланатын. Алданғаннан малданған жаман.

Брежнев қайтыс болды, әйтсе де наградаға, бірін-бірі хан көтеру жалғасып жатты. Саяси Бюроның талай мүшесі сыбағасынан кұр қалған жоқ. К. У. Черненконың омырауына Алтын жұлдыздың қалай қадалғаны әлі есімде. Ойламаған жерден М. С. Горбачев телефон соғып:

— Константин Устинович жоғарғы наградаға лайық деп Саяси Бюро мүшелері бір кісідей қолдап отыр. Сіз қалай қарайсыз?— деп сұрады.

— Егер елдің бәрі екі қолын бірдей көтеріп жатса, мен неге қарсы болмақпын?!

— Біздің пікіріміздің бір жерден шығатынына күмәнім жоқ еді. Рақмет!

Михаил Сергеевичтің неге елдің алдына түсіп, елпектеп жүргенін сонда-ақ түсінгендей едік.

Леонид Ильич біздің республиканың кадрларына қалай қамқор көзбен қараса, солай қатаң талап қоя білді. Ол осында істеп жүрген кезде-ақ Орталық Комитеттің пленумдарында, бюрода жұмысындағы кемшілігі үшін басшыларды “қуырып жейтін”, бірақ біржола есептен шығарып тастамайтын. Шектен шыққан ілуде біреу болмаса, қызметтен алып тастауға келісімін бере бермейтін. Бірде республикалық активте Брежнев Қарағанды облысындағы (бұрынғы шекара бойынша) Қоңырат аудандық партия комитетінің хатшысын, өсіріңкіреп айтсақ, тас-талқан ғып сынады. Ертеңіне облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Яковлев келіп:

— Леонид Ильич, Қоңырат аукомының хатшысы бәрімізді ұятқа қалдырды. Оны орнынан алып, басқа біреуді сайласақ деген ұсынысым бар еді,— дейді.

— Не үшін аласыз?— деп аң-таң болады Брежнев.

— Кеше өлтіре сынадыңыз ғой...

— Соған бола ма?

— Иә!

— Онда былай, карап жүрген адам қателік жібермейді. Оның кемшілігін тауып сынаған екенбіз, демек ол жұмыс істейтін адам. Ал, бүгін сынаған кісіні ертің орнынан лақтырып тастай берсек, кім бізге жақсысын береді. Одан да айтылған сыннан қорытынды шығарсын, олқылықтарының орнын толтырсын. Уақыт берейік. Өзін неге қабілетті екенін көрсетсін. Ал, болмай жатса, жөн басқа. Онда өз обалы өзіне,— деп Яковлевті ұялтқанын өз көзімізбен көріп, құлағымызбен естіген едік. Мұндай мысал жетіп артылады.

Брежневтің жұмыс стиліне сипаттама бере отырып, КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мәжілістерін өткізу тәртібін баяндап берсем деймін. Саяси Бюро мәжілістері бейсенбі күндері өтетін. Әдетте түстен кейін, кейде таңертеңгі сағат 10-да басталатын. Мәжіліс басталар алдында Саяси Бюро мүшелері түгел “қабылдау” бөлмесіне жиналар еді, сосын, Бас хатшы бастаған бәріміз қаздай тізіліп, үлкен залға беттейміз. Бұл кезде мәжіліске шақырылғандар, оның ішінде Саяси Бюро мүшелігіне кандидаттар төрт көзі түгел іште отырады. Мәжілісті ашарда Саяси Бюро мүшелерінен:

— Күн тәртібі бойынша кімде қандай ұсыныс, ескертпе бар?— деп сұрар еді Леонид Ильич.

Талқылауға ілуде біреу болмаса, қосымша мәселе өте сирек енгізілетін. Келелі проблемалар, әсіресе, халық шаруашылығы жоспарына, қаржыға қатысты мәселелер республика өкілдерінің қатысуымен Министрлер Кеңесінде, Жоспарлау комитетінде егжей-тегжей талданып, зерттелгеніне қарамастан кейде екі күн бойы қаралатын. Ондайда мәжіліске қатысушылар тегіс сөйлейтін. Уақытқа шектеу болмайтын, бірақ әркім өз ойын тұжырымдап жеткізуге тырысатын. Жекелеген мәселелер бойынша, әсіресе, талас тудырған, даулы пікір айтылған жағдайда қайта карап, зерттеуге жіберетін немесе арнайы комиссия құратын. Қаралған мәселелерді төрағалық еткен Бас хатшы қорытындылайтын. Республикалардан сайланған Саяси Бюро мүшелері мен мүшелікке кандидаттар барлық мәжіліске бірдей шақырыла бермейтін, бірақ халық шаруашылығы, жоспары, қаржы мәселесі қаралған кезде міндетті түрде қатысатын. Ал, халықаралық мәселелер, әскери проблемалар, мәселен, 1968 жылғы Чехословакиядағы оқиғалар туралы немесе Ауғанстанға әскер енгізу жөнінде, сонымен бірге Саяси Бюро мүшелері мен кан-

дидаттарын, Орталық органдардың басшыларын наградтау сияқты әңгімеден біз зәуінде бір — орайы келгенде қатыспасақ, көбіне шет қалатын едік. Артынан қабылданған шешім хабардар етілетін, тіпті құлағдар етпейтін кезі жиірек болатын.

Мәжілісте, жоғарыда атап өткенімдей, пікір алмасу еркін өтетін. Саяси Бюроның әрбір мүшесі белгілі бір бағыт үшін өз қарауындағы міндеттердің орындалуына жауап беретін. Саяси Бюро мүшесі ретінде, менің тікелей қатысым болса да, республикадағы әлеуметтік-экономикалық жағдайға және халық шаруашылығы жоспарының орындалуына жауапты едім. Мемлекеттік жоспарлау комитеті, Министрлер Кенесі, Орталық Комитеттің бөлімдері әбден ойластырып, тап-тұйнақтай ғып дайындаған және алдын ала Саяси Бюро мүшелерінің келісімі алынған кадр мәселесі тоқтаусыз, яки тәртіп бойынша, талқылаусыз шешілетін.

Ұлан-байтақ елге бөле-жара қарауға болмайтын еді. Тағдыры ортақ. Тамыры бір. Елдің бір шетіндегі қисынсыз тірлік екінші басындағы жерге салқынын тигізбей қоймайтын. Істің ілгері басуына қиындық тудырып қана қоймайтын, сондай-ақ соның зардабынан шаш етектен шығынға бататын. Маған бұл “өрмекшінің торын” көз алдыма елестететін. Сондықтан Саяси Бюрода қаралған мәселелердің қай-қайсы да ешкімді енжар қалдырмайтын. Қайта сергек қарап, оның стратегиялық мақсатын қашанда жауапкершілікпен жүргізетін.

Бұған қарап Саяси Бюроның жұмысы қыздың жиған жүгіндей мінсіз болды деуден аулақпын. Және ешбір академик, ешқандай компьютер қабылданған шешімнің тап-тұйнақтай орындалуына кепіл бере алмайды. Мысалға жүгінелік: Хрущев айдай әлем алдында: “Совет адамдарының бүгінгі ұрпағы коммунизм тұсында өмір сүретін болады” деп жар салды. Сөзі желге ұшып, уәдесі далада қалды. Қара топырақсыз аймақты шуылдатқан Брежневтің бастамасы қалай сәтсіз аяқталса, Лигачев пен Горбачевтің азық-түлік бағдарламасы мен ішімдікке қарсы жорығы дәп солай оңбай күйреді. Жау шапқандай “тас-талқанын” шығарып, жан біткенді ішімдік атаулыға лағынет айтатындай етеміз деп білек сыбана кірісті. Ең әуелі жүзімдіктерді түп-тамырымен жойып, баққа “от” қойды, шарап, арақ заводтарын астан-кестенің шығарды. Дүкендерді қысқартып, ішімдік сатқандарды көзге шыққан сүйелдей ғып қуғынға салды,

ал аузына татып алғандарды елден аластауға дейін барды. Сөйтіп миллиардтар желмен ұшты. Ең бастысы, ел басшыларын беделден жұрдай етті. Бұл кесір Саяси Бюроны да айналып өтпеді. Әлем қалай күлсе де жарасқандай қылық болды.

Қателіктен тірі пенде құтылған ба? Оның бер жағында тұңғыш рет жер бетінде социалистік құрылысты таңдаған мемлекеттің, партияның және оның басшыларының сүрінбеуіне кепілдік беруге жан баласының тәуекелі жетпес еді. Сүрлеуі салынбаған жолдың ойлықырлы келетіні, бұлтарысы мен бұралаңының аз болмайтыны айдан анық. Жағадан алатын жау да, етектен тартар кесір-кесапат та көп кезігеді. Маңдайды жарға соқпастың жалғыз кепілі — тарихи білік пен тәжірибеге арқа сүйеу. Бізде ше? Экономикадағы, партия жұмысындағы шұғыл бетбұрыстар, сол күні, сол сағатта бүкіл елде жаппай жүзеге асырыла бастайды. Кеңес халық шаруашылықтарын, өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы партия комитеттерін құру және тарату, маскүнемдікпен күрес — мұның бәрі аттың жалы, түйенің қомында дегендей үстірт шешілген мәселелер. Алдымен бұларды еліміздің екі-үш аймағында сынан өткізіп, жаппай жүзеге асыруға бола ма, жоқ па дегенді әбден таразылап алып Саяси Бюроның талқысына ұсынса, біз мұндай мүшкіл халге жетпес едік қой. Жеті өлшеп барып бірақ кесудің орнына, ойымызға не келеді соны белден басып жібереміз. Ішімдікке тосқауыл қою науқаны, баяғы өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы партия комитеттерін құру — қанша сау басқа сақина болды. Соңғы кездері жекешелендіру саясаты белең алды. Немен тынарын бір қудай біледі.

Жоғарыда айтқанымдай, Саяси Бюрода бүкпесіз әңгіме, ашық пікір сайысы басым тұғын. Саяси Бюро мүшелері, оның ішінде Бас хатшы, Косыгин, Сулов, Громыко қалауынша сөз алып, әңгімесін отырып-ақ айта беретін. Әңгіме барысында айтылып қалатын құлаққағыстарға түсіністікпен қарайтын, ал сынаптай өткір сөз, зілсіз қалжың елді бір серпілтіп тастар еді.

Саяси Бюроның қабылдаған қаулылары қырық сылтаумен орындалмай қалатын тұстары да жоқ емес. Қазақстан жерінде Неміс автономиялық облыс құру жөніндегі шешімнің іске аспай қалғанын жұртшылық ұмыта қоймаған шығар. Қазақ жерінің қас ортасынан Неміс автономиялық облысын ашуға Андропов мұрындық

болды. Қаулы қабылдануын қабылданғанымен сол құжаттың сиясы кеппей жатып Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетіне де, Мәскеуге де хат пен жедел хат қарша борады. Телефондарда тыным жоқ. Олар кімдер дейсіздер ғой. Көбісі немістер. Қазақстаннан шаңырақ сұрағанымыз жоқ, кеңес немістерінің ту тікпек жері Еділ бойы. Автономия алсақ, о бастағы “ата” қоныстан ірге көтереміз деп отырып алды. Әлі есімде, Саяси Бюроның осы шешімінің басталмай жатып, баянсыз болуына қазіргі Ақмола облысының әкімі Браун мырзаның өзі белсене араласқан-ды. Іске де, сөзге де бар ол елге де басу айта білген. Неміс автономиялық облысы қалай құрылмай қалды деген сауалға қысқаша жауап осы. Ал, өз басым еңбек сүйгіш неміс халқына айрықша ықыласпен қараймын. Сол кезде олардың саны бір миллионға дейін жеткен-ді. Немістердің біреудің ала жібін аттауға жоқ, не тапса да маңдай ақы, адал теріне жалынатынын халайық жоққа шығармас деймін. Тазалығына да шәк жоқ. Қазақ жеріне тағдыр айдап келген бұ халық талай-талай қиын-қыстау жылдарды бастан өткерді. Қайыспас қайсар мінез көрсетті. Олардың ел ішіне сінісіп, жерсінуіне қазақ халқы да аз үлес қосқан жоқ. Партия, кеңес, кәсіподақ, комсомол органдары сырттап қалмай, олардың жақсы бастамаларын, жан сүйсінтер істерін, жаңашылдық ұсыныстарын дер кезінде қолдап отырды. И. Миллер, Я. Геринг, Н. Геллерт, В. Гартман, Г. Ульрих сияқты шаруашылық басшылары мен еңбек озаттарын күллі ел мақтанышпен еске алады. Әдебиет, өнер, мәдениет саласынан да талай азаматтар өсіп шықты. “Фроиндшафт” газеті неміс халқының көшелі мінберіне айналды. “Қазақстан” баспасынан немісше шығып жатқан кітаптар, неміс музыкалық драма театрының қойылымдары рухани өскен елдің келбетін танытса керек.

Рас, әркімге ата жұртынан асқан қасиетті жер жоқ. Соңғы жылдары Қазақстаннан кеңес немістерінің талай отбасы Алмания еліне қоныс аударды. Қимайсың. Тонның ішкі бауындай араласып, бауыр басқан немістер де кіндік қандары тамған жермен, енші бөліспеген бауырдай болған елмен жылап айырылысып жатқанын көргенде ішің еріксіз елжірейді екен. Қазақстан тәуелсіздік алған бүгінгідей таңда да көші-қон жалғасып жатыр...

Партияның кезекті съезі алдында Саяси Бюрода “түн қатып, күн кешу” басталады. Мәжілістерінде республика

партия комитеттері мен КОКП Орталық Комитетінің ұйымдастыру, партия жұмыстары бөлімі ұсынған КОКП Орталық Комитетінің, ревизиялық комиссияның болашақ құрамы қаралып, Орталық Комитеттің съезге беретін есебі талқыланады. Басты баяндама айлап дайындалады. Ол бір ғана Бас хатшының жеке еңбегі емес, еш қоспасы жоқ, бұл жұмысқа еліміздің ақыл-ойы, білім-парасаты — бар бетке ұстар азаматтары жұмылдырылады. Оның ішінде ғұлама ғалым да, білгір маман да, өмір тәжірибесі мол санаткер де бар. Електен өткізгендей біз де зерделеп, сын-ескертпемізді, түзетулерімізді, ұсыныстарымызды енгіземіз. Қызыл кеңірдек болып пікір таластыратын кез де жоқ емес. Айналып келгенде, баяндамадағы бір ауыз сөз бүкіл бір саланың, ғылым бағытын, қажет десеңіз, тұтас бір аймақтың тағдырын шешетін. Сосын баяндама пленумда сүзгіден өтіп, Орталық Комитеттің мүшелері мақұлдаған соң, Бас хатшы съезд мінберіне көтеріледі.

Тұтас алып қарағанда Саяси Бюро қызметін: партия, үкімет және мемлекет басшыларының (кемшіліктеріне, қателіктеріне карамастан) ең беделді, ең білікті ынтымақтастығы деп бағалау орынды ғой деймін.

КОКП Орталық Комитеті секретариатының жұмысы туралы мынаны айтар едім. Секретариат дайындаған мәселелердің аса маңызды әрі ең күрделісі дегені Саяси Бюроның қарауына ұсынылып барып тиісті шешім қабылданады. Брежневтің тұсында секретариат жұмысын ылғи Суслов басқаратын. Ал, Андроповтың заманында Черненко мен Горбачев, Юрий Владимирович қайтыс болғаннан кейін секретариат билігін Михаил Сергеевич қолға алды. Мәжіліс үстінде не сүзбе, не ірімшік, иә шұжық қосқан нан мен шай әкеліп береді, ал мәжіліс тым созылып кеткен жағдайда үзіліс жарияланатын да, бәріміз бірге барып іргедегі бөлмеден тамактанатынбыз.

Брежневтің тұсында Саяси Бюро мәжілістерін өткізу тәртібі қалай болса, Андропов пен Черненконың кезінде солай сақталды. Тек Горбачев бірлі-жарым өзгеріс енгізді. Ол мәжіліс басталар алдында ең кемі сүт пісірім уақыттай сөз сөйлеп, талқыланатын мәселелер жөнінде өзінің пікірін алдын ала айтып алатын. Мұның өзі аяқ-қолыңды “байлап” тастағанмен бірдей әрекет еді. Бас хатшы қалай қарай жүрсе, сен бүйректен сирақ шығармай, ноктаулы бұзаудай солай қарай жүр деген

емеурін. Қысқасы, еркін пікір алмастырмаудың айла-шарғысы. Оның ұсынысы мүлтіксіз орындалуға тиіс. Горбачевтің және бір “жаңалығы”— сөйлеп тұрған кісіге киіп-жарып, жарыса сөйлейді, болмаса тоқтатып қойып, ұзақ кесіліп кетеді. Ал, оның сөзінің қаншалықты дәмі барлығына кезінде өздеріңіздің де көздеріңіз жеткен шығар.

Өмір қызық қой. Өз түзетулерін қалай енгізгенін байқамай да қаласыз. Мен білетін Горбачев Бас хатшы Горбачевке мүлде ұқсамайтын. Ставрополь өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы кезінде аса кішіпейіл, елгезек, үлкенге инабатпен, кішіге құрметпен қарайтын сияқты еді. Мен Қырымға барып дем алған сайын ерінбестен Минералсуларына келіп, құшақ жая қарсы алатын, ерінбестен Минералсуларына келіп, қимай шығарып салатын.

Дүние кезек деген осы.

* * *

Уақыт шіркін ұшқыр ғой. Брежневтің мына жалған дүниеден озғанына да он жылдан асыпты. Аз уақыт емес. Осы жылдар ішінде КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы боп үшінші адам істеді. Партия, кеңес және шаруашылық органдарының қызметі ойдағыдай ұйымдастырылса, Брежнев заманында орын алған олқылықтар мен кемшіліктерді жолға қойып, жаңа табыстарға қол жеткізгендей уақыт еді бұл.

Өкінішке орай, мұның ауылы тым алыста қалды. Оралмасқа бет алды.

Қазір ел басқарған “бұрынғылардың” көбісі естелік жазып жүр. Соның бәрі міндетті түрде Брежневтің қызметіне “өз бағасын” беріп кетеді. Саяси Бюроның бұрынғы мүшелерінің бірі аузы-басы қисаймай Леонид Ильичті жігерсіз, қорқақ деуден тайынбапты. Бұған не дерсіз? Егер Брежнев батыл шешімдерге бармайтын тартыншақ, көлеңкесінен үрейленіп жүретін қорқақ болса, онда қалай Хрущевті орнынан алуды ың-шыңсыз ұйымдастырып, қолмен қойғандай ғып басқаруы мүмкін? Өздеріңіз білесіз, айдыны асып, айбары тасып тұрған Хрущевтің құдыреті мен беделі бір ғана біздің елде емес, төрткүл дүниеге жүріп тұрған шақ. 1964 жылы қазан айында өткен пленумда М. Суслов сөз сөйлеп тұрған кезде әлдекім залдан:

— Сіздер бұрын қайда қалғансыздар?— деп дауыс көтерді.

Брежнев бұрылып тұрып Хрущевке қарады да:

— Оны Никитадан сұраңыз. Бұған әруақтармен айқасу әлдеқайда жеңіл болды,— деді нығырлап. Никита Сергеевич тілін тістеген күйі қып-қызыл боп отырып қалды.

Әлі арыстаннан тірі тышқан артықтың кебі ме, әйтеуір ұлы көш ұзап кеткен соң, аяқтары көктен салбырап түскендей, көсемсіп сөйлейтін шешенсымақтар қаптап кетті. Көрмей, білмей жазған кісі ақ сөйлеп, әділдігін айта алады дегенге күмәнім бар. Сондай естелікті “Огонек” журналына Егорычев жазыпты. КОКП Орталық Комитетінде сөйлеген сөзі туралы айтады. Дәл сол пленумда мен де қатысқанмын. Егорычевтің не айтып, не қойғаны тайға таңба басқандай әлі күнге дейін жадымда. Ол Мәскеу қорғанысы қанағаттандырмайды, онымен тірі жан айналысып жүрген жоқ деп мәлімдеді. Ал онан кейін шығып сөйлеген жолдастар: астана қорғанысын тап іргесінен емес, Қиыр Шығыстан, Қиыр Солтүстіктен, еліміздің оңтүстік және батыс шекараларынан бастау керек дегенді шегелеп тұрып айтты. Бірақ Егорычев бұл сөздердің мәнісін түсінбеді. Брежнев оның сөзінің бұрыстығын атап өте отырып, Мәскеу қалалық партия комитетінің хатшысы округ Әскери кеңесінің мүшесі бола тұрып, қанша шақырса да әскери кеңестің мәжілісіне бірде-бір рет қатыспағанын хабарлады. Сол пленумда елдің бәрі Егорычевтің тым қызбалыққа салынып, қызыл сөздің жетегінде кетіп қалғанын сынаған еді. Ол мына мақаласында мен орынсыз сөйлеп, жөнсіз пікірлер айттым, жаңылыппын демейді. Өзін сүттен ақ, судан таза санайды. Бар кінәні басқаларға итеріп салып, өзі күнәдан пәк боп шыға келеді. “Огонектегі” желбуаз мақаласында ол менің Брежневті қолдап келгенімді “мінепті”. Өкінішке орай, мен оны жоққа шығармаймын. Қайта достыққа адал болғанымызды мақтаныш етемін. Ал, табанының бүрі жоқтығын көрсетіп алғанын былай қойғанда Егорычев мырзаның Брежневтің шашбауын көтеру жөнінен алдына тірі жан салмаған кісі екенін және Леонид Ильичтің қырына ілікпеу үшін Мәскеудегі ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермейтін жағымпаз екенін қапелімде қалай ұмытып қала қойғанына таңым бар. Өзі жоқтың көзі жоқ деп, ардан аттау қандай қиянат. Сірә, біреудің мінінің бір елі артықтығы бар деген осы шығар.

Бұған дейінгі тарауларда Брежневтің айналасындағы Саяси Бюро мүшелерінің бірлі-жарымына шама-шарқымша мінездеме беріп кеттім. Енді “тоқырау” заманында да, сонымен бірге Андропов пен Горбачевтің тұсында да қызмет істеген Саяси Бюро мүшелері туралы тоқталсам деп едім. Соның бірі М. А. Суслов. Ол ұзақ жылдар бойы және үздіксіз еліміздің идеология мәселесімен шұғылданды. Көзі кетісімен “орталық” баспасөз шімірікпестен: “сұр кардинал” деп мысқылға алды. Біздің әдебиетіміз бен өнеріміз, қоғамдық ғылым мен мерзімді баспасөз соның ашса алақанында, жұмса жұдырығында еді.

Суслов маған мүлгуді білмейтін қырағы сарбаздай әсер қалдыратын. Ресми идеологияға қайшы келеді-ау дейтін көркем шығарма не ғылыми еңбек жарияланбайтын, кинофильм немесе спектакль көрсетілмейтін; еңбекші бұқараның санасына салқыны тимес үшін қия бастыртпайтын. Одақтас республикалардағы жергілікті баспаларға дейін сол кісінің құзырында болатын. М. Сусловтың тістеген жерінен тастай қататын көзқарасының арқасында Олжас Сүлейменовты көзге шыққан сүйелдей ете жаздадық. “Жазушы” баспасынан оның “Аз и Я” кітабы шықты. Ел талап алып, таласа оқыды. Өресі жеткен де риза, жетпеген де мәз. Бұрын Олжасты дауылпаз ақын деп таныған жұрт, енді ойшыл-ғалым деп ұқты. Бәрі дұрыс. Жөні де солай еді. Өкінішке орай, Мәскеу жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты деп, дүрлігіп сала берді. Көптеген белгілі орыс оқымыстылары мен ғалымдары ақ-қарасын айырып жатпастан кітапты ұлтшылдық сарындағы еңбек деп жариялап жіберді. “Москва”, “Молодая гвардия”, “Звезда”, “Русская литература” және өзге де басылымдар Олжас Сүлейменовты жерден алып, жерге салды. Ел құлағы — елу, Кремль хабардар, біз де құлағдармыз. Сын айтылған сайын, мін тағылған сайын оны қорғаушылардан гөрі қызықтаушы, құмартушы көп болатын әдеті. Кітапты шарқ ұрып іздеушілер саны күн өткен сайын мыңдап өсе түсті. Мен де оқыдым, оқыған сайын сусыным қанғандай, жоғым табылғандай әсерде отырдым. Іштей сүйсініп қана қоймай, талантқа тамсанып, тәнті болдым. Сосын ойладым: Олжасты ұрсып-ұрсып қояр, бұрқылдап қайнап сабасына түсер дедім.

Әдебиеттің айналасында қызыл кеңірдектесу бұл бір емес, болған және бола берер деп, елей қоймадым.

Бір жолы Қазақстанда жаңа баспа ашу жөнінде алдынан өтейін деп, Сусловқа келдім. Байқаймын, қабағы салыңқы, менің әңгімемді құлағына да қыстыратын түрі жоқ, мен не деймін, домбырам не дейдінің кері, ақыры шыдамады білем, сөзімді бөліп:

— Димаш Ахметұлы,— деді түнере түсіп (жер хабар қылмасын, тұнжырап отыратын еді ғой)— сіздің республикада ашықтан-ашық орыстарға қарсы және ұлтшылдық бағытта Сүлейменов дегеннің кітабы шығыпты.

— Иә, шықты, мен оны оқып, дән ри...

— Сөзге қонақ беріңіз...— Суслов менің айтпағымды алдынан орағытып кетті.— Кітапта тарихи деректер бұрмаланған, автор “Игорь полкі туралы сөз”— ұлы ескерткішті тәжікеге салады. Қорғаныс министрлігі барлық әскери кітапханалардан ол кітапты алып тастады. Және өте дұрыс істеді деп ойлаймын. Кітапты қарап, авторды тәртіпке шақырыңыз және кінәлі адамдарға тиісті жаза-сын беріңіз! Екіншілей дәндейтін болсын.

Мен мән-жайды түсіндіріп, өз пікірімді айтуға оқтала беріп едім. Суслов бет бактырмады.

— Орталық Комитеттің анықтамасы мынау,— деп алдында жатқан жуан папканы сүк саусағымен шұқып тұрып көрсетті.— Ғалымдардың хаттары, рецензиялар...

Одан әрі сөз жарыстырып жатудан пайда шамалы. Сусловтан шығып, Брежнев отырған кабинетке бет алдым. Біз ұзақ отырып сөйлестік. Әлбетте, республика жағдайын, оның өзекті проблемаларын тігісін жатқыза айтып барып, әңгіме аяғын “Аз и Я” кітабына әкеліп тіредім.

— Өзіңізге қолқа сала келдім. Көп өтінішімнің бірі демессіз. Азаматтың, ақынның тағдыры шешілгелі тұр. Сүлейменовтың мына кітабын оқып шығып, пікіріңізді білдірсеңіз деп келдім.

Брежнев бас изеп:

— Қалдырып кет, қол тисе оқырмын,— деді.

Мен Мәскеуден арқаны пірге сүйеп аттандым.

Суслов қарап жататын ба еді. Қолы ұзын. Отты қалай көсеймін десе, өз еркі. Бар арнаны қосып, айғайға сүрең салдырыпты. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы С. Н. Имашев:

— Сүлейменовтың кітабын КОКП Орталық Комитетінің үш бірдей (насихат және үгіт, мәдениет және

ғылым, жоғары оқу орындары) бөлімі қатысатын кеңесте талқылау жоспарланып отыр,— деп баяндады.

Әрине, бұл кеңестің арты немен тынатыны бесенеден белгілі. Сондықтан, қапыда қалмау керек. Қалайда қазақтың құдай берген ақын ұлы — Олжас үшін күрес-песе болмайды. Әйтпесе, басынан сырық, желкесінен тоқпақ кетпейді. Мен осыған бел байладым. Тәуекел деп отырғанда қабылдауыма Сүлейменовтың өзі келді.

— Димеке,— деді ол.— Мен сізге “Ашық хат” әкелдім. Оны Орталық Комитеттің барлық бюро мүшелеріне көбейттіріп беруіңізді өтінемін.

Мен хатпен мұқият танысып шықтым. Олжас ақталмапты, азаматша қорғаныпты. Сол жерде Леонид Ильичке телефон соғып:

— Өткен жолғы өтінішім бойынша хабарласып отырмын. Сүлейменовтың кітабын оқудың орайы келді ме екен?— деп сұрадым.

— Оқығанда қандай!— деді Брежнев.— Ұзынынан да, көлденеңінен де оқыдым. Көз әйнек салып та оқыдым. Бірақ иненің жасуындай ұлтшылдықты көрмедім, тіпті исін сезбедім. Кім өзі түймедейді түйедей ғып жүрген?

— Ал, Михаил Андреевич болса...

— Бұл арада Михаил Андреевичтің не қатысы бар? Өздерің-ақ тындыратын шаруа ғой.

— Мың да бір рақмет, сізге, Леонид Ильич!— дедім қуанышым қойныма сыймай.

Одан әрі әрине, қайдан құлақ шығарса да, қазаншының өз еркі ғой... Біз Орталық Комитеттің бюросын шақырдық. Әлдекімдерді сілкілеп алдық, кейбіреулерін төмпештеп те жібердік. Ал Олжас Сүлейменовке:

— Біз сенен жаңа жырлар, жақсы поэмалар күтеміз. Жолың болсын!— деп, ақ батамды бердім.

Арада жарты жыл өтті. Олжас Омарұлы Қазақстан Компартиясының XV съезінде Орталық Комитеттің мүшесі болып сайланды. Бірқыдыру уақыттан кейін ол:

— Шынымен-ақ менің басыма шырмау салғысы келіп еді,— деп мойындады.

Андропов пен Чебриковтың мекемелері мен жергілікті жердегі “филиалдарының” арқасында “көзге шыққан сүйелдер” аз “пайда” болған жоқ. Әрине, онда қызмет істегендердің барлығы бірдей “шаш ал десе, бас алатын” болмаса “тырнақ астынан кір іздеген” қызыл

көздер деу ақылға сыймайды. Барынша әділ, ұяты бар, өз ыркынан тысқары іске ожданмен қарайтын жандар көп. Мен солардың қатарына Қазақстанда республикалық Қауіпсіздік комитетінің төрағасы болған Әубәкір Арыстанбековты, Григорий Степанович Евдокименко мен Василий Тарасович Шевченконы, олардың орынбасарлары Әбдіманап Тлеулиевті, Николай Григорьевич Разживинді жатқызар едім. Қызмет бабында жоғарыдан, әсіресе Мәскеуден жасалған талай “ұсынысқа”, тіпті үркітіп-қорқытуға қарамастан Қазақстаннан бірде-бір “көзге шыққан сүйелді” қуғын-сүргінге түсірмеді. Мен бұл арқылы не айтқалы отырмын? Жібі түзу, жаны таза адам кез келген жағдайда, қандай қызметте істемесін қашанда ар-ожданын биік ұстап қалады.

Жаксының артынан сөз ереді. А. Я. Пельше құрметпен еске алуға лайық адам еді. 1915 жылдан партия мүшесі РСДЖП жергілікті комитеттерінің тапсырмаларымен революциялық үгіт және насихат жұмысын жүргізіп, 1917 жылғы ақпан революциясына қатысып, Қазан революциясын әзірлеуге және оны жүзеге асыруға белсене араласқан. Тарихшы. Латвия КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі. 1933—1937 жылдары Қазақстанда жұмыс істеді. Қара Ертіс совхоздарында саяси бөлімдер бастығы қызметтерінде болды. Арвид Яновичтің осы тұстағы өмірінен деректер беретін құжаттар Қазақстан архивтерінде сақтаулы екеніне күмән келтірмеймін. Ол қазақ халқын, оның қонақжайлылығын, кісіге деген мейірбандығын жиі еске алып, республика өмірінен хабардар болып отыратын.

А. Я. Пельше 1966 жылдың сәуір айынан бастап КОКП Орталық Комитетінің жанындағы партиялық бақылау комитетінің төрағасы. Ол басқарған тұстарда Комитет еліміздің партия өміріне қатысты көп мәселелерді әділ шешіп отырды. Адалдық, принциптілік, кісілік және білімділік Арвид Яновичке тән қасиеттер еді. Оның бітім-болмысы, бар табиғаты істеп жүрген қызметіне сай тұғын. Біз оған зор құрметпен қарайтынбыз. Өмірде бірқалыпты боп жүру әркімнің маңдайына жаза бермеген қасиет қой.

Лигачев пен Соломенцев туралы бірдеме деудің өзі батпан жүк көтергеннен ауыр. Егор Кузьмич КОКП Орталық Комитетінің партиялық-ұйымдастыру бөлімінің

меңгерушісі боп тағайындалғаннан кейін таныстым. Онымен республикадағы кадр мәселесі, атап айтқанда, Н. Назарбаевты Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағалығына тағайындау кезінде бірлесіп шештік. Ол өз төңірегіне кіл жақсылығы қара басынан аспайтын, мәселені шешуге келгенде әділдіктен айналып өте беретін адамдарды жинады. Ол — Могильниченко, Мищенко және басқалар. Ал, Лигачев Орталық Комитеттің хатшылығына және Саяси Бюроның мүшелігіне сайланғаннан кейін күрт өзгерді. Қазақтың “жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас” деген мәтелін еріксіз еске түсіретін. Жеңімен сәлем беретінді шығарды. Оған кірудің өзі ақырет болды, қашан көрсең жау шапқандай қапылып жүретін, қашан барма, мұрнынан шаншылып отыратын.

“Жаманның жамандығын айт — құты қашсын” дегелі отырғаным жоқ. Жұрт анығын, ақиқатын біле жүрсін деген ой. Әйтпесе, ұзында кеткен өшім, қысқада кеткен кегім жоқ. Тек, оның өзінен басқаны көзіне ілмейтін кеудемсоқтығы мен шама-шарқына қарамай көрінген “кеменің” құйрығынан ұстайтын ұрыншақтығын көргенде айдалада жүріп біз ұялатынбыз. Лигачев Орталық Комитеттің хатшысы ретінде кадр саясатымен айналысты. Бірді бірге соқты. Сосын идеология мәселесі жүктелді. Бұны да ұшпаққа шығара алмады. Ең ақыры ауыл шаруашылығы өндірісімен шұғылданды. Бірін кудалап, бірін қуартқаннан басқа не тындырғаны өздеріңізге белгілі, қысқасы, Лигачев қай саламен айналыспасын сол жерде жұмыс ақсап жатты. Яғни басы жетпес орынға аяғын салды. Оған мысалды алыстан іздемей-ақ қойыңыз. Лигачев білек сыбанып кіріскен ішімдікке қарсы күрестің немен тынғанын еске алсақ та жетеді. Күллі ел шаш етектен шығынға батты. Самогон қайнату, нашақорлық, иіске улану сияқты анайы тірліктер жайлап кетті.

Лигачев естелік жазып, онда К. Черненко қайтыс болғаннан кейін Гришин Орталық Комитеттің Бас хатшысы болуға жанталасып, өкіметті қалайда басып алудың қамын жасады деген айып тағады. Шығармасына орынсыз “шытырман сюжет” қосуын түсінбедім. Мен Саяси Бюроның мүшесі ретінде Гришин партияның бірінші басшысы болғысы келіп, сол үшін төңірегіне “сыбайластарын” жинапты-мыс деген хабарды естіген емеспін.

Лигачевтің бір ернімен жер тіреп, бір ернімен көк тіреп жүргендей көрінуі көрер көзге ғана. Оның әліптің артын күтпейтін сабырсыздығы мен шалағайлығынан көп мәселе атүсті шешіліп, арты дауға айналып жататын. Лигачев пен оның қарамағындағылардың жұмыс стилі мен әдісі, меніңше, сын көтермейтін және уақыт талабына сай келмейтін. Қырына алған адамдар туралы түскен “домалақ” арыздарға көктен іздегендері жерден табылғандай жата жармасып, індете тексеретін. Қалайда “абыройын аяқ асты етіп, беделден жүрдай қылатын материалдарды” жіпке тізіп отыратын. Тырнақ астынан кір іздеп, аш арыстандай ыңыранып отыратын. Егор Кузьмичтің бір іні ішінде екенін, тіпті мінезінің бір ұрттығын өз басымнан кешпесем, айтпаған да болар едім. Қай шырағына көлеңке болғанымды білмеймін, қараптан-қарап жүріп аузын айға білей бастады. Ол қайта құруды бет перде етті. Тәртіп орнатып жатқандай қара борандатты, елдің бәріне кәрін төкті. Тура айтқанда, астынан ін қазып, үстінен қара аспан орнатты. Ал шын мәнінде мұның астарында бұлаң күйрық тірлік жатыр еді. Ол бара жатқанның балтасын, келе жатқанның кетпенін қоймаған, қара басының камы үшін кімді де болса құрбандыққа шала салатын ұждансыздарды қанатының астына алып, қорған болды. Мысалы, Османходжаевты аузы-басы қисаймай: “Ол нағыз коммунист, Өзбекстан партия ұйымындағы ел таныған басшы. Қайта құрудың бірден-бір қаһарманы” деп жеркөкке сыйғызбай мақтағанын өз құлағыммен естіген едім. Сөйтіп, шық жуытпай жүрген “қаһарманы” істі болып, басына бұлт үйірілген тұста Лигачев жалт беріп, басқаша сайрай бастады. Осыдан-ақ оның кім екенін топшылай беріңіз.

М. Соломенцев туралы әңгіме айтыла бастаса, жерге түкірмейтін қазақ кемде-кем. Халық арасында: “Жақсыны жақсы деген мақтау емес, жаманды жаман десен, болмайды өсек” деген бар. Мені оқырман дұрыс түсінер деп ойлаймын. Қартайғанда сөз қуалаған жақсы емес және онда алты аласым, бес бересім жоқ. Бар жайды біле жүрсін деген ой ғана.

Зады, әділетке шөлдеген халықпыз ғой. Кезінде айта алмай, тілімізді тістегеніміз рас. Бірақ Соломенцев жайындағы пікірімде бүкпе болған емес. Оны өзі де біледі. Ол — 1959—1962 жылдары Қарағанды облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, сосын, 1964 жылға дейін

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы. Онан кейін Қазақстаннан қалай ел бетіне қарағысыз боп кеткенін бұған дейінгі тараулардың бірінде айтқанмын. Республикада жоғары дәрежелі қызметте жүріп, жасыратыны жоқ, бетін жел қағып, маңдайын күн шалса, қане?! Елдің экономикасын, мәдениетін көтеруге, әсіресе, ұлттық кадрларды тәрбиелеп, өсіруге келгенде ауыз тұщырлық еш нәрсе тындырмай кетті. Өзекті проблемаларды зерттеп, зерделеуді былай қойғанда, бір нәрсеге қолы тиіп кетсе болды, содан секем алып, ұлтшылдықтың сарынын сезгендей үрке қашып жүретін. Оны Горбачевтің арнайы тапсырмасымен Алматыға келгенде, ақыры бір бүйіріне құлта сақтап жүргенін дәлелдеп берді. Қанды көбік жұтқызған 1986 жылғы желтоқсан оқиғасын сабасына түсіргелі келдім деп, саптыаяқтың сабынан қарап, ушықтырып, қара бауырлығын көрсетті. Қанын торсыққа байлап келгені сонша, бүкіл бір халықты ұлтшыл деген айып таққан КОКП Орталық Комитетінің атышулы қаулысының ең басты авторының бірі болды. Ақыры асқақтаған амалшыдан аяндаған адалдық озды. М. Соломенцев қара жермен тең болды.

Кімнің басы кімнің қанжығасында жүр дейсің. Бірақ кімнің қайда, не істеп жүргені алақанға салғандай көрінеді ғой. Менің байқауымда ол РКФСР Министрлер Кеңесінің төрағасы боп талай жыл көңілі көкте жүрді. Бірақ бұрау басын сындырды дегенге сенбеймін. Оған Ресей қара топырақты аймағын игеру ісі куә. Аймақты игеруге қисапсыз қаражат бөлінді. Ол жердің жарығын бітегендей қомпайып жүргені болмаса, ертеңінен үміт күткен жерді иесіз қалдырды. Қаңырап бос қалған орыс деревнялары азыл-тозғаннан басқа еш пайда көрмеді.

* * *

Соломенцевтің бек ұлдарын құл етіп, пәк қыздарын күң етпек әрекетінің бір ұшы Өзбекстан мен Әзірбайжанда жатыр. Іргелі екі елге іріткі салып, біржола тұншықтырмақ арам ойы Шараф Рашидов пен Гейдар Әлиевке деген өшпенділіктен өршіген еді. Елге күйе жағу ер басына қатер екенін ол жақсы біледі. Үстін-үстін комиссия жіберу, түймедейді түйедей етіп

көрсете білудің сүркия жолдарына машықтанған тергеушілерді қаптату — солар арқылы қоғамдық пікір тудыру Соломенцевтің айла-амалы. Құдай қайдан өрт шығар екен деп, айналасына алыстан дүрбі салуға үйренген орталық баспасөз оп-оңай отқа май құйып жіберді. Содан “рашидовшілдік”, “әлиевшілдік” деген ауыр айыпты ел аман, жұрт тынышта-ақ таға салды.

Бірақ адам айнасы — адам. Көптің батасы бір екен, бәрі орнына келді. Әлиев уақыт көшімен ілесіп, өз халқының бүгінгі қым-қуыт тағдырынан шет қалмай, жарқын келешегі үшін жанын салып жүргені көзі ашық, көкірегі ояу ағайынға аян. Ал, Рашидов әруақты кісі екен. Арты қайырлы, ізгілікпен ұштасты.

Өзбекстан, сөз жоқ, аса ірі және қуатты мемлекет. Оны ұзақ жылдар ел таныған қайраткер, жазушы, екі мәрте Социалистік Еңбек Ері Шараф Рашидов басқарды. Ол өзбек халқының ғана емес, исі мұсылманға ортақ азамат еді. Шараф — өз заманының перзенті.

Мен оны ілгері уақыттан бері білемін. 1952 жылы Өзбекстан Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Абдуловтың шақыруымен Ташкентке келдім. Осы сапарда Шараф Рашидұлымен таныстым. Ол кезде мен Қазақстан Ғылым академиясының президенті едім. Ал Шараф Өзбекстан Жоғары Кеңесі Президиумының төрағасы болатын.

Соғыстан кейінгі қиын-қыстау жылдары ол өзінің зерттігімен, парасатты таным-білігімен, принципшілдігімен, ұйымдастырушылық талантымен ерекшеленген-ді. Сондықтан да оған жастай мемлекеттік органдардан биік лауазымдар сеніп тапсырылды. Ол қоғамдық үлкен міндеттерді, шығармашылық ізденісті ұштастыра білді, оның қаламынан талай көркем туындылар кестеленді. Шығармаларына өзі тікелей және белсені араласқан қоғамдық құрылыстың тарихи шындығын арқау етті.

Шараф Рашидұлы халықтың қайнаған ортасынан шыққан кісі. Ол қарапайым мұғалім, журналист. Ұлы Отан соғысынан жеңіспен оралған жауынгерден ірі мемлекет қайраткеріне дейінгі жолдан өтті. Кейін, қатарынан жиырма бес жыл Шараф Рашидұлы Өзбекстан партия ұйымын басқарды.

Біз жиі жүздесіп тұратынбыз. Әсіресе, Саяси Бюро мен КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының құрамына

енген тұста тонның ішкі бауындай араластық. Сырлас болдық. Және осы жылдар ішінде оның барлық жұмысы менің көз алдымда өтті. Табиғатын танып білдім. Республикаға басшылық жасаған жылдарында ол Өзбекстан халқы үшін өте-мөте мол пайдалы әрі аса қажетті іс тындырды. Демек, қандай да әлеуметтік-экономикалық формация болмасын, жоғары дәрежедегі кез келген басшының рөлі өз халқының өмірін жақсарту жолында жасаған нақтылы істерімен өлшенеді. Оның Өзбекстан экономикасын, мәдениеті мен ғылымын өркендетуге сіңірген еңбегі өлшеусіз. Шарафтың табандылығы мен қайсарлығын көрсететін бір-ақ мысал келтіре кетейін. Кімге де болса алға қойған мақсатына жету үшін өжет мінезділіктің үлгісі еді бұл. Өз басым соның тірі куәсімін.

Әңгіме Мұрынтау кен орнын игеру туралы болып отыр. Мәскеу бұл кен көзін халық игілігіне асыруға үзілді-кесілді қарсы болды. Оның болашағына сенбеді. Еш үміт жоқ еді. Бірақ Шараф қарсы шыққандардың түгел көзін жеткізді. Айғай-шусыз, дау-дамайсыз бәрін иландыра отырып Мұрынтаудың болашағын болжай білді.

Қазір сол кен орны тәуелсіз Өзбекстан Республикасын валютамен қамтамасыз ететін аса ірі байлық көзіне айналды.

Алайда, тарихта күтпеген бұлтарыстар болмай тұрмайды. Елге М. Горбачевтің келуіне, “қайта құру” деген науқанның басталуына сәйкес кеңес халқы жүріп өткен жолға — тарихқа қара бояу аяусыз жағыла бастады. Оның шарпуына ілікпеген жан қалмады. Тіпті жаны жай тауып, о дүниелік болған Рашидовті де айналып өтпеді. Оның өткен қызметін қайта қопарып, астан-кестенін шығаруға ұмтылды. Кремльдегілер мен Ескі алаңдағылардың бұл қанына сіңген “қасиет”. Бұрынғы ел басшыларын тірі кезінде аяқ-қолын жерге тигізбей мадақтап, марапаттап, сосын өлген соң, көрінен “суырып” алып, сұраққа алатын әдеті. Билікке келгендер бұл жолы да білгенін істеп бақты. Бірақ әділдіктің ағашы тасқа отырғызса да құрымайды. Қайта тамыр жайып, көкке өрлейді. Тәуелсіз Өзбекстанның тұңғыш президенті Ислам Каримовтың болған жайға берген әділ бағасын, принципшілдігін, азаматтық намысын жоғары бағалаймын. Ол жала қайсы, жалғаны қайсы дегенді айыра білді. Сөйтіп ел мойындаған азаматтарға араша тұрды. Солардың бірі Шараф еді, оның ұзақ жылғы ха-

лық алдындағы еңбегін бағалай отырып, Өзбекстан тарихындағы қызметі мен алатын орнын айқындап берді.

1992 жылы қоңыр күзде бауырлас Өзбекстан еңбекшілері Рашидовтың 75 жылдығын кеңінен атап өтті. Республика үкіметі осынау мүшел тойды өткізу жөнінде арнайы комиссия құрды. Олардың шақыруымен осы салтанатты жиынға қатысуға мен арнайы бардым. Бізді республика үкіметі премьер-министрінің орынбасары М. Қарабаев, қала басшылары, баспасөз және теле-радио қызметкерлері қарсы алды.

Қараша айының 5-і күні Ташкенттің қақ ортасындағы айналасы ат шаптырым келетін алаңға жұрт сыймай кетті. Қаланың еңбектеген баласынан еңкейген қартына дейін жиналыпты. Қалың ел алдында Рашидовке ескерткіш ашылды. Биік тұғырға орнатылған Шарафтың зор тұлғасы оны білетін үлкен-кішінің көзіне оттай басылды. Кешкілік Шарафтың көзі тірісінде салынған Халықтар Достығы сарайында қайырымдылық концерті берілді. Келесі күні той Рашидовтың туған жері Жизақта жалғасып, республиканың түкпір-түкпірінен мыңдаған адам бас қосты.

Салтанатты жиында Шараф Рашидулы туралы баяндама жасаған республика президенті Ислам Каримовтың сөз арнасы қандай заман болмасын кісілігін сақтаған елдігін сақтай алады, “Өткенге топырақ шашпа, шашсаң болашақ саған тас дақтырады” деген философиялық байлам жасатып еді. Одан кейінгі сөз маған берілді. Мен жоғарыда баяндалған өз топшылауларымды ортаға салдым. Кешкісін республика президенті сыйлы қонақтарға дастарқан жайып, осы отырыста да менің сөйлеуіме тура келді.

Адамдық борыш, ат үшін
Барша адамзат қамы үшін,
Серт бергем еңбек етем деп,
Алдағы атар таң үшін,— деп

Шәкәрім Құдайбердиев жырлағандай, мен адамдық борышына адал болған Шараф Рашидовтың рухын көтеріп, “алдағы атар таң үшін” аянбай қызмет істеп жүрген Ислам Каримовтың алға қойған мақсатының орындалуына ақ батамды бердім. Алматыға қайтар күні президент мені қабылдап, бір сағаттан астам уақыт оңаша әңгімелесті. Бауырлас республикалар алдында тұрған кезек күттірмес мәселелер төңірегінде пікір алмастық. Кездесу соңында ол маған ұлттық шапан жауып, ризашылықпен қоштасты.

Шараф Рашидовтың мүшел тойы күндері Жизак, Самарканд қалаларын аралап, Мырзашөл ауданындағы қандастарымыздың ыстық ықыласына бөленіп қайттық. Өзбекстан Республикасындағы қазақ мәдени орталығы (жетекшісі Артықбай Үкібаев) ел арасындағы игі шараларға мұрындық боп, үлкен істер тындыра бастапты.

* * *

Әзірбайжанның ел таныған басшысы Гейдар Әлиевке мен айрықша құрметпен қараймын. “Ел таныған” деген сөзімді уақыт тағы дәлелдеп отыр. Мынадай жанын шүберекке түйіп отырған алмағайып заманда оны елдің көшін бастауға халықтың өзі ықылас білдіруі — бұл үлкен бақыт, зор абырой.

1969 жылдан Әзірбайжан партия ұйымына басшылық жасаған ол 1976 жылдан КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшелігіне кандидат, ал 1982 жылдан мүшесі боп сайланды. Сол жылы Гейдар Әлиоглы Мәскеуге қызметке ауысты, КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасарлығына тағайындалды. Саяси Бюро құрамында мұсылманнан екеуміз ғана болатынбыз. Мен зейнетке шыққан соң, ол да көп кешікпей “денсаулығына” байланысты қызметтен кетті.

Горбачевтің екі жеп, биге шығуы пәлендей құпия емес. Оны айналасына жалтақтап, қарауды білмейтін батыл да табанды, айтпайды, айтса алған бетінен қайтпайтын бірбет, алғырлығына өткірлігі сайма-сай келетін адам оны қанағаттандыра қоймайтын. Мылтықтың басуына құланның қасынуы дөп келген. Менің орныма Колбинді бекіту мәселесі көтерілген кезде Гейдар Әлиоглы бұл ұсынысқа қарсы шығады. Бірақ қандай уәж айтпасын, нендей дәлел келтірмесін Горбачев оны құлағына да ілмейді. Өз дегенін істеп, жан баласы білмейтін Г. В. Колбинді біздің республикамыздың бірінші басшылығына “батасын” берді. Ақылға сыймайтын шешімнің немен тынғаны өздеріңізге белгілі...

* * *

...Жаксылық баршаға бірдей болсын дейтін Первухиннің, Славскийдің, Ломаконның, Тевосянның есімдерін ықыласпен еске алар едім. Олар республика экономикасының өркендеуіне қолдау жасап, зор көмек көрсетті. Қай-қайсысымен болса да сыйлас та сырлас болдым. Первухин КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші

орынбасары ретінде Қаратау фосфоритінің базасы негізінде Қазақстанның оңтүстігінен ірі химия өнеркәсібін салуға барынша ат салысты. Ол көмір қазу, мұнай өндіру мен өңдеу ісіне, жылу және су электр станцияларының салынуына әрдайым қол үшін беріп отырды. Ал, Ақтау, Степногорск, Өскемен қалаларында орта машина жасау ісіне Славскийдің, түсті металлургия саласындағы көптеген заводтардың, байыту фабрикаларының іске қосылуына және қайта жабдықталуына Ломачконың зор үлесі бар. Республика қара металлургияның қалыптасуына Тевосянның көмегі аз болған жоқ. Ақтөбе ферросплав заводының, Жезқазған марганец кенішінің, Соколов-Сарыбай кен-байыту комбинатының құрылысынан бастап, оның іске қосылуына дейін жанашыр, Қарағанды металлургиялық комбинатының жобаланып, құрылысы басталуына, Ақтау кенішінің игерілуіне дейін бас-көз болған азамат. Ол осы өндіріс орындарына жиі келетін, бағалы ұсыныстарын, орынды сын-ескертпелерін ортаға салып отыратын. Бірде ол:

— Завод салынып жатқан жер неге Самарқанд деп аталады? Басқаша атауға болмай ма?— деп сұрады.

Тевосянның тілегін Оңдасыновқа айттым. Ол кісі “Құлақ асқандай ұсыныс екен” деді. Артынша ол Теміртау деп аталды.

1955 жылдың екінші жартысында Мәскеуге барған бетте Кремльде Тевосянға бардым. Ол КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары еді. 1950—1953 жылдары қара металлургия халық комиссарлығын қоса атқарған-ды. 1918 жылдан КОКП мүшесі, азамат соғысына қатысып, бүкіл ғұмырын социалистік құрылысқа бағыштаған Иван Федорович:

— Менің Жапонияға елші боп баруымды қалап отыр. Жас жер ортасына жеткенде үйренген тірлікті өзгертіп, басқа салада жұмыс істеу, әрине, оңайға түспес. Амал не, партия айтты, орындауға міндеттіміз,— деп сөзін сабақтаған-ды.— Бір-бірімізді көптен білеміз, қадірімізге де жеттік. Егер мүмкін боп жатса, қол үшін бергеніңізді қалар едім. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы Левон Мирзоян, иә, қазақтар оны Мырзажан деп кеткен еді. Ол кісі 1938 жылы жазықсыз қудаланып, қайтыс болғанын өзіңіз де білесіз. Сол кісінің әйелі менің туған әпкем тұғын. Балалары менің қолымда тәрбиеленді. Ендігі бір

арман — сол балалардың анасы жатқан жерді табу. Соған қол ұшын берсеңіз.

Мен келе іздеу салдым. Мирзоян ұсталысымен тәртіп “сақшылары” әйелін де апарып абақтыға жабады. Кейін қатты ауырып, Қызылорда облысында жүрген жерінде қайтыс болады. Қайда жерленген, өкінішке орай, онысы беймәлім күйінде қалды. Мен Иван Федоровичке хабарласып, мән-жайды айттым. Ол кісі ауыр күрсініп: “Жазылмас жара жалғыз біздің басымызда емес. Белгісіз мүрделерді іздегендер мыңдап саналады” деді.

Республика халық шаруашылығы мен материалдық-техникалық жабдықтауды өркендетуде КСРО Мемлекеттік Жоспарлау комитетінің төрағасы Н. К. Байбаковтың, КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары В. Э. Дымщицтің және КСРО Қаржы министрі В. Ф. Гарбузовтың елеулі рөл атқарғанын айтпай кетуге болмайды.

* * *

Ширек ғасыр! Аз уақыт емес. Осынша жыл бірінші хатшы боп істеген кезде Орталық Комитеттің бюро мүшелерімен бірге республикамыздың әлеуметтік-экономикалық өсіп-өркендеуіне байланысты көптеген күрделі проблемаларды шештік. Кадрлар қатарының нығаяуына күш салдық. Саяси шындалу мектебінен өткен, ұйымдастыру қабілеті мол талай жастар жоғарылатылды. Партия, кеңес, ғылыми және шаруашылық жұмыстарына мыңдаған коммунистер жіберілді. Олардың көбісі әлі күнге дейін жемісті еңбек етуде. Қазір республикада кез келген жауапты жұмысты орындауға қабілетті ондаған, керек десеңіз, жүздеген осындай басшы азаматтар бар. Біздің тірегіміз және үлкен істердің ұйтқысы солар. Осы жылдар ішінде менімен қоян-қолтық араласып, қай істе де өзінің көмегі мен қолдауын көрсеткен Орталық Комитеттің мүшелері мен бюро мүшелерін алғыс сезіммен еске аламын. Олар — Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы және басқа да жауапты қызметтер атқарған В. Титов, В. Месяц, А. Коркин.

Байкен Әшімұлы ұзақ жылдар бойы Қазақ КСР Министрлер Кеңесін басқарды. Өмірдің ыстық-суығын бірдей бастан өткерген азамат партия және кеңес жұмысында жауапты қызметтер атқарды. 1961—1970 жылдарда Қарағанды облаткомының төрағасы, сосын Қарағанды, Талдықорған облыстық партия комитеттерінің бірінші

хатшысы болды. Ол қандай қызметте істемесін, өз әл-қадірінше міндетін адал атқарды. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағалығынан зейнетті демалысқа шықты.

Мен Саттар Нұрмашұлы Имашевқа идеолог ретінде құрметпен қарайтынмын. Ол облыстық партия комитетінің нұсқаушылығынан өлкелік партия комитетінің хатшысына дейінгі тамаша мектептен өтті. Өмір адамға аз сын тоспайды. Саттар соның бәрінен мүдірмей, парасатты да байсалды азамат ретінде танылды. 1965 жылдан 1979 жылға дейін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы болды. Оның сан қырлы жұмысы білімді, іскерлікті ғана емес, сонымен бірге үлкен ұйымдастарушылық қабілетті қажет ететін. Ол бұл жағынан да абыройлы еді. Қазақ халқының, сондай-ақ республикада тұратын өзге де ұлттар мен ұлыстардың мәдениетін одан әрі көтеруде талай ойлы ұсыныстар енгізіп, соны батыл жүзеге асыруға ұмтылып отырды. Имашев Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағалығы қызметіне аса бір құлшыныспен кіріп, жаңа қырынан таныла бастаған тұста дүниеден қайтты.

Жоғарыда атап өткенімдей, аса жауапты партия және кеңес жұмыстарындағы басшылық орындарға жүздеген азаматтар жоғарылатылды. Солардың бірі Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев.

1968 жылы Қарағанды облыстық партия комитетінің хатшысы Н. Банников Иркутскіге қызметке ауысты да, оның орнына Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ұсынысы бойынша бірінші хатшылыққа В. Акулинцев сайланды. Кейін салалық хатшылыққа жергілікті ұлттан сайлауға ұйғарым жасалды. Орталық Комитеттің партия органдары бөліміне тиісті нұсқау бердім. Көп кешікпей бұл орынға Теміртау қалалық партия комитетінде, сосын Қарағанды металлургиялық комбинатында партком хатшысы боп істеген Н. Назарбаевтың кандидатурасы ұсынылды. Оның анкетасында Қарағанды металлургиялық заводының жанындағы жоғары техникалық оқу орнын және КОКП Орталық Комитетінің жанындағы жоғары партия мектебін бітіргендігі көрсетіліпті. Дербес партия және шаруашылық жұмыстарда болмапты. Оған қалалық партия комитеті дұрыс мінездеме беріпті.

Мен жас коммунистің бұдан былайғы тағдырына қамқор болуды ойлап, Орталық Комитеттің бюросында

оның кандидатурасын қолдадым. Қарағандыға келген бір сапарымда Акулинцевпен, Досмұхамедовпен және Назарбаевпен бірге Қарқаралыға бардым. Сол жолы мен Нұрсұлтан Назарбаевпен жақынырақ таныстым. Мойындауым керек, ол маған ұнады. Ал, уақыты келді-ау деген тұста, оны Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің өнеркәсіп жөніндегі хатшылығына ұсындым.

Әрине, Орталық Комитеттің хатшысы болып істеу оған жеңіл тимеді. Әуелгі кезде ол өзінің алдында тұрған міндеттерді айқын елестете қойған жоқ еді. Ал, ауыл шаруашылығынан мүлде бейхабар тұғын. Сондықтан күнделікті көмекке зәру еді, мен оған қолұшын беріп тұрдым. Содан бірте-бірте халық шаруашылығын жоспарлау, қаржыландыру, өнеркәсіп және ауылшаруашылығы өндірісі саласында республиканың алдында тұрған бюджет пен міндеттерді жасау сияқты өмір университетінен өте бастады. Назарбаевтың ең басты артықшылығы оның қылшылдаған жастығы, алғырлығы мен лапылдаған қайрат-жігері еді. Өзіміздің орнымызды басатындардың қамын біз ойламасақ, кім ойлауға тиіс. Сондықтан да Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Б. Әшімұлы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағалығына сайланған кезде мен Назарбаевты үкімет басшылығына ұсындым. Орталық Комитеттің бюро мүшелерінің бәрі бірдей оның кандидатурасын қолдай қоймады, әйтсе де мен өз дегенімді орындатпай қоймадым.

Республика Министрлер Кеңесіндегі жұмыс оған барлық уақытта майдан қыл суырғандай болған жоқ. Бұл жерде де кем-кетігін түзетіп, жол көрсетуге тура келді. Ол оның өзі үшін де, Министрлер Кеңесінің жұмысын жақсарту үшін де істелетін. Бұны айту арқылы болмайтын жерден бағамды арттырып, өткенді қазбалағым келіп отырған жоқ. Тап бүгінгідей ай сайын күрт төмендеп бара жатқан халықтың мүшкіл жағдайында, экономикалық дағдарыс мендеп, бағаның жосықсыз қымбаттап, ақша біржола құнсызданып біткен тұста мен адал көңілмен Назарбаевқа қызметінде табыс тілегім келеді. Сонымен бірге Қазақстанның Президенті міндетінде ол қиындықтарды жеңеді және ауыр дағдарыстан тезірек шығудың жолын табады деп сенемін.

Біздің республиканың игілігі жолында жемісті еңбек еткен адамдардың есімін атап өту — тек ол азаматтарға ғана емес, сондай-ақ олармен бірге істеген көпшілікке

деген құрмет деп білемін. Атап айтқанда, кезінде облыстық партия ұйымдарын басқарған хатшылар: Морозов, Кручина, Демиденко, Әуелбеков, Құсайынов, Неклюдов, Милкин, Рамазанов, Аухадиев, Жакыпов, Сағдиев және басқалар. Солардың бірқатарына дербес, бірақ қысқаша тоқтала кеткенді мақұл көріп отырмын.

Бектұрғанов Хасан Шаяхметұлы — Ұлы Отан соғысының отты жылдарын бастан кешіп, партия, кеңес қызметінде жауапты жұмыстар атқарды. Ақтөбе, Қызылорда және Жамбыл облыстық партия ұйымдарын басқарды. Ол тың көтеруде белсенді ұйымдастырушылардың бірі болды.

Протозанов Александр Константинович — 1969 жылдан бастап қатарынан он төрт жыл Шығыс Қазақстан обкомының бірінші хатшысы, облыс өндіргіш күшін өркендетуге зор үлес қосты.

Асқаров Асанбай — 1944 жылдан КОКП мүшесі, 1942 жылдан Ұлы Отан соғысына қатысып, туған жеріне жеңіспен оралған майдангер. Әуелі Фрунзе педагогика училищесін, кейін КОКП Орталық Комитетінің жанындағы партия мектебін бітіріп, комсомол қызметінде шыңдалған азамат. Сонан кейінгі бүкіл саналы өмірін кеңес жұмысына, партия өміріне арнаған Жамбыл, Алматы және Шымкент облыстық партия комитеттерінің бірінші хатшысы боп істеген жылдарда ол өзінің ұйымдастырушылық талантын танытты. Шымкент облысының экономикалық өркендеуіне, мәдени өмірінің көтерілуіне елеулі үлес қосты. Ол осында Еңбек Ері атанды.

Ливенцов Василий Андреевичтің мамандығы агроном еді. Көпшілікпен тіл табыса білетін және жергілікті халықтың ұлттық кадрларын тәрбиелеуге барынша атсалысты. 1935 жылы Қазақ ауыл шаруашылығы институтын бітірген соң, жиырма жылдай партия және кеңес органдарында қызмет істеп, үлкен өмір мектебінен өтті. Шымкент, Ақтөбе облыстық партия комитеттерінің бірінші хатшысы ретінде аталмыш облыстардың халық шаруашылығының өрге басуына ықпалы болды.

Біқсанов Мұстахым Біләлұлы — инженер-гидротехник Қызылорда облыстық партия комитетін басқарған жылдары ауыл шаруашылығын суландыру және күріш сияқты дақылдан мол өнім алу ісінде айрықша іскерлік танытты. 1966—1970 жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, 1971—75 жылдары Орталық Комитеттің өнеркәсіп жөніндегі хатшылығы

сияқты жауапты қызметтерде істеп, зейнетті демалысқа шыққанға дейін Орал облыстық партия ұйымын басқарды.

Әлбетте, бұл тізімді соза беруге болар еді. Олардың осынау өмірбаяндық деректерінің өзі көп сырды аңғартса керек. Қысқа мағлұматта сол азаматтардың халық үшін төккен маңдай терлері, мазасыз күндері сайрап жатқандай көрінеді. Бір ғана Қостанай облысында табаны күректей жиырма жыл істеген А. Бородин, ұзақ жылдар бойы Ақжайық бойындағы алуан салалы шаруашылығы, әлеуметтік-экономикалық құрылымы бар Орал облысын басқарған Ш. Қоспанов туралы айтылатын жылы лебіздер де осыған саяды.

Мол тәжірибе жинақтаған, көпті көрген алдыңғы буын мен қажыр-қайраты, ақыл-ойы, өмірге деген құштарлығы, халқына деген қалтқысыз көңілі бар жас толқынның сабақтастығын сақтау — қоғамдық өміріміздің белгілі бір дәстүрінің қалыптасып, өзінің табиғи жолымен дамуының, яки игі істеріміздің жаңа қарқынмен өркендеп, ізгі жаңалықтарымен толыса түсуінің кепілі. Облыстық, қалалық партия комитеттерінің хатшыларын халық депутаттары кеңестерінің төрағаларымен толықтырып отырдық. Сондай-ақ ірі шаруашылықтарға, өндіріс орындарына алға қойған міндеттерді дұрыс әрі мінсіз орындайтын, еңбекте ысылған, өмір тәжірибесі бар жастарды жіберу дәстүрі өзінің баянды жемісін берді. Солардың ішінен облатком төрағалары — Үкібаев, Никулин, Қайырбаев, Болатбаев, Досмағамбетов, Қашағанов, Тәукенов, Жұмабеков және басқаларды, ал аудандық партия комитетінің хатшылары — Әкімжанов, Синельников, Парий, Асанов, Минасов, Федякин, Брагин, Пивоваров, Шевченко, Гноева, Арзиев, Бижанов, Шабатов, Назарбеков, Төлебеков, Ысқақов, Батталханов және көптеген азаматтар ауызға оралады. Республика халық шаруашылығын өркендетуде, астық жинау науқанында, жастарға әскери-патриоттық тәрбие беруде Орта Азия әскери округтарының қолбасшылары болған Лушев пен Лобов, Кеңес Одағының Батыры С. Нұрмағамбетов, генерал Ганеев көмектерін аямаушы еді. Есімі аталған жолдастар айғайшусыз-ақ, абыр-сабырсыз-ақ тамаша жетістіктерге қол жеткізіп, жұмыс істеуге қалыпты жағдай туғыза білетін. Біз өзара түсіністік жағдайында, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып жұмыс істедік. Ұлтаралық

қатынастарға байланысты ешқашан проблема туып көрген емес. Өйткені интернационализм рухында өмір сүруге, кім қай ұлттың болмасын, ол ең алдымен өзге ұлттың өкіліне құрметпен қарауға тәрбиеленіп өскен-ді. Біздің жұмысымыздың өзегі де осында еді. Және оны ешқашан күн тәртібінен түсіріп көрген емеспіз. Әрбір минут ауадай қажет боп жататын шақ аз болмайды. Республиканың ұлан-байтақ жерді алып жатқаны былай тұрсын, жұдырықтай жүректен тарайтын мыңдаған қан тамырларын көз алдыңызға елестетіп көріңізші, сондай қым-қиғаш тамырларды тап басып, оның күнделікті тынысын қадағалап қана қоймай, бағыттап отыру оңай болмаса керек. Сондықтан Орталық Комитеттің бөлім бастықтарынан күн сайын аса қажет ақпарат хабарлар, жедел ақпарат алып, ізін суытпай танысып отыратынымын. Оларға арқа сүйемей, істі ілгері жүргізу мүмкін де емес. Осы орайда мен екі адамды бөле-жарып айтар едім. Оның бірі — Х. Әбдірашитов, бұрынғы комсомол қызметкері, ұзақ жылдар бойы менің көмекшім боп істеді, ал кейін Орталық Комитеттің жалпы бөлімін басқарды. Осы жерден зейнетті демалысқа шықты. Ол өте адал және тәртіпті адам еді. Екіншісі — жиырма екі жыл көмекшім болған Д. Бекежанов. Екі айтқызбайтын. Ол өз ісін жетік білетін, әсіресе ауыл шаруашылығы өндірісін бақайшығына дейін шағатын. Оның бұл саладан көмегі көп еді. Қанша жыл бірге істедік, бірақ Дүйсетайдың ала жіпті аттаған жерін көрген емеспін. Кейін оны беймәлім “былықтары” үшін айыптап, “жазаға кесті”. Дәлелденбеген “қылмысы” үшін жапа шегіп оралған ол өзінің адалдығына елдің көзін жеткізді, бірақ сұм ажал оны қармағына мезгілсіз ілді.

Он төрт жыл көмекшім болған В. Владимиров әдебиет, өнер, ғылым, журналистика саласынан хабары мол, тапсырылған жұмысты тыңғылықты атқаратын.

Орталық Комитеттің аппаратында бірге істеген қызметкерлерден ұйымдық-партия бөлімінің меңгерушісі Қуаныш Сұлтановты, ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі — Бурлаковты, әкімшілік органдар бөлімінің меңгерушісі — Шаловты, сондай-ақ Рыбниковты, Климовты ерекше атап өткім келеді. Бұлардың бәрі кейін де одан да жауапты жұмыстарға жоғарылатылды. Ал, Ким, Байсейітов, Бутин, Елубаев, Қарынбаев, Курганов, Ибрагимов, Жиенбаев, Едігенов, Царев, Иванов сынды

министрлер, сондай-ақ азаматтық авиация мен теміржол транспортының басшылары Жұмағали Омаров, Рымбек Тұрғанбаев, Нығмет Есенғарин, тұрмыс қажетін өтеу саласында Конопенко, Чернышева, Атымтай Кисановтар мақсаткерлікпен және баянды жұмыстар істеді.

Мен бұл топтан үш адамның есімін іркіп қалдым. Олар — Ілияс Омаров, Төлеген Тәжібаев, Леонид Гончаров. Біріне-бірі ұқсамайтын үш тұлға. Халық айырықша құрметтейтін, ісімен де, сөзімен де өнеге болған аяулы азаматтар.

Ілияс екеуміз түйдей құрдас едік. Оны 1942 жылдан бері білетінмін. Ол кезде Қазақ КСР Сауда халкомының орынбасары тұғын. Табиғаты бөлек адам еді, өнерді сүйетін, ақынжанды, ашық-жарқын кісі. Ертеректе, сол отызыншы жылдары Орта Азия жоспарлау-экономика институтын тауысып, Қызылордада сауда техникумын басқарған. Өзі бұл салаға біздің халқымыз әлі де болса түмсық батыра алмай, шеттеп жүр ғой. Тегінде, Ілекеңді сауда саласының алғашқы ұйымдастарушыларының бірі десек, артық байлам болмас. Ол өзінің ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында, ел басына күн туып тұрған жылдары республиканың Сауда халық комиссары қызметін атқарып, артынша Қазақ КСР Халкомкөнесі төрағасының орынбасарлығына көтерілді, кейін партия қызметіне ауысып, Шығыс Қазақстан облыстық партия ұйымына жетекшілік етті. Оның республика Мәдениет министрі ретіндегі еңбегі өз алдына бір белес. Жаны таза, рухы биік зиялыларымыздың бірі, қазақ әдебиеті мен көркемөнерінің тарихы мен келелі проблемалары туралы жазған публицистикалық, әдеби-сын еңбектері біздің мәдени өміріміздің алтын қорына енетіні еш күмән келтірмейді.

Төлеген Тәжібаев қазақтың белгілі ғалымы, үлкен қоғам қайраткері еді. Ол кісімен Халық комиссарлар кеңесіне қызметке ауысып келген тұста таныстым. Бірден бауыр басып кеттік. Ол кезде Халық ағарту комиссары еді. Кейін қызметтес болдық. Соғыстың күйіп тұрған уақыты, мұрнымыздан шаншылып жатамыз. Соған қарамастан ел тағдыры, халқымыздың болашағы, оның ертеңгі ұрпағы жайындағы ортақ әңгімеміз таусылмас еді. Төкең қазақтан тұңғыш шыққан дипломат, республиканың алғашқы сыртқы істер министрі, ол ұзақ жылдар бойы Қазақ мемлекеттік университетін басқарып, оның қалыптасып, қанат жаюына зор үлес

қосты. Мен Ғылым академиясында істеп жүрген кезде, ұмытпасам, 1954 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі болып сайланды. Тәжібаев қоғамдық, мемлекеттік қызметті зор ғылыми-зерттеу жұмыстарымен ұштастыра білген оқымысты. Психология саласындағы зерттеулері қазақ топырағында осы ілімнің дамуына, оның дұрыс қалыптасуына игі ықпалы тиді.

Леонид Борисович Гончаров мұқалмас жігердің адамы еді. Қазақстан автомобиль жолдарының ұзындығы жағынан Одақта үшінші орын алса, онда осы азаматтың сіңірген еңбегі аз емес. Ол республика Автомобиль жолдары құрылыс министрі ретінде іскерлік, үлкен ұйымдас-тырушылық қабілет танытып еді.

Қазақстан — жастар республикасы. Мұнда тұратын халықтың жартысынан көбі 35 жасқа дейінгілер. Республика экономикасының, ғылымы мен мәдениетінің күллі қалыптасу тарихы комсомолдар мен жастардың даңқты істерімен тікелей байланысты. Оны осы жолдардың авторы өз тәжірибесінен дәлел келтіре алады. Сол дәстүрді жалғастыра отырып Қазақстан лениншіл коммунистік жастар одағының Орталық Комитеті ұлан-ғайыр жұмыстар жүргізді. Республика жастарының жалынды жетекшілері Қуаныш Сұлтанов, Серік Әбдірахмановтың іскер басшылығын замандастары орынды мақтан етеді. Қазақстан жастарына, сондай-ақ кадр мәселелеріне қатысты аса маңызды талай проблемаларды шешуге белсене араласып, құнды ұсыныстар жасап отырды. Қазақстан әйелдерінің тамаша істерін қашанда ілтипатпен еске алып отырамын. Әуелі ауданда, кейін Орал обкомында хатшы боп істеген, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумы төрағасының орынбасары, сосын ұзақ жылдар бойы республика Әлеуметтік қамсыздандыру министрі болған инженер З. С. Омарованың елге сіңірген еңбектері аз емес.

Ірі өндіріс ошақтарында өздерінің білімін, іскерлігін көрсеткен, яғни сыннан өткен өндіріс қолбасшылары — Мәуленкүлов, Құленов, Қобдаберген, Ізбасханов, Ақбиев, Жақсыбаев, Садықов, Тәкежанов, Ұрымов, Ешпанов, Немешев, Симаков, Вартанян, Гребенюк және басқалардың ісі кейінгі жастарға үлкен өнеге. Республика мұнай өнеркәсібін өркендетуге инженер С. Өтебаевтың, Қарағанды көмір бассейнінің қанат жаюына инженер Серғазиннің, жас кадрларды тәрбиелеу ісінде Қарағанды политехникалық институтының ректоры

болған Қазақ КСР ҒА академигі А. Сағыновтың қосқан үлестері қомақты.

Әлбетте, уақыт озған сайын ел таныған бар азаматтың есімін жадында сақтау мүмкін емес екен. Сондықтан мен неге ұмыт қалдым екен деген өкпе болса, ағайын, алдын ала ғафу өтінемін. Мен бір өзі күллі ел мақтан етіп оқыр дастанға лайық, азаматтармен істес болдым. Олардың азаматтық келбеті, ұмытылмас істері өмірмен, халықпен бірге жасайды. Халыққа жасаған қалтқысыз еңбектің бір кереметі де осында.

Күріш арқасында күрмек су ішеді деген рас. Жауапты жұмыстарға тағайындау барысында қателік болмай қалған жоқ. Республикалық және облыстық партия, кеңес органдарының басшылары арасында аузы епті болғанымен, бұтынан борсық өткізген қулар, қара басының қамын жеп, бүйенін майлағандар, мансаптың буына пісіп, елдің қамын, шаруа жайын ұмытқандар болды. Біздің өмірімізде нартәуекелге бел байлап, батыл шешімдер жасайтын, қажет десеңіз, аса күрделі әрі жауапты істерге бас тігуге баратын тұстар аз кездеспейді. Сондай кездерде әлгі адамдар аузына құм құйылғандай, шықпа жаным шықпа деп үнсіз отырып, әліптің артын күтеді, ең әрісі бөгелектеген аттай бас изеп, не айтсаң да “ләппай” деуден тайынбайтын. Кеш те болса көз жетті, ол адамдар жан ауыртып жұмыс істеуге, бас қатырып ұзақ ойлауға жоқ. Бітеу жара сияқты. Оларды үя бөріктеу жандар еді деп, сыпайылап айтқаннан гөрі, қалбырға салған сынаптай еді деу лайық. Ұстатпайды. Тасбақаның аузынан шоп алады. Өз пікірі жоқ, өзгенің ойын малданудан тайынбайды. Өзінен жоғарыға бетегеден биік, жусаннан аласа. Ал төмендегілердің табанын тіліп, тұз құюға бар. Және ондайлардың аузы салулы келеді. Жоғары дәрежелі қызметте жүріп, сыпыраның ішінде отырады. Шен алып, шекпен киюден кенде қалмайды. Сондай адамдардың жұлдызы жанған өкілдері О. С. Мирошхин мен С. Мұқашев.

Кадрларды басшылық жұмыстарға ұсынарда олардың іскерлік және адамгершілік қасиеттері барынша сараланып, жете зерделене бермеді. Соның біразы Орталық Комитеттің бюросында менімен ұзақ уақыт қызметтес болды. Былайша айтқанда, кемедегінің жаны бір дегендей, жұмыс істедік. Соған карамастан мен қалай зейнетті демалысқа шықтым, солай олар өткен күндерден іргесін аулақ салып, аттанға ұран қосты. Қорыққанға қос

көрінді ме, әлде бәлесі тиеді деді ме, бұған дейінгіні қосыла қаралады. Олар екі таудың шүйгінін аңсаған киіктің аш қалатынын білмеді. Бәрінен де халық су алған қайнарға тас лақтырды, одан әріде талай ұрпақ сусындайтынын түсінбеді. Өз мақсаттарына жетуі үшін аққа кара жағудан тайынбады, бұған дейін істелгендерді түгелдей жоққа шығаруға тырысып, сыңаржақ бағалауға дейін барды, кем-кетікке келгенде түймедейді түйедей етіп көрсетуге ұмтылды. Менің халық алдындағы аздықөпті қызметімді сынаған кезде ол адамдар мені өңі түгілі түсінде көрмеген кісідей сыңай байқатты. “Қоғамдық пікір” тудыру үшін өткенді додаға салып, бөрі тиген қойдай қылды, өткеннің арбасы алысқа бармайды деп ұқты, бірақ сол арбаның кешегі иелерінің бірі өздері екендерін естен шығарып алған еді. Ондай адамдар туралы Лев Толстой: “Барлық уақытта сүттен ақ, судан таза болғысы келетін пенделер — ең қорқынышты адамдар. Олар өздерін күнәдан пәк қып көрсету үшін жазықсыз жандарды, әулие-әмбиені, тіпті күдайдың өзін жазғырудан тайынбайды” деген екен. Шынтуайтына келгенде, олар обал, сауап дегенді білмейді.

Солардың бірі З. Камалиденов еді. Сөзіне карауыл қоятын жігіт. Айтқаны ісіне сәйкес келмейді. Қазақ: “Атқа отырса атасын да танымайды” деп осындайларды айтқан. Олардың алған беттен қайтпас табандылығы, кемшілікке ымырасыздығы көрер көзге ғана. Камалиденов Орталық Комитеттің хатшысы ретінде республикада идеологиялық және тәрбие жұмыстарын жақсартуға қатысты бірде-бір ұсыныс жасамай-ақ кетті. Оның айналып келіп айта беретін бар шаруасы — біреуді орнынан алып, орнына қоюмен шектелетін. Және оның көбісі біздің зиялыларымыздың бетке шығар қаймақтары болатын. Жасыратыны жоқ, мен оның талаптарын қолдаған емеспін. Мен зейнетті демалысқа қалай кеттім, Камалиденов солай өз дегенін түгелге жуық жүзеге асырды. Ол жайында кейін кеңірек тоқталамын.

Камалиденовтың ұртын алып, мұртына жалғап жүргенін жұртшылық бірден білді, ол “денсаулығына байланысты” жұмыстан босатылып, 52 жасында “зейнетті” демалысқа шығарылды.

М. Меңдібаевты жауапты қызметке жоғарылатуымыз, оны толық мойындаймын, Орталық Комитет бюросының өрескел қате шешімі болды. Ол біраз уақыт Алматы об-

лыстық партия комитетінің бірінші хатшысы боп істеді, алайда облыстық және астананың экономикалық өркендеуіне іс жүзінде ешқандай үлес қосқан жоқ. Қайта керісінше боп шықты. Облыс бұрынғы қол жеткізген көрсеткіштерінен көре көзге айырыла бастады. Экономикасы күрт төмендеп кетті. Ол, негізінен кадрларды бүйе тигендей етті. Қырына алғандарын шетінен қызметтен қуып, көбісінің үстінен қылмысты іс қозғатты. Сөйтіп, талай адал коммунистер әпербақан хатшының “сойылына жығылды”. Жалпы, жаралау оңай, ал жараны жазу қиын. Жөн-жосықсыз жапа шеккендердің азаматтық құқы қайтарылды. Бірақ азаматтардың сағы сынды, рухы түсті. Мысқалдап жинаған абыройын айрандай төкті. Ел-жұрт алдында жерге қаратты, бала-шағасының алдында беделін түсірді. Сол жүрек сыздатқан жылдардың өтеуін немен қайтарғандаймыз. Асығыс шешім, ағат қадам адамдарға қанша қиянат, қандай қасірет әкелді. Ұрандап бастап, ұрда-жық шешімдерден ел зардап шегіп жатады, соны ойлай бермейміз. Меңдібаев басшылық жасаған кезенді жұрт “кіші 37-і” деуі, сірә, тегін емес. Ал, оны Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы етіп сайлау одан да сорақы қателік болды. Ол, әрине, мен зейнетті демалысқа кеткеннен кейінгі “жаңалық” екенін еске сала кеткім келеді. Орталық Комитеттің бюросы Меңдібаевтың шілдеде мұз қатыратын мінезін, жауапты партиялық міндетті алып жүруге қабілетсіз екенін тез түсініп, екінші хатшылықтан босатты.

Танауын көтерген тасқа соғылар деген осы болар, сірә.

XXXIX

Партия жұмысында жоғары да жауапты қызметте жүріп, оны оқырман дұрыс түсінер деп ойлаймын, ешқашан осыншалықты ұлан-байтақ жері бар, байлығы бастан асатын және даңқы жер жарып тұрған Қазақстанды, оның көп ұлтты халқын жалғыз билейін дегенді ойлап та көрген емеспін және ондай жеңіл ойға өзімді жіберген де емеспін. Шүкір, шыққан тауым биік болды. Омырауға таққаным да бір басыма жетерлік еді. Атақ та алысқа кетті. Ел ішіндегі абыройым да баршы-

лық тұғын. Соған қарамастан, табыстан бас айналған жоқ. Тұла бойымдағы бар қасиетті сақтап қалуға тырыстым. Күнделікті өмірде де, жұмыста да сол үш қасиетке арқа сүйедім. Олар — қарапайымдылық, адалдық, табандылық. Екі нәрсені, “Ақылдан сабыр артық, теңдесі жоқ байлық — қанағат” деген шығыс даналығын жадымда ұстадым. Қандай жағдай болмасын, сабыр сақтап, мейлінше қайырымды болуға ұмтылдым. Ал, шектен тыс жұмсақтық пен ақ жүректік талай басыма таяқ боп тиді.

Партия мен халықтың маған зор жауапкершілік жүктеп отырғанын және Қазақстанның өндіргіш күшін көтеруде, халықтың тұрмысын жақсартуда тиісті ұйымдастырушылық, орындаушылық қарымтасы болады деп, сеніммен күтетінін мен әрдайым терең сезінетін едім. Бұл міндеттерді ойдағыдай шешу үшін партия маған: билік, күк және міндет берді. Осы үшеуі батыл қадамдар жасауға, өз борышымды адал да абыройлы атқаруға бекем бел байлатты. Бұған дейін де айтқанмын және әлі де қайталап айтамын: мен үшін партия сенімінен, халқымның сенімінен асқан бақыт жоқ. Қандай қиындықтар кезікпесін, қайыспауға, мойымауға тырысып, ел сенімін ақтауға міндетті болдым.

Менің алға қойған ең басты мақсатым — адамдарға жанашыр болу, қол ұшын беру. Мен бірде-бір адамның, мейлі ол кім болсын, қай ұлттан болмасын, меселін қайтарып көрген емеспін. Үміттің аяқ асты болғанынан артық қорлық жоқ. Жердің үстімен келіп, астымен қайтқаннан асқан азап болмайды. Жақсылығынды адамға жаса, сол үшін жаса, сол үшін елдің сенген тізгінін ұстап отырсың. Күнде жұмысқа келе жатқанда осы ой жетелеп кеп табалдырықтан аттаттыратын. Әлбетте, әрбір жеке істі өзім қарап, ұңғыл-шұңғылына барушы едім десем, адам алдында да, құдай алдында да күнәһар боламын. Ондай өтініш, шағым, талап-тілек жүздеп саналатын, бір қолды екі етсең де түгел танысып шығу мүмкін емес. Мен аппараттағы адамдарға кәміл сенетінмін, шектен тыс сол сенімді басқаша қабылдап алатындар да төбе көрсетіп қалатын. Олар күдік тудырмастай ақпарат хабарлар мен құжаттарды алдына әкеліп қойғанда сенбеске іләжің қалмайтын. Бұл — бір. Сосын көптеген арыз-шағымдар бойынша Орталық Комитеттің бюросы, хатшылар алқасы, партиялық комиссия, сөз жоқ, әл-қадірінше әділ шешімдер қабылдап жатады.

Маған келіп түскен хаттарға қарағанда, ол адамдар әлі күнге дейін оны ұмыта қоймапты.

Алып-қашпа сөзде ауыздық болмайды. Сондықтан көрпе астынан ши жүгіртіп отыратын өсекшілер мен асынды ішіп, бөстегінді тіліп кететін арызқойларды суқаным сүймейді. Арқасынан аяз өткен кісілер түсінеді. Ондайларға кешіріммен қарауға болмайтын.

Су төгілмес жорға да сүрінеді ғой. Мінсіз едім демеймін. Мен де ет пен сүйектен жаралғам. Бірақ барлық мәселеге әділ төреші болуға, таразы басын тең ұстауға тырыстым. Жан баласына “сен” деп жекіріп иә дауыс көтеріп көрген емеспін. Үлкенге ізетпен, кішіге құрметпен қарадым. Аз сөйлеп, көп тыңдау әдетім. Әсіресе, алдыңа мұң-мұқтажын айтуға келген жанды түгел тыңдап алып, істің байыбына барып, әңгімені шиыратын едім. Және осыған сабақтас бір мәселе — аса ірі әрі күрделі мәселелерді шешуге келгенде асықпайтынмын. Көмекшілеріме: “Мына қағаз жата тұрсын. Ертең бұдан да ақылдырақ болады” дейтінмін. Оған дейін өзің де он ойланып, мың толғанасың. Асықпай, ақылға салып шешкен іс баянды болмақ.

Даналық халықта. Олардың ортасында жиі болып, айтар тілегіне, қоятын талабына құлақ ассаң, өзінді өмір мектебінен дәріс алып қайтқандай сезінесің. Жұмысшылармен, ғылыми қызметкерлермен, өнер мен әдебиет қайраткерлерімен, сонымен бірге партия, кеңес қызметкерлерімен әрбір жүздесуім осындай ой қоржынын арқалатып қайтаратын.

Бұған дейін шет жағалап айтып өттім. Жыл сайын Қазақстанның барлық облыстарын аралаған сапарда өнеркәсіп кәсіпорындарының, құрылыс ұйымдарының, совхоздардың, ғылыми мекемелердің ұжымдарымен кездескен сайын, олардың тұрмысымен танысқан сайын, біз қайда кетіп бара жатырмыз, олжамыз қайсы, олқылықтарымыз неде дегенді саралауға, сабақты түйіндер жасауға мүмкіндік алатынмын. Сол сапарларда медициналық мекемелерде, ғылыми-зерттеу институттарында, оқу орындарында болуды естен шығарған емен. Дүкендерге соқпай, базарларды араламай кетпейтін едім. Республиканың бірінші басшысы келе жатқанда ондағылар өздерінің жерге қарап қалмас қамын мықтап ойлай білетін және дүкендерге самсатып қоюға ұмтылатын. Оны білмейді емессің, көзің де көріп тұр, көңілің де жетіп тұр. Ақиқатын адамдардан сұрайсың. Бұлтаққа

салмайды. Тура айтады. Сөйтіп кемшілік сырын іздейсің. Өзің қай жерден кемшілік жібергеніңді білесің. Ойлана жүресің. Сол арқылы республика тынысын танысын.

Қай шаруаны қолға алмайын, аяғына дейін жеткізу және айтқан уақытында орындау бала жастан сүйекке сіңген әдет еді. Мемлекеттік деңгейдегі маңызды шаралар қай күнге, қай сағатқа белгіленсе, сол уақытта өткізетінімін. Бүгін істелетін жұмыс ешқашан ертеңге қалып көрген емес.

Шаруашылық, ғылым, мемлекеттік және партиялық жұмыста мол тәжірибе жинақтаған маған біздің еліміздің көрнекті партия және мемлекет қайраткерлерімен бірге қызметтес болу, жүздесіп, сұхбат құру әрі жеңіл, әрі қызықты еді. Өзіңдегі барды өзгемен бөлісудің, өзгеден өзіңнің үйрене жүргенің қандай ганибет. Білсем деген талап қай жастағы, қандай дәрежедегі адамға таптырмас қасиет. Өткен жылдар менің өмірімде ұмытылмас іздер қалдырды. Ол республика экономикасын, ғылымы мен мәдениетін өркендетуде сан алуан әрі күрделі мәселелерді шешкен қиын да қызықты жылдар еді. Қазақстанды Одақтан бөліп қараған емеспіз, бүкіл ел мүддесі тұрғысынан, біртұтас ортақ жоспар бойынша қанат жайды. Барлық республикалармен шаруашылық байланыста өркендеу халықтар арасындағы достықты одан әрі нығайта түсуге мүмкіндік берді. Ұлттық саясатты дұрыс жүзеге асыру Қазақстан экономикасының, оның ғылымы мен мәдениетінің бірқалыпты дамуы үшін бар жағдайды туғызды.

Менің қызметім — партия ұйымын Скворцов, Борков, Шаяхметов, Пономаренко, Брежнев, Яковлев, Беляев, Юсупов басқарған жылдармен тұспа-тұс келді. Бұлардың қай-қайсысы да белгілі бір іздер қалдырды. Олардың қызметінде “па, шіркін-ай!” дейтін де, “қап, өттеген-ай!” дейтін де сәттер болды. Мен өзімнің осындай ауыр да абыройлы жолдардан өткенім үшін де тағдырға ризамын.

• • •

1986 жылы жиын-терін бітісімен Зухра Шәріпқызы екеуміз Кисловодскіге демалуға кеттік.

Біз демалып жатқан кезде Саяси Бюро еліміздің 1987 жылғы халық шаруашылығын өркендету жоспарын қарады. Мұндай жағдайда, әдетте, Саяси Бюро мүшелері

түгел қатысатын. Тіпті олар демалыста, болмаса жол сапарда жүрсе де жоспар талқылауға міндетті түрде шақырылатын. Маған, осылай дегенім дұрысырақ шығар, белгісіз себептермен бұл мәжіліске қатысудың сәті түспеді.

Мәскеуде өткен салтанатты жиында баяндамашы Лигачев Қазақстанның өндірісте және астық дайындаудағы табыстары туралы тіс жармайды. Республика диқандары көптен күткен миллиард пұт астық бермегендей оны айналып өтіпті. Тек Қостанай мен Көкшетау облыстары жоспарын орындағанын ғана ауызға алған. Онда да бұл табысқа олар М. Горбачев болып қайтқаннан кейін қол жеткізіп отыр деген емеурін білдіреді.

Орталық басылымдар көпе-көрінеу үнсіз қалды. Әшейінде ауыз жаппайтын, тойда өлең таппайтынның кебі келді. Экономикадағы, мәдениетіміздегі көптеген игі істеріміз туралы, республика еңбекшілерінің әлауқатының өсуі жөнінде, халық шаруашылығы жоспарының қалай орындалып жатқаны жайында иманды ауыздары сылп етсе қане. Әлбетте, мұның бәрі тегіннен-тегін емес еді. “Үнсіз іштен шалуда” үлкен мән жатқан. Алтын жағаның сөгілгенін айтпай-ақ түсінгенмін. Мұның өзі бұған дейін де зейнетті демалысқа кетуге кезеніп жүрген ойымды біржола нықтап берді. Оның үстіне, жас болса келді. Жетпіс — мәр шағың, одан өтіп, 75-ке толғанмын. Оның 42 жылын Министрлер Кеңесі мен Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінде істеген екенмін. Білген кісіге шүкіршілік жасағандай тіршілік еді.

Қараша айының екінші жартысында КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессиясы өтіп, соған қатыстым. Горбачевпен кездесіп, екеуміз ұзақ отырып әңгімелестік. Қалай бастап, не айтуды өмір үйретті ғой. Барымызды асырмай, жоғымызды жасырмай алдына жайдым. Шешімін күткен проблемалар да жетіп артылатын. Оның да көбесін сөктім. Ал, айран сұрай келген кісі, сірә, шелегін жасырмаса керек. Өкпемді де айттым. Горбачевтен шыққан кезде зейнетті демалысқа кетуге біржола бел байладым. Кейінгі бір сөйлескенімде өз шешімімді айтып ем: “Әзір тұра тұрсаңызшы. Тым болмаса Үндістанға барып қайтайын. Сосын шеше жатармыз” деп жылы жауып қойды. Ол қайтып оралған бойда мен Мәскеуге ұштым. Одан арғы жағы өздеріңізге аян. Ал, ол екеуміздің арамыз қалай болғанын бұған дейінгі тарауларда таратып

айттым ғой деймін. Тек оған қосарым: Горбачев маған әрдайым жақсы әсер қалдыратын. КОКП Орталық Комитетінің хатшылығына, Саяси Бюро мүшелігіне сайланғанда да арамыз майлы қасықтай болатын. Мен 70-ке толғанда 1982 жылы Саяси Бюро мүшелерінің құттықтауының сыртында өз атынан мынадай телеграмма жолдағаны бар:

“Қымбатты Дінмұхамед Ахметұлы!

Зор құрметті сезіммен және шын жүректен Сізді жетпіс жасқа толуыңызбен және Отанымыздың жаңа тамаша наградасымен құттықтаймын!

Бүгін Сізге асқан ұйымдастарушы және басшы екеніңізді, біздің партиямыз бен халқымыздың мүддесі жолында адал да шексіз беріліп қызмет етудің үлгісін көрсетіп отырғаныңызды әділетті түрде және бар дауыспен жар сала айтқым келеді. Қазақстан экономикасы мен мәдениетінің зор жетістіктері және гүлдене түсуі соның дәлелі. Қазақстанның миллиард пұт астығы республика жағдайында КОКП-ның аграрлық саясатының, Леонид Ильичтің ақыл-кеңестері мен нұсқауларының қалай көзін тауып, табандылықпен және шығармашылықпен жүзеге асырылып жатқандығының жарқын көрінісі.

Сізге, қымбатты Дінмұхамед Ахметұлы, шын жүректен жақсы денсаулық пен бақыт, КОКП XXVI съезінің шешімдерін орындауда жаңа шығармашылық күш-қайрат және зор табыс тілеймін.

Қолыңызды қатты қысып, күшақтап сүйемін.
М. Горбачев”.

Ісің оңалғанша, итіңе қол арта түр деген осы. Әйтпесе, арамыздан ала мысық өтіп кете қоярлықтай үш-төрт жылдың көлемінде ешнәрсе бола қойған жоқ. Қараптан-қарап жүріп нілдей бұзылды. Сірә, Мәскеуге Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің “екіжүзді” бюро мүшелерінің тарапынан “хан” сыртынан жұдырық көрсетулер болмай қалмаса керек. Бір кебісті бір кебіске сұқпаса, қазақ қарап отыра ала ма?

Горбачевке кісі өкпелеп болмайды. Неге дейсіз ғой?

КСРО Министрлер Кеңесінің төрағасы кезінде Н. И. Рыжков ол не айтса, соны бұлжытпай орындап отырды. Әсіресе экономикалық саясатта Горбачев тізгінді қалай бұрғысы келсе, божы ұстаған Николай Иванович солай тартты. Яғни үкімет не істесе де президентпен келісіп барып, соның шешімімен іске асыруға тырысты. Алайда,

елдегі жағдай күрт өзгеріп, жалпақ жұртқа жария етілген жоспар жарамсыз боп шықты. Бұған кім жауап беруге тиіс? Қалай болғанда да біреу халық алдында “алша мойным талша” деу керек қой. Ол кім? Жеменге келгенде, бар кінәні Н. Рыжковке итере салды. Онсызда ері мойнына кетіп отырған ел аясын ба, тұстан келіп, түте-түтесін шығарды. Айтылмаған сөз, таңылмаған кінә қалмады. Сөйтіп, айран ішкен құтылып, шелек жалаған тұтылды. Президент не көрсе де премьер-министрмен бірге көріп, жауапкершілікті тең көтеру керек еді. Бірақ Михаил Сергеевич беделден айырылғанша, бел омыртқам қайырылсын деп, қайқайып шыға келді. Үкіметті жерден алып, жерге салып жатқанда да ол ләм-мим демеді. Осының өзі-ақ М. Горбачевтің жатып атары мен принципсіздігін көрсетеді.

Горбачев командасын түгел жаңартты. Қайта құру ісін бірге бастаған өзінің бар жақтастарын біртіндеп біртіндеп жылыстатып жіберді. Жөн-жосықсыз басшылық құрамды тазарту, өмірдің өзі көрсеткендей, бүкіл елді ұлттық апатқа апарып соқтырды. Горбачевтің ең жақын серіктері — Шевернадзе, Яковлев, Шаталин, Петраков және басқалары әр түрлі себептермен іргесін аулақ салды. Біздің ойымызша, олардың сырт айналуының басты себебі — Михаил Сергеевичтің ішкі саясатты жүргізудегі принципсіздігі, тайғанақтығы яки табанының бүрі жоқтығы, қысқа күнде қырық құбылатын жаңсақ байламдары.

Ол өзінің партиялас жолдастарының көбімен әрі тез, әрі өкінішсіз-ақ қоштасты. Қатарынан бірнеше жыл жұп жазбай, ескегін бірге есіскен Е. Лигачев қайықтан қалай түсіп қалғанын білмей дал. Оны көптеген газеттер, радио мен теледидар сан-саққа жүгіртіп, асауға құрық салғандай шыңғыртты. Тіпті өлі жараның бетін тырнап, былық-шылыққа шатыстырып бақса да Горбачев шүйдесін көрсеткен күйі безеріп отырып алды. Бұл күл болмасаң, бұл бол дегеннің белгісі еді.

Горбачевтің тарапынан дәп осындай ішмерездікті мен де бастан кештім. Жалған арызды желеу етіп, КОКП Орталық Комитетінің құрамынан шығарды. Еңбегінді бұлдамайсың ғой. Бірақ адамгершілік жолдан жығылмаған жөн еді. Ұзақ жылғы қызметімді біле тұрып (тым болмаса жоғарыда келтірілген телеграмманы еске түсірелік), Горбачев менің атыма бір ауыз жылы сөз айтуға жарамады. Керісінше, кетер қызды керіп қал

дегендей, зейнетті демалысқа шыққан бойда көрінгенге аузына келгенді құсуға жол ашып берді. Балақтағы бит басқа шықты. “Тас түссе талайынан” деген, көңіл жүдеп, жаным жадап мен қалдым. Қазір соның бәрі сап тыйылды. Өтіріктің өрісі тар деген осы. Лағып сөйлегендердің айтқандары далада қалды. Халық ақтың қайсы, қараның қайсы екенін ажыратып, орын-орнына қойды. Шындық жеңді! Сол үшін де, айналайын халқыма ризамын. Су ішсем де, суан ішсем де халқыммен бірге болғаным бақыттымын!

1986 жылы желтоқсанның 11-і күнгі Саяси Бюроның мәжілісінде зейнетті демалысқа шығуыма байланысты мені қызметтен босату туралы шешім қабылдады. Ал, желтоқсанның он алтысында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумы болды. Оны өзім ашып, КОКП Орталық Комитетінің хатшысы Г. Разумовскийге сөз бердім. Ол менің зейнетті демалысқа шығуыма байланысты Саяси Бюроның шешімін оқып беріп, маған тілегін айтып, ыстық ықыласын білдірді. Орталық Комитеттің бірінші хатшылығына Г. Колбинді сайлады. Пленум жұмысының соңына қарай мен оған қатысушыларға бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып істеген жұмыстары үшін, өз алғыс-сезімді жеткізіп, табыс тіледім. Орталық Комитеттің мүшелері құрмет көрсетіп, мені ду қол шапалақтау үстінде шығарып салды. Разумовский Пионерлер сарайын (қазіргі Оқушылар сарайы), В. И. Ленин атындағы сарайды (қазіргі Республика сарайы), халық шаруашылығы жетістіктері көрмесін аралады. Уақыттың тапшылығына байланысты көрменің бас павильонын көруге ғана мұршасы келді. Сағат бірде Мәскеуге ұшып кетті. Орталық Комитеттің хатшысы кеткен соң, Разумовскийді шығарып салуға аэропортқа келген Орталық Комитеттің бюро мүшелерімен түгел қоштасып, үйге қайттым.

Желтоқсанның он жетісі күні сағат 11-ге қарай маған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы О. С. Мирошхин телефон соқты. Орталық Комитетке келуімді өтінді.

— Жайшылық па? Мен зейнетті демалыстамын ғой,— деп едім, ол:

— Алаңға бір топ жастар жиналды. Олар кеше өткен Орталық Комитеттің пленумының шешімін дұрыс-бұрыстығын білгісі келеді. Талабы сол. Жиналғандардың

алдында сөйлеп, істің мән-жайын түсіндіріп берсеңіз дұрыс болар еді,— деп жауап берді.

— Жақсы,— деп және мынаны сұрадым.— Колбин келісе ме бұған?

Мирошхин телефон тұтқасын Колбинге берді. Ол Орталық Комитетке келіп, жастар алдында сөйлеуімді өтінді. Мен келісімді бердім. Табан астынан жиналып, айтқан жерге бардым. Бірінші хатшының кабинетіне кірсем, Бюро мүшелері түгел жиналып, алаңға жиналғандарға не істеу керектігін ақылдасып отыр екен. Колбин екі адамға: Назарбаев пен Камалиденовке жастар алдында сөйлеуді ұсынды. Маған сіз былай етсеңіз қайтеді деген тапсырма болмады. Колбиннің кабинетінде бақандай екі сағат, тіпті одан асық уақыт тапжылмай отырдым. Басын аша кетейін, менің сөз сөйлеуім туралы әңгіме көтерілген жоқ. Сосын Колбин Мәскеумен байланысып, әлдекіммен сөйлесе бастады. Әңгімесіне кедергі болмайық деп, Мирошхиннен басқамыз сыртқа шығып кеттік. Араға аз-кем уақыт салып, Колбин барлық бюро мүшелерін жинап, оларға қосып мені де шақырды. Кірген бойда ол маған:

— Сіз боссыз, дем ала беріңіз. Біз өзіміз-ақ тиісті шара қолданып, тәртіпке келтіреміз,— деді.

Мен шығар алдында Мирошхиннен:

— Не үшін шақыртты, неге сөйлетпедіңіздер?— деп сұрадым.

Ол былай деп жауап берді:

— Ақылдаса келіп, сізге алаңға шығып сөйлеуіңіздің қажеті бола қоймас деп шештік.

1987 жылы маусым айында Мәскеуде өткен КОКП Орталық Комитетінің пленумында маған алаңға шығып, сөз сөйлеуге рұқсат етпегенін Мирошхин тағы да растады.

Күндізгі сағат бірден аса Орталық Комитеттен оралдым. Дәл сол кезде Горбачев телефон шалып:

— Жастардың бұлай алаңға шығуын немен түсіндіруге болады?— деп сұрады.

— Қазір республика басшылары Орталық Комитетке жиналып, кеңесіп жатыр,— дедім.— Олар сізге баяндайтын болар.

— Бұны кімдер ұйымдастыруы мүмкін?

— Маған ұйымдастырушылар белгісіз.

— Жақсы, біз реттеп, шара қолданамыз. Тәртіп орнатамыз.

Горбачевтің соңғы сөзі осы. Ал, белгілі ақын Мұхтар Шахановтың комиссиясының деректері бойынша 1986 жылы 17-желтоқсанда жастарды ұрып-соғу тәулік соңына қарай басталып, ол желтоқсанның 18-і күні де жалғасқан.

Әйтсе де арада біраз уақыт өткен соң Колбин сөз сөйлеген жерінде аузы-басы қисаймай мені алаңға жиналғандар алдында сөйлеуден үзілді-кесілді бас тартты деп, айыптаумен болды. Сөз жоқ, шыбығы шырпылмай, қылауына қыл түспей тұрған адам бет-аузы бүлк етпестен өтірік айтады деп кім ойласын, ол Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің барлық мүшелерін, күллі коммунистерді және республика еңбекшілерін түгел иландыруға ұмтылды. Сөйтіп, оның мені жамандаған жалған сөзі ұзын елдің үйіріне, қысқа елдің қиырына кетті. Ел алдындағы менің беделімді түсіру арқылы өз ұпайын түгендеуге ұмтылды. Қара қылды қақ жарған әділ болып көрінудің адам айтқысыз қитұрқыларына барды. Ең бастысы, аңқау елге арамза молдадан бетер жұртшылықты адастырып бақты. Бірақ уақыт кімнің кім екенін көрсетіп берді. Кейін анық көз жеткізгеніміздей, Алматыдағы желтоқсан оқиғасы ешкімнің арандатуынсыз болған және одан ұлтшылдық ауылы алыс жатыр еді. Мен имандай сенетін бір жай — жастар Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына республикада жан баласына белгісіз және беделі шамалы біреудің сайлануына қарсы шықты, одан басқа зәредей бөтен ой болған жоқ оларда.

Менің естуімше, республиканың бірде-бір басшысы алаңға шыққан жастарға пленумның мән-жайын дұрыстап түсіндіріп бере алмаған. Оның орнына олар “мүздай қаруланған” милицияны, әскерді қарсы қойып, жиналғандарды аяусыз жазалаған. Қаншама студенттер мен жұмысшылар жазықсыз жапа шекті. Қазақстан комсомолы Орталық Комитетінің мәліметіне қарағанда, оқиғаға қатысқаны үшін немесе оларды қолдағаны үшін бірнеше мыңдаған студенттер оқу орындарынан шығарылған, көбісі оқуды тастап кеткен. Комсомолдар мен коммунистердің қалың тобына жазалау сипатындағы шаралар қолданылған.

Енді бәрі алақанға салғандай, жағдайды бақылап, тәртіпке келтіру міндеті жүктелген жауапты адамдардың шалағайлығынан халық осындай қасіретке душар болды. Қыршын жастардың төгілген қаны үшін, он екіде бір

гүлі ашылмаған жүздеген қыздар мен жігіттерді жазықсыздан-жазықсыз соққыға жығып, тұтқындалғаны үшін кім жауап беруге тиіс? Бұл сұрау белгісін талай адамның тұсына баттитып қоюға болады. Әңгіме мынада: “мүздай қаруланған” милицияны қаптал деген кім, әскерді төк деген кім, қақаған аязды күні су шаш деген кім, адам түгілі арыстанға шапқандай қабаған иттерге талат деген кім, жүзі айбалтадан бетер саперлік күректермен бет-жүзіне қарамай сабаңдар деген кім?.. Кім осының бәріне әмір берген, кім жоқ жерден ылаң салып, айбарын асырғысы келген? Әрине, төменнен емес, жоғарыдан екені және даусыз. Бірақ ол кім? Гәп осында. Сол “күнаһарларды” Орталық Комитеттің Колбин бастаған басшылары жатпай-тұрмай шырақ алып іздеді, жайдан-жай іздеген жоқ, бар кінәні соған аударып салып, өздері жауапкершіліктен дін аман құтылып кеткісі келді.

Ешқандай қатысым болмағанына қарамастан “Алматы оқиғасын” басты ұйымдастырушылардың бірі деп мені нысанаға алды. Түп етектен шап беріп ұстаудың не бір айла-шарғысы жасалды. Алақанына түкіріп қойып “Әп, бәлем, қолға бір түсерсің” деп, емексігендердің бірі Колбиннің өзі. Оқиғаның өршіп, осыншалықты белең алуына ең басты себеп Қонаевтың алаңға барып, жастар алдында сөйлемеуінен дегенге иек артумен болды. Жиналыс сайын қайталауының бір сыры осында еді. Тек бұл ғана емес, республика партия ұйымының өмірінде орын алған қандай келеңсіз құбылыс болса, соның бәрін жиып-теріп әкеп, тек менің соқа басыма үйіп-төуге тырысты. Бір ши шықса, тап осы жерден шығар деп үміттенді.

Жоғарыда айтқанымдай, 11-желтоқсанда Саяси Бюро менің зейнетті демалысқа кетуім туралы шешім қабылдады. Дәл осы күндері мен Алматыда едім. Соған қарамастан Колбин өтірікті шындай, шынды күдай ұрғандай ғып бөспесі бар ма. Оның айтуына қарағанда, мен Саяси Бюродан Қазақстанға қалайда Орталық Комитеттің бірінші хатшылығына ұлты орыс адамды ұсынуды және оны тек республикадан тысқары жерден алып баруды сұраппын. Бұл мүлде шындыққа жанаспайды. Колбиннің кезекті өтіріктерінің бірі. Оны Гейдар Әлиев “Комсомольская правда” газетіне берген сұхбатында толық растап берді. 1987 жылдың басында КОКП Орталық Комитетінің пленумы өтті. Оған мен қатысқаным жоқ, әйтсе де зейнетті демалысқа шығуыма байланысты

Саяси Бюро мүшесі міндетінен босату туралы шешім қабылданды. Келесі, маусым айындағы пленумда Горбачевқа түскен біржақты және ақылға қонбайтын жөнсіз айыптаулардан кейін мен КОКП Орталық Комитетінің құрамынан шығарылдым. Ал, бізде қалай болды дейсіз ғой? Колбин бастаған топ барын салды. Шала байлап жібермей көңілдері көншімеді. Пленум шешіміне: Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы боп істеген кездегі елеулі кемшіліктері үшін Орталық Комитеттің құрамынан шығарылсын деп көрсетті. Онысына да мақұл. Ұзындағы өшін, қысқадағы кегін қайтарсын-ақ. Бірақ, олар мұнымен де тынбады. КОКП Орталық Комитетінің атышулы: “Қазақ республикалық партия ұйымының еңбекшілерге интернационалдық және патриоттық тәрбие беру жұмысы туралы” қаулысын бетке ұстап, ілік табар жерге түгел жармасты. Менің қызметімде ішартушылықтың өркен жайғаны, ұжымдық шешімнің болмағаны, сыбайластықтың орныққаны айтылады. Төңірегіне кіл қызмет бабын теріс пайдаланған әлдекімдерді жинап алған деп кінәлады.

Аталмыш қаулы қалай қабылданды? Оның кім дайындағанында емес, тіпті қалай әзірленгенінде емес, әңгіме — қаулыға тайға таңба басқандай ғып жазылған кемшіліктердің орын алғаны рас па, рас болса, себебі неге дегенді неге сұрамайды? Неге айыпталушыны айналып өтеді? Адам хұқы жөнінде ауымыз көпіріп айтқанда желдей есіп, ешкімге дес бермейміз. Ал, кісі тағдыры таразыға, халық талқысына түскелі жатқанда оны аттап өтіп, ойына не келсе, соны жазады. Басқасын былай қойғанда адамгершілік жолы неге аяқ асты болады? Мен кара басымды арашалағалы айтып отырғаным жоқ, қалың елдің көшін бастаған азамат ретінде “мынау қалай?” дегенді сұрау жөн емес пе еді. Тіпті мен кінәлі-ақ болайын, бірақ бүкіл халықтың, қазақтың не жазығы бар? Соны түсіне алмай-ақ қойдым. Ары ойлап, бері ойлап шегіне шыға алмадым. Басты тауға да, тасқа да соқтық, бірақ уақыт емшіге төрелігін қалдырып, әліптің артын тостым.

Сайып келгенде, қаулыда бұлтартпайтындай бірде-бір факты, бірде-бір нақты мысал жоқ. Көпке топырақ шашу, жаппай күйе жағу. Сонда менің төңірегімдегілер кімдер? Олар Орталық Комитетінің бюро мүшелері, Министрлер Кеңесінің басшылары емес пе, құдайға шүкір,

бөрінің көзі тірі, ал кейбіреулері одан да жауапты жұмыстарға жоғарылатылды.

Орталық Комитеттің пленумында Колбин мені талай жерге апарып тастады. Қанша айтқаны өтіп, атқаны жетіп тұрса да әділдіктен аттамас болар. Бірақ ол анық-қанығына көз жеткізілмеген, негізсіз деректерді келтіріп, кей тұстары тисе терекке, тимесе бұтаққа дегендей, өтірікті суша сапырды. Байқаймын, Орталық Комитеттің мүшелерінің көбі оның көпе-көрінеу мені ағаш аттын басына ілгелі тұрғанын іштері сезіп, жақтырмай қарады. Ал, айызы қанып, “бәлем, саған осы керек” деп отырғандар да жоқ емес еді. Олар — Камалиденов, Мұқашев, Мендібаев. Өт жарылардай-ақ іс. Сілкінсем қайтеді деген бір ой тұрткіледі. Ашынған тілді келеді. Айтсам, айтайын дедім. Бірақ оның немен тынатыны өзіме аян. Оның үстіне жағдай басқа. Батылы жетіп біреулер қолдаса, дұрысты дұрыс деп айтса жақсы. Әй, қайдам-ау... Іштей қолдаса қолдар. Бірақ... тар жерде қол созам деп, жеп отырған нанынан ешкім айрылғысы келмес. Тура биде туған жоқ дейтін заман жоқ. Адам басқа. Сондықтан да мен пленумда сөйлеуді артық көрдім.

Менің Қазақстан Компартиясының да, КОКП-ның да Орталық Комитеттерінің құрамынан шығып қалуыма ен басты себеп — 1986 жылғы Алматыдағы желтоқсан оқиғасы. Осы оқиғаға байланысты КОКП Орталық Комитеті асығыс әрі шикі қаулы қабылдады. Қазақстанда естіген ел күлгендей — ешқандай ұлтшылдық болған жоқ және оған еш негіз де жоқ еді. Сондықтан, республика жұртшылығы, біз ғана емес, біздің халқымыздың табиғатын түсінген барша ел аталмыш қаулыны қолдамады. Неге десеніз, Қазақстандағы жағдайды әділетсіз бағалағаны үшін ғана емес, сондай-ақ қазақ халқын қорлағаны үшін мойындамаған-ды. КОКП Орталық Комитетінің бұл қаулысы жұртшылықтың заңды талап етуімен, дәлірек айтқанда, елдің қысымымен 1990 жылы сәуір айында өз күшін жойды. Орталық Комитеттің идеология бөлімінің менгерушісі басқарған КОКП Орталық Комитетінің комиссиясы атап көрсеткендей: “Қабылданған қаулыда жекелеген тұжырымдар мен саяси бағалар шын мәнінде қате және өткен оқиға қазақ ұлтшылдығы бола алмайды”. КОКП Орталық Комитеті өзінің қателігін ресми түрде мойындап, тұтас бір халықтан әділетсіз айыптауын алып тастады.

Ел бетіне шіркеу болған қаулы іс жүзінде Орталық және республикалық газеттердің барлығында жарияланған еді, ал оны жоққа шығарған шешім туралы тек "Известия ЦК КПСС" журналында қысқа хабар берумен шектелді.

Желтоқсан оқиғасы өткеннен кейін үш жыл бойына мені және менің жақындарымды қуғындаумен болды. Ол үшін ар-ұяттан безген журналистсымақтар мен ғалымсымақтарды айдап салып, екі кісі бас қосқан жерде жамандап, сөз сөйледі, газет беттерінде құлаш-құлаш "сын" материалдар жариялады. Қолынан келген қонышынан басадының керін келтірді. Олар шімірікпестен тілдеуге дейін барды. Мені "таптап" өтіп, күллі республика тарихына қара күйе жақты. Шынтуайтына келгенде, республикада тамаша істер мен ерлікке толы жеңістер жетерлік еді.

Ақылға салсақ, барымыз бен жоғымызды тек қателіктер, олқылықтар, салдыр-салақтық, шығын төнірегін шиырлап іздегені дұрыс па? Соңғы 20—25 жылдың тарихын тек көлеңке жағынан алып қарау орынды ма? Осы уақыт ішінде Қазақстанда кіл қара түнек болды, барлығы тамыр-таныстыққа, пара алып, пара беруге, рушылдыққа, жең ұшынан жалғасушылыққа негізделді деп қарау әділдік пе? Республика енді болмаса құрдымға кеткелі түр еді, мұнда бастықтар үшін ғана тек аңшылар үйі, зәулім жер үйлер салынады; айналаң түгел былық пен шылық, қаптаған әділетсіздік; республикада жібi түзу басшы болған емес, ауыл-село еңбеккерлері жинаған миллиард пұт астық — бұл көпірме цифрлар, Қазақстан — бұл тоқырау жайлап, тұқымы тұздай құрығалы тұрған өңір деп, бар дүниені бір тарының қауызына сыйғызып жазған мақаладан көз аша алмаған күндер болды. Әрине, желдің қайдан соғып тұрғанын іш сезетін, бірақ "жоқ олай емес" деуге заман әлдеқалай боп кетеді деп іштен тынатын.

Республикада ауызды қу шөппен сүрткендей тоқырау болған жоқ. Оған Қазақ КСР статистика жөніндегі Мемлекеттік комитетінің деректері дәлел. Мен зейнетті демалысқа шығуға жиналып жатқанда 1955 жылдан 1985 жылға дейінгі аралықта республика экономикасында қандай өзгерістер болғанын сипаттайтын мәліметтерін арнайы алдыртқан едім. Сол ресми құжатқа жүгіне кеткенді жөн көріп отырмын.

Осы кезең ішінде республикада өнеркәсіп өндірісінің көлемі 8,9 есе, ауыл шаруашылығында — 6,2 есе, құрылыста — 8 есеге жуық өсіпті. Демек, өзінің экономикалық потенциалы жағынан жеті бірдей Қазақстан, ал өнеркәсіп өндірісінің көлемімен есептегенде сегіз Қазақстан салыныпты. Халық саны 1955 жылмен салыстырғанда екі есе көбейді. 1987 жылы 16 миллион 244 мыңға жетті. Республикада тұратын қазақ 2,2 есе өсіп, 7 миллионға жетті. Ал, 1959 жылы бізде 2 миллион 787 мың қазақ бар еді. Ұлан-байтақ даламызда соңғы он жылдың көлемінде мыңдаған жаңа мекен-жайлар, олардың ішінде 68 жұмысшы поселкасы және 43 қала пайда болды, Ақтау, Арқалық, Екібастұз, Рудный, Никольск, Кентау, Степногор, Қаратау, Жаңатас, Жаңа Өзен сияқты ірі әкімшілік және өндіріс орталықтары бой көтерді. Халық шаруашылығында жұмыс істейтін адамдардың саны үш есе, ғылыми қызметкерлер сегіз есе артты.

Жұмысшы табы сан жағынан да, сапалық тұрғыдан да өсті. Жұмыс істейтіндердің жалпы санына шаққанда елуінші жылдары 60 процент болса, енді 70 процент. Біздің республикамыздың өнеркәсібінің өркендеу қарқыны 1955—1985 жылдар ішінде одақтас республикалардың арасында маңдай алды екен. Халықтың тұрмысын, оның мәдениетін осы фактіден-ақ аңғару қиын емес.

Қазақстанда тоқырау туралы жарапазан айтқандай жиі қайталайды, тіпті шектен тыс тұқыртып жіберуден тайынбаймыз. Бұл, сірә да, өз кемшілігін, әсіресе, ауыл шаруашылығындағы, күрделі құрылыстағы және халықты азық-түлікпен, өндіріс тауарларымен жабдықтаудағы олқылықтарын халықтан қайтсем жасырып қаламын деген басшылар үшін тиімді. Дәлел үшін мынадай дерек келтірейін. Отыз жыл ішінде республикада ұлттық табыс 7,4 есе артыпты. Қалалар мен жұмысшы поселкаларындағы тұрғын үй қорының жалпы көлемі 5,5 есеге ұлғайды.

Бүгінгі таңда дүкендерден халық тұтынатын тауарларды шырақ алып іздесең де таппайсың деп, өте орындай айтып жүр. Алды-артын терең ойлай бермейтін басшылар мұны республика халық шаруашылығының жекелеген салалары арасындағы ертеректе қалыптасқан үйлеспеушіліктен деп түсіндіргісі келеді. Жок, олай емес. Жеңіл өнеркәсіпті өркендетуге бөлінген орасан зор қаржыны толық игертіп, осы саладағы кәсіпорындарды

дер кезінде іске қосқан жағдайда тігін, тоқыма бұйымдары, былғарыдан жасалатын тауарлар мен аяқ киім өндірісі едәуір артқан болар еді, сөйтіп бүгінгі қиыншылықты біршама жеңілдете түсер еді. Халыққа медициналық қызмет көрсетудегі елеулі олқылық — ол денсаулық сақтау объектілерін салуға бөлінген қаржыны игере алмай жүрген жауапсыз басшылардың оралымсыздығы. Осыған көзді жұмып қарап отырған Министрлер Кеңесіндегі басшылықтың құлағына алтын сырға.

Арқаға аяздай бататын және бір жай бар. Ол — мектеп құрылысы. Соңғы жылдары биік мінбелерден, газет, журнал беттерінде “тоқырау” жылдары жүздеген қазақ мектептері жабылып қалды деген сындар жиі айтылды. Ауыр айып, бірақ ақылға қонбайды. Жабылмады демеймін, бірақ әбден тозығы жеткен, онсызда құлағалы тұрған, бар-жоғы 100—150 оқушысы бар бастауыш, сегіз жылдық ескі мектептер жабылды. Оның орнына осы заманға лайық, 1000 орынға арналған жаңа мектептер шаңырақ көтерді. Мен бұл арада шопандардың балалары жатып оқитын мектеп интернаттарды есепке алып отырғаным жоқ. Мектептің санын емес, онда оқитын оқушылардың санын есепке алуды естен шығармасам екен. Көлеңкеден шарбақ тоқығандай, бұрынғы басшыларды жоқ жерден кінәлау кімге пайда, соны да бажайлай жүрсек, қайта өткенді қазбалаудан гөрі бүгінгі кемшіліктен арылудың жолын ойластырсақ еді.

Он екінші бесжылдық Кеңес Одағын қайта құру кезеңімен түспа-түс келді. Алда Қазақстанның өндіргіш күшін одан әрі өркендете түсудің аса күрделі міндеттері тұрған еді. Осы арада мынадай сұрақ туады: осы кезең ішінде республиканы өркендетудің әлеуметтік-экономикалық жоспарын орындауда қайта құру не берді? Жасыратыны жоқ, қайта құру жылдарында: әсіресе, соңғы төрт жыл ішінде, негізгі бағыттар бойынша экономикалық көрсеткіштер күрт төмендеп кетті. Нарықты экономикалық қатынасқа көшуге байланысты дайындық барысында белгіленген шаралардың тиянақсыздығынан және жете ойластырылмағандығынан, өрескел қателіктер мен шалағай шешімдер, бар дүниені жиі өзгерту мен пайдасы жоқ жаңа басқару органдарын құру ақыр аяғы келіп, ұлттық табыс, өнеркәсіп өндірісінің көлемі сияқты маңызды көрсеткіштер бойынша кіріс бұрынғы жылдарға қарағанда едәуір төмендеп кетті. Күрделі қаржы көлемі,

тұрғын үй, мектеп, аурухана, әлеуметтік-тұрмыстық объектілерді іске қосудың негізгі қоры қысқартылды. Өнеркәсіп өндірісі қарқынының төмендеуі 1987 жылдың өзінде-ақ айқын аңғарылған, ал 1990 жылы біржола құлдырады. Он екінші бесжылдықта өнеркәсіп өндірісінің өсімі бұған дейінгі жылдарда қол жеткізген көрсеткіштен 2,4 процентке төмен боп шықты.

Ауыл шаруашылығы саласында да шекеміздің қызып тұрғаны шамалы. 1991 жылдың жыл басынан шілденің 1-іне дейін сиыр саны азайды, екі миллионнан астам қой мен ешкі шығыны бар, жылқы, түйе, құс, шошқа өлімі жоғары. Осының бәрі айналып келіп, елді мал өнімдерімен қамтамасыз етуге кері әсерін тигізері анық. Жалпы одақтық қорға 1986 жылға қарағанда 1990 жылы 25—30 мың тонна ет кем берілгеніне қарағанда жағдай мәз емес.

Күрделі құрылыстағы істің жағдайы да көңіл көншітпейді. Жоғарыда айтып өткендей, күрделі қаржы көлемі, негізгі қордың іске қосылуы күрт қысқарды. Республика басшылары өздерінің ізашарларын соңғы жылдары “Б” тобы бойынша қуаттарды іске қосудан және бөлінген қаржыны игеруден кейін қалып қойды деп, өткір сынға алғаны бар. Алайда, олардың бұл ниеті қағаз жүзінде ғана қалып қойды. Халық тұтынатын тауарларды арттыруға бөлінетін қаржының тым қысқартылуы қайран қалдырады.

Қайта құру кезеңінде жылдар бойы қалыптасқан республикааралық байланыс жете ойланбағандықтан, ашып айту керек, әбден қиюы қашты. Оның үстіне өндіріс және еңбек тәртібі адам айтқысыз жағдайға жетті. Өнімді дер кезінде жеткізіп тұру жөніндегі шарттар бақылаусыз қалды. Сөзде пәтуа болмаған жерде істен береке қашады.

XXXX

Бұрын Батысқа шекесінен қараушы едік, енді олар бізге иегінің астынан қарайтынды шығарды. Неге дейсіз ғой? Үй артында кісі бар демейді. Кешегі одақтың шаңырағы ортасына түспей тұрған кезде осы елдің ыстығына күйіп, суығына тоңған басшысы қалай аттан түседі, солай жер табандатып, абыройын айрандай

төгеді. Ондай елде не қасиет бар дей ме, өз құлақтарына өздері сенбей, көздері алақандай болады. Ащы да болса шындық, амал жоқ Абай айтқандай:

“Өмір — дүние дегенің ағып жатқан су екен, Жүрген-түрген жұмысың ойлап тұрсаң у екен”, — деп, іштен тынасың да, сабырды жолдас қып отырады екенсің.

Колбин ақылы алқымынан аспайтын кісінің тірлігін жасады. Келе сала тебінгіден тер, қабырғадан қар жаудырды. Республиканың 30—40 жыл бұрынғы тыныстіршілігінен мүлде бейхабар болса да жер табандатудан танбады. Онысын: тұлыпқа мөңіреген сиырдай көріп, күлгендер де табылды. Баспасөзде, теледидарда, пленумдарда алақұйындатып сөйлеген сөздерінде бесенеден белгілі фактілер бұрмаланып, далаға лағатын.

Алматыдағы желтоқсан оқиғасын Колбин және оның айтқанына көніп, айдауында жүргендер әлдебір ұлтшылдардың айдап салуымен болған “жанжал” деп бағалады. Ал КСРО халық депутаты М. Шаханов басқарған беделді комиссия: “...казак жастарының бой көтеруінде ешқандай ұлтшылдық жоқ, бұл олардың азаматтық және саяси көзқарасын емін-еркін білдіру хұқы” деп, мүлде басқаша, бірақ әділ қорытынды жасады. Комиссия жүздеген, тіпті мыңдаған жас жігіттер мен қыздарды тым-тырақай қуып, өлімші ғып сабап, қамауға алдырған, онымен қоймай, соттатып, қуғын-сүргінге ұшыратқан, дем берушілерді, яки тікелей кінәлі адамдардың атын атап, түсін түстеп берді. Беделден жүрдай болған бұл адамдарды бұдан былайғы жерде қазіргі отырған қызметінде қалдыру лайықсыз деп тапты. Алайда комиссияның орынды талабы әлі күнге дейін аяғына жеткізілмей, созбұйдаға салынып келеді. Қалай болғанда да комиссия өз міндетін абыроймен орындады, ол желтоқсан оқиғасының ақ-қарасын ашып, алып қашты сөздер мен өсек-аянды пышақ кесті тыйды.

Соған карамастан бұл мәселе әлі де болса терең талдауды, індете зерттеуді, әсіресе бас пайдасы үшін, беделіме нұқсан келмесін деп, жастардың намысын таптаған, арын аяққа басқан, өз қылмысын бүркеу үшін талай жігіт пен қызды қапас-түнекке салған кейбір басшылардың жымьсық әрекеттерін әшкерелеуді қажет етеді. Бұл сол кездегі бүкіл елдің және республиканың тізгінін ұстаған “кісілерге” тікелей қатысты. 1986 жылғы Алматыдағы, сондай-ақ Тбилисидегі, Бакудегі, Вильнюстегі

және басқа жерлерде болған қанды оқиғаларға жел берген, анығырақ айтқанда, әмірімен “жаншып” тастауға ұмтылған Горбачевті тәртіпке шақыратын мезгіл жетті. Елдің қанын мойнына жүктеген жандар ерте ме, кеш пе, әйтеуір бір халық алдында жауап берулері керек. Қалай болғанда да баспасөз Горбачевтің осы желтоқсан оқиғасына қаншалықты қатысы бар дегенді ашып айта алмай келеді. Бәрі айналып келіп республика басшылығындағы күтпеген ауыс-күйіске саяды да қояды. Шын мәнісінде солай ма? Рас, жастар республика тағдырына жүрдім-бардым қарай алмады, басқа ұлттың келуіне емес, кім болса да осы елді, осы жерді жақсы білетін азаматты қалап, өздерінің саяси талабын алға тартқанды. Ал мұны Горбачев мүлде басқаша қабылдады. Басыну, жүгенсіз кету деп шамшыл мінез көрсетті. Әлдекімдер түртпектеп, қойт-қойттап отыр деп түсінді. Егер қалаға түс-тұстан милиция киімін киген солдаттар қаптаса, олар айбалтадан бетер өткір күрекпен, күрзіге бергісіз кеспелтекпен қаруланса, қақаған аязда тастай су шашылса, қасқыр иттерге талаттырса, не ұл демей, не қыз демей сойылға жығып, шетінен абақтыға апарып жапса — осының бәрі Орталықтың әмірі. Ақыр аяғы жаппай “тазарту” әрекеті жүргізілсе, кадр саясатындағы “процентке шағу”, ең ақыры “қазақ ұлтшылдығы” деген жала да — түгел сол Орталықты билеп-төстеп тұрған “кісінің” тапсырмасы. Демек, Горбачев саяси және моральдық жауапкершіліктен құтылып кете алмайды. Оны бәрібір тарих кешірмейді.

Өздеріңізбен бөлісе кететін және бір жай бар. Зейнетті демалысқа шыққаннан кейінгі алғашқы жылдары төбеден сырық ойнатып, доңқабақ көрсетушілер көбейді. Баяғыда бір байғұс: “Отырсам опак, тұрсам сопак дейді; қатты жүрсем қу аяқ дейді, ақырын жүрсем шуаяк дейді; сөйлесем тақ-тақ дейді, сөйлемесем ақымақ дейді; жоғары карасам шапыраш дейді, төмен карасам сүзбе көз дейді” деген екен. Сол айтқандай, садақ тартқан оқтай жүрдім бе десем, түс-тұстан жала жауып, жағаға ұмтылатындар жоқ емес екен. Жау қайда деме — жар астында, бөрі қайда деме — бөрік астында деген рас екен. Жариялылық, демократия деп жарғақ құлақтары жастыққа тимей жатқанда, әлгі ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермей жүргендерге, “ол олай емес, былай еді” деп, тойтарыс бере алмай қиналдым. Теледидар, радио, газет, журналдардың есігі мен үшін тарс жабылды.

Маңыма да жуымады, маңайлатқан да жоқ. Ол ол ма, табалдырығымнан кісі аттатпай қойды. Мен туралы жазылып жатқан неше түрлі материалдарға көзқарасымды біліп, пікір алмасуға келген журналистерді де “ит қосып қуды”.

“Вашингтон пост” газетінде мақала жарияланды. Тілші менімен кездесудің оңайға түспегенін жазыпты. Біз, шынында да, қала сыртында жүздестік. Салған жерден ол менен:

— Сіз бас бостандығы бар азамат емессіз бе?— деп сұрады.

Не деп жауап бергендейсіз? Әрине, бас бостандығы бар адаммын, бірақ... Одан әрі жіліктеп беру оңайға түспеді. Әрине, менің дәлелдерімді мұхиттың арғы жағынан ат арытып, тон тоздырып келген журналист түсіне қояр дейсіз бе? Оған: қолында билік барда сенен сыйлы, сенен құрметті жан жоқ, ал қызметтен кеткен күні ертеңінде-ақ батқан күндей көзден таса, көңілден жырақ қаласың, шырайың шықты дегенде, жаңа ғана “таққа” отырған басшылардың айдап салуымен кейбіреулердің аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығып жатыр, оларға ақиқатын айтайын, мұрсат беріндер десем, өңменімнен “итеріп” жолатар емес, қазір қара жер төсек болып тұр деп, қайтып айтайын. Аузың бара ма, жаманның жағасын жыртқанмен жақсың қайсы. Оған мұныңды шаққанда, жат ел маңдайыңнан сипап, арқаннан қаға қоя ма. Олар түгілі, өзіміздің ішіміздегі бірлі-жарым өкпе айтсаң көтереді, назынды түсінеді дейтіндерге әшейінде би аға, түйе ауғанда қайда жүрсіндер деп айтып көргенім жоқ. Өмір болған соң, дүние бірде шөл, бірде көл боп жатады ғой. Шапқан аттай желіккен дау өршіп барып өшер. Салдесіне шок түскен молдадай шоршып түсіп, омыртқамның ішіндегі жұлыным — халқыма сөз келер сөкет тірлікке бармаймын деп, өзіме-өзім тоқтау жасадым. Колбиннің өз табағын өзіне тартар күн туар дедім.

Ай-айдың оты басқа. Колбин қалай кетті, солай қаптаған қара бұлт сейіліп, шуақты күн нұрын шаша бастады. Адам ажал келмесе, ақпан соқса да, тоқпан соқса да өлмейді екен. Алтын жағаң болса да, жаға менен жең керек, асқан батыр болсаң да ағайын мен ел керек деген де ескіден қалған сөз бар. Елді пір тұтып, арқа сүйеп едім, адаспаппын. Жабыққан күндері жанымға желеу, көңіліме демеу болды. Аяғы жеткен күн сайын

ағылып келіп сәлем береді, жетпегені хат жазып, хабарымды біледі. Қазақстаннан ғана емес, еліміздің түкпір-түкпірінен, тіпті шет елдерден сәлем айтушылар көп. Шет елдерден келгендер ат басын бұрмай кетпейді. Тек соңғы жылдың өзінде Түркияда, Ауғаныстанда, Иранда, Қытайда, Монғолияда, Иорданияда, Швецияда, АҚШ-та, Германияда тұратын қазақ ағайындар келіп кетті. Олар әр түрлі кәсіптің иелері: бизнесмендер, оқымыстылар, мұғалімдер, журналистер... Кім болса да, олардың қазақтың үлкенге деген ізеті, елге деген құрметі алып келіп жүздестіретін. Мен олар арқылы шалғай жерлерде өмір кешіп жатқан біртуғандардың тыныс-тіршілігінен хабардар боп, туған жердің ыстық ықыласын жеткізе баруды өтініп отырамын.

Бірде құранды қазақша тәржімалаған белгілі аудармашы, Түркияда тұратын Халифа Алтай сәлем бере келді. Ұзақ отырып әңгімелестік. Өмірден көргені де, көңілге түйгені де көп; дүниеге сергек көзбен қарайтын зерек кісі екен. Адамгершілік жолын, ізгі қасиеттерді, адамдардың рухын нәсият ететін әңгімелері көкейге қонды. Тәрбиелік мәні бар сөздер. Ел ішінде осындай зиялы азаматтардың болғаны қандай ғанибет. Халифа киелі екі нәрсені — қазақ тіліне өзі аударған құран мен жайнамаз сыйлады. Мен оларды қастерлеп төріме қойдым.

Маған шығыс халықтары сүйсініп көретін күрес — шамалауымда, мыңнан тұлпар деген осы жігіттей-ақ болар — таэквондошы Мұстафа Өзтүрік келген сайын сәлем береді. Әке көрген оқ жонады, шеше көрген тон пішеді дегендей, ел аралаған ер қадірін біліп, жер қасиетін таниды. Мен Мұстафаға тілекші көңілдегі адаммын. Ертеңгі ұрпақтың шыныққан шымыр боп өсуіне үлес қосып, елдің абыройын арттырып жүрген Өзтүріктер көп болса, не арман!

Аз отырып, көп сынайтын қонақтар да бар. Олармен ортақ пікірге келу үшін ұзақ отырып, пікір таластыратын кез болады. Өрелі ойлар, көшелі сөздер айтылады. Адам осылай байып, осылай рухтанса керек. Қонақтардың бірі менен:

— Сіз Қазақстандағы коррупция туралы не айтасыз? Газеттер осы жайында тынбай жазды?— деп сұрағаны бар.

— Қазақта алып алты, жеп жеті болмайды деген бар. Ол ел үстінен ішіп-жеп оңбайсың деген сөз. Ал,

жең ұшынан жалғасып, мансабын мал табуға сатып жүргендерді өз басым кездестірген емеспін. Ал, ондайлар болса, онымен заң орындары айналыссын,— дедім.

Әрине, оның нені мезгеп, неге иек артып тұрғанын түсіндім. Бұл тірліктен сіз де сау емессіз, әйтпесе ең жақын көмекшілеріңізді түрмеге жаппас еді ғой,— деген емеурін бар еді. Орталық “Правда” газеті мен “Огонек” журналы жерден жеті қоян тапқандай түймедейді түйедей ғып, менің жақын көмекшілерімнің — “айыптарың” бетіне басып, үстін-үстін төмпештеп жатқан. Сөйлеген сөзі “дуалы” боп тұрған Колбиннің, Камалиденовтың, мысық табандап жүріп отқа май емес, у бүріккен Устиновтің қолшоқпарына айналған “Огонектің” тілшісі Лушин мен Қазақ телеграф агенттігінің жарғақ құлақтары жастыққа тимеді.

Жоғарыдан жасалған қысымға республика прокуроры елгезектік танытып, менің көмекшім Д. Бекежановты және басқаларды қамау жөніндегі ордерге қол қойды. Ол туралы жоғарыда шет-жағасы айтылды. Бекежановты тар есік, тар босағаға салды. Жалған айыптаулармен парақор деді. Бірақ өтірік жанға байлау болмайды. Таққан кінәлары далада калды. Қалайда мойындату үшін тергеу орындары күш көрсетіп, сағын сындырудың бар амалын жасады. Колбиннің бар арманы “түтқындарды” мойындатып, маған құрық салу. Алайда оның арам ойы алысқа бармады. Айыпталушылардың бірі Мырза Акуев Қазақ КСР Жоғарғы сотының шешімімен толық ақталды. Басқалардың да ақ, адал екеніне еш күмән жоқ, оларға да әділет салтанат құратын күн алыс емес.

Одақтық прокуратураның тергеушісі Калининченко республиканың бірқатар жауапты қызметкерлерінің беделіне нұқсан келетін материалдар алу үшін тірі жан төзбес қиянаттарға дейін барды. Халқымыздың аяулы азаматтарының бірі А. Аскаровты ақ жерден кара қылғысы келді. Бішкекте өткен сот процесі кезінде Калининченко және оның шаш ал десе, бас алуға даяр тобы өз дегендеріне жету үшін сұрақ алу үстінде білгендерін істеген. Қылбұрау салып, соққыға жыққан. Қаны кепсе де су бермей азаптаған. Талайдың қанын мойнына жүктеген баскесерлермен бірге бір камераға салып, адам намысына тиер қорлықтар көрсеткен. Жәбірлеу, ұрып-соғу, тілдеу, алдап-арбау арқылы жалған түсінік алмақ болған. Ақыры тергеушілер

ешнәрсе шығара алмайды. Өйткені, Асанбайдың, Дүйсетайдың және басқа да жазықсыз жапа шеккендердің ары таза. Оқ иіліп сынбайды. Адал адам жаладан мерт болмайды.

“Литературная газетаның” 1989 жылғы сәуірдің 12-сі күнгі санында жарияланған Ю. Шекочихиннің материалында Калининченко бармағын тістеп, өзінің әріптестері көрші Өзбекстанды қалай қараласа, бұл да Қазақстанды солай күйелемек ниетінен түк шығара алмағанына өкініш білдіреді. “Қазақ ісі” — елді алты бақан алауыз еткісі келген арам ойлы адамдардың әрекеті еді, одан түк шықпады және оның болуы да мүмкін емес. Бір қайран қалдыратын мәселе — адам тағдырын ойыншыққа айналдырған, азамат намысын аяққа таптаған безбүйрек мансапқор, атақ-даңқ үшін арын садақа қылған Калининченко сияқтылардың қара қылды қақ жа-рады дейтін заң орындарында жауапты қызметте алшаң басып жүретіндігі жанға батады. Адам хұқы, ар-ождан-ның, абырой-намысы ардақталмаған жерде әділдік болмайды. Қылмыс әділетсіздік жайлаған жерді шиырлайды.

Маған кадр мәселесін шешуде рулық принципті басшылыққа алыпты-мыс деген айып-шам тағылды. Бұған не дерсіз? Білместің білеміні көп, жөнсіздің жөні көп деген осы. Ақиқатқа көз жеткіземін деген кісі сол жылдардағы басшы қызметтерде болған азаматтардың тізіміне үңілсін. Ал, өз басым — үзеңгіні тең ұстадым, жүзге емес, ұлтына емес, тек халық алдында ісі адал, иманы бар, ділі таза азаматтар қызметтес болды деп білем. Мен қазақпен де, орыспен де, неміспен де, ұйғырмен де, татар, өзбекпен де, ингуш, шешенмен де, украин, евреймен де, белорус, грекпен де тізе қосып жұмыс істедім. Ала қойды бөле қырыққан, жүнге жарымайды дегенді атқа мінген әрбір азамат жақсы түсінеді деп ойлаймын.

Қанды көбік жұтқызған сол бір қиын-қыстау күндерде мерзімді баспасөз, әсіресе Орталық басылымдар мені даттаймын деп, күллі халықтың, қарапайым еңбек адамдарының маңдайын күнге күйдіріп, жүзін аязға тондырып жасаған ұзақ жылғы еңбегін бір-ақ күнде жоққа шығара салғанына іштей қынжылдым. Баспасөз партияның оң қолы ғана емес, кезі келсе қолшоқпарына да айнала салатынына көз жетті.

Көңіл карадай қалып жүрген тұста — 1988 жылы “Простор” журналының 9-санында К. Букетовтың

“Менің бауырым” деген мақаласы шықты. Онда келтірілген фактілер еш шындыққа жанаспайды. Автор жалған деректерге бой алдырып алған, соның салдарынан артық-ауыс пікірге барады. Мен Евней Арыстанұлы Букетовты ғалым, ұстаз, аудармашы, әдебиет сыншысы ретінде сырттай жақсы білетінмін. Жүзбе-жүз кездескен емеспін. Қабылдауымда болған кісі емес. Ал, көрмеген, сөйлеспеген кісіні аты-жөні жоқ жек көру, қудалап, ізіне түсуім мүмкін емес қой. Сондықтан автордың Евнеймен арамыздағы “әңгімеге” жүгінуі келіспеген. Ал мәселенің анық-қанығына көз жеткізу үшін айтарым мынау: 1972 жылы ол академиктікке ұсынылғанда Ғылым академиясының президенті Ш. Есенов болатын, тиісті дауыс жинай алмай сайланбаған. Е. Букетов академиктікке 1975 жылы өтті, ал бұл кезде Ғылым академиясының президенті А. Қонаев еді және ол екеуі бірін-бірі зор құрмет тұтатын сыйластығы бар деп естідім. Оның академик болып сайлануына барынша демеу көрсеткен. Сондай-ақ Е. Букетов Қазақ КСР Ғылым академиясының президенттігіне ешқашан ұсынылмаған, оны ұсынды дегенді осы мақаладан ғана біліп отырмын. Және 1974 жылы президент сайлауы өткен кезде ол кісі әлі академик емес еді, сондықтан да оның бұл қызметке үміткер болуы неғайбыл.

Әйтсе де, орталық газет, журналдардан республика басылымдарының бір ерекшелігі, әсіресе көптеген облыстық, аудандық газеттер ұстамдылық көрсетті. Бұл орайда Жамбыл облыстық “Ақ жол” газетіне және оның редакторы А. Бекбосыновқа, Шымкент облыстық “Оңтүстік Қазақстан” газетіне, осы облыстарда шығатын аудандық газеттерге, менімен тұңғыш сұхбат ұйымдастырып, халықпен қайта жүздестірген республикалық “Қазақ әдебиеті” мен “Ана тілі”, “Бірлесу” газеттеріне алғыс сезімді білдіре отырып, халқымыздың рухани айнасы бола беруіне тілектеспін.

Ұрынарға тау, ұрысарға жау таппаған үй айналып шықпайды дегендей, айналып келіп Колбиннің жағасына жармаса бергені несі демессіз. Ол өзі кеткенмен артына бітпес дау тастап кетті. Осында екі жарым жыл істеді. Республика өміріне қатысты көптеген мәселелерді жеті өлшеп, бірақ рет кеспей, асығыс, білмей шешті. Колбин азық-түлік проблемасын шешу үшін нендей амал тапты деңіз? Оның обал-сауабын ойламағанның өзінде, келетін кесел-кесапатының өзі қанша. Алды-артына қаратпай

маң даладан киік, ну тоғайдан жабайы шошқа, өзенкөлден қаз-үйрек аттырып, қызылсыраған елді борсық, суыр етімен қамтамасыз етуге әмір берді. Қалың орман, қоғалы көлдерден жүгірген аң, ұшқан құс сау қалмады. Естімеген елде көп деген осындай-ақ болар. Пайдасын кім коргені бір өзіне аян, ал шығыны шаш етектен болғанын ел енді-енді естіп-біліп жатыр. Республикалық “ЭКОкурьер” газетінің мәліметіне қарағанда, Қызыл кітапқа енген аң-құстың көбі қырылып кеткен. Бұл эколог-мамандарсыз шешілген. Осының өзінен-ақ Колбиннің жұмыс стиліндегі іске деген көзқарасты байқауға болады. Біз жылдар бойы қуынып жүріп әрең ашқан Торғай, Маңқыстау облыстарын, қанша ауданды бірақ күнде жаптырып тастады. Өмір талабы мен халық тірлігі тоғысқан жерде дүниеге келген екі бірдей облыс жұртшылықтың талап-тілегімен қайта шаңырақ көтерді.

Колбин бет-аузы бүлк етпестен бір жылдың ішінде қазақ тілін үйреніп, баяндаманы жергілікті ұлт тілінде жасайтын боламын деп уәде берді. Кейін “Правда” газетінде өткен дөңгелек столда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумдарында баяндаманы қазақша жасап жүрмін деп бөсіп те жіберді. Бірақ екі жарым жыл ішінде қазақша дұрыстап сәлем бере алмай кеткен кісіге имандай сеніп жүрген аңғалдығымызға не дауа. Қазақ ондайларды: “Ұялмас бетке талмас жак береді” деп бір ауыз сөзбен сілейте салған. Бұл арада Қазақстанда тұратын басқа халықтарды былай қойғанда, түпкілікті тұрғындарының тілін айтпағанның өзінде, салт-санасын, әдет-ғұрпын, дәстүрін сөз етпегеннің өзінде, жалпы мәдениетінен, ғылымынан, өнерінен, экономикасынан мүлде бейхабар жан еді және исі мұрнына бармай-ақ кетті. Соған қарамастан бірқатар қазақ зиялыларын жөнсіз сынап, кейбіреулерінің соңынан шырақ алып түсті. Өз саласындағы аса ірі мамандардан жоғары баға алған ғалым-антрополог О. Ысмағұлов бірінші хатшының беталды айтылған сынынан көп қуғын-сүргін көрді. Орталық Комитет бюросының көптеген қаулылары кезінде асығыс және дәйексіз, електен өтпеген деректерге негізделіп қабылданғандығын уақыт дәлелдеп берді. Ондағы мақсат — жекелеген коммунистерді, ең бастысы қазақ зиялыларының таңдаулы өкілдерін әшкерелеу, кемсіту және негізсіз айыптау. Белгілі оқымысты, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, Қазақ мемлекеттік университетінің бұрынғы ректоры Ө. Жолдасбе-

ков, сондай-ақ ірі химик-ғалым, күрді халқының өкілі, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Н. Надиров осындай орынсыз кінәлаудың “күрбаны” болды. Бірақ олар өздерінің білімімен, парасатымен, іскерлігімен, азаматтық абыройына кір шалдырмай, уақыт сынына табандылықпен төтеп берді. Ал, осындай ұлттың намысы болғандай азаматтарды жазықсыздан-жазықсыз шырылдатып, қуғындауға мұрындық болған кім? Ол — жоғарыда атап өткенімдей, Колбиннің шылауынан шықпай, бас кеңесшісі болған З. Камалиденов. Бір ғажабы, Колбинді Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығынан босатқан кезде кейбір тізе бүгіп, қол қусыруға еті өліп кеткен жағымпаздар: “республикада істеген жемісті еңбегі үшін” алғыс жариялауды ұсынудан тайынбағанын қайтерсіз. Әлі де болса, “Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті” дейтіндер арамызда бары қандай өкінішті. Елдің намысын қара басының бір күнгі рахатына айырбастап кетуден асқан сатқындық болмас. Сактансаң, осындайлардан сақтан, болашақ!

Тың туралы тақырыпқа қайта оралуға мәжбүр болып отырмын. Өйткені, соңғы жылдары ерлік эпопеясын жазғырған мақалалар тобе көрсете бастады. Бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай, жекелеген басшылар мен журналистердің пікірі республика қалайда миллиард пұт астық беру үшін шаруашылықтарға тұқым мен жем қалдырмастан, өндірген өнімін түгел сыпырып алады-мыс дегенге саяды. Бұл барып тұрған сандырақ. Қарапайым есепке жүгінсек, мемлекетке миллиард пұт астық тапсырылған жылдары ең кемі 27—28 миллион тонна, кей жылдары 34,5 миллион тоннаға дейін астық өндірілетін. Жиналған осы астықтан 1 миллиард пұт немесе 16,4 миллион тонна шамасында астық қажет болатын. Міне, осы жерден-ақ республика шаруашылықтарының мұқтажы үшін қанша астық қалатынын оп-онай шығарып алуға болады.

Баз біреулер тың мал шаруашылығының өркендеуіне тосқауыл болды дегенді айтып жүр. 1916 жылы қазақ жерінде 18 миллион 364 мың қой болған екен. Кейінірек бұл сан күрт төмендеп кетіпті. Тек 1955 жылы ғана осы деңгейге шамалаған жайы бар. Мынаған назар аударғандарыңызды қалар едім: егер 1955 жылы Қазақстанда қой саны 17 миллионнан сәл-пәл ғана асса, 1986 жылы 36 миллионға, ал мүйізді ірі қара 4 милли-

онға жетер-жетпес болса, 9 миллионнан асты. Есепке кірмейтін шошқаның өзі 3 миллионның үстіне шықты. Құс фабрикаларының іске қосылуы құс пен жұмыртқа өндіруді әлденеше есе арттырды. Республика азық-түліктің бұл түрімен өзін-өзі толық қамтамасыз ететін жағдайға жетті. Мал өнімдерінің барлық түрін өндіру арта түсті. Атап айтқанда: егер 1955 жылы республикада 530 мың тонна ет өндірілсе, 1986 жылы бұл көрсеткіш 1 миллион 300 мың тоннаға жетті. Тың туралы әңгіме болған кезде салынған элеваторларды, жаңадан ұйымдастырылған 2 мыңнан астам совхозды, шаңырақ көтерген Мәдениет үйлерін, клубтарды, мектептерді, бала бақшаларды, интернаттарды, ауруханаларды, тартылған газ, электр энергияларын, су құбырларын, асфальт жолдарды назардан тыс қалдырмағанымыз жөн.

Мына төмендегі мәліметтер мал өнімдерін өндірудің есу деңгейін тиянақтай береді:

Мал басы (млн. есебімен)	1953 ж.	1986 ж.	Өндірудің тірідей салмағы	1953 ж.	1986 ж.
қой мен ешкі	18038	35485	ет	596	1300
Мүйізді ірі қара	4459	9165	сүт	1593	5040
Шошқа	400	2968	жұмыртқа жүн	537 34	4096 104

Сонымен бірге тың игеруде кейбір қателіктер мен олқылықтар жіберілгенін мойындау керек. Көптеген жергілікті жердегі басшылар жерді артық жыртумен шылғи әуестеніп кетті, тіпті мұнан келіп-кетер пайда болмаған жерлердің өзі осыған жол беріп алды. Бұған Ақтөбе облысы айқын мысал бола алады. Мұндай жағдайларда кейбір басшылардың шектен тыс өрекіген көңілін сабасына түсіріп, тәртіпке шақыруға тура келген-ді.

XXXXI

Қазір барлық бұқаралық ақпарат құралдары еліміздің қыл үстінде тұрғанын мазасыздана хабарлайды. Бұл жайында әр түрлі деңгейдегі басшылар өздерінің

сөздерінде қинала айтып, баршаны дағдарыстан тезірек шығуға шақырады. Алайда, біз қалай түйыққа тірелдік? Себебі неде? Қиындықтан құтылудың жолы қайсы? О жағы айтылмайды. Жауап жоқ. Тәуекел, мен өз көзқарасымды айтайын. Біз қайыршылық жағдайға, ашып айту керек, елді жөндеп басқара алмағандықтан душар болып отырмыз. Ел басшылары ұзақ жылдардан бергі шаруашылықты басқарудың қалыптасқан құрылымын бұзып, күл-талқанын шығарды, оны алмастыра қоятын ешнәрсе жасамады. Тіпті керісінше болды: барлығын біржола шатыстырып, экономиканы тұралатып тындырды. Дәп осы кезде түгел айғайға сүрен қосып, “тоқырау” туралы жаппай әңгімені бастады.

Халық шаруашылығын қалай көтеру керектігі жөніндегі еліміздің бай тәжірибесі назардан тыс қалды. Бұл мәселелер соңғы кезеңде қалай шешілгенін ешкім ұмыта қойған жоқ. Жүздеген күйреген қалалар, мыңдаған селолар, өнеркәсіп орындары қысқа мерзім ішінде қалпына келтірілді, ел жаңа өнеркәсіп өнімдерін шығара бастады. Колхоздар мен совхоздар еңсе көтерді, нанға, етке, майға, қантқа және басқа да азық-түлікке карточка жүйесі жойылды. Мемлекеттік сауда жүйесінде жыл сайын аз да болса тауарлардың бағасы арзандатылатын. Ал, ел басшылары болса, өкінішке орай, қайта құру барысында ірі-ірі кемшіліктерге (дүкендердегі бос сөрелер, бағаның өсуі, дәрі-дәрмектің тапшылығы, қылмыстың көбеюі және басқалары) жол беріп алып, соның барлығын “тоқырау” деп аталатын кезеңге итере салды.

Л. Брежнев қандай кездесу болмасын, әрдайым: “Біз Сталин мен Хрущевтің кемшіліктерін ашып бердік. Олардың қызметтері туралы енді тарихшылар жазсын, ал біз бүгіннен бастап халық алдындағы өзіміздің жауапкершілігімізді түсінуге тиіспіз” деп, атап көрсетуші еді. Меніңше, Брежневтің айтқаны өте орынды. Өттеген-ай, деп сан соқтыратыны сол, қайта құру жылдарында бізде мүлде басқаша ауан байқалды.

Біріншіден, қайта құру қоғамдағы істің жағдайын тез арада жақсартып жіберетіндей сынай байқатты, алайда үміт ақталмады. Ол түсінікті де еді, өйткені қайта құрудың сара жолы айқындалмады, ел қайда барып маңдай тірейді — түпкі мақсаты белгісіз болды, қалай бастап, қалай жалғастыру керек дегеннің басы ашылмады, түрі мен әдіс-тәсілі талданып шешілмеді, ол күрғақ сөзбен

басталып, даурыға жалғасты. Оның бәрі неге соқты дейсіз ғой? Үнемі бір істің ұшығына шықпай жатып, екіншісіне кірісіп кететін кеселге ұрынды; батыл шешім жасар жерде тартыншақтап, кежегесінен кері кетті. Асығыстықтан ағат шешімдерге ұрынды.

Екіншіден, ел басшыларының мемлекеттік органдарды жоғарыдан төменге дейін дамылсыз қайта ұйымдастырудан қолдары тимеді. Соның салдарынан экономиканы басқару және халықтың өмірлік жағдайын жақсарту тізгінінен айырылып қалды.

Үшіншіден, орталықта және жергілікті жерлерде барлық әкімшілік органдарының сарқылмас күші бұрынғы басшылардың беделін түсіретін материалдарды іздестіруге жұмылдырылды. Артынша кіл пәле-жаладан, өсек-аяннан тұратын бар материал бұқаралық ақпарат құралдары арқылы айдай әлемге жария бола бастады. Соның бәрі өздерінен бұрынғылардың намысына тиіп, қорлау үшін жасалды; осындай тәсілмен өздерін сүттен ақ, судан таза ғып көрсетуге ұмтылды. Қайта құру барысында жіберген орны толмас олқылықтары мен кешірілмес кінәлары үшін жауапкершіліктен сытылып кетуге жан салды. Жалпы жұртшылық алдында кеш те болса құлашын кең жайған бұл науқанның шын мәнісіндегі себептері ашылары анық. Елдің экономикасының тұралауына, қылмыстың күрт көбеюіне және дүкен сөрелерінің қаңырап, бос қалуына кім кінәлі дегенді түптің түбінде сұрайтын мезгіл келеді.

Төртіншіден, ел басшылары біздің мемлекетіміздің ұлттық саясат саласындағы табан тірейтін негізгі принциптерінен ауа жайылды. Ойланбаған от басады деген осы. Бірнеше ондаған жылдар бойы КСРО-да тұратын халықтар арасындағы достыққа сызат түсті. Көптеген аймақта ұлтаралық негізде қан төгілген қақтығыстар бүрк етіп, талай жазықсыз жандардың опат болуына әкеп соқтыруда. Мұндай жантүршігерлік оқиғалар Бакуде, Ферғанада, Ошта, Молдовада, Оңтүстік Осетияда және өзге жерлерде дүрлігіп басылды. Таулы Карабахтағы қақтығыстар әлі күнге дейін саябыр тапқан жоқ. Орталықтың ұлтаралық мәселелердегі жете ойластырылмаған және дәйексіз саясатынан Кеңес Одағы ыдырады. Адам айтса нанғысыз жай: бәрі де жеке дара өмір сүре алмасын түсінеді, сөйте тұра онсыз да ілініп тұрған байланысты тезірек үзуге өршелене ұмтылды.

Бесіншіден, партия және шаруашылық органдарының басшыларын жаппай ауыстыру, меніңше, Орталық Комитеттің қызметіндегі ең елеулі кемшілік, міне, осында. Менің байқауымда, Одақта бастықтары ауыспаған бірде-бір облыс жоқ. Қайта құруды бетке ұстап, шебер ұйымдастырушыларды, шаруашылықты партия, кеңес жұмыстарын жақсы білетін, алда тұрған міндеттерді біліктілікпен және салауатты шешетін адамдарды босатып жіберді. Оның бер жағында, көптеген жерлерде басшылықты ауыстыру екі, тіпті үш қайтара жүзеге асырылды. Мұны “кадр сүргіні” демеске не шара.

Алтыншыдан, аталған уақыт ішінде көрнекті ғалымдар қанша құдайдың зарын қылса да кеңес ғылымының өркендеуіне тиісті көңіл бөлінбеді. Озық елдер, ең алдымен, бүкіл болашағын осы ғылымнан іздейді, соны алға салады. Ғылымы өскен ел ғана өркен жая алады.

Қайта құру жылдарында еліміздің экономикасында ешбір елеулі ілгерілеу болған жоқ. Барлық жерде қалыптасқан құрылым күйреп жатты. Ол өздігінен бытшыт болған жоқ. Жоғары қызметтегі адамдардың пәтуасыз және кісіні зеріктіретін сөздерінің салқыны тимей қалған жоқ, олар Қазан революциясынан кейінгі біздің халқымыздың жүріп өткен күллі тарихи жолын жер табандатып жамандаудан жалықпады. Халық шаруашылығының бірде-бір саласында өндіріс технологиясын алмастырғандай немесе жоғары сапалы өнім шығарғандай ауызға алар еш нәрсе істелген жоқ. Шет елдерден сан миллиондаған сомға және долларға сатып алынған жабдықтардың сол қалпында мұрты бұзылмастан шаң басып жатты. Жүздеген миллион доллардың “шірімегенде” несі қалды. Елдің әр түрлі аймақтары арасындағы шаруашылық байланыстар шағылған шыныдай быт-шыты шықты. Материалдық-техникалық жабдықтар жүйесінің ғұмыры да ұзаққа бармады.

Мұндай қайта құрудан не шықты? Халық шаруашылығының барлық саласы барынан жүрдай болды. Негізгі көрсеткіштер құлдырап кетті. Экономика тізгінсіз ауа жайылып барады. Былық белең алды. Мамандардың мойындауынша, біржола тақырға отырыппыз, шет елдің берген өнеркәсіп және азық-түлік тауарларына төлейтін шама жоқ. Қысқасы, дағдарыс індеттен бетер жайлап барады.

Мен қайта құруды жақтап, соған алғашқылардың бірі боп үн қосқан адаммын. КОКП XXVII съезінде және Орталық Комитеттің пленумдарында сөйлеген сөздерімде, ол пікірімді қазір де қайталаймын, қайта құру жоспарсыз, жүйесіз жүргізіліп отырғанын айтқанмын. Соның салқыны ақыры берекесіздікке әкеп соқтырды. Мемлекеттік және еңбек тәртібі бетімен кетті. Әркім өз білгенін істеп, сен саларда мен салар тіршілік басталды. Қайта құрудың түпкі мақсаты осы ма еді? Әлде өткеннің бәрін қаралап; халық пен партияның ұлы жеңістерін шімірікпестен елдің өмірбаянынан сызып тастау ма? Сондай-ақ темір етекті теңгедей, темір таяқты тебендей еткенімізді өзімізден көрмей, “тоқырау” кезеңіне ысыра салғаннан кім ұтып, кім ұтылды? Ақыр аяғы қалың елдің, қара халықтың обалына қалып отырған жоқпыз ба? Бұл қорлау, бұл әділетсіздік емес пе? Оны халық депутаттарының I съезінде Горбачев: “Экономикадағы жағдай белгілі мөлшерде біздің өзіміздің харакетімізден, қажет десеңіз, қайта құру жылдарындағы дәрменсіздігімізден екені анық” деп, мәлімдеуі тегін емес еді. Бірақ...

Қоғамдық өмірдегі белсенді қызметтен кетсем де тілеуім ел үстінде ғой. Сондықтан жоғарғы партия және кеңес органдарының әсіресе, партияның XXVIII съезінен кейінгі жылдардағы жұмысына зер салмай отыра алмайсың. Байырғы коммунист ретінде менің мынаған көзім жетті: Горбачевтің инициативасы бойынша КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы мен елдің Президенті міндеттерін қатар атқару туралы қабылдаған шешім өзін ақтамады. Оның екі бірдей ең жоғары қызметте отыруы екі кеменің құйрығын ұстағанмен бірдей еді. Оның не жаңа құрылған басқару органы, мәселен, президенттік кеңесте (айтқандай-ақ, қазір бұл жойылды ғой), не КОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросында мақсаткерлікпен бар мүмкіндігін салып жұмыс істей алмады. Енді бұрынғыдай аса маңызды шешімдер қабылдауда ұжымдық тәртіп жоқ. Осының барлығы бұл органдардың онсыз да шатылған жұмыстарын одан сайын ұлғайтып, қиындата түсті. Халық шаруашылығының көптеген салаларында қол жеткізген нәтижелерден көрер көзге айырылды. Мұның өзі партия және кеңес органдарының төменгі буындарына кесірі тимей қалған жоқ, бүгінгі таңдағы бетімен кетушілік ертеңгі күнге деген сенімсіздік, жалтақтық соның салқыны.

Бүгіндері халық шаруашылығын басқарудың жылдар бойы қалыптасқан принциптерін біржола жоққа шығарып, түкке алғысыз қылды. Неге? Қай уақыттың болмасын, қай заманның болмасын өз басқару тізгіні бар. Және олар өз деңгейінде жұмыс істеген. Даурықпа сөздерді былай ысырып қойып, мынаны мойындалықшы: қайта құру кезеңіне дейін партия ұйымдары өздерінің шешуші сөздерін айтпаған бірде-бір ең қиын немесе орта қол учаскелері болды ма? Жоқ!

Партия “көзге шұқып” қателіктер мен кемшіліктерді көрсетіп беріп қана қойған жоқ, әрине, оның өзі де маңызды шаруа, ол ең бастысы — мүлт кеткеннің бәрін өз мойнымен көтере білді, жауапкершіліктен қашпады. Кім жақсы жұмыс істесе, оған мырзалық та танытты, кім кінәлі болса, одан қатал сұрай да білетін. Тәртіпке шақырып, тәрбиелеуге ұмтылатын. Іскер, қабілетті, ойлы партия мүшелерін бағалай да алатын, өсіріп те отыратын.

Бізде бір-ақ партия болды. Және ол бәріне жауапты еді. Қазір не көп, партия көп. Және олардың бірде біреуі ештеңеге жауап бермейді. Бәлкім, әрбір партия қоғамда өзінің лайықты орнын тауып, ол үшін пайдалы іс істейтін күн келер. Дәлірек айтқанда, ол бүгін-ертең емес, күндердің күнінде болатын үміт дүниесі.

Ал қазір бүкіл елде астан-кестен тірлік. Ешкім ешнәрсені ажыратып болмайды. Бәрін әкімшілдік-әміршілдік жүйеге итеріп салып, бұрынғы басшылардың сілікпесін шығарып сынағаннан ешкімнің мүйізі карағайдай болған жоқ. Адамдардың оны ести-ести құлағы сарсыды, оқи-оқи жүрегі шайлықты. Сондықтан қайта құру барысында елдің басшылары жіберген ірі-ірі қателіктер мен олқылықтарды таяу уақыттың ішінде жою керек еді, қазір бассыздық бел алды, ол ел ішінде құлақ естіп, көз көрмеген оқиғаларға апарып соғып отыр. Одақтас республикалар егемендік жариялануына байланысты өздерінің алдында тұрған міндеттерді кешеуілдетпей шешуге тиіс. Тәуелсіздіктің жүгі ауыр.

Шаруашылық жүйесін қайта ұйымдастыруда көп өзгерістер жасалды, бірақ оның бәрінен, түптеп келгенде, көк тиын пайда болмады. Дербестік алдық деп, бөркі қазандай болған колхоз, совхоздар және басқа да ауыл шаруашылығы кәсіпорындары мемлекет тарапынан нақты көмексіз көрер көзге жағдайы нашарлай бастады, ал ауыл шаруашылығы техникаларының базасын әлденеше

есе өсірген кезде олар біржола сазға отырып қалды. Мұның өзі егіс далалары мен фермалардың өнімділігіне кері әсерін тигізбей қалмады. Мұның немен тынғаны өздеріңізге белгілі. Өрт сөндіргендей КСРО Мемлекеттік агроөнеркәсібі табан астында таратылды, оның республикалық және жергілікті органдарының көбісі қайта құрылды. Ал проблема сол күйінде шешусіз қалды. Барлық билік халық депутаттары Кеңестерінің қолына шоғырландыру мәселесі қаншалықты мәнді әрі дер шағында көтерілсе де ұран күйінде қалып қойды. Жүзеге асыруға дәйектілік пен табандылық жетпеді. Сондай-ақ барлық деңгейдегі төменнен жоғарыға дейін партия және кеңес органдарының тізгінін бір адамның қолына беру, яғни екі бірдей лауазымды қатар атқару тәртібі мүлде қате екенін өмірдің өзі әлдеқашан дәлелдеп берген-ді. Бұл Горбачевтің Чаушескуге еліктеуінен туған еді.

Принципінде президенттік басқару формасын қолдаймын. Алайда, мынаған назар салыңыз: президенттік басқару кешегі одақтас республикалардың басым көпшілігінде ғана емес, сонымен бірге жекелеген автономияларда басталды. Сөйтіп, президенттердің саны жағынан әлемнің барлық мемлекеттерін басып озып, бірінші орынға шықтық. Өкініштісі сол, бұл жүйе халықтың әлеуметтік-экономикалық және басқа да өмірлік мәселелері жөнінен ешқандай елеулі өзгерістер әкеле қойған жоқ.

Менің ойымша, президенттердің қолдарына төтенше өкілеттіктерді үлестіру практикасына мүлде жол беруге болмайды, өйткені олар мемлекеттік өкіметтің ең жоғары органдарының толық билік жүргізуіне нұқсан келтіреді.

Қайта құру тұсында “тың ойлар” көп болды. Соның бәрі ала шапқын, айғай-сүреңмен басталып, арты құмға сіңгендей, немен аяқталғанын жұрт әлі күнге дейін білмейді. Оған мемлекеттік қабылдау, қылмысқа қарсы күрес жөніндегі уақытша комитеттер, бірқатар одақтық-республикалық министрліктерді жалпыодақтық етіп қайта ұйымдастыру, маскүнемдікке қарсы күресетін қоғамдар құру және өзгелері дәлел болса керек. Бұлардың бәрі жүйесіздіктен, жете ойланбағандықтан, негізделмей, ертең қалай, немен тынады деп байыптамаудан туған асығыс шешімдер. Оның бер жағында, мұндай ат-үсті шешім, жалпыхалықтық шаруаға нем-

кеттілікпен қарау елдің жоғары басшылығында отырған, біріншіден, бұл Горбачевтің және оның командасының саяси, практикалық қызметтерінің қай дәрежеде екенін айқындайтын нышандар ғой деп ойлаймын.

Енді қоғамның әлеуметтік-экономикалық өміріндегі ең басты мәселелердің бірі — меншік түрлеріне қатысты көзқарасымды білдіре кетейін. Рас, мемлекеттік меншік бізде дәл қазіргідей қалыптасқан түрінде көңіл көншіте бермейтін. Жоғары еңбек өнімділігіне деген ынта шамалы еді, адамдарда сол тіршіліктің иесі ретіндегі қожалық сезім болмайтын. Біреудің жоғын біреу ысқырып жүріп іздейтін мінез жоқ емес еді, тегі, кісі шаруасын істегендей селкостық, жайбарақаттық басым жататын. Жаны ашымастың қасында басың ауырмасының кебі кімнің болса да басында бар еді. Істің нәтижесіне ықыласыздау қарайтын. Бірақ, меніңше, бір шектен екінші шекке шығып кетпеу керек, халықтың маңдай терімен жасалғанның бәрін көзсіз талан-таражға салуға болмайды. Қоғамдық құрылыстың озық үлгілерін дамытудан үтпасақ, ұтылмаймыз.

Қайта құруды жүзеге асырудағы ең басты қателік — оның тұғырнамасы — концепциясының айқындалмауында деп есептеймін: Неден бас тартып, неге ұмтылу қажеттігін белгілеп алмай, ұлы көшті ұзақ жолға алып шығуға болмайды. Елдің сол кездегі жағдайы ақыл таразысына салынбай, жақсылығы қайсы, кемшілігі неде дегенге тиянақты талдау жасалмады. Ал, мұнсыз болашақтың саясатын саралау мүмкін емес еді. Осының бәрі біздің экономикамыздың дағдарысқа ұшырауына, қоғамның ала ауыз болуына әкеліп соқты. Ақыры кеңес халқының талай ұрпағы от оранып, қан кешіп жүріп көзінің қарашығындай қорғаған, бел шешпей, уақытпен санаспай еңбек етіп орнатқан қуатты ел санаулы жылдың ішінде мүшкіл халге түсіп, көз алдымызда ғайып болды.

Мұндай күйге түсуіне, менің ойымша, екі бірдей үлкен себеп бар. Біріншісінің тамыры — тым тереңде, ол сталиндік “автономиялау” заманына алып барады. Дәл сол кезде бүкіл ел әлеуетті қолға — жуан жұдырыққа көшіп, мемлекетті шектен тыс орталықтандырудың бірегей жүйесі жасала бастаған еді. Халық неге мұқтаж, мүддесі не, хұқы қандай? Оны сұраған тірі жан жоқ. Санасқан да, ақылдасқан да ешкім болған жоқ. Тәртіп солай. Тізгінді тартып ұста-

маса, айналасын құрсаулап ұстамаса, біртұтас ел болуы екіталай. Еркіндік, бостандық — ұран ғана. Оны басшы органдарда жұмыс істеген тұста анық көз жеткіздім. Көз жеткізіп қоймадым, ұдайы маңдайым тасқа тигендей сезінетінмін. Орталықтың өзі ойлап тапқан тәртіптің түкке қажеті жоқтығын, ақылға сыймайтындығын түсінетін едім. Тек ең өзекті, шын мәнісіндегі жалпы-мемлекеттік істі ғана емес, тіпті көлденең шаруаның өзін, болмашы, ұсақ мәселелердің бәрін Мәскеу шешетін. Уысынан шығарып алмаудың, өз қотырынды өзіңе қасытпаудың амалы. Аяқ-қолды матап ұстаудың айласы. “Мен”, “менің елім”, “менің жерім” дегенді айтқызбаудың, тек “біз”, “біздің еліміз”, “біздің Отан” деп ала өкпе етудің жолы. Ойланғысы келген кісіге осы да жетеді. Бұғауды үзудің, құрсауды бұзудың қыбын тап. “Мен” деп айта алатын, “менің елім”, “менің жерім” деп мақтаныш сезімге бөленетін ұрпақтың көкірек көзін оятар жол ізде. Құр кеудемсоқтық — өз сорың. Шаңынды қағуға шама келтірмейді. Ондай пысықтық бастан өтті. Шексіз билікті бір қолға ұстаған кісімен әл-қадірімше жағаласып, республиканың және жергілікті органдардың дербестігін кеңейтуге күш салып көріп едім, қайтып бас көтертпейтіндей мінез танытты. Тоталитарлық жүйе өз заңымен, өз талап-талғамымен орын-орнына қойды. Енді қайтып еңсе көтеруге шама келсе, қалай ақылдырақ болуды, күресудің тиімді жолын қалай іздеуді жан баласына ашпас жұмбақ сырдай ғып, көкейге түйіп жүрдім. Уақыт зымырап өтіп жатты. Орталықтың үстемдігі өрши түсті. Прогресс мүддесі қайшы келетін жолдан таймады. Қайта үдей берді, үдей берді. Бірақ жаңаратын, жасаратын күнге жақындай түскен еді.

Мен қатарынан неше жыл болды, орталықтан кол үзбей араласқаным. Қызмет бабымен әр түрлі деңгейдегі лауазымды адамдармен істес болдым. Орталықтың сырын алған адам сөйлесе де біледі, сөзін өткізе де біледі. Тым ішке сұғындырып та жібермейді, тым алыстатып та жібермейді. Ретті жерінде ресми түрде, ұстамды қалып сақтайсың. Ащы да айтылар, тәтті де айтылар сәт болмай және қалмайды. Бірақ еліңнің, жеріңнің мүддесі сенің кісілігіңнен де биік. Халқың үшін қажет кезде аласарған тұс та аз болған жоқ. Ал, тұтас алғанда орталықтың республика өмірінде алатын орнын, әрине, біржақты бағалауға болмайды, ол қалыпқа салғандай сипаттауға сыймайды.

Қазақстанның ондаған жылдар бойына халық шаруашылығын өркендету ісіне орталықтан мол көмек алғанын айтпасам, әділдік болмас еді. Алғанымызды орнымен жұмсауға тырыстық. Олар табиғи байлықты игеруге, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының келешегінен көп үміт күттіретін салаларын қаржыландыруға, қалалар мен ауыл-селоны көркейту ісіне, транспорт магистралдарын салуға, әсіресе, кадрларды даярлау ісіне, мәдени орталықтарды жасауға кетті. Бұл тізімді ұзақ жалғастыруға да болады.

Орталықтың пайдасы қайсы дегенде, әрине, ауызды ку шөппен сүрткен жараспас. Бірақ оны қайталағаннан көңіл өсе қоймайтыны және аян. Енді зияны неде дегенге тоқтала кетейін.

Басқарудың берік орныққан жүйесі — бір орталыққа бағыну. Ол бірте-бірте өршіп, шынтауайтына келгенде, шектен тыс орталықтандырылып жіберілді. Республика өмірінің қай саласын алмаңыз, онсыз аттап баса алмайтын, “әу” деп ауыз аша алмайтын халге жеттік. Әсіресе, қарыштап өсіп, өркендеуімізге залалы көп тиді. Тіпті, республикааралық қатынас жүйесіне де Орталық өктемдік саясатын жүргізіп отырды. Кейде қысым (дәрекілікке дейін баратын) көрсетіп, жолыңды кесіп отыратын. Оны Хрущевпен арадағы пікір қайшылықтарын баяндаған тарауларда түгел айтылғандықтан, қайталап жатпай-ақ қояйын.

Республика мұқтаждарын танауын көкке көтерген жалпыодақтық министрліктер қырық сылтау айтып, ұдайы елемейтін. Саңырауқұлақтай қаптағаны соншалық, шіркіндердің саны жыл сайын өсетін. Қазақстанда ірі-ірі өнеркәсіп, энергетика, транспорт және де басқа объектілерді салған кезде олар өндірістің мәселесін көбірек күйттейтін де, жергілікті халықтың мұң-мұқтажын жүре тыңдайтын. Тіпті ойлағысы да келмейтін. Тұрғын үйлер, мектеп, бала бақша, аурухана, бөбекхана және әлеуметтік-мәдени объектілерді салудан қашатын. Онда да заржақ қып, өлгеннің күнінен там-тұмдап бірдемелер тұрғызатын еді. Біз өндірісті қалай күшейтуге ұмтылсақ, дәп солай әлеуметтік-мәдени және тұрмыстық саланы ұлғайтуды талап ететінбіз. Оған одақтық министрліктер ғана шалқаймайтын, оған тікелей бағынышты кәсіпорындар мен ұйымдар да біздің сөзімізді көперіне де алмайтын. Олардан сынық шеге сұрап алып, өз жеріне қада қағу күшке түсетін.

Қаржы мәселесінің қияметін айтып жеткізу мүмкін емес. Республиканың территориялық-әкімшілік жағына бөлуді қайта ұйымдастыру жөніндегі кез келген шара, шаруашылықты, мәдениетті, мәдени қызмет көрсету саласын және басқаларын өркендетуді қаржыландыру, материалдық-техникалық жабдықтау мәселесі түгелдей Мәскеудің қарамағында болатын. Орталықсыз бірде-бір мәселе шешілмейтін. Республика, керек десеңіз өзінің мұқтаждарына тапқан валютасын қалауынша жаратуға хақысы жоқ тұғын. Қазақстанның бағалы металл өндіру жөнінен едәуір үлес салмағы бола тұрса да және жетерліктей валюта табатынына қарамастан жағдайы әлгіндегідей еді.

Енді енді ғой, бар құпияның беті ашыла бастағаны. Әйтпесе, кім жаман — әлем жаман, бәріне “қолбайлау” болып келген республика басшылары кінәлі саналатын. Идеология саласының орталықтандырылуы Қазақстан үшін қаншалықты қымбатқа түскенін айтып жеткізе алмайсыз. Әсіресе, ұлттық мәдениетті қалыптастыруға, ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын жазуға өлшеусіз кесірі тигенін айрықша атап өткім келеді. Орталық республикада не болып, не қойып жатқанын қалт жібермей, қадағалап отырды және “сара” жолдан сәл-пәл мүлт кетсең болды, сол заматта-ақ байқап қалатын. Сосын жон арқаңнан таспа тіле бастар еді. Құлақ етін жейтін ауыр сөзге де мақұл, қызыл билетті бетке ұстап, сөгіс-мөгісін беріп жатса да ризасың. Ең жаманы — нағыз ұлтшылдыққа иә басқа да ағымдарға апарып тели салуы түк емес. “Правда” және өзге де орталық газеттерде жарияланған Қазақстандағы “ұлтшылдық сыңаржақтықтар” туралы мақалалардан кейін сан-саққа жүгірткен науқан басталды да кетті. Әрі мұндай “науқанға” кезінде қалай қырағы келетінін айтсаңыз, өздері “төмпештей” беруге бар, ал таяқ жеп жатқан кісілер “бұның қалай, ағайын” деп ауыз ашуға, ақталуға болмайды, оған мүрсат та бермейді, жолдың бәрі жабық. Оның үстіне, жоғарыда атап өткенімдей, ұзақ жылдар бойы республикадағы идеологияны орталықтың нұсқауын екі сөзге келмей орындауға дайын, қара басым қайтсе аман болады дейтін “лөппайлар” басқарды. Олар өз халқының мүддесінен гөрі “жалпыхалықтық”, “бүкілодақтық” мақсатты жоғары қойып, жергілікті ұлттың мұң-мұқтажын елеусіз қалдырып келді. Мұның бәрі ұлттық мәдениеттің өсіп, өркендеуіне

қолбайлау болғаны даусыз. Орталықтың “идеологияның, мерзімді баспасөздің” босаған “бұрауын” тастай ғып бұрау, сөйтіп орталықтың азу тісін алты қарыс ету тәсілі М. С. Горбачев пен Е. К. Лигачевтің елді басқарған алғашқы жылдарында тіпті күшейе түсті. Және де бұл ұлттық кадрларды Мәскеудің басқа аймақтардан арнайы жіберілген адамдарымен алмастырумен жалғасты. Алайда, олардың шекесінен шертіп жүріп жіберген кісілері республиканың ұлттық ерекшелігі дегеннен мүлде мақұрым еді, олар өздеріне орталық жүктеген міндетті орындай алмай, ел алдында күлкіге ұшырап, кері қайтып жатты.

Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні былай: Орталықтың республика хұқын шектеуі, ұсақ-түйекке дейін уысында ұстауы біздің құлашымызды жаздырмады, үлкен ойларымызды жүзеге асыруға тұсау болды, соның салдарынан белгілі мөлшерде экономика, мәдениет, ғылым, оқу орындары және республика өмірінің басқа да саласы зардап шекті.

Демократия — халықтық билік. Азаматтардың бостандығы — мен теңдігі заңмен негізделгенде ғана ол өміршен. Бізде бұның алғышарттары ғана жасалған. Ал, орталықтың шектен тыс өктемдігінен арылу бір күнде тыңдыра салатын жеңіл-желпі шаруа емес... Ғұмыр бойы темір құрсауға айналған биліктен ешкім оңайлықпен айырыла қоймайды. Сондықтан демократиялық жолдың кешенді бағдарламасын жасай отырып, жан-жақты дайындықпен келу керек еді. Ең әуелі билік иесі болатын біздің халқымыз соған әзір ме, әлеуметтік, психологиялық, тіпті экономикалық жағдай көтере ме — міне, осының бәрін саралап алып, салмақтап барып, міндеттерін айқындап, жолын таңдап барып ұлы мақсатқа үмтылса еді. Сосын жоспарлы түрде жүзеге асырар болар. Ал, біз қалай істедік? Ол немен тынды? Оны баршаға аян нәрсені қайталау — қазымырлық болар.

Екінші ең үлкен себеп — елде ұлтаралық шиеленіс бұрын-соңды болмаған жағдайға жетті. Бұрынғы тәртіптен іргені аулақ салғанмен, ел мойынсұна қоярлықтай жаңа кезеңнің белгілі бір тәртібі болмады. Әркім өз тағдырын өзі шешсін дедік. Ел басшылары оларға сыртынан карап қойып отыра берді. Ал, ауа жайылған ел білгенін істеп, үлкен кантогістерге дейін барды. Біріне-бірі ата жаудан әрмен боп шыға келді.

Ұзында кеткен өшін, қысқада қалған кегін қоздырып жатты. Содан барып ондаған жылдар бойында жолға қойылған өндірістік-экономикалық, жабдықтау-тұрмыстық, сауда және өзге де байланыстар қас пен көздің арасында быт-шыты шықты, жоспарлы түрде жүретін алыс-беріс қайдағы жоқ “айырбасқа” көшті, көптеген ұжымдар бұрынғы шикізат көзінен, материалдар мен іріктеп сайлайтын бұйымдардан құр алақан қалды. Елдің шаруашылық өмірі тобан аяқ күйге түсті. Мен кеңес федерализмінің қазіргі таңда душар болып отырған қиындықтардың түп-тамырын тек өткен уақыттан іздеуге тырысатын саясаткерлермен, идеологтармен және ғалымдармен еш келіспеймін. Біздің көпұлтты мемлекетіміздің осыншалықты дос күйініп, дұшпан күлгендей ауыр халге жетіп, аяғы аспаннан келуіне М. С. Горбачевтің және оның командасының кінәсі аз емес. Басшылықтың олақ, мен айтқан болар едім, дәрменсіз практикасы тек ұлтаралық қатынасты одан сайын шиеленістіріп қана қойған жоқ. Сонымен бірге этностар арасындағы қақтығысты қоздырып; тіпті сағыздай созылған қантөгіске ұласты. Жалтақтық пен екі ойлылық, мәселен, соғыс жылдарында еріксіз жер ауған Қырым татарлары мен кеңес немістерінің автономиясын қалпына келтіру туралы, түрік-месхеттердің, басқа да көптеген ұлттар мен ұлыстардың мүдделерін қанағаттандыру жөніндегі мәселелерге де салқыны тиді. Кей-кейде Горбачевтің ұлтаралық проблемаларды шешудегі жалғыз тәсілі — бұл мәселелерді сырт айналып өтіп, көрсе де көрмегендей отыра бергендігі. Орталықтың арқа басты кеңге салғандай, тізгінді босатып алуы, тіпті қайтіп тұяқ серпуге шамасы келмейтіндей “сал” боп қалуы елдегі “егемендік соғысқа”, жалпыодақтық заңдар мен республикалық заңдардың қарама-қайшылығына алып келді; әр түрлі мемлекеттік органдардың іс-харакеті — акку-көкке, шортан көлге, шаян шөлге деген жағдайға жетті. Республикалардың нақты егемендік үшін күресі өте заңды, бірақ ол болмай жатып болдым, толмай жатып толдым демеуге тиіс, ұлттық асқақтаудан, бөлектенуден сақтанып, тоғышарлық деген дертке жол бермесек игі, ел арасына ғана емес, бір ұлтпен бір ұлттың арасына жік түспес жолды тандасақ еді, біздің тек көп ұлтты елдердің бірлігі, достығы ғана көсегемізді көгертіп, көрпемізді ұлғайтады. Жалғыз шауып бәйгі алмаймыз.

“Демократиялық реформалар үшін қозғалысқа” мен өз көзқарасымды білдіре кетейін. Алдымен айтарым, бұл — өмір қажеттілігі тудырған қозғалыс. Елдің озық ойлы қоғамдық тобы мен саяси қайраткерлер жариялаған аталмыш қозғалысты құрудың өзі — саяси плюрализмнің жарқын көріністерінің бірі. Плюрализм — пікір әралуандығы әсіресе, көппартиялық жағдайда әрі пайдалы, әрі қажет. Саяси қозғалыстар мен ұйымдардың көп болуы, оның ішінде оппозициялық партиялардың қатар өмір сүруі билеуші партияның қызметін күнделікті көзден таса жібермей қадағалауға, оның тарапынан қиянат, тәртіп бұзушылық, заңсыздық сияқты келенсіз көріністерді болдырмауға, тіпті алдын алуға, сөз жоқ, жол ашады. Әл-әзір билеуші партия дара үкімет ретінде өмір сүріп отыр. Ол өзінің шешімдерінің күні ертен қандай күйде болатынын ойлана қоймаған жайы бар. Сәтсіздікке ұшырай қалғандай жағдайда объективті иә субъективті себептермен ақталып шығуы мүмкін. Ал, билеуші партияның әрбір қадамын оның оппоненттері қалт жібермей қадағалап отырған кезде ол дүдәмал және біле тұра қателік жасамас бұрын он ойланып, мың толғанады. Сірә да саяси пікір әралуандығы мен көппартиялық жағдайында 1937—1938 жылдары бүкіл елді жайлаған шектен шыққан жүгенсіздік, жаппай қуғын-сүргін, атып-асу болмас еді ғой.

Елдің ішкі жағдайын күрт қиындатып жіберген себептердің бірі — бағаны тым көтеру және күнделікті тұтынатын тауарларға бес проценттік президент салығын енгізу туралы ойланбай жасалған шешім. Еңбекшілердің орынды наразылығын туғызды. Кеншілер экономикалық және саяси талаппен ереуілге шықты. Мемлекет бетімен кетті. Бүгінгі таңда елді дағдарыстан алып шығатын анық та халыққа түсінікті бағдарлама жоқ. Идеологиялық және тәрбие жұмысы біржола далада қалды. Жариялылық пен демократияны бетке ұстап, бүкіл елде жалған мәдениеттің ең ұждансыз және түкке алғысыз элементтері жаппай тарап кетті. Партия және кеңес органдары қайда қарап отырды дейсіз ғой? Таусыла айтпаса амалы жоқ. Азаматтардың ең болмағанда қарапайым хұқын қорғарлық тәртіп орнату жөнінде бағыт-бағдар жасаудың орнына жоғарыға жалтақтаумен, бітпейтін, бір тиындық пайдасы жоқ шаралармен малданып отырды. Жан баласын селт еткізіп, ойлантапайтын дәрменсіз бағдарлама, баянсыз нұсқаулар жасаудан

қолдары босамады. Дағдарыстың себебі қазір соқырға таяқ ұстатқандай баршамызға аян, оның бар сыры — қайта құру саясатын жүргізуде тактикалық іс-қимыл, басқару тәсілі мүлде дұрыс болмады. Біздің партия, өкінішке орай, қайта құруға білек сыбанып, белсене араласа алмады. Басшылықтың кінәсінен бүкіл елде болып жатқан процестен шеттеп қалды, жетім баладай сыртынан күн сала қарап, момақан күй кешті. КОКП Орталық Комитетінің пленумдары мен басқа шаралар өз бетінше жүріп жатты, одан келген пайда да, зиян да жоқ. Партияның арқасында биік мансапқа, атақ-абыройға қолы жеткен көптеген бұрынғы басшылар жағдайға байланысты өздерінің көзқарастарын өзгертіп шыға келді. Онымен қоймай КОКП-ның ыдырауына жанталаса ықпал етті, партия қатарынан шығып, бір кездері ар-ұзданы санаған билеттерін тастап кете барды.

Бұған кім кінәлі? Сіз де, біз де ойланайықшы... Ал, баз біреулер шімірікпестен, қазіргі бақытсыздық атаулыны, бәле-жаланы түгел партиядан көреді, соны айыптайды. Сонда басшылықтың шалағайлығы үшін, тізгінді дұрыс алып жүре алмағаны үшін бар жауапкершілікті қатардағы қарапайым коммунистер көтеру керек пе?

Біз ұлы істерге бірге барып, оны бірге жүзеге асырған партияны асығыс “жерлеп” қойған жоқпыз ба? Жуан белден бір-ақ тартып, біржола өшіре салғанды, анығырақ айтқанда: миллиондаған мүшесі бар партияның қызметін бір-ақ күнде тоқтатқанды және оны Бас хатшысының еркімен істелгенін бұрын-соңды естіп-көріп пе едіңіз? Және де бұл қатардағы коммунистердің пікірімен санаспай, пленум не партия съезі шақырылмай жасалды. Партия басшылығы өздерінің абыройын айрандай төгіп, КОКП-ның беделін түсірді. Солардың кесірінен қазір жаппай антикоммунистік науқан өріс алды, сол үшін миллиондаған қатардағы коммунистер өздерінің көсемсымақтарының сатқындық саясаты үшін бар жауапкершілікті мойнымен көтеруде.

Бізде, Қазақстанда, партияның саудасын “заңды” жолымен бітірді әуелі пленум, сосын съезд өткізді... Бірақ партияны соттау өз әкесін, анасын, ата-бабасын соттау деген сөз...

1991 жылғы қазан айының 28-індегі “Правда” газетінде жарияланған бір топ РКФСР халық депутаттарының съезге жазған хатында “партияны соттау — бұл 40 миллион адамды қорлау деген сөз, егер олардың до-

стары мен жақындарын ескерсек, онда бұл цифр еліміздің бар халқының жартысына жетеді. Мұндай сұмдық тіпті Берия мен Ежовтың сандырақтаған түсіне де енген емес...” — деп, өте әділ айтылған. Ал, тікелей маған келсек, менің жауабым бір-ақ мағыналы: Мен — коммунистпін және демім таусылғанша коммунист боп қаламын!

XXXXII

Жоғарыдағы жолдар 1991 жылы шілдеде жазылып бітіп, “Өтті дәурен осылай” деген атпен 1992 жылы жарық көрді. Естелік-эссенің соңғы нүктесі қойылған тұста, іле-шала тамыз айында күтпеген жерден төбе шашты тік тұрғызған оқиға болды. Оның Төтенше жағдай жөніндегі Мемлекеттік комитет деген атпен жер жаһанды шулатқанын ел ұмыта қоймаған шығар.

Бұл туралы аз жазылған жоқ. Әбден жауыр болғаны сонша төтенше жағдайдың өзі де, Мәскеудің қақ ортасындағы “Матросская тишина” түрмесінің аз-кем дәмін татқан тұтқындардың қыл үстінде тұрған тағдыры балапан басымен, тұрымтай тұсымен дегендей, қайтсем жан бағам деп, алмағайып заманның жетегінде кеткен жұртты елең еткізуден қалды. Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты дегізгендей, тосын мінез танытып, төтенше жағдайды ұйымдастырушылар Кеңестер Одағын буынды-буынды жерлерінен ұстап тұрған ығай мен сығайлар тұғын. Ең бастысы, олар Горбачевтің маңдайынан шертіп жүріп таңдаған сыбайластары еді. Қараңыз: вице-президент, Министрлер Кеңесінің төрағасы, Жоғары Кеңестің төрағасы, Қауіпсіздік комитетінің төрағасы, Қорғаныс министрі, Ішкі істер министрі... — бәрі де аузымен ай білеп, қабағымен жер сүзгендер. Баспасөзде хабарлағанындай, олар: “елді ыдыраудан сақтап қалу үшін, айықпас дағдарысқа, ұлтаралық алауыздыққа, миллиондаған жанды қайыршылыққа ұшыратпау үшін, заңсыздық пен қан төгіске жібермеу үшін төтенше шараларды” жүзеге асыруды міндетіне алды.

Мұның түпкі мәні маған беймәлім. Құдай қырына алды ма, жоқ қырсық шалса қымыран іридіннің кебі келді ме, әйтеуір іс басқаша ауан алды. Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп, сақалынан айырылыпты деген осы

болды. Айналасы екі-үш күн ішінде қаһарын шашып, елдің тізесін қалтырата бастаған Мемлекеттік төтенше комитет өрт қоюын қойып, оны қалай өшіруін білмей және састы. Әрине, сасқан үйректің жайы белгілі. Төтенше комитет түгел тұтқынға алынды. Қап, бәлем, деп тісін қайрағандар қырық күбылта жазып, “ит терісін” басына қаптады. Оның есесіне, тергеу ісі іш көгеретіндей уақытқа созылды. Әділеттің ақ туын көтеріп, қазылықтың қара қылын қақ жарып жүр деген заңгерлерден жасақталған сот істің “ақ-қарасын” ажыратып та тынды. ✓

Не айтары бар, Михаил Горбачевтің бұ жолы да сақасы алшысынан тұрды. Кісілігін кісәпірлікке, ақылын айла-амалға алмастыра қойды десек, тіл тигізгендей болармыз. Ненің терісін жамылып шыққанын өзі білер, сырт көзге көктен түскендей көрінген ол, жалаңаш қылышын күні кеше ғана шашбауын көтеріп, қайтсем жағынамын деп құрдай жорғалаған өзінің “ең сенімді серіктерінің” төбесінде ойната бастады. Қолынан келген қонышынан басады, ойына келгенді істеп баққан Горбачев осыған дейінгі бар былық-шылығын, адам түгілі құдай кешпес заңсыздығын осы төтенше комитетке итере салды. Сөйтіп сүттен ақ, судан таза боп, қайтадан жалған дүниені жалпағынан басып шыға келді.

Өздеріңіз білесіздер, осы тамыз оқиғасына дейін Горбачевтің сыңар езулігінен, кежегесінен кері кететін әдетінің кесірінен Кеңес Одағы коммунистік партиясының “тоз-тозы” шықты. Жоғарыда айтқанымдай, партияның миллиондаған мүшесінің пікірімен санаспай-ақ, Орталық Комитеттің пленумын не партия съезін шақыртпай-ақ төбесінен су құйып, саудасын сақал сипағанша бітіре салды. Коммунизмге, оның жоғын жоқтап, сойылын соққан коммунистердің ту сыртынан “оқ атқан” Горбачев екеніне мына тіршілікте кара танымайтын “көр соқырдың” күмәні жоқ. Жұрт алдында үзенгі бауы алты қарыс кісідей шіреніп тұрып, көсіле сөйлейтін, дұрысы — жағы сембейтін ол партияның сойылын “соғып” тұрып, көзге көрінбейтін жұлын құртындай соның (партияның) түбіне жеткен де өзі. Ол ұятты шүберекке түйіп қойып, партияның бас хатшылығын мансұқ етіп, шылбырды бере салды. Әшейінде би аға, түйе ауғанда қайда едіңіз деменіздер, ошақтың оты неге сөніп бара жатыр дегенді ойлауға шама келтіртпей Орталық Комитетті таратып жіберді.

Бұған іш қазандай қайнап жүргенде одан сорақысы басталды. Алтын діңгектей он бес жерден тік көтеріп тұрған нән шаңырақ ортасына түсті. Әлемдегі ұлы держава — Советтік Социалистік Республикалар Одағы тапа-тал түсте іргесі сөгітіліп, ыдырап сала берді. Қалай болды деріңіз бар ма, оны түгелдей қайталап жату ешкімді де қызықтыра қоймас. Басқалар төбеден жәй түскендей есеңгіреп, не істерін білмей, жан-жағына жалтақтап отырғанда әуелі қабырғалы үш республика — Ресей, Украина, Белоруссия тәуелсіз мемлекеттер ынтымақтастығын құрып, өз алдарына түтін түтете бастады. Кейінірек Грузия мен КСРО-ның құрамынан ертерек іргесін аулақ салған Балтық бойындағы үш республика — Латвия, Литва, Эстониядан басқасы қоңсы қонып, не болса да құдай басқа салғанды бірге көрсекке бел байлады. Осылай әлемдік тарих көшіне ықпалы мол болған іргелі ел күйреп тынды. КСРО-ны барлық өркениетті елдер алдында адам айтқысыз абыройға бөлеген ұлы жасампаз күш — халықтар достығы өз мәнінен көрер көзге айырыла бастады. Социалистік елдер ынтымақтастығы өмір сүруден қалды.

Қараң қалған тірлік қайтып оралмайды. Бірақ аяғы көктен келген КСРО-ның қалдырған “мұрасын” електен өткізіп, өз жолын, өз бағытын айқындап жатқан тәуелсіз мемлекеттердің іс-характеріне көз жұма қарау келіспес еді. Бір жылдары дүние жүзін аузына қаратқан “ұлы державалардың” бірі табан астынан шаңырағы “ортасына түсе” қойған жоқ. Оның мұндай күйге түсуі және ойламаған жерден он бес дербес мемлекеттің ірге көтеріп шыға келуі, менің ойымша, өзінің заңды даму жолымен болды деу қиын. Өкінішке орай, бұл жерде де Горбачевтің адам айтса нанғысыз шалағайлығы мен шарасыздығы таразы басын басып кетті, істің дәл осылай бел алуына ерекше ықпал етті. Мемлекет басшысы ретінде қайрат таныта алмады, қоржын басын тең ұстаудың орнына, тізгінді тарта ұстаудың орнына әліптің артын күткен кісідей, сырттан тон пішумен тынды. Ақыр аяғы телегей-теңіз ортасында ескексіз қайықтай айдың күні аманында жалғыз қалды, тіпті бұлай сыпайылап айту келіспейді, дұрысы — мидай далада сазға отырып қалды деу. Горбачев бетімен жер баспас жолы бар ма еді? Менің пайымдауымша, шұғыл түрде КСРО Жоғары Кеңесінің төтенше сессиясын шақырып, оған барлық республикалардың өкілдерін қатыстыру керек еді. Сол жер-

де айқын да нақтылы іс бағдарламасын алға тарта отырып, КСРО-ның құрылу тарихын және оның қалыптасу кезеңдеріндегі рөлін назардан шығармаған жөн еді. КСРО қуатты мемлекет қана емес, әлемдік тарихтың барысында айрықша ықпалы бар ел болатын, мұның бәрі әңгіме өзегіне айналғанда, сонымен бірге халықтың тұрмысын, әл-ауқатын жақсартып, мәдениеті мен ғылымын өркендетудегі социализмнің артықшылықтарын еске салғанда мәселе басқаша шешілер ме еді, әлде қайтер еді.

Халықтан еш нәрсені жасыруға болмайды. Барымызды да, жоғымызды да алға тартқанда ешкім өз құдығына өзі түкірмес еді. Кеңес Одағы көп ұлтты мемлекет ретінде қалай құрылғанын, оның біртұтас ел ретінде ірге көтеруі дер мезгілінде әрі өмірлік маңызы бар тарихи қажеттілігін барша кеңес халқына бүкпесіз баяндап, КСРО-ның құрылуы шаруашылықты басқарудың социалистік жоспарлы жүйесіне көшудің кілті болғанын және мұның өзі әбден тұралаған елде басталғанын дәлелмен жеткізген жөн еді.

Шынында, жүріп өткен жолымызға және бір бұрылып қаралықшы. Әңгіме қазақ даласындағы өзгерістер хақында ғана емес, кешегі ұлан-байтақ елдің кешегісі қандай еді дегенді көктей шолу. Батыс Европа жалпыға бірдей білім беру ісін аяқтаған тұста біз қара танымайтын халықты сауаттандыруды қолға алдық. Залалы мен пайдасын таразыласақ, бәлкім, “қызыл шеке” болғандай ұзақ-сонар әңгімеге түсіп кетерміз, ұжымдастырудың “қиын” өткелін ұмыта алмаймыз. Индустрияландыру — өзекті іске айналды. Тың дастаны бір төбе... электрлендіру... Ғылыми кешендерді жүзеге асыру...— Осылардың бәрі жаңа қоғамдық жүйенің өміршендігін еріксіз мойындатып еді.

Енді еңсе көтере бастағанда қанқұйлы соғыс өрті лап ете қалды. Жер бетінде адамзат баласын табанына таптағалы аласұра ұмтылған гитлерлік фашизмді талқандау оңайға түскен жоқ. Қисапсыз адам жер жастанды. Бірақ болашақ қара түнектен арылды. Азат алған ел, бостандық сүйгіш жұрт Кеңес Одағын миллиондаған “халық түрмесі” тұрғысынан емес, шын мәнісіндегі бейбітшіліктің тірегі деп бағалады.

Кеңестер Одағының алпыс жылдығында халықтар достығы мен бірлігінің негізінде нығая түскен еліміздің экономикасы біртұтас кешен ретінде тұлғаланған-ды.

Қуатты индустриясы, өркен жая бастаған ауыл шаруашылық өндірісі, алдыңғы қатарлы ғылымы мен мәдениеті бар алып державаға айналған еді. Мына мысалға зер салыңыз: КСРО-ның осы торқалы тойы атап өтілген жылы 600 миллион тоннадан астам мұнай, 50 миллион тоннаның үстінде газ, 600 миллион тоннадан жоғары көмір өндірілсе, электр қуаты 1300 миллиард киловатт сағаттан асып жығылды, 2 миллион автомобиль, 1,5 миллион трактор, 8 миллион телевизор, 6 миллионға жуық мұздатқыш шығарылды. Жеңіл өнеркәсіп өнімділігі шапшаң қарқынмен өсті. 230—240 миллион тонна астық, 15 миллиондай тонна ет, 90 миллион тонна сүт халық игілігіне жұмсалатын. Мал өнімдері, жеміс-жидек, көккөністің не бір түрі дастарқан ажары тұғын. Екі миллион пәтерде қоныс тойы жасалып, халық тұтынатын өндіріс және азық-түлік тауары жақсара түскен-ді.

КСРО АҚШ-тан бейбіт мақсатқа пайдаланатын атом қуаты сияқты ғылыми-техникалық прогресс бағытындағы жетекші саладан көш ілгері еді. Сөз орайы келіп тұрған соң айтайын, Горбачев пен Рыжков қай кезде де айрықша мән беруді қажет ететін атом қуатын жайкүйіне дер мезгілінде көңіл бөлгенде Чернобыль апаты болмас еді. Жауапкершіліктің жоқтығы, өкінішке орай, мындаған жанды жапа шектіріп, талай адамды қайғылы қазаға ұшыратты. Демек, ел басында отырған кісіге жұмыстың үлкен-кішісі болмайды. Қашанда шекара күзеткен сақшыдай қырағылық қажет.

Кеңес Одағы ядрошыларының мектебі күллі әлемдік ғылым үшін зерттеу базасы еді. Тұңғыш жер серігі, космонавт басқарған ғарыш кораблі біздің елімізде ұшырылды. Аса қуатты атом қаруы Америка Құрама Штаттарында бізден көп кейін жасалды. Сайып келгенде, мұның өзі империализм ушықтыруға ұмытылған дүниежүзілік соғыстың қайта тұтануына жол бермеді. Ал ондай қырғи-қабақ соғыстың бүрк ете қалу қаупі күні кешеге дейін шиеленісіп келгені жасырын емес.

Батыс бізге жұмақ төріндей көрінеді. Тәңіріге табынғаннан бетерміз. Тамсанғанда таңдайымыз тақ-тақ етеді. Сол Батысыңыз күні кеше ғана біздің перспективалық жоспарлау және болжам жасау саласындағы тиімді әдістерімізді, энергетика, авиация, ғарыш ісіндегі ірі-ірі жобаларды жүзеге асыру барысында ұлан-асыр

күшті шоғырландыра алатын қабілет-мүмкіндігімізді талай пайдаланғанын ұмыта қойғанымыз жоқ! Біздің ғарышты игерудегі теңдесі жоқ жетістіктерімізден кейін АҚШ жоғары оқуды өркендетуді жедел қолға алды. Ал, біз болсақ, жоқ жерден тарылып, үнемдеудің жөні осы екен деп, жоғары оқу орындарынан, кәсіптік-техникалық училищелерден, мектептерден — жалпы мәдениеттен қаржы аяйтын халге жеттік. Сөйтіп, мәуелі бақтың тамырына балта шаба бастадық. Ең үлкен кеселдің басы осында. “Қайта кұру” деп аталған дақпырттың желігімен кім не істеп, не қойғанын білмеген жылдарда тіпті ғылым назардан тыс қалып қойды. Той-томалақ — тоқтықта, оның жөні бір басқа, ал рухани аштық бел алды дегенше, ұрпақтың азғындағаны дей бер. Келешегінің ақыл-ойдан, парасаттан, ар-ождан, адамгершіліктен аза бастағаны еліңнің ертеңі жоқ дегені. Айықпас қасірет осы.

Біз тек экономикалық дағдарысқа ұшырап отырғанымыз жоқ, сонымен бірге тұрмыс жағынан да, өре жағынан да Батыспен қалай иықтаса алмасақ, Шығыспен де солай бәсекелесуге тәуекел жетпейді.

Жұт жеті ағайынды, өкшелеп қуған кесір-кесепат талайымызды сүріндіріп, әлденешеуімізді омақаса құлатары анық. Елді ақ сирақ етіп, тығырыққа маңдай тіреткен “өтпелі” кезең бағытындағы буырқана соққан “толқынмен” жүзе берсек, бұл кесір-кесепаттан айналып өте алмаймыз.

Мен өткенді көксеп отырғаным жоқ. Халқымның тәуелсіздігінен, елімнің егемендігінен садаға. Бірақ бүкіл саналы ғұмырыңды арнаған, социалистік қоғамның мұратты істері жолына жан-тәніңмен қалтқысыз беріліп, маңдай терінді төгіп жүріп нығайтқан елдің тұтастығы, бірлігі, ынтымағы көрер көзге нілдей бұзылды. Күні кеше бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып еңбек етіп, бейбіт өмір сүрген жандар ата жаудан бетер атысып-шатысып, қан төгіліп жатқанда, үй-орманы отқа оранып, кір жуып, кіндік қаны тамған жерден, елден безіп, екі қолдарын төбесіне қойып, беті ауған жаққа босып кетіп жатқанда, яки бәрін көріп-біле тұрып сырт айналып кету, мылқау адамдай тілінді тістеп отыра беру арыңа да, азаматтығыңа да сын екен. Өмірге, қоғамдық құбылысқа бір түспен — тек қара бояумен қарау жараспайды. Әр нәрсені өз атымен атамасақ ала жіпті аттағанымыз. Әділдік іздесек, ақиқаттан аттауға болмайды. Сондықтан кешегі біртұтас елдің — КСРО-

ның көлеңкелі жағын ести-ести құлақ сарсыды, жаза-жаза жауыр болды. Тым құрыса бір сәт оның күнгей тұсына көз жүгіртіп көрелікші.

Шындыққа тура қарасақ, КСРО құрамындағы одақтас он бес республиканың ішінде халық шаруашылығынан жолға қойылмаған қай саласы бар еді. Немесе, халықтың әл-ауқатын арттыру жолында қол қусырып отырдық дей алмас едік. КСРО-ның 60 жылдығында елімізде кенже қалған бірде-бір республика, бірде-бір өңір жоқ деп мәлімделгенін ешкім есінен шығара қоймаған шығар. Бұл қосымша дәлелді қажет ете қоймайтын ақиқат еді.

Бес саусақ бірдей емес. Ел іші болған соң әркім өзінше тон пішіп жатады. Бәлкім, баз біреулер: Сіз аяқ-қолын жерге тигізбей мақтауын жеткізіп отырған сол КСРО Қазақстанға не берді деп сұрауы мүмкін. Оны екі ауыз сөзбен қысқа қайырып, жауап беру қиын. Республика өміріне өзім тікелей араласқан жылдардың тарихын осы кітапта қамтуға тырыстым. Сондықтан қызыл сөзге бармай-ақ, түйіп айтарым: КСРО — бауырлас халықтардың үлкен шаңырағы, Қазақстанды одан бөліп алып қарауға болмайды. Бірақ экономикасы, өндіргіш күші, халықтың тұрмысы, мәдени өмірі артық болмаса, ешкімнен кем болған жоқ. Оған көз жұма қарау — көрмес түйені де көрместің кебі. Қалай қараласа да, қалай сан-саққа жүгіртсе де тарихтың аты тарих, сол тарихтан советтік дәуір өз орнын алғанына күмән жоқ.

1985 жылы бұлтсыз күнгі найзағайдай жаңғырығып басталған қайта құру “Социализмді молайтайық!” деген ұран көтерді. Байыптап қараған кісі осы ұраннан не үкқандай? Мән-мағына бар ма? Социалистік құрылысты нығайта түсу мақсатынан туған идея шығар деп, түгел бас шұлғыдық. Баспасөз, радио мен теледидар көктен іздегені жерден табылғандай дуылдатып ала жөнелді. Горбачевтің өзі де түс коргендей хал кешті. Аузынан абайсызда шығып кеткен сөздің бәрі “асылға” айналатынын осыдан кейін анық сезіп еді. Ұйымдастыруын, материалдық базасын айтпағанның өзінде бұл теориялық жағынан негізделмеген, тактикалық тұрғыдан айқындалмаған, яғни жеті өлшеп барып, кесіп-пішілмеген шикі дүние еді. Соған қарамастан Горбачев пен оның жандайшаптары бет-ауыздары бүлк етпестен өздерінің жасанды “революциясын” Қазан революциясы-

мен теңгере бастады. Өзіміздің тарихымызды білмесек білмейтін шығармыз, ал Ресей тарихын, оның бер жағында Қазан революциясын шырт ұйқыдан оятса сайрап ала жөнелетін шама бар-тұғын. Біз білетін Қазан төңкерісі табан астынан “бүрк” ете қалған жоқ. Ұзақ жылғы дайындықтың жемісі. Оған мән берген жан баласы болмады. 1905—1907 жылдардағы орыс революциясын, 1917 жылғы Ақпан революциясын, одан кейінгі бірінен соң бірі жалғасқан еңбекшілердің сәуір, маусым және шілде айларындағы қозғалысын, Лениннің жанкешті тірлігін есепке алмаған Горбачев бәрін бір оқпен “атып” алғысы келді. Қасынып тұрған құлан қайда, “атқан оғы” айдалаға кетті. Сауысқан тоты боламын деп, жүрісінен жаңылыпты деген осы. Ойланбай, ақылға салмай өзім білемдікпен, өркөкіректікпен жүргізген шараларын құдай қос көрмеді. Қырсық шалып, қымыран іріді. Ел басшысына деген сенімнен айырылған жұрт ауа жайылып, балапан басымен, тұрымтай тұсымен кетті. Ұлттар арасында алауыздық өріс алды. Үш ұйықтасаң түсіңе кірмес сұмдықтар басталды.

Коммунизмді бесігінде тұншықтыра алмай, шарасы таусылған капиталистік дүниенің көктен іздегені жерден табылды. Социалистік ұлы державаның ішінен “іріп” бара жатқанын көрген олар шоқ-шоқ деді. Табашылардың мысық тілеуіне Горбачевтің “революциясы” тап келді де, оның “архитекторының” қолтығына су бүрке түсті. Жаманды жаман десең бөркі қазандай болады дегендей, Горбачев мұны көрпе астынан ши жүгіртіп отыр демеді, қайта дүние жүзінің өркениетті елдерінен “қолдау таптыға” жорыды.

Горбачевтің “қайта құруы” кара халық үшін шілдедегі ақ сағымдай елес еді. Қолдау таппақ түгілі, түпкі мақсатын түсінбеді. Ақыры сандырақ “жаңару” далада қалды. Ішкенің алдында, ішпегенің артында болады, мына жалғанда не кием, не ішем демейсің, қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заманда ғұмыр кешесің деген уәде халықты алдау ғана боп шықты. Сөйтіп, Горбачев партия мен халық сенімін ақтамады. Мындаған адамның қаны, миллиондаған босқынның көз жасы соның арына жүктеледі.

Құрғақ қасық ауыз жыртар дегендей, ауызекі айтылған сын ешкімді елең еткізе қоймас. Сондықтан нақты деректерге жүгінелік. Осының өзі-ақ бетіңмен жер бастырады. Істің бет алысын аңғарған адал жандар сол

кезде-ақ дабыл қаққан-ды. Бірақ оған құлақ асқан жан табылмады. Мәселен, 1990 жылмен салыстырғанда 1991 жылдың бірінші тоқсанында-ақ КСРО-ның өнеркәсіп өндірісі 13 процентке құлдырап, жұмыс көлемі 30 процентке азайды. Мал мен құс етін, сүтті, жұмыртқаны сатып алу күрт кеміді. Тек бір ғана “өндіріс” адам айтқысыз мөлшерде өз “өнімін” бұрқыратып шығарып жатты. Ол қауқарсыз ақша еді. Президенттің тікелей басшылығы арқасында (халық сайлаған президент еді деуге ауыз бармайды) қағаз ақша шығару жөнінен КСРО тарихында болмаған теңдесі жоқ рекорд жасалды. Баға жылдап, айлап емес, апталап, тіпті күн сайын өсіп жатты.

Бұған аландамаған адам шамалы. Елдің естияр азаматтарының жан дауысы шықты. Тіпті жат жерлік экономистер, социологтар қобалжи бастады. Ал Горбачев құлағын құлық басқан жандай қаннен-қаперсіз отыра берді. “Жаны ашымастың қасында басың ауырмасын” дейді дана халық. Қабырғасы қайысса осындай күйге түсірер ме еді... Қайдағы жоқ “адам факторы” дегенді жағы сембей қайталаудан аса алмай, елді қысыр сөзге қарқ қылумен шектелді.

КСРО экономикасының құлдырауы басқа өңірге қарағанда экономикада, саяси салада әлдеқайда тұрақты деп есептеліп келген Қазақстанға кері әсерін тигізбей қоймады. Спортшылар арасында: жеңіске жету қиын, ал жеңіске жеткен соң, оны сақтап қалу одан да қиын деген қағида бар. Сол айтқандай, республика шыққан биік белестер көз алдымызда аласара бастады. Ресми деректерге қарағанда, өнеркәсіп 1992 жылы 1981 жылдың деңгейінде ғана жұмыс істесе, тұрғын үй құрылысы 1957 жылғы көлемнен аса алмады. Ауыл шаруашылығындағы жағдай да мәз емес, мал, құс еті, жұмыртқа, сүт өндіру 24—41 процентке төмендеп кетті.

Қайта құру бұрынғы КСРО-да, социалистік ынтымақтастық елдерде тұратын барша халыққа бұрын-соңды құлақ естіп, көз көрмеген қасірет әкелді. Қайталап айтайын, Горбачевке дейінгі, әсіресе Брежнев басқарған “тоқырау” жылдарының өзінде де елдің өмірі дәл осындай күйге түскен емес. Нақты мәліметке зер салыңыз.

1951—1983 жылдар ішіндегі КСРО-дағы және капиталистік елдердегі орташа жылдық өсу қарқыны (процент есебімен)

	КСРО	АҚШ	Дамыған капиталистік елдер
Өнеркәсіп өндірісі	8,2	3,7	4,2
Ауыл шаруашылығы өнімдері	3,1	1,5	

	Социалистік елдер	Дамыған капиталистік елдер
Өнеркәсіп өндірісінің өсу қарқыны	4,6	-0,2
Ауыл шаруашылығы өнімдерінің өсу қарқыны	5,4	-0,3

Бұл мәліметтер “Правда” газетінің 1992 жылғы 8 тамыздағы санында жарияланған-ды. Газет осы деректі жариялай отырып Горбачевтің “тоқырау” деген айдармен лақап таратуы — бұл Кеңес халқына тағылған жала деп орынды қорытынды жасады. Әлбетте, ақ сөйлеген басылымға оқырманның ықыласы да бөлек. Алайда бір емес, әлденеше рет биік мансаптан басы айналған кейбір “көсемдердің” қолшоқпары болған тұста ғасырға жуық тарихы бар газетке көпшіліктің қарны ашып қалғаны бар. Бір кездері Горбачевтің өзі шығарға жаным бір деп жүрген Фроловты редакцияға қолынан жетектеп барып бас редактордың жұмсақ креслосына отырғызып қайтқанын жұрт ұмыта қоймаса керек.

Өмірдің ащы сабақтары аз емес. Оны көбіне маңдай тасқа тигенде барып біліп жатамыз. “Правда” сондай халды бастан кешіп, “тура биде туған жоқ” дегендей, енді шындыққа тура қарай бастады. Адасканның алды жар, арты соқпақ...

Соңғы жылдары талай оқиғаның куәсі болдық. Соның бәрін ой елегінен өткеріп, ақыл таразысына салсақ, түсіңнен шошып оянғандай хал кешесің. Тұла бойың түршігеді. Қалың ел ерсілі-қарсылы жүріп жатқан жол бойында, вокзалдарда, базарларда, мешіт, шіркеу алдында алақан жайған қарт кісілер, мүгедектер... Үлкен көшелердің қиылысына келіп тоқтай қалған машиналарға тұра ұмтылып, әйнегін жанталаса сүртіп жатқан балалар... Құлқын сәриден сүт пен нанның кезегінде сағаттап тұрған адамдар... Көше бойлай үйіндегі барын алып шығып, телміре сауда жасап отырған үлкен-кіші... Еңбекке орналастыру бюроларының алдында сендей

соғылысып, құдай қайдан берер екен деп тіршіліктен үмітін үзе қоймаған жұмыссыздар... Арак-шарап, темекілік толған шағын дүкендерден көз сүрінсе, ертелі-кеш аялдамаларда көлік күтіп, екі көзі төрт болған халық... Үптеліп жатқан үйлер, тапа тал түсте сырдай боп, көрер көзге барынан айырылып, зар қаққан жандар... Міне, осының бәрін жіпке тізгендей болмайық деп, шет-жағасын ғана айтқан бар кемшілікке, бар кеселге ең басты кінәлі адам — Горбачев.

Бар кінәні Горбачевтің басына үйіп-төгуіне қарағанда, Димекеңнің оған деген өкпесі қара қазандай болар деуші ағайын табылары анық. Оны да жоққа шығармаймын, бірақ ең басты мәселе мынада және бұра сөйлеуді білмейтін әділ кісі де осы байламға тоқтар еді. Елді ашса — алақанында, жұмса — жұдырығында ұстаған жылдарда Горбачев мемлекетті тұралатып, қоғамды іріген сүттей қылды. Осы жылдар ішінде ол өзінің халық шаруашылығын басқарудан мүлдем мақұрым екенін көрсетті. Естеріңізде болар, ол салған жерден “қолденең табысқа тосқауыл қояйық!” деп, ұран тастады да, елдің аяқ-қолын “матай” бастады. Ойламаған жерден оң көзіміз сол көзімізге жау боп шыға келді. Сынық шеге ұстаған “ұры” атанды. Ал, түйені түгімен жұтып жатқандар жең ұшынан жалғасып жатты... Сосын, не айтасың, айды аспанға бірақ шығаратын кісідей білегін сыбанып бірер жылдың ішінде ит басына іркіт төгілетіндей байлыққа батамыз деп “экономикалық жеделдету стратегиясын” ойлап тапты. Оған да мақұл дедік. Бірін таратып, бірін қосып, аласапыран болдық. Қайырын берсін деп, елді жұмылдырып, іске ден қойған тұста: “жоқ, бұл болмайды, экономика ғылыми-техникалық прогрессіз аттап баса алмайды екен” деп, жаңа арнаға бет бұрдық. Өндіріс технологиясын жаңартайық, жақсартайық, сөйтіп өркениетті елдер деңгейінде тіршілік жасайық деген ізгі ниетте еш сөлекеттік жоқ. Шын құп алатын, барынша қолдайтын бастама еді. Бірақ сол идеяны жүзеге асырудың жолы қалай, неден бастап, немен аяқтауға тиіспіз? Бұл мәселе жан-жақты ойластырылып, терең талданбады. Ақыры, Горбачевтің құрыққа сырық байлатқан бос сөздерінің бірі ретінде аяқсыз қалды.

Жалғыз бұл емес, мемлекеттік қабылдау дегенді шаң қапқан ескі тулақты қаққандай ғып және былай сырып қойдық. Оның “күні” біте бергенде: “кооперативсіз

күніміз қараң, елді еркін іске жұмылдырайық” деп, бұйданы бұрды. Кеше ғана көлденең табыстың тұқымын түздай құртайық деп аласұрған Горбачев араға екі-үш жыл салмай, “іскерлердің” ноктасын сыпырып алып, бетімен қоя берді. Артынша шағын кәсіпорындар инкубатордан шыққан балапандардай қаптады. “Кооператив” коммерцияның қайығына ауысып мініп, делдалдық кәсіпке, “жатыпатар” саудагерлікке көшті. Ауыл шаруашылығына, материалдық-техникалық жабдықтау және қаржыландыру жүйелеріне қатысты министрліктер мен ведомстволар біресе таратылып, біресе қайта шоғырландырылып, нәйеті бірер жылдың ары-берісінде ойран-ботқасын шығарды. Сөйтіп, ақ теріні қара тері қылды. Әлін білмеген әлек деген осы.

Кезінде Хрущевті бүйректен сирақ шығарып жүрмесе ішкен асы бойына сіңбейді деп, қара есекке теріс мінгізуші едік, Горбачевтің қасында ол аттан түсіп сәлем бергендей ме деп қалдым. Неге дейсіз ғой? Елді халық таңдауымен сайланғандар емес, Горбачевтің шылауында жүргендер басқарды, яғни парламентті көп сөйлеп, көбігін сапырғандар билеп-төстеп кетті. Экономика тізгіні ат төбеліндей “алпауыттардың” қармағына ілікті. Олар қоғам “дамуының” үлгісі тек батыста, демократиялық бостандық кепілі сонда деп өздері ұрттап ішіп, шайқап төкті.

Мен Горбачев “такка” отырғанға дейінгі халық шаруашылығының хал-ахуалын жер-көкке сыйғызбай мақтаудан аулақпын. Тіпті Горбачевтің сыртынан жұдырық көрсетіп, түйе қотыр сөз жүгірту де лайықсыз. Тап маған суын сүт қып қайнатқан жері жоқ. Ол ел басына келгенге дейінгі жағдай “бүйрек майы бітеу еді” дей қоятындай емес екені екінің біріне аян. Экономика шатқаяқтай бастаған түс еді бұл. Даму қарқыны төмендеп, істің қиюы қашып, ғылым мен техниканың озық жетістіктерін тым сылбыр пайдалана бастаған. Жұрттың өндіріс нәтижелеріне деген ынта-ықыласы азая түскен-ді. Бірақ соған қарамастан ауызды тым қу шөппен сүрткендей мүшкіл халде емес тұғын. Елде ұлан-ғайыр өндірістік және ғылыми-техникалық потенциалы жинақталған-ды. Бірақ барды базарлай білмеді. Горбачев құрғақ уәдеге қарқ қып, қайдағы жоқ “тәжірибелер” жасаймын деп, сүттей ұйып отырған ел ішін бөрі тиген қойдай қылып, аспанды алақандай, жерді тебінгідей етті. Халықты қуантам деп, қуартып тынды. Аспан

алақандай, жер тебінгідей болмай тұрғанда Сіз Саяси Бюро мүшесі едіңіз ғой, неге қызыр тартқанды тезге салмадыңыздар, бүгін “іс бітіп, қу кеткен” соң, тістене сөйлеп отырғаныңыз қалай дерсіз. Орынды.

Сырым батырды білмейтін исі қазақ жоқ шығар. Сол кісі Үргеніш ханына барған жерде хан өз шешенімен сөз сайысына түсіреді. Сөзден жығыла берген Үргеніш шешені:

— Сізді екі аяқты, бір тілді адам баласы жеңді ме?— деп сұрапты.

Сонда Сырым:

— Өзгенің сөзін тыңдамай, өз бетімен кете беретін адам Сырымды күнде жеңеді,— депті.

Сол айтқандай, КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшелері мен мүшелігіне кандидаттар талай тауы шағылған. Жөн сөзге құлақ аспай, атқан оғым айнымайды деп, ойына келгенді істеп бақты. Қайратсыз адамның айбаты зая екенін көрсетіп алып жүрді. Соның салқыны халықтың маңдайына сор боп тиді. Ағайын ала болды. Ұлт арасына жік түсті. Бұрыннан алты аласы, бес бересі бардай атысып, шабыса бастады. Мұны Горбачев аузы-басы қисаймай өзінен бұрынғы басшылардың қалдырған “мұрасы” деп жалт берді, жауапкершіліктен қашты. Рас, ұлттар мен ұлыстар арасындағы қарым-қатынастар саласында шешілмей жатқан мәселелер бар болса, бар шығар. Бірақ біздің елімізде естіген елдің жаны түршігерліктей ұлтаралық дау-шарғы, жаға жыртысу атымен болған емес. Қантоғіс қақтығыстар, әлденеше жылға созылған соғыс тек “меңді Михаилдың” тұсында етек алды. Біз мұндай сұмдықты — ұлттық және нәсілшілдік қақтығыстар мен адам жаны түршігер жанжалдар тек капиталистік дүниеге тән деп карап келгенбіз. Ұлыбританияда — ирланд, Белгияда — валлон, Канадада — франко — канад, Испанияда — баск және тағы басқа мәселелер жүрек шайлықтырып біткен. Алайда Горбачев бізді елестен тез айықтырып, шиеленіскен оқиғалар “сахнасын” көз алдымыздан өткізіп жатты. Шет ел енді бізге құлақ түріп, жағаларын ұстай бастады. Қырым татарларының, түрік-месхеттердің, немістердің, әзірбайжандар мен армяндардың, абхаздар мен грузиндердің, ұңғыштар мен осетиндердің тағдыры әлем жұртшылығына алаңдатушылық тудырды. Адам өліп, ел қанға бөгіп жатса да Горбачев: “Әр халық өз тағдырын өзі шешу керек, олардың ішкі өміріне қол

сұғуға ешкімнің хақысы жоқ” деп, істің байыбына барып, ушықтырмай шешудің орнына керісінше мәселені шиеленістіріп жіберді. Естіген құлақ ұялғандай жел сөзбен “қарқ” қып, елді мезі етті. Жеті өлшеп, бір-ақ кесудің орнына, ойланбай айтып, ел арасына от тастап алатын оғаш қылықтан да кенде емес еді. Украина теледидары арқылы сойлеген бір сөзінде қара бауырлық көрсетіп те алды. Шімірікпестен тың көтерген жылдары Солтүстік облыстар Ресейден Қазақстанға өтіп кетіп еді деп сандырақтады. Бұған құлағы еліріп алған патриотсымақтар Қазақстан территориясына байланысты ілік іздеп, республиканың Солтүстік облыстарын “иемденуге” күш салды. Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесі заңды қарсылық білдіргеннен кейін үй ішінен “үй тігуге” үмтылғандардың аузына күм құйылды. Даудың басы Дайрабайдың көк сиыры дегендей, ауа жайылып сөйлеп, айғайға аттан қосқан Горбачев жұртшылық алдында кешірім сұрады.

Осылай үйдей өкпеден құтылғандай еді, қырсық шалайын деген кісі тілінен табады дегендей, Михаил Сергеевич мұхиттың арғы жағында жатып орыстың “жыртысын жыртқан” Солженицыннің “Ресейдің көсегесін қайтсек көгертеміз” деген кітабын даналықтың теңдесі жоқ үлгісі деп, “айды аспанға бірақ шығарды”. Атағы “жер жарған” жазушы су ішкен құдығына түкіріп, қазаққа қазақ жерінен енші “бөліп” берді. Бұл елді ел болсын дейтін кісінің сөзі емес еді. Горбачевтің Солженицынге емешегі үзіліп бара жатқандықтан емес, оның кеселден бетер кесірлі сөзі ел ішін лаңға бастайтынын іші сезіп, мысық тілеулі болатын.

Горбачев осы пиғылын КСРО-ны жаңа тұрпатты елге айналдырайық, жаңарту жолын іздейік деген кезде де аңғартып, орынды пікірге құлақ аспай, Одақтық жана келісім шарт жасасу қажеттілігі туралы мәселеге келгенде кежегесінен кері кетті де тұрды. Оның есесіне біздің шет елдердегі бұрынғы “ата жауларымыз” не айтса, соған бас шұлғып, алдарына түсіп құрдай жорғалады. Ал Одақтық шартқа тек іс насырға шауып, балдан да тәтті билік уысынан шығып бара жатқанда қол қоюға жанталаса үмтылды. Бірақ тым кеш еді. Оған дейін басқа күштер бел алып, дегенін жүзеге асыра бастаған-ды. Горбачев Одақтық шарт жасаудың қажеттілігіне көзі жете тұрса да батыл байлам жасаудан тайсақтап, аттап басқан сайын күмәнданумен,

күдіктенумен болды. Ішкі жағдайдан гөрі сыртқа сес көрсетіп, бірлі-жарым ауыс-күйіспен шектелді, одақтас республикалардың, жергілікті органдардың өкілеттігін өзгертуде нақты қадамдар жасай алмады. Оған еш нәтиже бермеген Ново-Огарев процесі деп аталатын саяси пікір таласы дәлел. КСРО-ның түбіне жеткен де Горбачевтің солқылдақтығы, анығырақ айтқанда — қулығына құрық бойламас сүрқия саясаты. Ол кімге пайда, кімге зиян, о жағы мүлде басқа әңгіме. Ал кезекті өкінішке тап болмас үшін ең әуелі ысқырығы жер тескендей басқарудың шектен асқан орталықтанған жүйесін босатып, көптеген міндетті орталық, республика және жергілікті органдар арасында бөлісіп, олардың арасындағы барлық қарым-қатынас түрін демократияландыру қажет еді. Сол арқылы елдің мемлекеттік бірлігін сақтау үшін берік негіз қалауға болатын-ды.

Мен елу жылдан астам партиялық стажы бар коммунист ретінде Горбачевтің іс-әрекетін сатқындық деп санаймын. Неге дейсіз ғой? Ол іштен кеміретін жұлын құртын еріксіз еске түсіреді. КОКП-ның қоғамдық өмірдегі рөлін бірте-бірте әлсіретіп, оны мемлекетті басқару ісінен аластады. Артынша отқа оралып, суға сүрінгендей етіп, ақыры сабақты жібін калдырмай бет-бетімен таратып жіберді.

Бас хатшылыққа сайларда біз оны кара судан қаймақ алатын адам деп ойлаған жоқ едік. Партия ісіне, халық аманатына адалмын деп, ант-су ішкеніне имандай сендік. Бізде сапты аяқтан ас күйып, сабынан қарауыл қарайтын мінез жоқ еді. Баксак, ол өленді жерге өрт қоюға о баста-ақ әзірленіп келген екен. Арын төгіп, саяси арандатуға барды. Бар қызметін партияны іштен ірітіп, күллі қоғамды ала қозыдай бөлуге бағыттапты. Мен әлі күнге дейін қайран қаламын, марксизм-ленинизм туралы, коммунистік мұратты істер жайлы қанатты сөздермен малдандырып келген нағыз антикоммунист Горбачев қалай КОКП-ның бірінші басшылығына көтерілді дегенге жауап іздеп, ойым он сакка кетеді. Өзінің әрбір аттаған қадамы қараулықтан тұрғанын қалай аңғармағанбыз, о баста көздеген антипартиялық максаттары мен міндеттерін дйттеген жерден шығарып, дәйектілікпен жүзеге асырғанын қалай білмегенбіз? Егер Муссолини, Салазар, Франко, Гитлер тірі болса ғой, сөз жоқ, Горбачевке маңдайлары жерге тигенше иіліп сәлем берер еді. Олардың дүниені астан-

кестен етіп, жазықсыз миллиондаған жанның қанын селдей ағызып, жете алмаған армандарын бұл тышқан түмсығын қанатпай-ақ ың-шыңсыз тындырып берді. Тіпті, Горбачев КСРО президенттігіне “сайланып” тұрып, көзі ашық, көкірегі ояу азаматтардың талабына қарамастан Бас хатшылықтан қол үзгісі келмеді. Мұнда да бір гәп бар ғой деймін. Оған бұл қызмет партияны біржола және түгел быт-шыт қылу үшін қажет болды білем, 1991 жылғы тамыз оқиғасынан кейін Ресей президенті Б. Н. Ельциннің Ресей жерінде КОКП қызметін тоқтату туралы ақылға да, заңға да қайшы жарлығына қасқайып қарсы тұрмақ түгілі жұмған аузын ашқан да жоқ. Тіпті Ельцинмен сыңар күртты бөліп жеген кісідей арада бірнеше күн өткен соң, КОКП Орталық Комитетінің Пленумын шақырмай-ақ, ең әрісі Саяси Бюроның басын қоспай-ақ бүкіл мемлекет көлемінде әлгіндегідей актіні қабылдап, іс бітті, қу кеттінің керін келтірді. Горбачевтің ұлы Ленин ісіне “берілгендігінің” шын мәніндегі бет-пердесі осындай.

Жақсының ісі қалады, жаманның соңында он бес дау қалады. Горбачев кеткен кезде ел: “алды-артына топырақ, жүрген жеріне шөп шықпайды” деді. Қарғыстың бұдан асқан сорақысы болмайды. Социалистік елдер ынтымақтастығы ыдырап, “басқа түскен баспақшыл” деп, әрқайсысы өз бетімен кетті. Әлемдік қауымдастықта өз орны бар ұлы держава — КСРО “бытырап”, оның құрамындағы Республикалар “еншісін алып”, өз алдарына отау тікті. Әрине, аяғын апыл-тапыл басқан жас баланың тұсауын кесерде оған ақжол айтып, болашағына зор үмітпен қарайды. Бүгінгі жас мемлекеттерге де сондай ізгі тілек үстіндеміз. Көш жүре түзеледі. Бірақ бір-бірінен іргелерін аулақ салмай, экономикалық байланыстарын нығайта түссе, септесіп, біріндегі жоқты екіншісі қарасып тіршілік жасаса, бүгінгідей дағдарыстан бірте-бірте шығады. Ең бастысы — еңбек, тәртіп, өнім өндірмей, халық тұтынатын тауарларды көбейтпей өрге басамыз, өркениетті ел боламыз деу қиын. Ал оған дейінгі қазіргі қалыптасып отырған жағдай Батыс, Шығыстағы кенже қалған кейбір дамушы елдердің кейпін елестетеді. Жасырары жоқ, халықтың әл-ауқаты күрт төмендеді, бірлікке сына түсті, қылмыс күннен-күнге белең алып, кісі өлімі көбейіп барады. Осының барлығына да Горбачевтің тікелей болмаса да, белгілі мөлшерде қатысы бар.

Мұны қайта құрудың қайшылықтары демеске шара жоқ. Іс ілгері баспай, көрер көзге бар дүние кирап, астан-кестені шығып жатса, әдейі қаскөйлікпен, о бастан ойластырылып жасалмасына кім кепіл болғандай.

Горбачев бүгін берген уәдесін ертеңіне ұмытып қалатын, өйткені оның басты мақсаты — өзің өлсең өл, сөзің өлмесін деп мәрттік таныту емес, қайта адамдарды арбап, әсіреқызыл пікір қалыптастыру. Ал, іс мүддесі — ол мүлде басқа әңгіме, оған қабырғасы қайыспайды да. Мемлекеттің аса зәру және күрделі проблемаларына атүсті қарау, жауапкершіліктен жүрдай боп отырып, қызыл сөзді қуалап, құлаққа қонбайтын қайдағы жоқ “пәлсапаға” соғу Горбачевтің қызмет стиліне тән сипат. Сондықтан да онымен жұмыс істеу қиын еді. Қолымен істегенді мойнымен көтеруге тура келген тұста ол ойланбастан өзінің шылауынан шықпай, шыбын жаным бірге деп жүрген көмекшілері мен қызметтестерінің аяқ-қолын бірдей матап берді. Оның басына күн туған кезде күліп отырып кімді де болса қып-қызыл отқа итере салатынын, меніңше, Рыжков, Лигачев және басқалар басынан өткерді.

Кектенсе, басы жерге жеткенше кешпеуге бар және өшіккен кісінің түбіне жетпей тынбау; бір нәрсені байыбына жетіп білмеу, жағын айырып берер кезге келген жерде шарасыздық таныту, кеудесіне нан піскені сонша, өзінікін ғана жөн санап, орынсыз шамшыл мінез көрсету — міне, Горбачевтің табиғатын ашатын мінездеме осы. Мен мұны ойдан шығарып отырмағаным өзіңізге белгілі, кешегі Одақты оп-оңай ойыншыққа айналдырып, тамырына балта шапқаны соншалық, халық түс көргендей халде отыр.

Күдай алдында күнәкар болып керегі не, біздің бәріміз бірінші басшымызға “қымбатты” деп қиылып, қабағына қарап келдік қой. Және сол теңеу лайықты көрінетін. Осы сөздің қадіріне енді жеткендейміз бе, қалай?! Біздің бәрімізге — партияға, елге, социалистік ынтымақтастыққа Михаил Сергеевич Горбачев арзанға түскен жоқ. Бұдан асқан “қымбат” не бар?!

Оның есебі түгел. Жағасы жайлауда. Нобель сыйлығын алып, айдарынан жел есті. Енді жер-көкті шарлап, барған жерінде ақылы лекция оқып, мыс-мыс валютаны қалтаға басып жүр.

“Жиһанкез” Латын Америкасы елдерін аралап қайтты. Жергілікті халық аты жер жарған “қайраткер”

есебінде емес, саяси “тірі өлік” ретінде қарсы алды. Баспасөз шын бет-пердесін ашып, онсыз да күдіктен күпті боп жүрген ел алдында аймандай қылды. Қонаққа қошамет көрсетудің орнына шіріген жеміс, иістенген жұмыртқа лақтырып, абыройын айрандай төкті. Тіпті үстінен түйе өтсе де қыңқ демейтін сабырлы, алды-артын ойлап алмай артық ауыз сөзге бармайтын саясаткер, Аргентина президенті Карлос Менемнің өзі “аңқау елге арамза молда” боп, ақылы лекция оқып жүрген жиһанкез “қайраткер” туралы ащы да болса әділ сөзін айтып салды.

Ұмытпасам, ХХ ғасырдың ұлы ойшылдарының бірі Альберт Камю: “Біз қылмысты ойлар зергерлікпен орындалып жатқан дәуірде ғұмыр кешіп жатырмыз” деген екен. Өкінішке орай, философ әрі әдебиетші Горбачевтің заманына жетпей кетті, әйтсе де оның айтқаны айдай келді. Ол Кеңес Одағы коммунистеріне сатқындық жасап, өзінің арам пиғылын соншалықты “зергерлікпен” жүзеге асырды. Мен оны Каинның бүгінгі таңда және бұдан былайғы жерде еңбегін сауған миллиондаған қарапайым да адал жандардың теріс батасын алған қызыл көз баласына балар едім.

Өмір қызық қой. Жалғасын тапқан жақсылық атаулыға қалай қуансаң, алдынды орағытып, аяқтан шалған жамандыққа солай күйінесің. Мына тіршіліктің мәні бөлашаққа қалдырған мұраңа байланысты. Өткеннің өкінішін қайталамауға болады. Кемшілікке кешіріммен емес, сол “әттеген-айыңнан” тәлім алар сабақ түюде, ертеңгі ұрпақ опық жеместей жол қалдыруда. “Қайта кұрудың” қателіктеріне шүкшиюымыздағы бір сыр осында.

“Қайта кұруға, сондай-ақ біздің өмірімізде болып жатқан басқа да өзгерістерге тереңірек үңіліп, аяқ алысын жіті қадағалаған сайын сүйсіне отырып күйінетін, кей тұстары: “осы мен ескіліктің шырмауынан шыға алмай жүрген жоқпын ба” деп, кейбір мәселелер жөніндегі сауалға ұзақ жауап іздейтінім бар. Әсіресе, мұндай көңіл күйден араға әлденеше жыл салып барып Қазақстанның тарихи орындарын аралап, бірнеше облысын аралап қайтқан соң да арыла алмадым. Көптеген жұмысшы, шаруа адамдарымен сұхбаттастым, мәдени-ағарту саласының, өндіріс және ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының басшыларымен әңгімелестім.

Әр жүздесудің өз сыры, өз қызығы бар. Құдайдың бұйыртқан біраз жасын жасап, КСРО ыдырағанға дейінгі

Қазақстандағы ұлы оқиғалардың куәсі ғана емес, тікелей араласқан мені осы кездесу талай-талай жаңа деректермен қаруландырды. Өмірге, қоғамдық құбылысқа зейнеткер ақсақалдың көзімен қарап, пікір тұжырымдау еді.

Жасымның егде тартқаны — "тоқсан — көрейін деген жасым ба еді, талқан — жейін деген асым ба еді" дейтін жасқа қадам жасадық. Шүкір, бұ тіршіліктің қуаныш, қызығын да, реніш, қиындығын да бастан өткердік. Өмірге өкпе жоқ. Бірақ асарымды асап, жасарымды жасадым деп, салды суға жіберуге болмайды. Қария қартайғанын мойындаса, жігіттің ері мойнына кетеді. Бойда қуат барда, жүрек соғып тұрғанда адам көңілі көрілікті мойындағысы келмейді. Қайта өмір ыстық бола бастайды. Өмір сүргің келіп, құштарлана түсесің, қол қусырып, қарап отыра алмайсың.

Қазақ әруақ аттамаған. Тіршілігінде ата-анасын ардақтай білген халық солардың ең ізгі қасиеттерін ертеңгі ұрпақ бойына сіңіре білген. Біздің ұлылығымыз да осында. Олардың рухы қолдап, желеп-жебейді дегенге өз басым имандай сенетінмін. Және қайда бармайын, киелі жерлерге, қасиетті бабаларымыздың басына барып, зиярат етпей қайтпайтынмын.

Мына сапарда ел-жұрт аралап, ата-баба рухына тәу етіп қайту, үлкен-кішімен жүздесіп, жағдай білу міндетін алға қойғанбыз. 1992 жылдың мамыры жаймашуақты боп тұрған. Жоғарыда айтқанымдай, жиырма жылдан бері менің қасымнан бір елі қалмай, шынайы інілік ізетпен, тіпті азаматтық мінезбен денсаулығыма қарап келе жатқан, өз ісін жан-тәнімен сүйетін және білгір маманы атанған дәрігер Ахат Мулюков, немере інім Елдар Асқарұлы, журналист Серік Әбдірайымұлы, заңгер Болат Дарбабаев — бес-алты кісі оңтүстікті бетке алып, жолға шықтық. Көктемгі даланың көркі — қызғалдақ. Күн шуағын төгісімен жер-ана құшағын жазып, қаулай өскен көкке орана бастайтын түс. Етекке де, еніске де көз тойғандай. Масаты кілемдей құлпырып жатыр. Қызғалдаққа бітіп қалыпты. Мен қуанышымды жасыра алмадым.

— Құдай қаласа, биыл егін бітік болады екен. Қызғалдақ қалың өскені жерде ылғалдың молдығы. Тау ішін қуалап, биік жоталарға дейін өрмелеп шығыпты.

Сол жылы астықты жинап алуында болмаса, егіннің шығуында мін болған жоқ.

Кенен Әзірбаев ауылының іргесінен өтіп бара жатқанда әнші-ақын, композитормен жүздескен қимас күндер, талай “Бозторғай”, “Көкшолақ”, “Ақ ешкі” әндерін қолқалап отырып айтқызған сәттер еске оралды.

Қордай ауданының орталығы — Георгиевкада бізді еңбек және соғыс ардагерлері күшақ жая қарсы алды. Жамбылға бара жатқан жолда осы облыстың Мойынқұм ауданын ұйымдастырып, іргелі шаруашылықтар құрған және оның экономикасын, мәдениетін өсіруге зор күш жұмсаған, партия ардагері, жатқан жері жайлы болмай, марқұм Айтбай Назарбеков, кезінде Талас аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, Қордай аудандық Кеңестің төрағасы болған, тарихшы Әбдіқадыр Жүргенов, Қаратау қалалық атқару комитетінің төрағасы боп ұзақ жыл қызмет істеген Сағи Жабасов елдің тұрмыс жайынан хабардар етіп, қазіргі жасалып жатқан игі шараларды әңгімелейді.

— Қазір уақыт басқа,— деп сыр түйіп еді Айтекең.— Жекешелендіруді аса байыппен ойланып барып, кезең-кезеңмен жасаса, елдің қолда бар малын көбейту жағына көңіл бөлінсе, ал шаруа баққан жандар, шіркін, жер төсін еме білсе, қиындыққа ұрынбас едік.

— Дегенмен де бағаның жосықсыз қымбаттауы, тауар тапшылығы елдің, әсіресе қарт кісілердің, көп балалы ата-аналардың, жетім-жесірлердің, студент қауымның қабырғаларына қатты батып тұр,— деп, уайым жейді ұстаз-ғалым Әбдіқадыр.

Обалы нешік, облыс басшылары біздің жатын орнымызды сайлап, демалуымызға жақсы жағдай туғызыпты. Кешкілік дастарқан басында облыс әкімі Өмірбек Бәйгелдиев халық шаруашылығындағы, әсіресе ауыл шаруашылығында жасалып жатқан өзгерістерге, мәдени өмірдегі жаңалықтарға ден қойып, өзінің алға қойған үлкен-үлкен міндеттерді шешудегі игі қадамдары жайлы салдарлы да салмақты әңгіме сабақтады. Осы кештегі әдемі әсер Талас ауданына, “Ойық” совхозына барған жерде нақты іспен шегеленіп, жүзеге асырылып жатқаны көңілге қуаныш ұялатты. Аудан әкімі Ералы Дадабаев шопандар слетінде мыңғыртып мал өсірген дала ерлерінің биылғы табысын цифр тілімен кестелеп берді. Аудан қыстың қатты, жем-шөптің тапшы, көктемнің жауын-шашынды болғанына қарамастан әр жүз саулықтан жүздің үстінде төл алып, республика көлемінде жоғары көрсеткішке жетіпті. Еңбек озаттарының алдына жеңіл

машина, ат мінгізіп, қалы кілем жауып ұлан-асыр тойға ұластырды. Қонақтар да кәдесіз қалмады. Елден айналайын, ықыласы болек қой. Қоғадай жапырылып сәлем беріп, саулығымды сұрап, амандығымды тілейді. Үстіме қасқыр ішік, түлкі тымақ кигізіп, аламан бәйгіден келген жүйріктің жүлдесін, жорға жарысының бас бәйгісі — ақ тайлақты алға тартты. Маған ағайынның көңілі қымбат. Сөзі медеу. Аламан бәйгең жүлдесін сол ауданның ең сыйлы еңбек озатына, ал ақ тайлақты бәйгіге шапқан шынашақтай балаға байладым.

Бөлтірік Әлменұлын білмейтін қазақ баласы кемдекем. Өздеріңіз тарихтан білесіздер, Тезек төре ұзақ жыл түгін тартса майы шығатын Жетісуда хандық құрған ғой. “Бір жағы әкім, бір жағы ақын” болған Тезек айбынын арттырып, абыройын асыру үшін айналасына от ауызды, айыр тілді ақындарды, шешендерді көп үйірсек еткен деседі. Солардың бірі осы Бөлтірік бабамыз. Ол кісі сөз бастаған шешен, қол бастаған батыр, қара қылды қақ жарған әділ би болған екен. Ащы да болса ақ сөйлеп, “тура биде туған жоқ” деп бетке айтқан. “Шешенде — тіл, шеберде мін болмайды, жарлының байлығы — денінің саулығы” деп, дүниеге малданған Тезектің сағын сындырып, бетін қайтарып отырған. Тезек кейіннен Қожбанбет деген биге: “Мен екі ақын, бір шешенді көрдім: бірі — Жалайыр Бақтыбай, біреуі — қызыл екей Сүйінбай және ысты Бөлтірік шешен. Атам — Абылай, әкем — Әділ, өзім Тезек едім. Он сегіз мың ғаламды жарылқап, қорғауға күшім жетуші еді, осы үшеуінен біржолата тауым қайтты”, — деп мойындаған екен.

Артында өлмес сөз, ошпес өсиет қалдырып, жау жағадан алып, бөрі етекпен тартқан тар заманда еліне қорған бола білген Бөлтірік бабамыз 1854 жылы 83 жасында дүние салыпты. Ол кісінің сүйегі жатқан бейіт басына барып, әруаққа зиярат еттік. Қабірі темір тормен қоршалыпты. Ауыл азаматтары: “Ұрпақтар үнсіз, қол қусырып отырған жоқ. Ұлы баба басына ескерткіш орнатудың қам-харакетін жасап жатыр. Шешеннің сөзін жинақтап, жеке кітап шығарды. Ендігі жерде өмірбаяндық деректерді зерттеп, тарихи музей ашу әрекеті қолға алынды” деп игі істерін алға тартады.

Ауызбіршілігі бар ел өлгенін осылай тірілтіп, өшкенін осылай жағар болар. Шымкентке барар жолда

Қаратау қаласының еңбеккерлерімен жүздестік. Жүзін күн қаққан қарт ықыласпен сәлем беріп тұрып:

— Менің өмірім темір жол бойында өтті. Осының ыстық-суығына бірдей төзіп, бұйырған наным жедім. Сізді осы Жамбыл — Шолақтау темір жолының құрылысына тікелей көмектесіп, өзіңіз ашылу рәсімін өткізгеніңізден бастап білемін,— деді.

Қараңызшы, одан бері қанша жыл, етек-жеңі жинақы шағын ғана ауыл еді, енді фосфор өндірісінің ірі ошағына айналған, сәулетті қала бой көтерген.

... Оңтүстік Қазақстан — көркіне көз тоймас сұлу өңір, қойнауы құт-берекелі жер, елі қонақжай. Зады, “қонақжай” деген сөз жалпы қазаққа тән табиғаттың бір қырын ашуға жеткенмен, оңтүстік азаматтарының өзі ішпеуге, жемеуге бар, бірақ барын мейманның алдына тосады, алыстан алты жасар бала келсе ауылдағы алпыстағы шалы алдынан шығып, сәлем береді, қысқасы, жайылып жастық, иіліп төсек болатын асыл қасиетін толық аша қояр ма екен. Сондықтан оларды мақтаудан гөрі, барып қонақ болып, сый-құрметін көру — қазақ деген ұғымның сырын ұқтырады.

Оңтүстік Қазақстан — әлі ашылып, әлі айтылып бітпеген тарих. Қарт Қаратау, Нұқ пайғамбардың “кемесі қалған” Қазығұрт ықылым заманның — адамзат бұдан миллион жыл бұрын мекен еткен ұлы таулар бүктүсіп, тектен-тек талай сырды ішіне сақтап жатқан жоқ.

Төле би ауданына (бұрынғы Ленгір) ат басын тіреп, осы өңірге еңбегі сіңген, облыста салалық хатшы, аудандық партия ұйымдарын басқарған, қазір дербес зейнетте жүрсе де көшелі ісімен, көпшіл мінезімен ел ішінде абырой-беделге ие болған Төлепбай Назарбековтың үйінде отырған кезде ертеден аңыз боп келе жатқан бір әңгіме есіме оралды.

Төле би бабамыз он бес жасынан билікке араласып, атақты абыздардың алдынан өтіп, бата алған кісі ғой. Жасы жүзге жетіп, төрелеп отырған Әнет бабаға барады. Көпті көрген дана қарт сәлем бере келген үлкенкішіге ынтымақ, ел бірлігі жайлы әңгіме айтып отырады. Оңтайлы бір тұста Төле:

— Ата, бірлік кілті неде, оның күші қандай болмақ?— деп сұрайды.

Сонда Әнет баба балаларды жүгіртіп жіберіп, бір бума тал шыбық алдырады. Сосын буулы жатқан талды көрсетіп:

— Балам, мынаны сындырып корші?— дейді. Төле буылған шыбықты қанша тырысса да сындыра алмайды.

— Енді осы шыбықтарды біртіндеп сындыршы,— дейді Әнет баба.

Төле шыбықты шетінен алып, киналмай, бырт-бырт сындыра бастайды.

Әнет баба еңсесін тіктеп:

— Бұдан не түсіндің, балам?— деп сұрайды.

— Түсіндім,— дейді сонда Төле,— бұл мысалыңыздың мәнісі былай: ынтымағы жарасқан, бірлігі мықты елді жау да, дау да ала алмайды. “Саяқ жүрген таяқ жейді” демекші, бірлігі жоқты, ынтымағы жоқты жау да, дау да оп-оңай алады дегеніңіз ғой.

— Бәрекелді, балам! Дұрыс таптын. Ел билеу үшін алдымен жұртты ауызбірлікке, ынтымаққа шақыра біл.— “Бақ қайда барасың.— Ынтымағы жарасқан елге барамын” дегеннің мәнісі осы,— депті.

Сол бабамыз айтқандай, Төкеңнің кең дастарқаны ел бірлігін сақтап, ынтымағын арттырып жүрген Зауытбек Тұрысбеков сияқты сайдың тасындай азаматтарға арнайы жайылыпты. Аға сыйлаған облыстың жайсаң жігіттері Төкеңнің мүшел тойын құттықтай келіп, бізбен жүздесіп отырған жайы бар еді. Бұл отырыс үш ұрпақтың сырласу кешіндей жарасымды қалпын сақтап, жастар жағы үлкендердің ұлағатты сөзін тыңдап, қариялар жағы жастардың игілікті істерін көріп, жалғаны жоқ бір әңгіме-дүкен құрып еді.

Келесі күні мұсылмандар дүниесінде екінші Мекке атанған көне Түркістан қаласына аялдап, киелі Қожа Ахмет Иассауи мавзолейінде мәңгі ұйқыда жатқан ұлы бабаларымызға дұға оқытып, рухы алдында тағзым еттік. Жалпы, сан ғасырлық тарихы бар осынау қасиетті кесене халқымыздың сәулет өнеріндегі қайталанбас туындысы. Ол жайында бұған дейінгі тарауларда бар білгенімді алдарыңызға жайып салдым. Оған қосарым: кезінде әлімжеттік жасап, Эрмитажға алып кеткен тайқазан өзінің тарихи заңды орнын тапқанын өз көзіммен көрдім. Арқама аяздай батып жүретін. Қанша дабыл қақтық, сөзімізді құлақтарына қыстырмай, жүре тыңдады. Әділет бар екен. Аяқ киімімді шешіп, әппақ жамылған баспалдақпен жоғары өрлеп, тайқазанға үнілдім. Қазақтың пейілі қандай болса, оның кеңдігі де сондай. Ұлтымыздың ырысы болған киелі қазанға ырым жасап, ниет қылғанымды салдым.

Кесене ішін талай аралағанмын. Қасиетті құдықтан мөп-мөлдір салқын су ішіп, таңдай жібіткенмін. Бұрын келген сайын:

— Апырай, жарықтықтың тереңдігі қанша болды екен?— деп, ырымдап бір сомдық күміс теңгені тастап жіберіп, тың тыңдайтынмын. Бү жолы да сол әдетімді қайталай бастап едім, журналистердің бірі:

— Құдықтың тереңдігін зерттегеніңізге осымен неше жыл болды?— деп сұрап үлгерді. Мен:

— Қасиетті жерге тәу етуге келгенінді санап, күнәна күнә жамамас болар,— дедім ақырын ғана.

Жол — ана бізді Бөген өзенінің теріскей бетіндегі дөң басында жатқан ұлы бабамыз — Бәйдібектің бейіт басына алып келді. Бүкіл алты Алатауды жайлап жатқан ұрпақ өрбіткен ұлы бабамыз хижра жыл санауынан 13 жыл бұрын, яғни 609 жылы туып, сексен алты жасында осы жерде дүние салады. Қаратаудағы Ұзынбұлақ өзенінің Кіші Бөгенге қосылар тұстағы дөңге жерленеді. Ол кісінің ерекше үш қасиеті болған деседі. Әрі абыз, әрі көреген, әрі әділ адам екен. Өте ауқатты, қайырымды және жомарт болыпты. Қазыбек би Тауасарұлының араға үш ғасырдай уақыт салып біздің қолымызға жеткен “Түп-түкиянан өзіме шейін” деп аталатын шежіресі осыған дейін сан-саққа жүгіртіп айта-тын алыпқашты әңгімені нақтылап берді. Содан түйгенім мынау: Бәйдібектің бәйбішесі Марау деген кісі екен. Ел ішінде қадірі асқан анамыз Сары бәйбіше атанып, тоғыз күрсақ көтеріпті. Сарыүйсін деген бүгінгі ұрпақ осы анамыздың атымен аталған екен, бірақ Марау бәйбішеден туған тоғыз ұл қытайлардың қолынан қаза тауыпты.

Жалпы Бәйдібек бабамыз үш рет төсек жаңғыртыпты. Екінші әйелі Зеріп бір мүшел кішілігі болғанымен кісілігі бар, ер қадірін біліп, ер қасиетін таныған кісі екен. Ақылына заты сай, үріп ауызға салғандай керемет сұлу болыпты. Одан жалғыз ұл Жалмамбет қана деседі. Ұлы анамыз төрелеп барып сексен бір жасында дүние салыпты. Осы тұста Жалмамбеттің үшінші қосағы Сыланды шешеміз де қайтыс болып, Ұзынбұлақ өзенінің Кіші Бөгенге қосылар жеріне бірге жерленеді. Қазір осы жер екі анамыздың есімімен қатар аталады.

Қазыбек бектің жоғарыда аталған кітабында былай дейді: “Зеріптен туған Жалмамбетті әкесі Бәйдібек отыз үшінде көріпті. Қып-қызыл болып туғанда да, ескенде

де сондай көркем кісі болыпты. Сондықтан одан туған Шапырашты, Ысты, Ошақты — үшеуінің тұқымын Алүйсін, яғни Қызыл үйсін атандырған”.

Міне, Жалмамбеттен тараған ағайынды үшеудің бірі Ыстыдан біз өрбіміз. Оны да жоғарыда әл-қадірімше таратып бердім.

Әңгіме Бәйдібек бабамыз туралы ғой. Сол ұлы бабамыз Боралдай тауының шұрайлы жерін жайлайды екен. Мыңғырған малы бар бай, тілеуін тілеген елі бар би даналығымен, мырзалығымен қадірі асыпты.

Ақсақ Темір жұмысқа жарамды үлкен-кішіні мешіт құрылысына жұмылдырады. Құрылысшылардың, ісмерлердің, ұста-шеберлердің басына баспана беру, оларды ішім-жеммен қамтамасыз ету Бәйдекең сияқты игі жақсыларға, қайырымы мол байларға міндеттеледі. Бұл іске ұлы бабамыз сауап деп қарап, жанын салып кіріседі. Шаруа бабымен ат ізін суытпай құрылыс басына келіп-кетіп тұратын Бәйдібек баба осы мешіттің бас шырақшы софьысы Мақтым Ағзам қожамен танысып, тонның ішкі бауындай араласып кетеді. Жолы түскенде ат басын осы үйге тірейді.

Мақтым Ағзам софы Қожа Ахмет Иассауидың Гауһар деген қызынан тараған ұрпақ еді. Ол бар ғұмыры сол бабасына қызмет етуге сарп етуді ниет еткен софы екен. Күндердің күнінде софы түс көріпті дейді. Түсінде Қожа Ахмет Иассауи бабасы аян беріп: “Жалғыз немере қызыңа әулиелік дарып, бақ қонады. Оның білегінен кім ұстаса, сол адамға некесін қиып, басын қос, үбірлі-шүбірлі болады”, — депті.

Нұрила шешеміздің ана сүті аузынан кетпеген, мешіттен дәріс алып жүрген, елдің айтуынша, сегіздердегі кезі екен. Кейін жасы он төртке келгенде тосын оқиғаға тап болады. Бірде құдыққа барған жерде су толы түйе мойнақ қауғаны тарта бергенде, шығыр ағытылып кетіп, қыз қауға-пауғасымен терең құдыққа күмп береді. Мұны байқап қалған ауыл балалары ересек кісілерге жедел хабар жеткізеді. Бәйдібек бабамыз сол күні осы ауылда екен. Ести сала ұмтылып, қауғадан тас қып ұстаған қызды көреді. Дереву шығырды бұрап, қыз құдық аузына жеткенде Бәйдібек Нұриланьң білегінен ұстап, сыртқа шығарып алады.

Ертеңіне Түркістаннан қыздың атасы келіп:

— Балапаным, сені құдықтан Бәйдібек батыр қалай шығарып алды? — деп сұрайды. Сонда қыз:

— Ол кісі қауғадан мықтап ұста деді. Мен ұстадым. Құдық аузына жақындай бергенімде білегімнен ұстап шығарып алды да, шапанына орап, үйге әкелді,— деп жауап береді.

— Бабам текке аян бермеген екен. Баянның ендігі жерде сол батырдан табасың,— депті Мақтым софы.

Біздің Бәйдібек бабамыз кейін Домалақ ана аталған құдай оңдап, әруақ қолдаған Нұрила анамызға осылай үйленген екен деседі.

Сол Домалақ анадан туған Жарықшақ қайырымды, алғыр боп өседі. Бұхарада медреседе, дарилфунда оқып, терең білім алады. Әуелі Ташкентте мешіт софысы, сосын нағашысы Уәйіс ханның ықпалымен осы қала әмірлігіне кеңесшілікке тағайындалады. Кейін бүкіл Жетісу өлкесінің ұлысбегі Есенбұға ханның бас уәзірі болады.

Жарықшақтан үш ұл тарайды. Бәйбішесі Тәукел бибіден — Албан, Суан, кіші әйелі Бибіфатимадан Дулат туады. Бүкіл Жетісу өлкесін, Шымкент, Әулиеата, Ташкент өңірлерін ен жайлаған ұрпақтың түп анасы — осы Домалақ ана басына барып зиярат еттім. Әулие анамызды ардақ тұтқан ұрпағы күмбез тұрғызып, рухын көтеріп, ол кісінің өшпес өнегесін кейінгі жастарға үлгі тұтуы жан сүйсінтеді.

Ата-баба аруағын сыйлау — ертеңіне деген сенімді жоғалтпау ғой. Зады, атаңа не істесең, алдыңа сол келеді деген нақылдың мәні осында жатыр. Сондықтан осы бір ұрпақтан-ұрпаққа жұғысты болар ізгілік жолын үзіп алмасақ игі. Иmandылықтың ұлы көші осыдан бастау алады, тереңге кеткен тамырға нәр беру қай-қайсымызға да қарыз іс. Сондықтан да егде тартып, қайратың қала бастаған тұста әулиелігім ұстап, жолға еріккеннен шықпағанымды осы жолдарды оқыған ағайын дұрыс түсінер деп ойлаймын. Кәрілік деген екі кісінің бірі көре бермес қалың тұман, Шәкәрім ақын айтқандай, “қырандай қағып, алмастай аққан” жастық шақтың бал дәуренін бастан кешпейтін адам жоқ. Таразының екі басындай жалған дүниенің парқын пайымдап, байламын айта алмай, ойым он саққа ала қашып, ақыры “Тәукені күллі қазаққа ортақ хан сайлап, Сұлы Әжіні күллі қазаққа пір сайлап, Жеті Жарғының жосығын қабылдаған” Күлтөбе басындағы ұлы жиында Төле тауып айтты, Қазыбек қазып айтты, Әйтеке жа-рып айтты дейтін мына өсиетке табан тіреген едім.

Жақсылардан қалған көшелі сөзді қайта тірілтіп жатсам, күйма құлақ теріс кормес.

Исі қазақтың басын біріктіріп, Ордабасыдан елін азаттық жолына аттандырған ұлы үш биден әлгі кәрілік пен жастық хақында не айтасыздар дегенде —

Төле би:

— Үй сыртында төбең болса — ерттеулі тұрған атың ғой, ел ішінде қарияң болса — жазулы тұрған хатың ғой.

Қаз дауысты Қазыбек би:

— Жалтылдайды екен деп, жастықты сөкпе — бөрінің шыққан тегің сол; қалтылдайды екен деп, қарттықты сөкпе — ертенгі жетер шегің сол.

Әйтеке би:

— Ар сатып алған атақтан тер сатып алған мал артық, сақалын сатқан кәріден еңбегін сауған бала артық,— депті.

Артыңа қалдырар мұра, ұрпағыңа айтар өсиет болса осындай-ақ болсын! Мен осынау жүйелі сөз иесін тапса деген үлкен үміт үстінде Ташкент қаласындағы (Шау-хантауырда) Төле би бабамыздың кесенесіне оң аяқпен аттап едім.

Ұлы жүздің тізгінін де, қамшысын да ұстаған, казак халқының қоғам қайраткері, атақты шешені, қара қылды қақ жарған әділ биі жайлы аз жазылып жүрген жоқ. Кемеңгер баба көзі тірісінде-ақ халық арасында Абыз, Қарлығаш би атанған. Ол туралы мынадай аңыз бар.

Жоңғар шапқыншылығы кезінде балапан басымен, тұрымтай тұсымен боп, ел қаша соғысып, ауа көшкенде Төле үйін жықпай, жұртта қалыпты-мыс. Қалмақтың айдарынан жел ескен әскербасы мына тосын тірлікке таңданып, көшпеу себебін сұрағанда би тұрып:

— Биыл шаңырағыма бір қарлығаш ұя салып еді, бұ жер-жаһанды топан су қаптағанда Нұқ пайғамбардың кемесін суға батудан сақтап қалған, жыланға адам баласының жем болу қаупі туғанда содан қорғаған мейірімді күс еді. Мен киелі құстың ұясын бұзып, балапандарын өлімге қиып кете алмадым,— депті.

Қылышынан қан тамған қалмақ хонтайшысы Төле бидің кісілігін танып:

— Бұл әулие адам екен,— деп оның өзіне де, маңайындағы еліне де тимепті дейді.

Төле ұзақ жасаған, тоқсан үшке келіп дүние салған кісі. “Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер” де-

гендей, әкесі Әлібектің қадір-қасиеті дарыса керек. Жасынан зерек боп өскен шешен ел арасында аса тапқырлығымен, айрықша сезімталдығымен, биік парасат, турашылдығымен құрметке бөленеді. Ойшыл Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы айтқандай, сол заманда “Батырда қаракерей Қабанбайдан асқан батыр жоқ, үйсін Төле биден асқан би жоқ” еді.

Төле бабамыздың әруағы асқан кісі ғой, осы Шаухантауырдың өзінде талай игі жақсылармен танысып, тамыр жаюға септігі тиіп жатты. Ұзақ жылдардан бері кездесудің сәті түспей жүрген белгілі мемлекет қайраткері Нұритдин Акрамұлы Мұхитдиновпен жүздесудің сәті түсті. Қауышқан құшақ үстінде:

— Іні боп барып сізге сәлем беретін жолымыз еді, оған қу тірліктің қамыты мойыннан түскен бе? Оның үстіне қарттық шіркін үлкенді-кішілі ауруды алдына салып алып жан-жағына қаратпайды екен,— деп, ақталғандай сыңай байқатты.

Ізетке жығылмаған ілтипат қадіріне жетпейді. Шараф Рашидов дүниеден кеткелі ол кісінің жесірі Құрсан Гафурқызына тура қарауға жүзі шыдамай жүрсе керек.

— Сол жер шалғайлығы үзеңгілес ініміз Шарафтын орнына құран оқытудың сәті түспеп еді. Бірге барып шығалық,— дедім.

Тауға шықсақ, табанымызға қарай бермейтін пенделікке не дауа. Атың кісінеп, жер тарпып тұрғанда жем бергісі келетін, жоқ жерден көзге түсіп қалуға ұмтылатын пысықайлар алды-артынды орап жүреді. Шараф қайтыс болғаннан кейінгі аласапыран елге белгілі. Ең бастысы, әруақты көрінде тыныш жатқызбады. Артында қалған бала-шағасының, туған-туыстарының соңынан шырақ алып түсіп, уайым-қайғыдан қан жұтқан жесірін қуықтай ғана екі бөлмелі үйге тықсырып тастапты. Соны ойлағаннан ба, әлде көз көрген деп көңілі босады ма, Ташкенттегі Қазақ мәдениеті орталығының көш басшысы, ғалым, жас та болса үлкен істерге ұйтқы боп жүрген азамат Үкібаев Артықбай әруаққа дұға бағыштап біткен соң да шемен көңілдің солығын баса алмай ұзақ отырды.

— Сіздің жолыңыз біздің үйге күт әкелгей деп құдайдан мың қайтара тілеп отырмын,— деді Шараф Рашидұлының жесірі боталаған көз жасын сүртіп.

— Қарағым, алтын есікті кісінің ағаш есіктіге ісі түскен заманды мен де көрдім. Әйтеуір арты баянды, халық тілеуі қорған болды, соны медет етіп жүрміз.

— Мың болғыр Ислам Каримов келіп көзіміз ашылды, ел қатарына қосылып, Шараф әкәнің бар ісі оңғарыла бастады.

— Бәрекелді! Елім-жұртым деп еңіреген ердің кісілігі ата сыйлауында, әруақ сыйлауында. Күні кеше “өзбек ісі” деген жаламен қуғын-сүргін көрген мыңдаған азаматқа ара түсіп, ақтап алған Өзбекстан Республикасының тұңғыш президентіне тәңірі жарылқасын деймін.

Мен жиырма жыл КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының құрамында болып, енші бөліспеген ағайынды екі елдің ертеңі үшін бірлік, бауырластық, туыскандық рухын нығайтуға бар күш-жігерін жұмсаған Шараф Рашидұлының әруағына тәу етіп, оның қасиетті шаңырағынан арқамнан ауыр жүк түскендей жеңілдеп шығып едім. Оған деген халық ықыласының қайта оянғанын көрудің өзі мені де ерекше сезімге бөлеген-ді.

Жүректегі мұзды жылы сөз жібітеді. Ташкенттің қақ ортасынан ойып отырып салған әсем “Алматы” ресторанында Артықбай Үкібаев өзбек жерінде тұрып жатқан еңбек және соғыс ардагерлерін, ғалымдарды, журналистерді шақырып, дастарқан жайды. Өзбек ағайындар дәмдес болды. Біз бәрімізді қолпаш сөзбен емес, игі жетістігімізді, бірлесіп шешер мәселелерімізді ортаға салып, едәуір қанаттандырып қайттық.

Әулиеата — Шымкент — Түркістан — Ташкент сапарынан қайтар жолда Жібек жолының алтын дінгегі болған Меркеге келіп, жоңғар шапқыншылығында жауға қасқайып қарсы тұрған қаһарман батыр — Сыпатай бабамыздың басына барып, арнайы мал шалып, құран оқыттық.

Қарттықтың дауасы көңілдің маза табуы ғой. Ел ішінде болып, тіршіліктің қаншама тауқыметін тартып жүрсе де олардың кіршіксіз, ақ-адал көңілі мені ерекше марқайтып, “қайта құру” деп аталған жылдарда шор боп біткен жүрек шемелдерін сылып тастағандай әсермен оралып едім. Өмірдегінің бәріне өлшеммен қарап үйренген кісі алғыс қамал бұзған ақиқаттың не екенін қайта таразылап, оның бағасын тек халық беретінін және көз жеткізіп қайттым. Таудай тақсырет тартқанға тарыдай қуаныш та — жұбаныш екен, аялай білген халқым жұбата да білді.

Алыс сапарды жақын еткен ел ықыласына риза көңілмен үйге сыймай жүргенде Балқаш мыс балқыту комбинатының директоры Марат Юнусұлы Раджибаев

сәлем бере келіпті. Республикадағы ірі-ірі аудандарда хатшы болған әкесі Юнус Раджибаевты бала кезімнен білетін едім. Тіпті ол кісі маған пионер вожатый да болғаны бар.

— “Өтті дәурен осылай” деп аталатын кітабыңыз арқа төсін аралап кетті. Оқып шыққан үлкен-кіші жүзбе-жүз отырып, пікір алмасқысы келеді. Соған бір-ер күн уақытыңызды қисаңыз,— деп қиылды.

— Ертең — ақ түйенің қарны жарылар күн. Қазақстан тәуелсіз мемлекет, егеменді ел ретінде көк байрағын көтеріп, елтаңбасын бекітеді, әнұранын шырқайды. Бұдан асқан той болмайды. Соған қатысып барып, менің еңбек жолым басталған өңірді жаяу аралауға бармын,— дедім.

Ұмытпасам, маусымның тоғызы күні комбинат директорының ұшағы Алматы әуежайынан көтеріліп, Балқашқа бет түзеді.

...Қоңырат кеніші. Көзіме оттай басылды. Цехтарына дейін аралап, бір кездері ыстық-суығын бірдей көтерген абзал жандарды еске алдым. Тіпті Балқаш құрылысының іргесін қаласқан Николай Воронов пен оның әйелі Катяны көру мені айрықша әсерге бөледі.

— Біз сіз келеді дегелі бері бір түрлі қобалжып, ұйқыдан қалдық,— дейді Катя.

— Ол кісіні ғой,— дейді Катя,— еңкейген қариядан еңбектеген балаға дейін біледі. Ал, Димекең екеумізді көрсе, таныр ма екен? Қайдан танысын, арада жарты ғасырдай уақыт өтті. Елу жылда ел жаңа...— Біздің бар әңгімеміз сіз болдыңыз,— дейді Николай...

Аштықта жеген күйканың тоқтықта дәмі кетпес деген осы. Қара нанды қақ бөліп жеп, Қоңырат кенішіндегі бар ауыртпалықты тең көтерген осынау аяулы жандарды қалай ұмытарсың! Қаумалай қоршаған қалың ел ішінен жазбай танығаным олардың төбесі көкке екі елі жетпей тұрғанын көріп өзім де бір жасап қалдым.

Тегінде, бір атым насыбайдан қалатын көңілді аулай білгеннен абзал іс бар ма! Адам жанын жадыратып, балаша мәз қылғанның өзі бізге бақыт қой... Олар да мені қуанышқа бөледі, “Өтті дәурен осылай” деп аталатын естелігіңізді оқып, жастық шағымызбен қайта табыстық десе, азды-көпті еңбектің еш кетпегені.

Ертеректе әрі шешен, әрі батыр Сарыбайдан қырғыз манабы Шәбден:

— Қартайған адамның неше түрі болады?— деп сұрапты. Сонда Сарыбай:

— Не дана, не бала, не шала болады,— депті.

Сол айтқандай, азды-көпті еңбегінді ел-жұртың елпескеріп, сүйініш тауып жатса, көңілің көкке жетіп, балаша қуанады екенсіз. Балалық сезімге бөлеген елден айналсаң нетті!

Мына жұмыр жер не көрмеген? Дүниені топан су қаптап не шөл басып, өзен-көл тартылса, жанар таулар атылып не жер сілкініп, әлем астан-кестен болса, ол табиғаттың құдыреті шығар. Ал, жазықсыз жандар орынсыз отқа оранып, оқ құшып жатса, гүл орны өртенге айналып жатса, одан асқан қасірет, одан өткен қайғы бар ма? Сондай сұмдықтың талайын бастан кешірген халықпыз. Балапан басымен, тұрымтай тұсымен дейтін, өмір жасымызды өксітіп, қанатымызды қайырып, жер қаптырған зар замандар аз болды ма? Сол бір аласапыранда бас сауғалап жүріп, қайда барып паналамадық? Ол бір ұзақ әңгіме ғой. Енді заман түзеліп, адамдар жалтақтамай, біріне-бірі тура қарай бастаған тұста туған жерден жырақ кетіп, тағдыр тәлкегі мен тіршілік ауанына түскен дүние жүзіндегі қазақтардың Алматыда өткен құрылтайы кезінде сәлем берушілер аз болмады. Ата-мекенін аңсап жеткен ағайындардың сағынышында шек жоқ еді. Олардың қай-қайсысы да қазаққа тән ашық та ақжарқын көңіл, жайсаң да жайдары мінез танытып, амандасқанның бәрін ағайын санағанын өз көзімізбен көрдік.

Ақ түйенің қарны жарылып жатқан осы күндердің бірінде Түркиядан Ахмед Кочак сәлем бере келді. Сымбатты да сырбаз. Осы заманның тілімен сөйлеп, осы заманның өнерін меңгерген жігіт екен. Бизнесмен! Бір ғажабы, сыпайы сөйлеп, сыр тартуға бар да, сыр ашуға жок. Аз сөйлеп, көп тыңдайды.

— Біздің қанымыз да бір, жанымыз да бір халықпыз дегенді ата жұртымның ақсақалына құрмет көрсетуден бастағалы — өзіңізді Түркияға арнайы шақыра келдім,— деді.

Құп алдық. Немере інім Диарды, дәрігер Ахатты (өз ісіне жан-тәнімен берілген, ықыласы ауған кісіні қалтқысыз көңілмен сыйлап, пір тұтуға бар азамат жайлы жоғарыда айттым) ертіп жарты ай бойы Анкараны, көне Ыстамбұлды, өндіріс ошағы Конье қалаларын түгел аралап, оның киелі орындарына зиярат еттік. Конье

сәулет өнерінің ғажайып үлгісі өркен жайған ертегідей қала екен. Үлкенді-кішілі мешіттер алыстан мен мұнда-лап, еріксіз ішке шақырады. Қай-қайсысына да әулие түнеп, күт қонған. Сондай бір киелі шаңырақтың біріне біздің Қожа Ахмет Иассауидің шәкірті, Мәулен әулие жерленіпті. Осы мешіттің төріне мың құбылған шыны ыдысқа салынған Мұхаммед пайғамбарымыздың сақалы қойылыпты. Мешіттің іші-сырты көздің жауын алады, әсемдігінде шек жоқ. Жылтырақ әшекей емес, уақыт рухын имандылықтың ұлы қасиеттерімен шендестіре білген хас шеберлердің ісмерлігі еріксіз қайран қалдырады. Ыстамбұлдағы салтанатты сарайлар, Анкарадағы Ататүрік мұражайы мен кесенесі түрік ағайындардың көне мәдениеті мен тарихынан сыр ашады. Ыстамбұлдан аттанарда Түркияның аса көрнекті дін қайраткері шейх Асад Кошан қабылдады. Бизнесмендермен пікір алмасу, Түркиядағы қазақ мәдени орталығына жиналған қандастарымызбен болған сұхбат — бәрі-бәрі маған таңсық дүниеге басқа, мүлде жаңа көзбен карауға мүмкіндік әперіп еді. Мен қайда болмайын, кіммен әңгімелеспейін бүкпесіз, ашық сырласып, екі жақ мүдделі мәселелерге айрықша мән берілді. Шынында да, екі елдің алтын көпірі — достық қана, түсіністік қана, ең бастысы, адал да таза сыйластық қана ізгілікке, игілікке кең жол ашады. Ондай баянды іс басталды. Мен түрік ағайындардың айрықша ықыласына бөлене тұрып, қауышқан құшағымызды құдайым айыра, ажырата көрмегей, сағынысып табысқан кіршіксіз көңіл жарастығы ұзағынан болғай деп тіледім. Барып-келісіміз, сыйластығымыз ішкі бақай есепке құрылса, әсіре қызылдың тез оңатынын біле тұрып білмегеніміз. Екі елді экономика ғана емес, өзектес өнері, мәдениеті жалғастырып жатса, одан үлкен мұратты іс жоқ.

Қашан, қайда бармайын, кіммен әңгімелеспейін — бәрі бұған дейін жарық көрген “Өтті дәурен осылай” деп аталатын алғашқы кітабым туралы пікірлерін бүкпесіз алға тартар еді. Жақсы жағын асырмай, “әттеген-ай” деген тұсын жасырмай ашық айтты. Соларды жұптай келгенде олар мына мазмұндас болатын. Орайы осы шығар, соның бірқатарына тоқталып, кеңірек жауап бере кетейін.

— Біз Сіздің естелігіңіз тек өзіңізге қатысты ғана шығар деп едік. Бақсақ, аясы кең екен. Қазақстанның

елу жылға тарта тарихы камтылыпты. Бірақ, бар ақиқат айтылмаған. Әсіресе, саяси өмірдегі қым-қиғаш тірлік, ондағы басты кейіпкерлердің сахнадан тысқары жердегі бет-бейнесі көрінбейді. Сылап, сипап өте шығасыз, оған сізді не мәжбүр етті?

— Бітімі қисық ағаштың көлеңкесі де өзіндей. Оны қисық-қиңыр дегеннен түзу болмайды. Және кешегі кереметке бүгін ешкім танданбайды. Сосын, менімен қызметтес болған кісілердің дені дүниеден озып, жаны жай тапқан. Әруақ аттау арға сын. Жау ғана жамандығыңды көреді. Ондай пенделікке барғаннан екі елі ауызға төрт елі қақпақ қойған сауап. Қолымнан келгенше кісілікті, іскерлікті, уақыт тудырған қиындықты айтуға ұмтылдым. Мен шындықты ізгіліктен іздедім. Адамдардың қолымен жасаған жасампаз істерін, әсіресе, біздің республикамыздың өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығының, мәдениеті мен ғылымының өсу, өркендеу жолын қоспасыз қаз-қалпында беруге тырыстым.

— Республиканың бүгінгі басшыларымен жүздесіп тұрасыз ба, Сіздің пікіріңізбен санаса ма?

— Жоқты бар деп жалған айта алман. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевпен екі рет әңгімелестім. Бірінде менің өмірлік жарым Зуһра Шәріпқызы қайтыс болған күннің ертеңінде ол көңіл айтып келді. Қаза үстінде не айтқандайсыз. Жұмысына табыс тіледім. Екінші жолы бір сағаттан астам уақыт онаша әңгімелестік. Біз — елдің кешегісіміз, ол — ертеңі. Болашақ ұрпаққа атар таңның ашық болсын деп, ақ батамды беріп қайттым.

— Құралайды көзге атқан сүр мерген деп естиміз, аңға шығып тұрасыз ба?

— Мергендік жағына ұяттымын. Ал, қансонарда бүркіт салып, тазы жүгіртпеген аңшы аңшы ма!? Баяғыдай қайдан болсын, ара-тұра құмарлық еріксізден далаға алып шығады. Тәуекелге бел байлап: “Осы қарттық қай жағымнан бас салар екен, соны байқап көрейінші” деп, Балқашқа бардық. Жок, көз бұлдырап, қол қалтырамады. Сен түр, мен атайын дейтін жігіттерден қалысқаным жоқ. Осы 1993 жылдың жана жылы қарсаңында Олжас Сүлейменов Санкт-Петербургтен келген бір топ қонақты Алматы маңындағы ит түмсығы батпас қалыңға алып барғанда да, кейінірек Олжаспен онаша шыққанда да мүлт кеткен жерім жоқ. Оған да шүкір.

— Ұзақ жыл КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшелігіне сайланып, үлкенді-кішілі басшылармен қызметтес, дәм-түздас болдыңыз. Қазір олармен байланысыңыз қалай?

— Дос көңілде жүрген кісілерге есеп жүрмейді. Ат сабылтып барып-келіп жатпаса да, хат-хабар алмасып, аман-есендікті біліп тұрғанның өзі бұ заманда бір қаралық тірлік.

Жоғарыда шет жағалай айттым ғой деймін, қызметтен кеткеннен кейін екі-үш жыл бойына жүйке жұқартқан шым-шытырық уақиғалар үздік-создық жалғасып жатты. Кісі баласы есіктен қараудан қалды, телефонға “тыңшы” қойылды, есік алдындағы күзет күшейтілді. Біреу пәлесінен аулақ деп сақтық жасаса, бірі мансабынан айрылып қалып жүрермін деп мазасызданды, ал кісілігін, кішілігін еш нәрсеге алмастырмаған азаматтарды көрдік, оның ішінде шет ел журналистерін менімен жолықтырмай қойған уақытты да бастан кештік.

— Қазір ше?

— Қазір жағдай түбірімен өзгерді. Есігін іштен ілуді білмейтін қазаққа қонақ келмесе ішкен асы бойына сіңбейді. Ішқұса болады. Қорлық санайды. Менің жаныма осы батты. Енді, шүкір, үйіме келіп-кетіп жатқандарда есеп жоқ. Ғалымдар, өнер шеберлері, жұмыскерлер, шопандар, студенттер, еңбек және соғыс ардагерлері, тіпті шет елден келген қонақтар ат басын бұрмай кетпейді. Бір ғажабы, жат жердегілер пәленбай жыл ел сұраған кісі хан сарайындай үйде тұратын шығар деп ойлайтын болар, келген бойда үш бөлмелі пәтерді көріп, өз көздеріне өздері сенбейді. Абай айтқандай, “көп адам дүниеге бой алдырған, бой алдырып, аяғын көп шалдырғаннан” тәңірім сақтасын.

— Сіз ұзақ жыл ел басы боп тұрған тұста Байқоңырдай космодромы бар жерден бір қара домалақ қазақ баласы ұшпағанына жұрт қайран қалады. Мұны немен түсіндірген болар едіңіз?

— Тұңғыш қазақ ғарышкері Тоқтар Әубәкіров космостан оралған соң, көп ұзамай балаларымен келіп, сәлем беріп кетті. Біз ұзақ әңгімелестік. Ол маған космоста болып қайтқан ақ ботаның кішкентай, бірақ аса сүйкімді мүсінін сыйға тартты. Өткен күндерді еске ала келіп: “Осыдан әлденеше жыл бұрын КСРО Қорғаныс

министрі А. Гречкоға космонавтар отрядына қазақ жастарын қабылдау жөнінде хат жазғаныңыз есіңізде ме?" деп сұрады.

Оны ұмыта қоймағанмен, солай хат жазып едім, іс аяғы құрдымға кеткен жоқ, ғарышкер даярлау оңай шаруа емес, түбі игілікті деп, кімге түсіндіріп жатқандайсыз және ондай мемлекеттік құпияны жария етуге ешкімнің құқы жоқ еді.

Тоқтар сөзін сабақтады: "Сол хаттан кейін отрядқа қабылданатын қазақ жастарын іріктеу жұмысына менің қатысуыма тура келді. Маңдайынан шертіп жүріп таңдадық. Бірақ тағдырға дауа жоқ екен. Космонавтар отрядына ұсынылған ұшқышымыз денсаулығына байланысты бұрынғы әскери қызмет орнына қайтып оралды. Оның орнына мен қабылдандым. Ғарышқа ұшу бақыты менің еншіме тиді".

Тоқтар ғарышкер ғана емес, ол — елдің намысы, абыройы. Оны мақтаудан гөрі, онымен мақтану керек.

— Қазақта: "қатының өлді — қамшының сабы сынды" деген сөз бар...

— Бұл мен үшін мірдің оғындай еді... Үйлену, үй болу — есті жігітке бірақ рет берілетін бақыт. Білген кісіге жан жарың — басқа киген тәж. Ал, қазақ ноктаны, бас киімді ардақтайтыны сонша оны досы түгілі, туған бауырына да бермейді. Жарына осындай құрметпен қараған кісі екі дүниеде тәтті гүмүр кешеді.

Маған Зухра Шәріпқызы ең жақын, ең қимас дос еді. Біз елу жыл, алты ай, екі күн бірге өмір сүрдік. Ол қайта айналып келмейтін, маңдайға бірақ рет жазылатын бақыт. Қазақ: "бағы бар жігіттің жары өзіне тең келер" деп тегін айтпаған. Бірақ тағдыр оны алға салды, жасы жер ортасынан асқан кісіге одан ауыр азап жоқ. Өкінгенмен болмайды, өмір заңы қатал.

— Естуімше, жарыңыз дінге пейіл кісі бопты десеңі...

— Ол кісі есеп қызметкері тұғын. Мамаңдығымен шектелмей, өмірге деген күштарлығы, білімге, білуге ынта-ықыласы бөлек еді. Ол шығыс ақындарын, шет ел классиктерінің шығармаларын зейін қойып, құмарта оқитын. Зерек кісі. Көңілге тоқығанын тілің оқып-үйренді. айта да білетін. Өз бетінше ағылшын тілін оқып-үйренді. Көптеген шет елдерді аралап, оның өнеріне, мәдениетіне ден қоятын. Мұсылманша сауаты бар еді және оған аса құрметпен қарайтын. Әкем де, шешем де төрелеп барып

дүниеден өтті. Көзі тірісінде мешітке жұма намазына алып барып, сауабын алдым деп отыратын еді. Құрбан айтта мал шалдырып, аруақтарға құран оқыту, садақа беру қанына сіңген тірлік тұғын. Мұсылман елдеріне барған сапарында ең әуелі діни кітаптарды алатын және құранның талай үлгісін жинап, оларды қастерлеп ұстайтын. Ал Египеттен алып қайтқан Мұхаммед пайғамбарымының бейнесі мүсінделген тұмарды демі таусылғанша — 1990 жылдың сәуір айының 20-на дейін мойнынан тастамай, тағып жүрді.

— Қазір кіммен тұрасыз?

— Менімен немере інім Диар бала-шағасымен тұрады. Ол әдебиетші, ғылым кандидаты. Осы кітаптың орыс тіліндегі нұсқасын жазу барысында қол ұшын берді. Келінім Дилара ағылшын тілінің маманы.

...Әрине, елдің білгісі келетіні аз емес. Оған осы жолдар жазылып жатқан тұста (1993 ж.) ел аралап, көпшілікпен жүздескен сәтте көбірек көз жетіп жүрді. Биыл өзі қыс етек-жеңін тез жинақтап, жайма-шуақ көктемге еркін жол берді ғой. Жер ана ерте бусанып, көкөрай шалғынға оранды. Сай-сала суға толды. Дала масатыдай құлпырып, қозы-лақ ойнақтап, құлын-тай айнала шауып, қыз, бозбала қыр асып, қызғалдақ теріп, екі айналып келмес дүние жасарып, жасанып жатқан кезде Алматы облысының Балқаш, Күрті, Талғар, Жамбыл және Талдықорған облысының Көксу, Кербұлақ аудандарын аралауға тура келді. Балқаш ауданының өсіп, өркендеуіне сүбелі үлес қосқан Ғаниятұлла Ахметовтың ізін басқан, ұйымдастырушылық қабілетімен танылған Досымбеков Тынышбай, Ордабаев Тілеулес, Талғардағы “Жетіген” сияқты ірі кешеннің директоры, үлкенге іні, кішіге аға, заман тынысын, табиғатын тап баса білетін Өтелбаев Мырзабай сынды азаматтардың ауыл ардагерлерімен, еңбеккер жұртымен жүздестіріп, сұхбат құрғызуы жоғарыдай ойлардың ортаға салынуына дәнекер боп еді. Жоңғар Алатауының етегіне қоныс тепкен (Талдықорған облысының Қапал ауданы) жанға жайлы, дертке шипа, Арасан Қапал суының үш жыл қатарынан рахатын көрген жай бар. Осында дем алған үлкен-кішімен, жақын маңдағы ауыл-аймақтан сәлем бере келгендермен бірге жүріп, олардың ыстық ықыласын сезінудің жөні бір басқа еді. Бір жасынды мың еткендей өмір сондай-ақ болсын. Черкасс қорғанын аралап, тарихи орынның көп сырына қанықтық.

Адамдар жанын күтіп, аз күнгі ащы терді басатын демалыстарында, бір сәт қат-қабат шаруаны жиыстырып қойып, қызу әңгімеге бой алдырған тұста да оларды елдің ертені алаңдататынын аңғару қиын емес. Әсіресе, күні кеше ғана бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, ұлы істерді бірге атқарған одақтас республикалар бүгіндері әрқайсысы өз алдарына отау тігіп, дербес елге айналып тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы дегенді құрды. Қайырлаған кемедей ырғалып-жырғалғанша едәуір уақыт өтті. Суға кеткен тал қармайдың кебін киді десек, табалағандай боламыз ғой. Ары тарт та бері тарттың әңгімесімен жүргенде жарытып еш нәрсе шешілмеді. Онсыз да қиюы қашқан экономика шатқаяқтап, біржола тұралауға айналды. Сайып келгенде, экономика — өмір өзегі. Өмір өзегі — жұлын үзілсе, үміт дүниесі біржола сөнбек. Құдайым содан сақтасын. Ал тіпті дертке шалдыққанның өзінде тіршіліктен мән де кетеді, сән де кетеді. Не ішкенге жарымасақ, не кигенге жарымасақ, онда көбіміздің көңілімізді күптілеу ғып жүрген, керек болса қара халыққа мүлде жұмбақтау демократия не теңің... Аш бала тоқ баламен ойнамайды. Өзегі талған кісі ақылдан гөрі аштан өлместің амалын іздейді.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы қалың елді осылай әрі-сәрі жағдайда қалдырып қана қоймады. Азық-түлікпен, өнеркәсіп тауарымен жабдықтау ісінен береке қашты, денсаулық, ағарту сияқты маңызды салалар түйыққа тірелді. Кешегі Кеңес Одағының қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған кейбір аймақтарында кескілескен ұрыстар жылдап жалғасып, қан селдей ақты. Жанын шүберекке түйген босқындар басы ауған жаққа шұбырды. Жол-жөнекей үсіп өлгендер қаншама... Қасірет, қайғы деген осы. Жазықсыз жандарды ажалға қолдан байлап бергеннен асқан қылмыс бар ма, сірә...

Ынтымақтастық елдер бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығара алмады. Ел арасында кең тараған мысалдағыдай, аққу көкке, шортан көлге, шаян шөлге тартып, бастары піспеді. Әркімнің ішкі есебі ортақ мүддеден биік тұрды. Ақыр аяғы сыңаржақ саясат экономикалық реформаны бірлесіп жасай алмай, белі бесіктен шықпай жатып-ақ омыраң қаптырды. Оны ағынан жарылып, ашығын, ақиқатын айтқан ешкім жоқ. Ел дел-сал. Алды тұман, арты жар және екі өкпеден жоқтық қысқан жұрт шарасыз халде қалды.

Қиюы қашқан кезде тірліктен береке болмайды. Сүрінген үстіне сүрініп, бір былық бір былыққа шаужайласып жатады. Мұның себебі, менің топшылауымша, мынада ғой деймін: біріншіден, мемлекеттік және еңбек тәртібінің күрт төмендеп, қабылданған шешімдердің орындалуын бақылаусыз қалдыруында және бұрынғы КСРО-ның көптеген өңірінде өкіметтің азаматтық ахуалды сақтауға қабілетсіздігінде; екіншіден, біртұтас халық шаруашылығы ретінде өзара тығыз байланыста өркен жайған елдегі ішкі, яғни республикааралық, облысаралық және халық шаруашылығы салалары бойынша байланыстар үзілді; үшіншіден материалдық-техникалық жабдықтауда және жабдықтау органдарының өзінде жоспарлы жүйе жойылды, әрбір республиканың экономикасының өсіп, өркендеуінің айқын көрінісі болатын күрделі құрылыс жаппай ақсады, сондай-ақ, көптеген құрылыс-монтаж ұйымдары, жобалау және ғылыми-техникалық органдар таратылды; төртіншіден, біздің бар қасіретіміздің, бәлкім, маңызы жағынан ең бастысы — экономикалық өзара көмек кеңесі мүшелері — бұрынғы социалистік елдер арасындағы экономикалық байланыс біржола жокқа шығарылды, мұның өзі халық шаруашылығының көптеген саласын аса қажетті материалдармен жабдықтау ісінен қол үздіруге алып келген еді.

Жоғарыда айтқанымдай, ауыл шаруашылығының халі мүлде мүшкіл. Жылдар бойы қалыптасқан экономикалық өзара тиімді байланыстар шорт кесілді. Ауылдық жерлерді жанар-жағар маймен, техникамен, қосалқы бөлшектермен және басқа да аса зәру материалдармен қамтамасыз ету ісі бетімен кетті. Қандай да реформа жасамалық және мен оның болашағына күмән келтіруден аулақпын, біздің өміріміздің алтын дінгегі, күре тамыры, жаны мен қаны — ауыл шаруашылығын, оның экономикалық, әлеуметтік жағдайын төмендетпей, қайта соған арқа сүйей отырып ілгері жылжуымыз керек еді.

Оның бер жағында бұрын ауыл тұрғындарын аса қажетті тауарлармен жабдықтап отыратын тұтынушылар кооперация жүйесі дәрменсіз күйге ұшырады. Бағаның қымбаттап бара жатқаны сонша, онсыз да қалтасы жұқа ауылдағы ағайындардың қол-аяғын байлап тастады. Қолхоздар мен совхоздарды тарату басталды. Ал оны алмастырады дейтін фермерлік, қожалық шаруашылықтардың материалдық-техникалық базасы жок. Айналып келгенде,

ауыл шаруашылығы күйзеліп отыр... Жеміс-жидек өндірісі төмендеп кетті. Мал басы кеміп барады. Ет және сүт өндіру күрт азайды.

Сайып келгенде, экономикалық анархия халықтың тұрмысын төмендетіп қана қоймай, жанарған, жасарған демократияны жөргегінде тұншықтыру қаупін төндіріп отыр. Уақыт желдей есіп өтіп барады. Күні кеше ғана төрткүл дүниені түгел дүр сілкінткен ұлы держава байлығы асып, бақыты өрлеген евразиялық елдің күні де өтіп барады. Көз алдымызда күйреп, тоз-тозы шықты. Статистикаға жүгінсек, оның сан миллиондаған халқының төрттен бесі қайыршылыққа ұшырап жатса, бұлай демеске не амал бар... Ең басты өкініш — рухани жұтқа ұшырауға айналды. Бұл — елдің ертеніне, келешек ұрпақ саналылығына кесірін тигізер кесел. Оның үстіне, көктей қаулаған кооперативтер мен “шағын” кәсіпорындар өндіріспен айналыспай, қайдағы жоқ “бизнес” дегенді ұстап, азғындықтың алғы шарты — алып-сатарлық жолға түскені жанға батады. Аз күнгі алданышқа жастарды бой алдыру, сол аз күнгі аздық көпті табысқа мастандыру, оларды жалған дүниені жалпағынан басып жүрмін дегенге иландыру — бұл өзінді-өзің алдау, арзымасқа малдану. Жігіттің күны жүз жылқы болса болар, бірақ ары мың жылқы екенін ұмытпасақ еді. Оны ұмыттық дегенше, халқымыздың болашағына балта шабылды дей берініз. Сондықтан бұл індеттің алдын алу керек. Абай айтқандай, ел бұзылса, шайтан екі иыққа мініді. “Терін сатпай, телміріп көзін сатқаннан” ұзаққа бармаймыз. Меніңше, өзін өркениетті ел санатына қосатын бірде-бір мемлекетте дәл біздегідей жабайы “бизнес” жоқ.

Рас, әр күннің өз атар таңы, өз кам-қарекеті бар. Ауызды қу шөппен сүртіп, өткенді даттағанмен оралмасқа кеткен уақыттың орны толмайды. Қысыр сөздің қиындықтан шығармасына көз жетті. Енді сары уайымға салынып, қол қусырып отыратын заман жоқ, түйықтан шығар жол іздесек, бұл жайындағы көзқарасымды бүкпесіз айтып та жүрмін, жалпылама пайымдаулар жасаудан нақтылы іске көшетін мезгіл жетті. Ол — жоспарлы жүйені қайта қалпына келтіру. Экономикалық дағдарыс, қиюы қашқан өндіріс, құлдыраған ауыл шаруашылығы, қылмыстың етек алуы — осының барлығы мандайға тиетіндей сабақ қой. Демек, жоспарлы экономикасыз қалың орман ішінде компассыз, қартасыз жүру-

мен бірдей және оны бірде-бір өркениетті ел жоққа шығарған емес. Сол елдер осы мәселе жөнінде Кенес Одағын алға салып келгені күні кеше ғана еді ғой. Бұқаралық ақпарат құралдары да істің байыбына көз жеткізгендей сынай байқатып отыр. Бірақ сөз ас болмайды.

Қысқасы, әр республика көлемінде және ынтымақтастық деңгейінде ең әуелі өзара келісім негізінде тұралап жатқан халық шаруашылығын қалпына келтірудің айқын әрі нақты жоспарын жасау қажет. Бұл бір менің емес, аса ірі ғалымдар мен мамандардың байламы осы. Оны өмірдің өзі де дәлелдеп беріп отыр. Жұмыла көтерген жүк жеңіл, қиындықты бірлесе шешкеннен бірлігіміз артпаса кемімейді. Тәуелсіздігіміз де соғұрлым нығая түседі. Қиямет қайымдық көрші ақысы — барынды бөлісіп, жоғына ортақтасу. Сонда ғана көңілің орнында, қолың тоғыз. “Ескі дос жау болмас” деп бұрынғылар текке айтпаған. Татулықтан тәтті не бар мына беймаза өмірде!

Бәлкі, мына зымыран уақыт ағысына ілесе алмай, ескі көзқарастың шырмауында қалып қойсам, кейінгі жас сөге жамандамас. Бірақ, өмірден түйгенімді, тәжірибемді айтпай кетсем, көпті де көрген, төрелеп те отырған қариялығымға сын. Сондықтан не істеу керек деген сауалға пікірімді аяқтауға тырысайын.

Сұрлеу жолсыз соқпақ жоқ. Алыс та болса “жақын” жолдың артықшылығы — дйттеген жеріне қиналмай жетесің. Ескінің бәрін жоққа шығармай, тиімдісін, пайдалысын орнымен әжетке асыру керек дегенді, сөйтіп соқпаққа, жақын да болса “алыс” жолға үлкен дайындықпен, жеті өлшеп барып кесетіндей есеппен кадам жасалса дегенді мезгел отырғаным түсінікті шығар. Демек, біртұтас ақша-несие, қаржы жүйесінің негізінде, жылдар бойы жүйеге түсірілген экономикалық байланысты қайта қалпына келтіре отырып, жалпыға бірдей тәртіпті жолға қою, мемлекеттік тәртіпті күшейту, маңызды психологиядан арылу аса маңызды. Тәртіп жоқ жерде шынайы демократия болмақ емес. Бұл арада нормативті актілерді қайта қарап, сол бойынша баршаға қатал талап қою, халық шаруашылығын қалпына келтіруде әркімнің өз міндетіне, жұмыс нормасына (жан-жақты зерттеліп, електен өткізілген нормативтік акті қабылдау қажет) мейлінше жауапкершілікті арттыру және оның орындалуын күнбе-күн қатаң қадағалау

арқылы өндірістік, еңбек тәртібін орнату. Рас, бұрынғыдай бір күрек ұстағанға қырық кісі қарауыл қарап отырған жоқ. Әрбір мекеменің, әрбір кәсіпорынның дербестігі күшейген мына заманда олардың басшыларына артылар салмақ аз болмайды. Ендігі билік өзінде. Жалтақтамайды. Және ешкімге иек артып, біреу-міреу сүйеу болар деп емексімесін. Таяу шет елдерден де, қиыр шеттен де дәмәтпесін. Тірі жан бас пайдасынан асырып ештеңе бермейді.

Сенің көсеген көгеріп, көрпен ұлғая қойсын деген тілеуден гөрі қайтсем біреуім өкеу болады деп есеп құра келеді. Олар қағанағы қарқ, сағанағы сарқ боп отырған елге емес, экономикалық дағдарысқа ұшырап, көрінгенге көз сатып, салы суға кеткен жерден ұпай түгендейді. Бүлінгеннен бүлдіргі алма дегенді білмейді олар. Мынадай экономикалық астаң-кестең кезде шет елдік инвестицияға малдану — тұмаған тушаның ұзына күпті болумен бірдей.

Дағдарыс барған сайын еңбегін сауған қара халыққа қатты тиіп отыр. Қырсық өкшелегелі бір жылдың жүзі емес, айдан айға, жылдан жылға жалғасып барады. Батпан құйрықтың шет-жағасын жеті қырдың астынан сезіп білген шет елдік фирмалар мен концерндер мүмкін болған келісім-шарттар жасасып, уәдеге қарқ қылды. Бірақ әлі күнге дейін таңдай қақтыра қоярлықтай нәтижелерін көре алмай отырмыз. Үмітсіз шайтан. Уәде — құдай сөзі. Күдер үзбеген де жақсы. Десе де, бөрікті аспанға атып, көктен шұға жауатын күнді күтіп, алақан жайып отыра берсек, түптің түбінде ешкімнің еш нәрсесі кетпейді, өзіміз сорлаймыз. Қызылсыраған кісі басқаның қорасындағы арық қойға көзін сатыпты деп, қайдағы жоқ “импортқа” өнеш созғанша, өзіміздегі барды базарласақ етті. Ондай база жоқ емес, бар. Сол барымызды ұқсатуға ұмтылсақ еді. Біз бұрын сыннан өткен сүрлеу жолдан қорықпауға тиіспіз, мен оның сіресіп қалған жалпы болмысына, табиғатына өзгеріс енгізілмесін, жаңалық қосылмасын дегеннен аулақпын, тек жүріп тұрған алып кемені қайта жасап, айдыңа шығайық дегеннен сақтандырғым келеді. “Нарық механизмі” табан астынан жемісін бермейді. Машинаны жүргізіп жаттықтыру тиімдірек.

Совхоздар мен колхоздарды асығыс таратып жатқанымызды өмірдің өзі көрсетіп берді. Материалдық-техникалық жағдайды, тіпті шағын техниканы жолға

коймай жатып фермерлік шаруашылықтарды құрумен әуестену — жеміс ағашын шөлге егумен бірдей. Тақырға тұқым сеппес болар. Себеді екенсің жеріңнің құнарлылығын, тұқымыңның сорттылығын, тракторың мен соқаңның сайлылығын, жанар-жағар майыңның барлығын ойла, оны оратын комбайның, таситын машина бар ма, жиналған азды-көпті ырзығынды сақтайтын камбанды, тартатын диірменінді ойла... Біздің көп фермерлік шаруашылықтарымызда мұның бірде-бірі жоқ. Сөйтіп отырып айды аспанға бірақ шығарғымыз келеді.

Істің байыбына барсақ, меншіктің кезкелген түрі — ұжымдық, мемлекеттік, жекеменшіктің және басқасы терезесі тең деңгейде қатар қанат жаюға тиісті еді. Өкінішке орай, қағаз жүзінде қалып қойды да, жақсы идеялар әміршілдіктің бұғауынан, сынаржак шешім құрсауынан шыға алмады. Оның Хрущевтің заманынан басталғаны жоғарыда баяндалды. Әйтсе де еңбек адамдарын, әсіресе жұртшылықтың әл-ауқаты жағынан осалдау буыны — карттарды, мүгедектерді, жетім-жесірлерді, көп балалы отбасыларды әлеуметтік жағынан қорғауға кепілдік беру ісін бірінші кезекке қойған жөн.

Бұл орайда, менің ойымша, іргедегі Қытайдың тәжірибесін елемеске, ескермеске болмайды. Онда қысқа мерзім ішінде экономикалық реформа барынша тиімді жүзеге асырылды. Барлық игі шаралар партияның басшылығымен жүргізілді. Мұның өзі қоғамды ойдағыдай дамытудың басқа да тиімді әрі пайдалы нұсқаларды, айталық, швед, корей, түрік, жапон сияқты үлгіні жоққа шығару деген сөз емес. Ізгілікке іштарлық жүрмейді.

Зады, халық үшін иненің жасуындай пайдасы жоқ, ештеңе өндірмейтін, алайда өзім дегенде өгіз кара күші бар, пайдасы кара басынан аспайтын “іскерлерді” жауыннан кейінгі саңырауқұлақтай қапдатқан шағын кәсіпорындар мен кооперативтерге әлдеқашан сын көзбен қарап, әділ бағасын беретін мезгіл жетті. Бетін пайдалы іске бұру керек не алды-артына топырақ деп, тыйым салған жөн. Арам шөп араласқан жерде берекелі өнім болмайды.

Әлішер Науаи: “Оңай емес майдан ішінде тұрмақ” деген екен. Ұлы ақын айтқандай, тапа-тал түсте халық қазынасын талан-таражға салып, жең ұшынан жалғасқан жемірлер түйені түгімен жұтып жатса, ел аман, жұрт

тынышта жазықсыз жандар тоналып, үйлері үптелсе, ел ішін алып-сатарлық жайлап, нашакорлар мен зинакорлар көбейсе, жезөкшелік етек алса, сондай шектен асқан со-
рақылықты көріп отыру, көре отырып үндемеу оңай ма?

Бұларға осы бастан бұғалық салмай асқындырып алсақ, елдігімізге мін. Саяси-әлеуметтік жағдайға сызат түсірмей, оны сол кіршіксіз таза қалпында сақтау, қоғамдық тәртіпті нығайта түсу қазақ жерін қастер тұтқан әр азаматтың абыройлы борышы. Тәрбие жұмысымыздың бір саласын осы бағытта өрбіткеніміз мақұл. Ұлтаралық қақтығыстар мендеп тұрған аймақтарда азаматтық бірлік, бейбіт өмір орнату ортақ ісіміз. Одан шеттеп, әліптің артын күтіп отыру оға бермейді. Абай айтқандай, адам баласына адам баласының бәрі дос екенін естен шығарып алмасақ екен.

Біз ең алдымен жоспарды басшылыққа алдық. Соның нәтижесінде белгілі мақсатқа қол жеткіздік. Енді бәрін нарық шешеді деп, жағамыз жайлауда. Өкінішке орай, нарық қам-қарекетсізге еш нәрсе шешіп бермейді. Ол бір күнде немесе бір жылда қалпақпен ұрып ала қоятын шаруа емес. Оған да жоспарлы жүйе керек, ауыздан екі елі түспейтін “механизмсіз” аттап баспайсыз. Ол “механизм” жоқ. Оның есесіне халық шаруашылығындағы ұйымдасқан былық мендеп барады. Экономиканы басқару органдары біресе таратылып, біресе бес-алтауын қосақтап, бір көгенге байлады. Облыстар мен аудандарды әкімдер биледі. Ақ дегені — алғыс, қара дегені — қарғыс. Биліктің бір қолда болғаны дұрыс та шығар. Бірақ олардың бірнеше орынбасары, халық шаруашылығының әр түрлі саласы бойынша бірнеше бөлімдері бар. Меніңше, бұлардың бұрынғы партия органдарынан — облыстық, қалалық, аудандық партия ұйымдарынан айырмашылығы шамалы. Бұрын обкомның бюросы болса, әкімшілікте — коллегия. Аты басқа, заты сол. Өңін өзгерткеннен іс оңға басса, қане?! Оның есесіне Кеңестер санда бар да, санатта жоқ. Біреулер иә келісер, иә келіспес, бірақ басқару жүйесінде нағыз демократиялық және барынша жұмыскер орган күні батып бара жатқаны ешкімге жасырын емес. Осыған орай мынадай сұрақ туады: артық қыламыз деп, тыртық қылатын кезіміз аз емес, тым асығыстық жасап алмаймыз ба? Халықтық биліктің Кеңестік формасын партиялық өктемдіктен азат етіп, құлақ етін жейтін таптаурын сөзден арашалап алсақ, одан тиімді, одан жақсы орган

бола қояр ма екен? Адамдарға мемлекеттен үркіп, басын ала қашудың қажеті жоқ, қайта қамқорлығын сезініп, оған деген сенімін күшейту — елдің бірлігін нығайтудың кепілі. Отан, туған жер деген ұлы сезім оған деген құрметтен басталады. Жаксылықты да, ізгілікті де жаттан іздемелік, өзімізге өзіміз сенейік, өз күшімізге, адал ақы, маңдай терімізге сенелік. Біз тап болған қиындық — уақытша қиындық. Оны өзгелер емес, өзіміз жеңеміз! Ондай қиындықтан жігеріміз мұқалып, қайратымыз қайтып көрмеген елміз. Рухымызды төмендетпейік, көтер еңсенді!

Шүкір, іргелес шет елдердегі қанды қырғындар бізден аулақ. Тегінде, қай мемлекетті алмаңыз, ондағы ұлтаралық негіздегі жанжалдар басылмайынша ащы ішектей созылған дағдарыстан ешқандай жоспар, ешқандай бағдарлама алып шыға алмайды. Мен осы елдің перзенті, азды-көпті еңбегі сіңген азаматы ретінде айтарым: Қазақстанда ұлтаралық қатынасқа әрдайым айрықша көңіл бөлініп келді, қазір де солай. Республика партия органдары қазақ жерінде тұратын көп ұлтты халықтар арасындағы мызғымас бірлікті, жарасымды өмірді баянды ету үшін қолдан келгеннің бәрін жасады. Жүрек жаралап, сызат түсіретін болмашы себептер назардан тыс қалдырылмай, қатаң қадағаланатын. Біздің киелі жерімізде мекен еткен ұлттар мен ұлыстар арасындағы достық тамыры аса тереңде жатыр, оның негізін қасиетті бабаларымыз, мейірім-шуағы мол әкелеріміз қалаған, тереңге кеткен ынтымақ тамыры ырыс болып ғасырлардан ғасырларға жалғасады. Оның ертеңгі ұрпаққа сабақтастығына баршамыз жауаптымыз. Бірлік туын нық ұстаған әрбір азамат сақшыдай қырағы болса, жақсылықтың тәтті дәмін бірге татқан қиындықты бірге кешсе, бүгінгідей қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған тыныштығымызды ешқашан ешкім, еш нәрсе де бұза алмақ емес!

XXXXIII

Токсан ауыз сөздің тобықтай түйінін жасайтын түс келді. Өзіңіз де байқаған шығарсыз, күні кеше төрткүл дүниені “тітіркентіп” түгел аузына қаратқан Кеңес өкіметімен біте қайнасып, соның ыстығына күйіп,

суығына тоңып өстік. Әр кезеңнің өз қызығы, өз қиындығы бар. Жақсы да, жаман да тұсын бастан өткердік. Қалай болғанда да, ол біздің өміріміз, біздің тарихымыз. Сол қым-қуыт жолдардың қысқаша түйіні былай:

Бірінші — бұл сталиндік заман. Бесжылдықтардың қарқын алып, елді индустрияландыру, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру сияқты іргелі істер жалпы халықтық сипатқа ие болды. Қазақ ашаршылыққа ұшыраған ауыр да азапты жылдар “халық жауы” деген жаланың өрттей қаулап, қуғын-сүргінге ұласты. Іле-шала неміс басқыншыларына қарсы Ұлы Отан соғысының басталуы, ол жеңіспен аяқталғанмен жеке басқа табынудың ащы зардаптары онсыз да дінкелеген елдің еңсесін оңайлықпен көтертпеп еді.

Екінші — бұл Сталиннің жеке басқа табыну зардаптарын айдай әлемге әшкере қылған КОКП XX съезінен кейінгі догматизмнен арыла бастаған кезең. Жылымық есті. Бірақ халық шаруашылығын басқару органдарының бірін таратып, бірін қосуды экономикалық реформа деп білетін тұрпайы тәсілдің белең алған тұсы болды бұл. Көптеген мемлекеттік органдар жойылып, оның орнына халық шаруашылығы кеңестері құрылды. Ауыл шаруашылығы органдары құрылымының астан-кестені шықты. Осы кезеңде адам тұңғыш рет ғарышка ұшты, “антипартиялық топ” талқандалып, бар билік бір кісінің қолына көшті. Былайша айтқанда, Хрущевтің ұрттап ішіп, шайқап төккен шағы. Алайда, Хрущев Сталиннің уысынан сытылып шығып, өз сокпағын салуға ұмтылғанымен Ленин идеяларына жете алмай, жарты жолда қалып қойды.

Үшінші кезең — 1964 жылы қазан айында КОКП Орталық Комитетінің пленумында Хрущевтің субъективизмі мен волонтаризміне күйрете сокқы беріп, оны “тақтан” тайдырған, сөйтіп Брежневтің билігі басталған, яғни беріде “тоқырау” деп айдар тағылған жылдардан бастау алады. Қалай жерге ұрса да, қандай айдар тақса да “тоқырау” — ол жылдарға берілген әділ баға емес. Бұл уақытқа Андропов, Черненко басқарған жылдар қосылады.

Төртінші — бұл қайта құру деп аталған Горбачевтің “биік мансап — биік жартасқа” өрмелеп шығып, билік құрған тұсы. Жариялылық пен демократия жылымығы ескен, бірақ “адам факторы” дегенді жамылып, кісіден

кадір, сөзден пәтуа кеткен кезең. Кеңес халқы өткен жетпіс жылдық тарихты тәрк етіп, аяусыз сынап, жөнсіз қаралады.

Абай дана ғой. Ол кісі: “Әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса — жарамайды. Өлшеуін білмек — бір үлкен іс. Әуелі — ойланбақ жақсы, бірақ іске тіпті салынып кеткен кісінің ойын билей алмай, қияли болып кеткені де болады. Екінші — ішпек, кимек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық — бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады” — дейді.

Осы сөз түп-тура Горбачевке айтылғандай әсерде қаламын. 1988 жылы КОКП Орталық Комитетінің ақпан айындағы пленумында ол аузы-басы қисаймай: “Біз өзіміздің, маркстік-лениндік принциптерді басшылыққа ала отырып, жұмыс істейміз. Біз әлденені сылтауратып бұл принциптерден ешқашан ауытқымайтын боламыз” дегенін әлі естен шығара қойған жоқпыз.

Сөз аяғы құрдымға кетті де, іс басқаша ауан алды. Ақыр аяғы партияға, тұтас елге айтқан ақылы айдалада қалды. Жаңылыспайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ. Адасқанның алды жөн, арты соқпақ. Райдан қайтар. Әлем алдында айылын жияр дедік. Баксақ, ішіне құлта сақтаған екен. Дүние жүзіндегі екі ұлы держава болса, соның бірі — Кеңес Одағын басқаруға қабілетсіз екендігін бүркемелеу үшін тұтас бір қоғамдық құрылысқа баттатып қара күйені жағып, даттаудан жағы сембеді. Құланның қасынуына мылтықты басуы деп келді. Марксизм-ленинизмнің ата жаулары қай жағынан қақпан құрудың есебін таппай жүргенде іздегені іштен шықты, лықсып жана бастаған шалаға май кұйды да жіберді. Одан арғысы баршаға аян.

Тағы қайталап айтамын: Лениннің ұлы партиясының түпкі мақсатының ізгілікке, асқан адамгершілікке негізделгеніне имандай сенемін. Социалистік және коммунистік рухта еліміздің күллі өмірін жаңаша, қайта құру жолын саналы түрде қолдадым. Бірақ дүние жүзіндегі жұмысшылар мен шаруалардың тұңғыш мемлекеті — ұлы Кеңес Одағының шаңырағы ортасына түскенін және КОКП-ның таратылатынын өз көзіммен көремін деп ешқашан ойлаған емес едім. Кесірлі күндерді көру тағдырдың ісі шығар, бірақ партия басындағы дәрменсіз

топтың ішінде болмағаныма құдая тоба деймін. Тарихтың аты — тарих. Оның алып доңғалағы кері айнамайды.

Қандай үлгіде және нендей түрі болмасын тоталитаризмнің күні бітті. Бұған ешкім дау айтпайды. Кез келген құбылыстың, кез келген процестің, оның ішінде қоғамдық процестің бастау алатын және аяқталатын тұсы бар. Сірә да, солай болуға тиісті құбылыс шығар бұл да. Әйтсе де дәп осындай “алғашқы қауымдық” формада, ең әуелі еңбек адамына ауыр соққы боп тиегендей апатқа ұшырамауы керек еді. Еңбекшілердің бүгінгідей салы суға кеткен мүшкіл халін ешқандай көсем сөзбен ақтау мүмкін емес.

Дегенмен, шүбәсіз айтайын, біржола күдер үзіп, түңілетіндей жағдай жоқ. Әсіресе, туған еліміз — Қазақстан Республикасы үшін таусылып сөйлеу ертерек. Араға ғасырлар салып ата-бабамыз армандаған нағыз тәуелсіздікке қолымыз жетті. Дүние жүзі қауымдастығы арасында Қазақстан өзінің тең құқы бар, егеменді елге айналды. Біз үшін сол егемендігімізді бірте-бірте нығайта отырып, кешегі тоталитарлық жүйенің сарқыншақтарынан арылу қажет. Қай елмен болмасын, мейлі жақын, мейлі алыс ел болсын — баршасымен іскер және рухани байланысты күшейту, әсіресе Ресейден, басқа да Ынтымақтастықтағы мемлекеттерден қол үзбеу — өзекті де өміршең іс.

Бұл орайда Қазақстан Республикасының игі қадамдары қанат бітіреді. Ата заңымыз — Конституция негізінде шынайы саясатты жан-жақты дамытып, болашақтың іргелі алғы шарттары жасалып жатыр.

Мен әулие емеспін. Сәуегейлік жасағым да келмейді. Бопсаға да жоқпын. Бірақ туған елімнің түтіні түзу шықса, туы биіктен желбіресе, абыройы асып, адамдары бақытты ғұмыр кешсе деген тілек үстіндегі жанның бірімін. Мен осы топырақта туып-өскен, тұрып жатқан қай ұлт, қай ұлысқа да осы ізгі ниетімді арнаймын. Алаламаймын. Қазақстанға не тілесем, Ресейге, тарихи тағдыры бір бауырлас елдердің барлығына соны тілеймін және олардың болашағына көміл сеніммен, айрықша үмітпен қараймын. Оған күн өткен сайын буыны қатайып, беделі өсіп келе жатқан жас мемлекетіміздің бейбітшілікті нығайтуға күш салуы, ұлтаралық қатынасты тұрақты сақтауы бұл тартпас дәлел, басты кепіл. Осыған сайып айтарым: ең алдымен үйдей үрей-

ден аулақ болсақ. Ертеңге деген сенім жоғалмасын. Қиыншылық деген қиюы келмейтін іс емес. Жұмыла көтерейік! Екіншіден, тату үйге тақсірет жуымайды. Бірлігіңе бекем бол! Үшіншіден, өзіңе жақсылық тілесең, өзгеге жамандық қылма!

* * *

Мен назарларыңызға ұсынып отырған осы еңбегімде өзім ғұмыр кешіп, еңбек еткен қиындығы да, қызығы да мол өмір өткелдерін барынша ағымнан жарылып айтып беруге ұмтылдым. Байыбына барған кісіге, мен қара басымнан гөрі, қатар жүрген замандастарым туралы көбірек әңгімелеуге тырыстым. Олардың арқа еті арша, борбай еті борша боп жүріп төккен тері зая кеткен жоқ. Кетпек те емес. Өнеге тұта білсек сол адамдардың тәжірибесі — өмір мектебі ғой. Оған атүсті қарап, сыртқары тебу — алтынның қолда барда қадірі жоқтың кері. Асыл азаматтардан айырылармыз, ол өмір заңы, бірақ олардың артында қалдырған өшпес ізі — өнегелі ісін ұмытуға хақымыз жоқ. Қайта мақтаным етуге тиіспіз. Ұрпақ жалғастығы осымен баянды, осымен құдіретті. Сондықтан әл қадірімше өз заманымның үнін жеткізуге, рухын сақтауға, сондай-ақ жақсысын ардақтауға, “әттеген-айын” сабақ боларлықтай салмақтап айтуға күш салдым. Әділін айтуға, ақ сөйлеуге, ақиқаттан аттамауға тырыстым.

Астамшылық болмаса, мен сөз аяғын ұлы Абай атамызбен түйіндесем деп едім. Ол кісі:

— Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың, адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың, — дейді. Адам болған соң, жақсылыққа ұмтыласың. Бақытты болсам, адал қызмет істеп, абырой-атаққа жетсем дейсің. Үміт дүниесі. Сол жолда оқып, білім алады екенсің. Ел қатарлы еңбек етіп, тер төгесің. Ізденесің. Талпынасың. Таласатын да, тайталасатын да кез келеді. Таусылар шақ, мұңаяр тұс та аз емес. Бірақ жасымадым, салымды суға жібермедім. Қуанышың қойныңа сыймай жүрген күн келді. Асып, тасымадым. Жоғарыда айтқандай, шүкіршілік жасадым, сап-сап көңілім деп, өзімді-өзім сабырға шақырдым. Биікке көтерілдім, бірақ халықтан аласа екенімді ұмытпадым. Қайтып ашар есігімді қатты жаппадым. Түптің түбінде оралар ортам — ел іші, ағайын ортасы. Басар жерім де, барар

жерім де — қара жер. Қастерлей білсем, қадірімнің кет-
песін білдім. Панаң да ел, данаң да ел. Соған арқа
сүйедім, содан үйрендім. Өздеріңіз оқыған жолдар,
қайталап айтайын, бұл мен өткен кешу, мен асқан асу
емес, халқымның ұлы көші қалдырған керуен жолы, өшпес
ізі, өлмес мұрасы. Ердің қайратынан елдің қайраты
асқан заман. Мен соны баяндап қана бердім. Оның артық
кеткен тұсы, кем пішілген жері жоқ демеймін. Бәрін
айту, түгел айту мүмкін емес. Тегінде, билік оңай да,
біліп айту қиын. Көп тірлігінде жүйесін тауып басқара
алдым ба, жоқ па — ол өз алдына бір әңгіме. Ал, сол
күндерді бүгін тігісін жатқызып, ақ-қарасын айырып,
жеткізе алдым ба, жоқ па? Оған да өзің төреші бол,
халқым!

Мен тәңірі сыйға тартқан біраз жасқа келдім.
Еңкейіп отырмын деп, еңсемді түсірмеймін. Ат жалын
тартып мінген азамат шақтан алдыма қойған бар ар-
ман, бар мақсат — өзіңмен еншілес болу еді, халқым. Ол
ниет орындалды. Қалтқысыз қызмет етуге, аманатыңа
адал болуға, адам баласына қиянат жасамауға, ала
жіптен аптамауға тырыстым. Соңғы демім тау-
сылғанша алақаны аялы, жаны саялы елім, саған, алтын
бесігім — жерім, саған қызмет етуден танбаймын.

Менің жан баласына өкпем жоқ. Ал менде кеткен
өкпе, реніш, наз болса, ақ басымды иіп, мың қайтара
кешірім сұраймын.

Тағы да баршаңызға бақыт тілеймін. Арайлап атқан
әрбір таң сіздерге қуаныш әкелсін. Алдымыздан ақ жа-
рылқап күн туа берсін, айналайын ақпейіл жұртым!

1993 жылдың сәуірі.

ОҚЫРМАН ЕСІНЕ!

Жарықтық Димекең назарларыңызға ұсынып отырған осы кітабының соңғы нүктесін 1993 жылдың сәуір айында қойған еді. “Өтті дәурен осылай” деп аталған алғашқы басылым талғампаз оқырман елегінен өткен соң, олардың ұсыныстары мен пікірлерін, сын-ескертпелерін аяқсыз қалдырмай, кітапты түгел қайта қарап, қоғамдық-саяси өмірдегі өзгерістерді ескере келіп, елдің ішкі әлеуметтік және экономикалық хал-ахуалы туралы өз ойларын бүкпесіз ортаға салған еді. Және елмен емел-жарқын сырласуға асыққандай қолдарыңыздағы кітаптың тезірек жарық көруіне соншалықты ынтазар болған-ды. Бірақ тағдыр мұны көруді жазбапты.

Халқының айрықша ықыласына бөленген Дінмұхамед Ахметұлын мәңгі есте қалдыру мақсатымен Қазақстан Республикасының президенті Н. Ә. Назарбаевтың 1994 жылғы 24 ақпандағы қаулысымен Димекеңнің есімі Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Тау-кен институтына, Шығыс Қазақстан облысының Лениногор полиметалл акционерлік қоғамына беріліп, Алматы қаласындағы К. Маркс көшесі бұдан былайғы жерде асыл ағамыздың атымен аталады. Сондай-ақ жыл сайын Жер туралы ғылым саласы бойынша жастарға академик Д. А. Қонаев атындағы сыйлық тағайындалып, астанамызда ол кісінің мұражай-үйін ұйымдастырып, Димекең тұрған М. Төлебаев көшесіндегі № 119 үйге ескерткіш тақта орнатылады.

Халықаралық Д. А. Қонаев қорының ұсынысымен Димекең туралы екі тілде — қазақша “Артында өшпейтін із қалдырған” және орысша “Воспоминание о Д. А. Қонаеве” деп аталатын екі кітап жарық көргелі жатыр. Замандастары, өкішесін басып, жақсы жолын кұған іні-қарындастары, ол кісінің өмірін өнеге тұтқан жастар үлкен жүректі абзал жанның азаматтық дара тұлғасын сомдап, адамгершілік асыл қасиеттерін, үгі тұтар игі істерін, табиғаты бөлек тағдырын алдарыңызға жайып салады.

Екі кітапқа енген материалдар, сирек кездесетін суреттер бірін-бірі қайталамайды. Кітап әсем безендірілген.

Екі кітапта Димекең аса құрмет тұтқан ақын Олжас Сүлейменовтың алғы сөзімен шықпақ.

Естелік кітапты алуға ықылас білдірген және осы кітап туралы пікірін білдіргісі келген оқырман мына мекен-жайға хабарласа алады: Алматы қаласы, 480012, А. Байтұрсынұлы көшесі, 65 “а” үй. Телефондар: 67-00-44, 67-14-51, 67-20-27.

КУНАЕВ
Динмухамед Ахметович

ЧУВСТВО ИСКРЕННОСТИ

(Эссе-воспоминание)

(На казахском языке)

Авторизованный перевод

Серика
Абдраимова

Редакторы
Майко Әсембайқызы

Көркемдеуші редакторы
Б. Табылдиев

Техникалық редакторы
Ф. Овчинникова

Корректоры
Ә. Смағұлова